

Др Реља Новаковић

ГДЕ СЕ НАЛАЗИЛА СРБИЈА ОД VII ДО XII ВЕКА

(ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКО РАЗМАТРАЊЕ)

ПРОБЛЕМИ И ЗНАЊА

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ У БЕОГРАДУ
НАРОДНА КЊИГА
БЕОГРАД

НАРОДНА КЊИГА БЕОГРАД
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ У БЕОГРАДУ

Уредник Др ДАНИЦА МИЛИЋ

За издавача ВИДАК ПЕРИЋ

Стручна мишљења Академик др МИЛИСАВ ЛУТОВАЦ
Др МИРЈАНА ЉУБИНКОВИЋ-БОРОВИЋ Др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ

Лектор РОСА КРСТИЋ

У ФИНАНСИРАЊУ ОВЕ СТУДИЈЕ УЧЕСТВОВАЛА ЈЕ
РЕПУБЛИЧКА ЗАЈЕДНИЦА НАУКЕ СРБИЈЕ

Приликом писања ове књиге веома много су ми помогли разговори са др Мирјаном Љубинковић-Боровић, академиком др Милицавом Лутовцем и др Петром Влаховићем. Њима захваљујем пре свега на мишљењу да је дело вредно пажње и да га треба штампати. Осим тога, њихове бројне и умесне напомене помогле су ми да неке појединости на време другачије сагледам и прикажем. Ако се, и поред свега, неким читаоцима учини да у односу на композицију дела, на тумачење извора и чињеница друге врсте, као и на став према историографији, нешто није у реду, онда је за то крив једино аутор — нико други, наравно, само у случају да су ти читаоци у праву.

САДРЖАЈ

Предговор

ПРВИ ДЕО

Анализа извора

Поводом Ајнхардовог спомена Срба

О Србима и Србији у спису Константина Парфировенита "О управљању државом" (DAI)

Глава 29

Глава 30

Глава 31

Глава 32

Глава 33

Глава 34

Глава 35

Глава 36

Глава 40

De Ceremoniis

Живот Василија I

О једном раном спомену Хвосна

Поводом кратке вести Томе Архиђакона о Србима

Приморске области, Србија, Босна и Рашка у Летопису Попа Дукљанина

О подацима у Немањиновој и Стефановој повељи Хиландару

Савино казивање у опису живота свога оца Стефана Немање Неке појединости из

Немањина живота према спису Стефана Првовенчаног

О неким појединостима из Доментијановог и Теодосијевог описа живота св. Саве

О неким подацима византијских писаца XI до XIII века

ДРУГИ ДЕО

Осврт на један део историографије о раној Србији и Српској држави

О неким Орбиновим подацима о раној Србији

О неким Бранковићевим опаскама

Фарлатијева запажања о раним српским земљама

Неке Гебхардијеве напомене о раним Србима

Јован Рајић о првобитној Србији

Кратке Пишчевићеве опаске о Немањиним пореклу

Пејачевићеве примедбе о раној Србији

О неким Енгеловим напоменама о Србима у Далмацији

Неке Џојсове опаске о Србима и неким суседним племенима

Шафарик о географском положају ране Србије

Виџослав Ђорђевић о Србима и Далматинима

Рана Србија у разматрањима Константина Николајевића

Рана Србија у делима Фрање Рачког

Нека Рамбоова запажања о раној Србији

Из Историје Срба А. Мајкова

Стојан Новаковић о настанку и развоју ране српске државе
Јеричекова запажања о најранијој прошлости Срба
Нека Гротова запажања о Србима и Хрватима
Вјекослав Клаић о неким питањима ране Босне, Хрватске и Србије
Из Калајеве Историје српског народа
Нека запажања Љ. Ковачевића и Љ. Јовановића о Србима
Поводом Дукљанско-барске Метрополије И. Марковића
О Адамовићевим Србима иза бедема Дубровника
Неке Нодилове опаске о Србима и Хрватима
Љ. Јовановић о неким питањима ране историје Срба
Срби и Србија у Станојевићевој Историји Босне и Херцеговине
Неке Нидерлове опаске о Србима
Ђоровић о Србима у раној српској држави
Рани Срби у Шишићевој Повијести Хрвата
Марко Вего о раним Србима и Хрватима
О положају Зете у држави Немањића
Неке напомене о Србима у Историји народа Југославије
О неким Дворниковим тумачењима царевих података о Србима
Нека мишљења о Србима у једној новијој историји Босне
Поводом спомена архоната у раној српској држави
Из једне занимљиве расправе о етничком гранању једног дела Јужних Словена
О неким византијско-српским питањима
О раним балканским Србима у једној новијој Повијести Хрвата
Поводом неких питања о Србима у једној Историји средњовековне Босне
Нешто о најстаријој прошлости Србије у најновијој Историји Југославије
Срби и Србија у Црвеној Хрватској Доминика Мандића
Винко Форетић о Црвеној Хрватској

Закључак

Резиме на српском

ПРЕДГОВОР

Писање историје једног народа необично је сложен и тежак посао, особито кад је реч о почетку и првим вековима његовог постојања и развоја. Тешкоће су бројне и разноврсне, али од свих писцу најтеже пада чињеница да већина народа врло мало зна о свом пореклу и својој најстаријој прошлости. Не само да су веома оскудни у вестима о свом настанку, већ нам готово ни речи не казују ни о подручју које су настањивали у време од којег нам се чини да треба започети писање њихове историје. Већ ова два недостатка изазивају бојазан да још на почетку не кренемо погрешним путем: да почнемо да пишемо историју народа коме не знамо поуздано ни порекло ни простор на којем је образовано језгро његове најраније друштвене заједнице. Ако овом додамо и чињеницу да најчешће и са хронологијом збивања у тим раним вековима стојимо веома лоше, онда смо заиста у опасности да историју не сагледамо увек у њеним одговарајућим просторним и хронолошким оквирима, а она без тога и није права историја. Не бисмо смели, мада то често чинимо, да догађаје везујемо за простор на којем се нису десили, јер их тиме приписујемо људима који у њима нису учествовали, нити пак да им дајемо временско обележје у

којем се нису могли десити, те тако и у том смислу стварамо криву представу о људима, збивањима и стањима. Зато су историјско--географска и хронолошка истраживања увек неизбежан предуслов за утврђивање што је могуће тачније географске основе историјских токова.

Пошто је ту основу, кад је реч о најстаријем периоду српске историје, засад немогуће разрешити онако и у оној мери како бисмо желели, то је у наслову ове књиге и истакнуто да ће у њој бити речи о проблемима и знању, при чему су проблеми стављени на прво место, јер их за период о којем је у овој књизи реч и има више него знања. Па ипак, то не треба да нас унапред превише обесхрабри јер и уочавање проблема може у многим случајевима да помогне лакшем и бржем изналагању истине, као што и несагледавање недостатака отежава наше напоре да прошлост сагледамо што је могуће свестранје и тачније.

Дакле, утврђивање географске основе историјских збивања спада у основне, примарне, послове код истраживања и писања историје неког народа. Одавно се зна да географска основа, укључујући ту и климу и биљни и животињски састав, веома много утиче на настанак и развој друштвених заједница. Тај утицај је утолико већи уколико су друштвене заједнице неразвијеније. Са напретком науке, технике и опште културе мења се и степен човекове зависности од основних географских услова. У настојању да се што подробније упознамо са географском основном историјских токова, наше интересовање мора бити што свестраније, при чему ваља водити рачуна о томе да је човек још од веома давних времена био у стању да природну средину прилагођава својим потребама. То нас приморава да се увек, истражујући географске услове, интересујемо и за ступањ развијености људске заједнице на одређеном простору. Отуда наше интересовање за простор мора да обухвати не само његову величину, већ и положај у односу на географску ширину и дужину, на хоризонталну и вертикалну разуђеност, на климатске околности и услове за ову или ону врсту привредне делатности у одређено време, на унутрашње комуникације и везе са спољним светом; укратко, на све оне природне погодности или непогодности које, уз одговарајући напор друштвене заједнице, условљавају њен бржи или спорији економски и културни развој. Кад бисмо у својим истраживањима обратили одговарајућу пажњу на све ове захтеве, верујемо да би наша представа о народу чију историју истражујемо била много јаснија. На жалост, најчешће нисмо у могућности да о свему овом водимо рачуна јер нам извори којима располажемо не пружају никакав материјал.

Кад је реч о географској основи и простору на којем је започето стварање српске државе на Балканском полуострву, као и о оном на којем је проширила своју територију до краја XII века, ваља одмах рећи да је наше знање о томе веома оскудно и несигурно. Највећа невоља, чини се, произилази из чињенице да још увек не знамо поуздано да ли је приликом насељавања Балканског полуострва у VI и VII веку дошла само једна група Срба или је постојало више етничких заједница са тим именом, које су могле стизати са различитих европских подручја у различито време и насељавати различите просторе. Ако је таквих случајева било, можемо много погрешити ако све те Србе укључујемо у једну српску државну заједницу. Кад ово спомињемо имамо у виду мишљење неких историчара, додуше старијих и данас не много поштованих, који су били убеђени у то да је име Срба у Европи било веома раширено. Ми ћемо се у овој књизи сусрести са Ајнхардовим Србима као и са Порфирогенитовим Србима недалеко од Солуна и у Далмацији и око ње. Да ли су то све исти Срби и да ли их је у оно време било и иа другим местима и под именом других, ранијих народа и других географских назива (Далмати, Трибали, Дарданци, Ветонци, Гудускани, Тимочани и др.)?

Проучавање географске основе не обухвата искључиво физичко-географску подлогу на којој народ који нас интересује започиње своју историју, већ и дужу или краћу историју тога тла пре него што је ту почео да живи народ чију историју желимо да напишемо. Готово да не знамо за случај да један народ, долазећи на ново подручје, затиче на њему природу недирнуту људском руком. Напротив, често је подручје на којем се нова скупина први пут појављује већ вековима, па чак и хиљадама година, била позорница на којој су бројне етничке скупине дуже или краће време живеле на разним ступњевима културно-економског развоја, остављајући за собом многе и

разноврсне материјалне трагове свога битисања. Осим тога, будући да су касније придошлице затицале бројне или мање бројне остатке ранијих етничких заједница, природно је да нас мора интересовати које су то заједнице, на каквом су ступњу развијености биле и какве су материјалне трагове оставиле на подручју које нас интересује и какав су утицај вршиле током свог постојања.

Занима нас и чиме се све тај разноврсни свет бавио, коме од њих припадају бројне или готово небројене разрушене, затрпане или потопљене зидине, остаци храмова, објекти друге врсте, путеви и многа други трагови који сведоче о вишевековној култури, често зачућујућег садржаја и облика, па ипак за нас недокучивог. Кад томе додамо да су раније скупине оставиле траг и у називима река, планина, мањих или већих географских површина, градова и других насеља, не може нам бити свеједно чији су трагови ове или друге врсте најбројнији и зашто, и који су од њих имали највећи утицај на придошлице. То нам није свеједно због тога што се и придошлице распоређују на географским просторима различите врсте, различите развијености, па су, према томе, и услови у којима су се нови становници нашли могли бити разноврсни, у неким случајевима могли су на придошло становништво истог порекла дејствовати брже, а у неким спорије. Није, на пример, свеједно да ли су се неке групе новог становништва, истог етничког порекла, населиле ближе приморском појасу или су се нашле на планинском подручју далеко од комуникација и повољнијих услова за живот. Нове географско-климатске околности, појачане још и утицајем културног наслеђа, под чије су дејство потпали, могле су утицати на то да су нове етничке скупине у том суседству брже мењале своје особености и уређење него истородне скупине које су се сместиле на подручјима даљим од ове културне зоне. То је могло имати утицаја код једних на брже стварање територијално-политичких заједница, код других на спорији развој у том смислу, а то је, опет веома важно при истраживању првобитног језгра државне заједнице народа чију историју желимо да упознамо, желећи, при том, да сазнамо зашто је баш ова или она скупина наметнула своју власт, а не нека друга.

Све ове појединости веома су значајне за проучавање првобитне државне заједнице Срба по доласку на Балканско полуострво, особито при нашем размишљању и дилеми да ли је та државна заједница почела да се развија најпре тамо где је утицај културније зоне, на Приморју, био непосреднији, или негде у планинским пределима где су околности биле неповољније. Због тога нас мора интересовати кога су Срби затекли на подручју које су почели освајати и насељавати. И не само то. Волели бисмо да знамо ко је све и много векова пре насељавања Срба настањивао територију која се касније почела звати Србијом или српском земљом. То је, чини нам се, веома важно и из још једног разлога о којем се, рекло би се, у историографији уопште не води рачуна. Наиме, ако је чињеница да један народ приликом доласка на ново подручје затиче бројније или мање бројно раније становништво, састављено из етничких скупина деценијама или вековима мешаних, али са ипак у извесној мери очуваним антрополошким, језичким и другим карактеристикама, питамо се имамо ли право да историју придошлица називамо само именом тог новог становништва? Конкретно, пошто је сигурно да су на балканским подручјима, која су населили Срби, раније живели највећим делом поромањени илирски и грчки староседеоци, да не спомињемо друге из даље прошлости, а затим делимично и Авари и разне словенске групе, мање или веће, које су било са Аварима било самостално деценијама пре Срба придолазиле из разних праваца, различитих од оних из којих су дошли Срби, питамо се смемо ли историју тог мањег или већег простора подвести само под историју Срба, и то углавном зато што осталим становницима не знамо ни име ни порекло? Ми се једноставно миримо с тим да углавном пишемо историју победилаца.

Наше незнање о побеђенима решавамо најчешће на тај начин што им намећемо име победилаца. Често немоћни да одмеримо тековине побеђених ми их просто занемарујемо или их без икаквог објашњења укључујемо у тековине победилаца. Понекад и понегде побеђене као да наслућујемо у овим или оним друштвеним слојевима са ограниченим правима, али ни ту обично не задиремо дубље у порекло. Побеђени, иначе, учествују у стварању историје у новим условима, али углавном као маса која се временом стапа са масом победничког становништва. Она бива

обухваћена и именом победилаца, али, ипак, веома дуго одржава своје антрополошке црте, одређене језичке разлике, као и разлике у религији и начину живота. Дакле, ако је тако и ако већ не знамо ни састав, ни број, ни обим новог, победничког становништва, већ само приближан простор који су заузели и населили, и који се стално мењао, на једној страни заузимањем нових простора са одређеним становништвом, а на другој губитком ранијих подручја, није ли правилније, кад пишемо историју, да је не обележавамо именом народа већ именом простора. Да будемо јаснији: Када је реч о Србима, ми не знамо сигурно ко су, колико их је било и где су све живели становници које рани извори називају Србима. Њихов првобитни простор на Балкану знамо само приближно и по Србима га називамо Србијом, али је тај простор током времена мењан. Нова подручја су улазила у састав Србије задржавајући своја локална имена.

На жалост, извори нас најчешће не обавештавају о становништву новоприпојених територија, већ само бележе да је ово или оно подручје припало Србима, односно припојено Србији. Тако се постепено ширио и појам Србије обухватајући све веће географске просторе, које ми, због проширеног појма Србије, обично начивамо српским. Историју свих тих подручја претварамо у историју српског народа без икаквог објашњења како је на првобитном српском подручју етничко обележје Срба за релативно кратко време обухватило огроман простор са становништвом несумњиво различитог и порекла и имена. На тај начин ми поступамо како нам је лакше, а не како бисмо морали. Јер, када бисмо своја истраживања обављали пратећи развој појма Србије, морали бисмо приликом сваког проширења њене територије увек констатовати не само који је простор заузела, већ и које је становништво покорила, што би значило да бисмо истовремено морали испитати и етничку припадност и порекло становништва новоприпојених области. Кад истражујемо историју Срба обично се задовољавамо да само констатујемо како су Срби заузели ове или оне области и не питајући се ко су били становници тих области. Једноставно преко тога ћутке прелазимо. Зато би требало увек добро размислити када можемо писати историју одређеног народа, а када историју простора којим је обухваћена историја више народа, али под доминацијом једног, чије име покрива сав тај простор разноврстан по етничком саставу.

Дакле, као што је већ наговештено, има веома много проблема који отежавају свестраније и тачније сагледавање ране историје Срба на Балканском полуострву. Да поновимо, простор је сигурно један од осетљивијих и тежих. Кад је реч о најранијој историји Срба ниједан стари извор не описује иоле подробније простор који су Срби населили по доласку на Балканско полуострво. Ако изузмемо Ајнхарда, који почетком IX века спомиње Србе напоменувши само да насељавају велики део Далмације, први следећи извор који нешто више говори о простору на којем су се у његово време налазили Срби јесте Спис о народима (*De administrando imperio-DAI*) византијског цара и писца Константина Порфиrogenита из прве половине X века. Први извор, Ајнхард, спомиње Србе као становнике Далмације три стотине година по њиховом досељењу, а други, Порфиrogenит, сто година касније. Ајнхард, претпостављамо, кад је споменуо Далмацију, мислио је на Далмацију из римског периода, али како нам он не даје географски опис те Далмације, у неизвесности смо да ли је мислио на ону заједно са Превалитанијом или ону после Диоклецијанове реформе крајем III века н.е. кад је из састава Далмације била изузета једна област позната као Превалитанија. Разлика је и велика и значајна. Колику сметњу причињава ова уопштена Ајнхардова вест о Србима видеће се касније кад буде било више речи о тим Србима које он спомиње као становнике великог дела Далмације.

Порфиrogenит, који се јавља сто година после Ајнхарда, даје нам много више података о простору који су населили Срби, али нам, видећемо, и његови описи тога простора причињавају велику тешкоћу, јер се могу различито тумачити, пошто су често непрецизни. И овде је главни проблем појам Далмације. Невоља је, пре свега, у томе што се у спису о народима (*DAI*), када се говори о становницима Далмације, дају географски подаци само о њеном приморском делу. Додуше, у 29. и 30. поглављу спомиње се на једном месту и њено простирање до Дунава, али нам

се чини да то не треба прихватити као да су састављачи сматрали да се провинција Далмација пружала до Дунава, већ само римска власт уопште и то само у одређено време, мада знамо да се у неким фазама римска власт пружала и преко Дунава. Дакле, ако изузмемо ово помињање Дунава, који ионако нема никакве везе са описима простора који је припао новодошавшим словенским становницима, западамо у крајњу неизвесност не знајући како да распоредимо један део словенског становништва који је населио Далмацију нешто даље од приморског појаса. Док су састављачи DAI доста јасно описали географске положаје словенског света у приморском појасу на правцу југоисток-северозапад, дотле нам је простор према унутрашњости крајње неодређен.

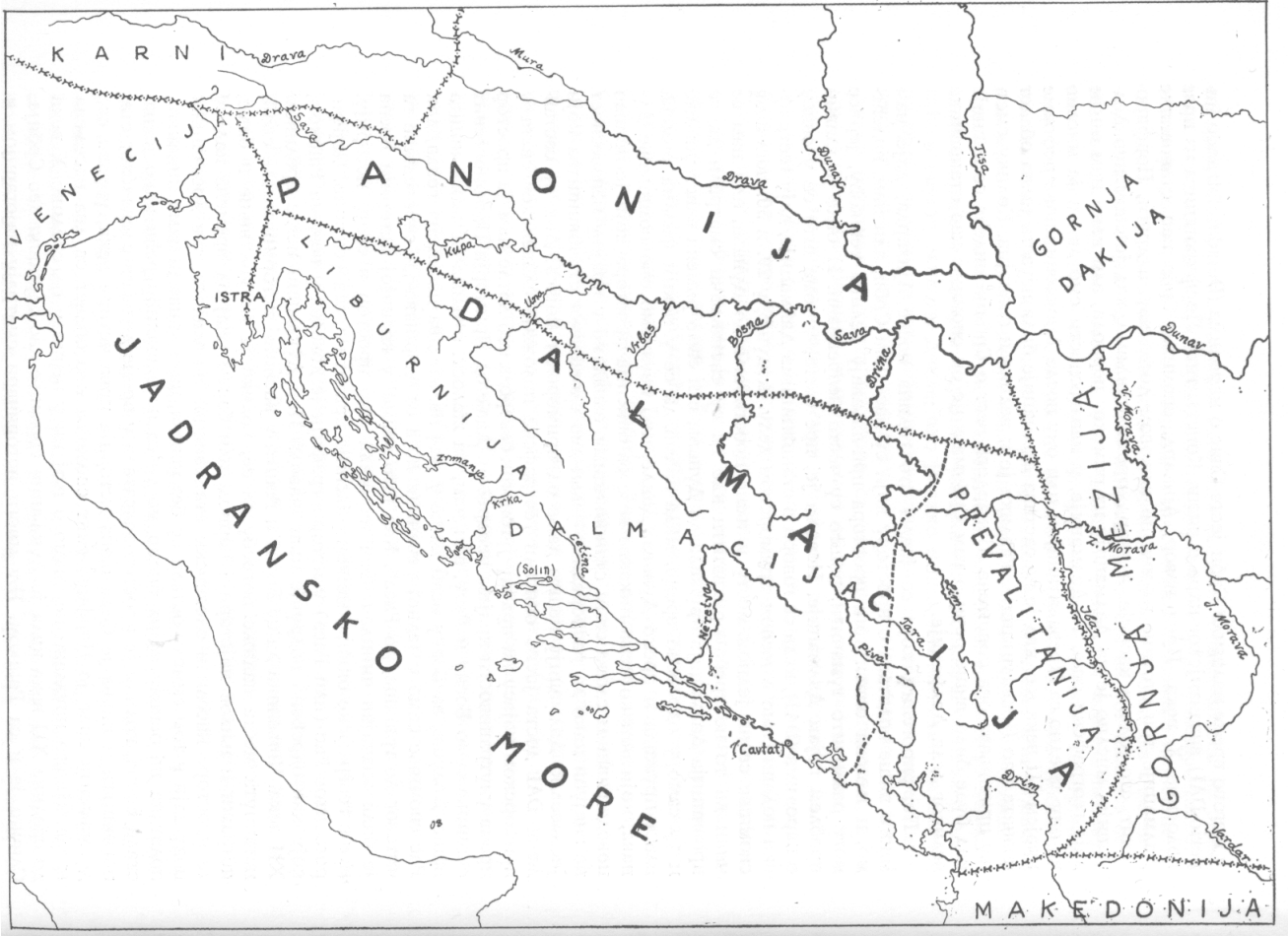
Даље од Приморја Порфирогенит спомиње само Босну и Расу, али нам, на жалост, о њима не каже ништа више. Додуше, за Босну вели да се у њој налазе два насељена града, док Рас спомиње само у једној реченици која се завршава "и спроведоше га читавог до границе, до Раса". Као што знамо, у каснијој историји Босна је била значајан чинилац. Она је имала свој простор и своју историју. Њене географске оквири можемо касније пратити доста успешно.

Порфирогенитов Рас (или Раса) у историографији је доведен у везу са Рашком, коју као одређено подручје први наводи Поп Дукљанин негде средином XII века. Чињеница да су Босна и Рашка у каснијој историји имале своја истакнута места налаже потребу да се, колико је могуће више и боље, истражи и њихов најстарији период, или барем онај од времена кад су те просторе населили словенски становници. На жалост, сви досадашњи покушаји у том смислу остали су без успеха, па и данас немамо никаквих података на основу којих бисмо могли са поузданошћу рећи како је настала Босна, колики је простор захватала у време доласка словенског становништва и каква је била њена историја прва четири века, управо све до момента када је Порфирогенит спомиње као област са два насељена града. Ништа поуздано не знамо о њој ни у периоду од средине X века до средине XII века када је Дукљанин спомиње као саставни део Србије. Слично је и са Рашком. Њу многи историчари сматрају најстаријом и централном облашћу средњовековне српске државе, а ми за Рашку чујемо у ствари први пут читава четири века после досељавања Срба на своја балканска станишта. Па чак и после четири века о њој знамо само оно што је Порфирогенит рекао у реченици "и спроведоше га читавог до границе, до Раса", што је крајње неодређено. Штавише, и кад бисмо били уверени да је реч о неком мањем или већем простору, а не само о граду, не помаже нам много, јер ништа поуздано не знамо о њеним граничним појасевима. То можемо само наслућивати на основу неких географских карактеристика, као и помоћу много каснијих података у којима се говори о Рашкој. Дакле, ни о Расу и Рашкој ништа не знамо до средине X века, па готово ни до средине XII века кад је Дукљанин, заједно са Босном, спомиње као саставни део Србије (Сурбије), што значи да и о једној и о другој у току читавих првих шест векова знамо толико мало да пре можемо рећи да неке ствари више иаслућујемо него да их познајемо.

Али то ни издалека нису једине тешкоће са којима се сусрећемо при истраживању географске основе најраније историје Срба. То што Дукљанин каже да се Србија (Сурбија) састоји из Босне и Рашке не помаже много, мада он, видећемо касније, даје и неке граничне одреднице. Не помаже нам много не само зато што његови гранични оријентирани нису довољно јасни, већ и због тога што су то подаци из средине XII века, мада привидно изгледа као да се његов опис односи на неко старије време. У ствари, тешко је поверовати да је Србија (Сурбија) већ од самог почетка била састављена из два дела, Босне и Рашке. Поуздани докази за то не постоје. Што је најгоре, ни двеста година старији Порфирогенит није нам о Србији оставио јасне географске податке, мада пише баш њену историју од почетка до свога времена. Као што ћемо касније видети, он Србију спомиње као "садашњу Србију" и као "покрштену Србију", али ни уз један појам не даје никакве ближе географске оквири, осим што каже да се у "покрштеној Србији" налази шест насељених градова. Подаци о насељеним градовима несумњиво су драгоцени и кад бисмо знали где су ти градови били добили бисмо макар приближни географски оквир те "покрштене Србије".

На жалост, у историографији није досад утврђен положај ниједног од њих мада су нам њихова имена позната. Иначе, научници готово по правилу "покрштену Србију" и "садашњу Србију" тумаче као да је реч о једној Србији и то је свакако једино и правилно. Међутим,

поставља се питање зашто је Порфиригенит уопште употребио појам "садашња Србија"? Зар нас тај појам не нагони одмах на помисао да је пре ње постојала и нека друга, ранија? Он нам је дао податке о насељеним градовима "покрштене Србије" свога времена, јер када их поименично набраја, писац каже "У покрштеној Србији насељени градови су..", што по свој прилици значи да су били и у моменту кад он пише историју те Србије.

Наше земље под Римљанима (Ст. Станојевић, Историјски атлас, 1931)
Где се налазила Србија од VII до XII века

Ако је све ово тачно то би значило да ми, читајући све оно што нам Порфиригенит излаже о Србији, у ствари, нисмо у стању да вежемо ни за један одређени простор. На срећу, у поменутом Спису о народима (DAI) постоји једно поглавље (30) за које научници тврде да га није саставио Порфиригенит, већ неко други, засад непознат. У том поглављу писац описује географске положаје приморских области: Дукље, Травуније са Конављем, Захумља и Неретљанске области, и уз њих још и Хрватске. У његовим описима веома је значајно да он за Дукљу, Травунију и Захумље каже да се према планинским странама, што ће рећи према унутрашњости, граниче са Србијом, за коју каже да се налазила одмах и уз (источну) границу Хрватске. То је једини наговештај који нам колико-толико показује где је тај писац видео Србију свога времена. Он, иначе о тој Србији ништа више не каже, ни докле се простирала, ни са којим се другим земљама граничила. Ми, зато, можемо само да претпоставимо да је та његова Србија она иста коју Порфиригенит спомиње као "садашњу" и "покрштену" Србију.

Па ипак, пишчев податак ма колико да је кратак и неизвесан необично је драгоцен, поготово кад се упореди са оним шта Порфиригенит говори о пореклу становника Травуније (са Конављем), Захумља и Неретљанске области. Он за словенске становнике тих области каже да су пореклом Срби, али њихове просторе не назива Србијом. Међутим, ако он за њихове словенске становнике каже да су пореклом Срби нама се некако чини да се можда и земља коју су

настањивали звала некад Србија, али да су место тог имена временом преовладала географска имена: Травунија са Конављем, Захумље и Неретљанска област, чије становнике назива и Паганима. Можда је назив Србије сачувало само оно подручје које Порфиригенит именује као "садашња" и "покрштена" Србија. Ако његову тврдњу да су становници приморских области пореклом Срби и његову "садашњу" и "покрштену" Србију упоредимо са споменом Србије писца главе 30. (у залеђу приморских области) добијамо утисак да један гранични појас Србије X века морамо тражити одмах уз ивицу приморских области од источне границе тадашње Хрватске па све до залеђа тадашње Дукље. Тиме смо, међутим, добили граничну ивицу само према источном рубу тадашње Хрватске и према приморским областима. О северној, источној и југоисточној ивици те Србије не знамо ништа поуздано. За смер према северу у неизвесности смо због Босне, јер Порфиригенит њу спомиње као област са два града, независно од оних шест у "покрштеној Србији", а то је довољан разлог да останемо у недоумици питајући се да ли да је у то време припишемо Србији или да је сматрамо посебном облашћу. Што се тиче источне и југоисточне ивице, састављач 30. поглавља оставио нам је сасвим уопштен податак да се Србија на том правцу граничила са Бугарском. Да бисмо тај податак могли смелије да користимо морали бисмо знати докле се на тој страни у то време простирала Бугарска и у ком смислу је писац уопште употребио појам Бугарске. Ако овај податак састављача главе 30. (о Бугарској на источној ивици Србије) упоредимо са Порфиригеновим податком "спроведоше га читавог до границе, до Раса" (реч је о бугарско-српском сукобу) нисмо постигли ништа особито, јер не знамо о којој је граници реч.

Када све ове податке, о којима ће иначе касније бити више речи, још једном погледамо можемо закључити да на основу споменути три извора, Порфиригенита, састављача 30. поглавља ДАИ и Дукљанина, не можемо ништа поуздано да закључимо о пространству ни Србије, ни Босне, ни Рашке за првих шест векова њихове историје на Балкану. Ниједан од њих није нам у својим описима дао потпуни географски приказ појмова које спомиње. Увек нам недостаје понека страна. Најтеже је са Порфиригеновим описима, мада нам он, споменом насељених градова, даје на изглед, најдрагоценије податке. Али како он ни за Србију ни за Босну не спомиње ниједан гранични оријентир, то, ако не утврдимо положаје тих градова, остајемо у крајњој неизвесности у односу на обим земаља које спомиње. У њихов обим не бисмо могли бити сигурни чак и кад бисмо утврдили положаје свих тих шест градова, јер бисмо тиме установили само део површине дате области. Дакле, о географском положају и обиму Порфиригенове "садашње" и "покрштене" Србије можемо само да нагађамо. Исто је тако и са Србијом састављача главе 30. ДАИ. Знамо само да се његова Србија налазила одмах уз наведене приморске области и уз источну ивицу тадашње Хрватске. То значи да ни њој не знамо тачно ни географски положај ни обим. Није много боље ни са Дукљаниновим описима. Он и за Србију (Сурбију) у целини и за Босну и Рашку као њеним, како каже, саставним деловима, даје неке граничне податке, али само на правцу запад-исток. За север и југ не каже ништа, па то значи да ни по његовим подацима не можемо да створимо јаснију слику о географском простору ни Србије (Сурбије) у целини ни Босне и Рашке као појединачних подручја.

Када је у наслову књиге стављен поднаслов "Проблеми и знања" мислило се у првом реду на проблем утврђивања географске основе историјских догађаја, што, кад је реч о Србији, односно о њеној раној историји, подразумева, пре свега, изналагање њеног географског језгра одмах по досељењу на Балканско полуострво, а затим и развој тога језгра, начин на који се оно ширило, у којим правцима и зашто баш у тим, и како је и када појам Србије захватао све шире географске просторе. Чини нам се да све то мора да се узме у обзир када се пише историја Србије и Срба.

Међутим, проблем простора, ма колико да је важан, само је део невоља са којима се истраживачи сукобљавају настојећи да саставе што потпунију и јаснију историју. Кад је реч о Србији не малу тешкоћу представљају, како је већ наглашено, творци и носиоци њене историје. Смемо ли се за њих одредити пре него што утврдимо ко је све настањивао простор чију историју излажемо. Кад о томе не бисмо водили рачуна могли бисмо се наћи у прилици да догађаје, као што смо рекли, припишемо неком ко у њима није ни учествовао или да их везујемо за простор на којем се нису десили нити су се могли десити. Зато је, да поновимо, поред истраживања позорнице историјских догађаја исто тако важно утврдити, можда чак и важније, и

ко су носиоци тих догађаја. Кад смо код историје Србије или српског народа морамо одмах рећи да је проблем носилаца њене историје веома сложен и тежак.

Према ономе што досад знамо о словенским становницима који су населили подручје наше данашње државе у VI и VII веку, да не залазимо у раније раздобље, морамо констатовати да је наше знање веома оскудно. Наш главни извор, Константин Порфиrogenит, није нам, како нам се чини, оставио о Србима довољно јасне податке. Он, додуше, каже да у Травунији са Конављем, у Захумљу и у Неретљанској области живе Срби који воде порекло од оних Срба којима је, како каже, цар Ираклије дозволио да се ту населе, али ништа не каже о становницима "садашње" и "покрштене" Србије. Нама није довољно што он то подручје назива Србијом, као што не можемо бити задовољни што он за приморске земље каже да су насељене Србима, а те земље не назива Србијом. Он, затим, ништа не каже ни за порекло становника Дукље. Што се Дукље тиче обично претпостављамо да је цар случајно пропустио да каже да су њени словенски становници пореклом Срби. За каснији период о њеним становницима најчешће се говори као о Србима, али нас интересује и првобитни период. Кад Порфиrogenит употребљава појмове "садашња Србија" и "покрштена Србија" ми као по правилу сматрамо да су њени становници били Срби, али то не мора да је тачно. Ево због чега нам се чини да је проблем сложенији и зашто треба да смо опрезнији кад састављамо њену историју, поготово ако желимо да будемо што доследнији савременом схватању историје: Као што је познато, пре досељења Срба то је подручје било поприште бројних налета и миграција народа који су придлазили са разних страна. Већ смо неке од тих народа споменули, као на пример Илире и Грке, а онда и небројене словенске групације о којима говоре највише византијски писци VI и VII века.

Коју деценију пре доласка Срба и Хрвата говори се о аварско-словенском или словенско-аварском нападу и продору углавном на западни део Балканског полуострва и то до саме морске обале. Те Словене и те Аваре затичу и побеђују Срби и Хрвати и насељавају земље које су пре њих настањивали њихови аварско-словенски претходници. Ми не знамо како су се звала словенска племена која су заједно са Аварима населила западни део Балканског полуострва. Чак не знамо тачно ни одакле су дошла, мада с правом претпостављамо да су другог порекла него Срби и Хрвати, али, такође, с правом, чини нам се, сматрамо да су побеђени, и Словени и Авари, нарочито Словени, остали на простору на којем су их Срби и Хрвати затекли. То би значило да су и једни и други, или макар само Словени, били укључени у збивања која су се одвијала у оквиру српске и хрватске историје. Ако овоме додамо да доласком Срба и Хрвата нису искорењени ни несловенски становници, којих је могло бити више група, особито мање или више поромањених Илира, или и самих римских досељеника, уз које ваља споменути још необјашњене Влахе, онда нам је, како нам изгледа, јасно да је етнички састав Србије, па било о којем њеном подручју да је реч, био доста разноврстан. Можда у том разноврсном етничком саставу треба делимично тражити и објашњење постојања појединих друштвених слојева у ранијој средњовековној историји Србије.

Но, проблем постаје утолико тежи уколико оваквим размишљањима обухватимо шири простор. Јер, без обзира на то где замишљамо језгро Србије или српске државе, неоспорна је чињеница да је то језгро бивало временом ширено укључујући под основни, првобитни, назив различита ближа или даља подручја у којима су ранији словенски или несловенски етнички слојеви могли бити сасвим другачији од оних на првобитном простору српске државе. Укључујући ова нова подручја у историју Србије (и преносећи на њих и њено име морали бисмо добро познавати њихову ранију историју, и то не само етнички састав, већ и достигнућа у разним видовима, остварена пре њиховог укључивања у састав Србије или српске државе. Свако је подручје у својој ранијој историји имало свој специфични развој као одраз особености становника у одређеним условима, било да је реч о достигнућима у области материјалне културе или о другим видовима (језик, религија, обичаји, облици радиности и др.). Многе различитости које запажамо у каснијој историји Србије вероватно имају своје корене још у далекој прошлости

и можда су умногоме зависиле од порекла становништва, које нам је, на жалост, најчешће засад сасвим непознато.

Кад је реч о историји Србије не би ли било корисно да се приступи темељном проучавању, ако не корена и развоја несловенског становништва на њеном тлу, оно барем словенског. Ми већ сада говоримо о више словенских таласа који су наилазили са разних ираваца, али се најчешће и једино задржавамо на констатацији да је тако било. Једно подробно проучавање овог проблема несумњиво би отклонило многе неспоразуме око порекла и припадности становништва овог или оног подручја, јер без коренитог сагледавања најранијег стања нема јасне историје ни у каснијим раздобљима.

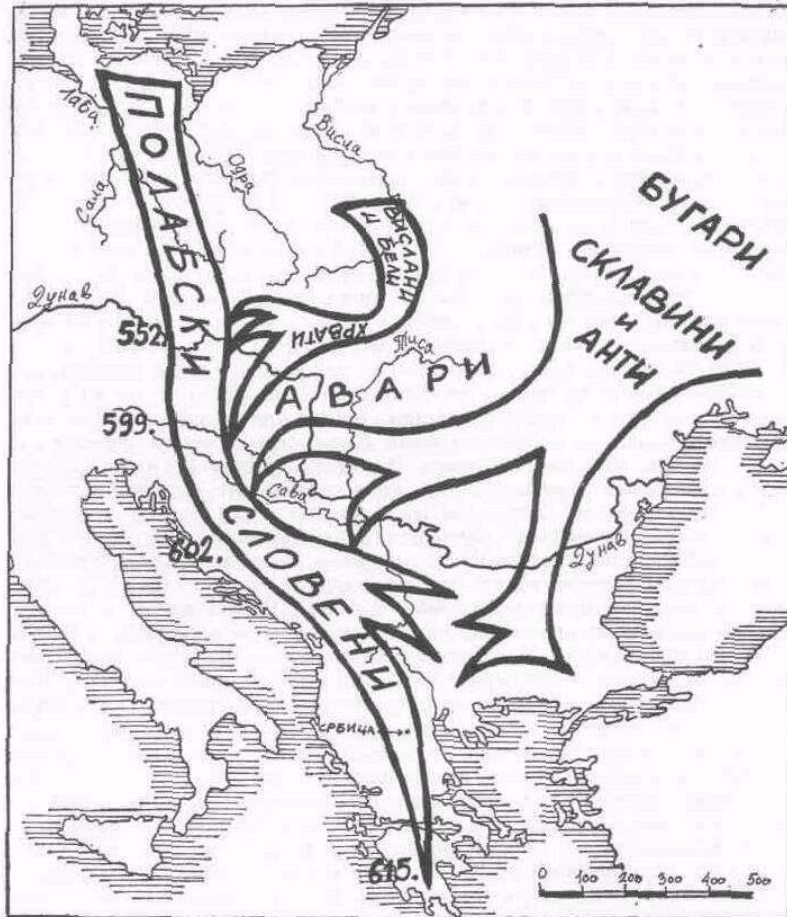
Проучавајући подручје ране Србије и српске државе највећа је неизвесност око простора између Ибра и Јужне Мораве, као и на подручју читавог средишњег дела, који се од Саве и Дунава пружа према југу дуж обе стране Велике и Јужне Мораве, а затим и с обе стране Вардара. У историјској науци су та подручја најмање испитана и отуда поводом њих и има највише неспоразума и разилажења. Проблем, чини се, највише ствара чињеница да је тај средишњи простор у раној историји био више деценија, па можда и више од једног века, у склопу бугарске државе, а касније читав један век у саставу српске државе (у неким деловима и дуже). У међувремену врховну власт над тим подручјем имала је Византија. Невоља је у томе што извори који говоре о Словенима на том простору најчешће не наводе имена појединих племена, осим неких на данашњем македонском тлу, узетом у ширем смислу. Порфирогенит на једном месту када говори о области реке Бистрице спомиње и Србе. Ако би ти Срби били, као што се сматра, сродници оних Срба који су населили Далмацију и њено непосредно суседство, остала словенска племена у средишњем делу Балканског полуострва остала би нам углавном непозната, изузев, као што је речено, неких словенских група на македонском тлу чија имена познајемо.

Готово да је сигурно да словенска племена из тог средишног дела нису дошла из истог правца из којег су дошли Срби, Хрвати и, можда, неке друге групе (Литцики, Бодрићи и, може бити, неки делови Љутића), већ из неког другог правца, источнијег, можда са простора такозване групације Словена, једне од засад три признате словенске групе (Венди, Словени, Анти). Они су могли наићи коју деценију пре Словена из вендске (западне) групације, али засад не знамо да ли и пре Словена-Анта, који су продирали, како се чини, преко најисточнијег дела Балканског полуострва. За свим овим словенским групама наикли су, како се сматра, несловенски Бугари. О најранијој историји ових Словена ван српско-хрватске групације још мање се зна него о раној историји Срба и Хрвата. Један од разлога је, вероватно, и тај што су словенска племена у средишњем делу Балканског полуострва најдуже остала под византијском влашћу, али, као што смо рекли, доста дуго и под Бугарима. То је, несумњиво, веома много отежавало очување самосталности и неких етничких особености, па и одржавање имена. Њихов развој и њихова историја првих неколико векова уклопљена је у историју Бугара и Византије, а касније, знамо, и у историју српске државе.

Међутим, упркос вишевековној потчињености другим народима и државама та словенска племена нису потпуно изгубила ни своје генетичке карактеристике нити друге етничке особености. Пословењени Бугари на источном делу Балканског полуострва покушали су у периоду своје превласти на доста широком простору да наметањем свога имена обједине тај простор. Желели су, истовремено, да на том простору постигну оно исто што су постигли покоравањем словенских племена на источном делу Балканског полуострва. Али у средишњем делу за такав процес није било ни времена ни услова. Истина је да је бугарска држава у IX и X веку допирала према западу и северозападу доста далеко, али процес бугаризирања Словена на том простору није успео. Он је прекидан, између осталог, и повременим повлачењем Бугара због оживљавања византијске власти, и због устанака Словена било против Бугара или против Византије.

Да Бугари у том средишњем делу Балканског полуострва нису успели да Словенима наметну своје име, а још мање да измене етничке особености покорених Словена, има доста

доказа. Ајнхард је двадесетих година IX века писао да су се Тимочани и Браничевци обратили франачком цару јер су били незадовољни бугарском влашћу или у страху од Бугара. Ми не знамо поуздано ко су били Тимочани и Браничевци, али је сигурно да нису били Бугари, нити бугаризирани Словени. Устанци Словена на македонском тлу у X и XI веку и против бугарске и против византијске власти као да доста јасно показују да је словенски свет на том подручју све дотле очувао своје особености. Они су морали бити народ особеног и имена и порекла.

Вероватни правци продирања разних словенских група према Балканском полуострву

Нису само Бугари имали мало времена да спроведу процес бугаризирања Словена на том тлу. Довољно времена није имала ни средњовековна српска држава. Од продора, најпре, великог жупана Стефана Немање, па затим и осталих Немањића, закључно са царем Урошем, дакле за нешто више од сто педесет година, ни српски владари нису успели да тај словенски свет потпуно србизирају. Нити је то и било могуће. Успостављањем власти и укључивањем покореног становништва у државни организам не обезбеђује се увек успешан процес однарођивања. Генетичке и етничке особености необично се дуго одржавају; административним мерама може се наметнути само име. Могу се забранити и обичаји, језик и религија, али се тиме постиже само привидан и привремени успех; суштинске промене постижу се веома тешко и веома споро. Ако је тачно да ни бугарска ни српска држава нису успеле да словенски свет у средишњем делу Балканског полуострва измене до те мере да изгуби сасвим своје етничко обележје, онда је јасно да он то своје обележје, као и остали Словени у суседству, носи још из предбалканске постојбине и вредело би га, из више разлога темељно истражити. Пре свега у вези са писањем било бугарске, било српске историје. Пишући историју Србије или српског народа мора нас, као што смо већ рекли, интересовати њен територијални развој. Јасно је да се укључивањем нових подручја у

склоп државе укључује и ново становништво, које у неким случајевима може бити или истородно или сродно, али исто тако може бити и другачијег порекла. Па ако већ пишемо историју одређеног народа морамо водити рачуна и о овим народима, који милом или силом улазе у склоп нове државе, јер и они у њој постају одређени чинилац, самим тим што се њихова вековна материјална и духовна достигнућа уклапају у нови састав и што они сами у том новом склопу учествују у даљем развоју, па било у ком положају да су се нашли.

Има много разлога због којих историчару не може бити свеједно који је то народ чија територија улази у нову државну организацију. Те разлоге не треба да набрајамо ако смо спремни да поштујемо особености и вредности сваког народа који има своје име и своју прошлост, па била она значајнија или мање значајна. Зато нам се чини да би нам историја била много јаснија кад бисмо, пишући о њеном настанку и развоју, могли нешто више да кажемо и о предисторији сваког саставног дела одређене државе. Мислимо да бисмо тиме знатно обогатили и наша знања и историју уопште. У том случају не би се дешавало да пишући о развоју ране српске државе, па и оне из каснијег периода, и говорећи о укључивању појединих области, као на пример Рашке, Хвосна, Липљана, Дубочице, Расине, Поморавља, Повардарја итд., констатујемо само да је те крајеве српска држава одузела од Византије или од Бугарске и да наше интересовање ту и остане. Као да је сасвим неважно шта је и ко је тај свет био пре него што га је покорила Византија или Бугарска, или, можда, нека трећа држава. Није ли то велика омашка и суштински недостатак у методу историјског истраживања? Неинтересовање победника за прошлост побеђених ствара опасност да се многа материјална и духовна достигнућа претворе у археолошки материјал који је касније и сувише тешко оживети и реконструисати у онаквом садржају (и односу какав је био у време које нас интересује. Нисмо ли сведоци сопствене немоћи пред, у буквалном смислу речи, безбројним градинама, црквинама и материјалним траговима друге врсте? Нити знамо кад су настале, коме су припадале, какав су значај имале и којом су приликом престале да живе, а свесни смо да су сви ти трагови својеврсна обележја историје свога времена. И зар тиме не одузимамо историји велики део онога што је и чини историјом? Ако историја треба да приказује континуитет стваралаштва разних крајева, народа и друштвених слојева кроз векове, како ћемо тај континуитет осетити ако су нам многи векови неми, а простори тако испрекидани (да просто не знамо где шта да сместимо и од оног што знамо.

Да се вратимо још неким проблемима који, како нам се чини, могу бити занимљиви у разматрању многих питања везаних за историју Србије и српског народа. Наиме, упадљиво је да се као подручја на којима су створене државне организације трајније природе спомињу углавном Србија, Босна и Дукља (Зета). Касније срећемо и Рашку, али никад у оном смислу у коме ове три. Кад се њено име први пут јавља, она је саставни део Србије, али осећамо да је пре укључивања у српску државу могла имати неки посебан положај, могла је играти истакнутију улогу него неке друге области у њеном суседству. У којој је мери, у том смислу, од значаја био њен географски положај, а у којој мери, пак, етнички састав њеног становништва то, на жалост, још нисмо у стању да објаснимо. Интересовање ове врсте изазива и појава и развој приморских области између Цетине и Которског залива. Мада смо склони да то подручје укључимо у састав најраније српске државе, можда чак и као њено првобитно језгро, чињеница је да, засад, немамо никаквих доказа да је ту, било појединачно или скупа узето, створена нека државна организација трајнијег значаја. Када спомињемо "краљевство од старина" радо помишљамо и на ове приморске области као саставне делове тога "краљевства", али се не усуђујемо да о томе кажемо нешто одређеније. Оно што је ипак непобитно и веома интересантно јесте да је на том тлу, на којем наслућујемо зачетак српске државе, средњовековна српска држава доживела свој крај. Кад су престале да постоје као самосталне државе Србија (Деспотовина) и Босна, и кад је Зета доживљавала своје последње дане, јавила се Херцеговина. Тако се, стицајем околности, десило да су Дукља и некадашње Порфирогенинове приморске области постале поприште напора да се макар и делимично сачува држава која је вековима захватала веома велико пространство, али која је, по свој (прилици, почела ту где је њена средњовековна историја и завршена.

Интересовање за овај процес настајања и нестајања државности у првом реду у Србији, Босни и Дукљи јако нас привлачи и зато што бисмо желели да сазнамо зашто су баш ова три подручја постала језгра каснијих самосталних држава. Занима нас да сазнамо у којој мери је ту од значаја географски чинилац, а у којој мери етнички или неки други, на пример спољно-политички. Ако је тачно, као што неки хоће, да су у Србији, Босни и Дукљи првобитни словенски становници били истог етничког састава — српског, морали бисмо се питати зашто појам Србије није одмах обухватио сва три подручја и зашто се на целом том простору није очувала српска држава са називом Србија. Није мање интересантно ни питање географске подвојености. Како се могло становништво истог етничког порекла (ако је такво било) раздвојити на више географских целина на којима се државност јавила независно од утицаја суседне географске средине. У сваком случају, чини нам се да још увек немамо одговор на питање зашто су се као најраније државе на одређеном делу Балканског полуострва јавиле баш Србија, Босна и Дукља?

Да бисмо се приближили жељеном одговору морали бисмо, пре свега, утврдити порекло њиховог словенског становништва, а није искључено да бисмо морали мало више знати и о предсловенском периоду ових области. У сваком случају, етнички састав је морао бити пресудан у процесу издвајања у посебне целине, па и касније у току њиховог укључивања у историјска збивања на ширем простору.

Нема сумње да нас мора интересовати и зашто само име Србија носи обележје етноса, док су Дукља. (Зета), Босна и Рашка називи географског значења? Шта је у томе било одлучујуће? Зашто је негде географско обележје до те мере потисло етничко да смо већ на самом почетку њихове историје беспомоћни у напорима да на подручјима означеним географским називима утврдимо етнички састав? За ту немоћ чини нам се да је један од разлога и тај што нисмо довољно пажње обратили могућим предбалканским постојбинама Јужних Словена. Као да смо заборавили да корени многих особености и појава међу појединим племенима Јужних Словена морају потицати још из времена њиховог многовековног боравка у тим предбалканским постојбинама. Можда на подручјима тих ранијих постојбина треба трагати за многим називима, и то не само племена и родова, већ и планина, брда, река и других географских објеката. С друге стране, у лексичком фонду јужнословенских народа ваља тражити и трагове предсловенског становништва на Балкану, уз обавезно утврђивање порекла материјалних остатака разне врсте. Верујемо да би једно такво систематско истраживање дало временом јаснију етничку слику јужнословенских простора. Тако бисмо, по свој прилици, ређе западали у заблуде у нашим покушајима да напишемо њихову историју.

Можда бисмо се у том случају мање двоумили да ли да пишемо историју простора, настојећи да на том простору сагледамо све етничке групе које су саставни део његове историје, или да историји дамо наслов народа који нас највише интересује, западајући у опасност да му припишемо много шта што му у суштини не припада.

Још док је писац ове књиге размишљао о овим и другим проблемима из најстарије прошлости Срба питао се, истовремено, на који начин да о њима расправља. Будући да је оценио да оно о чему ће у књизи бити речи може да заинтересује и читаоце који се не баве, у строгом смислу речи; истраживањем прошлости Срба, одлучио се за метод примењен у књизи "Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво". Сматрао је да треба најпре сакупити што је могуће већи број извора који се односе на најранију прошлост Срба, настојећи да пажљивом анализом података што боље сагледа смисао и логичку везу, најпре у сваком извору понаособ, а затим и логичку повезаност података у више извора — тамо где је такво поређење било могуће.

Како писац ове књиге није први ни једини који се оваквог посла латио, сматрао је да у другом делу књиге треба да прикаже шири преглед напора које су истраживачи пре њега улагали да овде истакнуте проблеме уоче и на најбољи начин реше. Писац је убеђен да читаоце мора интересовати на које су тешкоће ранији истраживачи, наилазили и како су их, помоћу увек истих аргумената, решавали. Наравно, као што у првом делу, у анализи извора, аутор ове књиге покушава да изворне податке протумачи на свој начин, тако је и у другом делу, задржавајући се

на мишљењима појединих писаца, сматрао неопходним да њихова мишљења упореди са изворима, прихватајући или неприхватајући решења која су предлагали, истовремено наводећи и разлоге зашто се опредељује за ово или оно мишљење. Опредељујући се за поједина мишљења или не уважавајући их, писац је у већој мери него други посебну пажњу обратио на оправданост или неоправданост решења, повезујући их са географским чиниоцима, пре свега разматрајући просторне односе. Уопште, аутор ове књиге је убеђен да су многе досадашње нејасноће и неприхватљива решења резултат несхватљивог непоштовања или неразумевања географске основе и просторних релација. Уношењем у књигу извесних историјских карата, писац жели да читаоцима помогне да се што боље снађу, пратећи било изворне текстове било разна мишљења која су се поводом ових или оних података јављала у доста дугој историографији посвећеној најстаријој прошлости Срба. Поређење изворних података са положајима и односима у природи, писац сматра изузетно важним и жали што у књизи нису заступљене и неке друге карте, детаљније и садржајније, али се нада да ће читаоци, у неким случајевима, настојати да и сами дођу до њих.

Што се тиче основне жеље којом се писац руководио приступајући писању ове расправе, она се јавила као резултат дуге неизвесности око језгра најраније Србије и дилеме да ли се то језгро налазило у Рашкој и у њеном непосредном суседству или негде другде. Читаоци ће, надамо се, лако уочити да аутор ове књиге сматра да првобитно подручје Србије није било у Рашкој, већ негде западније, ближе приморским српским областима, и да појам Рашке, барем за раније време, не треба изједначавати са појмом Србије. То су два сасвим различита појма, два посебна подручја, која су у одређеном временском раздобљу имала и посебне улоге у стварању и развоју ране српске државе. Писац се, уз овај основни проблем, задржава и на појмовима приморских области, као и Босне, Дукље и Подгорја, покушавајући да уочи и прати однос међу њима у најранијем периоду, пре свега, какво је место у тим односима заузимала Србија и где се налазила. Узимајући у обзир све што је уочено у вези са настанком и развојем најраније Србије и српске државе на Балканском полуострву, писац је непоколебљиво уверен да је оправдано покретање расправљања ове врсте, јер је убеђен да још није рашчишћено шта је у овом погледу проблем, а шта нам се чини да добро познајемо. Наравно, будући да се писцу ове расправе чини да проблема још има, и то веома тешких, није се усудио да у овим разматрањима обухвати ни већи број питања ни шири временски период. Зато су многа од њих остала за другу прилику или се препуштају другим истраживачима. Међутим, требало би их решавати да би нам многе појаве у историји биле јасније и разумљивије. Можда бисмо тако брже отклонили многе недоумице и неспоразуме приликом писања историје појединих народа. Мање бисмо били произвољни, или се препуштали овим или оним осећањима, заборављајући да историја није осетљива на наклоности, нити их подноси, као што ни прошлост не вреди преправлати према нашим жељама. Историја не трпи никакву ни "љубав" ни "мржњу" нити заузврат може понудити ишта друго осим чињеница. Она постаје јаснија и схватљивија само онда кад све те чињенице сагледамо на њиховим изворним местима и пратимо их кроз векове у њиховом правом односу. Овом расправом писац, у првом реду, и једино, жели да колико-толико допринесе јаснијем сагледавању историјских чињеница.

ПРВИ ДЕО

АНАЛИЗА ИЗВОРА ПОВОДОМ АЈНХАРДОВОГ СПОМЕНА СРБА

Како се из предговора могло запазити, веома је тешко установити које су све области населили Срби приликом доласка на Балканско полуострво, где се налазила првобитна Србија, како је настала како се и којим правцима развијала. Извори из тих првих векова боравка Срба на

Балканском полуострву има веома мало. Да невоља буде већа, и тих неколико извора којима располажемо најчешће нам пружају сасвим фрагментарне и махом јако уопштене податке, те нам је понекад просто немогуће да се снађемо. Оно што је оновременом хроничару изгледало, можда, сасвим јасно нама данас причињава велику тешкоћу и наши покушаји да њихове податке сагледамо и у времену и у простору остају врло често узалудни. Присилјени смо, у невољи, да се понекад служимо и домишљањима не бисмо ли и помоћу тих оскудних и нејасних вести назрели праве токове збивања која нас интересују, настојећи да од њих, пратећи их кроз време и простор, створимо колико-толико јасну целину.

Већ прва и уједно, на изглед, доста јасна вест у којој се спомиње име Срба на Балкану, вест франачког летописца и биографа Ајнхарда из прве половине IX века, припада оној врсти извора који и поред очигледне велике историјске вредности изазивају низ недоумица, тако да се и поред свих напора да податак схватимо како треба једва усуђујемо да се одлучимо за неко чврсто решење. Ево када и у којој прилици Ајнхард спомиње Србе и како нам се чини да ту његову вест треба разумети.

Описујући најпре франачко-византијске, а затим и франачко-словенске ратове, почетком IX века, Ајнхард, поводом ратова са Словенима у Панонији, једног тренутка спомиње догађај у којем је главна личност Људевит, вођа побуњених Панонских Словена. На вест да је франачка војска поново кренула на Људевита, Ајнхард продужава казивање овим речима: "... Liudevitus Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit"¹ Будући да је ово, како се сматра, једна од најстаријих вести о Србима на Балканском полуострву и да о њој у историографији постоје доста опречна мишљења, чини се да је нужно да се на овој Ајнхардовој вест задржимо нешто више у покушају да је схватимо што боље, и утврдимо на које је Србе летописац мислио. Истовремено, у вези са споменом Срба, желели бисмо да што је могуће боље разумемо и остале догађаје везане за време и прилике у којима се говори и о Србима.

¹ Fr. Rački, *Documenta Historiae Chroaticae...* Zagrabiae 1877, 327 (Даље: Документа)

Јер, када је реч о заиста раном раздобљу словенске историје на једном делу Балканског полуострва, једва две стотине година после њиховог досељења, необично је важно како ћемо разумети и како тумачити најраније писане вести о њима; хоћемо ли појединим нашим народима приписати већи значај него што су имали и макар и приближно одредити подручје на које се односе збивања о којима Ајнхард говори. Јасно је какве све заблуде у вези са тумачењем касније њихове историје могу настати, и последице, ако, макар и приближно, не схватимо како су догађаји текли на самом почетку. Ајнхарду морамо посветити много више пажње него досад и због вести о Србима и другим нашим народима које ће нам сто година после Ајнхарда оставити наш основни и, рекли бисмо, најпоузданији извор за познавање ране историје неких јужнословенских народа — Константин Порфирогенит или још касније, како се сматра, мање поуздани Поп Дукљанин. Вести све тројице морамо испитати што подробније ради узајамног поређења или ради поређења са казивањима неких византијских хроничара и писаца који делимично спомињу и неке појединости из ране историје Срба и Хрвата.

Покушајмо, зато да несумњиво драгоцене Ајнхардове вести схватимо што боље, узимајући у обзир и најмање појединости везане за сукобе франачке војске са побуњеним панонско-посавским кнезом Људевитом (од 818. до 823. године). У опису догађаја пред сам почетак Људевитовог устанка Ајнхард наводи како су 818. године стигли у Херистал, где је тада боравио франачки цар Лудвик, посланици међу којима се спомиње и Борна, личност коју историографија готово без двоумљења сматра кнезом Приморске Хрватске и не питајући се да ли је уопште било могуће да се међу изасланицима у Херисталу нађе тада и кнез Приморске Хрватске. Али да погледамо најпре како гласи та Ајнхардова вест: "... Erant ibi et aliarum nationum

legati, Abodritorum videlicet ac Borne ducis Guduscanorum, et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant, simul et Liudeviti, ducis Pannoniae inferioris .."².

² Документа, 320

Ваља одмах рећи да ова реченица, на изглед сасвим јасна, у ствари причињава необично велик и сложен проблем. Не зна се да ли треба ставити зарез иза Борне, иза Гудусканорум или иза оба, не зна се ко су Абодрити, Гудускани и Тимочани, пре свега ко је Борна, који нам је у овој реченици готово најважнија личност. Као што смо већ рекли историчари, и то не само домаћи, сматрају га у том тренутку кнезом Приморске Хрватске и држе да је сасвим (нормално да се он као хрватски кнез нашао у Херисталу са осталим изасланицима. Међутим, чини се да је проблем ипак мало сложенији него што би се на први поглед рекло. Пре свега, да бисмо правилно схватили смисао горње Ајнхардове реченице морали бисмо бити сигурни да ли бисмо "et Timocianorum" могли везати за "Abodritorum videlicet", а "ac Borne ducis Guduscanorum" сматрати као уметнути податак. То би значило да је Борна био кнез Гудускана и да се као њихов старешина нашао на скупу у Херисталу. Ако је тако, а по свој прилици јесте, поставља се питање зашто је учени Ајнхард, који је збивања описао са толико детаља, назвао Борну само кнезом Гудускана, а не кнезом Хрвата?

Он спомиње изасланике Абодрита. Гудускана, Тимочана и Људевита као старешину Доње Паноније, а о Хрватима и Хрватској на том месту, по нашем мишљењу необично важном, нема ни речи. Ајнхард је то сигурно с разлогом учинио, па морамо покушати да сазнамо зашто. Утолико пре што наша историографија сматра да је Приморска Хрватска већ тада, поред приморског појаса, обухватала и Лику, Крбаву и Гацку, значи баш оне области у којима су се добрим делом одигравали сукоби између Борне и Људевита у оквиру франачко-словенских ратова 818-823. Пошто је питање Лике, Крбаве и Гацке необично важно и због нашег каснијег осврта на Порфиригенитове вести о раној Хрватској и Србији, чини се да је нужно да још овде размотримо неке појединости везане за та подручја. Прва од њих је Борнина титула "dux Guduscanorum". Ако је тачно да је Приморска Хрватска већ двадесетих година IX века обухватала и подручје између Уне и Купе и да је Борна био кнез Приморске Хрватске, морали бисмо се чудити како је учени Ајнхард могао назвати Борну само кнезом Гудускана. Било би природније и нормалније да га је назвао, рецимо, dux Croatorum, јер би Приморска Хрватска заједно са Ликом, Крбавом и Гацком била, за оно време, веома пространа и моћна држава. Али, како рекосмо, Ајнхард је, по свој прилици, ствари познавао боље него што се нама чини и сигурно је с разлогом Борну назвао само кнезом Гудускана и тако га по важности изједначио са осталим кнезовима у наведеној реченици.

Да бисмо колико-толико проникли у Ајнхардове разлоге зашто је Борну назвао само кнезом Гудускана и зашто Хрвате уопште не уплиће у франачко-словенске међусобице од 818. до 823. године морамо се вратити коју годину уназад и упознати се мало подробније са византијско-франачким односима успостављеним Ахенским миром 812. године, као и са збивањима између 812. и 818. године. На жалост, о одредбама Ахенског мира које се тичу територијалног разграничења између Франачке и Византије сачувани су само општи закључци, што веома много отежава сагледавање положаја хрватског подручја у оквиру поделе интересних сфера између две поменуте државе.

Закључак ахенског мира који може да буде интересантан за подручје народа гласи: " ... Postquam (Saxoniam), utramque Pannoniam, et adpositam in altera Danubii ripa Datiam, Histriam quoque et Libuniam atque Dalmatiam, exceptis maritimis civitatibus, quas ob amicitiam et iunctum cum eo foedus Constantinopolitanum imperatorem habere permisit.."³. Скоро сви наши историчари сматрају да "exceptis maritimis civitatibus" значи да је Византија задржала далматинске градове, у буквалном смислу речи, а да је остали део Приморске Далмације припао Карлу Великом, тј. Францима. Међутим, тешко је и помислити да је ахенским миром могла бити извршена таква

подела којом би Византија добила само далматинске градове, у најужем смислу, а да је Франачка окупирала сав остали део Приморске Хрватске, значи и најнепосредније залеђе приморских градова. Никаква, ни дипломатска ни ратна логика не би могла оправдати једно такво територијално разграничење. Као што је познато, Карло Велики је морао пристати на онакве одредбе ахенског мира о Далмацији пре свега због недостатка флоте и немогућности да евентуалне далматинске поседе брани с мора.

³ Исто, 315. Ову одредбу уговора Смичиклас је овако протумачио: "U miru obadva cara pristaju, da primorski gradovi, dakle osim Venecije, Spljet, Zadar, Trogir i Dubrovnik odsele pripadaju iztočnom carstvu. Nješto je morao tobože i iztočni car žrtvovati, pak on odpušta Karlu Velikom Istriju, Dalmaciju Kopnenu, Liburniju itd. t.j. zemlje, kojih u istinu nije posjedovao, već je samo mislio, da ima na njih njeko staro ali nezastarjelo pravo". (Tade Smičiklas, Poviest Hrvatska, dio prvi [do 1526], U Zagrebu 1882, 168 (Даље: Смичиклас)

Закључивање ахенског мира уследило је после очигледног успеха Византије на мору, што је био повољан моменат за стицање веће и сигурније предности на далматинској обали. Та њена предност била би сведена на минимум да је ахенским миром она добила само градове са најужом околином, а Франачка све остале поседе, тако рећи, одмах иза градских зидина. Такво разграничење не би одговарало ни Франачкој. Те своје поседе не би могла да брани с мора, а готово би исто тако тешко било да их брани и с копна, јер би ови приморски делови били и сувише далеко од Паноније, па и од неких других делова где је франачка моћ била нешто већа и одакле би контрола могла бити непосреднија и бржа. Осим тога, кад би подручје Приморске Хрватске било под франачком влашћу било би непосредно угрожено од стране Византије, којој би, у таквом случају, утврђени далматински градови, уз предност на мору, могли бити веома позудано упориште у борби за освајање готово незаштитене залеђине у евентуалном франачком саставу. Уосталом, зар Франачка није водила четворогодишњи рат са Људевитом, који је у једном делу Паноније организовао, тако рећи, искључиво одбрамбени рат, па је ипак једва успела да сломи устанак, а шта би тек могла да учини да је у питању била одбрана Приморске Хрватске, и то у борби против много јачег и опаснијег противника него што је био Људевит? Зато је, чини нам се, много логичније сматрати да под "exsertis maritimis civitatibus" треба разумети читаво залеђе до развођа које чине Велебит и Динара, које је могло представљати природни безбедни појас између франачког и византијског војно-политичког утицаја у оно време и на том делу Балканског полуострва.⁴

⁴ Нешто о томе: Реља Новаковић, Тезе за расправу о кнезу Борни. Прилози за КИФ, књ. XXXVII. св. 3—4, Београд. 1971 (Даље: Тезе)

Као што се види, и неким ранијим историчарима изгледало је природно да је некадашња римска Далмација, управо њена западна половина, ахенским миром била подељена тако да је приморски појас припао Византији, а континентални, пре свега онај западно од Уне, Франачкој. Наравно, оба дела су и даље задржала назив Далмација, јер се тренутним војно-политичким разграничењем није могао изменити један многовековни назив и заменити неким новим. То није ни било потребно. Међутим, изгледа да је баш чињеница да су и франачки и византијски делови Далмације задржали исти назив изазвала код истраживача забуну, па су скоро увек приликом спомена Далмације били уверени да је реч о њеном приморском делу и изједначавали га с појмом Приморске Хрватске. Губили су из вида да су и Франци свој део Далмације могли називати тим именом. Никаквог разлога није било да своје новоосвојене области не називају традиционалним римским називима: Далмација, Либурнија, Истра, Панонија и др. Они су једноставно те називе затекли; у службеним односима други нису тада ни постојали. Још је било и сувише рано да тим подручјима преовлада неки назив према словенским дошљацима.

Већ према овом што смо досад запазили, узимајући у обзир и мишљења поменутих историчара, стичемо доста убедљив утисак да је приликом разграничења по ахенском миру Приморска Хрватска остала у сфери византијских интереса. Ако би, пак, тако било морао би се извести закључак да су се сва збивања у вези са Људевитовим панонским устанком дешавала искључиво на оној територији која је после 812. године припала Франачкој. С тим збивањима, по свему судећи, Приморски

Хрватска никакве везе није имала. Она с тим никакве везе није могла имати ни због тога што тада није ни постојала. као самостална држава, већ је била под византијском врховном влашћу, па би њено евентуално укључивање у збивања око Људевитовог устанка значило повреду одредаба ахенског мира од стране Византије, а како знамо Византија се није мешала у франачко-словенски рат у Панонији од 818. до 823. године. Како, међутим знамо да је Борна као кнез Гудускана био непосредно укључен у сукобе Људевитове с Францима, штитећи интересе Франака, као да је јасно да подручје његове делатности морамо тражили само на територији која је била саставни део франачке интересне сфере, а то је могло бити једино ван подручја тадашње Приморске Хрватске у саставу византијске интересне сфере. Уосталом, да је то тако јасно доказује, како смо већ рекли, и Борнина титула. Он је за Франке и Ајнхарда само кнез Гудускана. Да је Борнино подручје било у саставу Хрватске не би се могло десити да га Ајнхард не назове кнезом Хрвата, јер би таква Хрватска (на југу чак до Цетине и Ливна) била за оно време веома велика и моћна земља, а Лудвику у Херисталу, свакако, би ласкало да се међу осталим кнезовима нађе и један кнез Хрвата, који би по таквој логици, тако рећи, до јуче био византијски поданик. Размишљајући о припадности или неприпадности Борниног подручја Приморској Хрватској пада нам на ум да и више од сто година касније састављач 30. поглавља DAI, описујући поделу Хрватске, каже: "Беше подељена њихова земља у једанаест жупанија, наиме Ливно, Цетина, Имотски, Плива, Песенга, Приморје, Брибир, Нона, Книн, Сидрага, Нин, и њихов бан држи под влашћу Крбаву, Лику и Гацку".⁵ Тих година и састављач 31. поглавља DAI, описујући Хрватску, наводи у њој ове насељене градове: "Нин, Биоград, Велица, Скрадин, Ливно, Столпон, Книн, Карин и Клавока"⁶

⁵ Византијски извори за Историју народа Југославије, II, обрадио Божидар Ферјанчић, Београд, 1959, 33 (Даље: Извори)

⁶ Извори, II, 44

Пада одмах у очи да само један састављач спомиње Лику, Крбаву и Гацку, али, очигледно, не као саставни део хрватске територије равне оној на којој су оних једанаест жупанија, већ само као подручје које је под влашћу њиховог бана. Онај други хроничар не спомиње ни један једини насељени град хрватски на иначе доста пространом подручју Лике, Крбаве и Гацке. То може једино да значи да ниједан од њих чак ни сто година после Ајнхарда то подручје не сматра по постанку хрватским. Када упоредимо наводе састављача 30. и 31. поглавља DAI са чињеницом да Ајнхард Борну назива само *dux Guduscana* постаје нам, чини се, јасно да га другачије није ни могао назвати него онако како се Борна представио Лудвику на свечаном скупу у Херисталу. Уосталом, и Лудвик и Ајнхард су то морали знати већ од тренутка кад је то подручје припало Францима.

Према томе, сасвим је природно што се међу изасланицима у Херисталу 818. године није нашао ни један из Хрватске. Они су дошли сами из оних крајева који су тада били под франачком доминацијом, са изузетком Абодрита и Тимочана, који су своје делегате послали да траже помоћ против Бугара. Пада, међутим, у очи да Ајнхард не спомиње ни делегате Срба, мада на једном месту јасно каже да је Људевит у једном тренутку побегао Србима и, видећемо касније, чак присвојио и део њихове територије. Будући да смо анализи Ајнхардових вести и приступили због његовог спомена Срба мора нас интересовати зашто се њихови делегати не спомињу у Херисталу

и где су се ти Срби могли тада налазити. Рекло би се да за одговор ваља узети само две претпоставке: једна је да су се Ајнхардови Срби налазили на истом подручју којим је управљао Борна, или само као мање значајна групација, а друга је, вероватнија, да су као етничка скупина живели недалеко од Борнине територије, ван подручја франачке интересне сфере, вероватно, под византијском влашћу, или чак, можда, и самостални, те нису ни били позвани да пошаљу своје делегате на франачки двор. У сваком случају, питање ма колико да је сложено необично је значајно и о њему се мора водити рачуна у даљој анализи Ајнхардовога описа Људевитовог устанка. Да одмах истакнемо да нам се чини да Ајнхард зналачки и веома рационално описује ток рата. Он истиче, углавном, оно што је најважније. Упадљиво је да франачки хроничар не спомиње више личности, већ само двојицу, Борну и Људевита. Њих двојица су му главни актери везани за устанак, који се одигравао само на оном подручју које је тада припадало Францима. Касније ће бити споменут и ујак Борнин Људемисл, али, вероватно, опет зато што је и он у том тренутку био на том истом подручју. Да погледамо, зато, шта Ајнхард казује о Борни и о Људевиту и где нам ваља тражити поприште њихових сукоба.

Пошто је летописац Борну споменуо најпре као кнеза Гудускана и изасланика њиховог у Херисталу, следећи пут о њему говори приликом његовог сукоба са Људевитом на реци Купи. Као што је познато, тај сукоб се десио пошто је Људевит пред притиском франачких снага 819. године морао да се повуче из Карантаније. Ајнхард та збивања овако описује: "*Borna vero, dux Dalmatiae, cum magnis copiis ad Colapium fluvium Liudevito ad se venienti occurrens, in primo congressione, a Guduscanis deseritur; auxilio tamen praeterianorum suorum protectus evasit.*"⁷

⁷ Документа, 322

Ово место је веома значајно за тумачење неких појединости из Борниног живота и његове улоге у Људевитовом устанку, али исто тако и за, макар и недовољно јасно, поимање збивања везаних за настанак и рани развој хрватске и српске историје. Да пођемо зато редом. Пре свега Борнина титула *dux Dalmatiae* протумачена је у историографији као сигуран доказ да је реч о Борни не само као кнезу Гудускана, већ и као кнезу Приморске Далмације, односно Приморске Хрватске. Неки историчари чак запажају како је Борна брзо напредовао, јер је од војводе Гудускана 818. године био већ 819. год. унапређен за војводу Далмације, да би, како истичу, већ 821. год. постао *dux Dalmatiae atque Liburniae*". Све то, међутим, не мора да има никакве везе са тадашњом Приморском Хрватском. Заборавља се да се појам Либурије не односи на цело подручје између Уне, Велебита, Истре и Људевитове Паноније, већ је пространији део тог подручја обухваћен појмом оног дела Далмације који је од 812. године остао под франачком контролом. Будући да је Борна дејствовао као франачки присталица на читавом том простору, сасвим је разумљиво што га Ајнхард назива војводом (кнезом) и Далмације и Либурије. Ако су му Франци, као кнезу Гудускана, 819. године доделили нову титулу, не схватамо како би на други начин означили његову власт и над оним областима ван Либурије него истицањем у његовој титули назива Далмације. То може само да значи да је Борна у време сукоба на Купи био на челу читаве територије између Велебита и Људевитових панонских поседа.

Да погледамо пажљивије како Ајнхард описује овај догађај на Купи, јер изгледа да нам и сам ток збивања око њега показује да нема никаквог смисла помишљати на простор од Купе чак до мора негде око Задра или Сплита. У Ајнхардовом опису готово да је најинтересантнији моменат кад су Гудускани напустили Борну и вратили се својим кућама. Разлог овоме не знамо, али је сасвим могуће да су били незадовољни Борниним савезништвом са Францима, мада је чудно да се тада нису ставили на Људевитову страну.

Овај поступак Гудускана занимљив је и са становишта Борниног односа према Гудусканима још од првог његовог спомена као изасланика Гудускана у Херисталу. Да ли је Борна био Гудусканац по пореклу или им је као туђинац био наметнут кад су Франци завладали овим подручјем? На такву помисао наводи и мало даља Ајнхардова примедба да је Борна убрзо

поново покорио Гудускане ("Guduscani domum regressi iterum a Borna subiguntur"). Све то као да показује да Борна није издалека пошао на Купу, већ са неког блиског, пограничног подручја, баш оног које је садржано и у његовој титули. На такву помисао наводи нас и Ајнхардов податак да се Борна, кад су га Гудускани напустили, једва спасао и то благодарјећи само својим преторијанцима, нека врста телесне гарде. Зар то није симптоматично? Зар би се он, да је био кнез и Приморске Хрватске, усудио да крене чак на Купу ослањајући се готово једино на очигледно несигурне, и према њему чак и непријатељски расположене, Гудускане? Ако је тачно да се Борна спасао само помоћу личне гарде, онда и то може да буде знак да није долазио издалека. Зар би могао, ослоњен само на гарду, да се брани од Купе чак до негде задарско-сплитског приморја, повлачећи се преко двеста километара? Уосталом, да се све то дешавало на Борнином подручју, а не на подручју Приморске Хрватске, као да потврђује и следећи Ајнхардов опис: "At Liudevitus occasionem nactus cum valida manu Decembri mense Dalmatiam ingressus ferro et igni devastat. Cui cum Borna se poenitus inparem conspiceret, omnia sua castellis inclusit, et ipse cum delecta manu nunc a tergo, nunc a latere insistens, Liudeviti copias et noctu et interdiu quocumque poterat laceravit, neque eum in sua provincia inpune versari permisit.."⁸

⁸ Исто. 322—323

Овај занимљиви опис послужио је већини истраживача као сигуран доказ да Људевитов упад у Далмацију значи да је продро у Приморску Хрватску као, тобож, Борнину земљу. То је, међутим, неприхватљиво. Већ споменутим разлозима који говоре против Борне као приморско-хрватског кнеза да додамо још неке. Као што се поуздано зна, Људевит је био панонски или посавско-панонски кнез и кад Ајнхард, који добро зна шта је и где је била Панонија, каже да је Људевит с војском упао у Далмацију, зашто би то морало да значи да је отишао чак у њен приморски део? Зар није природније и логичније да помислимо да је Људевит, прешавши границу своје провинције, ушао у онај део континенталне Далмације који се граничио са његовом Панонијом? Између Паноније и Приморске Хрватске пружало се једно подручје које је у ваздушној линији било дужине око осамдесет километара и које је, у своје време, било саставни део римске Далмације укључујући и Либурнију, земље, да поновимо, чије је називе Борна носио у својој титули. Тај простор није припадао ни Људевиту ни Приморској Хрватској, а неоспорио је да је свако ко је из околине Сиска хтео да допре до приморских градова морао најпре савладати тај део Далмације.

Зашто не бисмо могли претпоставити да Ајнхард, кад после Борниног пораза на Купи спомиње Људевитов упад у Далмацију, под тим замишља Далмацију као земљу његовог противника Борне и као пограничну област његове (Људевитове) Паноније? Борна је са тог простора и напао Људевита и сукобио се са њим на Купи и природно је да је Људевит кренуо да га казни као експонента франачке врховне власти. Када бисмо тај простор искључили из свог разматрања погрешили бисмо и са чисто војног становишта. Ако бисмо сматрали да је Људевит упадом у Далмацију ушао чак у Приморску Хрватску то би значило да је панонски кнез кренуо да гони непријатеља удаљеног од своје територије и до двеста, триста километара! Да би Људевит дошао до Приморске Далмације, ако би му војска прелазила и до шездесет километара дневно (што је тешко остварити у дужем периоду), требало би му најмање пет-шест дана само у једном правцу. Ако овом додамо да је реч о војном походу, да је у питању разарање и пљачкање земље, што значи и опрезније наступање, тј. кретање уз непрекидну борбу, онда је јасно да му је за одлазак и повратак, уз крајње повољан исход, било потребно можда и читавих петнаест до двадесет дана. При овом разматрању не треба заборавити да је Људевит кренуо у децембру, што значи да је кретање и због неповољних временских околности могло бити крајње отежано и споро.

Овим размишљањима можемо додати логичну претпоставку да би Људевитово дужо одсуствовање с војском Франци једва дочекали да изврше препад на небрањену или слабије

браћену земљу (без главног војсковође), јер би франачка војска од, рецимо, фријаулске границе до Сиска имала да пређе краћи пут него што би имао Људевит водећи војску у Приморску Далмацију, и натраг и то уз непрекидну борбу. Зато је тешко замислити да би Људевит, који се годинама успешно носио са јачим франачким снагама, одједном ризиковао да упадне у такву авантуру. Осим тога, кад би било тачно да је Борна побегао чак у Приморску Хрватску, значило би да је оставио велики део континенталне Далмације, те Људевит не би ни имао потребе да гони Борну чак у Приморју, јер би олако дошао до већег подручја него што је и очекивао једном победом. Људевит води, углавном, одбрамбени рат против Франака и, наравно, против Борне, који је франачки савезник, а упад у тзв. Приморску Хрватску довео би га у сукоб са Византијом, јер је тај део био под њеном врховном влашћу. Немамо доказа да је већ двадесетих година IX века постојала ту нека самостална хрватска држава која је могла на своју руку водити офанзивне ратове. Она ће то моћи тек кроз неколико деценија, када буду наступиле велике и значајне промене у положају Византије на Далматинском приморју.

Осим тога, тобожњи продор Људевитов чак у Приморску Далмацију био би необјашњив и са становишта оних истраживача који сматрају да је Борна био истовремено и личко-крбавско-гатачки и приморско-далматински кнез. У том случају поход на Приморје представљао би још већу авантуру, на страну то што бисмо се морали питати шта Људевит тражи на Приморју ако није претходно заузео цело подручје до Приморја. А ако га је заузео, морали бисмо се питати како је то успео за кратко време и како га је за још краће време изгубио? Дакле, како год да покушамо, ништа не иде у прилог мишљењу да је Људевит децембра 819. године продро чак на подручје Приморске Хрватске. Могли бисмо навести још много разлога који би говорили против Људевитовог продора у Приморску Хрватску. Међутим, сасвим другачије звучи кад под Далмацијом у коју је Људевит упао децембра 819. године разумемо онај део некадашње римске провинције који се налазио у непосредном суседству Људевитове Паноније и који је, свакако, обухватао данашњи Кордун и остале крајеве све до природне границе према Приморској Далмацији. У неким деловима тог подручја Борна се једно време могао осећати незаштићеним и несигурним. У сваком случају, Гудускани, који су га у лето те године изневерили на Купи, мада поново покорени од Борне, могли су бити врло несигурна потпора у поновном сукобу са Људевитом. Можда се Борна зато и затвара у утврђене градове, којих је у оно време, на том подручју, могло бити већи број, на шта указују и многи трагови некадашњих утврђених места. Да је Борна био кнез Приморске Хрватске било би доста чудно да се у својој земљи затвара у утврђене градове пред противником који долази из удаљености од преко две стотине километара, уз то из земље која је и сама била угрожена.

Тактика Борнине одбране постаје много разумљивија ако збивања вежемо за данашњи Кордун и друга подручја према Велебиту него ако имамо у виду удаљену Приморску Далмацију, у коју се ниједан разборитији војсковођа у оним околностима не би упутио. Присталице мишљења да је Борна био истовремено кнез и Приморске Хрватске и личко-крбавско-гатачки старшина као даљу потврду своје тезе наводе и оно место где Ајнхард уз податак о Борниној смрти напомиње да је био "*dux Dalmatiae atque Liburniae*". Међутим, према оном шта се и колико зна о географском положају Либурније, овај податак не би никако могао бити сигуран доказ да је у питању Либурнија и Приморска Хрватска, јер појам Либурније није покривао сав простор између Приморске Далмације, Истре и Паноније, већ само један део и то онај ближи Велебиту и јадранској обали. Много је вероватније да се Борнина титула "*dux Dalmatiae atque Liburniae*" односи само на подручје између Велебита, Уне, Људевитове Паноније и Истре, а не и на тадашњу Приморску Хрватску, која је у потпуности била ван франачког утицаја.

Да је у овим збивањима, по свој прилици, реч само о подручју западно од Уне као да показује и Ајнхардов опис догађаја из године 822, када је на Људевита послата нова војска из Италије. Тим поводом, како је напред већ истакнуто, Ајнхард продужава казивање овим речима: "*ad cuius adventum Liudevitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam Daimatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit, et uno ex ducibus eorum a quo receptus est per dolum interfecto,*

civitatem eius in suam redigit dicionem". Као што се зна, овај драгоцен податак, због којег Ајнхарду и посвећујемо оволико простора, тумачен је веома различито, али најчешће тако да је Људевит отишао међу Србе у Босни, негде око Врбаса, наводно недалеко од Приморске Хрватске, а неки су чак сматрали да је побегао још источније, међу Србе недалеко од Дрине.⁹

⁹ Тезе, 180, нап. 19. У тој напомени треба исправити Љ. Стојановић у Љ. Јовановић

Све то говори колико се мало зна о првобитним стаништима Срба на Балкану и колико је оправдано покушати да се о њима сазна што је могуће више. За разлику од ранијих тумачења овог Ајнхардовога спомена Срба, Н. Клаић уз горњи летописчев податак указује на Срб, што је не само из основе нов већ и врло значајан и прихватљив наговештај о којем свакако вреди водити рачуна у трагању за областима које су Срби населили приликом доласка на Балк. полуострво¹⁰.

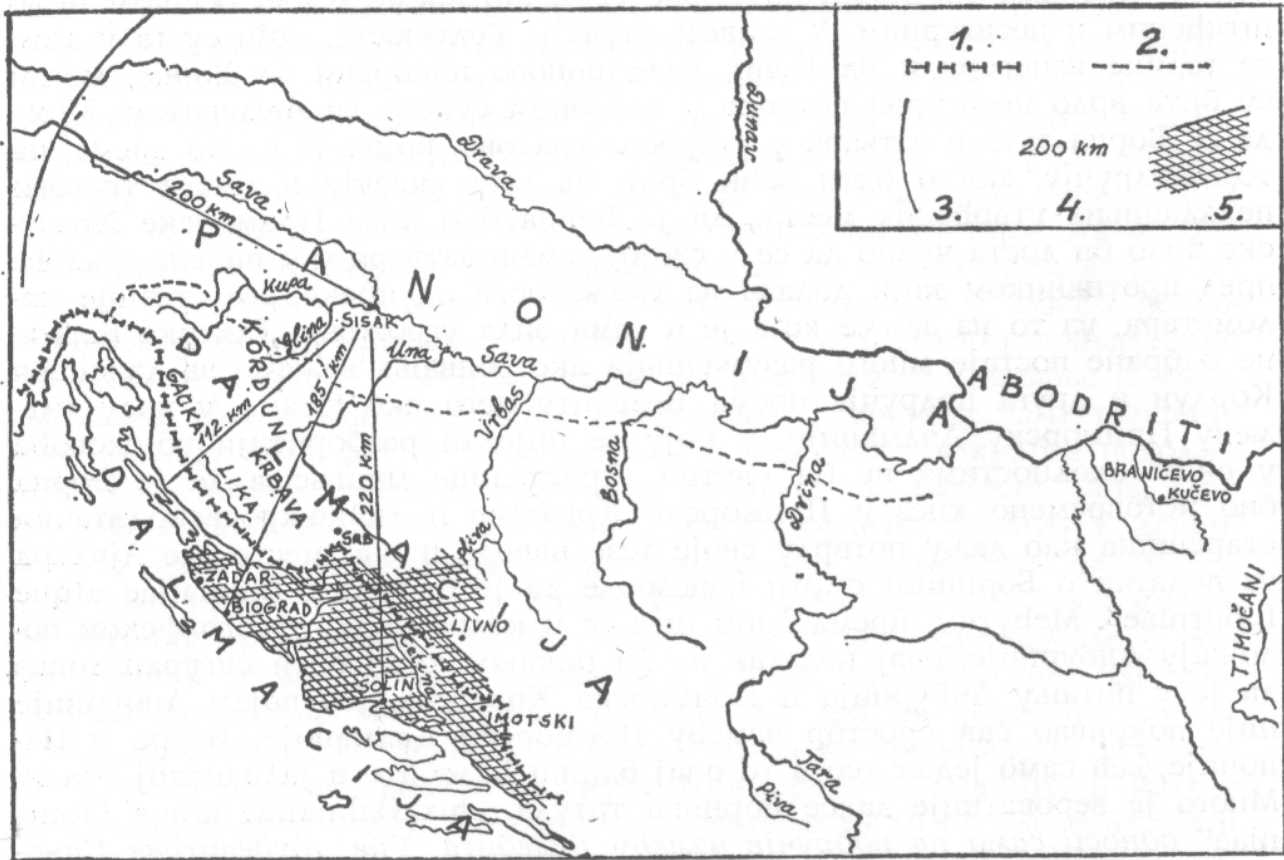
¹⁰ Nada Klaić- Poviest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 211— 212 (Даље: Н. Клаић)

Србе којима је пребегао Људевит треба, свакако, тражити негде не много далеко од његових панонскихседа, односно од Сисачке области, јер Ајнхард под "Siscia civitate" сигурно није мислио само на град, као што по свој прилици ни "civitatem eius" не значи град у ужем смислу, већ, сигурно, и шире подручје или крај. Дакле, врло је вероватно да споменуте Србе ваља тражити или на попришту дотадашњих догађаја или негде у непосредној близини. Није искључено да је горе реч не само о Србима који су живели око данашњег Срба, већ и у Лици и, можда, на још ширем простору ове територије. Не треба, међутим, искључити ни могућност да је у питању подручје око Грмеча и Козаре. Питајући се где су се ти Срби могли налазити, ваља имати у виду и разлог због којег Људевит прелази на српско подручје. Сасвим је могуће да је к њима отишао у нади да ће наићи на разумевање, које су, може бити, испољили још у време ратова с Борном, особито приликом сукоба на Купи. Нема никаквог смисла ове Србе тражити чак у пределу средњег или горњег Врбаса, две стотине и више километара далеко од Сиска, а још мање негде још источније.

Било би крајње бесмислено да је Људевит као бегунац, значи са мањим војним снагама, побегао неким просторно удаљеним Србима, с којим није дотад имао никакве везе, па још да у тој непознатој средини, која га је гостољубиво примила, убије кнеза и присвоји његову земљу. Сасвим, међутим, другачије звучи када ове Ајнхардове Србе замислимо на подручју које је за све време било или непосредно укључено у описана збивања или се налазило негде у близини. Врло је вероватно да је на том подручју један део племена био противан политици коју је Борна водио као франачки штићеник. Људевит је можда то знао и када је из свог средишта отишао међу Србе, вероватно долином Глине или Уне, могао је покушати да уклањањем противника у новој средини учврсти своје позиције. Он је такав подухват могао да предузме само на подручју које је добро познавао и где је још од раније имао изванредан број својих опробаних присталица, док би такав потез негде у средишту Босне или још источније био раван безумљу. Била би беспримерна дрскост да један бегунац у далекој земљи, у туђој средини, убије домаћег кнеза и, једноставно, његову област припоји својој.

Сасвим, међутим, другачије звучи кад под том српском земљом разумемо подручје недалеко од границе Паноније, негде, рецимо, од Плитвичких језера према Србу или дубље према Лици, или према Уни и Сани. Та српска земља није морала бити просторно мала чим Ајнхард каже да је Људевит убио једног од њихових кнезова. Најпре ће бити да је реч о више жупанија. Једино под овим условима је прихватљиво Ајнхардово тврђење да је Људевит, убивши једног од кнезова који га је примио, припојио његову земљу својој. Наиме, у условима у којима се тада Људевит налазио, то припајање је схватљиво само у случају ако је новоприпојено подручје налегало на Људевитове дотадашње земље. Било би, чини се, бесмислено кад бисмо сматрали да

је та присвојена земља била одвојена од постојеће Људевитове територије неким мањим или већим. појасом земље која би припадала неком трећем лицу, и ко би то могао бити.

Могуће подручје Људевитове активности.

Објашњења:

1. Византијски поседи у Далмацији по Ахенском миру 812 (према Халфену)
2. Граница римске Далмације према Панонији (По Вестермановом атласу из 1965)
3. Вероватни радијус дејства Људевитових снага на правцу франачких напада
4. 200-удаљење у ваздушној линији
5. Вероватно подручје Хрватске према подацима у гл. 30. и 31. ДАИ

Дакле, ако горњи Ајнхардов навод мало пажљивије размотримо, намеће нам се закључак да под Људевитовим бекством међу Србе треба разумети само Србе који су у то време живели око Уне, да ли западније или источније — тешко је рећи. Они су, у сваком случају, морали бити негде у Људевитовом суседству, на шта је, у своје време, и Смичиклас указао: "videci da se nece moći održati, uzmače k susjednim Srbom"¹¹

¹¹ Смичиклас, 175. За размишљање о распрострањености српске етничке групације у прошлости могу да буду од користи и ова два податка. Под насловом Considerazione VIII за Србе у Далмацији састављач каже овако: "Li Serviani sono in Dalmazia come rusceli dispersi per le diocesi dei vescovi latini", док под Considerazione XI казује ово: "... Nell' inferiore parte della provincia li Serviani sudditi hanno coperto il confine, cominciando da Verlicca, passando il territorio di Knin ed inoltrandosi per il contado superiore di Zara fino alla montagna, che li divide dai Serviani austriaci..." (Списи о историји православне цркве у далматинско-историјском владичанству од XV до XIX века, књига I. Задар 1899 [скупио Е. Н. М.], 304, 316 (Даље: Списи)

Он се из Сиска склонио код најближих Срба, јер већ његов акт убиства кнеза и припајање његове територије показује да Људевит повлачењем из Паноније није сасвим одустао од намере да поново ојача своје угрожене позиције. Уосталом, то се може запазити и из онога што Ајнхард одмах затим каже, наиме да је Људевит, склонивши се из Сиска, послао царској војсци делегате обећавајући да ће и сам доћи. По свој прилици овде је реч о једном тактичком потезу због којег није морао да бежи чак у Босну или у неку, како неки хоће, праву Србију — уколико је таква у оно време и постојала. Људевит се привремено склонио из Паноније на безбедније планинско подручје, где је, како се чини, покушао да међу Србима нађе упориште. Вероватно би касније, ако му не би успео маневар са слањем делегата царској војсци, покушао да са тог подручја продужи борбу против Франака. Чини се да је само тако схватљиво зашто Људевит шаље делегате франачком војсковођи. Да је отишао на неко удаљено подручје не би готово ни било потребно да уверава Франке у своју приврженост. Овако, с обзиром на то што се склонио свакако на подручје које је било под франачком врховном управом, разумљиво је што је као устаник и бегунац, па макар и из тактичких разлога, пожурio да убеди Франке како је непотребно да наставе офанзиву на његову област, јер је, ето, био спреман да чак и својим доласком потврди лојалност франачком цару.

Овај Људевитов план, као што се зна, није успео. Не знамо због чега, тек Ајнхард нас ускоро обавештава да је приликом мајског сабора у Франкфурту јављено цару да је Људевит убијен када је отишао у Далмацију код Борниног ујака: "*adlatum est ei de interitu Liudewiti, quod relictis, cum Dalmatiam ad Laudemuhlum avunculum Bornae ducis pervenisset, et aliquantum temporis cum eo moratus fuisset, dolo ipsius esset interfectus*".¹² Овај се податак, као по неком правилу, тумачи да је Људевит убијен док је боравио у Приморској Хрватској, јер се и овде појам Далмације везује искључиво за Далматинско приморје.

¹² Документа, 328

Међутим, ако је досадашње резеновање о збивањима у вези с Борном и Људевитом исправно, ни овде не бисмо могли категорички тврдити да спомињање Далмације мора да значи да је у питању Приморска Хрватска и Хрватска уопште. Додуше, упадљиво је да се не спомиње Владислав, Борнин наследник, већ Људемисл, ујак Људевитовог упорног противника Борне. Но, и поред све нејасноће, није искључено да је и овај последњи чин из Људевитовог живота одигран на подручју раније Борнине територије. Можда Ајнхард овде спомиње Далмацију зато што једно време није уопште спомињао Људевита, па је желео да каже да је Људевита задесила смрт док је био у Далмацији, мислећи на ону исту Далмацију о којој је цело време говорио док је описивао Људевитов рат с Францима и Борном. Уосталом, кад не би тако било морали бисмо се питати шта се десило са Борниним подручјем после његове смрти? Чије су остале Далмација и Либурнија и шта је било са Гудусканима? Није ли најприродније да је Борну на његовом подручју наследио пре свега неко из његове породице, неко ко је и за Борнина живота био привржен Францима и остао привржен и после Борнине смрти. То је, чини нам се, сасвим могуће, мада нам не објашњава зашто је Људевит отишао баш Борнином ујаку и зашто га је овај убио. Мора бити да се Људевит у нечему преварио ослањајући се на Људемисла. Па ипак, поред све привлачности овакве претпоставке можда не треба сасвим искључити могућност да је Људевит морао напустити Србе и отићи у Приморску Хрватску, одакле је могла водити порекло Борнина мајка, која се могла удати за неког племића у континенталној Далмацији, пореклом Гудусканца, док јој је брат, Борнин ујак, могао остати у Приморској Хрватској. Можда из ових разлога и настају касније аспирације Приморске Хрватске на западни део континенталне Далмације, у првом реду на Крбаву, Лику и Гацку, за које ће састављач 30. поглавља DAI у X веку, описујући Хрватску, рећи: "и њихов бан држи под влашћу Крбаву, Лику и Гацку".

Ако покушамо да укратко сагледамо на какве нас све закључке наводи Ајнхардов опис Људевитовог устанка против Франака, као и спомен Срба везаних за та збивања, можда бисмо се

могли одлучити за следеће: Кад је 818. године Људевит у околини Сиска подигао устанак против Франака, на подручју суседне Далмације и некадашње Либурније власт је, уз потпору Франака, држао Борна, кнез Гудускана. Али су на његовом подручју могле живети и неке друге словенске скупине, међу којима је могло бити и Хрвата и Срба. Међутим, готово је искључено да је Борна као кнез тог подручја био истовремено и кнез Приморске Хрватске. Да поновимо своје убеђење да Приморска Хрватска није уопште била укључена у збивања у вези са франачко-словенским ратом у Панонији, јер је тада била под врховном византијском влашћу, а, уколико је познато, Византија се у тај рат није мешала.

Што се тиче простора на којем су се могли налазити Срби, међу које је отишао Људевит, једино што се засад може рећи јесте да се део њиховог подручја морао тада налазити уз саму границу Људевитове Паноније и то, највероватније, од Сиска према југу или југоистоку. Кад будемо касније разматрали и друге старе податке, Порфирирогенитове и Дукљанинове, видећемо да су се Ајнхардови Срби могли заиста налазити негде надомак Уне. Опредељујући се за овакво мишљење, не треба изгубити из вида да Ајнхард зна како се прича да су Срби у његово време, а свакако и пре, држали (настањивали) велики део Далмације ("quae natio magnam partem Dalmatiae obtinere dicitur"). Кад овом додамо да је Људевит убио једног од српских кнезова и да он говори о Србима као о народу, чини се да са још већим правом можемо рећи да је сасвим могуће да у велики део Далмације можемо укључити и поречје Уне, утолико пре што читав Ајнхардов опис Људевитовог ратовања са Борном и његов сукоб са српским кнезом упућује готово једино на подручје од Козаре и Грмеча, преко Уне, до Купе. Из других извора, нешто каснијих, видећемо да је Ајнхард био сасвим добро обавештен кад је истакао да Срби међу које је отишао живе и на другим пространима Далмације, без обзира на то што та његова опаска звучи доста уопштено. Кад се, пак, та вест упореди са другим вестима о географском положају Срба у тим раним вековима, слика постаје знатно јаснија.

Међутим, ваља одмах рећи да нам Ајнхардов спомен не даје за право да одмах, још у то време, рачунамо са појмом Србије. Постојање Срба на, свакако, доста пространом подручју Далмације не значи да се за непуних две стотине година од досељавања свуда где су били Срби јавља и појам или назив Србије. Ми не знамо како је тај назив настао, чак, видећемо, нисмо сигурни ни на ком простору. На појам Србије први пут наилазимо код Порфирирогенита, али се са његовим описима не сналазимо тако добро. Мада он на једном месту спомиње назив "садашња Србија", још нико у историографији није успео чак ни приближно да одреди њен географски положај. Зато је сваки и најмањи податак о некој етничкој скупини на подручју некадашње римске Далмације у раном средњем веку драгоцен.

Задржали смо се оволико на Ајнхардовим подацима не бисмо ли колико је могуће више разјаснили шта подразумева под појединим називима и где их географски размешта. На жалост, као што смо видели, Ајнхард нам не даје никакве јасније географске оријентире. Чак ни спомен "великог дела Далмације" не говори много. Ајнхард нам не каже јасно да ли то значи да тада Срба није било и ван Далмације. Ако бисмо Ајнхарда схватили да је с правом рекао да су Срби тада настањивали само велики део некадашње римске Далмације, а не и друге провинције и ако бисмо у другим изворима нашли макар неки наговештај да је заиста тако било, онда би то веома много значило у нашем трагању за првобитним стаништима Срба на Балкану и за настанком, ширењем и нестајањем појма Србије на појединим подручјима у периоду који нас интересује.

Што се тиче западне стране, према Ајнхардовом казивању, рекло би се да је, како и Смичиклас мисли "преко Велебита била посебна бановина, која се стерала тамо према Истри, то можемо наслућивати, јер се још почетком деветога века оне три жупе: Лика, Крбава и Гацка, што Франци спомињу под "Гудускани", отимљу за самосталност.."¹³ Та, да кажемо, и географски издвојена област, чијем словенском стаиовништву не знамо порекло, осим да се један део звао Гудускани, била је са севера омеђена тада словенском Панонијом, с југа и југоистока Приморском Хрватском, а са истока земљом на којој је у оно време могло бити и Срба и Хрвата. То ће, по свој прилици, бити она област која ће после неколико деценија ући у састав Хрватске и

што ће састављач главе 30. DAI забележити напоменувши како се један део Хрвата одвојио из Далмације и завладао Илириком и Панонијом. Врло је могуће да је писац при том некадашњу Борнину Далмацију и Либурнију назвао Илириком, за разлику од Приморске Далмације. Тај продор Хрвата према северу уследио је, свакако, после ослобођења од византијске власти и у време престанка франачког утицаја у Панонији. Хрвати су своју власт у западном делу доње Паноније учврстили вероватно пре стабилизовања Мађара у горњој Панонији после пораза код Аугсбурга 955. године.

¹³ Смичиклас, 158

Осим овога што смо из Ајнхардовога казивања досад сазнали, у његовом драгоценом делу има и других занимљивих појединости које се могу узети за најранији период српске историје на Балканском полуострву, мада директно Србе не опомиње. Као што знамо, поред Абодрита, Гудускана и Тимочана, чије изасланике летописац налази 819. године у Херисталу, године 822. Ајнхард спомиње на сабору у Франкфурту изасланике ових народа: Абодрита, Сораба, Вилца, Бохема, Мораваца, Преденецената и Авара ("In quo conventu omnium orientalium Sclavorum, id est Abodritorum, Soraborum, Wiltzorum, Boheimorum, Marvanorum, Praedecentorum et in Pannonia residentium Avarum legationes cum muneribus ad se directas audivit").¹⁴

¹⁴ Документа, 327

Кад читамо имена ових народа на први поглед нам изгледа да они немају никакве везе са проблемом настанка Србије и њеног ширења у раном средњем веку. Међутим, кад мало размислимо стичемо утисак да ипак није тако. Додуше, Абодрити, Вилци, Сораби, Бохеми, Моравци и Авари више су везани за проблем порекла Срба и за време пре њиховог доласка на Балканско полуострво. О Гудусканима је нешто речено у вези са Људевитовим устанком. Тимочани ће свакако бити Словени настањени у IX веку у сливу Тимока, али ко су Преденеценти са сабора у Франкфурту — не зна се. Влада уверење да су то словенски Браничевци. Упадљиво је да од народа чији су изасланици били било на сабору у Херисталу или у Франкфурту Ајнхард само Абодрите спомиње двапут. То је врло интересантно, поготову што о Абодритима на граници Балканског полуострва не знамо готово ништа, а они могу да буду врло значајни и за проблем порекла Срба. Да погледамо зато у којим приликама их Ајнхард спомиње и где их замишља. Одговор на ово питање можда и не мора да је много тежак. Ако одбацимо мишљење да су Борнини Гудускани досељеници из поречја Пека,¹⁵ онда Ајнхард 819. године као изасланике у Херисталу са источне стране спомиње само представнике Абодрита и Тимочана.

¹⁵ Svetislav Prvanović, Ko je bio hrvatski knez Vorna (Da li je poreklom iz istočne Srbije), Rad 311, Zagreb 1957. В. и Тезе, 169. и даље, као и Р. Новаковић, Трагом старих повеља и других извора (3. Да ли смо сигурни шта значи "И њихов бан држи под влашћу Крбаву, Лику и Гацку" и на које се време односи то стање?), Историјски часопис XX, Београд 1973.

Овде одмах пада у очи да нема Преденецената, који би се, да је реч о Браничевцима, морали налазити између Абодрита и Тимочана. Па ако су словенски Абодрити и Тимочани пошли да од Франака траже помоћ против Бугара, не видимо зашто то не би учинили и Преденеценти, који би тада, да су исто што и Браничевци, били Францима много ближи него Тимочани. Већ то изазива сумњу у мишљење да су Преденеценти исто што и Браничевци, али се на овоме вреди мало више задржати нарочито због вести из 819. године. Те године Франци су се налазили у офанзиви према Панонији где су водили четворогодишњи рат са Људевитом. Вероватно незадовољни бугарском превлашћу Абодрити и Тимочани покушавају да се помоћу Франака ослободе бугарске власти и због тога шаљу своје изасланике чак у Херистал. Године

822. међу посланицима у Франкфурту нема Тимочана, али има Абодрита и Преденецената. Што се Абодрити спомињу и 819. и 822. године сасвим је разумљиво. Приликом досељавања Словена на Балканско полуострво доселила се, између осталих, и једна група Абодрита, које баварски географ за разлику од полапских Абодрита (Nortbatrezi) назива Ostabtreci, тј. Источни Абодрити. Ове Абодрите (Остабтреце) сви историчари обично замишљају у јужном делу Баната. Међутим, ако је тачно да су ови Абодрити (Остабтреци) део полапских Ободрита, онда је могуће да су дошли у исто време кад и Срби, за које многи тврде да су, такође, дошли из истог правца из којег и Ободрити. Ајнхардов податак о Абодритима био би драгоцен због тога што би потврдио да су Срби на Балкан дошли као полапски народ.

Али се у том случају морамо питати шта је с Вилцима (Љутићима), који су живели између Ободрита (Абодрита), на северу и полапских Срба, на југу? Зар је могуће да поред масе Ободрита и Срба нико од Љутића није кренуо на југ? То је мало вероватно. Зато што смо пуким случајем од Ајнхарда сазнали да су недалеко од Браничеваца у IX веку живели и Ободрити (Абодрити) не мора да значи, ако Вилце (Љутиће) на Балкану нико не спомиње, да их није ни било. Ако би се могло доказати да Преденеценти нису Браничевци и да су Абодрити живели у суседству Тимочана, само западније и северно од Дунава, могли бисмо претпоставити да су се негде јужније од Абодрита населили Вилци (Љутићи), непосредни суседи Полапских Срба, али су они географски могли бити удаленији од збивања у Панонији, то се 819. године нису ни појавили са својим захтевима. Да видимо да ли је и колико оправдана претпоставка да Преденеценти нису Браничевци. То бисмо могли покушати помоћу спомена народа чији су изасланици 822. године присуствовали сабору у Франкфурту.

Ајнхард поводом тог сабора јасно каже да је био сазван ради сређивања прилика у источном делу царства ("ad utilitatem orientalium partium regni sui..").¹⁶ Ради тога он позива изасланике најпре свих источних Словена, наравно оних који су улазили тада у састав франачког царства а затим и Авара. Међу народима чији су изасланици изишли пред цара били су, као што смо видели, Абодрити, Срби Вилци, Бохемци, Моравци, Преденеценти и Авари. Ту нема Тимочана и подунавских (прибалканских) Абодрита и није их могло ни бити, јер они тада нису ни улазили у франачку сферу интереса, већ бугарску. Осим тога, за разлику од сабора у Херисталу, куда су Абодрити и Тимочани отишли, по свој прилици, не по царевом позиву већ по својој жељи, у Франкфурт су посланици дошли по царевом захтеву, а он није могао позвати подунавске Абодрите и Тимочане, јер су и један и други били далеко ван његовог царства и никаквог смисла не би имало да се тамо појаве кад се зна ради чега је сабор сазван. Ако погледамо којим редом Ајнхард наводи словенске народе и Аваре, запазићемо одмах да је то учинио по извесном географском распореду:

¹⁶ Документа, 327

*Ако бисмо, пак, сматрали да су Преденеценти исто што и Браничевци и да су на сабор позвани зато што су се у то време налазили у саставу Франачког царства, онда се тадашња граница царства не би завршавала закључно са Фуршком гором, као што се сматра, већ би обухватала и један део Баната, чак негде према Пожаревцу. То је, међутим, тешко прихватити без убедљивих доказа.

О Абодритима, Тимочанима и неким другим питањима у вези са раном историјом Словена на Балканском полуострву види занимљиву и корисну расправу др. Мирјане Љубинковић "Ка проблему словенизације Београда и Северне Србије" (Годишњак града Београда, књ. XXV, Београд 1978)

Ободрити на крајњем северу-северозападу, а Авари на југу-југоистоку. Између Мораваца и Авара наведени су Преденеценти. Каквог смисла има ове Преденеценте изједначавати са Браничевцима? Никаквог. Ако цар сазива изасланике ради сређивања прилика у свом царству, ту Браничевци нису имали шта да траже. Уосталом, кад Ајнхард готово беспрекорним редом наводи изасланике појединих народа и земаља сигурно је знао шта ради, а што ми не знамо ко су

Преденеценти није зато крив Ајнхард. Није искључено да ћемо и то сазнати једног дана ако престанемо да их изједначавамо са Браничевцима, већ их потражимо негде између Мораваца и панонских Авара, можда на тлу доње Аустрије, Словачке или северне Угарске. Упадљиво је, наиме, да је Ајнхард готово у једном даху набројао цареve источне Словене, међу којима су и Преденеценти, не спомињући при том ниједну географску одредницу, а онда је, кад је завршио са Словенима, додао "et in Pannonia residentium Avarum", што се сасвим лепо слаже са оним што знамо о пространству франачког царства према југоистоку — закључно са Сремом (Фрушка Гора). Преденеценти као Браничевци били би сасвим ван тог оквира.

Завршавајући осврт на Ајнхардове податке да кажемо да нам се чини да је слика коју смо стекли о западном делу некадашње римске Далмације много јаснија од оне коју, опет на основу података истог летописца, стичемо за некадашње римске провинције Дакију и Мезију, које ће, у своје време, такође, постати једним делом области средњовековне Србије (јужно од Дунава). Мада још не знамо ко су по пореклу Тимочани, по свој прилици нису етнички припадали оној истој српској групацији о којој, видећемо, говори Порфирогенит, као што нису припадали ни Абодрити ни Љутићи — ако их је било негде јужно од Ајнхардових подунавских Ободрита (Остабреча Географа Баварског). Не треба, међутим, ислучити могућност да су те групације биле некад у ближем сродству. Али да погледамо шта о Србима говори главни извор, више од сто година млађи од Ајнхарда.

О СРБИМА И СРБИЈИ У СПИСУ КОНСТАНТИНА ПОРФИРОГЕНИТА

"О УПРАВЉАЊУ ДРЖАВОМ" (DAI)

ГЛАВА 29.

Наслов овог поглавља гласи "О Далмацији и суседним племенима". У њему се говори најпре о аварско-словенском освајању Далмације пре него што су наишли Хрвати и Срби, а онда аутор прелази на прилике у Далмацији од времена цара Ираклија. Додуше, тај прелаз толико чудно звучи да је готово очигледно да у композицији овог поглавља нешто није у реду. Па ипак, мада је врло вероватно да су 29. поглавље писале две особе и у различито време, за нас је значајно да се у њему налазе подаци о Србима, Хрватима и другим групама, које вреди пажљиво размотрити да бисмо сазнали где писац замишља ова племена и у којој се мери његови подаци слажу са споменом тих истих племена у другим поглављима.

Одељак који се односи на Србе и Хрвате почиње овим речима: "А од владе Ираклија, цара Ромеја — а на који начин биће испричано у поглављу о Хрватима и Србима — читава Далмација и племена око ње као Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани који се називају и Пагани ...".¹⁷

¹⁷ Извори, II, 14. В. и Р. Новаковић, Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio, Историјски часопис, књ. XIX, Београд, 1972, 5—54

Као што се види, мада писац јасно наводи племена која нас овде интересују, ипак има у горњој реченици и доста неодређености. Пре свега, кад састављач каже читава Далмација и племена око ње није свеједно шта је подразумевао под читавом Далмацијом и да ли племена око ње значи око Приморске Далмације или око Далмације у ширем оmissу. Чини нам се да је писац мислио у првом реду на приморски део Далмације, а онда и на залеђе, јер из других поглавља DAI знамо да су и Хрвати и Срби живели и на самом Приморју, као и Захумљани, Травуњани,

Конављани, Дукљани и Неретљани, али су Хрвати и Срби живели и даље од Приморја. Мада нам писац овог дела 29. поглавља не даје ниједну географску одредницу о положају наведених племена, ипак је његов опис веома користан јер нам потврђује нешто што сазнајемо из других поглавља DAI.

Наиме, јасно је да су у његово време у Далмацији живела само споменута словенска племена, никаква друга. Чак можемо сматрати да из његових података, додуше уз помоћ напомена из поглавља 30—36. DAI, можемо закључити да су Срби у његово време живели одмах уз Хрвате и у залеђу Неретљана, Захумљана, Травунаца, Конављана и Дукљана, мада ћемо видети на другом месту у DAI да писац и становнике ових области сматра пореклом Србима осим Дукљана. Зашто их и састављач главе 29. не назива Србима не знамо сигурно, али је могуће да се у току два-три века од основне масе Срба у Далмацији, због посебних географских околности, развило неколико области које су брже напредовале од оних крајева у унутрашњости Далмације где су такође живели Срби. Можда их зато писац 29. поглавља, као и других глава DAI, назива именима области које су настањивали, а не етничким називом са којим су дошли на Балканско полуострво. Но, поред обавештења о називима словенских племена која су населила обе Далмације, писац нас обавештава и кад су та племена збацила византијску власт. Из тог обавештења добијамо потврду наше претпоставке да су Хрвати и пре и за време Људевитовог устанка (од 81.8 до 823. године) били под византјском влашћу, што говори да приморски Хрвати нису могли на своју руку учествовати у франачко-словенском рату у Панонији.

Наиме, састављач овог дела главе 29. каже да за време византијског цара Михајла Муцавог из Аморије (од 820 до 829. године) "становници далматинских градова постадоше самостални, не покорављујући се ни цару Ромеја нити иком другом, па шта више и тамошња племена Хрвати и Срби и Захумљани и Травуњани и Конављани и Дукљани и Пагани, одвојивши се од царства Ромеја, постадоше самостални и независни, не покорављујући се никоме".¹⁸ (подвукао Р. Н.) Да је Борна био кнез Приморске Хрватске зар би као византијски подложник могао да ратује на страни Франака против Људевита иако би Византији више одговарало да Франачка буде ослабљена словенским успесима на бојном пољу.

¹⁸ Извори, II, 14

У глави 29. постоји за наше питање још један веома занимљив податак, који, ако је тачан, говори о још увек слабој политичкој развијености хрватских и српских племена крајем VIII и почетком IX века и исто тако потврђује да у Приморској Хрватској до 20—30-их година IX века нема тако јаког кнеза који је могао самостално владати од Јадранског мора до Купе и Саве и својевољно се опредељивати за спољну политику и рат. Порфирогенит лепо каже да Хрвати и Срби своју самосталност стичу тек за владе Михајла II, дакле онда кад је устанак већ био савладан и када више није било ни Борне ни Људевита. Та занимљива вест, која побуђује велико интересовање и гони нас на размишљање, гласи: "Ова племена, како кажу, немају архонте [тј. кнезове], већ само старце жупане, на исти начин као и остале Склавиније."¹⁹

¹⁹ Исто, 14—15

²⁰ Исто, 16

Пошто је затим испричао како су неки Словени, о којима је говорио, дуго остали непокрштени, писац саопштава како је цар Василије (од 867 до 886. године), на њихову молбу, послао свештенике које су они хтели и изабрали, од рода од кога су они желели и волели.²⁰ Ако је веровати византијском писцу, крајем VIII и почетком IX века ни Хрвати ни Срби, будући да су били под византијском влашћу, нису имали ни политичку самосталност ни своје кнезове, већ су њима управљали домаћи жупани под врховном византијском влашћу. Кад су се и Хрвати и Срби, за време Михајла II, ослободили византијске власти током неколико деценија довршено је

примање хришћанства, осим код Неретљана, и Словени су стекли право да имају своје домаће кнезове, које су византијски владари једино формално потврђивали. Међутим, пратећи даље пишчево казивање стичемо утисак да је у другој половини IX века Византија имала још врло јак утицај на хрватска и српска племена. Њен значај на мору, испољен особито поводом похода против Сарацена, као да још једном потврђује да је Византија и у време Људевитовог устанка чврсто држала позиције на јадранској обали и да је Приморска Хрватска била тада цела под византијском влашћу, те се није могла мешати у франачко-словенске сукобе. Мада је податак о непостојању архоната, већ само стараца жупана, привлачан и нагони нас на размишљања и закључке у сасвим одређеном смислу, мора се већ овде указати на то да из казивања састављача 32. поглавља излази сасвим другачије, јер он, као што ћемо видети, о архонтима код Срба говори још у раној фази њиховог боравка на Балкану.

Када, дакле, пажљиво размотримо вести састављача 29. поглавља, покушавајући да одредимо географски положај Срба, које он увек спомиње одмах уз Хрвате, онда, с обзиром на то што прилично добро познајемо географски положај Хрвата у IX и у првој половини X века, излази да су Срби могли тада бити једино њихови непосредни суседи, а то нас упућује да их тражимо, између осталог и тамо где нас усмерава и Ајнхард спомињући Србе као несумњиве Људевитове суседе.

ГЛАВА 30.

Скоро сви истраживачи новијег времена сматрају да 30. поглавље није саставио цар Константин Порфирогенит, већ неко засад непознато лице, док се Порфирогениту приписују сва остала поглавља у којима се говори о Србима и Хрватима. Тај закључак је од необично великог значаја за наше настојање да се што подробније упознамо са територијалном распрострањеношћу Србије и Хрватске у првим вековима по досељењу.

Будући да се и у 30. глави, спису непознатог писца, и у 31. поглављу, чији је аутор цар, говори и о Хрватима и о Србима, у прилици смо да упоредимо њихове податке и установимо колико се слажу кад говоре о истим питањима. Ако бисмо могли да утврдимо да оба писца при опису Хрватске и Србије дају макар и приближно исту слику стања свога времена, могли бисмо бити смелији и у тумачењу података у другим изворима, ранијим или каснијим, јер бисмо узајамним поређењем били у стању да утврдимо шта је од свега највероватније.

Као што је познато, састављач 30. поглавља описује како су Далмацију заузели најпре Авари и Словени, а затим како су наишли Хрвати, потукли Аваре, покорили их и заузели Далмацију, додајући да "Отада ову земљу држе Хрвати.."²¹ У продужетку излагања писац нам пружа један податак, који у историографији ствара доста велику забуну: "Од Хрвата који су дошли у Далмацију одвоји се један део и завлада Илириком и Панонијом. И ови су имали независног архонта, који је на разне стране слао посланства а пријатељска само архонту Хрватске."²²

²¹ Исто, 30—31

²² Исто, 31—32

Пошто је затим испричао како су Хрвати у Далмацији једно време били подложни Францима и како су се једном приликом одметнули и ослободили од франачке власти, писац прелази на драгоцене историјско-географске податке, уз оне у другим поглављима ДАИ готово једине на основу којих истраживачи деценијама покушавају да реконструишу географску слику ране Хрватске, Србије и других јужнословенских области и раних државица. Како су ови подаци заиста од непроцењиве вредности даћемо их у целини:

"Беше подељена њихова земља [Хрватска] у једанаест жупанија, наиме Ливно, Цетина, Имотски, Плива, Песента, Приморје, Брибор, Нона, Книн, Сидрага, Нин; и њихов бан држи под

влашћу Крбаву, Лику и Гацку. И споменута Хрватска, као и остале Склавиније географски леже овако: Дукља лежи према кастелима Драча, тј. од Љеша, Улциња и Бара и иде до Котора, а планинским странама се граничи са Србијом. Од Котора почиње архонтија Травунија и пружа се до Рагузе [тј. Дубровника], а својим планинским [источним] странама граничи се Србијом. Од Рагузе [тј. Дубровника] почиње архонтија Захумљана и пружа се до реке Неретве и према Приморју допире до Паганије, а планинском страном према северу граничи се Хрватима, а спреда Србијом. Од реке Неретве почиње Паганија и пружа се до реке Цетине и има три жупаније Растоцу, Мокро и Дален. Две жупаније, наиме Растоца и Мокро, леже близу мора и имају лађе, а [жупанија] Дален је далеко од мора и они [тј. њени становници] живе од обрађивања земље. Њима су суседна четири острва: Мљет, Корчула, Брач и Хвар, врло су лепа и плодна са опустелим градовима и много маслињака; на њима они станују, поседују своја стада и од њих живе. Од реке Цетине почиње земља Хрватска и пружа се према Приморју до границе Истре, односно до града Лабина и са брдске стране у извесној мери пружа се и даље од провинције Истре, а према Цетини и Ливну граничи се Србијом. Земља Србија лежи испред свих осталих земаља, са севера се граничи Хрватском, а са југа Бугарском. А откада се населише, споменути Словени заузму читаву околину Далмације; романски градови обрађивали су острва и живели су од њих... Град Рагуза [Дубровник] лежи између две земље Захумљана и Травуњана, а имају [становници] своје винограде и у једној и у другој земљи.."²³

²³ Исто, 33—36

Као што се види, састављач 30. поглавља DAI оставио нам је низ драгоцених података, али су научници ипак у великој невољи не знајући како да их растумаче. Неке од њих и није тешко разумети, јер су поједини географски називи сачувани до данас, али нам ни они не могу помоћи да реконструишемо праву слику стања оног времена на које се подаци односе. Отуда нам ни до данас није јасно шта су све у оно време у географском смислу захватале Србија и Хрватска, какав је њихов однос био према областима (територијално политичким заједницама) које се горе спомињу и колики је простор заузимала свака од њих. Па ипак, ма колико да је посао сложен и тежак, морамо покушати да га обавимо што је могуће боље да бисмо добили слику макар и нешто јаснију него што је досадашња.

Пре свега, веома је важно установити у ком смислу писац употребљава појам Далмације, да ли под тим подразумева читаво подручје некадашње римске провинције или се у његово време говорило о Далмацији као искључиво приморском појасу. По свему судећи, писац главе 30. појам Далмације употребљава у смислу приморског појаса, нешто слично оном како је појам Далмације замишљао писац главе 29. рекавши на једном месту "читава Далмација и племена око ње као Хрвати, Срби..." Уосталом, било би и разумљиво да састављачи ова два поглавља, блиска по времену и пореклу, под Далмацијом подразумевају исто подручје. То као да се види и по оној реченици у којој се каже да су се из Далмације издвојили неки Хрваги и отишли у Илирик и Панонију. Из које би се Далмације могли издвојити ако не из Приморске? Исти смисао, чини нам се, произлази и из податка да су Хрвати у Илирику имали независног архонта, који је пријатељска писма слао само архонту Хрватске, мислећи ту очигледно на Далматинску Хрватску, у његово време једину Хрватску, јер он, по свој прилици, у Илирику и Панонији још не налази никакву Хрватску већ само Хрвате, мада је симптоматично да писац и за њих каже да су имали свога архонта. Да он помишља само на Приморску Хрватску сведочи и његово набрајање једанаест хрватских жупанија. Чини нам се да је сасвим јасно да је њему у време кад поименично набраја једанаест жупанија само то Хрватска. Он тада не зна за другу. Чак му ни Крбава, Лика и Гацка нису тада биле у саставу појма Хрватске; њих хрватски владар држи само под својом влашћу. На њих се појам Хрватске преноси тек касније.

Занимљиво је, међутим, зашто писац ништа више не каже о оним Хрватима који су отишли у Илирик и Панонију, осим да њихов архонт шаље пријатељска писма само архонту

Хрватске. Ми не знамо поуздано где је почела да се развија та нова Хрватска и када, али наслућујемо да је реч о Крбави, Лици и Гацкој и оном делу Паноније којом је у своје време владао Људевит. Вероватно да су Борнине и Људевитове области и току IX и почетком X века постале привлачне за ојачану Далматинску Хрватску и она је постепено те области укључила у свој састав. Пре него што је настало такво стање, које више наслућујемо него што поуздано знамо, писац нам је описао једно скоро сасвим јасно територијално пространство Хрватске свога времена. То је простор оних једанаест жупанија и за њега је само то Хрватска. Додуше, помало нас буну што он на почетку описа каже "Беше подељена њихова земља ..." што и нехотице наводи на помисао да није тако било и у време кад је састављао свој спис, али се онда одмах питамо зашто је употребио садашње време да би рекао како њихов бан држи под влашћу Крбаву, Лику и Гацку. Засад немамо куд, морамо овај његов опис примити као чињенично стање у оном тренутку кад помоћу његових других података покушавамо да сагледамо где је тада била Србија. На изглед то не би требало да је тежак посао, јер он при опису географског положаја појединих јужнословенских Склавипија чак у три маха спомиње Србију као земљу са којом су напред наведене приморске области биле у непосредном суседству.

Почињући са Дукљом, он каже да се та Склавинија, која се у Приморју пружала преко Љеша, Улциња и Бара све до Котора, према планинским странама "граничи са Србијом". Чини се да ни у нашој ни у иностраној историографији овај податак није довољно пажљиво проучен. Додуше, податак није ни једноставан, али је нешто ипак јасно. Наиме, ако приближно знамо обим и границе Дукље његова времена, јасно је да он Србију замишља одмах иза њених планинских страна. Између ње и Србије нема других Склавинија, јер, да их је било, писац сигурно не би рекао да се Дукља граничила са Србијом, већ са том облашћу која би се налазила између њих. Овде је веома важно за шта ћемо се одлучити, јер ако верујемо писцу, а немамо разлога да му ово не верујемо кад све остале његове податке прихватимо, онда бисмо негде средином X века, кад претпостављамо да је писац саставно свој спис, у Србију морали да укључимо територију почевши још од планинског венца Проклетија, обухватајући, у првом реду, слив Белог Дрима. Докле је то подручје тада ишло према северу и истоку засад не знамо, али је врло вероватно да према истоку није прелазило линију Црнољева-Чичавица, а према северу долину горњег Ибра. По други пут писац спомиње Србију као граничну област кад описује географски положај Травуније. Пошто је навео да се Травунија у Приморју пружала од Котора до Дубровника, писац овај опис завршава речима: "а својим планинским странама граничи се Србијом".

Као што се види, примедба је готово истоветна као и код описа положаја Дукље. И овде писац употребљава множину ("планинске стране"), што несумњиво указује на један шири распон у залеђу, који би могао ићи приближно негде од Комова па до изворног предела Неретве. Ако имамо у виду да се Србија налазила и у залеђу Дукље и у залеђу Травуније, можемо закључити да се њено подручје пружало од данашње Метохије према северозападу дуж токова горњег Лима, Таре, Комарнице, Пиве и Сутјеске.

Колико је тај појас ишао у дубину, из овог што нам је оставио писац главе 30, не знамо. Да ли је већ средином X века обухватао и Рашку, поречје средњег и доњег Лима, цео ток Ћеотине и колико се пружао преко данашње средишне Босне? То ћемо покушати да сазнамо из других поглавља ДАИ и из података у другим изворима. Али да видимо најпре шта нам састављач 30. поглавља саопштава даље о географским положајима наведених земаља у Приморју. После Травуније писац прелази на опис земље Захумљана, и морамо одмах рећи да нам тај његов опис ствара доста тешкоћа. Ево због чега: Он каже да од Дубровника почиње архонтија Захумља "и пружа се до реке Неретве и према Приморју до Паганије, а планинском страном према северу граничи се Хрватима, а спреда Србијом". Као што се види, описујући положај Захумљана писац нам даје четири оријентира, па опет смо овде у великој недоумици. Прву тешкоћу ствара спомен реке Неретве. Не можемо бити сигурни да ли је мислио и на њен ток од извора до Јабланице или само од Јабланице до границе према Паганији. Када говори о Захумљанима не спомиње планинске стране као у ранијим случајевима и вероватно је то с разлогом учинио. Док је код

Дукље и Травуније ситуација била јаснија, јер су се области на правцу југоисток-северозапад наслањале једна на другу, а у залеђу су (према планинским странама) обе имале Србију, дотле је у сливу Неретве, особито на простору од Раме до Требижата, ситуација сасвим другачија. Ту се писац у свом опису приближио, да кажемо, некој врсти тромеђе.

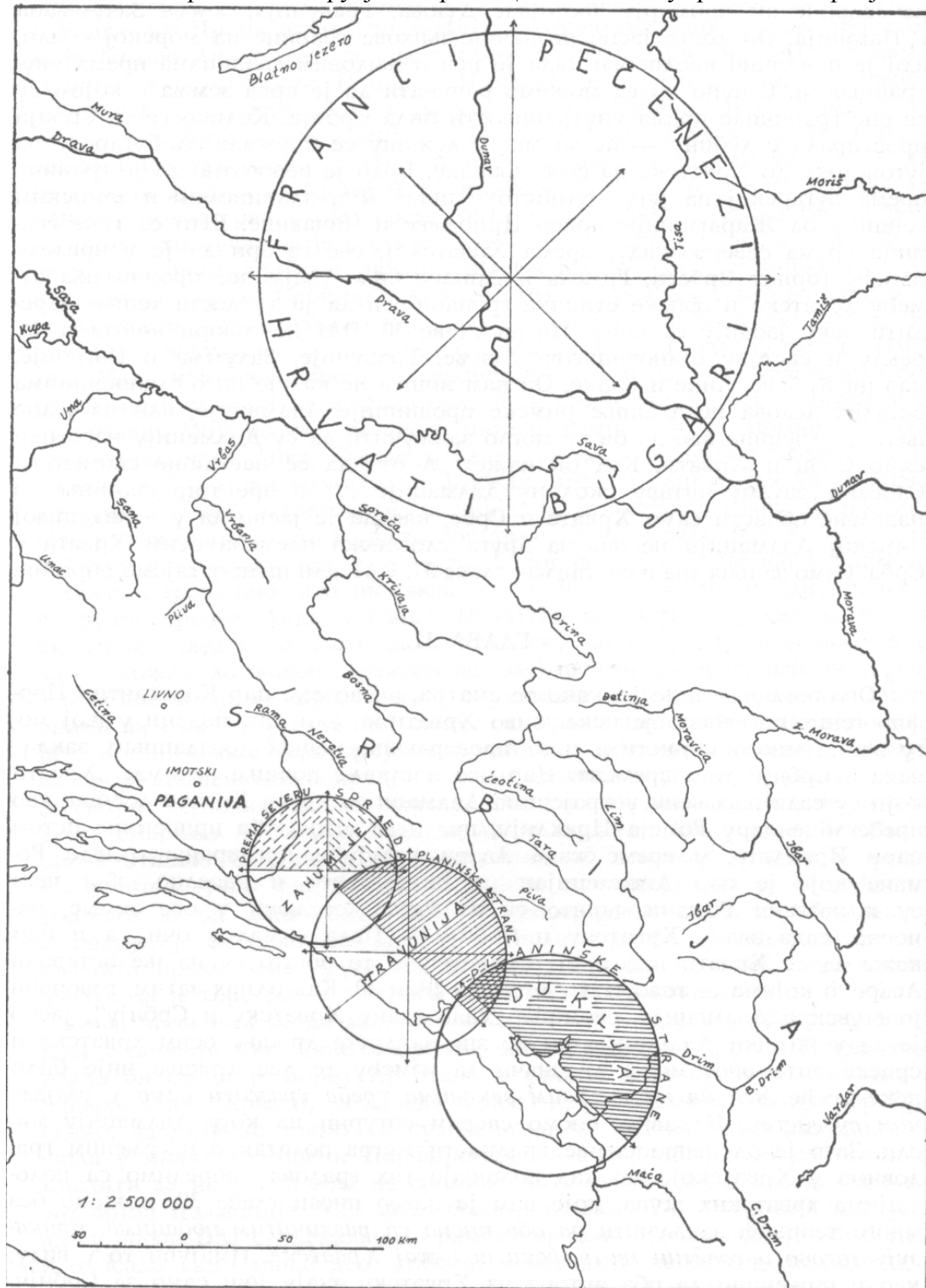
Завршавајући опис архонтије Захумљана он се нашао у прилици да пређе на опис положаја Паганије, али будући да се Паганија пружала више у дужину, на правцу југоисток-северозапад, него у ширину, између мора и унутрашњости, било му је, чини нам се, јасно да споменом Неретве као западне границе Захумљана није објаснио ко је Захумљанима био сусед према Неретви северно од Паганије. Како се иза Неретве од Раме до Требижата, према северозападу, наилази на подручје Хрватске, то је писац и њих морао споменути као суседе Захумљана, али је, по свој прилици, погрешно што је рекао да се Хрватска налази од Захумљана "према северу", јер би Хрватска пре одговарала као северни сусед Паганије а не Захумљана. Можемо још претпоставити да је аутор "према северу" употребио у смислу према северозападу. То више одговара ономе што знамо о положају Хрватске из података истог писца само на другом месту. Као што рекосмо, код описа земље Захумљана тешкоћу ствара и податак да се Србија налазила спреда, јер нисмо сасвим сигурни у односу на шта спреда. Највероватније је да је реч о источном правцу, али се опет морамо питати у односу на шта. У односу на леву обалу између Јабланице и Метковића сигурно није, пошто су се на том правцу источно од Захумља налазиле Травунија и Дукља, преко чијих планинских страна исти писац спомиње Србију као граничну земљу. Зато вреди покушати са другим решењем.

Наиме, као што смо могли да приметимо у досадашњим описима, писац је тек код описа земље Захумљана употребио страну света (север) да би означио географски положај суседне области; дотад је употребљавао као оријентире само градове, реке и планине, али без назива. Видећемо, међутим, да ће затим још двапут употребити стране света као оријентире, једном север а једном југ. Међутим, изгледа да са његовим оријентисањем према странама света нешто није било у реду. То се сасвим јасно запажа већ из податка да се Захумље "планнском страном према северу граничи са Хрватима". Ако је Захумље на западу допирало до средњег тока Неретве и ако писац одатле рачуна планинску страну (једнина) која раздваја Захумље од Хрватске, онда то може да буде само преко Чабуље (1780), Чврснице (2228), Врана (2047), Љубуше (1797) и даље венцем према Грмечу, али онда то није север већ северозапад и врло је вероватно да је писац грешио за 30—40°. Прави север од Захумља, рецимо од Невесиња, излазио би на реку Босну код Високог, а ка том правцу нико не замишља Хрватску у оно време, па чак ни много доцније. О томе ћемо говорити мало касније, а сада да погледамо како писац описује положај Паганије. Она се, по њему, пружа дуж Приморја до Цетине и то је све. Он, додуше, наводи њене три жупе, и то је ново у односу на описе дотадашњих архонтија.

Дакле, у опису географског положаја Паганије доследаи је само при опису обалске границе (од Неретве до Цетине). У свему осталом поступа сасвим другачије. Не само да у случају Паганије наводи број жупа и њихова имена, што раније није чинио, већ сасвим запоставља и разграничење према унутрашњости, према северу. То је сигурно карактеристично. Тражећи објашњење, пада нам на ум, као што је и напоменуто, да је писац ту вероватно погрешно наводећи Хрватску северно од Захумља уместо северно од Паганије. У сваком случају пада у очи да је код свих других архонтија граница према унутрашњости приказана најопштије — планинске стране, без икаквих детаљнијих објашњења. Покушаћемо зато да се одговору приближимо пратећи шта писац каже за границе Хрватске, а после и Србије.

Као што знамо, у опису граница Хрватске писац је доста јасан кад је реч о обалској граници. Хрватска је "Од реке Цетине... до границе Истре, односно до града Лабина", а затим каже: "и са брдске стране пружа се и даље од провинције Истре", што је, такође, доста нејасно. Али је зато јасно да се Хрватска са брдске стране пружа даље само од провинције Истре. Ако је у питању некадашња римска провинција Истра, знајући како се она пружала и шта је захватала, у неизвесности смо да ли ово треба да значи да се Хрватска пружала и преко граница према

унутрашњости Истарског полуострва или треба разумети да је то пружање било усмерено према Крањској, Горском Котару или Белој Крајини. Он не каже да се тадашња Хрватска ширила и преко Велебита у Либурнију и дела Далмације према Панонији. Док је писац, како нам се чини, веома нејасан кад описује Хрватску на крајњем северозападу, чини нам се да је доста јасан кад описује њено источно гранично подручје: "а према Цетини и Ливну граничи се Србијом".

Могуће стање према опису у гл. 30. и 40. ДАИ

Кад кажемо да је овде доста јасан то још не значи да сад све знамо. Пре свега се питамо зашто писац ни при опису Хрватске, као ни при опису Паганије, није споменуо северну страну. На читавој дужини од Цетине до Лабина он је нашао за потребно да каже само "у измењеној мери пружа се и даље од провинције Истре" и ништа више. Недоследност која се почиње осећати код описа Паганије, при опису Хрватске као да је још више изражена. Чуди нас само да на овом месту ништа није рекао за подручје између Велебита и границе некадашње римске провинције Паноније кад је раније, при набрајању хрватских жупа, споменуо да "њихов бан држи под влашћу Крбаву, Лику и Гацку". Не знамо због чега на овом месту то није споменуо, већ истиче само да се Хрватска према Цетини и Ливну граничи са Србијом. И зашто једино према Цетини и Ливну кад је раније као хрватске жупе на том правцу споменуо још и Имотски и Пливу? У сваком случају чини нам се да се његово "спреда Србијом" при опису границе Захумља односи, у ствари, на разграничење са Хрватском на правцу Ливно и Цетина. То значи да би се по писцу главе 30. Србија пружала од залеђа Дукље све до залеђа Захумља и граничила би се са Хрватском X века негде између Пливе и Имотског. Наравно, остаје сасвим непознато колико се тадашња Србија пружала у ширину, тј. на правцу југ—север. То, на жалост, не сазнајемо ни из пишчевог даљег описа његових Склавинија.

Наиме, кад је завршио за описом Хрватске, он наставља овако: "Земља Србија лежи испред свих осталих земаља, са севера се гранчи Хрватском и са југа Бугарском." Као што је раније речено, писац и овде за оријентисање употребљава стране света, али очигледно опет неспретно као и при опису положаја Захумља. Ево због чега: Ако нам је писац све доведе колико-толико јасно приказао хрватске жупе према истоку (Плива, Цетина и Имотски) и ако нам је границу према Србији одредио "према Цетини и Ливну" како је могао рећи да се та Србија од залеђа Дукље до залеђа Захумља, па чак делимично и до залеђа Паганије, на северу граничила са Хрватском? То је искључено, те ће пре бити да је писац и овде, као и у случају разграничења Захумља са Хрватском, употребио север уместо северозапада. Ако узмемо у обзир све што је писац досад рекао о географском положају Хрватске и суседних области, видећемо да се Хрватска у односу на Србију могла у оно време налазити само северозападно а не северно. То исто налазимо и у опису писца главе 31. DAI.

Сличног одступања има и када је реч о правцу приликом описа географског положаја Бугарске у односу на Србију. Податак да се Србија граничила "са југа Бугарском" може, чини нам се, да буде схватљив само ако је писац југ навео уместо југоистока. Као могуће објашњење треба додати и то да је писац, као и у случају разграничења између Србије и Хрватске, и овде, у односу на Бугарску, употребио један уопштени оријентир. Он ни овде, као ни у ранијим случајевима, није довољно јасан када је у питању граница даље од морске обале. Штавише, разграничење према Бугарској много је сложеније него разграничење између Србије и Хрватске, пре свега зато што нам писац према Бугарској не наводи ниједан успутни оријентир као у случају границе са Хрватском (Цетина и Ливно, а онда и жупе Плива и Имотски). Пошто ми о источном или југоисточном граничном појасу Србије X века само понешто иагађамо, јасно је да не знамо у односу на који део Србије треба рачунати Бугарску као њеног суседа. Ако смо у праву кад сматрамо да је писац грешио у одређивању страна света и кад мислимо да је реч не о југу већ о југоистоку, онда бисмо тај правац морали мерити од Србије у залеђу Дукље, што ће рећи од Метохије. Али се у IX и у добром делу X века Бугарска није налазила само на југоисточном правцу од Србије (Метохије), већ и на источном и јужном. Ако имамо у виду и то да је у IX и почетком X века бугарска власт обухватала и источни део Срема, онда би се она могла налазити и северно од Србије. Међутим, састављач 30. поглавља спомиње Бугарску само јужно од Србије. То је, несумњиво, врло интересно и значајно.

Питајући се зашто је тако учинио, падају нам на ум углавном два решења. Ако се Србији, односно један њен део, налазио у залеђу Дукле, приближно између Комова и Дренице (у горњем Полимљу и у сливу Белог Дрима), онда би јужни или југоисточни смер од те Србије био управљен према Косову, Скопљу и Охриду. Ако бисмо, пак, сматрали да у Србију у залеђу Дукље

треба укључити и Рашку, онда би се Бугарска налазила јужно или југоисточно од Рашке, што би значило да састављач 30. главе не би имао право да каже да се Дукља планинским странама граничила са Србијом, већ са Бугарском. Но, будући да се његов опис географских положаја осталих словенских области може доста добро реконструисати, што значи да можемо сматрати да је о њима био добро обавештен, могли бисмо закључити да Бугарску, као суседа Србије, није споменуо у односу на Рашку, већ само у односу на Метохију.

Шта је са Рашком било у ово време — према писцу 30. поглавља не можемо знати. Можемо само да претпоставимо да је под Србијом у залеђу Дукље подразумевао и Рашку; али за то нема чак ни јаснијих индикација. Но, на проблем Рашке наилазићемо касније у више махова.

Ако покушамо да укратко сведемо све оно што нам је приказао састављач главе 30. DA1, можемо рећи да је он у своје време знао да су на Јадранском приморју постојале Дукља, Травунија, земља Захумљана и Паганија. Он доста јасно назначује њихове границе на морској обали, али је прилично неодређен када је реч о њиховим границама према унутрашњости. С пуно права можемо рачунати да је прва земља с којом су се оне граничиле према унутрашњости била Србија. Колико се та Србија простирала у дубину — не знамо. У дужину се пружала од Бугарске на југоистоку до Хрватске на северозападу. Врло је вероватно да је граница према Бугарској на југу—југоистоку ишла Шар-планином и планинским венцима од Жар-планине преко Црнољеве и Чичавице. Што се тиче границе према северозападу, према Хрватској, све говори да је у пределу између горњег Врбаса, Грмеча и Динаре било узајамног прожимања између хрватске и српске етничке групације и да је ту доста тешко одредити неку јаснију границу. Писац главе 30. DA1 не говори ништа о пореклу и саставу становништва Дукље, Травуније, Захумља и Паганије, као ни Крбаве, Лике и Гацке. Он нам ништа не казује ни о становницима осталих делова некадашње римске провинције Далмације, али из једне његове реченице као да би се могло закључити да су Далмацију населили само Срби и Хрвати. Кад он каже: "А откада се населише споменути Словени, заузму читаву околину Далмације...", а пре тога спомиње уз наведене области само Хрвате и Србе, као да је јасно да у некадашњој римској Далмацији не зна за друга словенска племена осим Хрвата и Срба. Само за њих зна и састављач главе 31. DA1, али ипак остајемо опрезни.

ГЛАВА 31.

Ово поглавље које је, како се сматра, писао сам цар Константин Порфирогенит посвећено је искључиво Хрватима, али нам подаци у њој могу веома много користити и за проверавање наших досадашњих закључака о Србији тога времена. Цар ово поглавље почиње речима: "Хрвати који су сада насељени у крајевима Далмације... Ови Хрвати дођоше као пребеглице цару Ромеја Ираклију, пре него што Срби прибегоше истом цару Ираклију, у време када Авари ратујући протераше одавде Романе које је цар Диоклецијан из Рима довео и населио, због чега су и названи Романи, пошто су из Рима досељени у ове земље, односно сада звану Хрватску и Србију."²⁴

²⁴ Исто, 37—39

Пада одмах у очи да и цар каже да су Хрвати населили Далмацију и то пошто су из ње истерали Аваре, о којима се говори и у главама 29. и 30. Кад одмах затим, говорећи још увек о Далмацији, спомиње "сада звану Хрватску и Србију", јасно је да у читавој Далмацији он не зна за друге државе осим хрватске и српске, што опет може да значи да између те две државе није било неке треће, већ да их у првим вековима треба тражити само у узајамном суседству. Наравно, нисмо сасвим сигурни на коју Далмацију мисли.

Зато је од непроцењиве вредности његов податак о насељеним градовима у Хрватској, јер кад положаје тих градова упоредимо са положајима хрватских жупа, које нам је навео писац главе 30, можемо без много тешкоћа закључити да оба писца са различитим подацима, приказују готово истоветни географски положај Хрватске. Имајући то у виду, као и чињеницу да оба аутора уз Хрватску знају још само за Србију, није тешко установити где на северозападу треба тражити гранични појас тадашње Србије. Као насељене градове у покрштеној Хрватској цар помиње: Нин, Биоград, Велица, Скрадин, Ливно, Столпон, Книн, Карин и Клавока.²⁵

²⁵ Исто, 44

Према оном што знамо о положајима ових градова најисточнији би био Ливно. Ако се сад сетимо да писац главе 30. DAI као најисточније жупе спомиње Пливу и Имотски не можемо, чини се, извући други закључак него да је у њихово време гранични појас између Хрватске и Србије водио линијом Имотски, Ливно, Плива. То би значило да се Паганија према унутрашњости граничила једним делом са Хрватском а другим са Србијом.

С обзиром на то да је унутрашњост Балканског полуострва у оно време била мање позната, могли бисмо рећи да горњи закључак није у супротности ни са наводом писца главе 30. да се земља Захумљана планинском страном према северу граничила са Хрватском, "а спреда Србијом". Ако, као што је речено, север заменимо северозападом и то схватимо као "иза", Србија би била спреда (према истоку), тј. почињала би негде од споменуте линије Плива, Ливно, Имотски.

Мада нам ово решење о граничном појасу између Хрватске, Србије, Паганије и Захумља изгледа врло привлачно, оно не отклања све наше недоумице. Морамо се, пре свега, питати зашто цар не спомиње ниједан град са подручја Лике, Крбаве и Гацке, за које састављач главе 30. каже "и њихов бан држи под влашћу Крбаву, Лику и Гацку". Да ли то значи, као што смо већ наговестили, да цар који је саставио главу 31. пре него што је непознати писац написао поглавље 30, не убраја тада Крбаву, Лику и Гацку у хрватску земљу, па зато са тог подручја и не наводи ниједан насељени град, као што ни писац главе 30. не наводи ниједну жупу са подручја Крбаве, Лике и Гацке. Питајући се зашто ниједан од њих не укључује наведене области ни у Хрватску ни у Србију пада нам на ум да се, можда, до њихова времена не само на том подручју већ ни поречју Уне, Сане и доњег Врбаса није образовала ниједна територија слична онима на Приморју те их не наводе само зато што нису ни постојале као јаче организоване територијално-политичке заједнице.

Сасвим је могуће да су на споменутом подручју живеле етничке скупине и Срба и Хрвата са својим жупанима мањег значаја. ОВО спомињемо зато што не можемо да занемаримо Ајнхардов податак да је Људевит 822. године бежећи из Сиска отишао Србима, убио тамо једног од њихових кнезова и његову земљу прикључио својој. Већ је раније напоменуто да је подручје тог убијеног кнеза могло бити само у непосредном суседству Људевитове Паноније, је би било апсурдно и помислити да би ту земљу могао прикључити преко неке друге територије, а будући да нема смисла помишљати да је горе реч о српским земљама које спомињу писци 29—31. поглавља, чини нам се да можемо закључити да долазе у обзир само крајеви у поречју Уне, Сане и Врбаса, али западно од Врбаса.

Према томе, рекло би се да је поред Хрватске и Србије било области у којима су живели Срби, Хрвати, па можда и нека друга племена (на пример Гудускани, за које не знамо ко су), а која, ко зна из којег разлога, нису ушла у иначе драгоцену Порфирогенитов спис. Можда бисмо могли помислити да их писци DAI не спомињу зато што су били далеко од њиховог појма Далмације. Кад мало боље погледамо карту постаје нам јасно да су писци DAI од некадашње римске провинције Далмације обухватили и описали само мањи део, углавном онај који непосредније належе на најужи приморски део Далмације. Благодарећи Ајнхарду знамо још и за Гудускане и Србе ван видокруга састављача DAI, али још увек не знамо ништа о једном

огромном подручју на којем у каснијим вековима боље разазнајемо јужнословенска племена. Морамо зато бити свесни чињенице, кад размишљамо о српским и хрватским областима у првим вековима њиховог битисања на Балканском полуострву, да се морамо руководити само оним што су нам писци DAI описали, али да ће нам у нашим размишљањима и о њиховом времену и о каснијим раздобљима сметати што ништа не знамо о другим широким просторима Далмације, Истре, Паноније, Мезије и других покрајина чија је историја још врло рано морала бити повезана са историјом подручја са којима нас писци DAI упознају макар и у најопштијим цртама спомињући Србе и Хрвате.

Али да погледамо шта нам цар саопштава у 32. поглављу свога списка, које је посветио искључиво Србима.

ГЛАВА 32.

Већ сам наслов поглавља побуђује велику пажњу: "О Србима и земљи у којој сада обитавају". Мада је очигледно да је прилог сада подвукао имајући у виду земље у којима су Срби живели пре доласка на Балканско полуострво, тај прилог је значајан и из другог разлога. Наиме, кад он каже "у којој сада обитавају" имамо утисак да је желео да истакне да ће говорити о свим земљама у којима сада живе Срби, тј. у његово време. На жалост, знајући да је од доласка Срба на Балканско полуострво до Порфиригенитова времена прошло пуна три века, стрепимо да нам цар ни овде неће приказати у пунијој мери развојни пут српске етничке групације, образовање чврстих територијално-политичких организација, настанак српске државе и појаву географског појма Србије и њено територијално ширење. Па ипак, и оно време и стање које нам је цар описао непроцењиви је прилог познавању ране историје Срба, односно српске државе; тај прилог је једини ове врсте којим располажемо. Да њега нема готово бисмо могли рећи да су прва три столећа српске историје заогрнута непрозрачном тамом. Овом поглављу ваља поклонити изузетну пажњу не бисмо ли што је могуће боље схватили шта је цар хтео да каже пишући прву познату својеврсну историју Србије.

На жалост, морамо одмах рећи да је у неким случајевима веома тешко пратити његово излагање, вероватно зато што ни самом цару није било сасвим јасно како је протекло размештање Срба по њиховом доласку на Балканско полуострво. Не заборавимо да три века није мали временски распон, а цар је читаву њихову историју за то време изложио на веома малом простору, те није ни чудо што не може све ни да буде онако јасно како бисмо желели. Казивање о Србима Порфиригенит почиње обавештењем како је цар Ираклије наводном вођи који је довео Србе дозволио да се населе најпре у Солунској теми која је, каже, по њима добила име Сервија".²⁶

²⁶ Исто, 47,

После неког времена, продужава цар, исти Срби одлуче да се врате у своје земље и цар их отпусти. Кад су прешли реку Дунав, покају се, и преко стратега који је тада управљао Београдом, јаве цару Ираклију да им додели другу земљу за насељавање. И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху под влашћу цара Ромеја, а те земље опусте од Авара (јер из тамошњих земаља они изгнаше Романе који сада станују у Далмацији и Драчу), то цар у овим земљама насели исте Србе и беху они потчињени цару Ромеја...".²⁷ (подвукао Р. Н.)

²⁷ Исто, 48-49

Ако се овде питамо како је било могуће да се Срби из свакако омање солунске Сервије населе на великом подручју садашње Србије и наведених приморских области, јер ту очигледно нешто није у реду, остаје нам да одмах истакнемо да је даље царско излагање од изузетног

значаја. Прво, ако ове његове податке упоредимо са подацима које нам о Србији и приморским областима даје писац 30. поглавља можемо без много двоумљења рећи да је разлика веома велика и суштинска. Наиме, пада одмах у очи да писац главе 30. DAI спомиње само једну Србију, ону која се налазила у залеђу Дукље, Травуније и Захумља и која се негде у пределу Цетине и Ливна граничила са Хрватском, док писац главе 32. помиње садашњу Србију, а то само по себи упућује на помисао да је тај писац знао да је постојала и нека ранија Србија, при чему није сигурно мислио на ону пре досељења, а ни на ону код Солуна. На жалост, он нам у овом поглављу не говори ништа ни о тој ранијој ни о садашњој Србији, осим што нам на крају поглавља, видећемо, набраја насељене градове у покрштеној Србији, који се, вероватно, односе на ту његову садашњу Србију.

Наша претпоставка да је пре његове садашње Србије постојала и нека ранија као да ће моћи да се потврди из његових драгоцених података у главама од 33. до 36. Али о томе касније. Дотле да погледамо пажљиво шта цар даље прича о тој садашњој Србији. Пошто је најпре рекао како је цар ове Србе покрстио доведши свештенике из Рима, писац продужава овим речима: "Када Бугарска беше под влашћу Ромеја, пошто је умро онај архонт Србин који је пребегао Ираклију, по наследству завлада његов син а потом унук и тако редом архонти из његовог рода. После извесног броја година роди се од њих Вишеслав и од њега Радослав и од њега Просигој и од њега Властимир и до овог Властимира Бутари су живели мирно са Србима, као блиски суседи, волећи једни друге, налазећи се у служби добротинства."²⁸

²⁸ Исто, 49—50

На први поглед рекло би се да нам ови подаци не могу ништа помоћи у нашем настојању да боље упознамо географски положај и развој ране српске државе. И заиста, писац је овде у сваком погледу јако неодређен, особито у хронолошком означавању збивања и стања, али морамо ипак покушати да се некако снађемо, јер је врло важно да сазнамо, макар и приближно, у којем су веку живели и владали архонти које је цар поименично навео. То нам је потребно и због настојања да проникнемо у територијалне односе између Србије и Бугарске тога времена. Као што смо видели, Порфирогенит од српских архоната спомиње најпре три безимена, оца, сина и унука, па онда каже да су после владали "тако редом архонти из његовог рода", на шта додаје: "После извесног броја година роди се од њих Вишеслав...". Затим набраја поименично још три архонта (Радослава, Просигоја и Властимира), од досељења укупно седам, али нам се чини, да, иначе неизвесном збиру година њиховог владања, треба додати још и "тако редом" и "после извесног броја година".

Ако је архонт који је довео Србе на Балканско полуострво био већ у годинама и по досељењу није управљао више од десет година, и ако су остали живели приближно по педест година, од чега 25—30 година као архонти, изишло би (ако на "и тако редом" и "после извесног броја година" додамо око 30 година) да је Властимир управљао Србијом негде око половине IX века. То би приближно одговарало Порфирогенитовом податку да је архонт Бугарске Пресјам заратио против Срба, јер бугарска историографија сматра да је Пресјем владао од 836—852. Кад Порфирогенит каже да су Бугари све до Властимира живели са Србима у миру као блиски суседи, то би могло да значи да су Срби и Бугари могли бити суседи и у VIII веку што би одговарало опису састављача главе 30. DAI, који је, као што знамо, навео да се Србија граничила са југа Бугарском, само што нисмо сигурни према којој најисточнијој или југоисточнијој српској области. Нисмо још сигурни да ли поред Метохије у рану српску област треба укључити и Рашку. Како смо већ раније нагостили, ако бисмо у ту крајњу српску област рачунали само Рашку, онда би Бугари морали бити, између осталог, и у данашњој Метохији и на Косову, а ако бисмо у српску област рачунали данашњу Метохију, Бугарска би се тада налазила источно и југоисточно од те области, а то је велика разлика. Али да видимо шта можемо да заклучимо из даљег царевог излагања: "За владе истог Властимира зарати против Срба Пресјам архонт Бугарске желећи да их

потчини, али ратујући три године не само да ништа не постиже, већ изгуби и већину своје војске."²⁹

²⁹ Исто, 51. В. и Историја на Бугарија, I, Софија 1961, 87 (Даље: Историја Бугарске)

Податак о три године безуспешног рата са Србијом посредно указује и на могућу величину и моћ тадашње Србије. Ако имамо у виду да је Бугарска у другој половини IX века била и веома пространа и врло моћна држава, а да је ипак читаве три године без успеха ратовала са Србијом, морамо се питати колика је морала бити Србија тога времена. Мишљење да је средиште те Србије било у Рашкој и схватање да Србија у то време и није била ништа друго него Рашка не може се никако прихватити. Ако према састављачима гл. 30. и 31. знамо да се Србија у залеђу приморских области пружала у дужину у ваздушној линији преко 300 километара постаје нам јасно зашто Бугарска ни после три године није била у стању да покори Србију. Било би, међутим, несхватљиво да тако моћна Бугарска није могла да покори Србију да се под Србијом подразумевала само Рашка. Уосталом, пратећи даље царско излагање, постајемо све уверенији да су писци горња два поглавља с правом сматрали да се Србија протезала од близу Цетине на западу (северозападу) до границе са Бугарском на југу (југоистоку). Ево шта цар даље каже: "После смрти архонта Властимира иаследише власт у Србији његова три сина: Мутимир, Стројимир и Гојник поделивши земљу."³⁰

³⁰ Извори, II, 51

Као што видимо, када се казивање односи на збивања ближа пишчевом времену, подаци су све бројнији и јаснији. Свакако да је готово најупадљивије да писац непрекидно употребљава назив Србија, а не неко друго име, што би вероватно учинио да је сматрао да је Рашка исто што и Србија. Да је мислио на неку Србију ширег пространства, а не на Рашку као да доста јасно потврђује и податак о подели власти у Србији на Мутимира, Стројимира и Гојника. Када писац каже да су њих тројица поделили Србију на три дела једва бисмо смели и помислити да је реч о малој области каква је у IX веку морала бити Рашка, судећи барем по Василијевој повељи из 1020. године, о чему ће касније бити речи. Кад Порфирогенит каже да су Властимирови синови поделили Србију, онда је свакако мислио на ону исту Србију о којој је он сам говорио у глави 31. и коју непознати писац главе 30. спомиње наводећи да се Хрватска са њом граничи према Цетини и Ливну. Зашто бисмо Властимирове синове замишљали као наследнике неке друге земље, неке друге Србије, кад цар лепо каже да су поделили међу собом Србију, а дотле није ни наговестио да је у односу на раније спомињану Србију дошло у географском погледу до неких битнијих промена.

Да је у питању Рашка зашто је цар не би тако и назвао, јер је она у његово време свакако већ постојала са тим или сличним именом. Видећемо мало после да он зна за назив Раса, само што нисмо сасвим сигурни да ли под тим мисли на град или на област. Но, свеједно, не бисмо могли никако прихватити да је Порфирогенит под Србијом мислио на Рашку и да су Властимирови синови поделили ту Србију. То не само да би одударало од свега што је цар досад говорио (и што ће нам и даље у том смислу саопштавати, већ би било несхватљиво да по обиму релативно малу област поделе три наследника и чак, видећемо, да одбију нови напад Бутара. Јер цар после обавештења о наведеној подели земље продужава овим речима: "За њихово време појави се архонт Бугара Михајло Борис, желећи да освети пораз оца Пресијама и отпочне рат; и Срби га тако потуку, те заробе његовог сина Владимира, са дванаест великих бољара. Због синовљевих мука, тада Борис, иако преко воље, склопи мир са Србима. Желећи да се врати у Бугарску и плашећи се да га Срби негде не пресретну из заседе, затражи за своје обезбеђење децу архонта Мутимира, Борена и Стефана, који га спроведоше читавог до границе, до Раса."³¹

³¹ Исто, 52. Историја Бугарске,

На први поглед причање изгледа врло јасно, али кад се мало више удубимо у смисао царевог излагања увиђамо да баш ништа не знамо поуздано. Прво, не знамо о којој је Србији реч и да ли у појам те Србије треба укључити и Рашку, а друго — ништа не знамо како су браћа у територијалном погледу поделили земљу (Србију), правцем север — југ или исток — запад. Затим нам је даље нејасно: ако је цар под Србијом мислио на Рашку, како је било могуће да ни бугарски владар, ни његов син, ни дванаест великих бољара нису били у стању да покоре Рашку, мада је Бугарска у то време била неупоредиво пространија од ње и војнички врло јака земља. Зато смо спремнији да помислимо да овде цар под Србима и Србијом мисли на оно исто пространо подручје које је, како смо утврдили, према западу допирало чак негде до надомак Цетине. И подела те земље на Властимирове синове вероватно је извршена тако што је источни део добио Мутимир, средишњи Стројимир, а западни Гојник. Видећемо да и само цареве даље излагање више иде у прилог мишљењу да је подела извршена пре на такав начин него на неки други.

Али у нашем размишљању како да схватимо овај део царевог излагања готово највећу тешкоћу ствара спомен Раса. Рас или Раса овде је кључни проблем, и много шта зависи од тога за какво ћемо се решење одредити. Зато спомен Раса морамо подробније размотрити. Пошто ништа поуздано не знамо морамо поћи од неколико претпоставки. Да ли је цар споменувши Рас мислио на град или на област? По свему судећи у питању је била већа или мања област. Међутим, питање је докле је Борис са својом војском продро и приближно коју линију треба сматрати границом Раса или Расе. За нас је то од веома великог значаја, јер од правилне процене зависи да ли је Рашка, ако је о њој реч, била тада у бугарским рукама или под неком другом влашћу, а од тога опет зависи и где се ван те границе налазила Србија, јер цар јасно каже да је Борис тражио обезбеђење до границе, до Раса, пролазећи, свакако, пре тога кроз српску земљу. Други се смисао не би могао замислити. Зато нам се чини једино могуће да су Срби довели Бугаре до границе где Раса почиње, а не где се завршава. Невоља је само што не знамо колика је била област Расе (Рашке?) у оно време, Многи историчари су у недоумици за шта да се одреде, сматрајући да је Рас био у близини садашњег Новог Пазара, повлаче ту границу одмах западно од Новог Пазара, што је по свој прилици неоправдано. Далеко је оправданије помишлати на гранцу Расе као области негде у долини Лима и Ћеотине.

Видећемо касније да тако нешто наговештава и један домаћи писац — Поп Дукљанин, а на такав закључак нас наводи и све оно што смо досад сазнали о спомену Србије, било од самог цара или од анонимног писца 30. поглавља. За овакво мишљење има оправдања и друге врсте. Кад, цар каже да је на Србију (не на Рашку) пошао лично бугарски владар са сином и дванаест великих бољара, свакако дванаест крупних феудалаца са својим војскама, претпостављамо да је таква сила могла продрети у Србију нешто дубље, али вероватно не даље од поречја Таре и Пиве. Приморан да тражи мир и обезбеђење за несметани повратак до границе, до Раса, Борис се обраћа Мутимиру и тражи да баш његови синови, Борен и Стефан, буду у тој заштитници. Читајући ово пада нам на ум да је Борис тражио баш Мутимирове синове зато што је бугарска војска враћајући се после пораза пролазила, по свој прилици, преко Мутимировог дела издељене Србије. Разумљиво је што се Борису чинило да ће његови синови бити најбоља гаранција да бугарска војска стигне без узнемиравања до границе, до Раса. И још нешто, из овог царевог описа поуздано санајемо да се све до границе, до Раса, пружала српска територија, јер иначе не би имао разлога да каже "плашећи се да га Срби негде на путу не пресретну из заседе". Ето зашто је важно да утврдимо где је била та граница и коме је припадало подручје иза границе — у ком било правцу.

Нама се чини да се из царевог описа овог бугарског напада на Србију и из ове краће анализе његових података, као и из оног што је цар раније говорио географском положају Србије, потврђује да се у оно време Србија сигурно налазила западно од Лима и да је то она иста Србија која се протезала до Цетине и Ливна. Податак "до границе, до Раса", нас наводи на помисао да су

Борен и Стефан допратили Бориса и његову војску до границе своје територије, те ће бити, без обзира на то где је та граница, у поречју Лима или негде источније, да подручје источно од те границе није тада било под српском влашћу већ под бугарском. Ако је оно добило назив по граду Расу (видећемо мало касније да цар набрајајући градове у Србији Рас и не спомиње), то би могло бити нека врста доказа да Расу (Рашку?) у то време не убраја у Србију. Али да погледамо шта цар даље прича о овом времену и да ли у том његовом казивању можемо наћи макар и нејасну потврду онога што нам се досад чинило ако не једино могуће оно бар највероватније. Подвлачећи како су Срби и Бугари разменили дарове сматрајући да су тако склопили пријатељство, цар даља збивања у Србији описује овим речима: "Нешто доцније посвађају се иста три брата архонти Србије и пошто Мутимир, један од њих надјача и желећи да сам влада, ону двојицу зароби и предаде их у Бугарску, задржавши под својим старатељством једино сина брата Гојника по имену Петра, који одбеже у Хрватску, о чему ће доцније бити речи."³²

³² Извори, II, 52

Цар потом прича како је Мутимиров брат Стројимир имао сина Клонимира, који је био ожењен Бугарком и са њом добио сина Часлава. У међувремену је Мутимир, преузевши од браће власт, добио три сина: Прибислава, Брана и Стефана. Кад је Мутимир умро наследио га је син Прибислав, али је ускоро сву тројицу збацио Гојников син Петар, који се вратио из Хрватске, а у Хрватску је пребегао Прибислав с браћом. У току тих размирица из Бугарске се вратио Часлав отац Клонимир и "са војском уђе у Достинику, један од српских градова, са циљем да преотме власт. Њега нападне и убије Петар и он владаше даљих 20 година..." Цар даље прича како једног дана драчки стратег "дође у Паганију, тада у власти архонта Србије, да се саветује са истим архонтом Петром ... Љубоморан на ово Михајло, архонт Захумљана, пријави Симеону, архонту Бугара, да цар Ромеја подмићује архонта Петра да се повеже са Турцима [тј. Мађарима] и зарати на Бугарску ... Обузет србим против српског архонта Петра ... Дошавши архонту Србије с лукавством, Бугари, склопе са њим кумство и под заклетвом га убеде ... и тако преваре да изиђе код њих... и он умре у затвору."³³

³³ Исто, 54—55

Цар затим казује како су Бугари за архонта Србије довели Павла, сина Брановог, како су Византинци покушавали да за архонта у Србији доведу Прибиславовог сина Захарију, али је Захарија био заробљен и одведен у Бугарску. Када је, пак Павле напустио Бугаре, они га протерају, пуне из затвора Захарију, који преузме власт у Србији. Али како ни Захарија није остао веран Бугарима, они пошаљу на њега војску с којом је био и Часлав. "Уплашивши се, Захарија тада побеже у Хрватску, а Бугари пошаљу позив жупанима да дођу код њих и да одведу архонта Часлава. Намамивши их заклетвом и одведевши их до првог села, одмах их заробе, уђу у Србију и покупе сав народ од малог до великог и одведу у Бугарску, а неки од њих умакну у Хрватску и земља остаде пуста. У то време дођу исти Бугари, зарате са Хрватском под Алогобутором и тамо беху поубијани сви од Хрвата."³⁴

³⁴ Исто, 56

Из овог што смо доведе прочитали јасно произлази да је у другој половини IX и почетком X века у Србији дошло до тешких унутрашњих потреса који су земљу до те мере ослабили да је, видећемо касније, бугарском владару Симеону успело чак да за кратко време покори скоро целу Србију. Дакле, што није успело Борису са дванаест великих бољара, јер је против себе имао још увек јединствену Србију, успело је Симеону благодарећи унутрашњој разједињености којој је допринела и Византија својим мешањем у унутрашње послове Србије. Историја коју нам је цар

приказао потврђује нам и нешто што смо и раније претпостављали, наиме да је реч о Србији доста великог територијалног пространства.

Не смемо чак ни помислити да се све ово што је описано дешавало у Рашкој. Чак је врло вероватно да се Рашка у то време још увек налазила ван Србије, односно ван српске државе. Да поновимо, писац српску државу стално назива Србијом и уз догађаје у њој спомиње, поред Бугарске, и Хрватску. Сетимо се само да је и састављач главе 30. ове две земље означио као пограничне тадашњој Србији, те нас и то уверава да су се главни догађаји у Србији одвијали на простору од тадашње Бугарске до тадашње Хрватске. Како бисмо иначе разумели цара када каже да је Гојников син Петар успео да побегне у Хрватску, него тако што је, вероватно, приликом поделе земље на три брата Гојнику припао најзападнији део, онај најближи Хрватској, па кад је Мутимир заробио браћу и послао их у Бугарску, Петар је успео да се ослободи Мутимировог старатељства и да пребегне у Хрватску. Како би он то могао да учини и преко чије би земље прешао да су се те унутрашње размирице дешавале у Рашкој, коју би Бугари у таквом стању могли прегазити и много раније. Да су се ова збивања односила на пространу Србију, од тадашње Бугарске до тадашње Хрватске, као да потврђује и чињеница да је Петар, кад се вратио из Хрватске, протерао из Србије своју браћу од стрица, који су се спасли преласком у Хрватску.

Међутим, док се то дешавало на западу Србије, у њен источни део, долазећи из Бугарске, ушао је Чаславов отац Клонимир и заузео Достинику, "један од српских градова". Дакле, и овде нам писац посредним путем потврђује да говори о Србији већег обима. На жалост, његов драгоцен податак о Достинику не можемо засад да користимо, јер му не знамо положај, али је највероватније да га треба тражити или негде у Метохији или западно од Рашке. Било би нам, међутим, јако важно да утврдимо његов положај јер бисмо тиме нешто више сазнали о могућој тадашњој граници између Бугарске и Србије, а помогло би нам и у нашем напору да утврдимо наше мишљење и о пространству Србије уопште. Ево на који начин. Кад је Клонимир ушао у Достинику с намером да од Петра преотме власт у Србији, цар каже да је Петар напао Клонимира и убио га, а убрзо потом исти писац наводи како је драчки стратег дошао у Паганију, "тада у власти архонта Србије, да се састане и посаветује са истим архонтом Петром ..." Ако је град Достиника био негде у граничном подручју према Бугарској, што је и најприродније, а Петар успео да га тамо потуче и убије, убрзо затим да уђе чак у Паганију на другом крају земље, да дочека византијског великодостојника, јасно је, надамо се, да је то сигуран доказ да се главни део тадашње Србије пружао у залеђу споменутих приморских области, између ондашње Бугарске и Хрватске.

Али из горње Порфирогенитове вести сазнајемо још један занимљив и значајан податак, наиме да се у то време и Паганија налазила у власти Србије. На жалост, цар нам ништа не каже шта је било са осталим српским приморским областима, да ли су у то време и оне биле у саставу Србије или су до тог времена успеле да се издвоје и оснују посебне архонтије. У сваком случају подаци о Достинику и Паганију учвршћују нас у уверењу да се Србија оног времена сигурно пружала у залеђу приморских области, које су по свој прилици у прво време и саме улазиле у састав Србије, оне која је постојала пре садашње.

Што се тиче положаја приморских области у време архонта Петра, врло је вероватно да су оне у то време биле доста самосталне, да осим Паганије нису улазиле у састав тадашње Србије. То као да можемо да закључимо и из царевог податка о Михајлу архонту Захумљана. Да овај Михајло није имао везе са подручјем цареве садашње Србије потврђује и чињеница да га писац, мада је Петров савременик, а сигурно је живео и коју годину раније, нигде не спомиње у вези са поделом власти у Србији на Властимирове синове, а ни касније кад су у Србији настале унутрашње борбе за власт. Михајло је имао угледну византијску титулу, те да је имао и најмање повода цар би га сигурно споменуо. Вероватно је Михајло цару био архонт као и остали архонти Србије, значи, што се тиче владајућег положаја, истог ранга. Иначе, Михајлова љубомора према архонту Петру, вероватно због његове јаке власти, а можда посебно због овладавања суседном Паганијом, доста јасно говори да су се крајем IX и почетком X века српске земље налазиле у

стању јако изражених унутрашњих супротности на које су доста деловале и суседне земље, Бугарска и Хрватска, а и Византија, која није одустајала од жеље и намере да у Приморју и залеђу поново успостави своју власт.

У опису прилика у Србији онога времена цар-писац нам у више махова спомиње Хрватску и Бугарску на које се ослањају поједини претенденти на владарски положај у Србији. То је јасан доказ да је тешко стање захватило читаву земљу. У тим тренуцима Бугари су до те мере ојачали да су успели да привремено продру преко Србије чак до Хрватске, вероватно у намери да онемогуће прелаз појединих кандидата непријатељски расположених према Бугарској. У тој својој намери осујећени су, а то је, несумњиво, било врло значајно за даљи развој догађаја у Србији. Приликом описа ових збивања, управо док се Захарија, Прибиславов син, налазио у Хрватској, бугарски владар Симеон шаље позив жупанима да дођу код њих и одведу архонта Часлава. Овај податак је вишеструко значајан. Он нам, с једне стране, потврђује да је Србија оног времена била подељена на више жупанија, којима су управљали поједини жупани, потчињени врховној власти архонта (кнеза), с друге стране он нам посредно потврђује да је Србија у оно време била доста пространа и да Симеон и поред готово непрекидне смене архоната није био у стању да покори Србију све док није на превару сакупио све жупане који су, вероватно, у својим жупама имали врло јак утицај.

Дакле, тек "намамивши их заклетвом" Бугари уђу у Србију и покупе, наводно, сав народ. Наравно, мада Порфирогенит овде, свакако, претерује наводећи да Бугари "покупе сав народ од малог до великог и одведу их у Бугарску, а неки од њих умакну и оду у Хрватску и земља остаде пуста", пада у очи да се Бугарска војска после овог сукобила чак и са хрватским снагама, па ипак се и поред свега Србија врло брзо опоравила, а то нам је довољан доказ да је реч о пространој држави која се није могла дуже задржати у стању покорене земље. Кад бисмо у то време Србију изједначавали са Рашком и сматрали да је Симеон њу покорио и затим се сукобио са Хрватима, не знамо како бисмо то објаснили, где би се у Рашкој налазили наведени жупани и где би могао бити тај сукоб са Хрватима, кад се по истом писцу Хрватска у то време налазила негде западно од Ливна, а по другом савременику негде око Цетине и Пливе. И шта би тадашњу моћну Бугарску могло сиречити да Србију, изједначену са Рашком, дуже задржи под својом влашћу? У оно време сигурно ништа.

Међутим, поводом царевог описа Симеоновог освајања Србије постоји једна појединост на коју нисмо обратили пажњу, а која може да буде занимљива. Наиме, кад је Симеон послао из Бугарске Захарију да у Србији преузме власт од Павла, Захарија се убрзо окренуо од Бугара и приклонио Византији. На то је Симеон послао на њега једну војску, а убрзо потом "Симеон посла другу војску под Книном, Химником и Ицвоклом против Захарија, а заједно с њима и Часлава". После ове реченице цар нас обавештава да је Захарија побегао у Хрватску, а Бугари су тада упутили "позив жупанима да дођу код њих и одведу архонта Часлава. Намамивши их заклетвом и одведевши их до првог села, одмах их заробе, уђу у Србију и покупе сав народ од малог до великог и одведу у Бугарску..."

Навели смо поново овај део пишчевог излагања јер имамо утисак да су на Србију биле послате три војске, да је са другом пошао и Часлав, што би, ако је тачно, значило да се у време оног позива жупанима он већ налазио у Србији, па се морамо питати где ли је било оно прво село у којем су жупани били заробљени и зашто писац тек после тога каже "уђу у Србију ..." Мада је на изглед ова појединост безначајна, желели бисмо ипак да знамо како је заиста било, јер нам понекад у недостатку значајнијих података и мале појединости могу помоћи да стекнемо што јаснију слику. Што се тиче тврдње да су Бугари у Србији покупили „сав народ од малог до великог..." очигледно је да то не треба схватити у буквалном смислу; вероватно је реч у првом реду о владајућем слоју.

Завршавајући овако казивање о покораванју Србије и о победи Хрвата над Бугарима, цар прелази на догађаје у Србији од појаве Часлава као архонта. Да је писац Часлава сматрао значајном личношћу као да потврђује и оно место на којем је он споменуо Клонимиров упад у

Достинику. Порфиригенит ту, да поновимо, каже: "После две године избегне из Бугарске и стигне и Клонимир, отац Часлава..."³⁵

³⁵ Исто, 53

Он ту, као што видимо, истиче Клонимира као оца Чаславовог, мада се у моменту кад се то догодило није могло готово ништа ни наслутити о томе шта ће бити са Чаславом, јер је од Клонимировог упада у Достинику до Чаславовог доласка на власт прошло најмање 23 године. Али је писац вероватно у том тренутку већ имао скицирану кратку историју Србије и знао је добро какав је значај имао Часлав за обнављање Србије. На жалост, око Чаславовог доласка на положај архонта у нашој историографији постоји прилично неслагање. То знатно отежава реконструисање стања између пораза Србије и њеног поновног оживљавања у Чаславово време и касније. Одељак о Чаславу Порфиригенит почиње овако: "После седам година Часлав побеже из Бугарске са још четворицом, из Преслава дође у Србију и у земљи нађе само 50 људи, самаца без жена и деце, који су живели од лова."³⁶

³⁶ Исто.

Већ у вези са овим описом јавља се недоумица, и то не само поводом године у којој је Часлав дошао у Србију, већ и у вези са околностима под којима је отишао из Бугарске. Нама се чини да нам цар овде нешто није довољно објаснио, или ће, можда, пре бити да ми неке ствари не умемо да схватимо. Наиме, кад читамо како Порфиригенит на једном месту каже да је бугарски цар послао и другу војску против Захарија "а заједно са њима и Часлава", и кад је, позивајући српске жупане, споменуо да треба да дођу да одведу Часлава, а онда одједном бележи да "после седам година Часлав побеже из Бугарске", заиста не можемо бити сигурни шта се тих година уистину дешавало.

Код првог спомена стичемо утисак да је заједно са бугарском војском био и Часлав. код другог већ у то нисмо толико сигурни, јер не знамо да ли су преварени српски жупани дошли у Бугарску или су их Бугари намамили кад су већ били у Србији, док код трећег спомена податак сасвим одудара од прва два. Не знајући шта је у ствари било пада нам на ум ова могућност: Часлав је заиста могао бити са оном бугарском војском која је кренула на Захарија, али не као истински бугарски кандидат за српског архонта, већ само као мамац за придобијање преосталих српских жупана. Вероватно је Симеон имао другачије планове са Србијом чим је кренуо и на Хрватску.

Сам Порфиригенит ништа нам не каже о годинама између сукоба са Хрватима и бекства Чаславовог из Бугарске у Србију, те не знамо ни шта се у Србији збивало ни колико је то стање трајало. Врло је вероватно да је превласт Бугарске над Србијом или једним њеним делом трајала седам година, јер смо склони да верујемо да се, "после седам година" односи на претходни догађај, тј. на пораз Алогоботура у сукобу са Хрватима, те ће вероватно бити да Часлав бежи из далеког Преслава чак у Србију негде 934. године. Ко су била она четворица са којима је побегао — не знамо, али је упадљива прецизност са којом Порфиригенит спомиње и седам година, и четворицу пратилаца, и само 50 људи које је, тобож, нашао дошавши у Србију. Наравно, док је свакако тачно да је Часлав пребегао у Србију седам година после претходно наговештеног догађаја и да са њим није било више од четворице људи, дотле број од 50 људи сигурно не треба буквално схватити и сматрати да у Србији тада није било више особа, јер би то била бесмислица. Порфиригенит је вероватно хтео да каже да је Часлав по доласку у Србију са толиким бројем људи започео прикупљање осталих и организовање борбе за ослобођење.

Да је Србија тада заиста била без становништва шта би могло спречити бугарског владара да организује потеру за Чаславом и окупирањем Србије онемогући сваки покушај да се земља без људи поново насели и обнови. Вероватније је да су оних 50 људи били преостали ратници, може бити неки феудалци и утицајни појединци. Порфиригенит после овог прича како је Часлав са њима завладао земљом и како је добио помоћ од византијског цара обећавајући да ће се покоравати његовој заповести као и архонти пре њега. За наше упознавање прилика у Србији тога

времена веома је занимљив податак да су се око Часлава почели окупљати "Срби који су се затекли у Хрватској и Бугарској и осталим земљама, а које је Симеон био раселио".

Као што видимо, и овде се потврђује да је реч о Србији већег обима него што је Рашка са којом се Хрватска у то време ни у ком случају није могла граничити. Јасно нам је да је српских избеглица било и у Хрватској и у Бугарској, јер су те земље као пограничне биле и раније стално спомињане, али бисмо желели да знамо које су то "остале земље", поготову што претпостављамо да су и оне морале бити пограничне. У обзир могу доћи само земље које су тада биле под Бугарском, јер Симеон није могао да Србе расељава у земље којима није управљао. Зато нам се чини да бисмо у те остале земље могли убројати северну Албанију (надомак Дукље) и Рашку (надомак Србије). Ако данашња Метохија није већ била у саставу Србије, онда бисмо и њу могли убројати у те остале земље. Нисмо још сигурни шта је тада било са Босном.

Пошто је Порфирогенит затим споменуо како је Часлав успоставио добре односе са ромејским (византијским) царем и његовом помоћи "средии и населио земљу", писац завршава тај одељак једном значајном реченицом: "Архонт Србије је одавно, на име од владе цара Ираклија, покорно потчињен цару Ромеја и никада не беше потчињен архонту Бугарске."³⁷

³⁷ Исто, 58. Историја Бугарске, 123, где се Рашка истиче као центар српске државе још за време Часлава: "Начело на новоизградената српска држава с център Рашка застанал княз Чеслав които станал васал на византийците и бил утвърден с тяхна помощ на престола".

Значај ове реченице, ако је у њој све тачно речено, био би свакако много већи када бисмо знали шта су у то време држали Бугари у пограничном појасу према Србији. Ако су Бугари, на пример, држали Рашку, а Порфирогенит с правом каже да архонт Србије није никад био потчињен архонту Бугарске, то би могло да значи да писац Рашку у то време не убраја у Србију. Да је то могуће као да наговештава и последњи пасус 32. поглавља у којем Порфирогенит изводи драгоцене податке о насељеним градовима у Србији: "У покрштеној Србији су насељени градови: Дестиник (то Δεστινικον), Чернавуск, Међуречје (то μεγυρετους), Дреснеик, Лесник, Салинес, и у области Босне (εις το χωριον βοσωνα) Котор и Десник."³⁸

³⁸ Извори, II, 58

Већ је одавно познато да истраживачи, тумачећи Порфирогенитов спис о Србима, нигде нису били у толикој неизвесности као у трагању за географским положајима ових градова. Што се тиче покрштене Србије, по својој прилици, цар мисли на садашњу Србију, тј. на Србију његова времена, коју разликује од предбалканске, Беле Србије, тада још некрштене. На жалост, све друго што после покрштене Србије спомиње остаје засад само у границама домишљања. Чак нисмо сигурни ни шта је хтео да каже под насељеним градовима и који су то ненасељени градови, колико их је било и где су се налазили. Затим, нашем схватању или домишљању о првобитној Србији много смета што Порфирогенит међу насељеним градовима не спомиње Рас, јер смо некако стекли уверење да је Рашка са Расом могла бити саставни део, ако не најраније ово барем Србије половином X века, мада је неизвесност око њене припадности у рано време заиста веома велика.

У вези са Расом и Рашком чуди нас да Порфирогенит не спомиње ни Звечан, који би такође могао бити у саставу Рашке. У нашим досадашњим размишљањима у неколико махова је већ изражена сумња да је Рашка до овог времена била саставни део Србинје, да је чак, како се мисли, треба изједначавати са појмом Србије. Зашто би Порфирогенит, набрајајући насељене градове, изоставио баш Рас ако је он, како многи тврде, био нека врста центра Србије још у то време? Порфирогенит га, као што видимо, ипак не спомиње. Наравно, наше уверење да Рашка није улазила у састав тадашње Србинје не заснива се само на основу неспомињања Расе као насељеног града, већ и на основу других Порфирогенитових података о којима је досад било

речи, као и на основу неких појединости на којима ћемо се задржати кад буде било речи о подацима из Летописа Попа Дукљанина.

Иако не можемо рећи ништа одређено о било којем од споменутих насељених градова, можемо покушати да одредимо макар приближна подручја на којима су се могли налазити. Ако изузмемо Дукљу, Травунију, Захумље и Паганију, јер их и Порфирогенит издваја, и ако изоставимо и Рашку, из већ споменутих разлога, и земљу Босну, јер на неки начин Порфирогенит и њу издваја, онда нам опет остаје само она Србија на коју нас писци DAI упућују описујући границе приморских области према планинским странама. Чини се да у трагању за положајима наведених насељених градова не бисмо смели ићи изван издуженог подручја које се пружало у залеђу Дукље, Травуније, Захумља и Паганије. То подручје у дубину, вероватно, није ишло ван линије која се приближно пружала источно и западно од горње Дрине и изворног дела реке Босне. Све говори да бисмо те градове морали пре свега тражити у жупама Дукљаниновог Подгорја укључујући ту и Метохију.

Што се тиче материјалних трагова који указују на постојање градова и утврђења на овом подручју, има их неколико десетина и можда бисмо пажљивим исграживањем, уз подробно проучавање топонима, хидронима и оронима, могли утврдити географске положаје макар неких од именованих градова. По свој прилици у том случају бисмо утврдили да ни Салинес нема смисла тражити на подручју данашње Тузле и да уопште нема смисла помишљати на североисточну Босну нити на данашњу северозападну Србију. Све је то у IX и у првој половини X века морало бити далеко од првобитне Србије. Тај појам је имао други корен и други развојни, територијални, смер. Нешто од тога можемо наслутити и из следећих поглавља Порфирогенитовог списка, из оних у којима се он макар и укратко задржава на појединим приморским областима. Чини нам се да у тим описима треба тражити и објашење положаја његове садашње Србије.

Али пре тога да се ипак мало задржимо на именима споменутих насељених градова, јер је то једно од суштинских питања у нашем покушају да утврдимо географски положај Порфирогенитове покрштене Србије. И поред најављене тешкоће не остаје нам ништа друго него да уз све досадашње резултате видимо постоји ли још неко решење. Као што је напред речено, можда ће бити добро да у овом покушају пођемо методом елиминисања оних подручја која Порфирогенит спомиње ван покрштене Србије ("садашње Србије") и у којима посебно наводи имена насељених градова. Исто тако ваља искључити и она подручја која, по свему судећи, у његово време нису улазила у склоп покрштене Србије. Према томе, ако издвојимо Паганију, Захумље, Травунију са Конављем, Дукљу и Босну, чије насељене градове Порфирогенит посебно именује, и ако изоставимо подручје источно од Лима., прво због неспомињања Раса и Звечана, а друго зато што нам се из других разлога чини да то подручје Порфирогенит не убраја у своју садашњу Србију ("покрштену Србију"), онда би нам, као што смо већ напоменули, остало да за наведеним градовима трагамо углавном у жупама Дукљановог Подгорја, укључујући ту и Метохију

Можда у овом тражењу географског положаја Порфирогенитових градова можемо поћи од једног податка, који је врло привлачан и на изглед јаснији него други. То је, наиме, вест о доласку Клонирировом из Бугарске: "... и стигне Клонирир, отац Часлава, са војском дође у Достинику (η Δοστικα), један од српских градова, са циљем да преузме власт".³⁹

³⁹ Исто, 53

Размишљајући где би се могла налазити Достиника (или Достиник), пада нам на ум да прво морамо знати где би се крајем IX или на самом почетку X века могао налазити гранични појас Србије према Бугарској. Ако из податка истог писца за готово исто време узмемо да је на једном сектору према истоку граница била негде око Раса, највероватније нешто западније, онда бисмо могли сматрати да је на јужнијем сектору гранични појас био негде на планинским

венцима Шар-планина — Жар — Црнољева — Чичавица. Ако се сетимо како је Ана Комнина описала сукоб византијске војске са Вуканом око Липљана и Зигоса, лако ћемо поверовати да је крајем XI века на том Зигосу, тј. на линији Шар-Планина — Чичавица била граница између Србије и Византије. То значи да је Метохија била тада у склопу Србије, а тако је могла бити и у X веку, на шта указује опис положаја Дукље састављача главе 30. ДАИ: "... а планинским странама се граничи са Србијом". Одмеравајући тај смер наилазимо, између осталог, и на Метохију, која је тада могла бити крајња источна покрајина Србије. Метохија би чак могла одговарати и са гледишта могућег правца кретања Клонимировог из Бугарске у Србију. Ако је Клонимир живео у Бугарској негде око Сардике (Софије) или и нешто јужније, онда је оданде смер према западу водио тачно на Косово и Метохију, докле се најдиректније могло допрети било преко Босиљграда, Врања, Гњилана и Приштине или преко Ћустендила, Криве Паланке, Куманова, Урошевца и Штимља. Рас би од Сардике био и мало даље и нешто по страни, али у обзир не долази и из других разлога.

Дакле, кад у обзир узмемо и могућу оновремену границу између Србије и Бугарске, као и вероватни правац кретања из Бугарске према Србији, сасвим је вероватно да је Клонимир из Бугарске пошао баш у Метохију као најисточнији део Србије, из којег је Петар Гојниковић протерао Мутимирове синове. Како је Мутимир добро стајао са Бугарима, а у Бугарској је живео Стројимир, отац Клонимиров, могуће је да је Клонимир уз подршку Бугара кренуо у Србију и ушао у град Достинику, али га је Петар Гојниковић убрзо напао и убио. Ако се задржимо на Метохији, питајући се где је могао бити град Достиника, тешко се можемо снаћи јер на подручју западно од линије Шар-планина — Чичавица има више од двадесет градина у које не убрајамо неколико са подручја Чичавице. На жалост, осим Коштра и Ждрела, ниједна се друга на спомиње у изворима нити им знамо порекло и оригиналне називе. Више њих су могли бити насељени градови, али се као такви својим положајем и обимом издвајају: Градиште Геђе на Белом Дриму и Ждрело на изласку из Руговске клисуре. Можда је Ждрело привлачније због тога што се и у Дечанској повељи спомиње као град: "... ou peki vü gradh rekomhmü ærhlh...".⁴⁰

⁴⁰ Monumenta Serbica... ed. Fr. Miklošić, Viennae 1858, 84

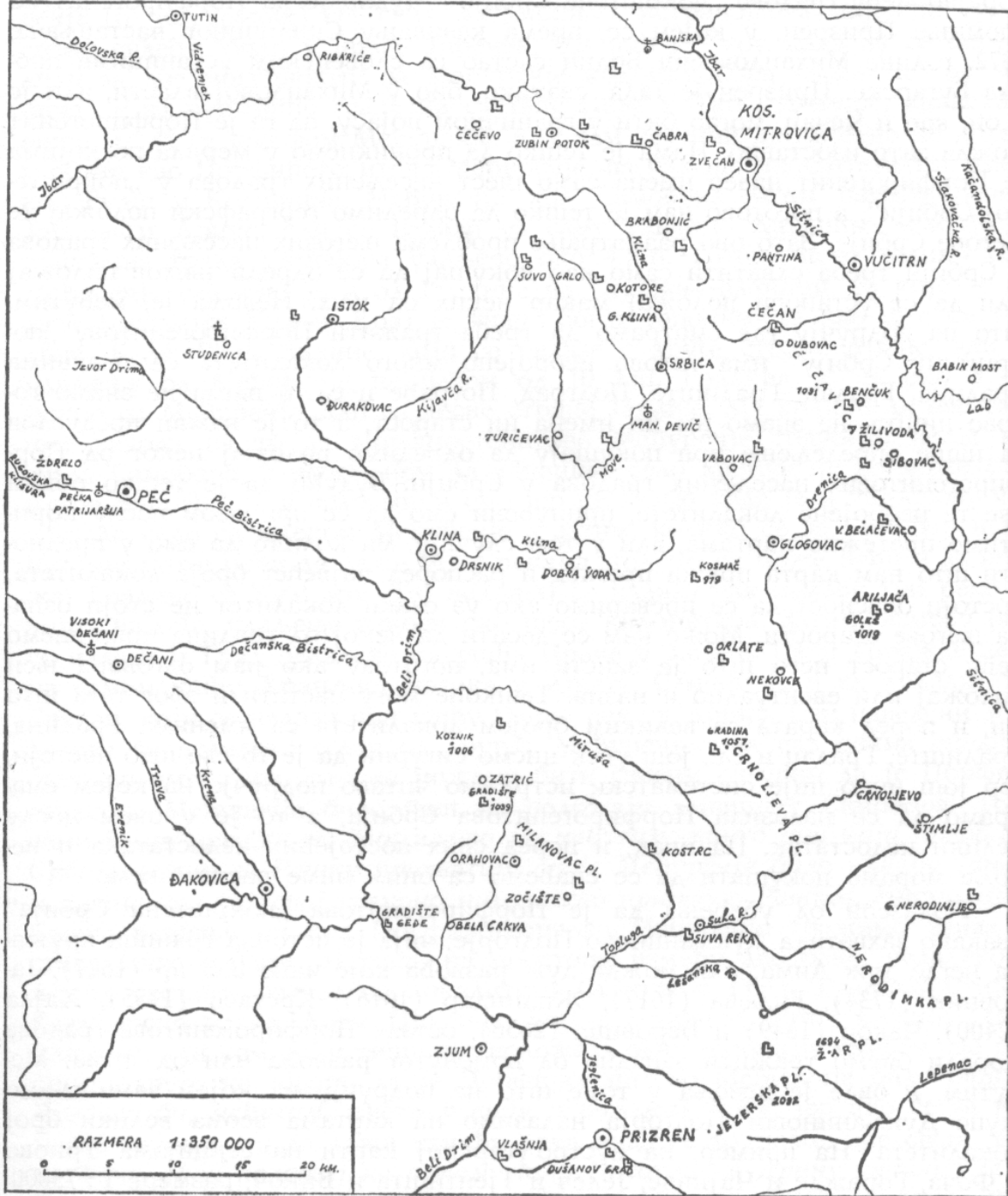
Неоспорно је о истом граду реч и при опису села Ñòëüïüà (свакако М. Штупељ) у Милутиновој повељи: "à ìãã" ìu îó ãðääñêà âîääíèà ïãòðàøèèü ïîòîêîü ".⁴¹

⁴¹ Исто, 73

И данас се одмах изнад Пећке патријаршије на доста пространом подручју налазе трагови града Ждрела, који је сигурно добио име по клисури реке Бистрице. Можда се и у називу Достиник крије словенски назив Ждрело. Ако би реч "Steno<g. Stenos=stenós-uzak, tijesan — predmetak (odredbenica) u složenicama, a znači nešto usko, kratko, ili suženo..."⁴² могла лингвистички да се доведе у везу са називом Достиника добили бисмо вероватно решење за географски положај града Достиника: он би се могао налазити на положају средњовековног града Ждрела. Но, можда не треба одбацити ни Градиште Геђе које се налази изнад саме узане и не много дуге клисурице Белог Дрима.⁴³ У оба случаја вредело би уз језичка разматрања испитати и старост и припадност материјалних трагова, којих на оба места има доста, да бисмо се уверили да је Достиника могла бити тамо где су данас остаци града Ждрела или где је Градиште Геђе.

⁴² Rikard Simeon, Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, II, Zagreb 1969, 506. V. и Сава Петковић, Речник црквенословенскога језика, Сремски Карловци 1935, 260

⁴³ Колегиница Душанка Бојанић скренула ми је пажњу да у турском језику Геџек значи место где се прелази река, газ, брод, дрвени уски мост; Геџе=страна, обала, а Геџит прелаз, планински прелаз, газ; мореуз (Redhous Sözlügü, Türkçe-İngilizce, Istanbul, 1968). И заиста, још од давних времена уз Градиште Геђе постојали су и мостови и газови за прелаз преко Белог Дрима. Желим да се захвалим колегиници Бојанић на овом обавештењу.

Градине у западном делу Косова

У напомени: На карти су уцртане само Градине које је писац књиге обишао до краја 1978. године. Нису унети ни други бројни трагови материјалне културе, који су досад забележени и истражени.

Један од наведених Порфирогенитових градова носи назив Дреснеик (то Δρεσνεϊκ). Кад бисмо знали да Порфирогенит своје градове набраја неким географским редом и кад бисмо били уверени да је Достиник исто што и Ждрело или Градиште Геђе, онда би Дреснеик био четврти по реду и морао би се налазити негде западније или северозападније од Достинике. Пошто у то нисмо уверени, пада нам на ум да би се Дреснеик могао налазити у Метохији, у старом Хвосну, и могао би одговарати положају данашњег Дрсника (то Δρεσνεϊκ), по којем је, несумњиво, добила име мала средњовековна жупа Дршковина. Код данашњег села Дрсника, само са десне стране реке Клине, постоји једна градина ("Јеринина Кула") засад непознатог порекла. У близини градине, као и с друге стране реке, има доста површинских трагова неког насеља. Да се ту живело и у средњем веку може се лако утврдити, али би требало истражити порекло материјалних остатака. Ако се назив Дрсник језички може објаснити помоћу Дреснеика и ако би се истраживањем старијег слоја могло утврдити словенско порекло, онда би данашњи Дрсник могао бити Порфирогенитов Дреснеик.

Од преко двадесет градина на подручју Метохије има неколико за које поуздано можемо тврдити да су биле насељене и у том раном периоду. То важи, пре свега, за Чечан где је нађено материјала за који се тврди да је словенског порекла и да припада раздобљу од X до XII века. Чечан се налази некако у самом граничном појасу који је могао делити подручје Србије од подручја Византије или једно време и Бугарске, али не знамо који је био стари назив локалитета и да ли га је Порфирогенит убрајао међу градове "покрштене Србије".

Чудно је да Порфирогенит не спомиње Призрен, у којем се, према казивању Скиличиног настављача, 1072. године Михаилов син Бодин састао са словенским устаницима против Бугарске. Призрен је тада, свакако, био у Михаиловој власти, али је и он, као и Чечан, могао бити у граничном појасу, па га је Порфирогенит можда зато изоставио. Нама је тешко да проникнемо у мерила по којима је Порфирогенит навео имена само шест насељених градова у "покрштеној Србији", а поготово нам је тешко да одредимо географски положај те његове Србије. Зато ово разматрање проблема његових насељених градова у Србији треба схватити само као покушај да се одреди њихов положај или да се установи положај макар неких од њих.

Невоља је, међутим, што на подручју где сматрамо да треба тражити Порфирогенитову "покрштену Србију" има готово небројено много локалитета са називима Градина, Градац, Градиште, Подград, Пограђе и сл. о њима не знамо готово ништа, не знамо им ни имена ни старост, а то је важан предуслов за наше опредељење при покушају да одредимо положај неког од Порфирогенитових насељених градова у Србији. Будући да је тешко обићи све те небројене локалитете, принуђени смо да се при овом послу користимо претежно картама, али у том случају, ма колико да смо у предности што нам карта пружа преглед и распоред највећег броја локалитета, постоји опасност да се преваримо ако уз сваки локалитет не стоји ознака његове старости. Може нам се десити да некој од градина припишемо већу старост него што је заиста има, пототову ако нам одговара њен положај или евентуално и назив. Тешкоће могу настати и због тога што ми, и поред карата са великим бројем локалитета са именима Градина, Градиште, Градац и сл. још увек нисмо сигурни да је то све што постоји, јер још нико није систематски истражио читаво подручје на којем сматрамо да се налазила Порфирогенитова Србија, а то је у овом послу велики недостатак. Па ипак, и поред свих постојећих недостатака и невоља морамо покушати да се снађемо са оним чиме располажемо.

Полазећи од убеђења да је Порфирогенитова "покрштена Србија" свакако захватила Дукљаниново Подгорје, чија се источна граница пружала негде дуж Лима, или можда дуж развођа које чине Златар (1627), Јадовник (1734), Гиљева (1617), Жилиндар (1016), Крстача (1755), Хајла (2400), Чакор (1849) и Ђеровица (2656), остале Порфирогенитове градове морали бисмо тражити западно од поменутог развођа или од Лима. Међутим, и овде је невоља у томе што на подручју на којем замишљамо жупе Дукљаниновог Подгорја налазимо па картама веома велики број локалитета. На пример, на аустро-угарској карти на секцијама Трново и Фоча, Горажде и Чајнице, Јелеч и Тјентишта и Викоч, размере 1 : 75 000, из 1881—1884, приближно на

простору који у ваздушној линији износи свега око 75 x 60 километара, налази се 65 локалитета чији су називи Градина, Градац, Самоград, Заграђе, Врноград, Самобор, Град, Кале, Зидине, Кулин, Калац, Кула, Стјепанов Град, Подград, Градина Стијена, Градски Дол, Градине, Подграђе, Градачка Стиена, итд, итд. Наравно, невоља је и овде, као и у Метохији, што готово ниједном од ових локалитета није утврђена старост и порекло, па се, истражујући Порфирогенитове градове само према карти можемо наћи у ситуацији да неки град каснијег порекла прогласимо за много старији. Али док се археолошки не истражи и не утврди старост и порекло ових и још десетине других локалитета ми морамо покушати да се снађемо као што је то и досад чињено.

Један од Порфирогенитових градова у покрштеној Србији је и Међуречје (το μεγυρετους). Од свих досадашњих истраживача највише су, по свему судећи, били у праву Јиречек, Шишић и Скок када су се определили за две могућности: за Мађуречје код Самобора (недалеко од Чајнича) и за рушевине града на саставу Пиве и Таре. Додуше, данас има више места са називом Међуречје, али нам се чини да ниједно не долази у обзир као Порфирогенитово Међуречје, па чак ни локалитети тог имена код Рудог и Колашина. Међуречје код Самобора лежи између речице Јањине и Дрине, али се налази уз саму Јањину. Данашње село је од рушевина града Самобора удалено око 4 km. Готово исто толико село Међуречје удаљено је и од Градине на Стража— планини, уз коју се налази локалитет Кулин. Крај је иначе богат топонимима као што су Градина, Кале, Град, Зидине, који се налазе с друге стране Дрине, али на удаљењу од Међуречја не већем од 10 km. Градина је на око 5 km јужно од Међуречја, али са десне стране Јањине.

Ма колико да нас само име наводи на то да Порфирогенитово Међуречје тражимо негде код града Самобора, с напоменом да данашње село Међуречје не може бити његов Suburbium, у недоумици смо јер не знамо када је и на основу чега настало село са именом Међуречје а затим, колико се за Самобор и Међуречје може рећи да леже међу рекама, толико се може рећи и за положај Градине са Кулином. Тај положај се налази чак између три реке, од којих највеће удаљење износи око шест километара. Затим, између река се налази и Град недалеко од ушћа Праче у Дрину. Па и Горажде лежи на самом ушћу Храњеног потока у Дрину. Слично је и са локалитетом Градац, који се налази при ушћу Одске реке у Дрину. Сви наведени локалитети су недалеко један од другог. Међуречје има над свима предност само по имену, па зато не можемо бити сасвим сигурни да је Порфирогенитово Међуречје било баш на положају данашњег Самобора. То је само једна могућност.

Занимљиво је, међутим, зашто они који првобитну Србију везују за Рашку прихватају да је Међуречје било између Јањине и Дрине кад тај крај сигурно није никад припадао Рашкој. Нисмо много ближе решењу ни кад Порфирогенитово Међуречје тражимо изнад састава Пиве и Таре. Истина, на простору између две реке, недалеко од њених састава, налазе се локалитети Стјепанов Град, Градина Стијена, Калуђерско врело, Доње Црквице, Горње Црквице, поток Славик (данас Славањ), али нам осим типичног положаја ових топонима између две реке ништа друго не говори да је Порфирогенитово Међуречје било баш ту. Вредело би, међутим, имати у виду и положај Фоче, јер ако се за неко место може рећи да лежи између река онда се то може, пре свега, рећи за Фочу. Њен положај на самом ушћу Тихотине у Дрину типично је међуречје. На жалост, немамо засад доказа да је на месту данашње Фоче било неко насеље, али је вероватноћа веома велика. Код саме Фоче, али на левој обали Дрине уздиже се узвишење звано Градачка Стијена. На њему се јасно распознају површински трагови утврђеног насеља, али не великог. Једна надгробна плоча (стећак) неуобичајеног облика вероватно је из неког старијег времена. Није искључено да је на месту данашње Фоче првобитно било неко омање утврђење, а да је касније настало насеље. У сваком случају, положај Фоче долази у обзир на тражење Порфирогенитовог Међуречја. Фоча је типична раскрсница где се стичу путеви из четири врло значајна правца.

Од осталих градова Порфирогенит спомње и Чернавуск (τζερναβουσκεη), чији је географски положај остао и до данас неутврђен. Јиречек је сматрао да би се Чернавуск могао налазити у жупи Црна Стена око манастира Милешева, рачунајући да би Чернавуск могао бити исто што и Црни Врх у тој Жупи. Питање је, међутим, колико географске толико и лингвистичке

природе. Што се тиче Милешева, односно Пријепоља и околине, могуће је да је тај крај припадао Дукљаниновом Подгорју, па према томе, и раној Србији, али је невоља у томе што се један Црни Врх и једна Црна Стијена налазе и у долини реке Праче, југозападно од Рогатице.

Судећи по већ раније споменутој аустро-угарској карти, недалеко од овог Црног Врха и Црне Стијене, уз леву обалу реке Праче, налази се локалитет Град, а до њега Варошиште. Три до четири километра северније одатле уздиже се Вучја глава. Ако је овај крај и био ван Дукљаниновог Подгорја, по свој прилици, налазио се у склопу Дринске жупаније као што знамо, Дукљанин каже да је угарски великаш Киш у свом походу на Србију најпре заузео и опустошио Босну, али га је после тога Часлав сачекао у Дринској жупанији и потукао, наводно, код Устукотине (код данашњег места Цвилина). Ако је после тога Часлав дао жупанију Дрину једном свом јунаку, Тихомилу, то може да значи да је пре тога и сам владао њоме. Ако претпоставимо да је жупанија Дрина била тада у саставу Србије и ако се Чернавуск може изједначити са Црним Врхом или Црном Стијеном, тај град се могао налазити и у долини Праче, наравно само у случају ако картограф није ове називе погрешно убележио као што му се то већ дешавало. Ваља додати да се и у пределу Јахорине, североисточно од Трнова, на истој карти, око горњег тока реке Железнице, налази крај Црни Врх и Црна Ријека, а у њиховој близини и једна Градина. Да додамо да једно Бучје постоји и у близини већ споменутог Међуречја. Испод Бучја су на километар-два Кулин и Градина. Најзад једно Бучје се налази и између Ћехотине и Дрине. Западније од Бучја су Надбучија, а североисточније на око 5 km, налази се један Градац изнад Вранић потока.

Међу Порфиригеновим насељеним градовима у покрштеној Србији најмање је недоумице било око града Салинеса (то Σαλίνες). Готово се сви истраживачи слажу да се тај град могао налазити само на положају данашње Тузле. Ипак, у новије време као да се почиње сумњати у то.⁴⁴

⁴⁴ Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo 1975. Интересантно је да је Панта Срећковић за Salines рекао: "град, више данашњег Пријепоља, у саставцима Лима и његове уточине с леве стране, на месту данашњем Саласнице", док је за Дреснеик тврдио да је "данашњи Дрњски у Пећској нахији" (Панта Срећковић, Историја српскога народа, књига прва, жупанијско време (600—1159), Београд, 1884, 97)

Ако је заиста тачно да на положају Тузле или у непосредној околини нема трагова једног мањег или већег насељеног града старијег од десетог века, онда је сумња оправдана. Али, као што је већ наговештено, постоје и други разлози због којих се може сумњати да је Салинес био на положају данашње Тузле. То су у првом реду резултати разматрања извора из којих јасније или мање јасно наслућујемо географске положаје Босне и Србије. Ако верујемо Порфиригеновом опису Србије, чини нам се да се по том његовом опису не може никако закључити да је његова "садашња Србија" ("покрштена Србија") допирала до Тузле, у ствари и преко ње — чак до Саве. Опис такве Србије морао би бити сасвим другачији, јер би била у питању веома велика територија. Она би морала захватати сливове и Дрине и Босне, барем њене десне притоке, с обзиром на то да се Тузла налази у изворном делу реке Спрече.

Зар би, да је тако, Порфиригенит за Србију рекао да се са Хрватском граничи само на Цетини и Ливну, а да се у односу на приморске области налази само према планинским странама, кад од тих планинских страна до Саве има у ваздушној линији преко 200 километара, док је стварно удаљење много веће. Ако би неко помислио да је Порфиригенит, споменувши планинске стране, дао само општи смер, не помишљајући на неко посебно разграничење, па би се тај смер односио на цело подручје све до Саве, то би још више компликовало већ ионако сложено питање георграфског положаја Србије његова времена, јер у том случају бисмо идући и од Дукље преко планинских страна имали право да дођемо до Саве чак између Дрине и Београда. Али на тако нешто не бисмо смели ни помислити. Можда нам може нешто помоћи и Дукљанин, коме много верујемо када говори о рату угарског великаша Киша са Чаславом. Као што знамо, пре него што

је дошао до Дринске жупаније, где га је чекао српски владар Часлав, Киш је, каже Дукљанин, "са војском дошао у Босну и опустошио и опљачкао исту провинцију."

Пошто се у историографији овај догађај сматра истинитим, претпостављамо да би Киш идући на југ сигурно свратио да заузме и опљачка и Салинес, али ако је Салинес био насељен град у "покрштеној Србији" зашто Дукљанин није рекао да је Киш опустошио и опљачкао тај део Србије? Можда ће неко рећи да Дукљанин и Босну и Рашку назива Сурбијом (Србијом), при чему Босну ставља између Дрине и Борове планине, па да је споменом Босне мислио у ствари на део Сурбије. Такво објашњење не би решавало питање положаја и припадности Салинеса, јер нам старији и много поузданији Порфирогенит приказује Босну много мањег обима, са свега два насељена града, мада се нама чини да би положај данашње Тузле више одговарао и таквој Босни него некој тадашњој Србији, па звала се она Сурбија или некако другачије.

Ако би се заиста могло и на други начин доказати да положај Тузле не долази у обзир као Салинес, морали бисмо тај град тражити на другој страни. Невоља је, међутим, у томе што нигде више не налазимо још неки Салинес или локалитет са сличним називом. Питајући се шта би све могло бити пада нам у очи, што су, уосталом, и други запазили, да имена свих осталих градова звуче некако словенски; једино Салинес као да је чисто латинско име. Међутим, морамо се питати откуд у X веку латинско име једном граду у Србији? Није ли можда основа била словенска, али слична латинском имену, па је отуда настао латински облик. Ако је то тачно онда бисмо можда могли потражити решење у речи Слатина, за коју Вук даје овакво тумачење: "гдје извире или пишти слана или налисела вода, те долази стока и лиже, и по томе се [—2] многа села тако [Слатина] зову, а [—3] у Бјелопавлићима и некака вода: Трећи вјетар од воде Слатине".⁴⁵

¹⁵ Вук Стеф. Карацић, Српски Рјечник... У Београду 1935, 713

Ако бисмо у истом Дукљаниновом Подгорју, у којем смо тражили и друге Порфирогенитове градове, потражили локалитет са именом Слатина у жељи да утврдимо да ли у њиховој близини има и неких градова или старих насеља, онда бисмо се најпре задржали у Дукљаниновој жупи Оногоште. Недалеко од Даниловграда, с леве стране Зете, налази се место Слатина и Слатински поток. На карти се нешто југозападније од Слатине налази један Градац, а нешто још јужније један топографски знак за рушевину. У некадашњој жупи Оногоште има још Градина и Заграђа, али су даље од Слатине и Слатинског потока.

Једну Слатину налазимо на већ споменутом терену поред Дрине, између Устипраче и Горажда. Уз саму Слатину налазимо на карти локалитет Зидине, а око 2 km североисточније локалитет Град, док се 4 km низ Дрину налази локалитет Кале. И североисточно од Фоче постоји једна Слатина, у близини Слатинског потока, који се улива у Њехотину као њена десна притока, али на карти не налазимо никакве друге занимљиве трагове. Слично је и са Сланим мјестом јужно од Чајничка, као и са Слатином северно од Чајничка, с том разликом што на 3 до 5 km западно од ње налазимо на једну Градину, недалеко од Јањиног потока. Једна Слатина постоји и поред Калунске реке (Тухово), али на карти у њеној близини не налазимо никаквих других трагова старина. Да споменемо још и Слатину испод Ограђенице, с десне стране доње Таре, од које се северозападно, на удаљењу од око 8 km налази Градски дол. Још једном, ако из већ споменутих разлога Салинес не вреди тражити на положају данашње Тузле можда бисмо могли покушати са неким од споменутих Слатина или потражити још неки локалитет истог или сличног имена.

Од наведених Порфирогенитових градова остао нам је још само Лесник (το Λεσνικ). Њега су истраживачи тражили, такође, на различитим местима. Шафарик је мислио да је Лесник исто што и Љешница на Јадру, са чиме су се сложили Грот и Јиречек, док је Рачки претпостављао да је реч о Љешнику код Призрена, а Новаковић је сматрао да је Лесник био, можда, испод планине Видојевице. По свему судећи, положаји код Љешнице на Јадру и испод Видојевице не могу доћи у обзир за разматрање, јер су ти крајеви били, свакако, ван подручја Србије X века, па

чак и читава два века касније. На око 2 km јужно од Призрена налази се село Лесковац, али је мало вероватно да оно има неке везе са Порфиригенитовим Лесником. Тражећи где би се Лесник могао налазити пада нам на ум да је Лесник морао добити име по неким природним карактеристикама тога предела, па би га можда требало тражити тамо где су се те природне карактеристике дуго одржале. Ако бисмо пошли од ове претпоставке, с обзиром на то да је основа речи, како се сматра, словенска, није имало разлога да назив брзо ишчезне, јер ако је у X веку Лесник био насељени град чини се да би било логично да се тај назив одржи и у XI или у XII веку, без обзира на могућност да град, из неких разлога, буде у међувремену уништен. Има случајева да је град освојен и уништен још крајем XII века, а назив је и данас очуван у имену оближњег села (Кострце).

Дакле, ако је облик из DAI "substantivirani pridev od leška <lešk+ън—ica ili Лешъникъ<lešk+ън—икъ"⁴⁶ ili od "ljesa=lesa=lêsa= —(ikavski) lisa, sveslav. i praslav. *lěsā, bez paralele u baltičkoj grupi", što, između ostalog, može da znači "vrata od plotā, načinjena od tankog pruča prevučenog preko debelih pritaka",⁴⁷ очекивали бисмо да је негде на подручју које нас интересује сачуван мање или више измењени облик Порфиригенитовог Лесника.

⁴⁶ Извори, II, 58, нап. 200

⁴⁷ Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga jezika, II, Zagreb 1972, 335

Ако се као и досад задржимо на називима Лесковац, Лешница, Љешница или слично, у нади да би неки од положаја са овим називом могао бити Порфиригенитов Лесник, онда, осим оних који су већ споменути, можемо указати на још неке. На жалост, на расположивим картама не налазимо много таквих имена. Међу најзанимљивијим свакако спада речица Лешница (називају је и Лешвица.), која се улива у Лим испод Градине коју Ст. Новаковнћ назива Бихор Град. У горњем току речице налази се и село Љешница. Занимљиво је да мештани Градину изнад ушћа Лешнице не називају Бихор Град нити се тако, кажу, икад звала. Одмах с десне стране Лешнице је локалитет Трубино које мештани зову Црквиште, али на којем нема видљивих трагова зидања, осим што постоји једно кружно удубљење величине 6 x 6 корака. Ако је судити по имену реке и села, као и по постојању врло импозантне Градине изнад Лима и Лешнице, а и по Црквишту на локалитету Трубино, онда је Лесник могао бити ту негде, у том делу долине Лима у којој се налазе и друге бројне и знамените старине.

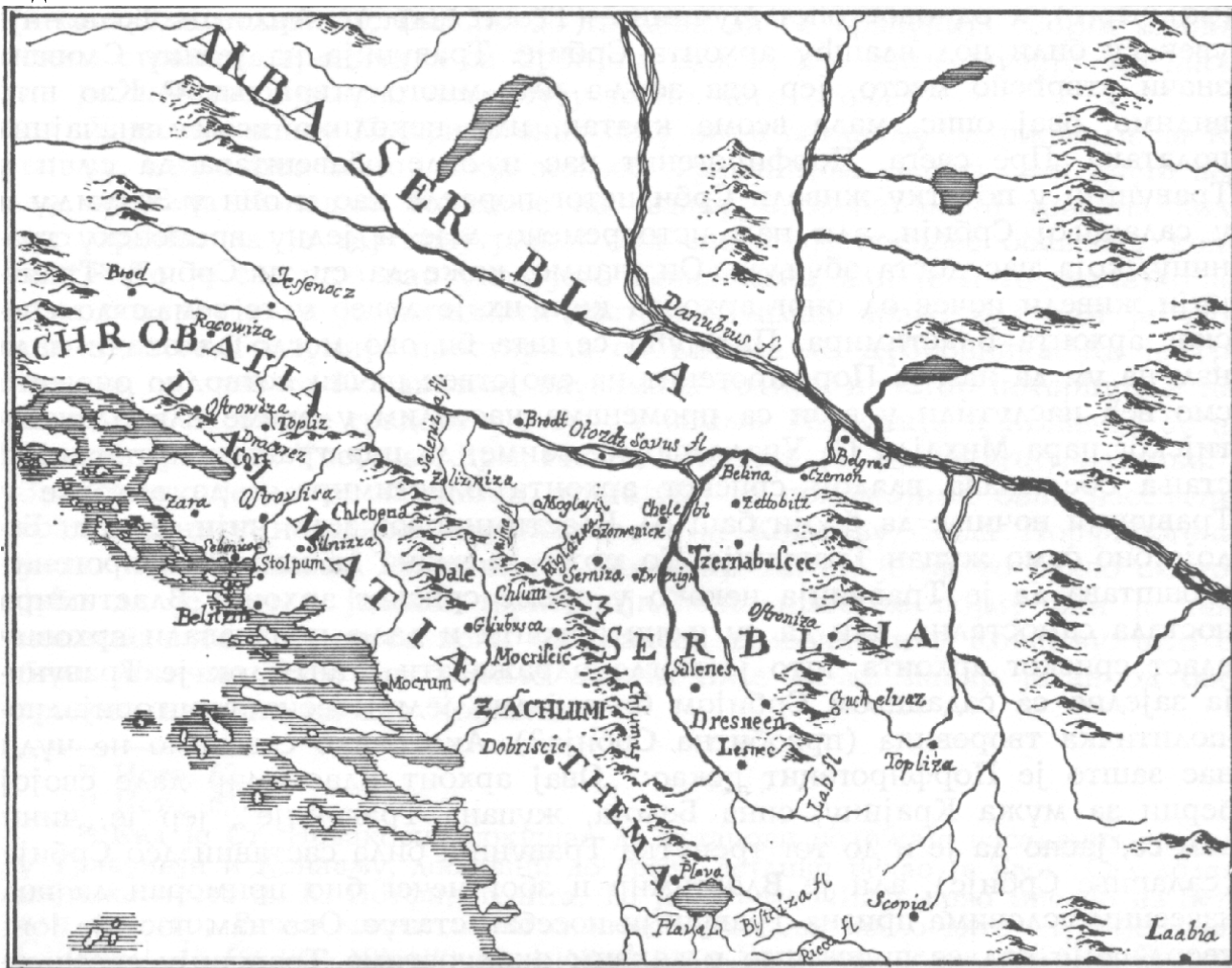
Други занимљиви крај у којем налазимо једно село Љешницу и једно Љеска пружа се око Бијелог Поља. Љеска се налази и у долини Љубовије која се код Лашкопоља улива у Лим. С обзиром на значај положаја Бијелог Поља и на знаменитости и у њему и у околини, не би требало изгубити из вида и околину Бијелог Поља. Један насељени град у долини Лима могао је постојати и због вероватно граничног појаса између Србије и Рашке.

Но, остављајући за размишљање ове претпоставке о којима у историографији, углавном, није било речи, да се вратимо истраживању граница најраније Србије помоћу других Порфиригенитових података, у првом реду помоћу његовог описа приморских области.

ГЛАВА 33.

За питање ране српске државе и за територијални развој Србије Порфиригенитови подаци у глави 33. спадају у ред необично значајних извора. То се може оценити већ из овних реченица: "Захумљани који сада тамо станују су Срби, потичући из времена оног архонта који је цару Ираклију био пребегао. Захумљани су названи по планини која се зове Хум (χλουμος), а иначе на језику Словена Захумљани значи "они иза брда", пошто је у овој земљи велико брдо на коме су два града Бона и Хум; иза тог брда пролази река названа Бона, што значи добро."⁴⁸

Као што видимо, Порфиригенит сматра да су Срби у Захумљу истог порекла као и Срби у садашњој Србији, оној о којој говори у глави 32., али Захумље ипак не назива Србијом. У трагању за решењем, пада нам на ум да су можда на почетку садашња Србија и приморске области сачињавале једну целину, али да су се временом, вероватао под утицајем приморских романских градова, образовале посебне територијално-политичке заједнице на Приморју, било по неким географским особеностима или по некој ранијој административно-етничкој подели.

Порфиригенови подаци према тумачењу Шетгена и Крајзига*

* Мада је географска основа веома нетачна, упадљиво је да ипак писци у суштини Србију замишљају одмах уз Паганију и Захумље.

Основну масу становништва после доласка Словена могли су сачињавати словенски дошљаци, претежно Срби, али свакако измешани са ранијим становницима разног порекла. Уосталом, то као да произлази и из Порфиригенове формулације: "Захумљани који сада тамо станују су Срби", што, по свој прилици, може да значи да ранији становници Захумља нису били Срби.

Иначе, Порфиригенит с правом ове Србе назива Захумљанима, јер су у односу на оне становнике уз обалу били заиста Загорци, тј. они иза брда, али сигурно да нису тако названи због

једног брда или планине, већ због читавог планинског венца, који је у ствари доста широк и дуг, али испресецан већим или мањим крашким пољима и речним долинама. Пада у очи да Порфирогенит земљу Захумљана назива по чисто географском обележју, мада су и Травуњани и Дукљани у односу на обалски део били такође претежно становници иза брда, а једним делом и Пагани. То би могло значити и да на подручју Захумљана није ни раније постојао неки други назив по коме би цар назвао земљу српских досељеника, као што је то урадио са Травуњанима и Паганима (Нарентанима-Неретљанима) или као што је словенске становнике Дукље назвао по старом граду (Doclea).

Но, без обзира на то што је земља Захумљана и до Порфирогенитовог времена сачувала само тај словенски назив, писац је добро знао каквог су порекла њени садашњи становници. Они су, по њему, истог порекла као и Срби у садашњој Србији.

Па ипак, рекли бисмо да нам је Порфирогенит у овом поглављу оставио и један податак из којег сазнајемо да једна група становника Захумља није била истог порекла као и Срби. Ево тог податка: "Род антипата [проконзула] и патриција Михајла сина Вишетиног, архонта Захумљана, потиче од некрштених становника на реци Висли, који су названи и Литцики и населили се на реци названој Захлума."⁴⁹ Податак је вишеструко значајан и о томе је доста писано и код нас и у иностранству, али са различитим тумачењима.⁵⁰

⁴⁹ Исто, 60

⁵⁰ И писац ове књиге бавио се пореклом Захумљана: Р. Новаковић, "Да ли су сви Захумљани пореклом Срби?" Историјски часопис, књ. XXII Београд 1975, 19-43. в. и Историја Црне Горе, I, Титоград 1967, 294—299. Ту је заступао мишљење да су сви Захумљани пореклом са Висле, па и Срби у ширем смислу.

Пре свега, значај може да буде у томе што из ове вести сазнајемо да су у земљи Захумљана поред Срба, пореклом од Белих Срба, живели и становници који су дошли са Висле, а то је даље важно јер из тога можемо да заклучимо да су на Балканско полуострво, поред Срба, Хрвата, Абодрита, Гудускана и Захумских Литцика могли доћи и неки други словенски народи са широког простора средње и источне Европе.

Треба само пажљиво трагати за њима. Но, наведена вест о Литцикама, односно о Вишети и Михајлу, значајна је и због тога што из ње сазнајемо да се Захумље до X века до те мере развило и осамосталило да је имало чак и свог посебног архонта великог угледа.

Дакле, у исто време кад је у суседној садашњој Србији управљао као архонт Гојников син Петар, у Захумљу је архонт био Вишетин син Михајло. Кад је дошло до тог издвајања из првобитне Србије и до оснивања садашње Србије и земље Захумљана, не знамо, али је могуће да се то десило између владе византијског цара Михајла II (820 до 829. године) и почетка друге половине IX века, некако у време владе српског архонта Властимира (архонта садашње Србије?). То је доба превирања у Византији и и ослобађања појединих словенских подручја од византијске власти па није искључено да је то била прилика да се из првобитне јединствене Србије издвоје приморске области Паганије, Захумља, Травуније са Конављем и (можда) Дукље, а да се од осталих делова образује једна издвојена већа архонтија коју је Порфирогенит назвао садашња Србија. Засад не видимо како би се ово сложено питање могло објаснити на неки други начин. Ово толико значајно поглавље о Захумљанима Порфирогенит завршава набрајањем насељених градова: "У земљи Захумљана су насељени градови: Стон, Мокрискик, Јосли, Галумаиник, Добрискик."⁵¹

⁵¹ Извори, II, 61

Мада су истраживачи крајње пажљиво испитали положаје наведених градова, ипак се тешко сналазимо у напору да установимо макар и приближни обим земље Захумљана. Посао нам олакшава у ствари састављач поглавља 30. рекавши да се архонтија Захумљана пружа од Дубровника до Неретве. Додуше, ту је доста јасно разграничен само приморски појас, али ако је река Захлума исто што и данашња Заломска река у Невесињском крају и ако је тачно да се земља Захумљана планинском страном у једном смеру граничила са Хрватском, а у другом са Србијом, онда приближно знамо да је у то време према северозападу Захумље допирало негде до Раме, а према северу до планинског венца дуж обе стране горње Неретве. Уосталом, нешто се о географском положају и обиму земље Захумљана може сазнати из описа суседних области, Травуније и Паганије. Погледајмо најпре шта можемо дознати из царевог описа Травуније.

ГЛАВА 34.

Порфирогенит ово поглавље почиње речима: "Земља Травуњана и Конављана је једна: тамошњи становници воде порекло од некрштених Срба, који су ту живели од оног архонта који је пребегао цару Ираклију из некрштене Србије, до српског архонта Властимира. Овај архонт Властимир даде својој ћерци за мужа Крајину (κραίνας), сина Белоја (βελαιης), жупана Травуније. Желећи да прослави свога зета, именована га овај за архонта учинивши га самосталним. Од њега се роди Хвалимир (φαλιμερης), а од овог опет Чучимир (Τζουτζημερης). Архонти Травуније увек су били под влашћу архонта Србије. Травунија на језику Словена значи утврђено место, јер ова земља има много утврђења."⁵²

⁵² Исто. 61—62

Као што видимо, овај опис, мада веома кратак, има неколико веома значајних података. Пре свега, Порфирогенит нас и овде обавештава да су и у Травунији у почетку живели Срби истог порекла као и они у Захумљу и у садашњој Србији, али нам истовремено даје и једну временску границу, која нас доста збуњује. Он, наиме, каже да су ти Срби у Травунији живели почев од оног архонта који их је довео у те земље до српског архонта Властимира. Питајући се шта би ово могло да значи пада нам на ум да нам је Порфирогенит на својствен начин потврдио оно што смо већ наслутили у вези са променама насталим у време владе византијског цара Михајла II. Упадљиво је, наиме, да цар границу тог ранијег стања обележава владом српског архонта Властимира и да архонте у Травунији почиње да броји баш од Властимировог зета, чији је отац Белоје био само жупан Травуније. То може да значи да нам Порфирогенит саопштава да је Травунија некако у време српског архонта Властимира постала самостална, али да су њени архонти и даље признавали врховну власт српског архонта, што је могло одражавати стање док је Травунија заједно са садашњом Србијом била једна јединствена територијално-политичка творевина (првобитна Србија?).

Ако овако схватимо не чуди нас зашто је Порфирогенит рекао: "Овај архонт Властимир даде својој ћерци за мужа Крајину, сина Белоја, жупана Травуније", јер је, чини нам се, јасно да је и до тог тренутка Травунија била саставни део Србије (садашње Србије), али је Властимир и због нечег био приморан да под извесним условима призна Травунији посебан статус. Ово нам постаје још уверљивије кад се присетимо у каквим околностима Травунију спомиње Дукљанин, на чему ћемо се касније задржати. Стичемо, дакле утисак да је некако у то време Травунија почела доживљавати успон који ће свакако наићи на још повољније околности смрћу Властимировом и поделом суседне Србије на његова три сина.

Претпостављајући да је било овако, мало смо ипак у неизвесности читајући цареве речи да су архонти Травуније увек били под влашћу архонта Србије. Какву је онда самосталност добио архонт Крајина? Да није можда Порфирогенит тако рекао мислећи на ранији период? Али он

каже да су све до Крајине Травунијом управљали жупани, па се та његова опаска не може односити на раније период, осим ако Порфиригенит није употребио појам архонт мислећи на властодршце уопште. Не треба, ипак, одбацити ни могућност да је та самосталност била само номинална, а да је у суштини Травунија и даље остала тесно повезана са садашњом Србијом за коју је подручје Травуније било веома значајно.

Од других важних података у поглављу о Травунији ваља истаћи спомен Хвалимира и Чучимира, архонта који су били на власти после Крајине, јер ћемо се са тим именима сусрести и у другим изворима, што је за проверавање веродостојности сваког од њих веома значајно. Али податак о зависности архоната Травуније од архоната Србије може да нам користи и као обавештење о географском положају Србије тога времена. Управо, тај податак непобитно потврђује да су Србија и Травунија биле тада у суседству. Да није тако архонти Травуније би били зависни од те земље која би се налазила између ње и Србије. Овако, овај нам податак изванредно јасно потврђује оно што је и састављач главе 30. DAI рекао тврдећи да се Травунија својим планинским странама граничила са Србијом. Дакле, и у овом случају два писца из различитог времена потврђују једно исто стање.

У даљем опису Порфиригенит се у овом поглављу задржава и на Конављу, али веома мало: "Под земљом Травунијом налази се и друга земља, названа Конавље. Конавље на језику Словена значи товарна кола, јер будући да је тај крај раван они све своје послове обављају колима."⁵³

⁵³ Исто, 62

То је све што цар указује о Конављима, али је и то значајно јер нам потврђује да је непознати састављач имао право кад нам је саопштио да се Травунија простирала од Котора до Дубровника. Да је Травунија, заједно са Конављима, заузимала толики простор потврђује и цар наводећи насељене градове у њој: "У земљи Травунији и Конављу су насељени градови: Требиње, Врм, Рисан, Лукавете (ο λουκαβεται), Зетливи."⁵⁴

⁵⁴ Исто, 63

Занимљиво је да се научници, трагајући за положајима ових насељених градова, нису ниједном зауставили и на Конављу, мада Порфиригенит јасно каже у земљи Травунији и Конављу. Да ли је он то рекао сматрајући да је реч о једном територијално-политичком појму или је тако написао зато што су се неки од градова налазили и у Конављу, што би било логично. Зато би требало видети није ли се макар један од ових градова налазио на тлу Конавља.⁵⁵

⁵⁵ Кад је Ст. Новаковић покушао да установи положаје насељених градова у Травунији и Конављу, дошавши до града Зетливи рекао је ово: "Сад долази најтеже место из К. Потфиригенита. То је Ζετληβη (Шаф. прво мислио на Зету, али одустао; Рачки мисли да би словенско читање могло дати Cvjetiljevo или Cetolibo). Ја би пре мислио на долину реке Чепелице једне притоке Требињштинине, и још на Жлијебе село и парохију северно од Херцег-Новог (Castelnuovo), али и ту смета што су се Жлијеби заједно са Херцег-Новим рачунали у жупу Драчевицу. Напоследку би се још могло мислити на Cilipri, место јужно од Цавтата (Ragusa Vecchia), које само на картама налазим." (Ст. Новаковић, Српске области X и XII века, Гласник СУД XLVIII, Београд, 1888, 24—25) Рачки је, по свој прилици, у праву кад наслућује да би словенски облик могао бити Cetolibo, јер др. J. L. Pič, Žárové hroby v Čechách a příchod Čechů, v Praze 1905, Starožitnosti země České, Díl II, pod nasovom Seznam žarových hrobů a příslušných k nim sídlišť v Čechách, наводи и једно место које се назива Citoliby, што је несумњиво најближе Рачковом Cetolibo, односно грчком облику Ζετληβη. За то Ζετληβη.(Зетливи) Јиречек је рекао: "Могло би бити Stolivo, кад се овај не би налазио на западној (диоклијској) страни Которског Залива" (Dr. Josip Jireček, Trgovački drumovii i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, preveo Đorđe Pejanović, Sarajevo, 1951, 39). Како

Порфилогенит у овом поглављу наводи насељене градове и у Травунији и у Конављу, од свих наведених градова највероватније је да је у Конављу био Зетливи, те би Ст. Новаковић био у праву кад спомиње, додуше неодлучно, данашње место Тилипи. За положај Лукавете Ст. Новаковић (Српске области, 23—24) предлаже Луку јужно од Требиња, сматрајући истовремено да је та Лука она иста за коју Орбин везује порекло Немањине породице, што, по свој прилици, неће бити тачно.

* Кад је овај рукопис био завршен писац је од г. Далибора Јелића добио на увид чланак Рудолфа Бонића, *Porfirogenitovo Zahumlje i Dukljaninova Helmanija* (Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu. Svezak III—IV, Rim 1971, 23—59), као и опширну расправу Ивана Остојића, *Vjerodostojnost sadržaja IX glave Ljetopisa Pora Dukljanina*, 1968, 1—103. Бонић је у својој занимливој расправи закључио да Порфилогенит у DAI говори о два Захумља: једно је старо а друго проширено Захумље. За ово последње Бонић каже да је трајало само нешто дуже од једне деценије. Иначе, Бонић сматра да је старо Порфилогенитово Захумље заузимало исто подручје које је заузимала Дукљанинова "Chelmania" (=Humska Zemlja). На жалост писац није био у могућности да о Бонићевој и Остојићевој расправи говори на начин на који је у овој књизи расправљао о делима других аутора који су у својим радовима користили Порфилогенитов и Дукљанинов спис. Судећи по оном што је уочио, летимично се упознавши са наведеним Бонићевим и Остојићевим радом, писац ове књиге је запазио да у њиховим размишљањима има доста оригиналних запажања и да у будућим студијама о DAI и Летопису Попа Дукљанина истраживачи треба свакако да их имају у виду. Обе расправе, особито Остојићева, рађене су на основу већег броја извора и литературе. Господину Јелићу захваљујем што ми је омогућио да упознам садржај ових расправа.

Читајући даље Порфилогенитов спис наилазимо на 35. поглавље, најкраће од свих осталих и можда по садржају најмање разумљиво.

ГЛАВА 35.

Пошто је најпре рекао како су и Дукљу раније држали Романи и како се налазила под влашћу цара Ромеја, Порфилогенит продужава опис овим речима: "Авари су поробили и ову земљу и она је остала пуста, и за цара Ираклија поново је насељена, као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље. Дукља се назива по граду у овој земљи који сагради цар Диоклецијан, а сада је то пуст град и до данас се зове Дукља."⁵⁶

⁵⁶ Извори, II, 63

Пажљивијем читаоцу пашће одмах у очи да су неки општи подаци у овом поглављу нешто другачије формулисани него у претходним главама DAI, а да су неке појединости, које су досад, кад је реч о Србима, биле заједничке овде сасвим изостављене. То је несумњиво симптоматично и у тумачењу ствара готово несавладиве тешкоће. Пада у очи, пре свега, да писац за Дукљане не наводи којег су порекла, он за њих не каже да воде порекло од оног архонта који је пребегао цару Ираклију, а кад истиче да је Дукља насељена као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље изоставља из овог низа Паганију, мада ће већ у следећем поглављу подвући да и њени становници воде порекло од оних Срба из времена цара Ираклија. Зашто и овде није поступио као и обично засад не можемо поуздано знати, али је неки разлог морао постојати.

У ствари, чини се да постоје само две претпоставке: или је цар случајно пропустио да каже да Дукљани припадају оним истим Србима које је споменуо у претходним поглављима и које ће споменути и у следећем, или је знао да тадашњи становници Дукље нису у правом смислу Срби. Чини се да треће претпоставке нема. Али ако Дукљани нису били Срби зашто цар није рекао ко су били?

Поред овог питања, мора се одмах поставити и питање којим су путем ти Словени стигли у Дукљу? Дукља је од свих споменутих хрватских и српских области била најјужнија и од писца главе 30. DAI сазнајемо само да су јој према планинским странама суседи били Срби. Срби су јој били суседи и према западу (Травуњани) али не знамо којег су порекла били словенски становници према другим странама. Извесна сумња постоји и у односу на становнике Метохије. Претпостављамо да су њени словенски становници могли бити Срби, и то само због тога што замишљамо да се планинске стране, гледано из Дукле, односе и на правац према Метохији. Према томе, ако бисмо судили по суседима о којима нам говоре писци DAI и становници Дукље су могли бити истог порекла као и становници осталих приморских области и "садашње Србије", али у то не можемо бити сигурни све дотле док не сазнамо барем ко су били и остали суседи Дукљана.

Ако бисмо утврдили да су суседи Дукљана са свих страна били Срби могли бисмо претпоставити да су и становници Дукље били Срби, али да је. Порфирогенит омашком то пропустио да каже. Засад то остаје претпоставка. Можда би археолошка, лингвистичка, антрополошка и друга истраживања могла да помогну да о раним становницима Дукље сазнамо нешто поузданије. За период после X века углавном их сви називају и Дукљанима и Србима, али за Дукљане у доба Порфирогенита не можемо категорички тврдити да су припадали српској етничкој групацији, али исто тако не можемо тврдити и да нису. Једноставно о њима у то време не знамо ништа поуздано. Оно што о њима знамо из каснијег времена не разрешава проблем њиховог порекла. Иначе, као што смо видели, Порфирогенит и овде спомиње Србију и то уз Хрватску и приморске српске области, чиме нам још једном потврђује да је у његово време та Србија постојала непосредно уз Хрватску, земљу Захумљана, као и уз Травунију и Конавље. То суседство не ремети никаква друга област, иначе би је цар сигурно споменуо, а пошто, да поновимо, знамо приближне границе Хрватске и приморских српских области, јасно нам је да се "садашња Србија" могла налазити у његово време одмах у њиховом суседству.

Поглавље о Дукљанима Порфирогенит завршава као и обично навођењем градова: "У земљи Дукљи су велики насељени градови: Градац, Новиград, Лонтодокла." Дакле, свега три, али овде, за разлику од других поглавља, цар каже да су то били велики, па опет ниједном једином не знамо географски положај. По овом броју градова не можемо закључити ништа поуздано ни о обиму Дукље, јер не знамо колико је могло бити оних средњих и малих насељених градова и где су се налазили. Све у свему, да поновимо, Порфирогенит је о Дукљи рекао не само веома мало, већ и оно што је рекао звучи веома нејасно.

После Дукље Порфирогенит описује Паганију, али и о њој говори веома мало.

ГЛАВА 36.

Када је реч о Дукљанима, као што смо видели, цар ништа не каже о пореклу становништва, међутим, кад говори о Паганима примењује исти метод као када је реч о Србима, Захумљанима и Травуњанима: "Исти Пагани воде порекло од некрштених Срба, из времена оног архонта који је пребегао цару Ираклију. Авари су такође и ову земљу поробили и опустошили, па је за цара Ираклија поново насељена. Пагани се зову због тога што нису примили крштење у оно време када су покрштени сви Срби... А на језику Ромеја њихова земља се назива Арента (Αρεντα), због чега их Ромеји називају Арентанима."⁵⁷

⁵⁷ Исто, 64

Чини се да из овог сасвим јасно произлази да Порфирогенит сматра да су словенски становници Паганије (Неретљанске области) истог порекла као и становници земље Захумљана, Травуније и Конавља и "садашње Србије". Сви су се они, по њему, доселили истовремено или

барем приближно у исто време. Друго је питање да ли су за насељавање морали тражити дозволу од цара Ираклија или су наишли као освајачи. Међутим, ако Порфиригенит и Пагане сматра Србима изненађује нас кад каже да су Пагани примили хришћанство "када су покрштени сви Срби"; очекивали бисмо да каже "када су покрштени и остали Срби".

Поглавље о Паганима цар завршава набрајањем насељених градова: Мокро, Веруља, Острог, Славинеца, а затим наводи и острва која држе Пагани: Корчула, Мљет, Хвар, Брач, Хоара (τα χωαρα), Вис и Ластово.⁵⁸

⁵⁸ Исто, 65

Према свом географском положају и на копну и на острвима Паганија је доста рано била укључена у размирице између хрватских и српских владара, пре свега између Хрватске и земље Захумљана. То ће доћи до изражаја већ у X веку када хрватска држава остварује знатна територијална проширења према Лици, Крбави и Гацкој, затим долином Уне према северу, али и преко Цетине и Ливна према Пливи и Врбасу, па је у том периоду несумњиво почео и њен продор преко Паганије, можда најпре под утицајем надбискупије у Сплиту.

За географски положај Србије у раном периоду занимљиве податке можемо наћи и у глави 40. DAI. Додуше, у њој се Србија и не спомиње, али неки други подаци у њој имају значаја за наш проблем.

ГЛАВА 40.

У овом поглављу нас интересује опис суседа Турака (Мађара). Писац ту каже: "Суседи Турака (Мађара) су на источној страни Бугари, где река Истар која се зове још и Дунав тече између њих, на северној страни су Печенези, на западној Франци, а на јужној Хрвати."⁵⁹

⁵⁹ Ове податке покушао је да протумачи и писац ове књиге у чланку: "Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века", Зборник Филозофског факултета, књига X—1, Београд 1968 (Даље: Новаковић 1968)

Ако имамо у виду, као што је већ наговештено, да је Порфиригенит, при означавању страна света, могао погрешити и за читавих 40—45°, онда бисмо могли сматрати да Хрвати Мађарима нису били према југу, већ више према југозападу, а Бугари не на истоку, већ више према југоистоку. При том ваља имати у виду да писац у поглављу 42. DAI наводи да Мађари живе између Саве и Дунава. Пада одмах у очи да на том јужном фронту нема нигде Срба. Међутим, ако ништа не грешимо у досадашњим истраживањима географског положаја садашње Србије оно напомињање Срба и Србије не треба да нас чуди; она је била у то време далеко јужније.

Наравно, овакво тумачење не може сасвим да нас задовољи јер неке појединости остају нејасне. Наиме, не знамо чиме се писац руководио кад је као суседе Мађара споменуо само Франке, Печенеге, Хрвате и Бугаре, (поготову ако је, као што се мисли, реч о средини X века и нешто касније. Тражећи разлоге, пада нам на ум да је, вероватно, узето у обзир време кад су Мађари били у великој офанзиви средином X века (до пораза код Аугсбурга 955. године) и кад су се после покоривања суседних словенских земаља (на пример Велике Моравске крајем IX века) нашли према Францима и на западу и на југозападу, док су им према североистоку у то време најзначајнији суседи били Печенези. Дакле, из поглавља 40. дознајемо да се Србија у X веку није налазила на подручју ближем Сави; она сигурно у то време није допирала ни близу границе некадашње римске провинције Паноније. До ње тада, вероватно, није допирала ни Босна. Могуће је да је у X веку јужно од Саве, између Уне и Дрине, постојао један шири појас на којем се још

није почело учвршћивати име ни Босне ни Србије, мада га је могао насељавати народ сродан Србима. Западно од тог појаса почела је према Сиску продирати хрватска држава, а источно је у то време постојала још увек јака бугарска држава.

По свој прилици, само зато састављач главе 40. на јужној страни спомиње само Хрвате и Бугаре. Ту је, можда, постојала лабава врховна власт над извесним бројем словенских групација за које је писац могао сматрати да их не може назвати једним заједничким именом нити их је сматрао вредним спомена. Сетимо се само Ајнхардових Тимочана и Абодрита.

Но, осим у DAI Срби се спомињу и у Порфиригенитозом спису "De ceremoniis", као и у биографији његовог деде Василија I (867—886).

DE CEREMONIIS

Ово Порфиригенитово дело не бисмо ни споменули да се у њему нису нашле и неке адресе писама која су византијски цареви Константин и Роман слали, између осталих, и архонтима неких јужнословенских племена: "Архонту Хрватске, архонту Срба, архонту Захумљана, архонту Конавља, архонту Травуњана, архонту Дукље, архонту Моравије.."⁶⁰.

⁶⁰ Извори, II, 77—78

Одавно је већ запажено да се овде не спомиње Паганија, а да се за Травунију и Конавље наводе посебни архонти. То је у сваком случају занимљиво мада не знамо разлог. Можда стање које нам је описао састављач 34. поглавља (земља Травуњана и Конављана је једна) није било увек исто, него се понекад дешавало да се Конавље издвајало у посебну малу архонтију. То је, географски посматрано, сасвим могуће. Ни за неспомињање Паганије немамо поуздано објашњење осим да је у време о којем је овде реч била зависна или од Хрватске или од Захумља, а можда и од Србије (глава 32: "тада у власти архонта Србије"). Занимљиво је и то што се негде употребљава назив земље (Хрватска, Конавље, Дукља, Моравија) а негде народа (Срба, Захумљана, Травуњана). На жалост ни овоме не знамо разлог, али претпостављамо да је постојао.

О архонту Моравије нагађа се веома много, а највише се помишља на неку архонтију у области реке Велике Мораве. При том се заборавља да је то подручје у IX и X веку готово цело било под бугарском влашћу, па би било природније очекивати да је писмо упућено архонту Бугарске. Али, као што видимо, Бугари се међу овим адресама не спомињу, највероватније зато што је Бугарска у то време сматрана узурпаторском силом, док су ове друге још увек признавале неку врсту византијске врховне власти, али су биле у много мањем зависном односу него раније. Што се тиче Моравије, можда би се требало вратити једном старијем мишљењу по којем се сматрало да је у питању Велика Моравска или, још вероватније, неки њен најјужнији део.⁶¹

⁶¹ Moravia's History reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources by Imre Boba, The Hague, 1971, 14—18, 21—27, 76—85 и даље.

Ове адресе овако поређане некако нас учвршћују у нашем досадашњем уверењу да се садашња Србија у то време налазила одмах уз Хрватску и земљу Захумљана, иначе писац не би имао разлога да их баш овако поређа.

ЖИВОТ ВАСИЛИЈА I

Описујући прилике у западном делу царства Порфирогенит на једном месту у 52. глави казује овако: "Као у осталим областима тако су и на западу за време царевања Михајла државни послови били веома занемарени, и скоро читава Италија, уколико је нама као Новом Риму од раније припадала, као и највећи део Сицилије, били су нападнути од суседне војске Картажана [тј. Сарацена] и потпали су под власт варвара. Поред тога од оних Скита (Σκυθοι), који живе у Панонији, Далмацији и суседним областима, мислим Хрвати и Срби и Захумљани и Травуњани и Конављани и Дукљани и Неретљани, збацише са себе давнашњу власт Ромеја и постадоше самоуправни и самостални, покоравајући се искључиво својим архонтима.. ." ⁶².

⁶² Извори, II, 79

У глави 54. Срби и Хрвати се спомињу овим поводом; "Горе наведена племена, Хрвати и Срби и остали, видевши оно што је ромејском помоћу учињено за оне у Далмацији... похитају да поново дођу под раније господарство и да се врате у покорност према ромејској власти .. ." ⁶³.

⁶³ Исто, 79

И у овим текстовима се Срби наводе уз Хрвате, а уз њих и сви остали, што говори о доследности при опису географских положаја Срба и Хрвата према наведеним приморским областима. Упадљиво је, међутим, да их Порфирогенит назива Скитима, што зачуђује кад знамо шта је исти писац говорио на другом месту о пореклу Срба и Хрвата. Да ли је Порфирогенит нешто знао и о њиховом прадавном пореклу, о којем ми само понешто наслућујемо, или је једноставно у овом случају назив Скити употребио за све, мада је можда мислио само на оне Словене који су дошли из источног дела Европе заједно са Аварима и задржали се махом у Панонији и неким деловима Далмације. Од осталих података, несумњиво, важно је истаћи да се овде потврђује податак изнет у DAI да су Срби и Хрвати за време цара Михајла II збацили византијску власт и постали самостални имајући своје домаће архонте.

Док је у глави 52, осим спомена Скита, све друго познато из онога што смо прочитали у DAI, дотле нас у глави 54. мало збуњује формулација "Горе наведена племена, Хрвати и Срби и остали ...", јер стичемо утисак да "остали" нису били српског или хрватског порекла, а очигледно је реч о словенским становницима приморских области, о чијем је пореклу исти писац говорио у поглављима 32—36. DAI, осим што за порекло Дукљана није рекао ништа. Питајући се шта би овде могло значити оно "и остали" склони смо да поверујемо да је у питању само стилска непрецизност услед скраћивања, мада не мора тако бити. Кад је навео Хрвате и Србе, који су заиста били посебна племена, да не би овде као у глави 52. наводио имена свих области, писац је једноставно рекао "и остали" и не мислећи да каже да су у питању нека друга племена, већ само друге области. Тако би нам Порфирогенит и овде потврдио о Србима оно што је говорио и у DAI. Они су први суседи Хрвата.

Али да се још мало задржимо на царевој висти у опису живота Василија I како су Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани за време цара Михајла (Михајло II 820—829) збацили византијску власт поставши "самоуправни и самостални, покоравајући се искључиво својим архонтима". Као што знамо, ову значајну прекретницу у животу наведених словенских народа споменуо је и састављач 29. поглавља DAI: "Пошто је царство Ромеје, због млитавости и неспособности тадашњих царева дошло до руба пропасти, а нарочито за Михајла Муцавог из Аморија, становници далматинских градова постадоше самостални, не покоравајући се ни цару Ромеја нити иком другом, па шта више и тамошња племена Хрвати и Срби и Захумљани и Травуњани и Конављани и Дукљани и Пагани, одвојивши се од царства Ромеја, постадоше самостални и независни, не покоравајући се никоме".

Ове две висти могу да буду вишеструко значајне. Пре свега оне нам указују да су и пословењени далматински градови и Словени у залеђу више година, можда и две или три

деценије, покушавали да се ослободе византијске власти, али су тек за време Михајла II, у трећој деценији IX века, успели да то остваре и постану самостални. Друго, у периоду те две-три деценије упорних борби за ослобођење вероватно да је и у самим словенским областима у залеђу далматинских градова дошло до превирања која су могла довести до осетнијих промена облика уређења и међусобних односа. Док је византијска власт била јака словенско становништво у унутрашњости Далмације живело је на појединим подручјима, која су по свој прилици имала своје називе и локалну управу, али се византијска власт према свим тим подручјима и њиховим локалним архонтима или "старцима жупанима" односила као врховна власт над читавом том словенском масом. Извесна разлика постојала је можда у ставу царства према далматинским градовима. Вероватно да од VII до краја VIII или до почетка IX века нису постојали неки осетнији проблеми у међусобним односима словенских области. Ти односи су по свој прилици били регулисани природом њиховог заједничког положаја према врховној византијској власти, која није ни дозвољавала акције и промене које су могле угрозити положај царства на том подручју.

Међутим, кад су у Византији услед слабљења централне власти настали повољнији услови за ослобођење вероватно да су у току појачане борбе за збацивање византијске управе настале неке несугласице међу словенским областима, односно међу њиховим архонтима или "старцима жупанима". Те несугласице могле су довести до образовања словенских области у онаквом броју и обиму како их је Порфиригенит видео и приказао у DAI, у поглављима 29 и 31 до 36. Врло је могуће да је тек тада настала и његова "садашња Србија" ("покрштена Србија"). По свој прилици да због ове прекретнице, настале у трећој деценији IX века, Порфиригенит средином X века није више ни могао да говори о првобитној Србији као јединственом словенском (српском?) подручју под византијском влашћу, већ само о "садашњој Србији" ("покрштеној"), и у односу на њу о осталим словенским областима које су стекле слободу и развијале се под посебним називима и посебним архонтима. Порфиригенит нам тако први и једини приказује једно ново чињенично стање и тај његов опис је за проучавање историје ослобођених области од непроцењивог значаја.

Према овом царевом опису сазнајемо да су се горње словенске области од почетка IX века до његовог времена налазиле у другој фази свога развоја, и ако о тим областима можемо да говоримо као о мањим или већим државицама, онда су оне до средине X столећа у том својству постојале једва нешто више од једног века. Ако смо у праву кад овако размишљамо и закључујемо, онда то може да буде од значаја и за наше проучавање развоја и односа међу њима, односно за истраживање пораста утицаја ове или оне државице над осталим. Ове две фазе ваља имати у виду и кад се учини да су нам неке појединости нејасне, особито кад се питамо како је могуће да се до X века тако мало зна о овим државицама и како се десило да су њихови географски оквири остали, како нам се чини, доста уски. То је, вероватно, зато што у њиховом развоју као самосталних државица можемо, до Порфиригенитовог времена, да рачунамо само са око сто година, а не, као што смо уобичајили да сматрамо, са око три века. Додуше, ми не можемо сасвим да запоставимо првих двеста година, јер је и за то време живот текао, али сигурно успорено и у другом смислу, онаквом какав је одговарао интересима Византије.

Дакле, због насталих промена, које су до њега постојале готово сто година, Порфиригенит није ни могао приморске области да казива другачије него онако како је то у Византији било уобичајено и пре њега. Василије I (867—886) вероватно је успео да донекле поврати углед Византије међу новонасталим словенским државицама у Далмацији, али није могао да успостави стање и односе који су постојали пре почетка IX века. Зато и Порфиригенит становнике нових словенских државица у Далмацији, осим Дукље и Хрватске, по пореклу сматра Србима, али њихове земље не назива Србијом, већ именима која су се одомаћила било од времена кад су збацили византијску власт или у неким случајевима још од раније. Травунија са Конављем, Захумље и Паганија, а уз њих и Дукља и Хрватска, отада се граниче са Србијом ("садашњом" или "покрштеном"), која је и сама настала као посебна земља кад и оне у Приморју, и све оне, да

поновимо, од почетка IX века започињу нову фазу у свом животу и развоју. Готово да можемо рећи да њихова права историја и почиње тек од треће десетине IX века.

Како је већ речено, у исто време постала је самостална и Хрватска, Бела, односно Далматинска, она у којој састављач главе 30. DAI налази једанаест жупанија и у којој Порфирогенит у 31. поглављу набраја девет насељених градова. Ова промена се по свој прилици не односи на подручје између Купе и Уне и донекле између Уне и Врбаса, јер цар јасно каже да су се ослободили они Словени (Срби и Хрвати) у Далмацији који су били под византијском влашћу. Подручје на којем су крајем друге и на почетку треће деценије IX века деловали Људевит и Борна било је тада под франачком врховном влашћу, па се Порфирогенитова вест (и вест састављача 29. главе DAI) није ни могла односити на словенско становништво под франачком доминацијом. Њихово ослобођење било је зависно од других околности. Као и остале словенске области у Приморју и његовом залеђу, тако је и Бела Хрватска тек после ослобођења од византијске власти могла водити самосталну политику и започети проширење свога подручја и утицаја најпре према Крбави, Лици и Гацкој, а онда даље према Сави и Врбасу. То је вероватно могло бити тек после тридесетих година IX века. Све дотле је Бела Хрватска (Далматинска) у оквиру византијске власти, била, по свој прилици, само једна од управних јединица царства и у њој су домаћи архонти регулисали једино неке односе у оквиру унутрашњег живота хрватске етничке заједнице и водили рачуна о обавезама према царству.

Можда се из тих разлога и у Белој Хрватској, као и у "садашњој" Србији ("покрштеној") за поједине архонте почиње сазнавати нешто више тек од IX века, па се зна и за њихова имена, јер се они тек од тог времена јављају као архонти-војсковође, те их Византинци и други супарници спомињу као легитимне представнике земаља са којима ратују или успостављају савезничке односе. Може бити, на пример, да није случајно што Порфирогенит у 32. поглављу, посвећеном Србији, поименично почиње да именује архонте тек од Вишеслава, Радослава и Просигоја. За све оне раније цар каже: "пошто је умро онај архонт Србин који је пребегао цару Ираклију, по наследству завлада његов син а потом унук и тако редом архонти из његовог рода".

Врло је вероватно да је у Србији борба за ослобођење од византијске власти почела још у време неког од тих безимених архоната и завршава између 820. и 830. ослобођењем. Ако је та борба почела и пре Михајла II, као што наговештава састављач другог дела главе 29. DAI и цар у животу Василија I, сасвим је могуће да је започета још док је домаћи архонт био Вишеслав, па је зато његово име и забележено, док се имена архоната пре њега не спомињу, јер у ранијим одиосима ти архонти нису за Византију морали бити од неког већег значаја. Ипак, овој нашој претпоставци доста смета што цар каже "по наследству завлада његов син... и тако редом архонти из његовог рода" (подвукао Р. Н.). Зато би вредело и даље истраживати да би се поуздано могло утврдити шта би ово могло да значи и какав је био положај словенских архоната (српских, хрватских и других) од VII до почетка IX века у односу на византијску врховну власт.

Но, док тако, чини нам се, можемо претпоставити да су састављач 29. главе DAI и Порфирогенит у Животу Василија I имали у виду области у Приморју од Дукље до Беле Хрватске, а у унутрашњости "садашњу" Србију ("покрштену"), дотле смо у неизвесности шта се у време тог збацивања византијске власти у трећој деценији IX века дешавало са Рашком и Босном. Управо, рекли бисмо да је готово сигурно да се то ослобођење не односи на Рашку. Ако Порфирогенитов податак "који га спроведоше читавог до границе, до Раса" значи да су Мутимирови синови Борисовог сина Владимира допратили до западне границе области Рашке, онда бисмо морали сматрати да је до тог сукоба (негде око средине IX века), дуже или краће време, Рашка била под бугарском влашћу и могуће је да је до горњег сукоба и дошло убрзо после осамостаљења "садашње" Србије, коју су Бугари, тада на успону, покушали да покоре или барем да спрече продор ослобођене Србије према Рашкој, па је до сукоба дошло негде у граничној зони између Рашке и "садашње" Србије, можда између Лима и реке Таре. Ако би тако могло бити могли бисмо закључити да се вест састављача главе 29. (њеног другог дела) и Порфирогенита у Животу Василија I не односи на Рашку. По свему судећи, услови за преокрет у Рашкој настали су

тек крајем IX века или још пре на почетку X века. Док је у случајевима далматинских градова и словенских области у залеђу (хрватских и српских) успех зависио од борбе са ослабљеном Византијом, дотле се у односу на Рашку као препрека јављају и Бугарска и Византија. Тек су промене и у једној и у другој омогућиле да и у Рашкој дође до прекретнице, али је вероватно да се она није сама ослободила, јер су у међувремену ојачале "садашња" Србија и Дукља и положај Рашке је у то време и убудуће зависио од снаге и утицаја једне од њих или од обадве.

Што се тиче Босне неизвесност је, рекли бисмо, највећа. И састављач другог дела 29. главе. ДАI и цар у Животу Василија I кажу да су се за време цара Михајла ослободили византијске власти Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани, односно Пагани. Упадљиво је да оба писца називе народа наводе истим редом, једино састављач главе 29. после Дукљана спомиње Пагане, а цар Неретљане. Сличност је велика и било би природно што је тако ако је у питању једно лице, а не два као што се писцу ових редова чини. Невоља је, међутим, што у горњој вести има и разлике и на њих је раније већ указивано, али да се на једној од њих задржимо још једном. Ево због чега.

Као што знамо, састављач наведеног дела главе 29. ДАI каже да су за време цара Михајла Муцавог постали слободни становници далматинских градова, а уз њих "И тамошња племена Хрвати и Срби и Захумљани и Травуњани и Конављани и Дукљани и Пагани... постадоше самостални и независни, не покоравајући се никоме. Ова племена немају архонте (тј. кнезове), већ само старце жупане..." (подвукао Р. Н.). Порфирогенит, пак, у Животу Василија I, пошто је споменуо невоље царства у Италији, продужава овим редом: "Поред тога од оних Скита, који живе у Панонији, Далмацији и суседним областима, мислим Хрвати и Срби и Захумљани и Травуњани и Конављани и Дукљани и Неретљани, збацише са себе давнашњу власт Ромеја и постадоше самоуправни и самостални, покоравајући се искључиво својим архонтима" (подвукао Р. Н.). Као што видимо, у горњим наводима исти је само ред набрајања назива ослобођених становника; све остало се доста разликује и при тумачењу обе вести може да ствара велике тешкоће. Аутор главе 29. каже да су се у дато време ослободили далматински градови, а осамостаљене словенске становнике назива племенима, док цар не спомиње далматинске градове нити за Хрвате, Србе и друге каже да су племена. Но, то још увек и не мора да је нека битна разлика. Тешкоћу не мора да причињава ни то што Порфирогенит наведене словенске становнике назива Скитима, али спомен Паноније и суседних области у вези са ослобођењем у време цара Михајла II (820—829) изазива веома велику забуну.

Наиме, док смо, поводећи се за подацима у глави 29. ДАI, стекли утисак да су се у трећој деценији IX века од Византије ослободили пословењени далматински градови и словенски становници у залеђу (Хрвати и Срби), дотле цар у Животу Василија I као да нам наговештава да су се византијске власти ослободили и становници (словенски?) у Панонији и суседним областима. Нека је овде Далмација она иста коју сачињавају далматински градови са ширим или ужим залеђем, морали бисмо се питати које су тој Далмацији биле те суседне области? Кад је реч о једној прекретници као што је почетак слободног живота после двестагодишњег постојања врховне византијске власти, онда је јако важно да што боље схватимо значења наведених географских појмова, јер од тога доста зависи да ли ћемо сматрати да су се од Византије за време Михајла II ослободили само Хрвати и Срби или су поред њих у исто време слободу стекли и словенски становници у "суседним областима" и у Панонији.

Ово питање постављамо пре свега због Босне. То можда не бисмо морали чинити кад бисмо били сигурни на којем простору оба наведена аутора замишљају Србе или барем "садашњу" Србију, а пошто нам ниједан извор то ни приближно не каже, морамо покушати да сазнамо не крије ли се Босна, може бити, негде у "суседним областима" или делимично чак и у Панонији, с обзиром на чињеницу да је римска Панонија захватала и део простора јужно од Саве. На жалост одговор на ова два питања засад је немогуће добити. Можемо само нагађати шта је могло бити. Управо, ми са доста вероватноће можемо рећи да су се и словенски становници Босне ослободили византијске власти у исто време кад и Срби и Хрвати — наравно само у том

случају уколико се та област тада налазила под византијском влашћу, а не под франачком или евентуално један њен део под бугарском. Уз ово нас јако много интересује да ли су тадашњи "Босанци" били Срби и уопште којој су етничкој групи припадали. То је за историју од великог значаја, јер кад Порфиригенит у 32. глави DAI, уз приказивање историје Србије, на крају спомиње и два града "у области Босне", не можемо никако бити сигурни да то значи да је област Босне још од VII века била у склопу земље која се под византском врховном управом звала Србија.

Напротив, чини нам се да више основе има да је област Босне од VII до IX века, па и касније, припадала "суседним областима" и да се ослободила кад и остале, а да су после треће деценије IX века између ње и "садашње" Србије почеле да се успостављају неке лабаве везе, које су, како изгледа, врло често кидане. Стално ојачавана "садашња" Србија могла је у прво време тежити да се прошири како према Рашкој тако и према Босни. Да поновима, да је рана област Босна имала исти етнички састав као и "садашња" Србија и да је била њен саставни део, не видимо разлог зашто цар и њу није назвао Србијом, већ је назива облашћу посебног имена. Осим тога, она не само да је назначена именом различитим од "садашње" Србије ("покрштене"), већ стичемо утисак да је још у тим раним вековима образована у њој једна посебна територијална заједница, која је кроз читав средњи век испољавала својеврсне особености одржавши се под истим именом под којим је споменута још у X веку као област са два насељена града, независно од насељених градова које Порфиригенит поименично набраја у Србији. Из ових разлога пада нам на ум да је подручје Босне још од почетка досељавања Словена могло испољавати особености другачије од оних које су постојале на другим подручјима која су населили Срби, Хрвати и други Словени. На овакав закључак као да указује и једна реченица у спису византијског писца Јована Кинама.

Ми ћемо се на Кинамовим подацима задржати на другом месту мало више, а овде да споменемо само да је Кинам једном приликом, споменувши Дрину као реку која "одваја Босну од остале Србије", додао како "Босна није потчињена архијупану Срба него народ у њој има посебан начин живота и управљања". Да одмах додамо да су неки "посебан начин живота" превели са "посебне обичаје". Кинам је византијски писац из XII века (мисли се да је умро 1203) и кад он у то време говори о посебном начину живота (посебним обичајима) и посебном начину управљања, онда је то могла бити слика не само из XII века, већ и из XI, а врло је вероватно и из X, односно из столећа у којем је Порфиригенит у свом спису споменуо Босну као област са два насељена града. Додуше, начин управљања могао се донекле изменити између X и XII века, али не и начин живота (обичаји), особито ако узмемо да су обичаји махом култног порекла и да је хришћанство, колико нам је познато, у те области продрло тек у другој половини IX века. Читајући горњу Кинамову опаску не можемо да се не питамо откуда то да још у XII веку један византијски писац добро зна да је начин живота у Босни другачији од оног у Србији.

Будући да је познато да се многи облици народног живота (обичаји) одржавају вековима чини нам се да је логично да помислимо да су ти обичаји (начин живота) у Босни били другачији од оних у Србији још од времена досељавања "Босанаца", а можда и из времена пре њиховог досељавања на Балканско полуострво. Кад су населили Босну у којој су, највероватније, живели под византијском влашћу све до треће деценије IX века, није било разлога да постојећи начин живота (обичаје) мењају. Њих по свој прилици није могло ни хришћанство за кратко време бити да измени. Да су у периоду од VII до почетка IX века, па и до Кинамовог времена, трпели неки утицај са стране (у шта не верујемо), а тај би утицај могао деловати само од неког од суседа, сматрамо да у ондашњим условима живота тих суседа ниједан од њих није могао било шта бити да измени у унутрашњем животу "Босанаца". Они су, као и њихови суседи, једноставно продужили да живе животом на који су вековима били навикнути.

Да су њихови обичаји били онакви какви су били и у суседних Срба Кинам не би имао разлога да разлику истиче баш између "Босанаца" и Срба. Кад он ипак истиче да се "Босанци" од Срба разликују и по начину живота и по управљању, онда то, чини нам се, указује само на једно:

да по свој прилици нису били из исте етничке групе. Вероватно, да поновимо, због тога и Порфиригенит посебно спомиње Босну као област са два насељена града. Да између становника Босне и становника "остале Србије" није било никакве разлике у начину живота (у обичајима) Порфиригенит не би имао разлога да је макар и онај начин издваја из остале Србије, а ни Кинаму два века касније не би пало на ум да на горњи начин укаже на разлику између ове две земље. Биће, чини нам се, да опет кажемо, да је исти разлог који је Порфиригенита навео да у својој краткој историји Србије посебно спомене Босну, постојао и у Кинамово време. Босна је у међувремену дуже или краће време могле бити под влашћу владара "садашње" Србије, али тиме није изгубила "посебан начин живота", а пред крај XII века, како је већ познато и са друге стране, имала је и "посебан начин управљања". Дакле, још од најранијег времена Босна је, као и Србија и друге области које извори истовремено спомињу, задржала своје првобитно име — остала је Босна. Рекли бисмо да је то све што о њој можемо казати до краја XII века.

У немогућности да кажемо ишта прецизније о њеном настанку и раном развоју, чини нам се, да поновимо, да можемо рећи да је словенско становништво "у области Босне" вероватно, као и остали, од VII до IX века живело под византијском врховном влашћу бирајући своје локалне старешине, који су регулисали пре свега унутрашње односе и водили рачуна о испуњавању обавеза царству. Кад је у трећој деценији IX века, можда после дуже борбе, дошло до збацивања византијске власти, могуће је, као што је речено, да је новостворена самостална држава "садашња" Србија ("покрштена") покушала да свој утицај прошири и на суседну област Босне, нешто слично раном покушају продора Србије у Рашку, или, пак, слично напорима које је Бела Хрватска у току IX века чинила продирући на подручје с обе стране Уне и у правцу Саве.

Али да у вези са овим размишљањима поводом горњих вести о ослобођењу Хрвата и Срба од врховне византијске власти додамо још једну напомену. Наиме, онај ко у вези са тумачењима овде изнетим буде проверавао веродостојност података у DAI, треба да обрати пажњу да се подаци о овом значајном догађају налазе само на два места, у глави 29.DAI и у Животу Василија I.

Писац ових редова је у своје време покушао да скрене пажњу на неке вести у глави 29. DAI, као и на нешто неуобичајену структуру њену у односу на остала поглавља DAI. Овде ваља рећи и то да је упадљиво да састављач DAI у поглављима 31—36. ниједном речи не спомиње ово ослобођење од византијске врховне власти мада у наведеним поглављима говори баш о свим наведеним областима и њиховим становницима, па чак ни у главама 31. и 32., у којима нешто опширније излаже историју Хрвата и Срба. Сигурно је да се вреди питати зашто је тако. Или се, можда, још пре вреди запитати како је могуће да се у једном спису, наводно истог писца, за један исти догађај нађу подаци различито формулисани?

Завршавајући освртом на податке о Србима у Порфиригениновом делу чини се да можемо да закључимо да је он с правом споменуо садашњу Србију, али нам је истовремено наговестио и шта бисмо могли сматрати под првобитном Србијом. Управо, чини нам се да је његова садашња Србија заједно са поменутиим српским приморским областима сачињавала првобитну Србију, али да су се временом приморске области издвојиле, постале, у неку руку, самосталне и почеле се називати према географским карактеристикама, а да се под Србијом све више почела разумевати територија у залеђу приморских области од Метохије до границе са Хрватском.

И док смо пратећи Порфиригениново казивање сигурни да је крајња северозападна граница садашње Србије допирала приближно до Цетине, Ливна и Пливе, за њен југоисточни гранични појас нисмо сасвим сигурни, али претпостављамо да је обухватао и Метохију. Досад смо то претпостављали на основу описа у глави 30. DAI, у којој се каже да се Дукља планинским странама граничила са Србијом, и у извесној мери заснивали своје уверење на претпоставкама о неким насељеним градовима које Порфиригенит спомиње у Србији. Међутим, постоје рукописи који су досад остали необрађени и у којима има неких података који би се можда могли односити баш на Метохију и који би нам, може бити, могли потврдити да је састављач главе 30. DAI с правом рекао да се Дукља планинским странама граничила са Србијом. На жалост, још нико није утврдио веродостојност тих рукописа, али су они толико занимљиви да нам се чини да се њима

можемо позабавити покушавајући да податке у њима упоредимо са истим или сличним подацима из других извора. Надамо се да ће овај осврт бити користан.

О ЈЕДНОМ РАНОМ СПОМЕНУ ХВОСНА

У свом Путопису дела праве (старе) Србије, књига друга, М. С. Милојевић је штампао,

између осталих, и овај натпис: " † áü ehòî + † S. T. Ĩ. Å. ^ ðæãñòáà
 õðà áíãà ĩĭ ĩèhòè; w.ì.å. ĩðhñòààè ñå ĩàðà ðhêĭià
 Àèøãñèàãà äümü ååèèèàãĭ æĭóĭàĭà Íhãĭñèàãà Áĭðĭ"~âĭãĭ
 ñũĭà Ñòàíèèèðĭâèèüà, ñååòĭðĭäüĭàãĭ êðàèçà áüñãõ
 Ñðüáãõü ĩàâèĭóøà w ãðàãà Ñðüáèöà à ñ@ĭð@æíèöà
 ååèèèàãĭ êĭâçà õâĭñüòüĭñèããĭ ñå ~ĭ ãðĭáü èòĭ ĩðĭ÷òà
 ðüöè áíãü àà ĩðĭñòè âü âhèè âhêĭâü àìèü. ⁶⁴

⁶⁴ М. С. Милојевић, "Путопис дела праве (старе) Србије, II", Београд, 1872, 166 (Даље: Милојевић).

Милојевић каже да је овај натпис нађен код рушевина Студенице Хвостанске. За Студеницу Хвостанску се зна да је у њој преноћила поворка која је почетком XIII века преносила Немањине мошти из Хиландара у његов манастир Студеницу, али се сматра да материјални трагови нађени на том локалитету потичу из много старијих времена. ⁶⁵

⁶⁵ Војислав Кораћ, Студеница хрватска, Београд, 1971. В. и Р. Новаковић, "О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу". Хиландарски зборник 1. Београд, 1966, 91—118

Овај натпис је, несумњиво, веома интересантан и био би, свакако, и веома значајан кад бисмо били у стању да проверимо веродостојност текста. Али и без тога да видимо шта се све може закључити. Хронолошки подаци у натпису односе се на 876/77. и 845, годину и већ је то довољно да привуче пажњу, али је невоља у томе што не располажемо фотокопијом текста па нисмо у стању да проверимо да ли је писмо баш овако изгледало и да утврдимо да ли су и хронолошки подаци тачни, и откуда се на једном месту нашла година 876/877, а на другом 845, а реч је, како нам се чини, о истом догађају.

На жалост, ни садржај натписа није сасвим јасан. Може се једино рећи да је потпуно јасно да је Мара (Вишеслава) кћерка великог жупана Негослава и да је била супруга великог кнеза хвостанског. Можда би се још могло рећи да се и град Србица односи на Мару, тј. да је рођена и да је живела у том граду. Јако је, међутим, тешко ухватити везу између оног што је јасно и оног дела реченице у којем стоји:

' ' Áĭðĭ"~âĭãĭ ñũĭà Ñòàíèèèðĭâèèüà,
 ñååòĭðĭäüæüĭàãĭ êðàèçà áüñãõ Ñðüáãõü ĩàâèĭóøà' '.

Не треба ни да подвлачимо колико би било важно кад бисмо могли да колико-толико пратимо генеалогску линију предака и потомака ових личности. Можда бисмо се онда боље снашли и са податком "краља свих Срба Павлуша", а можда би нам била јаснија и титула великог кнеза хвостанског, као и спомен великог жупана. Ако је натпис аутентичан, са претпоставком да су преписивачи направили само неку мању омашку, онда бисмо у њему имали засад најстарији

спомен не само Хвосна, него и титуле краља свих Срба, као и титуле великог кнеза и великог жупана, а то би било веома значајно за боље познавање тог раног периода српске историје, особито њеног територијалног пространства.

Сетимо се само да је састав 30. главе DAI, при опису географског положаја Дукље, рекао да се она планинским странама граничи са Србијом, а то је правац који се може односити и на Метохију, односно на њен западни део — Хвосно. Не треба да нас буни што Порфирогенит не спомиње ову област. Ваља се само сетити да он у садашњој Србији не спомиње ниједну једину област или жупу, па би спомен у овом натпису био утолико драгоценији, поготову ако бисмо могли утврдити да је већ у том раном периоду било у саставу садашње Србије. Покушавајући да из овог натписа сазнамо што више, сетимо се шта је Сава рекао у биографији свога оца Немање набрајајући освојене земље међу којима се спомиње и Хвосно: "Све то мудрошћу и трудом својим задоби, што је било пропало насиљем од његове дедовине, и што му је припадало од српске земље." Сасвим је могуће да се ово последње односи и на Хвосно.

Али да пођемо у мало шире разматрање појединих података из овог натписа. Можда да почнемо са најтежим — са Павлушем, наводним краљем свих Срба. Морамо се одмах питати који је то Павлуш владао "свим Србима" око половине IX века? Ако је макар и приближно утврђена хронологија владара у Србији у IX веку, које наводи Порфирогенит, онда је готово читаво то столеће испуњено владавинама Вишеслава, Радослава, Просигоја, Властимира и његових наследника. Павлушу у том раздобљу не би у тој Србији било места и то би нас могло навести да не поверујемо ни у аутентичност натписа, мада је тешко и помислити да је неко баш на надгробном натпису исконструисао онакве податке, и зашто? Још се може помислити да је приликом преписивања начињена нека омашка, али се не можемо сетити ниједног јединог разлога због којег би неко измислио баш она имена и титуле, па и догађаје. Зато ваља макар покушати да уђемо у траг Павлушу.

Уз сав труд засад се тај траг може наћи једино у Летопису Попа Дукљанина. У главама XXVI и XXVII овог списка спомиње се неки краљ Павлимир, наводно син краља Петрислава. Овог Павлимира летописац, као што је познато, назива још и Бело-Белимир. Уз осврт на горња два поглавља Шишић, у коментару, на једном месту каже: "најпосле и сама имена Петрислав отац и Павлимир син, веома су карактеристична и не без извесна симболична значења: она су управо хибридни облик имена Петар и Павао, како се доликује Римљанима. Зато и не може бити сумње да су просто измишљена". Шишић свакако с правом имена Петрислав и Павлимир доводи у везу са именима Петар и Павле, али је питање да ли је у праву кад каже да су Петрислав и Павлимир измишљена имена. Додуше, необично је тешко доказати шта је и где је истина, али је сигурно да име краља Павлуша много подсећа на име Paulus, с тим што је посрбљено и вероватно написано онако како се у оно време и у оном крају писало. Али облик, у сваком случају, указује на западно порекло (Paulus-ĭ à â ë ĭ um (ü) -Павлуш).

Но, откуда је тај Павлуш могао бити краљ свих Срба и кад је то било? Питање је готово немогуће са сигурношћу разрешити, али бисмо нешто могли покушати, позивајући се опет на спомен краља Павлимира у Дукљаниновом спису, јер нам се чини да би Павлимир и Павлуш могли бити иста личност. Уз ову претпоставку, односно домишљање о пореклу имена Павлуш и о могућности његовог постојања, ваља рећи да летописац у поглављу о краљу Павлимиру говори о нападима Сарацена са Сицилије на далматинске приморске градове. Додуше, Шишић сматра да спомен овог напада нема везе са осталим текстом о Павлимиру, али да је сам опис "историјски потпуно веран и исправан" и да се односи на напад Сарацена у пролеће 841. године. Као што смо видели, у натпису стоји да је Мара (Вишеслава) умрла 877. године, дакле само тридесетак година после овог догађаја. Што се тиче Павлуша, као да је очигледно да се у натпису говори о његовом сину, те би Павлуш живео и владао пре Марине смрти. То би значило да је Павлуш живео некако у исто време кад су Сарацени напали далматинске приморске градове. Временска подударност је очигледна и спомен Павлуша на надгробном натпису заиста не треба занемарити. Он би могао бити историјска личност као и остали чија су имена наведена на истом споменику.

Вукосалић, жупан далеке Томорске жупе и синовац краља све српске и поморске земље Хвалимира гине у Хвосну борећи се за "краљеве своје" и то у борби против неких побуњеника.⁶⁷

⁶⁷ Поводом ових натписа писац ове књиге објавио је чланак под насловом "Поводом једног заборављеног надгробног натписа" и "О једном раном спомену Хвосна". Четири прилога Историји и Историјској географији Србије. Зборник Филозофског факултета, књ. X—1, Београд, 1970, 205—232.

Подручје Томорске жупе

Веома је занимљиво да се све то дешавало у Хвосну, које се налазило таман наспрам планинских страна гледано из Дукље. Хвосно није далеко ни од Рашке са којом ћемо се у овој књизи срести још (много пута, а налазило се и у суседству оне Србије која је од Травуније била такође према планинским странама. Хвосно је, ако је веровати подацима у натпису, имало тада и великог жупана и кнеза и било је у оно време (IX и X век) очигледно везано за догађаје у Србији тога времена. Није искључено да је у та збивања била укључена и Дукља, па чак и неке словенске

жупаније у Албанији, само што засад не знамо у каквом су односу биле те жупаније према Дукљи и садашњој Србији. Нису ли, можда, у овим натписима сачуване најраније вести о међусобним сукобима око једне области (Хвосна — Метохије) за коју су у то време почеле да се отимају Дукља и Србија, а можда и неки жупани из Албаније. Не треба искључити могућности да су се за ово подручје интересовали и жупани из Рашке. Било би веома значајно када бисмо сазнали ко су били ти побуњеници и против кога су се бунили. Ако је Иваниш Големовић Вукосалић синовац краља све српске и поморске земље Хвалимира и ако је у Хвосну погинуо борећи се за краљеве своје, стичемо утисак да је тада Хвосно било под влашћу српских владара и то би се сасвим лепо слагало са податком састављача главе 30. DAI да се Србија тада налазила, гледано из Дукље, према планинским странама. Можда би вредело размислити не односе ли се ова збивања у првом реду на српско-бугарске супротности у овом у то време вероватно пограничном подручју између Србије и Бугарске?

Али, с обзиром да о Србима у крају око солунске Србице, уз реку Бистрицу, не знамо ништа више од штуре Порфирогенитове вести, нити знамо нешто одређеније о пореклу и распрострањености Словена у данашњој Албанији, можда не бисмо смели пренаглити са оценом наведених података у овом Милојевићевом делу. Могло би се десити да због опште неверице у вредност Милојевићевих радова одбацимо и неку појединост која би могла послужити као корисна основа за даља истраживања првих векова словенске историје на Балкану, па и историје Срба.

Није ли занимљиво да се уз реку Десницу, Томорску жупу и Иваниша Големовића Вукосалића зна и за положај града Правишта у јужној Албанији у којем је живео дијак Оливер Божиновић. Кад ово знамо пада нам на ум да би можда вредело и о Павлушу, краљу свих Срба "од града Србице" размислити у другом смислу. Наиме, будући да му засад не можемо с поузданошћу наћи место међу иоле познатијим владарима првобитне Србије, у којој не налазимо ни град Србицу, можда би ваљало имати у виду Порфирогенитову солунску Србицу и јужне Србе уопште, у раној фази насељене на доста широком подручју, и то утолико пре што знамо да је постојало више назива са основом Срб- у Епиру, Аркадији, Ливадији, Месенији, Лаконији и др. Овде ваља подсетити да неки научници сматрају да називи Гордосервон и Сервохорија у малоазијској Битинији потичу од Срба које је византијски цар Канстантин III средином VII века преселио са југа Балканског полуострва.

Кад већ тражимо Павлимира и његове Србе можда треба имати у виду и једну Милојевићеву белешку у којој се спомиње традиција о оснивању цркве у селу Кијеву, у Метохији. По тој традицији цркву је пре 980 година (рачунато од Милојевићева времена) "зидао неки краљ Плавуш или Павлимир", по чему би излазило да је црква подигнута негде крајем IX века, што би значило у истом веку на који се односе и остале личности и догађаји у наведеним натписима.

Како засад још увек не знамо ништа о расељавању тих Срба или о њиховој вези са осталим Србима или другим Словенима било у Албанији или даље северније, чини нам се да због недостатка историјски утврђених података не треба без размишљања да одбацимо претпоставку да је у традицији сачувано сећање на неке прадавне везе између солунских Срба, и можда неких Срба у Албанији, са Словенима (Србима?) у Хвосну. Ако је солунска Србица као мања или већа област живела вековима (име јој је сачувано и до данас), зашто не би могло бити да је и она, као и друге жупе и области, имала своје владаре које је традиција радо називала краљевима, поготово ако су насеља солунских и околних Срба била најстарија или приближно исто тако стара као и насеља Срба у другим крајевима. Може бити да би и у Порфирогенитовом спомену солунске Србице требало тражити други смисао.

Ако се, у невољи, због недостатка поузданих извора, прихватамо традиције, док не нађемо боље решење, можда бисмо и овде могли то учинити. Зашто, на пример, не би могло бити да су ти јужни Срби под својим владарима продрли према северозападу до Дукље и Хвосна и ту се сукобили са Словенима (Србима?) који су временом створили државице у Дукљи, Приморју,

Подгорју и даље. Можда бисмо и бројне Дукљанинове владаре, махом непознате, могли тражити у овом правцу, имајући у виду односе ране Дукље са Словенима (Србима?) који су продирали преко данашње Албаније. Да се само подсетимо да Иваниш Големовић Вукосалић, жупан Томорске жупе у средњој Албанији, гине у Хвосну борећи се за "краљеве своје". Ти су краљеви могли бити са неког подручја о којем досад нисмо водили рачуна. Имајући ово у виду можда бисмо другачије могли размишљати и о Дукљаниновом податку о победи краља Доброслава над Љутовидом и драчким топархом Кузилијем: "Послије тога добијају краљеви синови цијелу драчку област све до реке Војуше". Овде ваља имати у виду да је недалеко од Војуше и град Правишта, место дијака Оливера Божиновића.

Пошто смо се мало задржали на овим натписима да бисмо указали на могуће постојање границе тадашње Србије према југоистоку, вратићемо се сад опет проблему суседства између Србије и Хрватске у X веку користећи кратке али драгоцене податке Томе Архиђакона Сплитског.

ПОВОДОМ КРАТКЕ ВЕСТИ ТОМЕ АРХИЂАКОНА О СРБИМА

У вези са значајним црквеним сабором у Сплиту 925. године сачуван је овај драгоцен податак: "Quique pervenientiaes dicti episcopi, Dalmatiarum peragrantes civitates et Croatorum atque Urborum proceribus convenientes, congregati in Spalato episcopis et iudicibus, celleberimum concilium peragere"⁶⁸

⁶⁸ Historia Salonitana Maior. Припремила Нада Клаић, Посебна издања САНУ, књ. CCCXCIX, Београд, 1967, 98—99

Од података који су овде посебно занимљиви за наш проблем најважнији је, свакако, Urborum. Овај податак је у више махова био предмет интересовања научника и тумачен је различито, али углавном двојако. Једни су сматрали да Urborum погрешно стоји место urbium, те би горе била реч о првацима градова, док су други уверени да место Urborum треба да стоји Serborum што би имало да значи да су на сабору у Сплиту поред хрватских првака били и српски.⁶⁹

⁶⁹ Поводом новије дискусије која је настала у вези са тумачењем речи Urborum-Serborum писац ове књиге се у једном краћем чланку определио за решење Urborum-Serborum. Relja Novaković, Još jednom: Serborum ili Urborum. Kulturni radnik, 3, Zagreb 1974, 185—193 (Под истим насловом чланак је прештампан у Историјском часопису, књ. XXV, Београд, 1976, 281—287). Даље: Urborum-Serborum

Разлика у схватању је тако велика да прихватање једног или другог тумачења битно мења смисао текста. Проблем је, барем на изглед, доста сложен јер, будући да је тешко помислити да би састављач овог текста место urbium ставио Urborum, које долази од Urbi и свакако да само и има множину, а urbium у значењу градова овде нема никаквог смисла, остаје нам да се задржимо на речи Urborum покушавајући да утврдимо шта би могла да значи. Да одмах кажемо да нам се чини да су у праву они истраживачи који су место Urborum ставили Serborum, мада нису увек објаснили разлоге због којих су се опредељивали за такво решење. Тражећи, дакле, оправдање за Serborum место Urborum можемо поћи најпре од оног дела реченице где стоји "et Croatorum atque Urborum proceribus convenientes". Ако бисмо поверовали да је састављач или преписивач погрешно ставио Urborum место urbium и то превели као да је реч о првацима Хрвата и градова, морали бисмо се одмах питати о којим је то хрватским првацима реч који се не би налазили у градовима и ко би се на почетку X века и налазио у хрватским градовима ако не хрватски

световни и црквени великодостојници, једино и позвани да присуствују таквом сабору. Уосталом, кад Порфиригенит у 31. поглављу DAI наводи девет насељених градова не можемо да претпоставимо ништа друго него да су ти градови били тада насељени и Хрватима, управо да су били претежно хрватски и да се et Croatorum односи на хрватске великодостојнике уопште, без разлике на то да ли су живели у наведеним градовима или негде другде.

Осим тога, било би неуверљиво да на једном месту тумачимо Croatorum као ознаку народа, чији су прваци били на сабору, а онда одједном да Urborum сматрамо као да је реч о првацима градова, па испада као да су прваци градова једно, а прваци Хрвата друго. Тако писац сигурно није мислио. Сасвим другачије звучи ако место atque Urborum ставимо atque Serborum. Онда то има смисла. Али ако је тако, онда је то необично значајно за наше поимање територијалних односа између Хрватске и Србије у првој четвртину X века. Ту нема ничег необичног кад се сетимо шта су Порфиригенит и састављач главе 30. говорили о пореклу становника приморских области, како су приказивали положај њихових суседа према планинским странама и како су описивали суседе Хрвата према Цетини и Ливну. Имајући у виду да црквена јурисдикција сплитске надбискупије није била огранчана само на етничку и политичку територију тадашње Хрватске и да је сасвим вероватно да у то време није ни постојала нека строга етничка граница између Хрвата и Срба, већ да је у пограничним подручјима било узајамног прожимања, чини нам се да је сасвим природно што су се на сплитском сабору нашли и представници Срба. Још ако је тачно, као што неки мисле, да је на сабору присуствовао и Михаило Вишевић, кнез Захумљана, онда нам не треба боља потврда да су у Сплиту 925. године, поред Хрвата били и Срби, без обзира на то што је Михаило био из рода или племена Литцика; он је тада био кнез Захумљана, а Порфиригенит јасно каже да су Захумљани пореклом Срби, мислећи свакако на већину Захумљана.

Да видимо сада шта би још могло ићи у прилог мишљењу да Urborum значи Serborum. Ако пажљиво погледамо неке западне хронике запазићемо да Полапске Србе називају различитим именима, као нпр. Srbi, Serbli, Servii, Sirbii, Siurbi, Sorabi, Serbi, Suburbii, Surabi, Surpe, Surfe, Surui, Survi, Suurbi, Swerbii, Sworbi, Zrbi итд. Међутим, има рукописа у којима се спомиње и назив Urbi (Vrbi), од чега је други падеж множине Urborum, дакле баш онако као и код Томе Архиђакона. Ваља овде додати да постоји и облик Urbium, али не у значењу градова већ Срба.

Да погледамо где се још могу наћи облици Urbi и Urbium. У својој Историји Горње Саксоније и суседних земаља Шетген и Крајзиг бележе познату вест о нападу Карла Великог 789. године на Венде-Љутиће и додају како неки мисле да су се том приликом у Карловој војсци налазили Срби (Sorben). Указујући у напомени на изворе који пружају такав податак Шетген и Крајзиг наводе, између осталих, и Регинову Хронику у којој стоји овако: "Fuerunt autem cum eo et Sclavi, Vrbi (Annales Metenses Surui) et Abotrudi". Затим додају да у оба последња случаја, тј. код Vrbi (Urbi) и Surui, треба читати Suurbi, јер, кажу, тако их чита и еголисенски монах (Monachus Egolismensis), а и други писци. Овај исти Регинов податак користи и Јордан, додајући, такође, да еголисенски монах претвара Urbi у Suurbi, док у разним другим анализима стоји Surui, Surbi итд. Наведене Регинове речи цитира и Асеман, који каже да Urbi треба читати Sorabi. Међутим, корисну напомену ове врсте налазимо и код Ритера. Он на једном месту наводи Фредегарову податак о извесном кнезу Дервану, који је, наводно, одбегао од франачке власти и прикључио се кнезу Саму. Фредегар за тог кнеза каже да је био *dux Urbiorum*, на шта Ритер додаје да ово *Urbiorum* треба читати *Surbiorum*. Назив Urbi спомиње и Гебхарди, који на једном месту казује како међу истребљеним вендским племенима, поред Љутића, није било моћнијег племена од Срба. Оно је, каже, познато под именом Servii, Siurbi,... Urbi..., а земља им се звала Srbsko, Zrbija, Suirbi, Sworbia, Sorabia и Surpe. Фредегарове Urbe и Аделунг схвата као Србе. Кад је Цојс 1837. године штампао своје дело, поводом Полапских Срба каже да се једно племе Венда, које се појавило на Лаби, назива код Фредегера *gens Urbiorum*, на шта Цојс додаје да је у речи *Urbiorum* у ствари изостављено "s" у називу *Surbiorum*.⁷⁰

⁷⁰ Urborum-Serborum. Наведена литература назначена је на стр. 284—285. Можда се за питање састава и етничког порекла једног дела становника Далмације вреди задржати и на овој Представци српског православног народа у Далмацији поднесеној млетачком сенату 1759. године. У њој се, између осталог, каже и ово: "Познато је пак, а и видјело се од многих времена у разним ратовима са отоманским непријатељем, да... ..никада није наша вијерност ослабила нити смо живот штедјели. А ово се видјело код наших старих, праједова, дједова и отаца,... За ову су вијерност своју свагда одликовани били милошћу прејасне и славне Републике,... а осим тога и була свесветога папе Клемента VII..." (Списи, 368—369). Будући да је Клемент VII био папа од 1378. до 1394. године, то, по свој прилици, овде може бити речи о Србима који су и много пре папе Клемента VII живели у разним деловима Далмације. (Подвукао Р. Н.).

Да не идемо даље. Чини нам се да је ово довољно за наше опредељење поводом Томиног Urborum. То могу бити само Срби, а пошто се на сабору у Сплиту поред Срба спомињу још само Хрвати, готово да нема сумње да су та два народа живела тада у суседству. Да је између њих био и неки трећи народ и он би, без сумње, присуствовао том црквеном сабору. Такође, да је између Хрвата и Срба постојао неки трећи народ споменуо би га међу првима сам Порфиригенит, а кад он каже да се Хрватска са Србијом граничила негде према Цетини и Ливну, шта би могло бити природније него да кажемо да нам је Томин податак једна потврда више да су Срби црквеном сабору у Сплиту присуствовали пре свега зато што су и они у Захумљу и они у садашњој Србији били непосредни суседи подручја које је гравитирало црквеном центру у Сплиту. Ваљало би само проучити да ли се ово Urborum односи једино на Србе у приморским областима, можда само на Пагане и Захумљане, или и на Србе у осталим приморским областима. Мало је вероватно да се односи и на Србе у садашњој Србији.

Ма колико да је податак Томе Архиђакона о учешћу Срба на црквеном сабору у Сплиту драгоцен за проблем који нас овде интересује, он је ипак и једностран и кратак. За решавање сложеног питања настанка и развоја српске државе у раном средњем веку, поред Порфиригениновог списка DA1, највише материјала пружа нам тзв. Летопис Попа Дукљанина, познат и као Барски родослов. Кад је у питању најстарија историја Србије наведена дела се сматрају основним изворима, мада се истраживачи према сваком од њих различито односе, а понеки изражавају нескривене сумње у многе Дукљанинове податке. Пошто нам се чини да неки Дукљанина неоправдано запостављају или чак сасвим одбацују његово казивање, покушаваћемо да крајње пажљивом анализом уочимо шта се од Дукљанинових података може ипак прихватити као вероватно и колико се неке појединости у његовом спису подудару са подацима и описима које смо досад пратили, у нади да ће нам бити од користи и у разматрању и процени вредности каснијих извора.

На Летопису Попа Дукљанина задржаћемо се дуже и због тога што се у њему први пут јасно спомиње и Рашка као област коју већина историчара изједначује са Србијом сматрајући чак да је првобитно језгро српске државе настало у Рашкој, а пошто је питање шта је Рашка а шта Србија једно од суштинских, јасно је да морамо крајње пажљиво размотрити шта о томе каже Поп Дукљанин, јер заблуде око тумачења појмова Србије и Рашке, око изналажења њихове географске распрострањености и тумачења њихове улоге у настанку и развоју српске државе у првим вековима њеног постојања могу да нас наведу на стицање сасвим погрешне слике о кључним догађајима тог раног раздобља, особито у погледу њиховог просторног распореда.

ПРИМОРСКЕ ОБЛАСТИ, СРБИЈА, БОСНА И РАШКА

У ЛЕТОПИСУ ПОПА ДУКЉАНИНА

Ваља одмах рећи да је овај извор и поред бројних издања и свестране анализе остао тешко схватљив. Па ипак, кад се пажљиво прати пишчево на изглед испретурано и нејасно казивање

стичемо утисак да се из неких појединости може назрети настанак и развојни пут појединих области из којих је током векова образована српска средњовековна држава. Дукљанина радо користе особито они истраживачи који хоће да докажу да је језгро српске државе било у Рашкој и да Рашка и није ништа друго него посебно име за Србију. И заиста, у свом делу Дукљанин спомиње Рашку више пута, али нам се чини да је он никад не истиче као неки значајнији део Србије, а још мање да за њу везује најважније догађаје које спомиње. Напротив, стичемо утисак да је претежно спомиње само као једну од жупанија која је догађајима била најчешће везана за неко подручје на западу, где је покретач и носилац главних збивања готово увек био краљ према коме су се, како се чини, рашки жупани односили као према некој врсти суверена чија се власт простирала на подручју на којем су живели Срби, а које је било далеко пространије од Рашке, баш онако како произлази и из Порфиригенитових описа везаних за Србију.

Дакле, тражећи друге изворе у којима бисмо могли наћи податке чији би смисао колико-толико одговарао значењу Порфиригенитових описа стања и збивања у првим вековима постојања српске државе на Балкану вреди се мало дуже задржати на бројним и већ на први поглед занимљивим Дукљаниновим подацима различите врсте. То што неки сматрају да је Дукљаниново дело несређено, нејасно и несигурно не би требало да нас омете у нашим настојањима да га боље упознамо. Можда оно још увек није довољно истражено. С обзиром на то да је, како већина сматра, Дукљаниново дело настало средином XII века, дакле само око 200 година после Порфиригенитовог списка, с правом се може претпоставити да би се у њему морали садржати и неки подаци о којима знамо било из Порфиригенитових вести или из других неких извора. Да почнемо од знаменитог сабора у Далми.

Пошто је описао упад Гота у Далмацију на челу са Свевладовим синовима, Тотилом и Остроилом, о одласку Тотилином у Италију и о продору Остроиловом у Превалитану, где је и погинуо, Дукљанин излаже догађаје који су се, како он сматра, ређали од Свевлада све до Светопелека. У међувремену Дукљанин сасвим кратко спомиње насељавање Словена и долазак Бугара на Балканско полуострво, а онда се дуже задржава иа Светопелеку, који је, како он мисли, као краљ владао пространим словенским краљевством. За његово време Дукљанин везује и мисију Константина [Ћирила] и учвршћивање хришћанства у Светопелековом краљевству. Уопште, Дукљанин Светопелеку посвећује доста пажње и за његово име везује и један догађај који је у науци много пута био предмет интересовања и који је и за проблем првобитне Србије необично значајан, мада су мишљења о аутентичности тога догађаја веома различита. Реч је о већ спомињаном сабору у Далми, који је тобож сазван по Светопелековом наређењу: "Тада краљ нареди да се на истом пољу Далми сакупе сви народи његове земље и краљевства." На сабору су, каже Дукљанин, били окупљени црквени и световни великодостојници, који су расправљали о краљевској власти, о црквеном уређењу, и о "подјели области, окружја и земаља"⁷¹

⁷¹ Ljetopis Popa Dukljanina, priredio, napisao uvod i komentar Dr Vladimir Mošin, Zagreb, 1950, 52 (Даље: Дукљанин-Мошин)

Кад је најзад завршено и крунисањем краља "на начин римских краљева" посвећени су одмах и надбискупи "један у Салони, а други у Диоклеји", а затим и многи бискупи. Пошто је на овај начин описао ток сабора, Дукљанин је прешао на доста детаљно описивање поделе земље. Ова подела тобожње јединствене Светопелекове државе за нас је врло значајна јер је уз оно мало података које нам је оставио Порфиригенит ово Дукљаниново казивање готово све чиме располажемо у нашим напорима да реконструисемо крајње нејасне прве векове настајања и равоја јужнословенских земаља и држава. Будући да многи истраживачи Дукљанина или сасвим одбацују или му прилазе са крајњом неверицом, што је довело до веома различитог тумачења његових података, чини нам се да је неопходно да се овом приликом дуже задржимо на његовим описима настојећи да их колико је могуће пажљивије упоредимо са оним што знамо са друге стране или барем што наслућујемо.

Ево, дакле, како Дукљанин започиње овај драгоцени опис поделе земље на сабору у Далми: "Потом, према садржају повеља, које бијаху прочитане пред народом, напише повеље, подијели области и окружја свога краљевства и њихове међе и границе овако: по току ријека, које теку са планина и утјечу у море према југу, назва Приморје; ријеке пак, које теку са планина у правцу сјевера и утјечу у велику ријеку Дунав, назва Србијом. Затим подијели Приморје у двије области: од мјеста Далме, гдје је тада боравио краљ и одржао се сабор, до Валдевина назва Бијелом Хрватском, која се назва и Доњом Далмацијом; овој Доњој Далмацији у споразуму с господином папом Стјепаном и његовим изасланицима учини Салонитанску цркву метрополијом, под које управу подреди ове цркве: Сплит, Трогир, Скрадин, Араузону, а то је садашња тврђава Јадра (Задар), Нин, Раб, Осор, Веглу (Крк) и Епидаур, који се сада зове Рагузиј (Дубровник). Исто тако од истог мјеста Далме до града Бамбалоне, који се сада зове Дирахиј (Драч), назва Црвеном Хрватском, што се зове и Горњом Далмацијом. И као што је за Доњу Далмацију Салонитанску цркву учинио метрополијом, тако су за Горњу по старом праву Дукљанску цркву учинили метрополијом, под које управу су подредили ове цркве: Антибар (Бар), Будву, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дривест, Пулат, Србију, Босну, Трибуњу, Захумље. Србију пак, која се зове и Загорје, подијели у двије области: једну од велике ријеке Дрине у правцу запада све до планине Пина (Борове), коју још назва Босном, другу пак, од исте реке Дрине у правцу истока све до Лапије (Лаба) и [Лабског језера (Скадарског)], коју назва Рашком.

У свакој од ових области постави бана тј. војводу, од своје браће по крви, и жупане, тј. комесе, и сатнике тј. центурионе од племенитих људи истих области."⁷²

⁷² Исто, стр. 53—55

Приступајући разматрању ових података морамо се, пре свега, питати у којој их је мери Дукљанин забележио као аутентичне, а у којој је мери податке, тако значајне за почетак хрватске, дукљанске, српске и босанске историје, приказао према неким старијим или млађим писаним изворима или чак можда и према предању. По свему судећи, у његовом казивању назире се више поступака. Он је могао имати неку нејасну представу о досељавању Хрвата и Срба и могао је знати да је пре њих на западном делу Балканског полуострва постојала краткотрајна држава Источних Гота, који су могли имати везе са хрватским и српским племенима док су била још у Панонији или можда још и раније.

Исто тако, Дукљанин је однекуд могао знати о проласку хрватских и српских племена преко Чешке и Моравске на путу за Панонију и Балканско полуострво, па је, може бити, из свега тога исконструисао стање у којем се догађаји, временски удаљени и са различитих простора, приказују у јединственој повезаности. Скоро је сигурно да се његови географски подаци и политичка подела не поклапају увек са територијално-политичком поделом и променама које су настајале у појединим фазама политичке историје Хрвата и Срба. Сасвим је могуће да је Дукљанин нека стања и збивања из раније прошлости ставио у територијално-политичке оквире ближе свом времену, или је, можда, облике уређења и прилике у појединим земљама ближе свом времену преносио као узоре и у далеку прошлост. Не могавши да проникне у право стање ствари из најранијег периода, њему се можда чинило да је одувек морало бити онако како се дешавало у његово време: краљ држи власт, додељује повеље, дели земљу и бира великодостојнике, а папа оснива цркве, одређује црквена средишта и њихову територијалну надлежност.

Међутим, мада је, чини се, доста јасно да међу словенским групацијама које су у VII веку дошле на Балканско полуострво није никад постојало такво јединство да је један владар својом влашћу обухватио огромно подручје од Валдевина (Винодола) до Драча и Лаба и од јадранске обале до закључно северног граничног појаса данашње Босне, чини се, ипак, да се у опису његове поделе на наведеном сабору у Далми могу назрети нека стања описана у Порфирогеновом спису, али и нека која су се могла десити између X и XII века.

Извесно подударање са Порфирогенитовом поделом на Хрватску и Србију осећа се особито у разграничењу Приморја од Далме према Валдевину и од истог града према Драчу (Доња и Горња Далмација). Његова Бијела Хрватска углавном се поклапа са Порфирогенитовом и анонимовом Хрватском састављеном од једанаест жупанија и девет насељених градова. И црквена подела са центрима у Салони и Дукљи у приличној мери одговара политичкој подели на хрватске и српске земље. Упадљиви изузетак чини црква у Епидауру (Дубровнику), која, по Дукљанину, припада Салонитанској митрополији. Међутим, код Дукљанина има описа из којих се јасније види да су у питању различита времена и стања. Тако, Приморје од Далме до Драча он назива Црвеном Хрватском, док Порфирогенит на том подручју зна за Паганију, Захумље, Травунију са Конављем и Дукљу, и за становнике тих области, изузев Дукље, изричито каже да су пореклом од оних Срба који су дошли у време Ираклија. Док се ова два писца разликују у погледу припадности Горње Далмације, оба као да се слажу да под Србијом треба подразумевати и Босну. Порфирогенит, као што смо видели, у извесном смислу то изражава на тај начин што у поглављу о Србији, набрајајући насељене градове у њој, спомиње и два града у земљи Босни што се тумачи да је та област, која се већ до краја X века издвојила као посебно подручје, некада била у саставу првобитне Србије. Дукљанин то потврђује још јасније. Мада је у његово време Босна била, свакако, још више издвојена као самостална област, Дукљанин је знао да је она у прошлости чинила саставни део Србије; штавише он њу као да и у своје време сматра делом Србије.

За проучавање територијалног развоја ране балканске Србије подударност у казивању ова два писца свакако је од великог значаја. Из те подударности може се извући доста вероватан закључак да почетке српске државе ваља тражити пре и више на западу него на истоку, односно да је развој текао више од запада према истоку него од истока према западу, што ће рећи да се одвијао углавном правцем којим су Срби и придолазили на Балканско полуострво. Док такав утисак стичемо разматрајући њихове описе мање или више у општим цртама, извесне тешкоће наилазе кад се задржимо на неким појединостима. Из њих се још боље може закључити, особито код Дукљанина, да се мешају различита времена и стања. Док је Порфирогенит споменом "садашње Србије" сигурно хтео да каже да је она настала током времена, тј. да није било одувек такво стање, Дукљанинова Србија, подељена на Босну и Рашку, као да наговештава могућност да је Рашка, која се овде први пут јасно спомње као област, касније ушла у састав Србије. Дукљанин је овакву поделу приказао према стању које је настало, по свој прилици, читавих четири-пет векова после појаве првобитне Србије, која је развијајући се од запада према истоку припојила себи у одређеним околностима, и Рашку. За питање који је део старији, а који је касније укључен покушаћемо да нађемо одговор.

Писац на једном месту каже да се Србија зове и Загорје и да се састоји из две области, западне која се назива Босном, и источне за коју каже "коју назва Рашком". Да је првобитна држава под називом Србија настала на рашком подручју мало је вероватно да би писац Рашку споменуо на оном месту и на онај начин, већ би, вероватно, настојао да посебно истакне њену старост и значај. Кад ово истичемо, одмах да скренемо пажњу и на то да Дукљанин уопштв не спомиње Рашку кад наводи називе цркава које су се налазиле под управом Дукљанске митрополије. Да се подсетимо како их он назива и којим редом их набраја: "Антибари (Бар), Будва, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Пулат, Србија, Босна, Трибуња и Захумље". Могли бисмо претпоставити да Рашку замишља под Србијом, али је то мало вероватно. У сваком случају, чудновато је да на једном месту под Србијом замишља Босну и Рашку, а одмах на другом месту да каже да Босна сачињава једну цркву а Србија другу, док Рашку при једној тако важној подели и не спомиње. Отуда се намеће претпоставка да је Дукљанин и приликом поделе Србије на Босну и Рашку имао у виду једно стање, вероватно касније, а да подела на цркве под управом Дукљанске митрополије одговара, по свој прилици, стању које јако много личи на оно које нам је описао Порфирогенит спомињући приморске српске области и "садашњу Србију".

Ако, дакле, погледамо којим редом писац набраја поједина црквена средишта и шире црквене области, могли бисмо рећи као да их ређа по групама, али се ипак држи извесног географског распореда. Пада у очи да је најпре указао на градске црквене центре и то прво оне ближе Дукљи (Бар, Будва, Котор и Улцињ), а затим око Скадарског језера (Свач, Скадар и Дриваст), затим прелази на шира подручја и то опет идући с југа и југоистока према северозападу. Ту је споменуо најпре Пулат, а одмах затим Србију, после које прелази на Босну, па онда на Травунију и Захумље.

Прво што пада у очи јесте да Србију наводи одмах иза Пулата. Пулат и "Пилота оба" из Немањиног времена су сигурно исто, а будући да су се оба Пилота налазила у данашњој северној Албанији, североисточно од Скадарског језера, постаје нам јасно да се Србија налазила у непосредном суседству оба Пилота, односно Дукљаниновог Пулата, а то је могло бити само у данашњој Метохији и западно од ње. У то не бисмо смели да сумњамо јер нас је на тај исти правац и на то исто подручје упутио још састављач 30. поглавља DAI наводећи да се од Дукље и Травуније према планинским странама налазила Србија. Никакво друго подручје не долази у обзир. Не верујемо да је Дукљанин на овом месту под Србијом мислио и на Рашку. Он је Рашку споменуо на другом месту и са сасвим другим циљем. Да је Рашка била укључена у црквену организацију под именом Србије, он би је сигурно споменуо, јер је тамо где је споменуо Рашку појам Србије имао сасвим други смисао: он је обухватао и Босну и Рашку, па пошто је тамо Рашка била источно од Дрине, све до Лаба и, наводно, до Скадарског језера, то би, по логици ствари, при набрајању цркава било природно да иза Пулата уместо Србије наведе Рашку, па чак да Рашку наведе и уместо Пулата — ако је тачно, као што неки мисле, да се Рашка пружала до Скадарског језера.

Али пошто Дукљанин није тако учинио постајемо све уверенији да стање које се приказује у склопу црквене организације са средиштем у Дукљи и оно у којем приликом поделе у Загорју разликује у Србији две области — Босну и Рашку није исто. Уосталом, то нам се чини и кад пођемо даље у разматрање положаја његових цркава. За Србијом он наводи Босну, мада му је Босна на другом месту само саставни део Србије, коју другим именом зове Загорје, које му је овде, очигледно, чисто географски појам, док Србија и Босна имају и географско и територијално-политичко обележје. Дакле, као што је после Пулата навео Србију, коју мирне, душе, можемо изједначити са Порфиригеновном "садашњом Србњом", тако је после Србије навео Босну, која не може бити друго него она иста област Босне коју је исти писац навео у 32. поглављу DAI посвећеном Србији. Није ли подударност између стања описаног у DAI и овог Дукљаниновог приликом набрајања горњих црквених организација до те мере очигледна да готово нема ништа да се примети. Наравно, подударност је потпуна посматрано са нешто опширнијег становишта. Прецизније обиме наведених црквених организација засад не можемо утврдити, али је и ово довољно да већ сада можемо да тврдимо да су и састављачи DAI и Поп Дукљанин првобитну Србију везивали за подручје почевши од Метохије према западу, а не према истоку или североистоку.

За Босном Дукљанин наводи Травунију и Захумље. Овде, као што видимо, недостаје само Паганија па да тачно имамо све оне исте области које састављачи DAI наводе као првобитно српске, тј. Захумље, Травунију, Србију и Босну, уз малу недоумицу шта је састављач главе 30. подразумевао под Дукљом. Дакле, Дукљанинова црквена организација Горње Далмације на својствен начин понавља нам оно што су нам о првобитним српским областима казивали састављачи DAI. Можда би требало размислити шта у овој црквеној подели може да значи спомен Босне као посебне цркве, поред спомена Србије. Не значи ли то, можда, да је Босна још од најстаријих времена била једно посебно подручје? Али да још мало пажљивије размотримо онај део Дукљаниновог описа у којем нас после набрајања наведених црквених организација обавештава како је било подељено Загорје: "Србију пак, која се зове и Загорје, подијели у двије области: једну од велике ријеке Дрине у правцу запада све до планине Пина (Борове), коју још

назва Босном, Другу пак од исте ријеке Дрине у правцу истока све до Лапије (Лаба) и [Лабског језера (Скадарског)], коју назва Рашком."

Већ смо рекли да нам се чини да овај опис и онај у којем је описана организација цркве у Горњој Далмацији не може припадати истом времену и не приказује исту територијално-политичку поделу. Ова, у којој се спомиње Рашка, може припадати само оном времену када се Порфирогенитова "садашња Србија" проширила и на нова подручја у која ваља убројати и Рашку. У сваком случају морамо бити опрезни при коришћењу ове две врсте Дукљанинових описа. Али да погледамо шта све можемо да закључимо из његове поделе Загорја на две области.

Пада одмах у очи да му је река Дрина главна одредница која раздваја два дела једне, наводно, територијално-политичке целине, али треба одмах рећи да већ тај, на изглед, јасан податак изазива велику забуну. Ево због чега. Пре свега, ми не знамо да ли је Дукљанин, споменувши Дрину као граничну одредницу, мислио на целу њену дужину или само на један део, и који? Сигурно је да није мислио на читав ток реке Дрине, у сваком случају не на њен средњи и доњи део. Али у том случају морамо се питати да ли је Дукљанин знао како настаје Дрина да ли је знао да се она под тим именом јавља тек од састава Пиве и Таре. Ми, на жалост, не знамо много о стању географског знања онога времена када је реч о подручјима око сливова Лима, Таре и Пиве, али је чињеница, видећемо касније, да Дукљанин као жупе у Подгорју спомиње Комарницу и Пиву, а из једног даљег податка закључујемо да је знао и за реку Лим.

Упадљиво је, међутим, да нигде не спомиње реку Тару, па бисмо могли помислити да је, можда, под Дрином замишљао и ток реке Таре, мада, с друге стране, знамо да византијски писци Дукљанинова времена знају за реку Тару. Непознавање изворног предела реке Таре или почетка Дрине не чуди нас много јер знамо да су чак и картографи XVIII века изворни предео Дрине стављали негде надомак Шар-планине, приказујући горњи ток приближно правцем југоисток — северозапад, врло слично току реке Таре. Ако је ова претпоставка тачна још је вероватније да је Дукљанин споменом Дрине као граничне реке мислио на њен горњи ток (урачунавајући ту и Тару)⁷³, јер само у том случају Дрина дели западни део (Босну, у ствари и Босну и Србију) од источног — од Рашке, мада, видећемо, у овом опису има доста уопштавања, што је сасвим разумљиво с обзиром на то да је реч о подручју које је чак и све до почетка XIX века приказивано картографски доста нетачно.

⁷³ Ваља знати да је, како се чини, и код Фарлатија и Целаријуса горњи ток Дрине према југу обухватао и Тару.

Ако је Дукљанин Дрину замишљао и много јужније него што је у ствари, онда бисмо и овде имали једну потврду више о постојању неке ране Србије (заједно са Босном?) западно од Дрине, али само од њеног горњег тока, у ствари, западно и од Таре и од горње Дрине. Кад погледамо карту, имајући у виду могућу Дукљанинову необавештеност о географским односима, као и вероватноћу да он ово стање приказује прилично уопштено, добићемо опет приближно исти резултат као и досад, тј. да су се Србија и Босна налазиле на оном истом положају на којем су се налазиле Порфирогенитова "садашња Србија" и област Босна. Проблем представља Рашка. Она се овде први пут јавља, што не треба да нас чуди. Од стања које је средином X века описао Порфирогенин и састављач 30. поглавља DAI до средине XII века, када нам Србију и Босну описује Дукљанин, могло се много шта изменити. Од мале области Босне са два насељена града и Србије у залеђу приморских области до средине XII века Босна се развила толико да је Дукљанин у западном делу сматра чак најзначајнијом и читав тај западни део назива по њој — Босна, али не заборавља да је у своје време сав тај западни део потпадао под појам Србије. У међувремену и "садашња Србија" се, по свој прилици, развијала и политички и територијално тако да је постепено обухватила и Рашку, до чијих граница је допирала у Порфирогениново време ("и спроведоше га читавог до границе, до Раса").

Укључујући, дакле, Рашку у Србију, Дукљанин је приказао стање ближе свом времену, али се у његовом опису осећа и раније стање и чини нам се да ћемо, пратећи његово казивање, моћи доста јасно да уочимо како се то стање мењало и како су у првобитну Србију укључиване и нове области, чиме се и појам Србије све више проширивао, а са променом општих прилика мењао се и значај појединих области. Током времена околности су ишле у прилог Рашкој, али кроз читаву средњовековну историју Србије неће сасвим ишчезнути ни дејство ранијих подручја која су у своје време сачињавала "садашњу Србију" (заједно са Босном?), као и оних која су се налазила у Приморју. Али док не дођемо у прилику да тај процес пратимо, погледајмо пажљивије шта се све може закључити из Дукљанинове поделе Србије на Босну и Рашку.

Одмах пада у очи да Дукљанин опис почиње од Дрине према западу, а не према истоку, као што би се могло очекивати да је Рашка била главна област. Овако, не можемо да не помислимо да је Дукљанин и овде и у другим својим описима предност давао западу, као да је тиме хтео да истакне да је стварање држава о којима је реч започето из тог правца. крајњи оријентир у том смеру до којег допире његова Србија, односно њен западни део — Босна, била је, по њему, Борова планина (*Pinus mons*). Већ тај податак изазива малу сумњу у његово познавање географских објеката до којих је допирала његова Србија (Босна) на западу. Јер, док је тој земљи на истоку као гранично обележје служила река Дрина, значи једна географска одредница издуженог облика, дотле као западну ивицу спомиње само једну планину. Ако је Дукљанин колико-толико био упућен у природу граничних појасева, што у извесној мери потврђују границе његове Рашке: Дрина, Лапија (Лаб као река или као област) и Лабетско језеро (мада је ова последња одредница сумњива), онда је и за западну ивицу његове Србије — Босне морао одабрати неку географску одредницу која је јасније означавала гранични појас, што значи, ако је већ одабрао планину, да је та планина морала заиста представљати неко значајније природно обележје. Питајући се где се могла налазити та Дукљанинова Борова планина, истраживачи су се најчешће задржавали на Боровој глави (1290), нешто источније од Ливна.

На први поглед рекло би се да њен положај доста одговара ономе што досад знамо о географским положајима Хрватске и Србије, као и Паганије и Захумља према описима у *DAI*, па ипак се морамо питати зашто би Дукљанин изабрао као границу баш положај Борове главе? Борова глава код Ливна, као ни оближња Борова греда (1250—1223), на коју, такође, неки помишљају, нису ни по чему карактеристичне да би баш оне могле или морале означавати гранични предео једне и по дужини и по ширини простране земље. Оне су по висини знатно ниже од оближњих планинских венаца који се пружају источно и западно од њих. Борова глава и Борова греда нису вододелнице ни за реке које отичу у Јадранско море ни за реке које преко Врбаса и Саве припадају сливу Црног мора. Чак ни чињеница да преко Борове главе и Борове греде води важан пут од Врбаса преко Ливна и Сиња за Сплит не мора да има у овом случају неки одлучујући значај. Тај исти пут води и преко Динаре, која је и горостаснија и дужа, а и познатија од Борове главе, па опет нико не помишља на Динару. Пре него што се определимо за Борову главу, било за ову код Ливна или, видећемо, за неку другу, морали бисмо знати да ли су све те планине које у свом називу имају придев боров биле познате и у Дукљаниново време.

Да имамо неку оновремену карту или да уз њихов спомен имамо још неки оријентир лако бисмо се определили за неку од постојећих Борових планина или Борових греда и слично. Овако, заиста је тешко определити се баш за Борову главу или Борову греду код Ливна кад су географски много карактеристичнији планински венци које источно од Борове главе сачињавају Чабуља (1780), Чврсница (2228), Вран (2074), Љубуша (1797) и Радуша (1596) или пак Цинцер (2006), Словињ (1669) и Виторог (1907), које се налазе у продужетку Борове главе према северу. Затим, ако је Дукљанин својој Србији (Босни) желео дазначи западну границу према некој другој земљи, онда је за ту сврху, узето нешто опширније, најбоље одговарао венац Динаре који се уздиже одмах изнад Ливањског поља и који својим врховима (1849, 1913, 1831, 1054) и огранцима означава вододелницу у много ширем смислу него што су Борова греда, које имају само локални значај. Ако је Дукљанин спомињући Борову планину мислио заиста на Борову

главу код Ливна због Порфириогенитовог податка о граници између Хрватске и Србије "према Цетини и Ливну", питамо се зашто није споменуо Динару која се налази баш између Цетине и Ливна и која у географском смислу представља знатно крупнији и значајнији објекат, и још би била ближа оријентирима које Порфириогенит спомиње него Борова глава и Борова греда, које су у односу на суседне планине и планинске венце некако издвојени. Због тога, не знајући због чега би Дукљанин спомињући Борову планину или Борову греду мислио баш на споменуте висове, а не знајући, исто тако, да ли је Борова глава код Ливна била позната још и у Дукљаниново време и како се уистину звала, пада нам на ум да бисмо његову Борову планину могли потражити и на неком другом месту, имајући опет у виду и све оно што смо и од Ајнхарда и од Порфириогенита сазнали или слушали о Србима или о Хрватској и Србији.

Ако, дакле, у области која би, с обзиром на наше интересовање, могла доћи у обзир, потражимо неку планину сличну називу Дукљанинове Борове главе, можемо се одмах задржати на Боровој глави (1265), једном од врхова у северном масиву Динаре. Ова Борова глава је само 18 километара у ваздушној линији удаљена од извора Цетине, а од северне ивице Ливањског поља далеко је око 9 километара у ваздушној линији. Она се налазила у саставу вододелнице која се пружа још од Имотског поља и преко Динаре, Борове главе и Срнетице завршава се Грмечом (1604 и 1480). Ова се Борова глава налази надомак Пливе, Ливна и Цетине и у том погледу много више одговара него Борова глава и Борова греда источно од Ливна. Затим, ако је Дукљанин већ хтео да Боровом планином означи гранични појас између две земље (државе), онда планински венац Динара — Грмеч далеко више одговара тој намери. Међутим, ни за ову Борову главу нисмо сигурни да је под тим именом постојала и у Дукљаниново време и, истовремено, се морамо питати да ли *Pinus mops* — Борова планина одговара баш данашњим Боровим главама. Обе Борове главе су само појединачни мање или више издвојени висови у сплету планинских масива и питање је да ли је Дукљанин био толико неупућен да насупрот једној граници коју сачињава Дрина, од давнине позната и доста дуга река, на другој страни као гранично обележје наведе једну планину само око десет километара дугачку и широку.

Нешто ту није у реду. Могуће је да ми овде Дукљанина не схватамо довољно. Или он није био довољно јасан или се оно што је он звао Боровом планином сада зове сасвим другачије. Ипак, не можемо се отети утиску да је Дукљанин знао шта говори. Он, додуше, није прецизан колико бисмо ми желели, али је, по свој прилици, обележавајући западну ивицу Србије — Босне, имао у виду неко шире гранично подручје карактеристично по високим планинама познатим у оно време по четинарским шумама, пре свега боровим. *Pinus mops* не може бити само једна планина, већ сигурно мањи или већи низ планинских висова. И *Naemus mops* су стари географи сматрали за велики планински венац. С обзиром на то да је Дукљанин свакако знао боље него ми где су се налазиле Хрватска и Србија његова времена, а ипак у немогућности да прецизније одреди границу, коју можда у оно време није ни било једноставно одредити у пограничним планинским пределима, он је, може бити, наводећи *Pinus mops* као западну границу, хтео да каже да Србија — Босна на западу допире до Борове планине мислећи на неки дужи масив карактеристичан у његово време по сасвим одређеним шумама. Зато нам се чини да би његовој Боровој планини најбоље одговарао масив који сачињава низ планинских висова од Динаре закључно са Грмечом.

Ако погледамо на карту можемо на подручју од Грмеча, односно од Срнетице до Динаре наћи планине и планинске висове са следећим називима: Боровац (1032), недалеко од реке Рибника, затим Црна гора, планински предео између реке Рибника и Унца, названа свакако по црногорици којој припада и бор, Боровњача (1166), на левој страни горњег Унца, и најзад Борова глава (1265) као један од северних врхова Динаре. Пажљивим истраживањима би се на овом подручју нашао још неки назив ове врсте. Ако планински венац Грмеч — Динара упоредимо са историјским подацима за које смо досад чули било од Ајнхарда или од састављача DAI, запазићемо да се сви ти подаци могу некако уклопити у ове просторне оквире, наравно не залазећи у детаље јер у њих нису улазили ни поменути писци. Ајнхардови Срби, којима је отишао Људевит бежећи из Сиска, нису могли бити много далеко од масива Грмеча.

Од масива Динара — Грмеч нису далеко ни Цетина, Ливно, Плива и Имотски, називи којима су састављачи ДАИ означавали суседство између Хрвата и Срба или између Хрватске и Србије. Да поновимо, нисмо могли ни очекивати да ће нам поменути писци те граничне односе описати неким прецизнијим подацима. То је било могуће тек више векова касније, кад је географско знање о средишњим деловима некадашње римске провинције Далмације било богатије и тачније и када се могло представити и на картама са тачнијом и разноврснијом географском основом.⁷⁴

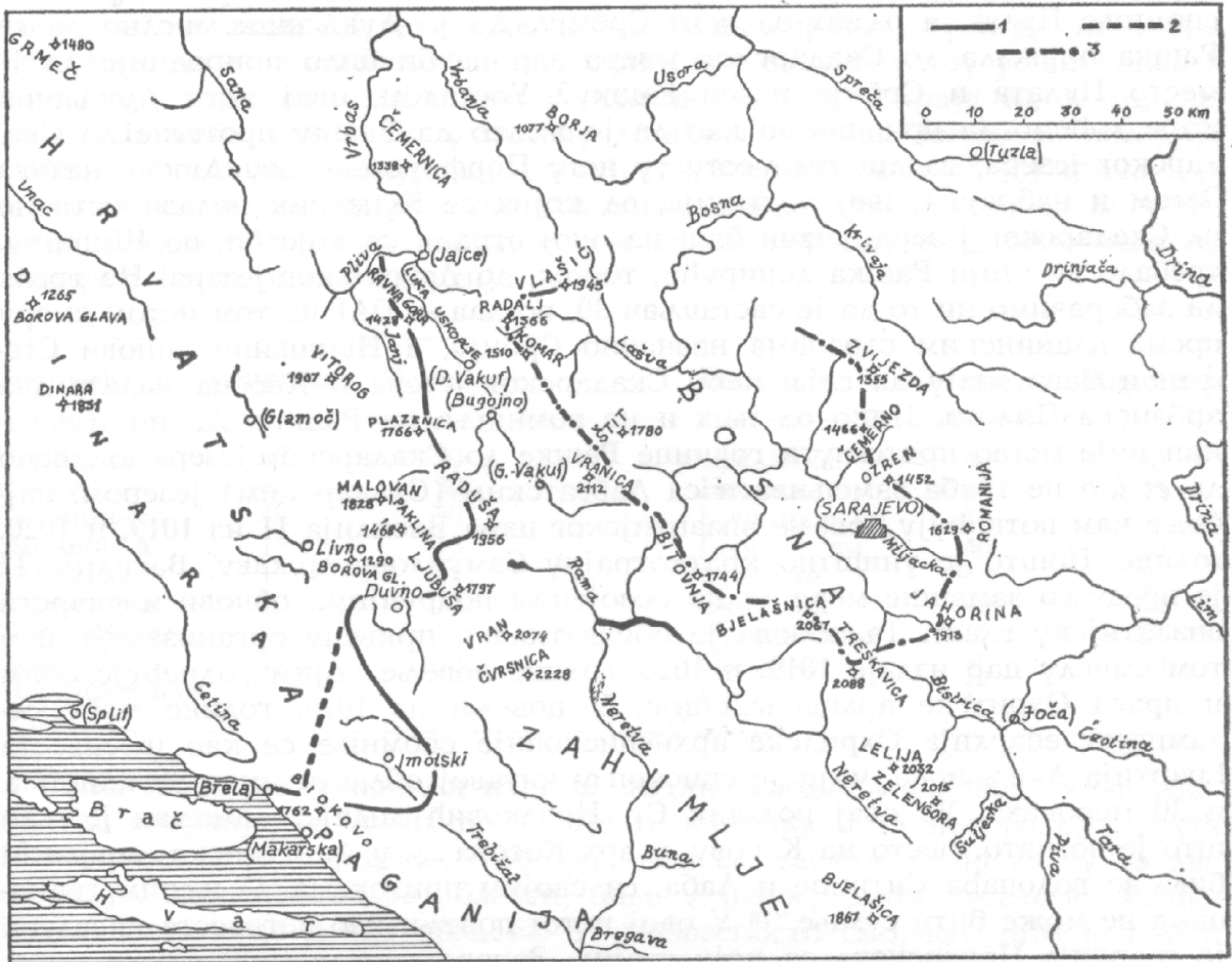
⁷⁴ У Westermanns Atlas zur Weltgeschichte, Berlin, Hamburg, München, Kiel, Darmstadt, 1956, на страни 38, на карти: Die Provinzen zwischen Donau-und Euftrat-grenze, Pinus M. је назначена у залеђу између Трста и Сења. Овај податак је несумњиво занимљив, али би вредело проверити одакле је узет.

Као што смо могли видети, ма колико да нам је Дукљанинов податак о Боровој планини као западној граници његове Србије — Босне нејасан, ипак смо се, како нам се чини, некако приближили могућем решењу. На жалост, ни опис источне границе Србије његова времена није много разумљив, те и овде морамо покушати да се што је могуће више приближимо прихватљивом решењу. Вероватно да бисмо и овде, као и у случају западне границе, са мање напора постигли задовољавајући успех да нам је Дукљанин макар и у најглавнијим цртама описао и северне и јужне границе Србије. Међутим, он, као и Порфиригенит описује само правац запад — исток. Порфиригенит нам је према северу споменуо макар планинске стране, а Дукљанин ни то. Његова Србија — Рашка простире се према истоку "све до Лапије (Лаба) и [Лабског језера (Скадарског)]. И овде би се, на први поглед, рекло да је све доста јасно, али тешкоћа, на жалост, има доста. Прва је неизвесност: то што не знамо тачно шта је у оригиналу стајало после "све до Лапије (usque ad Lariam), јер Шишић каже да је код Луција на оба места стајало et lab, а да је он (Шишић) то исправио према, наводно, бољем Орбиновом издању у "et [ad paludem Labeatidem]", тј. до Лабеатског језера (Скадарског).⁷⁵

⁷⁵ Летопис Попа Дукљанина, уредио Фердо Шипшић, Београд — Загреб, 1928, 307, нап. 21 (Даље: Дукљанин-Шишић)

Међутим, кад се мало пажљивије удубимо у Дукљанинов приказ ове источне границе и кад, истовремено, имамо у виду и ову Шишићеву исправку чини нам се да проблем не само да није олакшан, већ напротив, постаје још сложенији. Ево због чега. Мало пре смо рекли да Дукљанин у опису границе његове Србије даје податке само за правац запад — исток, а ако је Шишићева исправка оправдана добили бисмо одједном на крајњем источном подручју Србије и један податак за јужни правац, што је неуобичајено. Овај нам податак, ма колико био неуобичајен, не би, у ствари, много сметао да не испада да се Рашка пружала до Скадарског језера, дакле Рашка и до Лаба и до Скадарског језера. Према ономе што знамо о раној Рашкој, то звучи невероватно.

У трагању за објашњењем, пада нам на ум да ми, можда, ни овде Дукљанина не схватамо најбоље, као ни када је реч о Боровој планини. Не може бити да је Дукљанин толико погрешно па Рашку проширио до Скадарског језера кад из података састављача ДАИ знамо да је сав простор око Скадарског језера захватала Дукља, а да се од ње према планинским странама налазио део Србије. Не треба да заборавимо да Дукљанин, набрајајући цркве које припадају Дукљанској митрополији, после Свача, Скадра и Дриваста спомиње Пулат, а одмах за њим Србију. Да је Дукљанин мислио да се Рашка пружала до Скадарског језера зар не би било природније да је место Пулата и Србије навео Рашку?

Вероватна источна граница Хрватске почетком X века Објашњење:

1. Источна граница Хрватске према Порфиригеновом наводу о 11 хрватских жупанија;
2. Источна граница Хрватске према Порфиригеновом податку о граници Хрватске и Србије према Цетини и Ливну
3. Вероватна граница првобитне Босне (Врхбосна)

Уосталом, овај исти Дукљанин коме хоћемо да припишемо као да је желео да Рашку протегне до Скадарског језера, на другом месту ту исту Порфиригенову Дукљу назива Зетом и набраја у њој жупаније, од којих се Купелник налази источно од Скадарског језера, значи баш на оној страни са које би, по Шишићу, требало да стоји Рашка допирући, тобож, до Лабеатског језера. Не треба да заборавимо ни то да је састављач 30. поглавља DA I на том истом смеру према планинским странама назначио Србију, а Немањини синови Стефан и Сава знају да се између Скадарског језера и Хвосна налазе два арбанска Пилота. Нико од њих и не помишља на Рашку.

Да ни Дукљанин није могао протегнути границе Рашке до Скадарског језера, односно да et lab не треба замењивати са Лабеатским (Скадарским) језером, најбоље нам потврђују повеље византијског цара Василија II из 1019. и 1020. године. Пошто је уништио краткотрајну Самуилову државу, Василије II је предузео замашне мере да на освојеним подручјима обнови и учврсти византијску власт. Та обнова је обухватила и црквену организацију и у том смислу цар издаје 1019. и 1020. године повеље којима одређује обим и права Охридске архиепископије. У повељи

из 1019. године међу седамнаест епархија Охридске архиепископије спомиње се као шеснаеста Епархија Липљанска, чији је епископ у читавој области имао 30 клирика и 30 меропаха. Уз овај податак Ст. Новаковић додаје: "Липљан је, као што је познато, место на Косову, у врх Косова... у Липљанској епархији била је водопађа Ситнице и Лаба, са својим притокама. О њеним границама не може бити сумње."⁷⁶

⁷⁶ Ст. Новаковић, Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II 1019. и 1020. године (Из Гласа LXXVII). Београд, 1908, 51

У овој истој повељи као петнаеста наведена је епархија Призренска за коју стоји: "Заповедамо да има епископ призренски у самом Призрену и у Хвосну и у Лесковцу и у Врету 15 клирика и 15 меропаха."⁷⁷

⁷⁷ Исто, 48—49

Повељом из 1020. године цар Василије доделује Охридској архиепископији неке нове епископије међу којима и Рас (Ρασον):

"Заповедамо да епископ Рашки у целој овој области има 15 клирика и 10 меропаха" (подвукао Р. Н.). Поводом спомена Рашке епископије Ст. Новаковић примећује: "Овде је пред нама поглавито садашњи Новопазарски санџак. Може, само, бити питање да ли је горња водопађа Ибра од ушћа Ситнице к западу, у којој је Ибарски Колашин, припадала у ту област или у област Липљанске Епархије. Рашка попуњава празан простор између Београдске и Призренске Епархије и улази још више у српске земље."⁷⁸

⁷⁸ Исто, 56. Да су наше претпоставке о географском пространству Рашке, па и о њеном значају у раној историји српске државе, по свој прилици прихватљивије, можда најбоље може да потврди један податак у Руварчевом родослову (XVI век). Споменувши Гаврила, деветнаестог патријарха српске православне цркве, родословац каже:

"Điäîiü w Đañċă, èæă íüií " äëäâîê~òü ñă Ñòàðċè Âëàöü w áãñè mèòêîâà"

Љ. Стојановић, "Стари српски родослови и летописи", Београд—Ср. Карловци, 1927. 109/169 (Даље: Љ. Стојановић). Можда на Рашку мањег обима, па онда, вероватно, и мањег значаја, указују и оне вестих наших родослова и летописа у којима стоји да се црква Светог Петра и Павла налази у средини Раса (Рашке): èæă ~ñòü îî ñðääă Đañà (Загрепски, исто и Пајсијев), "âæă âñòü îî ñðhäh Đañà" (Врхобрезнички), "quae est in meditulo Rasciae" (Бранковићев) (Љ. Стојановић, 17/8, 279/1060). Обимну и веома корисну књигу о Старом Влаху написао је савесни истраживач Милован Ристић, "Стари Влах до ослобођења од Турака", Београд 1963. Ту је наведена и исцрпна литература.

Као што се види, на самом почетку XI века, само седамдесетак година после Порфирогенитовог спомена "до границе до Раса" и "садашње Србије" и око 150 година пре Дукљаниновог спомена границе Рашке "до Лапије" наилазимо у једном аутентичном извору спомен Раса као епископије са само 15 клирика и 10 меропаха.

Према томе, наведене Василијеве повеље могу нам много помоћи да доста тачно установимо докле се почетком XI века простирала Рашка према југу и југоистоку, а исто тако да стекнемо приближну слику и о њеном обиму уопште, као и о значају који је могла имати у збивањима у том крају од X до средине XII века, пре свега у склопу догађаја који се везују за историју Србије. Они који Србију изједначају са Рашком и који јој приписују значајну улогу још

од почетка стварања српске државе као да нису водили рачуна о томе да Рашка у том раном периоду није била већа од подручја једне омање епархије.

Епархије	Клирика	Меропаха	Епархије	Клирика	Меропаха
Охридска	40	30	Средачка	40	40
Костурска	40	30	Нишка	40	40
Главиничка	40	30	Браничевска	15	40
Могленска	15	15	Београдска	40	40
Битољска	15	15	Сремска	15	15
Струмичка	12	12	Скопска	40	40
Морозвишка	15	15	Призренска	15	15
Велбушка	15	15	Србичка	30	30
Софијска или			Рас	15	10

Кад се, дакле, у повељи из 1019. године спомињу Призренска и Липљанска епархија, од којих прва даје 15 клирика и 15 меропаха, а друга 30 клирика и 30 меропаха, онда је, чини се, сасвим јасно да су те две епархије, односно те две области, биле у непосредном суседству Рашке и као епископије и као области. У неизвесности смо, као што је био и Ст. Новаковић, коме је припадала долина Ибра од извора до ушћа Ситнице, али смо готово сасвим сигурни да се Рашка тада, свакако и раније, није према југу простирала преко планинског венца Сува планина, Мокра гора, Жлеб. Према југоистоку је највероватније, област Рашке допирала до западних падина јужног Копаноника, али ће још пре бити да у том смеру њена граница није прелазила на десну обалу Ибра. Сасвим је могуће, ако је долина Лаба улазила у састав Липљанске епархије, да је читав јужни део Копаноника припадао Липљанској области. Што се тиче западне границе Рашке тога времена, врло је вероватно да је ишла негде долином Лима, али да никад није обухватала сливове Њехотине, Таре и Пиве. Мало чудно звучи, али нам се чини да је тачно, да се име Рашке нигде није проширивало ван границе простора за који наслућујемо да је одувек припадао Рашкој. У територијалном погледу ширило се име Србије и Босне и само донекле Дукље, али Рашке не, што је свакако појава коју би једном вредело пажљивије проучити. Иначе, нешто о том раном простору Рашке наслућујемо и из Дукљаниновог даљег казивања, из којег можемо макар приближно закључити колика је била величина Рашке и колико се слаже са величином епархије Рашке из Василијеве повеље од 1020. године.

Говорећи на једном месту како је краљ Бело, унук краља Радослава боравио једном у Трибуњу (Требињу) и како су му великодостојници долазили са разних страна на поклоњење, Дукљанин наставља казивање овим речима: "Само рашки жупан, који бијаше од Тихомилова рода, не хтједе да са својом облашћу дође краљу. Тада се краљ Бело наљути, скупи војску и дође у Рашку. Љутомир пак, рашки жупан, прикупивши исто тако војску, дочека га ратом. Пошто се битка заметнула поред реке Лима, подлегне војска рашког жупана и нагне у бијег. Тада их је краљ са својом војском прогонио све до ријеке која се зове Ибар, и ту, док је жупан у бијегу прелазио преко моста, неки од његове пратње, да би стекли краљеву наклоност посијеку га мачем, баце га с моста у ријеку, и он умре."⁷⁹

⁷⁹ Дукљанин-Мошин, 71

Као што се види, мада за много шта из ове приче нема потврде у неком другом извору, особито у погледу личности, упадљиво је да се у овим ратним збивањима спомињу две реке — Лим и Ибар, које овде као да означавају две границе рашке жупаније. Неко ће можда приметити да Лим није морао бити гранична река, јер "et venit Rassam" може да значи да је краљ већ био у

Рашкој кад га је рашки жупан дочекао на Лиму, те би граница Рашке била негде још западније, али *venio, ire* може да значи и ићи, отићи, доћи као непријатељ, примицати се итд., те бисмо "*et venit Rassam*" могли, можда, да преведемо и са "и пође у Рашку". Али не само то, већ и сама логика збивања и природа ствари више иде у прилог мишљењу да је западна граница Рашке могла бити негде у пределу Лима. Јер да је била негде на Ћехотини или Тари морали бисмо се питати зашто рашки жупан није дочекао краља као непријатеља негде у тим пределима, рецимо на прелазу преко Таре или Ћехотине, јер би очигледно био у предности, пошто би краљу да би од Требиња стигао до Таре или до Ћехотине било потребно више времена и напора, него Љутомиру који би се у том случају кретао преко своје територије и могао за краће време стићи до граничног појаса.

Уосталом, кад Дукљанин каже "дочека га ратом", то може да значи да је жупан већ био спреман за одбрану своје земље, да је био спреман за битку, али није хтео да прелази границу своје жупање, јер није он намеравао да крене на краља, већ краљ на њега. Дакле, чини нам се да све говори да је рашка жупанија у оно време према западу допирала негде до Лима или можда и до развођа између горњег Лима и горње Таре. На истоку је, по свој прилици, Рашка допирала до реке Ибра, а вероватно и на југу, али у овом опису не треба схватити да је краљ Бело после Љутомировог пораза на Лиму гонио жупана преко целе Рашке, од западне до источне границе, јер би то била права бесмислица. Много је вероватније да је краљ, полазећи од Требиња и идући на Рашку што пречим путем прешао Тару негде око данашњег Мојковца и продужио према Лиму највероватније негде између Бијелог Поља и Андријевице. Поражен на том делу Лима, жупан се, вероватно, повлачи према горњем току реке Ибра где га је његова пратња убила. Кад бисмо мислили на жупаново повлачење према Ибру до његовог тока од Звечана према северу значило би да је он заједно са својом војском био гоњен преко 100 километара и било би чудно да том приликом, прелазећи преко своје територије не покуша негде да се супротстави краљу, чак ни у утврђеном Расу, па и раније на неком од тешких превоја.

Ако, пак, узмемо у разматрање просторни однос између горњег Лима и горњег Ибра запазићемо одмах да је реч о удаљености од око тридесетак километара, а то је удаљење које војска у бекству може да пређе без застоја, али уз доста велики напор, Свако даље кретање, а поготову на дужини од преко 100 километара, претпоставља краће или дуже застоје, тиме се пружа могућност јачем и организованијем противнику да пристигне бегунце и наметне им неочекивану борбу.

Размишљајући на овај начин, склони смо да закључимо да се Рашка онога времена, а и касније, није пружала према западу преко реке Таре, већ је допирала најдаље до развођа између Лима, Ћехотине и горње Таре, вероватно до Дукљаниновог Подгорја. На југу се, судећи по подацима из наведених Василијевих повеља Рашка жупанија граничила са облашћу Призренске епархије у коју је улазило Хвосно, за које знамо где се нализило, док се на југоистоку и, вероватно, према јужном Копаонику Рашка граничила са Липљанском епархијом, односно са Липљанском облашћу. Северни гранични појас допирао је до јужног граничног појаса Београдске епархије, али је тешко прецизније рећи где. Такође је доста тешко одредити и границу у северозападном смеру, мада је највероватније да је у том правцу Рашка допирала до Дринске жупаније. Ако би ово просторно разграничење Рашке било макар и приближно тачно и ако бисмо сукоб између краља Бела и рашког жупана Љутомира сматрали вероватним, без обзира на то што ништа поуздано не знамо ни о Белу ни о Љутомиру, стекли бисмо утисак да је Рашка у то време била само једна од многих жупанија, која је или била у зависности од неке јаче власти или јој је, као донекле самосталној стално претила опасност да буде припојена некој старијој и значајнијој држави. Та је опасност долазила било са запада (од Србије) или са истока (од Византије и Бугарске). Чини нам се да Рашка, колико из извора знамо, није никад сама предузимала напад било на коју страну. Она је, све док није ушла у састав Србије, углавном била у сталној опасности или од Византије или од Бугарске или од Србије. Читајући о овом упаду у Рашку преко Лима пада нам на ум да би у том опису могло бити сачувано сећање на прва настојања хумско-

требињско-дукљанских владара, или можда владара Порфирогенитове "садашње Србије", да у свој састав обухвате и источна подручја.

Али да погледамо шта би још могло да потврди наше убеђење да Рашка не само по обиму није тада била нека пространија област, већ да је и по значају заостајала за тадашњим приморским српским областима и за "садашњом Србијом". Тражећи такву потврду можемо се задржати на првом месту на Дукљаниновом спомену Подгорја са жупама: "Onogošte, Moratia, Comerniza, Piva, Gerico, Netusini, Guisemo, Com, Debreca, Neret et Rama".⁸⁰

⁸⁰ Исто, 75

Из веома савесне Новаковићеве анализе Дукљанинових података о географским положајима поменутих жупа, произилази као сасвим прихватљиво да су две најисточније жупе Подгорја биле око Комова, са западне стране горњег Лима и Дебрече, коју Новаковић претвара у Дабар и ставља у предео средњег и доњег Лима, уз претпоставку да је у тај предео улазио и крај око Пљевља.⁸¹

⁸¹ Ст. Новаковић. Српске области. 75—76

Пада одмах у очи да се велики део Дукљаниновог Подгорја територијално поклапа са Србијом ("Садашњом Србијом"?) која се налазила према "планинским странама" или "спреда" — гледано из приморских области и од Цетине и Ливна. Ово би се, иначе, слагало и са нашом претпоставком да је сукоб између краља Бела и рашког жупана Љутомира био на граничној реци Лиму. Дакле, ако се до долине Лима пружало Подгорје са својим жупама јасно је да се Рашка у то исто време могла налазити само источније од Подгорја, па смо тако, надамо се, дошли до претпоставке о њеном територијалном пространству у време о којем је реч.

Дукљанин нам за овај проблем пружа још један значајан податак. Он као да још јаче потврђује да Рашка никако није допирала до реке Дрине, а то доводи у сумњу податак истог писца да се источни део његове Србије — Рашке пружао од Дрине до Лапије (Лаба). За тај податак сазнајемо из Дукљаниновог казивања о рату између Часлава и угарског великаша. Дукљанин каже да је том приликом Часлав изишао у сусрет Кишу "u Drinskoj županiji pored reke".⁸² у том сукобу Киш је био побеђен и убијен. Према причи, Киша је убио неки младић по имену Тихомил, на шта Часлав "veoma zadovoljan, dade Tihomilu Drinsku županiju; i kćerku raškog bana dade za ženu". Дакле, мада не знамо сасвим тачно шта је све обухватила Дринска жупанија, верује се да је, свакако, захватала подручје с обе стране реке Дрине негде од Фоче до Вишеграда, или још пре, од састава Пиве и Таре до Вишеграда, будући да се сматра да на тај сукоб потсећа данашње место Цвилин код Устиколине, нешто северније од Фоче. Ово Дукљаниново казивање о сукобу са Кишом занимљиво је и значајно из више разлога.

⁸² Дукљанин-Мошин, 65. За размишљање о географском положају Дринске жупаније верујемо да може да користи и овај податак из 1359. године: iðhñòàâè ñâ ðàâü áîæü Äièòðè~, à çîâîiü ââèèèè ÷âèièè . . . О . à . . . âü òâ äiè äðü[æà] Äáðü è Äðèiu è Äüöêî [Ð]uäèiàìè(?) (у књизи пише [Ð]uäèièiè) Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, Београд, 1902 [113], (41)

Дрина је овде, по свој прилици, исто што и некадашња Дринска жупанија, а пошто је њен положај морао бити уз Дабар, Гацко и Рудине, као да је јасно да је реч само о горњем току Дрине, баш онако како се у овој књизи најчешће и заступа.

^{82a} Но, можда бисмо, и поред све наше неизвесности и колебљивости у утврђивању географског положаја Дринске жупаније, могли са претпоставкама ићи и даље. Наиме, ако Дукљанин на једном

месту каже да је Часлав дочекао Киша у Дринској жупанији и ту га потукао, и ако тај Кишов пораз везујемо за околину данашњег Цвилина недалеко од Устиколине, и ако, на другом месту, Дукљанин каже да је Драгомирова жена, а кћерка рашког великог жупана Љутомира, кренула у Босну и на путу у Брусну, у Дринској жупанији родила сина, то значи да од истог писца имамо два географска податка везана за Дринску жупанију, један на горњој Дрини, а други на Тихотини. Кад бисмо горње Дукљанинове податке могли прихватити као истините, а он је у XII веку по свој прилици знао шта је и где је била Дринска жупанија, могли бисмо са више смелости рећи да је та жупанија захватала сигурно горњу Дрину и један део долине Кехотине, ако не и читав њен ток све до изворне челенке иза које се, по свему судећи, налазило подручје које је припадало Лиму, односно, по свој прилици, Рашкој (горњој?). Оваква претпоставка је прилично у складу са Дукљаниновим описом сукоба краља Бела са рашким жупаном на реци Лиму, као и са положајем Дрине, посуда великог челника Димитрија уз Дабар и Гацко, па бисмо, можда, могли додати да подаци о Цвилину, Брусну, Беловој победи на Лиму и Димитријевом поседу на Дрини иду прилично у прилог претпоставци да је Дринска жупанија у време које нас овде интересује била у саставу Србије. Веома је вероватно да је средиште те жупаније било на положају данашње Фоче.

Пре свега, на карти запажамо да се Цвилин и вероватни јужни гранични појас Дринске жупаније готово додирује са северном ивицом Подгорја, а будући да смо видели да се жупе Подгорја умногоме поклапају са оним што из разних разлога сматрамо "садашњом Србијом", логично је да је Часлав пошао у сусрет Кишу из Подгорја, тј. из Србије. Да није тако морали бисмо се питати шта је Киш тражио чак код Фоче, а могли бисмо поставити и питање зашто Часлав није пошао у сусрет Кишу још северније? Тражећи објашњење, чини нам се прихватљиво следеће: Пошто је Србију покорио бугарски цар Симеон било јој је потребно више година да би се опоравила и Часлав, вероватно, у прво време није ни намеравао да води неку офанзивну политику. Када су Мађари у нади да ће лако савладати ослабљену Србију кренули на југ, Часлав је био приморан да их дочека, али, по свој прилици, није намеравао да се удаљи од свог подручја, па је зато из Подгорја ушао само у Дринску жупанију, за коју не знамо сигурно да ли је припадала Србији или је освојена у току овог ратовања. У сваком случају, врло је вероватно да Часлав није управљао подручјем северно од Дринске жупаније, јер би било крајње чудно да дозволи непријатељу да несметано продре у његову земљу читавих 200 километара кад би могао да му се супротстави на готово небројеним погодним положајима од Саве до Дрине у области Дринске жупаније. Што тако ипак није учинио разлог, чини нам се, може да буде једино у томе што је Киш све до надомак Подгорја (Србије) продирао преко територије која није тада припадала Србији. За питање где је тада било средиште српске државе и какву је улогу играла у то време Рашка, свакако је занимљиво то да Киш није пошао на Рашку до које би продор био једноставнији, већ се упутио уз Дрину, куда је било теже продрати и где је опасност била бројнија и већа, али се он тамо упутио из простог разлога што је пошао на Србију, а тада се до њеног средишта са севера најнепосредније допирало идући дуж Дрине.

Као што видимо, Дукљаниново казивање је у пуном складу са оним што смо досад сазнали о могућем положају Србије, али исто тако и Рашке. Јер, већ самим тим што исти писац у исто време спомиње Дринску жупанију и рашког бана чини се да је правио разлику између ова два подручја, а ако је Дринска жупанија већ постојала и то сигурно дуж обе стране Дрине негде од састава Пиве и Таре до северно од Фоче, значи да западна граница Рашке, по свој прилици, није могла ићи даље од западних падина Таре, Златибора и Златара, а даље од Јадовника, Гиљеве, Жилиндара и Крстаче није ишла, јер је, по свој прилици, до западних падина тих планина допирала источна граница Подгорја (Србије). Као што рекосмо, ово Дукљаниново казивање помаже нам да стекнемо јаснији утисак не само о пространству Рашке већ и о њеном значају у то време. Кад Дукљанин каже да је Тихомилу дао не само Дринску жупанију већ га и оженио кћерком рашког бана, јасно је да је Рашког бана (жупана) сматрао по значају нижим од Часлава, као што је, чини нам се, јасно да рашки бан и Часлав нису управљали истим подручјем, већ да је Часлав као господар тадашње Србије и као моћнији био у прилици да рашког бана (жупана) држи

у покорности и примора га да кћерку уда за велможу који је у одсудном тренутку помогао Чаславу а не рашком бану.

Дакле, према свему што смо досад запазили рекли бисмо да до овог времена Рашка још није имала неки јачи утицај на збивања везана за развој српске државе. Напротив, чини нам се да је њен значај добрим делом зависио од јаче или слабије повезаности са српским областима и жупама на западу, које су се налазиле у повољнијем положају и војно-политички шириле свој утицај према истоку, особито у периодима кад је стицајем околности бугарски и византијски утицај видно слабио. Рашка ће, видећемо, почети да добија већи значај тек од времена када постане најистуренија област једне шире политички уједињене територије чији су главни делови били удаљени и мање угрожени од непосредне византијске или бугарске агресије, па су могли још од ранијих времена преузети на себе улогу освајача нових земаља.

Осим ових мање или више географских особености које могу бити од значаја за стицање опште слике о распрострањености ране српске државе и које су нам биле неопходне ради поређења са подацима из других извора, у Дукљаниновом летопису вреди потражити још неке појединости које би нам могле још јасније приказати узроке и правце збивања у тој раној српској држави и у њеном суседству. Када Дукљанин излаже најстарију историју Хрвата и Срба као да и једне и друге замишља у склопу неке јединствене словенске државе. Прве знаке распадања те, да кажемо, заједничке творевине, како нам је барем Дукљанин приказује, назиремо у већ описаној подели коју је, наводно, извршио Светопелек (Будимир), поделивши земљу на Приморје и Загорје (Сурбију), а затим Загорје на Босну и Рашку. Као што смо рекли, он на том месту први пут и спомиње Рашку. Већ самим тим што Дукљанин такву поделу везује за сабор у Далми јасно је да средиште те његове јединствене краљевине ставља далеко на запад Балканског полуострва. Такав утисак стичемо пратећи његово казивање кроз читав Летопис. Ни на једном месту се чак и не назире да је Рашка била средиште и стециште неких пресудних збивања у том најранијем периоду. То се види већ из описа прилика после смрти Разбивојевог сина Владимира. За време Владимировог сина Хранимира, прича Дукљанин, побунила се Бела Хрватска (Croatia Alba) која је успела да отера краља Хранимира. На то је он, казује летописац, скупио народ из Расе и Босне и пошао на Белу Хрватску, али су га Хрвати, скупљени *in plano Chelmo*, потукли и убили.⁸³

⁸³ Дукљанин-Мошин 59—60

Мада о овом нема потврде у другим изворима нити нешто поближе знамо о личностима које се спомињу, стичемо некако утисак да је до Дукљанина сачувана извесна традиција о издвајању Хрватске у посебну територијално-политичку заједницу. То што Дукљанин каже да су се скупили *in plano Chelmo*, без обзира на то да ли је овде реч о Ливањском пољу или о неком другом месту, као да нам казује да се и тај, за нас непознати краљ, налазио негде на тој странн, можда у западном делу Порфирогенитове "садашње Србије", коју он ставља у Загорје и замишља је у заједничком саставу са Босном. Иначе, спомен сукоба *in plano Chelmo* симптоматичан је и због тога што се, ако *in plano Chelmo* значи на Ливањском пољу, то у приличној мери подудара са оним што знамо о пограничном подручју између Хрватске и српске групације према другим подацима. Сетимо се само да састављач 30. поглавља DAI за Хрватску каже "а према Цетини и Ливну граничи се Србијом", а ту су у близини и обе Борове главе у којима наслућујемо Дукљанинову *Pinus mons* као граничну између Сурбије (Србије и Босне) и Хрватске. Да је овде Рашка споменута само као једна од провинција не треба много ни доказивати. Ништа не казује да је она у то време имала неку водећу улогу. Чак сумњамо да је тада и била у саставу Србије, јер нам се чини, како смо на једном месту рекли, да Дукљанин једно касније стање ставља у много раније време. У сваком случају када Хранимир скупља војску за борбу против Беле Хрватске, то може да значи једино да је Хрватској супротставио снаге из Србије (Сурбије), а то опет потврђује

да су те две земље још у најраније време биле у непосредном суседству, дакле баш онако како произлази и из казивања састављача DAI.

Будући да нам је у овој књизи пре свега циљ да сазнамо где је било језгро најраније српске државе на Балкану, да ли у Рашкој или у Приморју или пак "према планинским странама", морамо се опет задржати на оном сукобу Часлава са Мађарима поводом којег се спомиње и Рашка жупанија. Међутим, пошто је веома важно како ћемо растумачити неке појединости из пишчевог казивања, особито са којим ћемо подручјем довести у везу, Часлава, кога Дукљанин назива краљем, чини се да је потребно да се подсетимо уз које области писац спомиње владаре од Хранимира до Часлава. Као што смо видели за време Хранимира побунила се Бела Хрватска, али већ при спомену његовог сина Тврдослава Дукљанин додаје да је поново заузео државу свога оца, што би се могло схватити као да у њу укључује и Белу Хрватску. Пошто је затим споменуо као владара Остривоја, писац напомиње да је за време Толимира цела држава живела у благостању. Но, већ у доба владе његовог сина Прибислава, каже летописац, побунише се великаши Босне са својим присталицама и убише краља. Међутим, његов син Трпимир, је, заједно са баном Босне, успео да похвата побуњенике, да их уништи и да завлада краљевством. Споменувши затим узгред Трпимировог сина Светозара, писац подвлачи да се за владе Светозаревог сина Радослава побунио бан Беле Хрватске. На то је, прича Дукљанин, Радослав један део војске поверио сину Чаславу (Ciaslavus), који је, понет успесима, истерао из земље оца и сам преузео власт.⁸⁴

⁸⁴ Исто, 62—63

Дакле, из ових појединости, како нам их је Дукљанин приказао, особито спомен побуне у Белој Хрватској и Босни, стичемо утисак да је средиште те државе било негде на западу, у сваком случају, далеко западније од Рашке. Уосталом, Дукљанин спомиње само побуну у Босни и наводи да је краљ уз помоћ босанског бана савладао побуњенике. Рашка се ту и не спомиње, али сигурно не зато што се Часлав као краљ тада у њој налазио, већ, по свој прилици, зато што се у то време или није ни налазила у саставу српске државе или што је имала сасвим мали значај. Тај утисак остаје и кад пратимо догађаје за владе самог Часлава. Ваља одмах рећи да се у историографији овај Дукљанинов опис узима готово у целини као истинит и везује за средину X века. Управо, што је још карактеристичније, фабулу, коју Дукљанин приписује Чаславу, сину Радослављевом, историчари без резерве везују за Порфирогенитовог Часлава, сина Клонимировог. Тако је из једног извора непотврђена прича о неидентификованој и временски неодређеној личности приписана личности истог имена коју спомиње други писац и која се хронолошки може доста јасно одредити.

Међутим, проблем је у томе што старији писац (Порфирогенит) тврди да се Чаславов отац звао Клонимир, док каснији писац, млађи, каже да се отац његовог Часлава звао Радослав. Затим Порфирогенит, који је био Чаславов савременик, ниједном речи не спомиње рат свога Часлава са Мађарима, нити описује начин његове смрти, док млађи писац (Дукљанин) доста опширно прича о рату свога Часлава (Ciaslavus) са Мађарима и о његовој смрти у Сави. Додуше, то што Порфирогенит не описује сукоб Чаславов са Мађарима не мора да значи да се није и догодио. Када пратимо шта Порфирогенит казује у глави 32. о Чаславу, стичемо утисак да је то поглавље завршено док је Часлав још био жив. Последњи цар кога Порфирогенит спомиње као добротинитеља је Роман: "Штавише многи из Бугарске побегну у Цариград и њих цар Роман заодене, обдари и пошаље Чаславу. И пошто је помоћу богатих дарова ромејског цара средио и населио земљу, он је, као и раније, покорно потчињен цару Ромеја и захваљујући великодушности цара и његовим многим добротинствима, средио ову земљу и као архонт се у њој учврстио."

Ако је Романова владавина завршена децембра 944. године, рекли бисмо да Порфирогенит и о Чаславу говори само до те године, јер неће бити да кад говори о царевим добротинствима мисли на себе. И сама констатација да се Часлав у земљи "као архонт..." учврстио, указује на

нешто што траје и у тренутку кад се о томе говори, а то је могло бити само до 944. године. По свему судећи, Порфиригенит није доживео Чаславову смрт, јер би иначе, по обичају, споменуо ко га је наследио. Према томе, ако је Порфиригенит, као што се мисли, своје дело завршио 948/49. или 952. године, не може сматрати да се Порфиригенит и Дукљанин не слажу у погледу податка о рату са Мађарима и начину Чаславове смрти. Порфиригенит, који је умро 959. године једноставно није стигао да то забележи.

Осим онога што је досад истакнуто као разлика између ова два писца када је реч о Чаславу, постоји разлика и у опису начина Чаславова доласка на власт. Док Порфиригенит Часлава доводи из Бугарске и то као бегунца и почетак његове владавине описује као крајње скроман, дотле је Дукљанинов Часлав пре доласка на власт био ангажован као војсковођа на сасвим другом крају земље угушујући побуну у Белој Хрватској, и дошао је на власт пошто је протерао свог оца из земље. Нас, ма колико да је значајно, тренутно не интересује толико да ли су све појединости истините колико нас занима позорница догађаја, па било да о њој говори савременик или преносилац неке даље традиције. Из анализе Порфиригениновог излагања догађаја из IX и прве половине X века стекли смо утисак да је у збивања о којима се говори било укључено широко подручје од пограничне зоне према Хрватској до пограничне зоне према Бугарској. То ће рећи да под његовом Србијом ни у ком случају не можемо рачунати само Рашку и њена непосредна суседства, ако је уопште у његово време она и била саставни део Србије.

Да бисмо се уверили у то да Рашка у том раном периоду није уопште играла неку значајну улогу у збивањима везаним за историју Србије, задржаћемо се још мало на Дукљаниновом опису Чаславове владавине. Као што знамо, Дукљанин прича како је за време Часлава угарски великаш Киш (princeps Ungariorum) ушао с војском у Босну и опљачкао и опустошио ту провинцију. На то је, каже, краљ (Ciaslavus, Часлав) скупио народ и изишао му у сусрет у Дринској жупанији поред реке. Сукоб се завршио на тај начин што је, по Дукљанину, неки младић по имену Тихомил, после пораза Мађара на месту званом Цивелино убио угарског великаша Киша на месту касније названом Кисково.⁸⁵

⁸⁵ Исто. 64—66

Обрадован овим, краљ Часлав је, продужава Дукљанин, дао Тихомилу Дринску жупанију и за жену кћер бана Рашке. Дукљанин затим прича како је Часлав у поновном рату са Мађарима изгубио живот у Сави, па наставља овим речима:

"Posle toga ostade zemlja bez kralja, i banovi su počeli da gospodare svojom zemljom, svatko svojom oblašću i okružjem, i podvrgnuše sebi župane, od kojih uzimahu danak, kao što je obično uzimao kralj. Ipak nitko se ne usudi da sebi prisvoji kraljevsko ime. Tihomil je i po smrti tastovoj vladao zemljom Raškom, ali se nije usuđivao zvati se ni kraljem ni banom, već samo velikim županom, jer je bio na čelu ostalim raškim županima. Tako su upravljali zemljom mnogo vremena."⁸⁶

⁸⁶ Исто, 67—69.

Из овог описа готово је сасвим јасно да је Дукљанин доследан оном што је раније говорио о Радославу и Чаславу. По њему, Радослав је управљао чак и Белом Хрватском, а како је рекао да је Часлав отерао оца из земље и преузео власт, могуће је да је Часлав почео да влада ако не неком јединственом територијом оно сигурно неком веома пространим у којој је било укључено више мањих или већих области. То се може закључити по спомену банава, жупана, "својих земаља", области и провинција. Па ипак, очигледно је да је у овом Дукљаниновом пасусу посебно интересантан спомен Босне и Рашке, две, да кажемо, области са којима се у историографији праве различите комбинације како у погледу њиховог територијалног пространства, тако и у односу на припадност овој или оној државној заједници или пак на улогу и значај у образовању прве српске државе. О Босни је било речи поводом насељених градова које Порфиригенит наводи

у глави 32, посвећеној Србији, при чему спомиње и два града у области Босне. То је протумачено као да је Босна у Порфирогенитово време, па чак и раније, била у саставу Србије. Потврду за такво мишљење истраживачи су нашли у наведеном Дукљаниновом податку по којем се Загорје, које он назива и Србијом (Surbia), дели на два дела, од Дрине према западу до Борове планине, коју назива Босном, и од Дрине до Лапије који је назвао Рашком.

На основу ова два овако издељена подручја, једина своје врсте, настало је мишљење да је првобитна област Босне обухватала углавном крај у изворном пределу реке Босне ("Врхбосна"), али се временом, због Дукљаниновог податка о западној граници Сурбије — Босне до Борове планине и због спомена жупа Ускопља и Пливе усталило мишљење да се Босна у X веку на западу простирала до горњег тока реке Сане. Северна граница те ране Босне била је неизвесна и она је временом у историографији конструисана према каснијим подацима, с тим што је замишљано да је такво стање могло постојати и нешто раније. Јужну границу Босне као да је било најлакше означити јер су ту природну границу чинили планински венци дуж Неретве, а и зато што се ту није могао занемарити податак о постојању Подгорја. Што се тиче источне границе, постоји извесна недоумица. Неки је доводе до Дрине, вероватно руководећи се Дукљаниновим податком о Дрини као источној (како источној??? - tanjel) граници Босне, док су други у неизвесности због спомена Дринске жупаније за коју Дукљанин не каже коме је припадала. Осим овога што знамо или што наслућујемо, долази и Дукљанинов податак о Кишовом продору у Босну и о пљачкању и пустошењу те области. Податак је несумњиво значајан, али је невоља у томе како да га схватимо. Могућности за решење има више.

Пре свега, кад Дукљанин каже да је Киш ушао с војском у Босну, а не наводи ниједну другу област између Угарске и Босне, по природи ствари претпостављамо да су се те две земље граничиле, да су биле у суседству, само се поставља питање где? Претпоставља се да су Угри у X веку били у Срему и можда нешто западније, а то би значило да су у Босну ушли чим су прешли Саву. Ако је тако шта да радимо са Порфирогенитовим податком да је Салинес био један од насељених градова у Србији, а највећи број историчара мири се са мишљењем да је Салинес био тамо где је данас Тузла, што би значило, ако је то тачно, да Киш, с обзиром на положај Тузле, није могао ући у Босну већ у Србију. Међутим, пошто је готово неприхватљиво да је Салинес — Тузла припадао Србији, рекло би се да је Киш, баш како и Дукљанин каже, ипак ушао у Босну. Ако је тако, онда је наша представа о Босни X века крајње неизвесна. Размишљајући о томе пада нам на ум, ако је Дукљанин знао шта говори и ако је био доследан ономе што каже, значило би да је под упадом у Босну мислио на западни део Србије коју је назвао Босном. Међутим, ни то није решење, јер се опет своди на исто, да је Киш најпре продро у Босну. У нашој неизвесности остаје нам једино да помислимо да је Дукљанин догађаје из X века везивао за подручја која су називе које он спомиње добила касније. То би могло значити да је Дукљанин хтео да каже да је Киш опустошио област која се у његово време звала Босна, мада је, свакако, сасвим сигурно да је у том опису претерао. Киш је, по свој прилици, опљачкао само оне делове кроз које је пролазио на путу за Србију.

Ако бисмо са оваквим резонавањем били у праву морали бисмо се питати чија је била Босна у време сукоба између Киша и Часлава? По свему судећи, чини нам се да одмах можемо да кажемо да тада није била у саставу Србије. Да је била у њеном саставу било би крајње несхватљиво како се могло десити да Часлав, који се, како Порфирогениг каже, уз византијску помоћ учврстио у својој земљи, коју је успешно обновио, да тај исти Часлав допусти да Кишова војска (ни бројна ни јака) продре чак и преко 200 километара дубоко на југ, пустошећи уз пут, а он да је дочека тек негде код Фоче, кад је од Саве до места сукоба имао небројено много погодности да Кишове очигледно слабије снаге дочека и потуче исто онако како је то учинио, наводно, код данашњег Цвилина. Ми овде не видимо друго објашњење него да је Киш тада имао два циља: да, пре свега, заузме и опљачка Босну, или можда само да је опљачка, а онда да крене на Часлава не би ли спречио консолидовање Србије, коју је тада помагала Византија. То што је Часлав дочекао Киша у близини данашње Фоче доста је разумљиво ако смо пажљиво пратили све

што је досад речено о могућем географском положају и територијалном пространству Србије до средине X века. Ако је Киш хтео да продре у средиште тадашње Србије, није ни могао изабрати други пут него дуж Дрине. Дакле, мада овде не можемо ништа поуздано рећи о северној ивици тадашње Босне, чини се да можемо поуздано тврдити да је та област у то време била самостална.

Што се тиче Дринске жупаније врло је вероватно да је она била једна од бројних жупанија које су биле или самосталне или лабавим везама повезане било за Босну, било за Србију. Сасвим је могуће да је Часлав гонећи Киша према северу успео да заузме Дринску жупанију и покушавајући да је чвршће веже за Србију дао је једном свом великашу. Дукљанинови подаци су нам драгоцени и за боље познавање значаја Рашке у то време. Судаћи по ономе што он каже, очигледно је да се Рашка тада налазила у подређеном положају према Србији. Чим је Часлав, као владар Србије, могао да свом великашу да кћер рашког жупана, готово да Дукљанин и није могао на бољи начин да прикаже понижавајући положај рашког жупана. При том треба имати у виду да је Тихомил, барем како га Дукљанин приказује, све до ових збивања био само свештеников син без неког већег угледа.

Како бисмо, иначе, могли протумачити да краљ удаје кћерку једног бана, а да над тим баном нема неку јачу власт? Могуће је, зато, да је Рашка тих година, можда убрзо после повлачења Бугара и поновног јачања Византије, ушла у састав Србије као једна од жупанија без икаквог посебног значаја, осим што је њен географски положај, окренут према северу, истоку и југоистоку омогућавао Србији да се преко ње извуче из планинског Подгорја и продре у питомије пределе. Да Рашка није ни пре тога ни у то време имала неку значајну улогу у односу на остала подручја, као да потврђује и Дукљаниново казивање да Тихомил није желео да се назове ни краљем ни баном већ титулом трећег ранга — великим жупаном. Да је Рашка у то време била моћнија и утицајнија, зар краљева смрт не би била повољан тренутак да њен владар преузме краљевску титулу и постане господар осталим жупанима не само у својој области већ и бановима у другим деловима земље?

Запажамо, такође, да Дукљанин не наводи чак ни име рашког жупана, који је по краљевој вољи био приморан да своју кћер да за жену дотад непознатом младићу, већ само каже да је Тихомил, тај младић, кад му је умро таст, загосподарио и рашком земљом, значи и Дринском жупанијом и Рашком. Да је Рашка у то време била нека значајнија област, било српска или неког другог словенског становништва, зар би жупани такве једне моћне утицајне области олако дозволили да им загосподари старешина једне свакако мање жупаније, Дринске, и то човек који тек што је и у својој области постао жупан. Кад Дукљанин ипак о Рашкој говори на овај начин као да је сасвим јасно да јој није придавао неки већи значај. Он њу, као што видимо, назива провинцијом којом управља бан, чији је ранг одмах до краљевог, али чим је њен бан умро та провинција постаје плен једне жупаније. При том се нико од жупана Рашке није ни усудио да се супротстави, што, да поновимо, јасно показује да Дукљанин о Рашкој није за то време ни могао рећи ништа ласкавије, те остаје, дакле, утисак да је Рашка у то доба била или мања провинција или обична жупанија без веће снаге да се озбиљније умеша у војно-политичке односе на ширем простору.

Тај утисак произлази и из даљег Дукљаниновог казивања. Наиме, пошто је испричао шта се десило са Чаславом, летописац нас упознаје са догађајима везаним за Радослава, кога је Часлав, наводно као син, протерао из земље. Радослав је, каже Дукљанин, отишао у Рим, где се, после Чаславове смрти, на молбу својих присталица, оженио и добио сина Петрислава. И овај Петрислав се оженио романком и добио сина Павлимира, кога Дукљанин зове још и Бело или Белимир. Једне године, прича Дукљакин тај Бело је из Апулије дошао у Далмацију, наводно позван од Словена, који су га звали да преузме власт у земљи својих предака. Мада је ово Дукљаниново причање тешко хронолошки пратити, јер за Белов долазак у Далмацију везује и настанак Дубровника, оно је занимљиво по неким другим збивањима, особито кад је реч о правцу којим се, наводно, ширио војно-политички утицај из Далмације према унутрашњости. То је доказ да се до Дукљаниновог времена сачувало сећање на тешке унутрашње сукобе који су настали

после смрти неког заједничког краља (по Дукљанину то је био Часлав) и на покушај да се из Далмације поново организује јединствена власт.

Због свега досад познатог о приморским српским областима и о "садашњој Србији" не треба да нас чуди што у те догађаје уплиће баш Далмацију. Та збивања он излаже следећим речима:

"Kad su čuli banovi i župani u zemlji da je došao Belo, unuk kralja Radoslava, obrađuju se, a najviše narod slovenske zemlje; počеше pridolaziti k njemu sa svih strana naročito stanovnici tribunjskog okružja, koji dođu i s velikom počašću odvedu ga u Tribunju. Zatim dođu u Tribunju i banovi, koji ga sa županima i satnicima primiše s poštovanjem i na dan Uzašašća gospodnjeg postave ga za kralja. Samo raški župan, koji bijaše od Tihomilova roda, ne htjede da sa svojom oblašću dođe kralju. Tada se kralj Belo naljuti, skupi vojsku i dođe u Rašku. Ljutomir pak, raški župan, prikupivši isto tako vojsku, dočeka ga ratom. Pošto se bitka zametnula pored rijeke Lima, podlegne vojska raškog župana i nagne u bijeg, Tada ih je kralj sa svojom vojskom gonio sve do rijeke koja se zove Ibar i tu, dok je župan u bijegu prelazio preko mosta, neki od njegove pratnje, da bi stekli kraljevu naklonost, posijeku ga mačem, bace s mosta u rijeku, i on umre. Kralj pak preuzme kraljevstvo svojih otaca, i zemlja se smiri pod njegovom pažnjom. Zbog pobjede, Rimljani koji bijahu s kraljem, podignu u Raškoj crkvu u čast svetog Petra apostola u mestu blizu Kaldane (Podbjelje). I ne daleko od iste crkve sagradi kralj na jednom brijegu tvrđavu i nazva je po svom imenu Belo. Naredi pak, da pomenuta crkva bude biskupska, i postavi ondje biskupa i biskupiju sve do današnjeg dana. Potom stade kralj obilaziti zemlju i svoje kraljevstvo."⁸⁷

⁸⁷ Исто, 70—72

У вези с описаним догађајима већ је изражено мишљење да је у то доба Рашка у односу на неке друге области била у подређеном положају. На жалост, ми о овом што нам је Дукљанин испричао поводом Беловог доласка у Травунију и његовог упада у Рашку не можемо наћи потврду у неким другим изворима, али нам се чини да Дукљаниново казивање ипак има неку историјску подлогу. Кад мало пажљивије размотримо Дукљаниново излагање стичемо утисак да се у њему у географском погледу назире у првом реду Порфиригенитове приморске српске области, тада на челу са Травунијом, затим "садашња Србија" и најзад Рашка, можда заједно са Дринском жупанијом. Могуће је да је у нама непознато време дошло до неких тешких унутрашњих сукоба у српским земљама у којима су приморске српске области покушале да опет успоставе ранију доминацију над осталим српским подручјима. Судећи по Дукљанину, Травунији је успело да у лицу краља Бела организује остале српске области, заједно са "садашњом Србијом", али се тој намери супротстављају, ако смемо да кажемо нова — источна подручја на челу са Рашком, која су ушла у састав "садашње Србије" — Чаславове, вероватно после слабљења Бугарске и уз благонаклоност Византије.

Можда ове догађаје можемо сматрати као последицу оног стања када је Симеон покорио Србију, што је, вероватно, пружио прилику неким дотад притајеним снагама да покушају да поново успоставе неко раније јединство, али не под врховном влашћу владара "садашње Србије" већ оних из Приморја, пре свега из Травуније. Не треба исклучити ни могућност успеха романског Приморја, културнијег и развијенијег, потпомогнутог још и црквом, да продре дубље у унутрашњост користећи слабости које су настале смрћу Чаславовом. Подизање или обнова цркве (Светог Петра) и оснивање бискупије доста јасно указује на тежњу Рашке да се у сваком погледу јаче веже за српску државу, која је у то време била под јаким утицајем Приморја (Дукљанин каже да су цркву у Рашкој подигли Римљани, што ће рећи Романи). Приморје је, видећемо, од тог врвмена, задржало своју доминацију над осталим земљама веома дуго. Ово јаче принудно оријентисање Рашке према западним словенским областима запажамо доста јасно и у казивању Дукљаниновом о догађајима после смрти бугарског цара Петра.

Пошто је испричао да је после Петрове смрти византијски император заузео целу Бугарску и да је тада била заузета и цела област Рашка, летописац наставља: "Raški župan također pobjegne i

dode kralju Predimiru sa svoja dva sina Plenom i Radigradom i kćerkom svojom zvanom Prehvala, a kralja nađu u županiji Onogoštu (Nikšiću)." ⁸⁸

⁸⁸ Исто, 72-73

Као што се види, и Дукљанин зна да је Рашка једно време припадала Бугарској, али када ју је заузела византијска војска он не каже да је тада била заузета Србија, већ само Рашка, а рашки жупан бежи краљу, свакако српском, и налази га у Оногошту (Никшићу), тј. у једној од жупа Подгорја коју оба писца, и Порфирогенит раније и Дукљанин касније, убрајају у Србију. Поводом доласка жупана Рашке, чије име овде чак и не спомиње, Дукљанин прича даље како се краљ заљубио у Прехвалу и оженио се њоме, давши својим рођацима Требесу и поставивши Радиграда за жупана у Оногошту, што опет јасно показује подређени положај Рашке и њених жупана према владарима у Подгорју (Србији). И оно што Дукљанин даље казује изазива исти утисак: "Posle ovoga nije prošlo mnogo vremena kad umre grčki car, a kralj Predimir je, zajedno sa svojim tastom [opet bez imena], poručio Rašanima, svojim prijateljima da, ne plašeći se ništa, pobiju Grke koji su držali vlast nad njima. To je i učinjeno. Pošto su jednog dana pobijeni svi Grci, pređe kralj sa svojim tastom i rođacima, preuze celu Rašku i postavi svoga tasta, kao što je i pre bilo, za velikog župana, a njegove rođake za župane pod njegovom vlašću, da posедују i управљају ovom provincijom, ali da priznaju kraljevska prava" ⁸⁹

⁸⁹ Исто, 74

Зар се из овога не види јасно да је Рашка тада била у подређеном положају према краљу чија је власт и снага била заснована на управљању неким већим подручјима на западу. Да је између Рашке и краљеве земље постојао неки други однос или да је Рашка пре тога била у саставу Србије, зар би се краљ обраћао Рашанима као рођацима, а не као поданицима и зар би он тим рођацима поручивао да устану на Грке, а да се и сам не умеша у та збивања да је био у питању део његове државе коју је требало ослободити од Грка. Отуда нам се чини да и из овог дела Дукљаниновог казивања произлази као да је реч о оном периоду када се Рашка ослобађала најпре од бугарске власти а онда и од византијске, и када се у те односе све више почела уплитати Србија, чији су владари на разне начине настојали да своју власт прошире и на Рашку. Но, ако смо из досадашњег Дукљаниновог излагања још увек у положају да нагађамо која би то подручја могла бити из којих је краљ настојао да прошири своју власт на нове области, из онога што летописац даље казује биће нам, чини се, јасније.

Када је, наиме, на једном месту констатовао како је краљ Предимир добио четири сина, одмах је додао да је отац првом сину, Хвалимиру, дао на управу Зету, другом сину, Болеславу, Травунију, трећем, Драгославу, Хум, а четвртном, Свевладу, Подгорје. Кад ово читамо одмах нам пада у очи да се приликом поделе краљевства не спомињу Паганија, Босна и Рашка, али још више пада у очи то да су ове четири области у ствари оне исте које, са изузетком Зете (Дукље), Порфирогенит наводи као првобитно српске земље. Према томе, без обзира на то што никако не можемо да проникнемо у Дукљанинове владаре, његови географски подаци везани за одређена стања и збивања готово се у потпуности поклапају са онима које нам је оставио Порфирогенит.

Што Дукљанин приликом ове поделе не даје никакво објашњење за Паганију можда и не треба да нас чуди. Она је у то време била или у саставу Хрватске или можда Захумља (Хума), а Рашку је изоставио или зато што је нешто раније рекао да је Рашком већ управљао Предимиров таст као велики жупан, или зато што је Рашка била земља ван оне целине коју су у своје време сачињавале најпре приморске области и "садашња Србија" (Подгорје?), а онда можда само "садашња Србија" уз неке новоосвојене земље, као нпр. Дринска жупанија, а затим, доцније, и Рашка. Да је Рашка у то време могла ући у састав Србије, али са посебним положајем, можда

може да потврди и Дукљаниново уверење да је Предимир чак и сахрањен у цркви Светог Петра у рашкој епископији, па је можда и своје последње године проживео у Рашкој.

Што се тиче Босне, из Дукљаниновог даљег причања санајемо зашто и та провинција није споменута приликом поделе земље четворици Предимирових синова. Изгледа да је у то време Босна доживљавала неку прекретницу. Тај процес као да је започет још убрзо после Павлимирове (Белове, Белимирове) смрти. Дукљанин та збивања описује на овај начин:

"По kraljevoj smrti potomci Tihomilovi uzeše da vladaju Raškom, a i svi banovi, isto tako kao i prije, počеше vladati samovoljno, pa ne htjedoše voditi računa ni o kraljici ni o njezinom sinu [Tišemiru]. Samo se Tribunja pokoravala kraljici, jer su njeni srodnici bili u Tribunji i Lauziju, pa se nisu usudili odmetnuti se od nje. Kad je dječak [Tišemi] odrastao ožene ga kćerkom bana Čudomira iz Bijele Hrvatske, s kojom rodi dva sina: Predimira i Krešimira. Kad su dječaci porasli, Tešimir pošalje sina tastu svome, koji je vladao u Bijeloj Hrvatskoj, i naredi mu da pribere vojsku i pođe na bosanskog bana. Sam pak sa svojim sinom Predimirom, prikupivši svoje srodnike i tribunjski narod, uze da ratuje protiv bana, koji je upravljao okružjem Prevalitanom. I ban je prikupio svoj narod i spremio se za boj. Kad se zametnuo boj, pade ban i umre. Pade i Tišemi i bude ranjen, potom umre. Sin pak Predimir dobije bitku i zauzme cijelu Crvenu Hrvatsku, pa bi okrunjen za kralja. I on stade vladati zemljom i kraljevstvom svojih otaca."⁹⁰

⁹⁰ Исто, 72—73

Као што видимо, Дукљанин нас овде обавештава о неким унутрашњим немирима у којима се не сналазимо најбоље, али наслућујемо да је реч о догађајима у којима су дошле до изражаја тежње појединих области и земаља да се ослободе неке централне врховне власти, чије је средиште, изгледа, било у Требињској области. Покушало се да се неки делови одрже помоћу родбинских веза, али се тој врховној власти супроставиле особито Босна и Рашка. У овом делу Дукљаниновог казивања велику недоумицу ствара спомен Превалитане и Црвене Хрватске. Пратећи његов текст добијамо утисак да је Превалитана била тада у власти босанског бана. То нас чуди јер тамо где би по нашем знању морала да буде Превалитана сам Дукљанин налази Дринску жупанију, Рашку, Подгорје и Зету. Све једно до другог. Мишљење да би Превалитана могла бити исто што и Дукља тешко је прихватити, јер, као што знамо, сам Дукљанин Дукљу назива Зента (Зета). Осим тога, летописац каже да је Тишемир са сином Предимиром пошао да ратује против бана који је управљао само једном облашћу (*qui Praevalitanam regionem regebat*). Која би то област могла бити кад сад писац на другом месту у некадашњој римској провинцији Превалитани наводи више области у којима је, у свакој појединачно, управљао по један бан или жупан.

Али неизвесност око Превалитане постаје још већа кад одмах затим читамо како је Тишемиров син Предимир добио битку и заузео целу Црвену Хрватску. Дакле Тишемир и Предимир су пошли у рат против бана који је управљао Превалитаном, а кад је Тишемир умро, за његовог сина Предимира летописац не каже да је заузео целу Превалитанију, како бисмо очекивали, већ целу Црвену Хрватску. Поп Дукљанин на овом месту Црвену Хрватску спомиње по други пут.

Као што се сећамо, први пут је летописац споменуо ову земљу поводом сабора у Далми и поделе тобожњег Светопелековог краљевства на више делова од којих је онај од Далме до Бамбалоне (Драча) назвао Црвеном Хрватском, односно Горњом Далмацијом. Ако се вратимо опису Тишемировог и Предимировог рата против бана који је управљао Превалитаном, а одмах затим и оном месту на којем летописац причу о том рату завршава констатацијом да је Предимир заузео целу Црвену Хрватску, онда, бисмо ако је Дукљанин у овом излагању био доследан, морали разумети као да је Предимир том приликом заузео читаво подручје од Далме до Драча, јер је летописцу то цела Црвена Хрватска. Но, у недоумици око значења назива Превалитана и Црвена Хрватска можда ниједан од ова два назива не би требало схватити у буквалном смислу,

јер се чини да ни сам Дукљанин, кад је реч о Превалитани, није био доследан. Он је Превалитану споменуо најпре поводом наводног Остроиловог продора у Илирију, када је, каже, после заузимања целе Далмације и приморских крајева, засео у области Превалитани, а затим је ову област навео поводом припрема византијског цара да крене против Остроила, јер је чуо "da se on s malom vojskom zadržao u oblasti Prevalitani".

Овде ћемо још једном напоменути да хрватска редакција Летописа не опомиње Превалитану, већ доста опширно говори о продору Остроиловом у Босну и Далмацију и разорењу далматинских градова Далме, Наруна, Солина и Скардона, док на другом месту код спомена Превалитане у хрватској редакцији стоји "a to је u Bosanske strane".⁹¹

⁹¹ Исто, 43

Нешто око Превалитане и Црвене Хрватске свакако није у реду, особито кад се сетимо шта је о приморским областима, заједно са Дукљом, писао Порфиригенит, много ближи и упућенији у порекло становника тих области и у њихове називе. Отуда нам се чини да је овде пре реч о некој области Загорја као ширег појма или можда неког дела Подгорја, док бисмо под Црвеном Хрватском могли можда подразумевати Паганију. Међутим, ни овом претпоставком не смањујемо неизвесност око Превалитаније и Црвене Хрватске. Можда бисмо још једино могли да помислимо да је Дукљанин хтео да каже да је Предимир после свих успеха сузбио немире на целом подручју којим је владао, а то је оно исто подручје које је Дукљанин у своје време назвао Црвеном Хрватском подразумевајући под тим, у ствари, Горњу Далмацију под коју је делимично улазила и некадашња римска провинција Превалитана. Раније смо видели какав је однос успостављен између Предимирове државе и Рашке, али је исто тако важно да погледамо шта Дукљанин говори о Предимировом брату Крешимиру, кога је отац Тишемир, наводно, послао своје тасту, који је владао Белом Хрватском:

"Brat njegov Krešimir, kaže Dukljanin, ratujući zajedno sa ujakom, opustoši Uskoplje i Luku i Plevu. Bosanski pak ban, videći da se ne može s njime mjeriti u borbi, pobjegne k ugarskom kralju. Potom zauzme Krešimir cijelu Bosnu i vladaše njome. A kad umre otac njegove majke, zavlada Bijelom Hrvatskom."⁹²

⁹² Исто, 73

Овим се, рекли бисмо, објашњава зашто су Предимирови синови добили на управу само Зету, Травунију, Хум и Подгорје. Босна је тада, како изгледа, припадала Крешимиру, док је Рашка могла бити у саставу Предимирове државе, али, вероватно, са посебним статусом. Верујући да је Дукљанин у основи испричао истинита збивања у односима између Србије, Беле Хрватске и Босне, ипак бисмо са малом неверицом прихватили његову тврдњу да је Крешимир заузео баш целу Босну и да је уз њу владао и Белом Хрватском, али нас летописац уверава да је истим земљама владао и Крешимиров син Стефан. Међутим, каже, већ његови наследници управљају само Хрватском. Босна је, изгледа, у то време, све успешније одржавала положај земље независне било од Хрватске, било од Србије, тј. од приморских области.

Што се тиче Рашке, према Дукљаниновом казивању, она тада није ни била у стању да успостави своју доминацију над Босном или над неком другом земљом у свом суседству. И Босна и Рашка су се у то доба, некад мање, некад више, налазиле под врховном влашћу једне државе (српске) која је деловала из Приморја или временом, видећемо, све више из Дукље (Зете).

Док се јасније не испољи јачи утицај Дукље да погледамо шта се све, по Дукљаниновом уверењу, дешавало са приморским областима, које су, наводно, наследили Предимирови синови. За ове Предимирове синове Дукљанин каже да су владали толико окрутно да су изазвали гнев народа, који се побунио против њих и успео да побије и њих и њихову децу. Остао је у животу само Силвестар, син Болеславов. Он је успео да заједно са мајком, која је била Дубровчанка,

побегне у Дубровник. Пошто су, међутим, прича даље Дукљанин, убрзо помрле и убице Предимирових синова и њихових породица, уплашени народ позове јединог преживелог Предимировог унука Силвестра, који дође из Дубровника и као краљ преузме управљање целом Тетрархијом, тј. Зетом, Травунијом, Хумом и Подгорјем. Као што видимо, Дукљанин непрекидно подсећа на постојање неке прадавне јединствене српске краљевине у Приморју и "садашње Србије" у Подгорју, која је, изгледа, врло рано била у некој вези са Дубровником. Врло је могуће да је Дукљанин сачувао сећање на тешке унутрашње борбе које су пратиле прелаз из родовско-племенског уређења на државу са јачом влашћу једне личности. На жалост, никако не можемо да се снађемо у његовој хронологији, а и тамо где нам се учини да смо ухватили неку везу, нигде не налазимо потврду личности које спомиње. Такав је случај са Тугемиром, сином Силвестровим, као и Тугемировим сином Хвалимиром, за чије време се, каже Дукљанин, подигао у бугарском народу цар Самуил, заратио с Грцима и протерао их из Бугарске.

Занимљиво је да Дукљанин, наводећи како је Хвалимир имао три сина, додаје одмах да је најстарији син Петрислав владао Зетом, Драгомир Травунијом и Захумљем, а трећи Мирослав Подгорјем. Опет се, дакле, јављају четири првобитне области, при чему је занимљиво да је две области (Травунију и Захумље) држао средњи син, а не ни најстарији ни најмлађи. Према томе, чини нам се да и овде постоји нека историјска подлога; у противном, летописац би, вероватно, измислио још једног сина не би ли било као и у случају кад су овим истим областима владала четири Предимирова сина. Овај одељак Дукљанин завршава причом како је једном приликом најмлађи брат Мирослав пошао да посети свог старијег брата, али се прелазећи чамцем преко Балте (Скадарског језера) удави, а његову област наследи тај брат, Петрислав. Ми, наравно, не знамо да ли су догађаји баш онако текли и да ли су све личности заиста постојале, али запажамо да Дукљанин тврди како је владар Подгорја ("садашње Србије"?), Мирослав, изгубио живот у Зети, после чега је владар Зете, Петрислав, завладао и Подгорјем.

Зар нас ова прича не подсећа на супротности између Зете и Србије, коју обично замењујемо са Рашком? У сваком случају, у овом Дукљаниновом казивању као да назиремо почетак оног периода када се Дукља (Зета) све одлучније јавља као претендент на власт и у осталим областима, било српским, било у оним које су мање или више зависне од Србије.

Ово поглавље, у којем се о Зети говори опширније него обично, Дукљанин почиње са Петриславовим сином Владимиром, што је у историографији прихваћено готово у целини као извор за владавину краља Владимира и историју Зете у његово време, али исто тако и за историју Самуилове владавине. Дукљанин у овом занимљивом и значајном одељку казује најпре како је цар Самуило, полазећи на далматинске земље, дошао са својом војском под планину звану Облик (Тарабош), на којој се налазио краљ Владимир. Ту је оставио један део војске, а с другим делом војске пошао да освоји Улцињ. У међувремену Владимир је одлучио да се преда Самуилу, који га је одмах прогнао у охридски крај, у Преспу, а сам, не успевши да заузме Улцињ, крену на Котор, Дубровник и пљачкајући по Далмацији стиже, каже Дукљанин, све до Задра: "Ovako pustošeci, pređe car primorske kao i zagorske oblasti sve do Jadra (Zadra), potom se vrati kroz Bosnu i Rašku u svoj kraj."⁹³

⁹³ Исто. 79—80

Ако нам је Дукљанин описао тачно стање, онда бисмо могли рећи да су у то време и српске и хрватске земље трпеле од унутрашњих размирица јер се нису могле супротставити цару Самуилу ни толико колико је то био у стању сам Улцињ. Слично стање је морало бити и у Босни и Рашкој, осим ако те земље нису биле благонаклоне према Самуилу због својих односа према Србији и Зети.

Пошто је испричао како је Самуило постигао успех у Далмацији, Дукљанин нас подробно обавештава о томе како је дошло до удаје царева кћери Косаре за краља Владимира, а затим наставља:

"Pošto je bilo obavljeno vjenčanje njegove kćerke na kraljevski način, postavi car Vladimira za kralja i dade mu zemlju i kraljevstvo njegovih otaca i cijelu dračku zemlju. Zatim javi car Dragimiru, stricu kralja Vladimira, da dođe i primi svoju zemlju Tribuniju i pribere narod i nastani zemlju, što se i zbude."⁹⁴

⁹⁴ Исто, 81

Из овог сазнајемо да је Самуило, пошто је наметнуо своју врховну власт, дозволио да се у Зети, нешто проширеној деловима драчке области, и у Травунији, обнови власт домаћих владара. Мало нас зачуђује зашто Драгимир није примио и Захумље, јер сам летописац каже да је Драгимир пре Самуиловог упада владао и Трибунијом и Хелманијом. Ништа не знамо о томе шта је било са Паганијом и Хрватском, а летописац овде не спомиње ни Подгорје, Рашку и Босну. Догађаје после смрти Самуилове Дукљанин везује за Радомира, Самуиловог сина, и Владислава, Радомировог сестрића, кога је византијски цар Василије наговорио да убије Радомира, а када је и сам Владислав изненада умро дошло је у Зети и суседним областима поново до унутрашњих потреса.

Та даља збивања Дукљанин описује почињући са Владимировим стрицем Драгимиром, који је управљао Травунијом (и Захумљем?) и који је скупио војску "da sebi prisvoji zemlju i kraljevstvo svojih otaca."⁹⁵

⁹⁵ Исто, 85

Први корак у том смислу Драгимир предузима нападом на Котор, за који је још састављач главе 30. ДАИ говорио да се налази између Дукље и Травуније. Међутим, овај Драгомиров покушај није успео. Он је том приликом био убијен а "žena, pak, Dragimirova vrati se po smrti svoga muža u svoju domovinu. Bila je ona kći Ljutomira, velikog župana raškog. Kad se ona vrati s dvije kćeri, a sama trudna, nađe svoga oca mrtva. Tada ode s majkom u Bosnu k svojim ujacima. Na putu rodi muško dijete i to u Drinskoj županiji, u mjestu zvanom Brusno i dade mu ime Dobroslav. On je bio othranjen u Bosni, dok ne postade mladić, a poslije su ga roditelji obrazovali u Raguziju, gdje je uzeo za ženu lijepu djevojku, nećaku cara Samuila, koja mu rodi pet sinova; ovo su njihova imena: Gojслав, Mihalja, Saganek, Radoslav i Predimir."⁹⁶

⁹⁶ Исто, 86

Овај део Дукљаниновог казивања потврђује наше претпоставке о извесним географским подацима које смо раније уочили. Наиме, наша претпоставка да се Рашка према западу није простирала до Дрине потврђује се чињеницом да Дукљанин између ње и Босне и овде спомиње Дринску жупанију и у томе је доследан своме спомену ове жупаније. Штавише, стичемо утисак као да се овде потврђује и то да Дринска жупанија као географски појам није припадала ни Рашкој ни Босни, већ да је била посебно подручје које је повремено могло имати присније везе са сваком од њих, као и са Подгорјем. Затим у недостатку неких других података, овај Дукљанинов опис добро нам дође и за нека друга закључивања.

Наиме, кад он каже да је Драгимирова жена родила Доброслава у Брусном, а за Брусно се сматра да је било недалеко од Фоче, онда се тиме још једном доказује да је Дукљанин био у праву кад је описивао поход Кишов на Часлава и његов продор преко Дринске жупаније, као и његову погибију на том подручју. За Цвилин се сматра да одговара Цвилину код Устиколине, а ако је Брусно било тамо где се данас налази село Брусна на десној обали или извор звани Брусница на левој страни Њехотине, југоисточно од Фоче, а ако Кисково, где је, наводно, погинуо Киш, одговара локалитету Кисаћ^{96а}, уз реку Колуну, северозападно од Фоче онда је све то у близини граничног појаса који је делио Подгорје од Дринске жупаније. Ако ово узмемо као чињеницу

чини нам се да бисмо могли чак да утврдимо пут којим се Драгомирова жена упутила из Рашке у Босну. Она је, по свој прилици, ишла што краћим путем и ако је наишла на Брусно, онда је вероватно ишла преко Сјенице, Пријепоља и Пљевља на Фочу или је у долину Тихотине дошла од Рожаја, Бијелог Поља и Пљевља. Преко Фоче је свакако прешла. Ако је, пак, тај пут изабрала да би што пре стигла у Босну, онда је то још једна потврда да је Босна, односно један њен део, почињала одмах западно од Трескавице, Јахорине и Романије. Тако нам је Дукљанин описом пута Драгомирове жене помогао да још више поверујемо не само у оно што је он и раније говорио о Рашкој, Дринској жупанији и Босни, већ и у оно што су нам о овим подручјима јасније или мање јасно казивали састављачи ДAI.

^{96a} Друг Спасо Ћосовић ми је рекао да у селу Радојевићу недалеко од Фоче постоји брдо Кисаћ, као и локалитет Клеташта. У народу се прича да је ту у давно време постојала и црква. Захваљујем Другу Ћосићу (тако пише у књизи - тајел) на овим и другим обавештењима о околини Фоче.

Што је најглавније у то време се још увек осећа да су Дукља и друге суседе приморске области у извесној предности, али да Рашка, Дринска жупанија и Босна у том тренутку нису у зависности од тог краљевства од старине, мада је покушавано да се родбинским везама успостави тешњи однос.

Такво стање као да назиремо и у вези са војним и политичким мерама које је преузео византијски цар Василије у жељи да после смрти Владислава, Радомировог сестрића, поново подгрне под византијску власт све оне земље и области које је у своје време покорио цар Самуило:

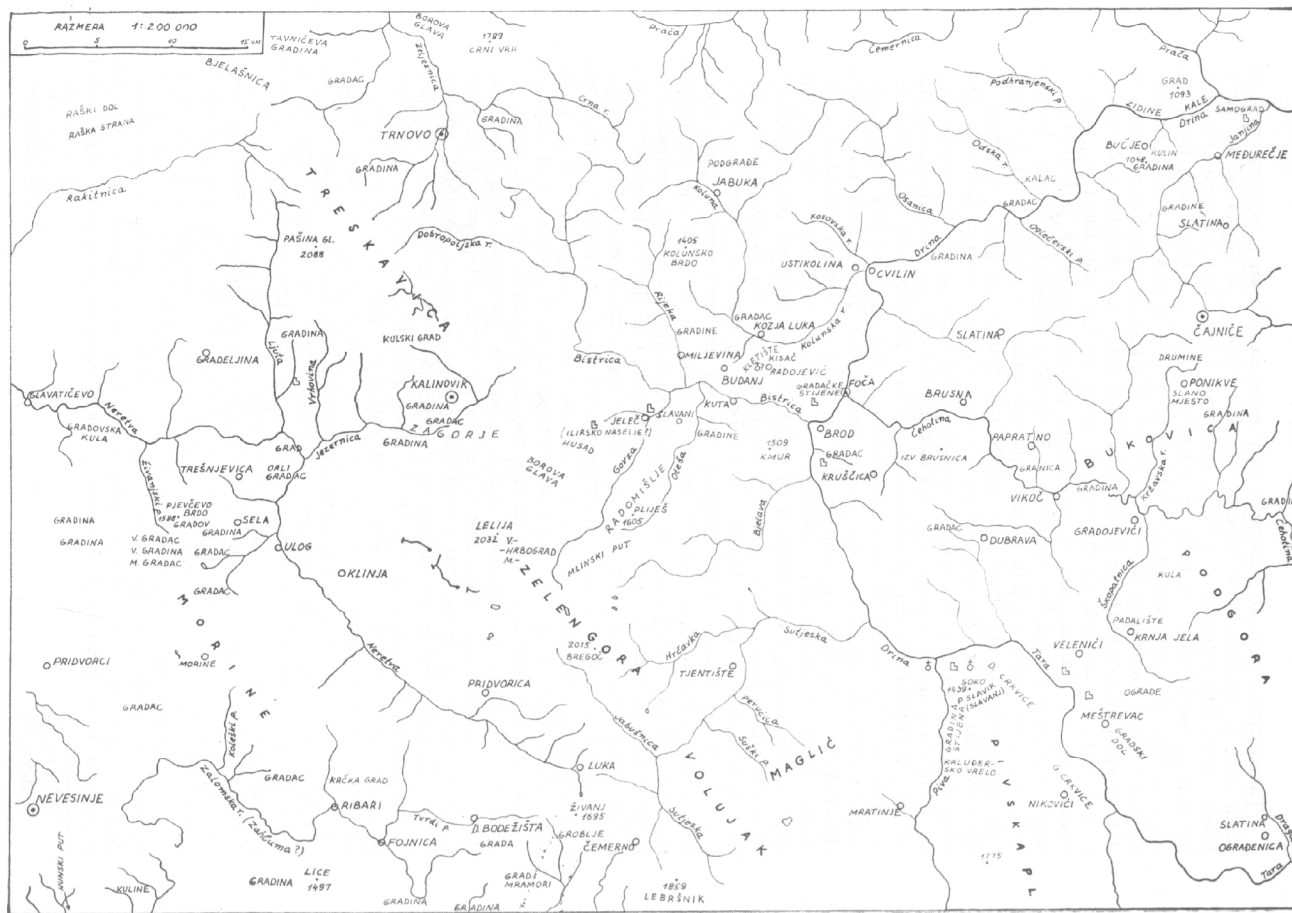
"... car Vasilije sabra veliku vojsku i mnogo lađa te uze da osvaja zemlju i zadobije cijelu Bugarsku, Rašku, Bosnu i cijelu Dalmaciju i sve primorske okruge sve do granice Donje Dalmacije."⁹⁷

⁹⁷ Исто, 87

Значај ових података је особито у томе што се из њих много јасније види шта је цар Самуило у своје време освојио. Наиме, док је Дукљанин раније рекао да је Самуило опљачкао "cijelu Dalmaciju, gradove pak Dekatar (Kotor) i Lauzij (Dubrovnik), spali, pa i sela i cijelu oblast opustoši tako, te se činilo da je zemlja bez stanovnika. Ovako pustošeći, pređe car primorske kao i zagorske oblasti sve do Jadra (Zadra); potom se vrati kroz Bosnu i Rašku u svoj kraj"⁹⁸, дотле из ове Василијеве акције дознајемо да је освајањем Рашке, целе Далмације и свих приморских округа све до границе Доње Далмације, у ствари, желео да поново врати под византијску власт оне земље које је у своје време био покорио цар Самуило.

⁹⁸ Исто, 80

Одмах нам пада у очи да су овом приликом наведени приморски окрузи све до границе Доње Далмације, што ће рећи до Цетине, а то су управо земље које је у своје време Порфиригенит означио као српске. Не смета ништа што овом приликом није споменуо и Подгорје, јер се само по себи разуме да је и оно пало под византијску власт; оно се не би могло ни одржати чим је Василије с друге стране заузео Босну и Рашку. Уосталом, Дукљанин је раније рекао да је Самуило прешао не само преко приморских, већ и преко загорских области, те је логично да је Василије, враћајући под византијску власт све оно што је био освојио Самуило, вратио и Загорје у које је улазило и Подгорје ("садашња Србија"?). Па ипак, у свим овим збивањима још увек главну улогу имају приморске области заједно са Дукљом, која све више постаје главни војно-политички центар, преузимајући на себе постепено, али и све очигледније, предност коју је дотад имала Травунија са Захумљем.

Градине у једном делу Босне и Херцеговине

Стање које је византијски цар Василије заузео у освојеним областима као да није дуго трајало. Краљ Доброслав је успео да покрене народ у рат са Византинцима при чему, каже, Дукљанин, "задобије земљу све до Топлице". Наравно да не треба ни помишљати да је он том приликом продро до реке Топлице, притоке Јужне Мораве, јер је то сасвим ван догађаја и ван околности у којима је Доброслав покренуо борбу. Он је имао најпре да ослободи своју земљу, па онда остале које је Дукљанин навео, а одлазак у долину Топлице био би и сувише ризичан. Уосталом, то као да доста јасно потврђује и даљи Дукљанинов опис овог рата са Византијом. Кад је, наиме, цар Василије сазнао да је Доброслав с војском успео да допре, наводно, до Топлице, наредио је једном свом војсковођи да скупи велику војску, што је овај и учинио и са том војском стигао до зетске равнице. На то Доброслав, такође, скупи војску и један део повери својим синовима, који су доспели до места званог Вурање (Вурање, Врање). Већ по појединостима које Дукљанин спомиње описујући овај сукоб јасно је да су се сви догађаји досад одигравали негде на тлу Дукље (Зете), и да је бесмислено и помишљати на далеку Топлицу, већ је треба тражити негде у Дукљи или у непосредној околини. То се види и из даљег казивања. Говорећи о томе како је Доброслав у овом рату имао успеха, Дукљанин каже:

„Dobrosavljevo, pak, kraljevstvo razvijalo se i povećavalo svakog dana. Najzad dade kralj svome sinu Radoslavu županiju zvanu Kecka (Gacko) ...”⁹⁹

⁹⁹ Исто, 88

Када је, међутим, продужава Дукљанин, грчки цар чуо за ово "odmah pošalje poslanike s ne malo zlata i srebra da dadu raškom županu i banu bosanskom i knezu oblasti Helmanske (Zahumlja) neka pošalju vojsku i narod protiv kralja." ¹⁰⁰

¹⁰⁰ Исто. 88—89

Зар би се догађаји овако одвијали да је Доброслав раније допро чак у долину Топлице? Сигурно да не би. Уосталом, и по оном како Дукљанин даље прича види се да се Рашка и Босна тек сад укључују о ове догађаје, и то на подстицај византијског цара, што би могло да се протумачи да су још увек биле у некој врсти зависности од Византије, а исто тако и да су биле тада у подређеном положају према Дукљи, или је можда боље рећи према дукљанско-требињском владару.

Ево због чега. Кад је цар тражио од владара споменутих области да пошаљу војску на Доброслава "tada župan i ban skupe mnoštvo naroda i jave Ljutovidu, knezu Helmanske oblasti (Zahumlja) da sjedini celo ljudstvo i da bude knez i vojskovođa cijelog naroda"¹⁰¹, што сигурно не би учинили да се још од раније нису осећали нижим од приморских владара.

¹⁰¹ Исто, 89

Кад је Љутовид пристао, византијски цар је наложио топарху Драча да скупи сав народ драчке земље и крене на краља Доброслава и зароби га гдегод га нађе. Спомен топарха Драча, такође, потврђује да Доброслав није ишао далеко од Дукље (Зете) и можда Травуније. Поступивши по царевој заповести, топарх Драча је дошао у равницу града Скадра, а онда је доспео до равнице код Бара. Љутовид је за то време стигао у Трибуњу (Травунију), а краљ Доброслав се са својим синовима и народом задржао у Церменици (Црмница). Из бојазни да Љутовид не пређе залив, те да тако буде опкољен, Доброслав је заједно са својим синовима смислио један лукав план помоћу којег потуче и Љутовид и драчког топарха Кузилија. Изгледа да је Дукља том приликом била знатно територијално проширена, јер Дукљанин каже: "Poslije toga dobiju kraljevi sinovi cijelu dračku zemlju sve do reke Vojuše.. ." ¹⁰²

¹⁰² Исто, 92

Ово поглавље Дукљанин завршава податком да је Доброслав, кога историографи изједначају са Војиславом, владао 25 година и да је умро сахрањен у свом двору у Прапратни.

Из стања које је, по Дукљанину, настало после смрти Доброслављеве (Војислављеве) види се да је тада успостављено јединство само између Дукље (Зете) и Травуније, док су остале земље задржале, изгледа, свој самостални положај. Чини се, чак, да је и недавно освојена драчка област до Војуше била само кратко време у саставу Дукље (Зете), јер ево како Дукљанин приказује поделу земље коју су после Доброслављеве (Војислављеве) смрти извршили његови синови заједно са мајком: "Тако Gojislav i najmlađi brat Predimir dobiše Tribunju sa Grispuli (županijom); Mihaļa Oblik (Taraboš) i Prapratnu (između Ulcinja i Bara) i Crmnicu; Saganek pak Gorsku županiju (oko Podgorice), Kupelnik i Vareci (danas Maja Balezit kod Skadra); Radoslav županiju Lusku (Lješko polje), Podlužje i Kučevo (Čevo) s Budvom." ¹⁰³

¹⁰³ Исто. 92—93

Дукљанин каже да су се Доброслављеви синови у својим подручјима звали кнежевима. Као што се види, приликом поделе у тај састав ушле су само Зета и Травунија, а не и драчка област, али да је и то било насилу створено јединство као да потврђује Дукљаниново казивање како су једном неки из Травуније, он их назива Скробимеси, убили Гојислава и Предимира и поставили

за господара неког Доманека, што је очигледан знак да је Травунија била незадовољна прикључењем Зети. Покушај Травуније да се одвоји од Зете настоје да спрече три брата: Михаља, Саганек и Радослав, који су упали с војском у Травунију, побили убице своје браће, али нису успели да се домогну Доманека. Браћа су после овога оставила у Травунији Саганека, али је он убрзо напустио Травунију и вратио се у Зету, у своје жупаније, а у Травунији је власт поново узео Доманек. Међутим, Зећани су се тешко мирили са губитком Травуније, па се браћа договоре да у Травунију оде Радослав, који заиста успе да победи и убије Доманека, а затим је упао у Хелманију (Захумље) и заузео ту област.

У овим догађајима Дукљанин не спомиње ни Босну ни Рашку, али већ после смрти краљице, Доброслављеве жене, краљевство је примио Михаља, један од њених синова, кога историчари изједначају са Михаилом, оцем Бодиновим. И сам Дукљанин каже да је овај Михаља имао седам синова међу којима и Бодина, али се Михаља после смрти своје жене поново оженио, и то Гркињом, царевом сестричином, и са њом добио још четири сина. За наш проблем, за проблем истраживања предности Зете над Рашком у склопу ране историје српске државе, занимљиво је да Дукљанин, још док је Михаља био жив, на једном месту спомиње Рашку. Али се из тог спомена види да Рашка у том тренутку има још увек споредну улогу:

"Bodin, koji je [poslije] vladao cijelim kraljevstvom, [i] Vladimir [njegov brat] pođu sa svojom braćom u Rašku i zauzeše je. I dade je [kralj Mihalja] sinu Petrislavu [iz drugog braka] da njom upravlja."¹⁰⁴

¹⁰⁴ Исто, 94

Проширено зетско краљевство заузима Рашку, која је, очигледно, привлачила пажњу зетских владара својим положајем и могућношћу да се са те стране угрозе интереси Бугарске и Византије. Споменувши ово заузимање Рашке, Дукљанин једно време не говори ништа о њој, али кад су умрли и Михаља и Радослав, Рашка постаје поприште важних догађаја. Изгледа да је некако пред Бодиново долазак на власт Рашка успела да се једно време ослободи власти зетских господара, јер Дукљанин на једном месту спомиње Рашку у овим околностима: "Pošto sklope mir, Bodin s braćom upadne u Rašku te je ratom zadobije i njom zagospodari. Tamo je namjestio dva župana sa svoga dvora: Belkana (Vukana) i Marka, koji mu se zakleše da će oni i njihovi sinovi biti pravi vazali (homines) kralja Bodina i njegovih sinova i nasljednika. Zatim zauze Bosnu i ondje postavi kneza Stefana."¹⁰⁵

¹⁰⁵ Исто. 96—97

Дукљанин овај пасус завршава казивањем како је Бодин заузео и целу драчку земљу. Ови подаци очито показују да је Зета, тада још увек са Травунијом и Захумљем, доживљавала велики успон, а да је Рашка била на прекретници, свакако најзначајнијој, која ће значити крај њеног дотадашњег положаја и почетак трајне политичке повезаности са старим краљевством на Приморју, у којем је после вишевековних колебања Зета успела да обједини најпре приморске области, а сада, ево, њена власт обухвата и Рашку и Босну, при чему не треба ни сумњати у то да се у њеној власти нашло и Подгорје.

Све чешће и интензивније увлачење Рашке у међусобице у Зети и другим приморским областима у XI и почетком XII века као да је стварало све повољнију основу и за њено политичко јачање, што ће убрзо довести чак и до преузимања иницијативе у борби за превласт и обједињавање приморских области у јужној Далмацији међу којима се увек јављала тежња да поврате или одрже самосталност или предност коју су имале од старине некад мање некад више. Овакав се утисак стиче особито пратећи прилике у Зети после Бодинове смрти. Дукљанин каже да је престо желео да наследи Бодинов син Михала. Међутим власт је преузео Бодинов брат Доброслав, а то је изазвало незадовољство међу бројним члановима Бодинове породице и

Кочапар, син кнеза Бранислава, пређе у Рашку и тамо заједно са жупаном Вуканом скупи народ и крену на краља Доброслава.

До битке је дошло, каже летописац, у Дукљи изнад реке Мораче. Краљ је био потучен и заробљен и Кочапар и Вукан су га, окованог, послали у Рашку, а они су дошли у Зету, заузели је и опустошили највећи део Далмације. После тога Вукан се вратио у Рашку, а Кочапар је остао у Зети. Ускоро, прича даље Дукљанин, Вукан је почео са Рашанима да ради о глави Кочапару не би ли га срушио са власти и уништио. Кочапар, сазнавши за то, отишао је у Босну, тамо се оженио кћерком босанског бана и после извесног времена умро у Захумљу. Као што се види, од како је Бодин заузео Рашку и поставио за жупане Вукана и Марка, Рашка је била најнепосредније укључена у збивања у Зети и суседним областима. Док се раније Рашка спомиње као једна од области до које је повремено стизао утицај владара из Дукље (Зете) или из српских земаља у осталим приморским и загорским областима, дотле се од Бодина па надаље стање из основе мења. Честе и дуге династичке борбе у Зети и суседним српским земљама омогућиле су јој да се све успешније меша у те међусобице и да чак све отвореније преузима на себе улогу освајача и објединитеља и подручја на западу, при чему не треба губити из вида да је један од зачетника и водећих личности такве политике Рашке био на почетку жупан Вукан, који није био Рашанин већ Зећанин и није искључено да су Вуканове акције из Рашке резултат неких династичких размирица које потичу не само од Бодина и његовог жупана Вукана, већ можда, још и од раније.

Но, ако је Рашка све до овог времена играла периферну улогу, ових деценија она постаје све значајније и утицајније подручје по развој прилика не само у Зети већ и другим суседним крајевима; чак бисмо мирне душе могли рећи и на читавом подручју дотадашње српске државе. Тако нам Дукљанин прича да су Зећани, кад је Кочапар отишао у Босну, изабрали за краља Владимира, унука краља Михала. Летописац нам каже да је за Владимирово време владао у Зети мир и да се краљ оженио кћерком рашког жупана Вукана, који је после тога пустио из сужањства бившег краља Доброслава, стрица краља Владимира. Та све тешња повезаност Рашке са Зетом огледа се и у опису догађаја у време краља Георгија, наследника Владимировог. Када је, наиме, за време Георгијеве владе опет у Зети дошло до унутрашњих нереда, у којима је против краља учествовао и Гојислав, краљ Георгије је претрпео губитак и побегао у Облик (*in Obliquum*). Побуњеници су тада извукли из затвора Грубешу, једног члана краљевске породице, кога је, наводно, народ поставио за краља.

Затим Дукљанин наставља: "Za njegove vladavine kralj Georgije, znajući da je Grubeša vrlo okretan vojnik te silan i smion ratnik, pobjegne u Rašku... Grubeša je vladao sedam godina i u njegove je dane zemlja živjela u miru i mnogo se опорави... najzad, sedme godine njegova vladanja, dođe protiv njega kralj Georgije s Rašanima; on mu se suprotstavi, ali u tom ratu umre kralj Grubeša.. ." ¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Исто, 100—101

Дукљанин даље каже како је краљ Георгије поново добио краљевско достојанство али не и земљу. Он се, каже летописац, обратио браћи краља Грубеше, Драгихни и Драгилу, склопио с њима мир и заклео се да ће са њима поделити земљу и да им неће чинити никакво зло. Верујући у заклетву браћа су дошла, а краљ им је дао земље и жупаније у Зети. Дукљанин даље објашњава да је краљ овако поступио да би њиховог трећег брата Градихну обмануо и привукао к себи с намером да их после све побије. Градихна, међутим, каже летописац, остане у Рашкој и ожени се тамо добивши три сина: Радослава, Јована и Владимира. Драгило, пак, са свима из своје земље уђе у област Подгорје и освоји Оногоште и друге многе жупаније. Краљ видевши да се Драгило разборито понаша био је веома задовољан. Дукљанин прича даље да је краљ, по савету Драгиловом, скупио војску и кренуо на Рашку, ратом је освојио и опљачкао. Тамо су, каже, у тамници нашли Уроша, кога су рођаци били затворили, ослободе га и оставе да буде жупан у Рашкој. Краљ са великим пленом се врати оданде у свој крај. Градихна се у то време повукао у Захумље.

У овим догађајима Дукља (Зета) још увек има доминанту улогу, али је и Рашка све више уплитана у политику Зете, мада је очигледно да у ово време још нема снаге да преузме улогу сасвим самосталне области. Она није још у стању да се супротстави војним упадима зетског владара, који јој намеће за жупане своје присталице. Сигурно је занимљиво и значајно и освајање Оногошта и других жупанија у Подгорју, а затим и спомен Захумља. То може да се тумачи да ни Подгорје (као део Србије) ни Захумље у то време нису чврсто били повезани са Зетом, која само покушава да и њих, као и Рашку, претвори у своје покрајине. Захумље је тада, како изгледа, пружало уточиште краљевим противницима. Кочапар из Босне одлази у Захумље и тамо и умире, а и Градихна се у своје време повукао у исту област. Тако се, како изгледа, из Дукљаниновог причања јасно може уочити да и приморске српске земље и Рашка доживљавају неку тешку унутрашњу кризу. Стицај околности, како бисмо рекли, није допустио Рашкој да се, после слабљења и повлачења Бугарске, ослободи и развије као самостална област, већ је доста рано, као што смо видели, била заједно са Босном укључена у интересну сферу српских приморских земаља и Зете. Та, убудуће, трајна повезаност Рашке са догађајима у Зети осећа се и у даљем Дукљаниновом казивању:

„Tada, kako je zemlja bila već opustjela zbog smutnja i ratova, i danomice se sve više pustošila, pobuni se i Dekater (Kotor) i potom cijela zemlja kralja Georgija. Gradihna, pak, sa svojima stade zauzimati zemlju i goniti kralja; s druge, pak, strane gonili su ga Rašani." ¹⁰⁷

¹⁰⁷ Исто, 103

Дукљанин прича даље да се краљ, видећи да га гоне са свих страна, повукао у утврђење Оболон (Обод), а Градихна је заузео целу земљу изузев тврђаве коју је држао краљ. Градихна је ускоро био проглашен за краља. Кад је, пак, Градихна умро остали су његови синови: кнез Радослав, Јован и Владимир. Своје излагање о овим приликама, истовремено и завршавајући своје дело, Дукљанин наставља овим речима: "Nakon toga uputi se knez Radoslav caru Emanuelu, koji ga ljubazno primi i dade mu da vlada i upravlja cijelom zemljom, kako je držao i njegov otac, Kad se poslije vratio knez Radoslav od cara, uze da vlada i gospodari zemljom zajedno sa svojom braćom. Ali se pojavise neki dušmani, stari neprijatelji, pa se pobune protiv njega i dovedu Uroševa sina Desu, te mu predadu Zetu i Tribunju (Travuniju). Radoslavu, pak, i njegovoj braći preostade primorska oblast i grad Dekater (Kotor) sve do Skadra; i oni ne prestajahu da se bore i ratuju protiv [Dese], Uroševa sina i protiv ostalih neprijatelja, da bi zemlju, koja se protiv njih pobunila, ponovo stekli, i da bi onu kojom vladahu junački branili." ¹⁰⁸

¹⁰⁸ исто, 104—105

Овај последњи пасус драгоценог Дукљаниновог списка посебно је важан за наше боље познавање односа и значаја Дукље (Зете) и Рашке, односно за наше опредељење за Рашку или Зету као водеће области у српској историји од самог почетка до краја XII, односно до почетка XIII века.

Ако на крају још једном погледамо колико пута и у којим приликама Дукљанин спомиње Србију, а у којим случајевима говори о српској држави, без тешкоће можемо запазити да у читавом свом спису име Србије наводи само на четири места, и то у поглављу IX трипут и у поглављу XIV једанпут.

У IX поглављу Србију помиње најпре поводом поделе краљевства на свеопштем сабору у Далми на Приморје и Сурбију (Србију). У овом поглављу Дукљанин други пут спомиње Србију поводом набрајања цркава у горњој Далмацији које су, наводно, биле подређене Дукљанској митрополији ("... Дриваст, Пулат, Србију, Босну..."). И најзад, у овом истом поглављу писац спомиње Србију кад каже: "Србију, пак, која се зове и Загорје, подијели у две области". Четврти пут је реч о Србији у XIV поглављу приликом спомена Себеславових синова, Разбивоја и

Владимира, који су после очеве смрти поделили краљевство тако да је Разбивој завладао Приморјем, а Владимир Србијом. Овде ваља одмах указати и на појам краљевства. На овом месту је јасно подвучено да се то краљевство састоји из два основна дела: из Приморја и из Србије, и ова нас подела веома много подсећа на Порфиригенов поделу српских земаља на приморске области и "садашњу Србију" ("покрштену Србију"). Појам краљевства у Дукљаниновом спису необично је значајан, јер се из смисла у којем је у одређеним случајевима употребљен може, чини нам се, наслутити решење питања чију историју пише Поп Дукљанин, да ли историју Дукље, како се најчешће мисли, или и Србије и неких других области (читавог краљевства).

По свему судећи, његов спис није само летопис Дукљанске државе, већ дукљанско-српске управо оне исте државе чију нам је историју на својствен начин приказао Константин Порфиригенит, а чини нам се да неке друге државе у то време и у том делу земље није ни било. Само, док Порфиригенит ту државу стално назива Србијом, Поп Дукљанин не употребљава други назив осим краљевства. Он тај појам од IX до XLVII главе спомиње двадесет и шест пута, али све до XXX поглавља нисмо могли бити сасвим сигурни на које је подручје мислио када је у разним приликама државу називао краљевство. То сазнајемо тек из његовог казивања у XXX поглављу у којем говори о Предимиру и његовим синовима. Том приликом Дукљанин каже како је Предимир поделио земљу (краљевство), овако: Хвалимиру је дао Зету, Болеславу Трибуњу (Травунију), Драгославу Хелманско (Хум) и Свевладу Подгорје. Овде одмах пада у очи да у оквиру краљевства нема Хрватске, Босне и Рашке и да се не спомиње Неретљанска област. Кад ово читамо добијамо утисак, да поновимо, да Дукљанин излаже историју малте не оних истих подручја која спомињу Порфиригенит и састављач 30. главе DAI. Дукљанин, као и они, наводи приморске области и Подгорје, које, нас, како смо рекли, толико много подсећа на "садашњу", односно на "покрштену" Србију, јер је и Дукљанинова Трансмонтана у ствари Сурбија (Србија), једино што он у њој налази две области — Босну и Рашку, а такво стање, ако је и постојало, није временски морало бити оно исто које спомиње Порфиригенит.

Наша претпоставка да Босна, у строгом смислу речи, није ни у најранијем периоду могла бити исто што и Србија као да у наведеној Предимировој подели државе добија доста прихватљивију потврду, јер да је била у склопу Предимировог краљевства Дукљанин би је сигурно споменуо и доделио једном од његова четири сина. Овде ваља одмах додати да његово Подгорје не можемо у свему изједначити са Загорјем, јер из самог Дукљаниновог описа сазнајемо да није захватало ни Босну ни Рашку. Али, запитаће неко, зашто је онда Дукљанин уопште и спомињао Сурбију (Србију), која је, наводно, на Дувањском сабору наведена као загорска земља састављена из Босне и Рашке? Зашто је тако записао, на жалост, не знамо, али ако пажљиво пратимо историју његовог краљевства запазићемо доста јасно да он ту Србију (Сурбију), после спомена у глави IX, наводи још само једном, и то у поглављу XIV, када је, да поновимо, рекао да су после смрти Себеславове његови синови поделили краљевство, и то тако да је Разбивој завладао Приморјем, а Владимир Сурбијом (Србијом), што сасвим лепо одговара појму краљевства објашњеном у XXX глави приликом поделе земље (краљевства) на Зету, Травунију, Хум и Подгорје, при чему су прве три сачињавале Приморје, док је четврта (Подгорје) била област у унутрашњости (одмах иза прве три) и морала би се односити само на Сурбију (Србију), и то једино у неком ужем смислу — без Босне и Рашке. Уосталом, ми сасвим добро знамо шта сам Дукљанин подразумева под Подгорјем.

Мада нас досад наведени подаци у главама IX, XIV и XXX наводе на закључак да је краљевство било састављено из Зете, Травуније, Хума (Захумља) и Подгорја, дакле из области чију нам историју, како нам се чини, описује и Порфиригенит, даље Дукљаниново излагање и његови повремени спомени Хрватске, Босне и Рашке, приморавају нас да у закључивањима будемо ипак опрезни. Само да видимо до које мере. Посебно нас у његовим излагањима интересују спомени Рашке и Босне, јер бисмо желели да утврдимо колико је оправдано мишљење да је Дукљанин тај историчар на основу чијих података сматрамо да је најраније језгро српске државе било у Рашкој. Али да почнемо најпре са Хрватском.

Дукљанин Хрватску не спомиње ни често ни много. Белу Хрватску наводи пет пута, Црвену двапут и само једном Хрватску, и то ево у којим случајевима: Белу Хрватску Дукљанин спомиње први пут у глави IX поводом поделе краљевства на Дувањском пољу. Као што знамо, ту је доња Далмација названа Белом Хрватском. Други пут је писац спомиње у глави XV, наводећи како се Бела Хрватска побунила против краља Хранимира, па се некако стиче утисак као да је Хранимир владао и Белом Хрватском, мада је нејасно како јер Дукљанин у глави XIV каже да је Хранимиров отац владао целим краљевством, мислећи под тим на Приморје и Сурбију (Србију). На том месту писац и не спомиње Белу Хрватску. Трећи пут је спомиње у глави XXIII, у којој каже да се Бела Хрватска побунила против краља Радослава. Следећи пут Дукљанин спомиње Белу Хрватску у глави XXVII поводом Тишемирове женидбе са кћерком бана Чудомира из Беле Хрватске. У истој глави писац још једном наводи Белу Хрватску обавештавајући нас како је Тишемир послао свога сина његовом тасту "који је владао у Белој Хрватској". Мада нам је нејасно на основу чега је Дукљанин уплео и Хрватску у историју свога краљевства, чини нам се да је то стање, ако је икад и постојало, могло припадати неком веома давном времену, и то, вероватно, само врло кратко и можда се чак и није односило на целу тадашњу Хрватску.

Уосталом, да Дукљанин није убрајао Хрватску у своје краљевство види се јасно из његове поделе државе на Зету, Травунију, Захумље и Подгорје. Ту нема Хрватске, али, као што смо рекли, нема ни Босне ни Рашке, а што највише изненађује — после главе XIV не спомиње се више ни Сурбија (Србија). Чак ако бисмо претпоставили да се Сурбија (Србија) не спомиње зато што је Дукљанин замишља под Подгорјем, не бисмо могли рећи да смо проблем макар и приближно решили, јер, као што знамо, његово Подгорје су сачињавале ове жупе: Оногоште (Никшић), Морација (Морача), Комерница (Комарница), Пива, Гериго (Гацко?), Нетусини (Невесиње), Гујсемо (Гусиње?), Ком и Дебрека (Дабар код Лима?), Неретва и Рама, дакле ниједна једина није се налазила на подручјима на којима у оно време замишљамо Рашку и Босну. Ово би могло да значи да са Дукљаниновим подацима о Босни и Рашкој као саставним деловима Сурбије (Србије) нешто није у реду. Највероватније је да су неки поремећаји настали у хронолошком одређивању.

Дукљанин, иначе, како добро знамо, не искључује ни Босну ни Рашку из збивања у оквиру краљевства, али он у тим збивањима говори о њима у сасвим другом смислу него што би се очекивало после његове поделе земље на Приморје и Загорје, које је назвао Сурбијом (Србијом) и у којем разликује две области — Босну и Рашку. Ако пажљиво пратимо смисао Дукљаниновог излагања у оним случајевима у којима спомиње Босну и Рашку, запазићемо врло лако да ниједна од њих није никад била у центру збивања која су потресала краљевство у којем би, тобож, ове две области морале бити централне или барем необично значајне. Па чак и на крају XI и на почетку XII века, када се Рашка почиње чешће спомињати, личности и догађаји у њој само су део збивања насталих у краљевству далеко и од Рашке и од Босне. Нигде ни једног јединог догађаја који би оправдао постојеће убеђење да је језгро српске државе настало у Рашкој, а то је убеђење створено, пре свега на основу, наводно, Дукљаниновог казивања. Да бисмо, међутим, могли оценити да ли такво убеђење има колико-толико основе, најбоље ће бити да још једном, и то из другог угла, размотримо смисао оних Дукљанинових података у којима се спомињу Рашке, Рашани или рашки жупани и Босна или босански банови.

Као што знамо, у Дукљаниновом спису на Рашку наилазимо први пут у IX глави, у којој писац Сурбију дели на Босну и Рашку. По други пут Дукљанин спомиње Рашку поводом побуне у Белој Хрватској у којој је народ, наводно, устао против краља Хранимира, који је тим поводом скупио "народ из Рашке и Босне". На први поглед овај податак не би морао бити чудан, јер би се могло помислити да је реч о краљу Сурбије (Србије), који је с правом позвао народ из ове две своје области. Међутим, сасвим се други смисао добија кад пре овога прочитамо да је Хранимиров отац Владимир после Разбивојеве смрти примио на управу "цело краљевство", што ће рећи и Приморје и Загорје, те би, ако је то тачно, Рашка и Босна биле не једине области Сурбије (Србије) већ само делови неког већег краљевства и то, видећемо даље, сасвим

периферни. То запажамо већ из следећег спомена рашког бана, наиме, у вези са женидбом Чаславовог јунака Тихомила кћерком рашког бана коме Дукљанин, узгред буди речено, чак ни име не спомиње. Сама чињеница да рашки бан на владарев захтев даје своју кћер дотад непознатом човеку сведочи да је његов значај у краљевству био другостепени. То произлази и из следећег спомена Рашке где се каже да је Тихомил после тастове смрти "владао земљом Рашком" и "био на челу осталим рашким жупанима", што доста јасно говори да је и овде Рашка споменута само као део једне целине, која је просторно шири и војно-политички јача.

Утисак о још увек малом значењу Рашке и њених жупана стичемо и из већ добро познатог Дукљаниновог описа сукоба рашког жупана са краљем Белом, жупановог пораза на Лиму и погибији његовој на реци Ибру. Дукљанин ту каже само да је рашки жупан био од Тихомиловог рода и да се звао Љутомир. Долазак краљев, том згодом, у Рашку и подизање цркве близу места Калдане (Подбијеље?) и тврђаве која је добила име Бело, по свој прилици, значи почетак неког чвршћег везивања Рашке за средиште краљевства. Овде је, чини нам се, важно истаћи да мало чудно звучи што Дукљанин поводом краљевог доласка и подизања цркве Светог Петра уопште не спомиње град Рас нити ичим нагешетава да је краљ најпре заузео жупанов утврђени главни град (ако је такав у оно време и постојао). То је утолико чудније што он више пута у другим областима спомиње градове (Требиње, Скадар, Котор, Бар, Драч, Дукљу и др.), само у Босни и Рашкој не спомиње ниједан.

У сваком случају, опис ових збивања око краља Бела и рашког жупана показује да Дукљанин сматра да су краљ и његова власт у то време били много изнад власти рашких жупана. при чему ваља подсетити да краљ полази у Рашку, из Травуније, дакле из правца из којег Дукљанин и у другим приликама истиче ширење централне краљевске власти. То се осећа и у поглављу XXVIII, у којем Дукљанин констатује да су после краљеве смрти (Белове) Тихомилови потомци узели да владају Рашком не водећи рачуна ни о краљици ни о њеном сину, што може само да значи да су рашки жупани покушавали да се ослободе недавно наметнуте централне краљевске власти, а никако да је Рашка још тада достигла неку већу моћ.

То, уосталом, најбоље видимо из Дукљаниновог казивања у глави XXX. Рекавши како су грчке војсковође дошле у Рашку и заузеле целу област, Дукљанин додаје да је том приликом рашки жупан побегао краљу Предимиру (Беловом унуку). И оно што се даље догађало, наводно, за време краља Предимира, чини нам се да потврђује наше уверење да Рашка у то време није никако била нека водећа област. Да није тако, Дукљанин сигурно не би говорио како је рашки жупан, када је нашао краља у Оногошту (Никшићу), значи у Подгорју, пристао, на краљев предлог, да се добровољно потчини и закуне на верност и краљу и његовим синовима. Том приликом се краљ оженио жупановом кћерком Прехвалом. Помисао да се Рашка овде јавља можда као равноправни партнер отпада већ самим тим што Дукљанин, када говори о даљим догађајима, насталим после смрти византијског цара, због којег је раније рашки жупан и побегао краљу Предимиру, каже да је краљ поручио Рашанима да побију Грке, а он је сам са својим тастом (рашким жупаном) дошао у Рашку, заузео целу земљу и поставио свога таста за великог жупана "што је и пре био", али с тим да и он и жупани "признају краљевско право". Дакле, нема говора о некој независној и јакој Рашкој. Напротив, она је још у неком подређеном положају.

Дукљанин после овога не спомиње Рашку све до момента када се Самуило, после свог успешног похода кроз Далмацију, вратио преко Босне и Рашке. Ту о Рашкој нема ништа више. Сасвим кратко спомиње Дукљанин Рашку, управо рашког жупана у вези са Драгимировом женом која је, каже, била кћи рашког жупана Љутомира. Исто тако, Дукљанин Рашку спомиње и на оном месту где говори о походу византијског цара Василија за кога каже да је заузео целу Бугарску, Рашку и сву Далмацију и приморске крајеве до границе доње Далмације. И у вези са акцијом византијског цара против краља Доброслава Дукљанин не истиче Рашку као значајну земљу. Напротив, он и овде и рашког жупана и босанског бана приказује као да се устручавају од самосталне акције чак и пред кнезом Хумске области. Наиме, као што знамо, византијски цар, да би срушио краља Доброслава, покушава да новцем придобије рашког жупана и босанског бана да

заједно са хумским кнезом крену на краља. Међутим, рашки жупан и босански бан се договоре да предложе хумском кнезу Љутовиду да он сједини сво људство и да као кнез и војсковођа пође на краља. Дакле, рашки жупан опет зазира од неке власти на западу. Овог пута је то кнез Захумља, што би могло да значи да краљ тада није био ни у Босни ни у Рашкој, али ни у Захумљу, већ или у Требињу или у Дукљи.

После овог догађаја Рашка се дуго не спомиње — све док краљевску власт није преузео Михаља (Михајло), који је једном приликом послао своје синове да заузму Рашку, коју је одмах дао на управу своме сину Петриславу. Не објашњавајући шта је извесно време било са Рашком, Дукљанин је опет спомиње као земљу коју сада поново осваја Бодин и оставља у њој два жупана са свога двора, Вукана и Марка. Рекли смо већ раније да нам се чини да ово Бодиново освајање Рашке и постављање у њој два жупана из краљевске средине по свој прилици значи веома важну прекретницу у историји Рашке, можда значајнију од оне из времена краља Бела. Да ли зато што је њом, у име краљевске власти, најпре управљао Петрислав, наводно син краља Михаља (Михајла) а онда у име краља Бодина, као његови вазали, жупани Вукан и Марко, тек очигледно је да се Рашка све више укључује у унутрашње сукобе и борбу за власт у краљевству. Сасвим је могуће, као што су у ту борбу увлачене Травунија и Захумље, да се у та збивања укључује и Рашка, јер жупани Рашке нису били од Тихомиловог рода, већ непосредни вазали (а можда и рођаци) краљеви и могли су покушати да свој положај искористе и за преузимање власти и њено проширење на територију на којој су били непосредни носиоци власти. По свој прилици није случајно што Дукљанин после смрти Бодинове и поводом насталих несугласица у краљевству све чешће спомиње Рашку, јер Рашка сада постаје та најистакнутија област из које се припремају краљеви противници тежећи да преотму врховну власт.

И Кочопар, брат Гојислављев, "пође у Рашку и оданде са жупаном Вуканом, скупивши људе, пођу на краља Доброслава". Кад је Доброслав у рату био заробљен одмах је послат у Рашку, а Кочопар и Вукан (рашки жупан) заузимају Зету и велики део Далмације. Дукљанин прича како је после тога Кочопар остао у Зети, а Вукан се вратио у Рашку, али је одмах са Рашанима вребао како да се домогне Кочопара и уништи га. Рашка се, дакле, све очигледније развија као важан чинилац у борби за власт, али тек од времена краља Михајла или, боље рећи, од краља Бодина. Она тек тада постаје језгро нове власти и развија се у ново средиште државе. Први пут у њеној историји један њен жупан (Вукан) заједно са краљевим братом (Кочопаром) равноправно учествује у освајању Зете и Далмације, и то сигурно ваља подвући, јер су Зета и Далмација, односно један њен део, свакако били саставни делови краљевства. Само, чини нам се да је погрешно овај период успона Рашке звати "борба Рашке и Зете за превласт". Рашка, односно њени жупани, се не боре само са Зетом, већ и са носиоцима краљевске власти која не обухвата само Зету, већ и Травунију Захумље и друге области (на пример Подгорје), које се и саме боре против доминације Зете у жељи да ту власт преузму.

Наше убеђење да се са Рашком од Михајла и Бодина дешава нешто сасвим ново добија, чини нам се, потврду и у даљем Дукљаниновом казивању. Чак се и краљ Владимир жени кћерком рашког жупана Вукана, можда зато што је и сам Вукан био потомак племенитог рода. Убрзо за овим, кад су се сукобили краљ Георгије и Грубеша, Георгије бежи у Рашку, а затим са Рашанима полази на Грубешу. И Градихна живи у Рашкој и Рашка уопште све до краја Дукљаниновог излагања остаје најнепосредније везана за прилике у краљевству, које последњих неколико деценија очигледно доживљава кризу коју ће некако у то време решити нова владарска лоза којој је припадао и Стефан Немања.

Дакле, пратећи пажљиво смисао ових Дукљанинових спомена Рашке, чини нам се да смо се могли уверити да нема никакве основе да Рашку сматрамо језгром најраније Србије, односно српске средњовековне државе. Штавише, осим у четири случаја, Дукљанин у излагању вишевековне историје краљевства никад више и не спомиње име Србије. Да поновимо краљевство, ма колико нам са одређеног становишта изгледало необјашњиво, можемо слободно рећи, није ни чисто дукљанско ни чисто српско; оно је готово од самог почетка дукљанско-

српско. Уосталом, ни сам Дукљанин ниједном једином речи не наговештава да пише искључиво историју дукљанског краљевства. Он једноставно пише историју једног словенског краљевства у којем доста јасно назиремо само географске оквири, па нам се зато и чини да то краљевство не можемо назвати само дукљанским. То што нам се понекад учини да су његови владари столовали повремено у Дукљи, или уопште највише на дукљанском тлу, не мора много да значи, јер назив краљевства не одређује само средиште краљевске власти; много је значајније што писац тим краљевством, поред Зете, обухвата још и Травунију, Захумље, Далмацију, Подгорје, Босну, Рашку, па чак и Драчку област. За обим и назив краљевства то је много значајније.

У том краљевству, како смо запазили, што сигурно чудно звучи, она Дукљанинова првобитна Сурбија, подељена на Босну и Рашку, готово да се у том смислу и не осећа. Чини нам се да с правом можемо рећи да он њену историју и не излаже, мада је очигледно да се све време обе области укључује у историју краљевства, само што им не придаје никакав особити значај. И једна и друга су врло дуго само области за које је краљевство заинтересовано, али не преза од њих, већ обрнуто: Босна и Рашка су вековима у подређеном положају према краљевству чије је средиште далеко и од Босне и од Рашке. Ако се пажљиво преброје све области и градови које Дукљанин уплиће у историју тог краљевства, а њих има на десетине, сви се они односе углавном на Приморје са најближом околином, само су Босна и Рашка ван тога круга.

Кад је реч о Рашкој постоји још нешто што је у историографији прихваћено и устаљено, мада у нашим основним изворима за такво схватање не налазимо оправдање. Реч је о географском положају Рашке као, наводно, језгро првобитне српске државе. Готово без изузетка та се Рашка ограничава рекама Лимом, Дрином, Ибром и Западном Моравом. Међутим, ако смо пажљиво пратили Дукљаниново излагање, тражећи у њему неке географске индикације из који бисмо могли закључити нешто одређеније о обиму његове Рашке, онда је наш посао био готово узалудан. Као што знамо, једине географске одреднице које спомиње Дукљанин, и које бисмо могли довести у везу са Рашком јесу Дрина (наводно дели Босну од Рашке), Лим (где је поражен жупан Љутомир), Ибар (где је Љутомир погинуо) и Лапија — Лаб, наводно као границе Рашке према истоку. Осим тога, Дукљанин спомиње још цркву Светог Петра и Калдану близу које је, каже, подигнута нека тврђава. И то је све.

Ако се сад сетимо да Порфирогенит има један једини податак о Расу (Рашкој?): "И спроведоше га читавог до границе, до Расе", онда је јасно да само на основу тих крајње оскудних географских података не можемо закључити да је стара Рашка била оивичена баш рекама Лимом, Дрином, Ибром и Западном Моравом. Ни у једном једином старијем рукопису за географски положај Рашке нема таквих података. По ономе што досад знамо из турских извора, ни они нам не дају за право да Рашкој обележавамо границе наведеним рекама. Таква Рашка се појавила у историографији, по свој прилици, на основу неког каснијег сасвим уопштеног описа, али се ни тај уопштени приказ не може прихватити, јер је просто немогуће једну област оивичити Лимом, Дрином, Ибром и Западном Моравом, а да се при опису границе не води рачуна о правцу и дужини њихових токова.

Географске одреднице као оријентир за обележавање обима једне области могу доћи у обзир само ако су изворно доказани, добро објашњени и ако су географски повезани. Приликом навођења горњих река као граничних о томе није вођено рачуна. Лим, на пример, тече с југа према северу, од Плавског језера до утока у Дрину. Ибар од свог извора тече најпре од запада према истоку, а онда с југа према северу. Западна Морава је под тим именом позната тек од састава Ђетиње и Моравице. Ако узмемо у обзир и Лим и Дрину као граничне реке према западу мора се тачно рећи на који се део и једне и друге реке мисли да ли на целу дужину реке Лима и како схватити границу према Дрини? Мада се све четири реке као граничне воде области Рашке спомињу мање или више уопштено, није прихватљиво ни такво мишљење.

Све док се јасније не означи на које се делове поменутих река односи гранични појас средњовековне Рашке, узалуд ћемо покушати да са оваквим уопштеним приказом створимо прихватљивију слику о географском положају старе Рашке. Простор између споменуте четири

реке не можемо сматрати чак ни једном мање или више израженом географском целином, јер за појединости које су нама потребне за утврђивање географског или, боље рећи, геополитичког положаја Рашке на том простору постоје и друге географске карактеристике које изражавају мање или веће целине довољне за појаву и одржавање једне шире или уже државне заједнице у виду једне или више жупа. Полазећи са тог становишта, Лим уопште не долази у обзир као гранична река читавом својом дужином, па било о којој тадашњој области да је реч. Граница средњовековне Рашке, колико је засад познато, још би се могла приближити Лиму при његовом доњем току и нешто јужније. Ибар само на први поглед изгледа као могућна гранична река, али кад се посматра читав његов ток остаје необјашњиви сектори у изворном пределу, затим при ушћу Ситнице, а поготову његов ток од ушћа Рашке у Ибар па до ушћа Ибра у Западну Мораву. Сама Западна Морава тешко је објашњива као река до које се средњовековна Рашка, пре свега у старијем периоду, простирала према северу, и то не само због прекида који постоји између ушћа Лима и састава Ђегиње и Моравице.

О том простору се не води рачуна па било да се Дрина узима у обзир или не. Дрина као могућа гранична река између Рашке и Босне посебан је проблем и о томе је, чини нам се, било већ доста речи. Да овде додамо само још и то да је у покушају да се прикаже географски обим првобитне Рашке сасвим запостављен простор између Голије, Студенице, Ибра, Западне Мораве и Моравице. По свему судећи, тај простор не бисмо смели укључивати у првобитну Рашку. Спомињући ово не треба да заборавимо да је Кинам, описујући Манојлов рат 1149. године са српским жупаном, поред Раса споменуо још и област Никаву са тамошњим утврђењима и утврђење Галич. Ниједном од ових назива нисмо утврдили географски положај, а реч је, несумњиво, о територији на којој замишљамо Рашку.

Дакле, не само да нам познати извори не пружају основу да Рашкој у најстарије време дајемо већи значај него што је имала, већ нам ти исти извори не дају за право да Рашкој, ни ранијој ни каснијој, географске границе означавамо рекама Дрином, Лимом, Ибром и Западном Моравом. Засад нас ништа не приморава да споменуте оријентире прихватимо као једино могуће. Да је обим старе Рашке био у географским оквирима оивиченим споменутим рекама, ако је тачна наша тврдња о безначајној улози Рашке све до друге половине XI века, морали бисмо се питати како је било могуће да једна тако велика област остане вековима политички подређена подручјима која су у то исто време била и два и три пута мања од ње? Да бисмо се приближили прихватљивом решењу морамо рећи да као што изучавању најстаријег периода историје Рашке треба прићи на други начин, тако и утврђивање њеног географског језгра захтева другачији поступак.

Пошто смо пратили Дукљанинове спомене Рашке као једног саставног дела његове Сурбије, видели смо да он Рашку касније ни један једини пут не спомиње као део те Сурбије (Србије), већ о њој говори као о неком сасвим издвојеном делу, вреди сада погледати у ком смислу Дукљанин спомиње други саставни део Сурбије — Босну.

У читавом свом спису Дукљанин спомиње Босну само једанаест пута и то ево у којим приликама и у ком смислу: Први пут је спомиње у глави IX као једну од две области из којих се састојала Сурбија, наводно после поделе на Дувањском сабору. По други пут Дукљанин спомиње Босну приликом побуне Беле Хрватске против краља Хранимира, који је одмах, каже писац, скупио народ из Рашке и Босне и заратио против Беле Хрватске. И у даљим споменима Босне и босанских банова и великаша запажа се јака зависност од неке централне власти. Тако у глави XIX Дукљанин каже како су се босански великаши побунили против краља и убили га, на шта је Толимиров син Крепимир заједно са босанским баном похватио и побио побуњенике. Следећи пут, у глави XXIII, описујући Чаславов (Ciaslavus) рат са Кишом Дукљанин каже само то да је Киш дошао с војском у Босну и опљачкао је. Не каже у чијем је саставу Босна тада била. Ништа подробније о Босни не сазнајемо ни из Дукљаниновог казивања у глави XXIX, у којој је само рекао да је Крепимир заједно са својим ујаком прво опустошио Ускопље, Луку и Плеву, а затим и целу Босну, док је босански бан побегао угарском краљу.

Дукљанин сасвим кратко спомиње Босну и у глави XXXI, у којој је само рекао да је Крешимир једно време владао и Белом Хрватском и Босном. И у глави XXXV само се констатује да је Самуило на повратку из Далмације прошао кроз Босну и Рашку. Ништа више о Босни не сазнајемо ни у глави XXXVII, у којој је само напомиње како је Драгимирова жена отишла с мајком у Босну и како је тамо био отхрањен њен син Доброслав. И тако све до краја списка Босна је приказана као земља која има сасвим посебну улогу. У XXXVIII глави цар Василије осваја Бугарску, Рашку, Босну и целу Далмацију, а убрзо потом настоји да новцем придобије рашког жупана и босанског бана против краља. И најзад, Дукљанин спомиње Босну и у Бодиново време, најпре кад је Бодин заузевши Босну поставио у њој за кнеза неког Стефана, а затим кад је у Босну дошао Кочопар и тамо умро.

Дакле, као и када је реч о Рашкој и овде пада у очи да је и Босна, друга саставна област Сурбије (Србије), приказана као готово безначајна. Она тако рећи ни један једини пут није била покретач ни носилац неке одлучније и трајније акције или државне политике, па се морамо питати шта је Дукљанин уопште хтео да каже са оном подедом Сурбије на Босну и Рашку кад у читавом свом спису ниједној од њих не придаје никакав значај. Да их писац повремено не укључује у збивања тог много пута спомињаног краљевства, готово бисмо се могли запитати у чијем су се саставу Босна и Рашка уопште и налазиле, кад Дукљанин Сурбију (Србију) као државу под тим именом у току читавог излагања и не спомиње као што не именује ни то краљевство. Ми само по повременом навођењу појединих области наслућујемо, па и закључујемо, да је то краљевство морало обухватити и крајеве који су били у саставу Србије, али по Дукљаниновим подацима не бисмо ту Србију могли ни приближно географски да прикажемо. Она подела Сурбије на Босну и Рашку сасвим је нејасна, јер ако је Србија постојала као држава, онда је она у географском погледу морала имати осим Босне и Рашке (ако су оне тада уопште и улазиле у састав Србије) и некитрећи део, који је био политичко средиште земље, јер из овог што смо досад учили то средиште не можемо тражити ни у Босни ни у Рашкој.

То што Дукљанин не спомиње јасније то средиште можда и не би требало да нам много смета. Није искључено да Дукљанина треба схватити као да је хтео да каже да је Сурбија у свом саставу имала и Босну и Рашку, а не да се састојала из те две области. Када бисмо схватили да се Сурбија (Србија) састојала само из Босне и Рашке, не бисмо знали шта ћемо са Подгорјем, Травунијом и Захумљем. Ниједна од те три области није улазила у састав ни Босне ни Рашке, па ни Дукље, а јасно је да их Дукљанин доста живо укључује у догађаје и историју краљевства које, као што смо рекли, не можемо назвати ни дукљанским ни српским, већ, највероватније, дукљанско-српским. Да поновимо, Дукљанин за то краљевство не каже никад ни да је дукљанско ни да је српско и можда је то с разлогом учинио, јер је за његово време било, може бити, прерано да то доста пространо подручје, онако организовано, назове именом које не би објашњавало ту пространу државну организацију у којој је он разликовао појединачне географске просторе, сваки са својим особеностима и својом историјом, али који су сви скупа, били, пре свега, словенски. Јер очигледно Дукљанин никад за краљеве, за банове и жупане не каже ни да су Дукљани ни да су Срби, већ само великодостојници одређене области или града. То је, несумњиво, карактеристично и веома занимљиво за проучавање структуре и природе тог краљевства.

Имајући у виду све ово, чини нам се да можемо поновити оно на шта смо све време указивали, наиме да у Дукљаниновом спису не налазимо ни најмање основе за закључак да је Рашка била та област у којој се развило језгро најраније српске државе и да се чак јасно оцртавају и географски оквири те, да је назовемо, српско-рашке државе (Лим, Дрина, Ибар, Западна Морава). Још смо далеко од неког јаснијег обележавања географског језгра ране српске државе, јер два основна извора за историју те првобитне Србије, Порфиригенит и Дукљанин, не дају нам за право да тим језгром сматрамо Рашку. Када је Рашка постала средиште српске државе, та је држава већ имала за собом петстогодишњу историју.

Ако, дакле Дукљаниново дело прихватамо као извор онда нас оно уверава као, уосталом, и Порфиригенит, да почетке Србије и српске државе треба тражити искључиво у Приморју и

Подгорју (као делу Загорја), затим и у Дукљи (Зети). Прикључивање осталих области и земаља, у које ваља убројати и Рашку, почело је и одвијало се из Порфирогенитове и Дукљанинове горње Далмације и Загорја (Подгорја). Оданде је почело да се шири и име Србије и српске државе. Да поновимо, јасно је да се име Рашке ни географски ни државно-политички није никад раширило ван простора на којем налазимо то име или га барем наслућујемо. Ширило се само име Србије и српске државе, и то свакако није случајно. Могли смо јасно запазити да је језгро српске средњовековне државе настало у областима у којима још Порфирогенит налази потомке Срба из Беле Србије.

Дакле, наметање или спонтано проширење назива Србије започето је из средине где је настала првобитна српска држава. Занимљиво је да се кроз цело Дукљаниново излагање запажају они саставни делови Србије и српске државе које смо запазили још код састављача DAI, а то су приморске области са "садашњом Србијом", Босна и Дукља, при чему је интересантно, као што је већ напоменуто, да се географски и касније шире само ова три појма: Србија, Босна и Дукља (Зета). Вероватно разлоге треба тражити колико у смислу за стварање неке државности толико и у етничком саставу. Сасвим је могуће да су у првобитној Србији, Босни и Дукљи (Зети) живели становници који нису били у свему истог етничког порекла, али су могли бити веома сродни, па су им посматрачи са стране приписивали једно заједничко име, оно у чијој је средини најпре започето испољавање смисла за државност и за отпор против туђинске врховне власти. Рашка је дуго била ван овог првобитног простора, али је касније, из разумљивих разлога, постала веома заинтересована за збивања у која је стицајем околности била укључена, поготову откада су јој и властодршци били наметнути из "старог краљевства". Ти су је властодршци и увели у борбу за превласт, чиме је, видећемо, постепено уз име Рашке све чешће и све, на изглед, уверљивије спомињано и име Србије, земље која је преко Дукље (Зете) и наметнула своју власт новим и за даљи развој веома значајним подручјима. Идентификовање Рашке са Србијом или Србије са Рашком отишло је толико далеко да је створено уверење да је реч о једној земљи са два имена. Не треба, међутим, много ни уверавати какве су заблуде могле произаћи, и какве су и произлазиле, из оваквог схватања.

Да Рашка све до тзв. појаве Немањића у свим овим збивањима игра споредну улогу јасно, чини нам се, потврђује и овај последњи пасус Дукљаниновог летописа. Као што смо видели, када је зетски краљ Георгије заробљен у Оболону (Ободу) и одведен у Цариград, народ је за краља у Зети поставио Градихну, а кад је и он умро наследио га је син Радослав. Овај Радослав је, значи, као зетски владар отишао византијском цару Емануелу (Манојлу) и од њега добио да управља "цијелом земљом, како је држао и његов отац". Византијском цару, дакле, није отишао жупан Рашке, што би био ред да је Рашка тада била водећа област, већ зетски кнез под чијом је влашћу већ неколико деценија била и Рашка, и то само као једна од жупанија. Но, убрзо после овог боравка код Манојла у земљи избију нереди, том приликом су кнежеви непријатељи довели Урошева сина Десу и предали му Зету и Травунију, док се кнез Радослав с браћом повукао у приморску област и у град Котор све до Скадра.

То значи да је земља том приликом била подељена на приморски крај и на остали део Зете са Травунијом, а то је, несумњиво, пружило прилику Рашкој да се, преко Урошевог сина Десе почне ослобађати свог подређеног положаја, настојећи да преузме водећу улогу над областима и жупама дотадашње државе. У тим околностима јавља се као један од претендента на владарски положај и Немања, кога историографија сматра родоначелником династије и држи да његов долазак на жупанску и велико-жупанску власт значи прекретницу у развоју Србије и српске државе. Питање је, међутим, да ли је све баш тако. Можда смо чак у заблуди и поводом родоначелништва Немањиног, јер све док не сазнамо ко је и шта је био Немањин отац не можемо тврдити да је син био родоначелник. Није искључено да је и отац имао неку владарску функцију, па чак и очев отац!

У сваком случају слика коју нам је приказао Дукљанин доста рељефно оцртава стања и прилике у којима су се нашле Зета и суседне земље негде у првој половини и средином XII века,

у време о којем, на срећу, располажемо и подацима из других извора, пре свега домаћих. Кад, на пример, Немањини синови буду писали биографију свога оца, они ће, говорећи о збивањима у време његовог доласка на власт, или и нешто ранијим, указати у ствари на ове исте догађаје, са којима нас је упознао Дукљанин. Ми се, додуше, не можемо тако лако снаћи са личностима које он спомиње нити смо у стању да их све ставимо у праве хронолошке оквире, али је јасно да нам је верно описао тешке прилике које су претходиле Немањином доласку на власт најпре, рекло би се, у Рашкој, а убрзо потом и у оној истој српској држави чију нам је вишевековну историју приказао изванредни Дукљанин, а пре њега заслужни Порфиригенит. Оно што нам је описао Дукљанин, макар и у главним цртама, морали бисмо назрети и из података у другим изворима који нам, опет на особит начин, приказују настанак и развој приморске Србије, Дукље, Рашке, Хрватске и Босне.

Наравно, све те податке, скупљене на разним местима, морамо опет крајње пажљиво анализирати и проверавати упоређујући их са оним што о томе знамо из других извора. Морамо одмах рећи да се у том послу, пручавајући историју XI и XII века, налазимо у много бољем положају него приликом проучавања ранијег периода, јер се од краја XII века јављају и домаће повеље које, на нашу срећу, садрже и кратке осврте на раније стање, а почетком XIII века појављује се и биографије — извори од вишеструког значаја.

О ПОДАЦИМА У НЕМАЊИНОЈ И СТЕФАНОВОЈ ПОВЕЉИ ХИЛАНДАРУ

Сматра се да је Немањина повеља написана 1198—1199. године. За наш проблем занимљиво је погледати шта стоји у овом пасусу:

, , È íáíîâëöü ñâîþ ähäëíó è áîëüøǎ
 íóòâðüèöüÁîæèþâü îîîîëüþ è ñâîþþ îîóâðîñòèþ, äàíîâü
 îè w Áîãà.

È âüçääèãîõ îîãèáüøóþ ñâîþ ähäëíîó è îðèíáðhòîöü
 îä îîðüñêǎ çàìèǎ Çàòîó è ñü ãðàãîâü, è îä Àðáàíàñü
 Ìèèîü, è îä Æðü÷èǎ çàìèǎ Èàáü ñ Ëüîèàíî.
 Æëüáí÷èòîó, Ðhêǎ, Çàãðüèàòîó, Ëhâü÷ǎ, Áhèèòîó,
 Èãîáíèèòîó¹⁰⁹

¹⁰⁹ А. Соловјев, Повеља Стефана Немање 1198—1199, Прилози V, Београд 1925, 282—283

У Стефановој повељи, издатој, како се сматра 1200—1202, задржаћемо се на овим занимљивим подацима: , , äàðîâà íøèü îðàähâîü è íàøèü
 ähääîü wäèääàòè ñèwâü çàìèâü ñðüîñèâü ,
 è wâíîâè ñâîþ ähäëíó, è áîèøǎ íóòâðüèè Æèwâü
 îîîîëüþ è ñâîþþ îîóâðîñòèþ äàíîâü ~îîó wä áà, è
 âüçääèèǎ îîãèáüøîþ ähäëíîó. È îðèwáðhòǎ wä îîðüñêǎ
 çàìèǎ Çàòó è ñü ãðàãîâü. À îä Àðáàíàñü îüèîü. È wä
 ãðü÷èèǎ çàìèǎ Èàáü ñü Ëüîèàíî. Æëüáí÷èòîó, Ðhêǎ,
 Çàãðüèàòîó, Ëhâ÷ǎ, Èãîáíèèòîó, Áhèèòîó."¹¹⁰

¹¹⁰ А. Соловјев, Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202, Прилози V, Београд, 1925, 66—67

Већ на први поглед пада у очи да се у обема повељама налазе подаци изванредне историјске и историјско-географске вредности, па ипак, морамо рећи да их није лако растумачити. Било би нам сигурно много лакше да су нам и Немања и његов син навели имена макар неких од својих предака, дедова и прадедова. Да макар знамо поуздано ко је Немањин отац и одакле је родом — и то би нам много значило. Додуше, Дукљанин на једном месту каже како је Драгихна, брат краља Грубеше, са својим синовима, Првошем, Грубишом, Немањом и Страцимиром, у време једне унутрашње смутње у зетској краљевини, умакао чак у Драч, али нам тај податак не помаже много, судећи барем по оном што досад знамо о Немањином породичном родослову. Нисмо сасвим сигурни ни да ли је овај Дукљанинов Немања иста личност као и Немања отац Вуканов, Стефанов и Растков. И заиста је чудно да се ни у повељама ни у биографијама нигде не наводи име Немањиног оца. Као да се намерно желело избећи спомињање Немањиних родитеља и даљих предака. То много омета боље разумевање података и у повељама и, касније, у биографијама, али ћемо ипак покушати да се и без тога снађемо.

Како је познато, обе наведене повеље су биле предмет бројних и разноврсних истраживања научника, са жељом да се установи на којој је територији Немања започео период своје жупанске владавине и шта се у то време звало Србијом. Поновна анализа ових повеља требало би да нам помогне да сагледамо стања макар и приближно слична онима која смо уочили пратећи Дукљаниново казивање о приликама крајем XI и у XII веку, или која смо назрели разматрајући изворе старије од Дукљанина. Одмах да кажемо да нам се чини немогућим да је слика коју је Дукљанин дао о Захумљу, Травунији и Подгорју и њиховим везама са збивањима у Дукљи (Зети) и Рашкој још од X века, а особито бурна у XI и XII веку, већ крајем XII века толико избледела да није могла макар донекле бити описана и у писаним споменицима крајем XII или на почетку XIII века. Немогуће је да се последице тих збивања нису јасно осећале и у време Немањиног доласка на власт. Према томе, по свему судећи, морали бисмо или у наведеним повељама или у описима Немањиног живота наћи макар неке појединости из којих бисмо могли закључити која су све подручја и у време Немањиног доласка на власт остала непосредно повезана једна с другим као што је било век-два, а можда и више векова, пре његове појаве.

Већ кад пажљивије погледамо шта Немања и његов син Стефан говоре о територијалном проширењу своје државе пада у очи да се међу тим освојеним подручјима не спомињу Неретљанска област, Захумље, Травунија, Подгорје, Рашка, Ибар, Топлица и Расина. Будући да поуздано знамо да су, осим Неретљанске области, све остале сачињавале позорницу важних збивања и у време Немањине владавине, нормално је да помислимо да је Немања споју жупанску власт започео кад су још увек сви ти крајеви, јаче или слабије, сачињавали једну политичку целину. Не видимо ниједан други разлог због којег Немања у својој повељи не би споменуо да је, на пример, освојио Захумље, Травунију, Подгорје или неки други крај, осим једног, наиме да су ти неспоменути крајеви били у саставу државе којом су још раније управљали или чланови његове породице или он сам, па зато није ни било потребно да каже да их је освојио; он их је просто или наследио, као на пример Захумље, Травунију, Подгорје и Рашку, или их је на други начин задобио, као што је случај са Ибром, Топлицом и Расином. Чини нам се да ћемо се у анализи ових повеља много лакше сналазити кад се сетимо којим догађајима Дукљанин завршава свој летопис.

Када све ово имамо у виду чини нам се да лакше схватамо смисао Немањиних израза "и обнови своју дедину и бољше утврди" и "воздвигох погибшију своју дедину" или значење ових Стефанових речи: "дарова нашим прадедом и дедом обладати сијов земљом српском", "и обнови своју дедину и бољше утврди", и "вздвиге погибшују своју дедину". Наравно, чини се да се овде можемо лакше снаћи једино ако реч дедину не схватимо у буквалном смислу као дедовину, како су неки преводили, већ у првом реду у значењу посад, област, земља, држава, наследство.

Као што је познато, још је у хрватској редакцији Дукљаниновог летописа реч дидина употребљена у смислу држава:" i tako sa svitom i s voljom kralja Brisa, brata svoga, skupista vojsku utom veliku i pojdsta od svoje didine. I najprvo pridosta na kraljevstvo ugarsko".¹¹¹

¹¹¹ Дукљанин-Мошин, 40

И Шишић, кад је на једном месту допуњавао текст везан за време краља Предимира, употребио је реч дâдина у сличном смислу: "Tunc rex [Предимир] accepit filiam eius uxoret et nuptis celebratis more regali dedit cognatis suis Tribessam in [дâдинам], quam Latini dicunt hereditatem... ." ¹¹²

¹¹² Дукљанин-Шишић, 325, 450—451

Па чак кад бисмо дедина превели са дедовина смисао би морао бити само један: Немања је обновио своју дедовину, односно територију коју су још његови преци држали. То се опет своди на исто: неспоменуте области, осим Ибра, Топлице и Расине, биле су у једном саставу још много пре оца Немањиног. Када, дакле, Немања каже "и обнових своју дедину" и "воздвигох погибшују своју дедину" онда ту може бити речи само о оним земљама које није у повељи споменуо као освојене, а никако о Рашкој и, евентуално, о Ибру, Топлици и Расини.

Ако Немања с правом наводи да је обновио своју дедину значи да су ту дедину његови преци држали као владајућа лица, што се, уосталом, лепо види и из оног дела где се каже "дарова нашим прадедом и нашим дедом обладати сиов земљом српском ...", па према томе, и Немања не би био родоначелник нове династије, већ само настављач неке старе лозе, која је владала оном истом српском земљом о којој су нам оставили податке и састављачи ДАИ и Дукљанин у више махова.¹¹³

¹¹³ Кад Немања говори о дедовима и прадедовима требало би размислити да ли под тим не подразумева претке уопште, а не конкретно своје претке. Међутим, ако је "прадедом" и "дедом" јелнина, онда би се могло односити на Немањине непосредне претке.

Немања сигурно не би тако рекао да је реч само о Рашкој, јер је у време његових дедова и прадедова она била обична мања или већа жупа и "сиов земљов српском" давало би сасвим криву представу кад, у првом реду, не би биле узете у обзир оне српске земље које су биле центар збивања сто или сто педесет година пре Немањине појаве. То су биле Захумље, Травунија, Подгорје, а онда и Дукља; Рашка би се ту једва могла и споменути. То као да произлази и из става "и воздвигох погибшују своју дедину". Ако "погибшују" схватамо као опустошену или евентуално "пропалу", онда би се то најмање могло односити на Рашку, јер као што са друге стране знамо, Немања је у 30. години живота прешао из Зете у Рашку и ту био по други пут крштен, па би се тешко могло помислити да би га родитељи из једне мирне и очуване земље одвели у Рашку, пропалу и опустошену. Када се сетимо шта нам је Дукљанин говорио при крају свога списка, биће нам јасно да се Рашка у то време налазила у доста повољном положају и да је често служила као ослонац разним претендентима који су се борили за власт у Зети, Требињу, Захумљу и осталим земљама "старог краљевства". Немања је, дакле, могао из Рашке започети борбу за обнову своје "дедине" и тек кад је обновио и ујединио прадедовске земље могао је помишљати на освајање нових земаља. Није могуће да је све оне земље освојио полазећи само из малене Рашке.

Ми не знамо како је то Немања успео, али је, чини нам се, сигурно да му је пошло за руком да отклони унутрашње размирице у приморским земљама и Подгорју ("и обнових своју дедину и бољше утврдах"), а затим да започне освајања полазећи, разумљиво, најпре од Зете, која је, вероватно, као и дотад била највећи противник уједињења које би дошло из неког другог

центра. Да је Немања морао најпре да среди прилике на већем простору него што је Рашка као доказ могле би нам послужити и чисто географске околности. Већ у више махова смо се уверили да Рашка, у време о којем је реч, није била велика област а дуго ни значајна, и да се између ње и приморских земаља заједно са Зетом пружао доста широк појас земље која у овим догађајима није могла бити занемарена. Поуздано знамо да тај појас није припадао Рашкој, а ни Зети, па је могао припадати само Србији или српским земљама обухваћеним дотадашњом српском државом. И Немања, је према томе, могао обновити и више утврдити, у првом реду, те земље које су му географски биле најближе и тек после тога се осетити способним да се обрачуна и са потомцима старе зетске династије и да предузме освајања нових земаља. Не видимо, засад, како би се почетак Немањине владавине и његова рана освајачка политика могла другачије објаснити.

Да би нам било што јасније шта је Немања наследио преузимајући власт у Србији и шта је све, макар и приближно, сачињавало Србију у ово време, морамо пажљивије погледати казивања Немањиних биографа, а затим их упоредити са казивањима византијских писаца који говоре о том истом времену.

САВИНО КАЗИВАЊЕ У ОПИСУ ЖИВОТА СВОГА ОЦА СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Опис живота свога оца Стефана Немање, пре него што је почео да набраја његова освајања, Сава започиње овим речима: "И пошто обнови очеву дедовину и боље је утврди бојом помоћу и својом мудрошћу, даном му од Бога, и, пошто подиже пропалу своју дедовину, и придоби од приморске земље Зету с градовима..." Кад је тако набројао сва Немањина освајања, Сава продужава: "Све то мудрошћу и трудом задоби, што је било пропало насиљем од његове дедовине, и што му је припало од српске земље."¹¹⁴

¹¹⁴ Живот Стефана Немање (св. Симеона) од Св. Саве. "Старе српске биографије", превео и објаснио Миливоје Башић, Београд, 1924, 3—4. (Даље: Башић)

Овде одмах пада у очи то да Сава спомиње и очеву и своју дедовину, боље рећи дедину, што би требало да значи да их је било две, па чак и кад бисмо пристали на помисао да је једна од њих била Рашка, морали бисмо се питати која је она друга и где је била? Затим, ако је постојала очева дедовина (дедина), то би морало да значи да је његов отац припадао некој владајућој породици, јер се на други начин није дедина могла ни добити. Значи, Немања не би могао бити родоначелник династије, већ само, у најмању руку, родоначелников син, а врло је вероватно унук или чак и праунук. Немамо право да зато што не знамо ко је Немањин отац, проглашавамо родоначелником личност која сигурно није била родоначелник, јер неинтересујући се за Немањине претке ми се, значи унапред лишавамо могућности да сазнамо одакле воде порекло, какав су положај заузели и којој су етничкој групи припадали. Можда би неко могао помислити да је Немања родоначелник зато што је први владар једне нове државе, али ни то није тачно, јер Немања не почиње да влада у некој новој Србији, већ у оној која већ вековима постоји, али мења обим.

Није ли, дакле, спомен две дедовине (дедине) доста јасан доказ да је почетак Немањине владавине везан за неко старо подручје и, свакако, шире него што је Рашка — како иначе већина истраживача сматра. Ако само Рашку сматрамо језгром те државе како да протумачимо онај део реченице у којем стоји "и што му је припадало од српске земље". Зар се овде не осећа алузија на неко шире подручје? Шта би могла бити српска земља него оно што смо и досад небројено пута уочили пратећи казивање састављача DAI и Попа Дукљанина. Овде не смемо испустити из вида да Сава каже што му је припадало од српске земље, што, чини нам се не може ништа друго да значи него да је Сава знао на шта је његов отац од старине имао право у односу на (старе) српске земље, а то, опет, наводи на помисао да Немањине претке треба тражити међу травунско-

захумско-дукљанским владарима. Чини нам се да израз припадало не може да се односи на неког племића овог или оног ранга, већ само на члана владарске породице.

Дакле, да поновимо, кад Сава спомиње две дедине пада нам одмах на ум да су у питању две области, једна Немањиног оца, а друга самог Немање. Невоља је, међутим, у томе што не знамо да ли је Немањина дедина (област) била део ширег подручја којим је управљао његов отац или је Немањина област била нека новоосвојена територија. Чини нам се да за одговор постоје две могућности: или је Немања добио део целине коју је држао његов отац (и његови преци од раније) или је ту своју област добио од неког другог, рецимо од Византије. Ако узмемо да је добио део некадашње целине (очеве области), поставља се питање где је та област била и шта је све обухватала. Ако би неко помислио да су у питању Рашка (као очева област) и Ибар, Топлица и Расина (као Немањине области), морао би се одмах питати шта је било са Подгорјем, Требињем са Конављем, Захумљем и, евентуално, Неретљанском облашћу? Ниједну од ових области нико не спомиње као накнадно освојене, а зна се да су биле у саставу Немањине државе, те с правом можемо претпоставити да је, поред Рашке, Ибра, Топлице и Расине, реч и о некима од њих, ако не и о свима. То можемо претпоставити утолико пре што изгледа невероватно да је Немања могао све то освојити полазећи само из Рашке или, можда, Ибра, Топлице и Расине, поготову што и он и сви други кажу да је и њих, ако су оне у питању, морао подизати из пропасти и обнављати.

Зато изгледа много уверљивије решење да у дедину Немањиног оца укључимо и неку, ако не и све, од старих српских приморских области, у првом реду Требиње и Захумље. Дедина Немањиног оца, по свој прилици, није захватала Зету, а та област сигурно није била ни Немањина, мада се у њој родио, јер ни Немања ни његови синови не би за њу рекли да је освојена да је већ, као дедина, била претходно обновљена. Сви разликују шта је обновљено а шта приобретено, мада на жалост, то не наводе и поименично. Склони смо, ипак, да поверујемо да се Савин навод "што је било пропало од његове дедовине, и што му је припало од српске земље" односи, у првом реду, на Захумље, Требиње и Подгорје, а мање је вероватно да се односи на Рашку, док је још мање вероватно да се односи на Ибар, Топлицу и Расину. У крајњој смо неизвесности и у односу на Неретљанску област. Као што се види, Савини подаци, мада драгоцени, ипак не омогућавају доношење једног у потпуности прихватљивог решења. Чини нам се да смо у праву када кажемо да досадашња схватања о околностима у којима се Немања јавља као жупан и велики жупан ваља крајње пажљиво проверити, утолико пре што је проблем од необично великог значаја и због неких других појединости из историје Србије тога времена. Погледајмо зато шта о томе говори други Немањин биограф, његов син и наследник Стефан.

НЕКЕ ПОЈЕДИНОСТИ ИЗ НЕМАЊИНА ЖИВОТА

ПРЕМА СПИСУ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ

У почетном делу рукописа Стефан о свом оцу, Немањи, казује ово: "... Иако ме тада није било нити памтим шта је било о рођењу његову, ипак сам слушао да је био велики метеж у овој страни српске земље, и Диоклитије и Далмације и Травуније, а да су родитељу његову браћа му завишћу одузели земљу, а он изиђе из буна њихових у место рођења својега, по имену Диоклитија.

И вољом божјом и пречисте матере роди и ово свето дете које ће божјим промислом бити сакупљивач пропалих земаља отачаства његова... и обновилац онога што је било пропало, у месту по имену Рибница."¹¹⁵

¹¹⁵ Живот Стефана Немање од краља Стефана Првовенчаног, Башић, 31

Осим ових драгоцених података Стефан нам нешто даље саопштава и неке друге значајне појединости, као на пример: "А кад је одрастао до младихства, и примио чест отачаства својег, по имену Топлицу, Ибар и Расину и зване Реке...", затим и оне у вези са Дубочицом коју му је уступио Манојло: "И, одвојив му од своје земље, даде му звану Дубочицу..." И најзад да не заборавимо и овај необично важан пасус; "Придодаде земљи отачаства свога област Нишавску до краја, Липљан и Мораву, и звано Врање, Призренску област и оба Полога до краја с међама својим... Поврати Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, праву дедовину своју, коју је насиљем држао грчки народ, и градове у њој."¹¹⁶

¹¹⁶ Исто. 32—33

Као што се одмах може запазити, Стефанови подаци су готово од непроцењиве вредности за проблем који нас интересује, мада су и овде неке појединости тешко схватљиве. Стефан, како видимо, казује да је у време рођења Немањиног владао велики метеж, што тачно одговара ономе што и с друге стране знамо о приликама у XI и XII веку у Србији, Захумљу, Травунији, Зети и у суседним земљама у које можемо убројати и Подгорје и Рашку. За питање шта је све сачињавало Србију у то време од особитог је значаја његово казивање да је тај велики метеж био "у овој страни српске земље, на шта додаје "и Диоклитије и Травуније". Одмах је јасно да је поред "ове стране" српске земље морала постојати и "она страна". Но, мада је сигурно да је Стефан разликовао две стране српске земље нисмо баш сасвим сигурни шта је географски делило те две стране, али можемо покушати да и то одредимо.

Ако претпоставимо да се Стефан, када је писао биографију свога оца, налазио у источном делу државе, онда је тај источни део био ова страна, из чега, онда, произлази да је под оном страном подразумевао баш оно што је и навео, а то су Диоклитија, Далмација и Травунија. Он, дакле, не именује ову страну вероватно зато што се ту и сам налазио и што је веровао да се то само по себи у његово време разумело, али кад је требало навести и ону другу страну сматрао је, с обзиром и на удаљеност и можда и на значај, да ту другу страну треба и поименично назначити и он то, на нашу срећу, и чини, оставивши нам тако податак заиста непроцењиве историјске вредности. Јер, без обзира на то што нас мало збуњује појам његове Далмације, није ли спомен Диоклитије и Травуније, уз вероватноћу да се Далмација можда односи на Захумље и Неретљанску област, у ствари понављање онога што су нам саопштили још састављачи DAI и у шта нас је много пута уверавао и Поп Дукљанин? И Стефан, владар, историчар и књижевник, зна да је то од давнина била и до његова времена остала српска земља.

Ако је, дакле, у оној страни Србију убрајао Далмацију (Паганију, Захумље и Травунију) и Диоклитију (Дукљу — Зету), онда можемо слободно претпоставити да је под оностраном Србијом подразумевао земље које су се налазиле с ове стране (источне) неког планинског ввнца, а то нас опет веома много подсећа на састављаче DAI, који су Србију ("садашњу Србију") у односу на приморске српске земље, налазили "према планинским странама" почевши од Хрватске и Паганије па све до залеђа Дукље. Ако овоме додамо оно што је Дукљанин говорио за Подгорје и суседне областа чини нам се да слободно можемо рећи да је Стефан под оностраном Србијом морао подразумевати Дукљаниново Подгорје и Хвосно, а затим и Рашку и неке друге области у суседству на које се у међувремену проширило име Србије. Иначе не знамо како бисмо другачије приказали однос између оностране и оностране Србије, јер не можемо ни замислити да је између ова два дела постојао неки трећи који не би припадао Србији, а да то Стефан не каже.

Оба су ова дела у његово време улазила у састав српске државе, али су, истовремено, задржала и своја традиционална имена, која су стекла историјском улогом и значајем у току више векова. Мада смо убеђени да оној страни и онострану Србију треба овако разумети, чини нам се да, с обзиром на све што о Дукљи одраније знамо, можда треба још видети да ли је Стефан са сасвим одређеном намером навео поименично Диоклитију, Далмацију и Травунију знајући да је свака од њих, мада у саставу српске државе, ипак и тада., као и у прошлости, имала своје посебно

обележје. Приликом разматрања и размишљања како да схватимо ове Стефанове податке чини нам се да треба да будемо посебно опрезни при опредељивању за земље које су припадале оностраној Србији. Ако се држимо историјског развоја, убеђени да је језгро српске државе настало у Приморју, па се оданде, до X века, проширило и на непосредно залеђе (Подгорје и Хвосно), онда би Рашка, као што смо то у више махова истицали, тек касније била укључена у српску земљу, те би се метежи о којима говори Стефан једва и односили на њу, док о Ибру, Топлици и Расини не може уопште бити говора, јер у време рођења Немањиног оца, па и самог Немање, нису ни биле у саставу Србије.

Дакле, и из Стефанових података сазнајемо оно што смо у погледу пространства ране српске државе закључивали почевши од њеног постанка, наиме, да се до XII века та држава простирала на територији од Цетине и Ливна и јадранске обале све до Рашке, закључно са њом, да је доживљавала тешке унутрашње кризе које су доводиле до поделе и мањег или већег осамостаљивања појединих њених делова, али да је, истовремено, слабљењем најпре Бугарске, а онда и Византије, долазило до територијалног ширења према истоку, у чему је водећу улогу преузела Рашка, најисточнија област у саставу српске државе и највише заинтересована за прикључење нових области. Тако она од XII века, после Захумља, Травуније и Дукље, а једно време и Подгорја постаје нови центар српске државе, који ће себи поставити више циљева, од којих је, чини се, најтежи био да сузбије тежње старих центара, травунско-захумског, подгорског и дукљанског (зетског) да задрже предност коју су од старине имали ("краљевство од старине").

Али да за кратко време напустимо ову тему да бисмо погледали да ли нам Стефан пружа још неки податак који би нам могао послужити за боље разумевање питања најстаријег подручја Србије.

Пошто је указао на метеже који су захватили Србију пред рођење Немањино, Стефан продужава "а да су родитељу његову браћа му завишћу одузели земљу, а он изиђе из буна њихових у место рођења својега, по имену Диоклитија". Одмах нам је јасно да и овде има занимљивих и важних појединости. Пре свега, Стефан нам саопштава да је његов деда, односно Немањин отац, имао браћу, што претпоставља да је имао најмање два брата, а то ће рећи да је Немањин деда имао више синова, па би нам то можда могло помоћи у трагању за Немањиним пореклом и омогућити боље сналажење у родословљу које нам приказује Дукљанин. То, међутим, може бити значајно и за подручје на којем су се ови догађаји дешавали, па и за подручје са којег Немањини преци воде порекло. Ако је Немања рођен негде 1112—1113. године¹¹⁷ и ако се сложимо да су, према томе, буне настале почетком XII века, или можда још и крајем XI, онда нам, с обзиром на оно што из Дукљаниновог казивања знамо, пада одмах на ум да је у првом реду реч о оностраној Србији.

¹¹⁷ За 1112—1113. годину као годину Немањиног рођења залагао се и писац ове књиге у следећим чланцима: "Један покушај тумачења Савиних хронолошких података у Житију св. Симеуна", Историјски гласник, 3—4, за 1955, Београд, 1955, 79—122; "Кад се родио и кад је почео да влада Стеван Немања" Историјски гласник 3—4, Београд, 1958, 165—192; "Један прилог хронологији Немањина живота", Историјски гласник 2, Београд, 1969, 63—65. У већ поменутих Списима под насловом "Мишљење dei Savi e Consiglieri о томе, да ли је икада у Далмацији православни епископ вршио закониту црквену јурисдикцију" спомиње се Немањина породица, а за самог Немању се каже да је имао титулу "di gran duca nella Servia", али се у истој реченици спомиње и Рашка, очигледно као посебан појам: "per la Rascia". Занимљиво је да аутори, говорећи о Немањиној породици, на једном месту кажу: "dall'anno 1150, che questa famiglia principio ...". Говорећи мало даље о прогонима које су владари из Немањине породице организовали "per tutto il suo stato contro la chiesa latina mista colla rasciana", аутори прво гоњење стављају "dall'anno 1143 sino l'anno 1196, sotto Dossa e Nemagna, padre e figlio, mega jurani". Овде је посебно упадљиво то што се прво гоњење одређује временским распоном од 1143—1196. године а то се у потпуности поклапа са годином кад је Немања дошао у Рашку на друго крштење (1143. године) и са годином кад је сишао с престола (1196. године). Остаје нам нејасна 1150. година као година почетка Немањине

породице, поготово што се 1143. година узима као прва година гођења, које је приписано Деси, кога сматра оцем Немањиним (Списи, 435—437. године.).

Будући да је Немањин отац напуштајући своју земљу побегао у Диоклитију, претпостављамо да је његова земља и земља његових предака могла бити негде на травунско-захумском подручју. Уосталом, зар сам Стефан то исто не потврђује кад вели "... Поврати Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, праву дедовину своју". Какво би друго значење могло бити него да је Немања повратио, с једне стране, области његових предака (оца, деде и даље), а с друге Дукљу (Зету), земљу где се родио и његов отац и он. Тако нас је Стефан, како нам се чини, посредним путем обавестио да Немањине претке не треба тражити у Рашкој, већ тамо где му је била права дедовина (дедина).

Додуше, у неизвесност, нас доводи ред речи. Да су Диоклетија и Далмација два појма у то не треба сумњати, али нисмо сасвим сигурни у друга три појма: отачаство, рођење своје и праву дедовину своју. Није свеједно шта од ова три појма иде уз Диоклитију а шта уз Далмацију. Ако се рођење своје односи на Диоклитију, а знамо да је Немањин отац морао да бежи из своје земље у Диоклитију, онда би и Немањина права дедовина (дедина) морала бити тамо где и очева дедина, то јест у Далмацији, односно у једном делу Далмације, можда у травунско-захумској земљи, па би се на то подручје могао односити и појам Немањиног отачаства. Упућивање у овом смислу ваља запамтити и због традиције о пореклу Немањине породице забележене у српским родословима и летописима. Она се, видећемо, у потпуности поклапа са подацима које нам је оставио Немањин син Стефан.

Са овим што је доведе речено није у супротности ни оно место на којем Стефан каже да је Немања био сакупилац пропалих земаља отачества његова. Ако смо напред утврдили, или макар и приближно одредили, шта је на наведеном месту означавало Немањино отачество, онда је, чини нам се, јасно да је Стефан, у првом реду мислио на српске земље у оној страни Србији. Те земље и јесу најдуже и највише страдале. Међутим, то отачество није, чини нам се, исто са отачаством у реченици: "А кад је одрастао до младићства, и примио чест отачаства својег, по имену Топлицу, Ибар, Расину и зване Реке..." Стефан је очеву биографију написао кад Немања више није био жив, па он с правом каже да је отац у младости добио наведене земље које су до краја његова живота остале део његовог отачаства, овде у смислу његове државе. Оне ни у ком случају нису улазиле у појам отачаства негде пре четрдесетих или педесетих година XII века.

Најзад, чини нам се да у прилог оваквом тумачењу иду и подаци који се садрже у појмовима придодаде и поврати. По Стефану, је Немања придодао (освојио) "Нишавску област до краја, Липљан и Мораву, и звано Врање, Призренску област и оба Полога до краја са међама својим...", а шта је повратио — то смо већ видели (Диоклитију и Далмацију). Ако ово упоредимо са освајањима Немањиним наведеним у његовој и Стефановој повељи, запазићемо врло лако да Рашку, Ибар, Топлицу и Расину не спомиње ни као повраћене ни као придодате (новоосвојене) из чега се може закључити да је Немања и своју политичку каријеру и своја освајања започео тек пошто је негде после 30. године живота прешао из Дукље (Зете) у Рашку, вероватно, с оцем и браћом. Могуће је да је Рашка тада, мало по страни од збивања у оној страни Србији и Зети, била у повољнијем положају, да је ту можда било доста присталица старе династије, којој је могла припадати и Немањина породица и да је ту Немањин отац са синовима, уз вероватну подршку Византије, учврстио власт и започео најпре политику враћања и окупљања старих земаља, а кад је то остварио, задржавајући своје средиште у Рашкој, започео нова освајања дошавши на тај начин у сукоб са Византијом, јер је почео да осваја и земље које су биле под њеном врховном влашћу.

Ако је наше запажање уопште исправно, казивања Немањиних синова, Саве и Стефана, чини нам се, нису нимало у опречности са оним што смо сазнали од састављача DAI или из причања Попа Дукљанина о подручјима која нас овде интересују. Стичемо утисак да се, пратећи њихова казивања, добија доста јасна слика настанка и територијалног развоја Србије и српске

државе до краја XII века, о чему ће још бити речи, а дотле да погледамо можемо ли шта сазнати и из дела друга два биографа — Доментијана и Теодосија.

О НЕКИМ ПОЈЕДИНОСТИМА ИЗ ДОМЕНТИЈАНОВОГ И ТЕОДОСИЈЕВОГ ОПИСА ЖИВОТА СВЕТОГ САВЕ

Ваља одмах да кажемо да нам Доментијан, на жалост, у свом биографском делу о светом Сави не даје много података о овом што нас овде интересује, али ипак и он у извесном смислу потврђује оно што смо и досад наслућивали, наиме, да појам српске земље у Немањино време треба схватити много шире него што се мисли. Доментијан, тако, на једном месту за Немању каже да је "царевао свом српском и поморском земљом, и Диоклитијом и Далмацијом и Травунијом" ...¹¹⁸

¹¹⁸ Доментијан, Животи св. Саве и св. Симеона, превео др Лазар Мирковић, Београд, 1938, 27 (Даље: Доментијан).

Чини се да и овде спомен Диоклитије, Далмације и Травуније треба схватити као ближе објашњење појмова све српске и поморске земље. Но, Доментијан наводи још један занимљив податак, доста значајан за истраживање обима Немањине државе. Описујући Савину младост Доментијан каже на једном месту: "Када је он био васпитан у великој љубави и доброј вери и чистоти, и када је био научен сваком богољубљу и доброј нарави, дадоше му један крај царства свога у област му и на весеље његовим слугама."¹¹⁹

¹¹⁹ Исто, 29

Слично Доментијану и Теодосије у Житију светог Саве казује: "Бејаше син жупана великога Немање, господара српског, који самодржавно владаше свим српским земљама: Диоклитија, Далмација, Травунија, приближавајући се на истоку Илирији, а на западу припадајући римској области ...

А кад одрасте до петнаесте године, родитељи му оделише једну страну своје државе, камо би одлазио од оца ради забаве с велможима и ради весеља с благородним младићима ...

Кад уђе у седамнаесту годину узраста... дође родитељима из краја дарована му."¹²⁰ Све до скоро није се знало коју је то област добио Растко у младости. Тек кад је М. Барада у Лучићевој грађи пронашао три повеље на нашем језику, а М. Динић их објавио сазнало се да је та Расткова област била Хумска земља (Захумље).¹²¹

¹²⁰ Живот св. Саве од Теодосија монаха, Башић, 80—81

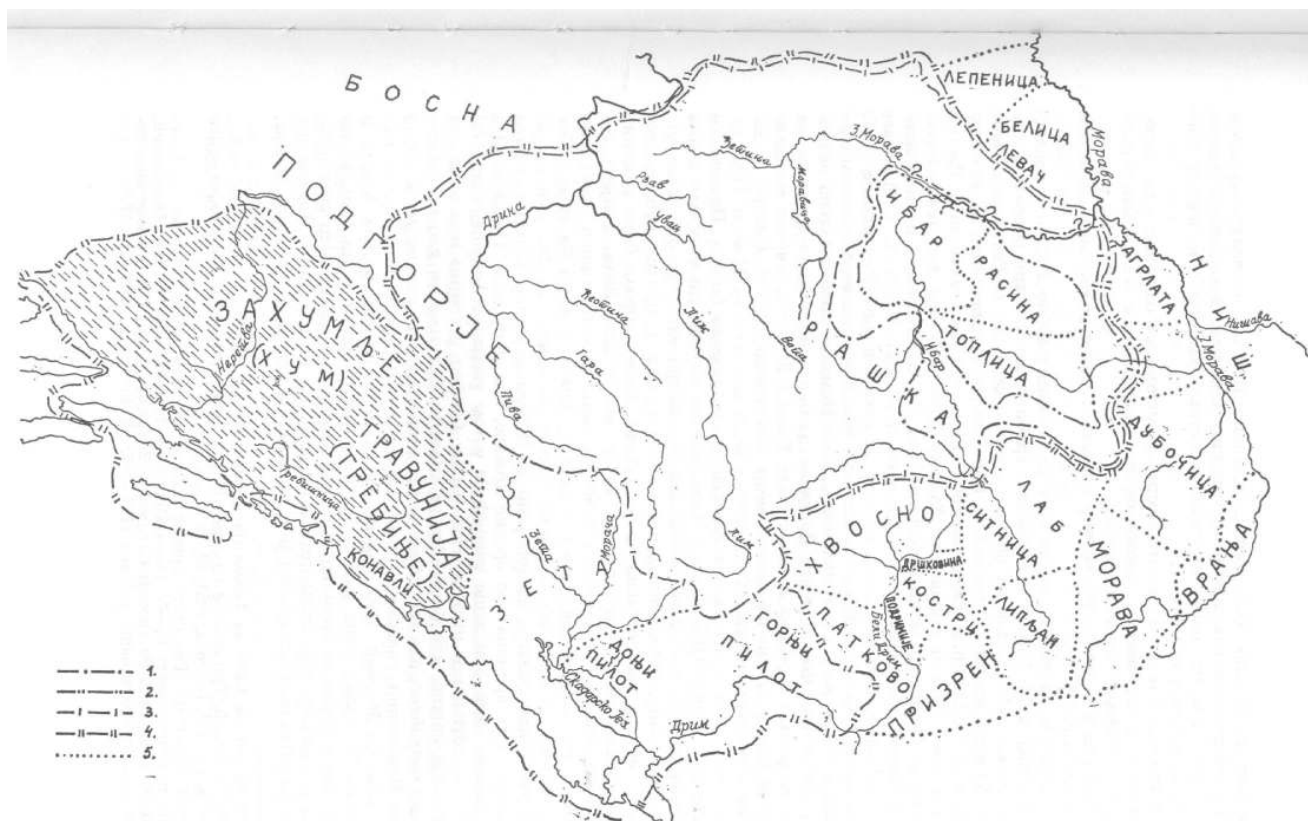
¹²¹ М. Динић, Три повеље из списка Ивана Лучића, Зборник Филозофског факултета, књ. III, Београд, 1955, 69, 76 и даље.

Биће сигурно занимљиво да сазнамо из чега су М. Динић, а после њега и Г. Ружичић, закључили да је Растко у младости добио на управљање Хумску земљу. А ево тог текста: "Az veli хуран Nemana pustaiu Splechiani dasi suobodno izlaze i u moiu zemgliu i snami rastachaiu u Humsku zemgliu i snami Vlacha u Zetu i dasi cine suobodno choigod chupi i da ima ne pacosi nichere bez praune...

Г. Ружичић је после Динићеве анализе овог текста исписаног латинским словима, закључио да је оригинални текст ове Немањине повеље гласио овако: , , Æçü ââëè

æuiàíü Íáìàí" iumàþ Ñièhê"íû äà ñè èçèàçà ñâîáîäüíí
 u îîþ çâìèþ è ñíà ìè Ðàñòòüèà u õëüîñèu çâìèþ è ñíàìèè
 Âëüèà u Çàòó è äà ñè ÷èíà ñâîáîäíí êîè ãíàñ êüü à
 äà èü ìh ìàèîñòè ìèèâðå áâçü ìðåâüää' ' ¹²²

¹²² Г. Ружичић, Три старе српске повеље. Матица српска Зборник за филологију и лингвистику, IV—V. Нови Сад, 1971—1922, 292—294. В. и Р. Новаковић, Поводом податка о Растковом боравку у Захумљу. Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175—1975. У Београду, 1977, 25—32.

Обнова и проширење српске државе крајем XII века

Објашњење:

1. Немањине области пре великожупанске власти (по Ст. Новаковићу)
2. Вероватни обим Немањиних области (заједно са Дубочицом) пре великожупанске власти
3. Границе Србије после битке код Пантине (по Ст. Новаковићу)
4. Границе Србије и Немањиних освајања пре 1183. године (по Ст. Новаковићу)
5. Вероватне границе између појединих области

Сматра се да је ова Немањина повеља Сплићанима написана између 1190. и 1192. године, што јасно казује да је Хумска земља морала бити у Немањиној власти још и пре 1190. године. Чињеница да он ову удаљену али веома значајну област, повраћену ваљда тек на две-три деценије пре, додељује најмлађем сину, петнаестогодишњем дечаку, иде у прилог већ толико пута истицаној претпоставци да је Хумска земља морала бити традиционално везана за српску државу. Да је она недавно била освојена, односно изузета из неког сасвим туђег састава, било би тешко схватљиво да отац пошаље баш најмлађег сина у ту земљу у којој би стање због дуге туђинске

власти морало бити дуго доста неизвесно. Ми још од раније знамо или смелије наслућујемо да је Хумска земља (Захумље) била од најранијих времена део српске државе, као и суседно Требиње. Ова нас повеља само још више учвршћује у том уверењу. Додуше, могло би нас мало збуњивати што ни Немања ни Стефан у својим повељама, ни Немањини синови као биографи, не спомињу Захумље ни као придодато ни као повраћено, али би забуна могла отпасти кад се сетимо да је убрзо после Немањиног силаска с престола херцег Андрија упао у Хум и већ у повељи од 26. маја 1198. године говори о својој победи над Хумом и Рашком. То може, чини нам се, да буде јак разлог што ни Немања ни његов син Стефан не спомињу Хум као део српске државе, јер су у повељама и биографијама споменути само успеси а не и губици.

Но, ова повеља Сплићанима занимљива је и значајна из још једног разлога. Наиме, она је занимљива не само са становишта истраживања обима српске државе пред крај XII века, већ и са правног становишта. Запажамо да је у повељи врло јасно наглашено да Сплићани могу слободно да излазе у "моју земљу" (тј. Немањину), "и сина ми Растка у Хумску земљу", "и сина Вука у Зету". Мада нисмо сигурни шта је у то време обухватала Хумска земља (да ли и Неретљанску област и Требиње?), утисак је да су наведени само приморски делови који су Сплићанима и најближи и најинтересантнији. Овде се ипак поставља питање на шта се односи "моја земља" и да ли су и Вуков и Растков посед до те мере били правно регулисани да је Немања у једном званичном акту морао јасно да нагласи шта је правно његово, а шта његових синова, па чак и младог Растка. Но, то је питање стручњака друге врсте. Овде је оно истакнуто зато што на онај начин формулисано изазива недоумицу у територијалном погледу. Јер ако се уговор односи само на приморске области, што је врло вероватно, а ако је у време писања повеље поседништво било и правно регулисано, онда би се "и у моју земљу" могло односити на неки појас земље између Зете (Вуковог дела) и Хумске земље (Растковог дела, па би могла бити у питању Требињска област са Конављем, наравно ако није тада улазила ни у Зету ни у Хум. Ова би претпоставка, можда, имала основа и зато што се нигде не спомиње Стефан, који би морао бити споменут кад би се "у моју земљу" односило на читаву тадашњу српску државу. Зато нам, да поновимо, ова драгоценост повеља показује, по свему судећи, сасвим уверљиво да се и у време писања повеље српска држава простирала све до недалеко од сплитског подручја и да, највероватније, тај приморски део није у време Немањине великожупанске власти ни од кога освајан, већ је на њему сузбијена тежња за евентуалном већом самосталношћу каква је испољавана у више махова и у ранијим вековима.¹²³

¹²³ Гавро Шкриванић, Прилог проучавању западних граница српске државе на Приморју од XII до половине XIV века. Историјски часопис књ. XXIV, Београд, 1977. 47—63

Биће да само због тога ни Немања ни Стефан, а ни Немањини биографи нигде не спомињу ни Захумље ни Травунију као освојене области; оне су од вајкада сматране саставним делом српске државе, на шта у извесној мери, указује и традиција која порекло Немањине породице изводи из Захумља, мада се нигде не каже изричито да је и сам Немања тамо рођен. Наравно, за објашњење зашто се Хум (Захумље) не спомиње ни као придодат ни као повраћен не треба заборавити напред споменути Андријин упад у Хум.

Што се тиче веровања да је Немањина породица пореклом из Захумља и чињенице да се у традицији не спомиње да је Немања тамо рођен, може бити да се том традицијом желело истаћи да Немањини преци воде порекло из Захумља а не и он сам.. У сваком случају, кад узмемо у обзир све што смо досад уочили о Захумљу, свакако је симптоматично да традиција порекло Немањине породице везује баш за ту стару област српску. Одавно је, наиме, добро познато да родослови Карловачки, Загребачки, Пајсијев Врхобрезнички и неки други Немањино порекло доводе у везу са Ликинијем, савремеником и савладаром Константина Великог. У родословима стоји како је после Ликинијеве смрти његов син Бела Урош побегао у тврду земљу Захумље.

Тамо се оженио и добио два сина, Техомила и Чудомила. Техомил је тамо наречен попом и имао је четири сина, чија су имена Завида, Срацимир, Првослав и Стефан Немања.¹²⁴

¹²⁴ Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Београд-Сремски Карловци, 1927, 14—17. Занимљиву белешку има и један хронограф: ' ' Áhèà Íóðîøü àhøå ãîñîîä ' ñòîîíóå âü ñðóáñêîèè è çáìèè, è èçáìáíú âüñòü àèúãàð' ñèúîü öàðè, è ìðháhãü âú çàòîó ðîîè òhðîîèèè. È òhðîîèèèú ðîîè Ñòáðáìà Íáìáìþ, èæå ~ñòü ñããòüè Ñçìáìü, âú ìhñòh ðãèîîhü Ðúáìèèè' ' (St. Novaković, Članci hronografa Trojadika o Srbima i Bugarima, Starine X, Zagreb, 1978, 59)

Мада родословци преносе бесмислицу по којој је Немањин чукундеда био Константинов савременик Ликиније, свакако је занимљиво да сви они једног од, наводно, Немањиних предака везују за Захумље. Нешто је у овом опширнији и мало другачији летописас из почетка XVI века. Он каже како је у Захумљу, у селу које се звало Луца око 800. године од Христово рођења живео неки човек по имену Попо, манихејске вере, иначе, каже летописац, потомак Ликинијевих синова. Исти хроничар подвлачи да се и сад један предео зове Попово.¹²⁵

¹²⁵ Интересантно је да се у Поповом пољу и данас прича да је читав предео добио назив по неком попу који је, наводно, негде у прво време турске владавине управљао западним делом Поповог поља.

Тај Попо је поделио земљу с браћом и сваки је свој део назвао према свом имену. Попо је после добио сина Љубомира, који се оженио кћерком свога стрица (по манихејском закону) и са њом добио и једно знатно место које се звало Терновица. Иначе, место које је поседовао и где му је и дом био прозвано је по њему Љубомир. Тај Љубомир је имао сина Уроша, који је после очеве смрти управљао својом земљом и ратовао са другим кнезовима. Примивши очево име прозвао се Бела Урош (ÁÀÈ# Íóðîøü), тј. Белин син. Овај Бела Урош покорио је сву Захолмију, Травунију, Дубровник, Далмацију, Херцеговину и обе Зете и беше се прославио у земљама својим. Летописац уз ово додаје како га је цар Конрад, од крви француске, именовано за великог жупана, што ће рећи кнеза или дукса. Исти Бела Урош је поживео много година и за собом оставио два сина Тихомила и Чудомила, а Тихомил је имао синове Првослава, Станимира, Давида и Немању.¹²⁶

¹²⁶ Српски летописац из почетка XVI столећа. Гласник Друштва србске словесности, св. V, Београд, 1853, 24. Захумље се у вези са пореклом Немањине породице спомиње и у Пејатовићевом родослову, и то у доста неуобичајеном тексту. Пошто је родословац испричао како је Ликиније био погубљен, наставља казивање о томе како је на ту вест његова жена Констанција побегла из Солуна: ' áhãüñòâü ñãáh âüãã~òü ñü ñúíîü ñâîèü áhèà- Íóðîøüü èü òãðüãá çáìáíèè ñòðáíh çàðèèþ, è îæáíèèü ñúíà ñâîããü âüçå äüãðü Òðáí' ÷üñèèè èðèè" âü æáíü áíü, áí æå èìà Èàòàðèèà. Ñü íþ æå ðîîè Áhèà Íóðîøü ñúíà äãã. Òãðîîèèè è çðáìèèèè. È ñüçããøå öðüèíâü âü Äðháãñâü âü äâîðh ñâîíüü âü èìà ñããòããí ìðháîîíó÷áìèèè Ñòáðáìà. Áîíí"íá æå äöü îîîîñòáh è âü äãèèèèè äðüèèü íàðãèèøå Òãðîîèèèè îîîîü à çðáìèèèè ~ìèñèîîîü' ' Родословац овај пасус завршава констатацијом да је Техомил са својом супругом, кћерком хрватског краља Звонимира добио четири сина: Завиду, Срацимира, Првослава и Стефана Немању (Родослови и летописи, 47/46). Својеврсну белешку о пореклу Немањине породице има и Бранковићев летопис:

"Id videns [t.j. смрт Ликинијеу] Bela Urosch, fugit in Gothiam terram, et inde venit in Serviam ibique regnavit, et inde expulsus fuit a Bulgaricis Imperatoribus, fugitque in securam Provinciam dictam Zahulmiam et occupata ea duxit in uxorem filiam Franciae Regis Annam." Летописац даље казује како је Бела Урош са Аном добио два сина, Техомила и Чедомила и како су браћа у Древицима (Drevesseh) подигли цркву посвећену св. Првомученику Стефану и како је Техомил добио четири сина: Завиду, Срацимира, Првослава и Стефана Немању. (Реља Новаковић, Бранковићев летопис, Београд, 1960, 39)

И поред крајње неизвесности око родословног стабла Немањиног, што у овом тренутку и није тако важно, јасно је да летописац збивања везана за Немањине претке доводи у везу баш са Захумљем, Травунијом, Дубровником, Далмацијом, Херцеговином и горњом и доњом Зетом. Није ли то веома симптоматично? Толика коинциденција са оним што смо и у другим изворима уочили или наслућивали не може бити случајна. Зашто би се династичка лоза Немањића везивала баш за Захумље и суседне области, а не ни за Зету ни за Рашку, нити за неке друге области овој стране Србије. Пада у очи да традиција не спомиње чак ни Зету као прародитељску земљу мада се морало знати да су тамо рођени и Немањин отац и сам Немања. Није, зато, искључено да су правац доласка Срба и језгро најраније српске државе дуже живели у сећању, и били важнији, него само рођење Немањино у Рибници, које се могло догодити и стицајем околности, како по свему и изгледа. Да се овде само подсетимо да су земље које овде наводи летописац у ствари оне исте српске земље за које знамо још од састављача ДAI и Попа Дукљанина.

Да се вратимо Доментијану да бисмо погледали каква се слика о пространству српске државе у време доласка Немањиног на власт може добити из његовог описа Немањиног живота. Већ из реченице "изиђе из бедара оних који су господовали српском земљом" као да произилази пре свега да је Немања родом из неке владарске породице, те се према томе не може он сматрати родоначелником династије, већ неко од његових предака, а друго — да су ти његови преци били утицајни на много ширем простору него што је Рашка — како неки мисле. То као да потврђује већ и пасус: "Када је доспео до младићког реда и дотле да га сједине ка законитом браку, би му дан део његова отачаства, источна земља и живљаше на истоку као пресветла (звезда) даница."¹²⁷

¹²⁷ Доментијан, 224

Спомен младићког реда и добијање дела отечества доста јасно указује на то да је реч о потомку владарске породице, а и стицање источне земље као да неизбежно значи да је постојала и западна земља, што много подсећа на овој страну и оној страну Србију. Ни овде нема смисла ни помишљати да је Немања од мале Рашке добио источни део, јер би у тој Рашкој морало бити места и за његовог оца и за још три Немањина брата. Много је, чини се, вероватније да је Немања добио највећи део Рашке и тамо управљао док је у исто време Мирослав управљао Хумом, а Тихомир и Страцимир неким другим делом тада већ доста простране српске државе. На то као да указује и овај пасус: "Кад је овај Божји пречестник (Немања) живио на истоку, источни цар цариградски даде му део од источне земље свога царства, говорећи: "Ово нека је твоје и твојих чеда и њиховог порода."¹²⁸

¹²⁸ Исто, 224

Овде не треба да нас буну што Доментијан каже да је византијски цар дао Немањи део "од источне земље свога царства". То је очигледна омашка, јер је несумњиво реч о Ибру, Топлици и Расини, које су се налазиле источно од Немањиног дела Рашке, али су у односу на Византију биле на крајњем западу царства. Даље Доментијан прича како је Немања "живећи на истоку у свом делу", почео да зида манастир Свете Богородице, а затим "опет у том свом делу" манастир Светог Николе. Како се тумачи, оваква његова активност изазвала је завист његове браће и они

се, огорчени, решише да га униште "јер није с нама". Као што се види, у породичним односима владарске куће дешава се нешто слично ономе о чему је Дукљанин много пута говорио. Ни ту нема ничег новог и ничег новог неће бити у том смислу читаво време постојања средњовековне Србије; мењаће се само личности. Ову решеност Немањине браће Доментијан описује овим речима: "И савећаваши са најстаријим братом својим, сазваше неки Велики савет, тако да се није могао од њих уклонити... ухватише га и свезаше га ... би одведен од источне земљу у љуту тамницу и пећину на западу (западњую Пештеру)." ¹²⁹

¹²⁹ Исто. 229

Овај пасус је несумњиво интересантан. Пре свега, занимљив је спомен породичног већа и великог савета, а затим и податак о најстаријем брату, који је владао српском земљом. Зар ови подаци не изазивају утисак да је реч о једној пространој Србији у којој је Рашка могла бити само једна од провинција, која је почела добијати већи значај углавном због тога што је њен жупан почео показивати знаке већег осамостаљивања него што су то ондашњи породично-владарски обичаји дозвољавали. Изрази Велики савет и српска земља тешко да би се могли применити на нешто проширену жупанију, која је тек неколико деценија пре и постала српска.

Међутим, у овом пасусу једно место изазива посебну пажњу — ако ту Доментијан није направио неку омашку. Он, наиме, каже како је Немања, кад је био ухваћен, одведен из источне земље у неку пећину на западу (западну пећину). Као што је познато, влада опште уверење да се пећина у коју је одведен Немања налази изнад самог Пазаришта недалеко од Новог Пазара, па нам због тога доста смета кад Доментијан употребљава појмове исток и запад за иначе не много велико растојање од Ибра, Топлице и Расине до Новог Пазара. Осим тога, опет по општем уверењу, део око Новог Пазара припадао је Немањи, па излази да је Немања из једног краја свога дела одведен у други крај тога свог дела, што би доста чудно звучало.

Досад смо учили да појмови запад и исток означавају односе између пространјих делова српске државе, нешто слично оностраној (западној) и оностраној (источној) Србији, па би мало необично изгледало ако би се Доментијанова "западна пешчера" односила већ на пећину изнад Пазаришта, али како засад нема ни наговештаја да би могло бити речи о некој другој пећини, то ће, вероватно, бити да је Доментијан направио неку омашку. Додуше, можда би ипак вредело размислити да ли Доментијаново "у западнују пештеру" треба превести са "у пећину на западу", јер то не мора да је свеједно. "Западна пећина" може да буде нека сасвим одређена пећина, а "пећина на западу" једна од пећина, неодређено која. У сваком случају, ако је у питању пећина код Пазаришта, испод самог узвишења где се, како се већина слаже, налазио град Рас, чудновато је да Доментијан није навео да је Немања одведен баш у Рас, или у пећину код Раса, а то није учинио ни његов син Стефан, који само каже "и оковавши му руке и ноге вргоше га у Пећину камениту", а пећина код Пазаришта је заиста каменита. Доментијан за пећину о којој говори каже да је била "љута тамница".

Занимљиво је да је на улазу у пећину код Пазаришта постојала црква, а да је већ за Стефанове владе, како се сматра, у тој истој пећини постојао скрипторијум и да је у њему састављено Вуканово јеванђеље. Ако је тачно да је Немања био затворен баш у тој пећини, значило би да је цркву на њеном улазу, ако није старија од Немање, могао подигнути сам Немања из захвалности за избављење, ако није реч о некој покајници коју је подигао неко други. Тако је пећина од "љуте тамнице" постала нека врста култног места, па чак, као скрипторијум, и једно културно средиште. Ако је, пак, црква из времена Немањиног доласка на власт, тешко да би се "љута тамница" односила баш на ову пећину, јер би онда била у склопу цркве и било би мало вероватно да би то, у ствари црквено здање, Доментијан назвао "љутом тамницом". Но, то је појединост на којој се можда и нисмо морали задржати.

Много је важније какав утисак стичемо из свеукупног Доментијановог причања. Ако нам је он верно приказао збивања, онда је прилично јасно да се овим описом стиче утисак да је реч о

једној широј територији српске државе, јер, иначе, да је реч само о Рашкој, не би имало смисла спомињати велики савет нити истицати да је најстарији брат владао српском земљом. Такав утисак стичемо и из Доментијановог описа Немањиног избављења из тамнице. Додуше, његово је причање проткано многим фразама и суперлативима са пренаглашеним истицањем Немањине побожности, али се, рекли бисмо, и из такве стилизације може назрети да је реч о Србији већег пространства: "... да се ослободи од тамнице, но и би изведен од господара на велики престо отачаства свога ...", "... и опет прими истоке своје ... и све западе и север и југ, сву земљу отачаства свога..."¹³⁰, а тако сигурно не би рекао да заиста није реч о пространој територији и великим успесима.

¹³⁰ Исто 232

И најзад, и Доментијан потврђује нешто што су и други казивали. Када је, наиме, рекао како је Немања победио своје непријатеље, он Диоклитију и Далмацију спомиње уз ову напомену: "а Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, истиниту дедовину своју ..." (подвукао Р. Н.), што готово недвосмислено указује и на Немањино порекло и на претежни утицај запада на развој и ширење српске државе.

Као што се могло наслутити из ранијих извора, тако се и из Немањине и Стефанове повеље, као и из наведених биографских списа, може запазити да је и поред све оскудице података ипак сачувана једна историјска основа која дозвољава закључак да је још од најстаријих времена, убрзо по досељавању Срба, постојала једна доста пространа српска држава, која је у свом многовековном трајању, до краја XII века, трпела бројне потресе и промене, али није никад била сасвим уништена, већ је само мењала војно-политичка средишта, димензије и, можда, династије. Све говори да су њени почеци били на западу, одакле се држава ширила и померала према југу, истоку и југоистоку, испољавајући некад јачу некад слабију унутрашњу повезаност, што је зависило од низа унутрашњих и спољашњих чинилаца. Ширењем у споменути правцима, српска држава, спомињана под различитим именима, мењала је и своје територијалне оквире добијајући одређену географску дубину и ширину, чије границе није увек једноставно пратити.

У том вишевековном развоју дешавало се да су значајну улогу играли час једни час други делови земље, али најчешће они који су били у периферном појасу и истурени према овим или оним спољним непријатељима (Византији, Бугарима или Угрима). Ипак, остаје утисак да је увек, иза сваког мањег или већег сукоба, стајала целина или барем њен највећи део. То што се понекад помишља да је у неком случају реч о држави мањег пространства није толико кривица извора колико нашег тумачења тих извора. Понекад, кад читамо да је напад на Србију извршен негде на источној ивици земље нама се учини да је реч само о некаквој источној Србији мањег обима, јер заборављамо на географске димензије земље, на њену дужину и ширину. То се најчешће дешава зато што, због недостатка извора или због празнина у њима, нисмо у стању да успоставимо везу између онога што је некада било и онога што се дешава у тренутку који нас интересује.

Међутим, то што се догађаји одвијају најчешће у једној ужој или широј зони не мора да значи да на том простору није у том тренутку била ангажована читава земља. Кад, на пример, непријатељ нападне Србију на источним границама Рашке, он је истовремено напао и на Србију чије су западне границе у том тренутку могле допирати чак негде до Неретве или до залеђа Котора, јер непријатељ напада државу у целини, без обзира на то колико је војнички прегази. Наравно, увек у оваквим случајевима ваља проверити шта све у то време географски захвата нападнута земља. Због тога, из нашег несхватања суштине извора могу настати тешки неспоразуми у погледу постојања, трајања, величине и улоге појединих делова српске средњовековне државе у целини. Зато, ако смо из досадашњег осврта на изворе који говоре о настанку, развоја и трајању српске средњовековне државе стекли утисак који је овде у више махова истицан, ради потврде или одбацивања таквог утиска ваља погледати шта у том смислу казују савремени византијски извори, најчешће најнепосредније везани за прилике у српским и

суседним земљама. Ако и у тим изворима осетимо да, спомињући Србе под разним именима, имају у виду српску државу ширег пространства и дубље временске епохе, онда бисмо били још уверенији да је наше тумачење досадашњих извора било оправдано.

О НЕКИМ ПОДАЦИМА ВИЗАНТИЈСКИХ ПИСАЦА ОД XI ДО XIII ВЕКА

Треба одмах рећи да бројне и драгоцене податке византијских писаца од XI до XIII века није увек једноставно разумети. Они у више махова спомињу Србе и Србију, али нисмо у неким случајевима сигурни како да њихове, на изглед, јасне податке растумачимо. Такав је, чини се, случај већ са овом Скиличином вешћу: "И Србија, која се после смрти Романа била одметла, поново се покори."¹³¹

¹³¹ Византијски извори за Историју народа Југославије, III, Београд, 1966, 156 (Даље Извори III)

Мишљење да је овде реч само о Дукљи или Зети вероватно је исправно, мада запажамо да други византијски писци XI и XII века, кад говоре о Србима и Србији, замишљају много шире подручје од Дукље. У прилог претпоставци да је овде, по свој прилици, реч само о Дукљи говори податак да је "заузео земљу Срба протеравши оданде Теофила Еротика."¹³²

¹³² Исто, 157

Да су у питању биле све српске земље вероватно да Византија не би оставила једног јединог намесника, ако је Еротик заиста то био. Претпостављамо да је овде Скилица, описујући само збивања у Дукљи, употребио реч Србија не сматрајући да је учинио неку омашку, јер је могао бити уверен да је то јасно самим тим што је уз догађаје споменуо и њихове главне актере — Војислава и Михаила. Њему као савременику могло се учинити да ће у таквом склопу бити јасно да је реч само о једном делу Србије. Оваквој претпоставци, међутим, не иде у прилог Скиличин спомен Трибала и Срба. Не видимо зашто би он, на пример, рекао "Тада Михаило Стефанов син, који је после оца био постао владар Трибала и Срба"¹³³ ако су Трибали и Срби били исто племе?

¹³³ Исто, 162

Није ли овде можда реч о два етничким групама, при чему би Трибали могли бити врло сродни Србима само настањени на територији некадашњих Трибала или на некој оближњој? Начин на који је Скилица испричао ову епизоду не пружа основу за сасвим јасно опредељивање поводом Трибала и Срба. Ево због чега не можемо бити сигурни да су Трибали и Срби иста етничка скупина само са два имена. Скилица је почео причу овако: "И Србија, која се после смрти цара Романа била одметла, поново се покори", после чега спомиње случај кад се један византијски брод разбио о "илирске обале", на шта надовезује: "Злато приграби Стефан Војислав, архонт Срба, који је био пре кратког времена побегао из Цариграда и заузео земљу Срба, протеравши оданде Теофила Еротика .."¹³⁴

¹³⁴ Исто, 156

Скилица даље прича како је цар, када је сазнао да је Стефан Војислав присвојио злато, послао на њега војску под Георгијем Проватасом, али је та византијска војска била потучена. Даљи ток догађаја Скилица описује овим речима: "Пошто је Стефан Војислав био побегао, као што је раније речено, из Цариграда и заузео илирске планине и Трибале и Србе и околна племена

подложна Ромејима нападао и пљачкао, Мономах није могао да подноси његове упаде и писмено нареди архонту Драче — био је то патрикије Михаило, син логотета Анастасија — да прикупи стратиотску војску Драча која је била под њиме, као и војске из суседних тема које су биле њему подређене и да заједно са хипостратезима крене на Трибале и да савлада Стефана... скупивши наине снаге ... а тих је било око 60 хиљада и упаде у земљу Трибала, пролазећи путевима стрмим и кршним и врлетним и тесним тако да упоредо нису могли ни два коњаника да иду. Срби су њима, како се прича, намерно дозволили и допустили да улазе... Проваливши овај је [Михаило] пустошио и палио поља, док су Срби заузели и чували теснаце и стрмовита места на путу и чекали повратак. Кад Михаило одлучи да је довољно пљачкања и кад је прикупио много плена и заробљеника и дошло време за повратак и кад путујући стигоше у теснаце тада непријатељи са висова почеше да бацају камење и гађају стрелама... Паде око 40.000 и изгине седам стратега... Тада Михаило, Стефанов син, који је после оца постао владар Трибала и Срба, склопи уговор са царем и би уписан међу савезнике и пријатеље Ромеја.. " ¹³⁵

¹³⁵ исто, 162

Пратећи ово Скиличино казивање добијамо утисак да су догађаји које описује трајали више година и да су се одвијали на простору много ширем него што је Дукља. Започели су нападом на Стефана Војислава, а завршили се миром са Војислављевим сином Михаилом. Војислав је, побегавши из Цариграда, заузео најпре илирске планине, а затим и Трибале и Србе. Тешко је веровати да је споменом Трибала и Срба Скилица хтео да ближе објасни шта подразумева под илирским планинама и да је под свим тим мислио на Дукљу. Дукља је могла бити само земља на правцу удара византијске војске, али је у том рату морао бити ангажован шири простор са српске стране. Уосталом, један други византијски писац, Кекавмен, који описује иста збивања као и Скилица, Војислава назива двојако, и Травуњанин Србин и Војислав дукљански топарх. Али зато мало даље, кад говори о заробљавању византијског стратега у Дубровнику, казује овако: "Стратегу се прохте да помоћу намештеног пријатељства изврши ратни подвиг. Беше у градовима Далмације у Зети и у Стону топарх Војислав Дукљанин, (sc. стратег) хтеде да га зароби" ¹³⁶

¹³⁶ Исто, 211—212

Кекавмен прича даље како су се стратег и Војислав тобоже спријатељили до те мере да је чак требало да стратег крсти недавно рођеног сина Војислављевог и њих двојица се договоре да то кумство склопе "на средини између стратегове теме и топархове земље". ¹³⁷

¹³⁷ Исто, 212

Кекавмен описује даље како су у ствари обојица смишљали како један другог да заробе: "Они се потом сретну и, изљубивши се, седну. Тек што су они сели, на дати знак опколе стратега и, везавши му руке и ноге, одведу га везаног са његовим сином и свом пратњом и дромонима [лађицама] у Стон." ¹³⁸

¹³⁸ исто, 212-

Овај догађај сви стављају у време после 1042. године, значи убрзо после оног рата који спомиње Скилица наводећи Србе и Трибале. Када читамо да Кекавмен каже да је тај исти Војислав био топарх "у градовима Далмације у Зети и у Стону" и када исто тако знамо да су се оба похода против Војислава, која описује Скилица, завршила неуспехом по Византију, што ће рећи да је територијални обим којим је владао Стефан Војислав био непромењен од његовог

бекства из Цариграда па све до заробљавања дубровачког стратега, то значи да у то време не можемо говорити само о Дукљи, већ и о широј Србији над којом је тада Дукља могла имати врховну власт. На такав нас закључак посебно и доста јасно упућује чињеница да је дубровачки стратег као заробљеник одведен у Стон, а не у неки дукљански град. Значи да "средину између стратега теме и топархове земље [Војислављево] треба тражити између Дубровника и Стона, а то нас наводи на једини могући закључак, а то је да су Травунија и Захумље биле тада под влашћу дукљанских архоната, али су сачињавале јединствену државу. Овим би се можда могло објаснити зашто Кекавмен на једном месту каже: "Тако уради у Дукљи Травуњанин Србин"¹³⁹, а на другом "Беше у градовима Далмације у Зети и у Стону топарх Војислав Дукљанин".

¹³⁹ Исто. 210-213

Наиме, Стефан Војислав је пореклом могао бити Травуњанин, али је после, поставши владар тада најјаче области Дукље, био и у Далмацији и у Стону као топарх Дукљанин. Ако се вратимо Скиличином опису она два рата, још више смо склони да верујемо да његово "и Србија", "Стефан Војислав, архонт Срба", "илирске планине и Трибале и Србе" итд. не може да се односи само на Дукљу. Рат је био објављен целој Војислављевој држави, али је писац навео да је војска дошла најпре у Дукљу. То је и разумљиво, јер је она тада била средишна област, а била је и на путу којим се византијска војска упутила долазећи из Драчке области. Најзад, и број упућених војника, 60.000 људи, ма колико невероватан, и погибија седам стратега, донекле показује да је реч о ширем подручју, о рату против једне државе, а не против једне области. На жалост, питање Трибала остаје доста нејасно. Али ако се овај рат може довести у везу са ратом који описује Дукљанин, подвлачећи да је Војислав дошао чак до Топлице (?), онда је могуће да су Скиличини Трибали били Словени, можда сродни Србима, који су живели ближе стаништима трачко-илирских Трибала. Ако их Скилица наводи уз Србе, можда бисмо их могли тражити већ недалеко од североисточних граница Дукље и надомак Рашке, ако не и у самој Рашкој.

Пођемо ли у даљу потрагу за византијским извештајима из XI и XII века у којима се, мање или више, говори о истом подручју, можемо се зауставити већ на Нићифору Вријенију.

Кад Вријеније описује догађаје у вези са устанком у којем учествују и Константин Бодин и Ђорђе Војтех (1072—1075), он овако приказује тежак положај Византије: "... пошто су Скити пустошили Тракију и Македонију народ Словена, одбацивши покорност Ромејима, пустошио је и плачкао земљу Бугара. Скопље и Ниш беху освојени, а и сами Сирмијум и места око Саве... С друге, опет стране Хрвати и Дукљаки побунивши се цео Илирик зостављаху... И достигавши Бугарску он [цар Михаило] за кратко време умекша народ Словена да они поново под јарам Ромеја ступише и радо примише да он Бугарском заповеда. Како су Хрвати и Дукљани зостављали Илирик... Михаило је сматрао потребним да њега (sc. Вријенија) премести из Бугарске у Драч, главни град Илирика... Задржавши се тамо [тј. у Драчу] краће време, да би се припремио за борбу, поведе војску против Дукљана и Хрвата... и однесе пуну победу."¹⁴⁰

¹⁴⁰ Исто, 237—241

Интересантно је да уз ове исте догађаје Скиличин настављач у рат умешане народе назива другим именима: "Прве године његовог царства [тј. Михаила VII Дуке 1071—1078], 11. индикта, народ Срба, које и Хрватима називају, крену да потпуно освоји Бугарску."¹⁴¹

¹⁴¹ Исто, 177—178

Скиличин настављач прича даље како су се незадовољници из Бугарске обратили дукљанском владару Михаилу, који им је препоручио сина Бодина са триста својих људи. Сви су се они, каже, у једном тренутку нашли у Приздијани [Призрену], куда су се убрзо упутиле и

византијске снаге са својим војсковођом "и окупивши своје одмах приметну битку са Србима. И наста страшна битка и још страшнији пораз Ромеја." ¹⁴²

¹⁴² Исто. 179—181

Писац затим прича да се после ове победе Бодин упутио у Ниш, а Петрило у Касторију [Костур]. Пада одмах у очи да Вријеније употребљава три различита назива за означавање византијских противника словенског порекла. То су Словени, Дукљани и Хрвати. Овде је најнеодређенији спомен Словена. С обзиром на то да се спомиње напад на Скопље и Ниш могли бисмо помислити да писац овде под Словенима мисли на оне исте Словене које Скилица и видећемо, Јован Зонара називају Трибалима и увек их спомињу уз Србе. Као што је већ речено, ти би Трибали могли бити Словени који су становали негде између Рашке и Јужне Мораве, можда и на Косову, па чак делимично и у Рашкој. Они су могли бити по језику сродни Србима, али, по свој прилици, нису били Срби, јер византијски писци не би имали разлога да и њих не назову Србима кад већ уз њих посебно спомињу Србе као њихове [Трибала] саборце. Вероватно да је тај средишни део Балкана био насељен бројним словенским групама мањег обима, које до средине XI века, па ни касније, нису успеле да створе једну формацију већег пространства и значаја са заједничким називом. Могуће је да је тај централни део Балканског полуострва био врло непогодан за дуже одржавање специфичних етничких особености, па и назива, јер је од самог досељавања Словена био највише изложен притиску и утицају или Византије или Бугарске.

Када је од XI века и даље почео преко тог подручја да се шири дукљанско-српски утицај истовремено је, укључивањем у српску државу, проширивано и име Срба као најутицајнијег носиоца државности на тзв. српском или дукљанско-српском подручју. Можда због тога византијски писци, који разликују Бугаре од осталих Словена, ове друге називају понекад именима старих народа на тој територији руководећи се при том и географским обележјима, јер им је то било једноставније него да поједине словенске групе наводе поименично. Што се тиче назива Хрвата решење ни за њих није једноставно, али би се, можда, могло овако разумети. Кад, наиме, Нићифор Вријеније каже "С друге, опет, стране Хрвати и Дукљани побунивши се цео Илирик злостављаху" ми не морамо сматрати да су Хрвати и Дукљани једно, односно да су Хрвати живели тада у Дукљи или негде у близини и чак, како неки мисле, били водеће племе у Дукљи. Вероватно је да ми Вријенија нисмо добро разумели. По свему судећи, Хрвати су и 1072. године остали оно што су били и до тада и живели тамо где су још од досељавања били, обухватајући, можда, у том тренутку и део некадашње Паганије, док су и Дукљани 1072. године били они исти које други називају час Дукљанима час Србима мешајући, може бити, географски појам са етничким. Нигде досад нисмо осетили чак ни неки наговештај да су Хрвати од Цетине и Ливна продрли чак до Дукље.

Зато кад Вријеније каже да су се побунили и Хрвати и Дукљани злостављајући цео Илирик, то може једино да буде да су у питању и Хрвати и Дукљани у ствари Хрвати и Срби, који су заиста устали против Византије, али свако са свог подручја. Ако се то догађало у време када је власт дукљанских владара захватила целу Србију, могло се десити да неки Византинци име Дукље прошире на читаво српско подручје, па би било сасвим разумљиво да је уз такву Дукљу Хрватска била први сусед, налазећи се тамо где се и раније налазила. Не треба, међутим, искључити могућност да су Хрвати као савезници дошли са својом војском чак у Дукљу у ужем смислу. Ако је, дакле, Дукља започела рат то може да значи да је истовремено покренуто и цело српско подручје, а уз њега и хрватско. Из Вријенијевог казивања могу се сасвим јасно разликовати две фазе рата са Византијом: једна је кад је царство сузбило Словене који су пљачкали Бугарску, заузели Скопље и Ниш и угрожавали Сирмијум и места око Саве и Дунава, а друга је кад је цар преместио Вријенија у Драч, одакле је овај повео војску против Дукљана и Хрвата. Већ сама формулација "Дукљана и Хрвата" указује да је реч о различитим народима који су се у том тренутку могли заједно супротставити византијској војсци, али је могуће да је

Вријеније потукао најпре Дукљане (и Србе), а онда и Хрвате "наметнувши свим градовима потчињење према Ромејима..."

Дакле, Вријенијево излагање не мора да ствара никакву забуну нити по њему треба уопште и помислити да су Дукљани и Хрвати једно исто. Он увек јасно разликује Хрвате и Дукљане. Они њему нису Хрвати или Дукљани. Забуну у том смислу стварају Скиличин настављач и Јован Зонара. За исти догађај, и у истој години (1072) Скиличин настављач каже "Прве године његовог царства (Михаила VII Дуке), 11. индикта народ Срба, које и Хрватима називају, крену да потпуно освоје Бугарску", а Јован Зонара та иста збивања описује овим речима:

"Трећег индикта његовог царевања (sc. Михаила VII Дуке) народ Хрвата, који неки називају Србима, беше се подигао да заузме земљу Бугара..."¹⁴³

¹⁴³ Исто, 255. Можда би једном требало пажљивије проучити и овај Зонарин податак на страни 254: "Неки скитски човек, по имену Војислав, побегне из Византа и око себе окупи чету, и скриваше се по илирским брдима као дивља звер, пљачкајући оближња и Ромејима потчињена племена Трибала и Срба и њима сродних. Чим то цару би јављено, он напише архонту Драча да ступи у борбу са Стефаном јер је Војислав носио то име." (подвукао Р. Н.) Сигурно је занимљиво знати зашто Зонара за Војислава каже "скитски човек" јер ако је заиста био пореклом са некадашњег скитског подручја, онда би то могло значити да је био пореклом из Источне Европе (можда од првог словенског таласа?) Даље, ако се Војислав налазио на тлу Дукље, па одатле као "скитски човек" нападао Трибале и Србе као "оближња племена смемо ли да помислимо да се тада Трибали и Срби нису налазили у самој Дукљи, већ само у њеној близини, што је морало бити негде сасвим близу, јер се Војислав као одметник са малом четом не би ни смео усудити да иде далеко од свог упоришта (илирских брда, дукљанских?). Занима нас даље и ко су била Трибалима и Србима сродна племена? То може да буде необично важно, јер нас упућује на помисао да је одмах уз Трибале и Србе, а ваљда и уз Дукљане, могло бити и других етничких група, које ми само наслућујемо, али због сродности неоправдано приписујемо Србима или другим групама. Све ово може да значи да бисмо морали бити опрезнији кад приликом територијалног ширења Србије са запада према истоку говоримо о прикључењу нових области приписујући их најчешће српској етничкој групацији.

Као што се види, постоји крупна разлика између ова три писца при описивању истог догађаја. Док Нићифор Вријеније каже "Хрвати и Дукљани побунивши се цео Илирик злостављаху", дотле је Скиличин настављач то претворио у "народ Срба које и Хрватима називају", а Јован Зонара у "народ Хрвата, који неки називају Србима". Кад се мало пажљивије осмотри и упореде њихове речи добија се утисак да најлогичнији опис даје Нићифор Вријеније. Он, како нам се чини, приказује три групе, односно три подручја заинтересована за збивања у Византији седамдесетих година XI века, од којих је најагресивнија она група Словена који дејствују на правцу Скопље — Ниш — Сирмијум — подунавски градови, док Дукљани и Хрвати, по свему судећи, нису уопште били агресивни у том смислу, већ су само злостављали Илирик, "а народ Франака, освојивши Италију и Сицилију, страхоте Ромејима припремаше".¹⁴⁴

¹⁴⁴ Извори, III, 240

Дакле, све има свој ред, своју логику: безимени Словени у средишњем делу Балканског полуострва, Дукљани (и Срби) и Хрвати у Илирику (што може да значи на балканском приморју и у залеђу), а Франци (Нормани) у Италији. Сва та подручја желе да се ослободе византијске врховне власти. Сасвим други утисак стичемо пратећи излагања Скиличиног настављача и Јована Зонаре. Пре свега, утисак необавештености и несигурности одаје већ она напомена Скиличиног настављача да "народ Срба које и Хрватима називају крену да потпуно освоје Бугарску", које је код Зонаре измењен у "народ Хрвата, које неки називају и Србима беше се подигао да заузме

земљу Бугара". Не треба овде много истицати да није свеједно да ли се подигао народ Срба који називају и Хрватима или народ Хрвата који називају и Србима, поготово што је највероватније да се тада против Бугара нису подигли ни Срби ни Хрвати већ неки трећи Словени. Пре него што дотле дођемо да подсетимо да Скилица Стефана Војислава спомиње као Травуњанина Србина и као Војислава Дукљанина; нигде ни наговештаја о Хрватима, мада је Војислав, видели смо, господарио чак и Стоном, па по свој прилици, и осталим српским подручјем.

Иако није једноставно објаснити откуда се код Скиличног настављача и Јована Зонаре јавља оваква збрка појмова, склони смо да поверујемо да је настала због недовољног познавања правог стања или због погрешног тумачења оног истог податка који је уз годину 1072. Нићифор Вријеније формулисао са "с друге опет, стране Хрвати и Дукљани цео Илирик злостављаху". Вријеније је, дакле, сасвим лепо и логично приказао догађаје: док је на једној сграни народ Словена одбацио покорност Ромејима и пустошио и пљачкао земљу Бугара, на другој страни су се побунили Хрвати и Дукљани (и Срби) и цео Илирик злостављали. Значи две различите стране и две различите акције. Непосредно суседство Хрвата и Срба (Дукљана), као и суседство побуњених Словена са Дукљанима (Србима) и њихово узајамно савезништво 1072. године могло је код недовољно упућених створити утисак да је реч о једном народу са два имена и о акцији која, у ствари, није ни постојала (напад Хрвата и Срба на Бугарску).

Грешку је, вероватно, направио Скиличин настављач, а Јован Зонара је нешто мало изменио преузету вест. Као што је познато, само ова два византијска писца праве овакву збрку; нико више. Ако ову збрку одбацимо као обичну заблуду, лако ћемо утврдити да су крајем XI века Хрвати и Срби (Дукљани) боравили углавном на подручјима на којима су се у Приморју налазили још од доласка на Балкан и да су 1072. године покренули акцију у Илирику какву им приписује Нићифор Вријеније, али да ни Срби ни Хрвати у то време нису имали никакве намере да заузму земљу Бугара. Као што је речено, то су желели неки трећи Словени који су били покорени од тих Бугара. То се, уосталом, може лепо закључити из казивања самог Скиличног настављача. Поводом догађаја у 1072. години он каже како су се "незадовољници из Бугарске" обратили владару Михаилу, који им је препоручио сина Бодина са 300 својих војника. Сви су се они, каже, у једном тренутку нашли у Приздијани [Призрену] куда су се убрзо упутиле и византијоке снаге са својим војсковођом "и скупивши своје одмах приметне битку са Србима..." (подвукао Р. Н.)

Овде одмах падају у очи три појединости: прво, да су незадовољници дошли из Бугарске, друго, да им је Михаило упутио у Призрен готово симболичну помоћ од 300 људи и, треће, да су Византинци негде код Призрена приметили бој са Србима. Из ова три кључна податка требало би да схватимо шта се у ствари дешавало. Долазак незадовољника из Бугарске у Призран вероватно треба схватити као да ти незадовољници нису дошли из Бугарске у правом смислу речи, већ, по свој прилици, са оног словенског подручја које је дуго било под бугарском влашћу, па је отуда и названо Бугарском, а реч, је свакако, о подручју источно од линије углавном Шара — Чичавица — Копаоник. Становнике тог подручја у то време нико још не назива Србима нити земљу именује Србијом; већином су то или Трибали или Словени без ближе племенске ознаке. То што је тај део Словена устао против Византије желећи "да потпуно освоји Бугарску" сасвим је разумљиво. Који би други Словени у то време могли и да помисле да пођу у освајање Бугарске? Било би крајње чудно и просто невероватно да се дукљански владар тада упустио у тај потхват шаљући сина Бодина са само 300 војника. То би била права авантура. Вероватно да је Михаило у то време био и сам више ангажован на подручјима ближим Дукљи "злостављајући Илирик" као и Хрвати на својој територији и у свом суседству, те отуда није ни могао да пошаље већу помоћ Словенима у средишњем делу Балкана, на главном правцу Вардар — Јужна Морава. Уосталом, како би то изгледало да суседни Словени подигну устанак и обрате се Михаилу за помоћ, а он место те помоћи да преузме освајања за свој рачун. По свој прилици да дукљанско-српска држава у то време није била спремна за такав потхват.

Затим, да не заборавимо да је Византија ту исту дукљанско-српску државу напала за време Михаиловог оца Војислава са, наводно, 60.000 војника и да је претрпела пораз у којем је

погинуло чак седам стратега, а да Војислављев син Михаило шаље на ту исту Византију сина Бодина са само 300 војника да би заузео Бугарску или територију која је била под Бугарском. Готово је сигурно да Михаило није са том намером послао свога сина. А то што Скиличин настављач каже да је византијска војска започела битку са Србима није ништа чудно. Писац је вероватно хтео да каже да су Византинци заратили са Србима (у ствари са дукљанско-српском државом) због Михаиловог ангажовања на страни устаника. Византија је из разумљивих разлога желела да у зачетку угуши покушај савезништва дукљанско-српске државе са побуњеним Словенима. Михаило је ту био и најугледнији и можда најопаснији противник. Схватајући овако византијско-српски сукоб (у ствари византијско-српско-дукљански) можда бисмо морали размислити нисмо ли у заблуди кад због овог спомена. Срба у сукобу код Призрена и због триста војника под Бодиновим вођством сва ова збивања приписујемо Србима и сматрамо да је рат са Византијом водила српска или дукљанско-српска држава у жељи да већ тада прошири своје подручје према истоку. То сигурно неће бити тако.

У питању је, по свој прилици, нешто друго. У том делу Балканског полуострва тих година је дошло до широког покрета још неидентификованих Словена са једним делом Словена у Македонији, можда потомака оних истих Словена који су били у саставу краткотрајне Самуилове државе, и ови догађаји можда би се могли схватити као један од ретких случајева ширег словенског покрета на Балканском полуострву, у средњем веку, против византијске власти. Дукљански, односно дукљанско-српски владар, Михаило и његов син Бодин не би сами ништа учинили против тада још увек јаког византијског царства да главни терет нису понели побуњени Словени у ширем појасу на правцу Вардар — Јужна Морава. Ако је и дукљанско-српска држава из овог рата извукла какву корист у територијалном погледу, то би могло бити једино њено јаче учвршћивање у Рашкој и у Метохији.

Али да погледамо шта о географском положају Србије тога времена кажу други византијски писци.

За појимање географског положаја Србије и ране историје Срба, драгоцене податке даје нам и Ана Комнина, мада нам и у њеном казивању недостају неки детаљнији подаци из којих бисмо могли видети на који простор мисли и које све народе узима у обзир кад спомиње Далмате и Србе. Уједно, чини нам се, можемо ипак бити готово сасвим сигурни, наиме — да под Далматима свакако подразумева и Дукљане: "Бодина и Михаила, егзархе Далмата...", "отићи ће равно у Далмацију Бодину и Михаилу...", "... да то исто раде Бодин и Далмати и остали главари земаља које леже у околини..."¹⁴⁵

¹⁴⁵ Исто, 376—379

Овде једино не можемо бити сигурни у то да ли под Далматима подразумева и Србе, мада је могуће, јер су и Михаило и Бодин управљали и областима ван Дукље (Зете). Не знамо ни ко би могли бити "главари земаља које леже у околини", мада је најприродније да одмах помислимо на Србе, јер још од Порфирогенита знамо да је Дукља највећим делом била окружена областима у којима су живели Срби. У неизвесности смо и код податка "од оних који се зову Арбанаси и од оних из Далмације, које је послао Бодин."¹⁴⁶

¹⁴⁶ Исто, 383

Из формулације ове реченице као да јасно произлази да Бодин није управљао Арбанасима, али не знамо да ли се оно "из Далмације, које је послао Бодин" односи само на један део Далмације (на Дукљу-Зету) или и на друге народе, па и на Србе, и то у првом реду? Чак нам ни следећа реченица не изгледа много јаснија, ни она нам не пружа прецизнији одговор:

" толико да поведе борбу са Далматима. Јер онај, звани Бодин .. није хтео да остане унутар сопствених граница, него је свакодневно нападао Далмацији најближа трговишта и својим поседима прикључивао." ¹⁴⁷

¹⁴⁷ Исто, 383

Овде само наслућујемо колика је била Бодинова Далмација, односно тадашња дукљанско-српска држава. Управо, из једног даљег места у Анином причању стичемо утисак да је у то време у Далмацију (као дукљанско-српску државу) улазила и Метохија са Дреницом, али нам није познато шта је у том часу обухватала на другим правцима. Није сасвим јасна слика ни у описима збивања из 1092. године и нешто касније: "Вукан — овај човек који је држао сву власт у Далмацији — изашавши из сопствених граница плачкао је суседне градове и земље и домогавши се самог Липљана ... цар сазнавши за ово ... крене против Срба, равно према Липљану... на обронцима Зигона, који дели Далмацију од наше земље ... Вукан... крену отуда и стиже у Звечан, на граници између ромејских земаља и Далмације." Када се, пак, мало даље Вукан жали на ромејске управљаче, Ана Комнина наводи, ове, тобож, Вуканове речи: "Они су, не желећи да остану у сопственим границама, вршили разне упаде и нанели не малу штету Србији." ¹⁴⁸

¹⁴⁸ Исто, 386

Дакле, док Ана на неким местима каже како и Михаило и Бодин и Вукан управљају Далмацијом, овде се Вукан жали да је нанета штета Србији, не спомињући Далмацију, па нам пада на ум да је у то време можда постојала разлика између Далмације (Дукље-Зете) у једном смислу и Далмације у другом смислу, у смислу Далмације-Србије, јер је и Србија улазила у састав некадашње римске провинције Далмације. То као да произлази из овог Аниног податка: "...док су једни чували кланце према Србији и Далмацији, други су стражарили у Подунављу предупређујући упаде Кумана и Дачана." ¹⁴⁹

¹⁴⁹ Исто, 393

Поред све неизвесности, кад ове Анине податке пажљивије размотримо, излази да су крајем XI и на самом почетку XII века источне границе Далмације (Дукље-Србије?) допирале до планинских венаца на левој страни Ситнице и до Ибра дуж западних падина Копаоника. То произлази из казивања Скиличиног настављача. Видели смо да су се 1072. године у Призрену састали побуњени Словени и Михаилов син Бодин са триста својих војника, и то смо протумачили као да је било на тлу дукљанско-српске државе. Кад, пак, Ана оптужује Вукана да је прешавши сопствене границе плачкао суседне градове и земље, па се домогао чак и Липљана, и кад одмах за тим иста Ана каже да Зигон, дели Далмацију "од наше земље", тј. од Византије, онда је готово непобитно, или барем веома вероватно, да је Вукан сопствену границу прешао у појасу који чине Шар-планина, Жар, Црнољева и Чичавица. Потврду о тој граници имамо и у спомену Звечана: "На граници између ромејских земаља и Далмације." ¹⁵⁰

¹⁵⁰ Исто, 386. Нешто опширније о овим Аниним описима расправљао је и писац ове књиге: "О Зигосу и граници између Србије и Византије крајем XI и почетком XII века. Прилози за КЈИФ, књ. XXXIV, ов 1—2, Београд 1968, 3—29. "Још неколико речи о могућном граничном појасу на Зигосу. Четири прилога Историји и Историјској географији Србије". Зборник Филозофског факултета, књ. X—1, Београд, 1970, 233—236. У овим чланцима је наведена важнија ранија литература о овом питању.

То је та иста граница на чију се повреду жали Вукан наводећи како Византинци тиме наносе штету Србији, и, најзад, то је та иста граница у чијим кланцима према Србији и Далмацији стражаре византијски војници. Када све ово знамо можда не би ни требало да нам много смета спомен час Србије и Срба час Далмације и Далмата. Сасвим је могуће да се ту мешају два назива за готово исти појам. Постоји мишљење да је Ана радо употребљавала старије географске и етничке називе, па је и овде употребила назив Далмације и Далмата мада је, чини нам се, јасно да је под тим мислила на Србију (и Србе) и Дукљу (Дукљане). Она чак и каже да је цар, кад је Вукан заузео Липљан, кренуо против Срба. То су морали бити исти они Срби против којих је 1072. године византијска војска кренула на Призрен. Према томе, кланци према Србији и Далмацији морали су бити на истом том Зигосу који је Вукан прешао заузевши Липљан, што значи да Ана подручје с друге стране Зигана (Призренска област, Дреница и Метохија) назива Србијом и Далмацијом, а могуће је да су се ти кланци према Србији и Далмацији налазили и према Звечану и Рогозну. Уосталом, ми смо и раније наслућивали да је подручје западно од линије Шар-планине, Жар, Црнољева, Чичавица могло улазити у састав ране српске државе, јер нас је на тај правац упућивао још састављач 30. поглавља ДАИ казујући нам да се од Дукље према планинским странама налазила Србија. Пратећи оно што нам је Дукљанин говорио, сазнали смо да се у другој половини XI века и Рашка све тешње везује за Србију, па је разумљиво што и Ана, описујући збивања око Липљана, Зигона и Звечана спомиње уз Далмацију још и Србију, а Вукан своју земљу назива само Србијом а не Рашком.

Приликом описа збивања око Липљана и Звечана мало зачуђује да Ана у опису рата у 1092. години и нешто касније за Вукана каже "овај човек који је држао сву власт у Далмацији". Зачуђује нас због тога што смо навикли да Бодина као дукљанско-српског владара сматрамо за врховног у периоду од 1091. до 1101. По Анином причању излази да је још и 1092. године Вукан у једном делу Далмације (Србије) био веома моћан, да је чак држао сву власт, па се питамо шта би могло бити: да ли је у питању нека хронолошка омашка или је Вукан у свом делу Далмације уживао неки самостални положај, јачи него што се нама чини сматрајући да су он и Марко као жупани, упућени у своје време из Дукље, били веома много подложни дукљанском владару, најпре Михаилу, а онда и Бодину. Зато овај Анин податак може да нам послужи као повод да о односима у дукљанско-српској држави крајем XI века поразмислимо још једном.

Читајући ове Анине описе на први поглед изгледа као да она и не зна за друге Србе осим оних у пограничном појасу према Византији, али кад се, на другом, месту удубимо у њен спомен Ветонаца, долазимо до закључка да је она под тим именом подразумевала и Србе у Травунији, Захумљу и, можда, и у Неретљанској области, за шта нам и не треба друга потврда осим оних до којих смо досад у више махова дошли.¹⁵¹

¹⁵¹ Реља Новаковић - Ненад Пејчић, Ко би могли бити Ветонци Ане Комнине, Историјски часопис, књ. XVIII, Београд, 1971.

Иначе, што је време више одмицало вести о Србији и Србима у византијским изворима све су чешће и садржајније. Тако нам и Јован Кинам пружа неке драгоцене податке из којих можемо да закључимо да су наше претпоставке о постојању простране српске, односно дукљанско--српске државе, сасвим исправне. То можемо особито запазити пратећи драгоцене описе двојице византијских историчара: Јована Кинама и Никите Хонијата.

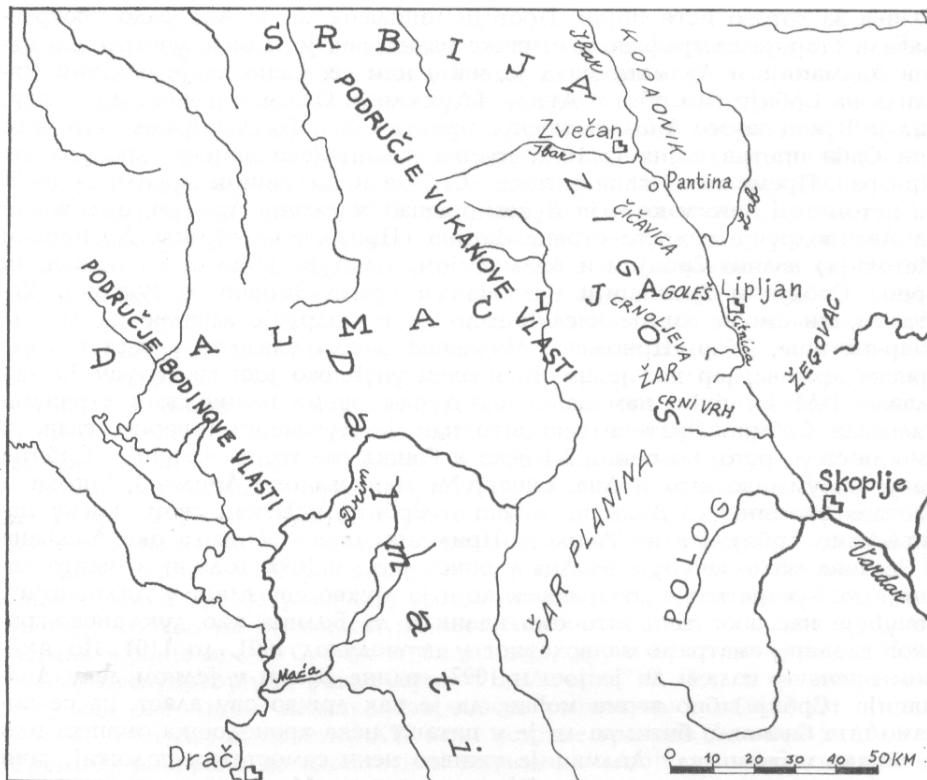
Говорећи о приликама између 1127. и 1129. године, Кинам на једном месту каже: "У то време и Срби, далматински народ, припремајући одметништво срушише тврђаву Рас."¹⁵²

¹⁵² Византијски извори за Историју народа Југославије, IV, Београд, 1971. 14

Писац додаје да је цар због овог казнио византијског заповедника тврђаве, што говори да је Рас тада био у византијским рукама, како смо и наслућивали анализирајући Анино казивање о

догађајима с краја XI века мада је могуће да је Рас тада био у склопу српске државе као погранични град само са византијском посадом. То као да произлази и из овог што Кинам даље каже. После извесног времена, управо 1149. године: "Продревши у Далмацију цар разори тврђаву Рас и све уз пут опустоши... а сам (цар) продужи даље и стигавши у област Никаву, која је такође припадала архижупану, сва тамо подигнута утврђења потчини без икакве муке. Дошавши у Галич, пошто установи да тамошњи варвари неће да му предају то прибежиште... кроз три дана на јуриш освоји ту тврђаву. Затекавши тамо мноштво варвара, који су делом били ратници, а делом сточари, одатле их подиже и одведе. И њих, када, поново се вративши, стиже у Рас, посла у Сардику..."¹⁵³

¹⁵³ Исто 23—25

Могући положај Зигоса

Готово сви ови подаци су веома занимливи и значајни. Пре свега, видимо да и Кинам Србе назива далматинским народом, мада бисмо због Раса очекивали да их назове Рашанима, али је он, свакако, добро знао да је реч о народу који је тада био носилац државности на широком простору и који, свакако, не назива Далматинцима само због рашког простора, већ првенствено због оног везаног за праву Далмацију. Уосталом, зар је Кинам и могао мислити на неке друге Србе осим, на оне које и Ана и други византијски писци називају час Далматима час Србима и при том сви под тим подразумевају пространо подручје, српске, односно дукљанско-српске државе. Дакле, ако Кинам каже: "... и Срби, далматински народ ...", не смемо никако помишљати да је реч само о рашком подручју. Други занимљиви Кинамов податак јесте рушење тврђаве Рас од стране далматинских Срба, али овде нисмо сигурни да ли су том приликом и сами Срби настањивали Рас и околину или су на Рас извршили само препад, што се могло догодити пре свега са запада. Додуше, били бисмо уверенији у једном или у другом смислу када бисмо знали сигурно на шта се односи онај део реченице у којем стоји "цар разори тврђаву Рас и све уз пут опустоши...", јер ако је уз пут пустио идући на Рас, то би значило да је и део између Раса и Ибра био у српским рукама. То би се донекле слагало са споменом Вукановог Звечана, код Ане Комнине, као српске

пограничне тврђаве, мада је чудно да Кинам овде ниједном речи не спомиње Звечан. Тако нам ово уз пут остаје помало нејасно иако је очигледно да је и подручје Раса сматрао саставним делом Далмације "Продревши у Далмацију... разори тврђаву Рас", а граница римске Далмације била је на том правцу или на Ибру или на масиву Копаоника.

Али наша недоумица око припадности Раса у ово време као да је сувишна ако мало пажљивије осмотримо смисао чињенице да је после продора у Далмацију цар разорио Рас, као и смисао Кинамове напомене да је област Никава такође припадала архијупану. Ево због чега су обе чињенице необично важне. Прво, да је Рас тада припадао Византији не видимо зашто би га византијски цар рушио, а друго, ако Кинам после рушења Раса каже за следећу област (Никаву) да је такође припадала архијупану, онда је то само потврда више да је и Рас припадао тада Србији и да га је цар зато и порушио јер му је сметао као српски погранични град. Спомен Никаве необично је важан за боље познавање обима Србије у то време, али, на жалост, нисмо још у стању да растумачимо ни шта значи реч Никава ни где се та област налазила.

Према Кинамовом опису стичемо утисак да се налазила у продужетку оног смера у којем се цар од границе кретао према Расу, а затим даље према Никави. Невоља је, само, што не знамо поуздано са које је стране цар продро у Далмацију. Ипак, чини нам се највероватнијим да је наишао од Копаоника, па би после заузимања Раса његово кретање било усмерено и даље према западу, највероватније преко Сјенице и Пештера. За овај правац се опредељујемо благодарећи оном што смо досад сазнали о географском положају Србије, а она је, гледано од Раса, преко Сјенице и Пештера, била у правцу Лима и Таре. Зато нам се чини да Никаву ваља најпре тражити на Пештеру или Сјеници, мада засад тамо не налазимо ниједан назив који би нас на њу подсећао. Пештер би нам добро дошао и при покушају да пронађемо где се налазио Галич.

Обично се мисли да је Кинамов Галич био у долини Сочанице где постоји брдо Галич, у чијој се непосредној близини налазе трагови једне врло старе градине. Међутим, тешко је поверовати да је тамо био Кинамов Галич, јер би било логично да је цар, пре упада у Далмацију и пре заузимања Раса, заузео тај Галич који се налази на десној страни Ибра чак и који километар уз Сочаницу. Када бисмо се определили за тај Галич, тешко бисмо разумели овакав царев маневар: Упад у Далмацију, заузимање Раса, настављање похода до Никаве (западно од Раса?), онда повратак чак у Галич (с друге стране Ибра), па онда опет одатле повратак у Рас, да би се најзад из Раса отпремили заробљеници који су ту били сакупљани из све три области! Овакав маневар би са војног становишта био просто необјашњив. Зато треба покушати са другом могућношћу. Наиме, ако је Никава била у продужетку од Раса према западу, ка Пештеру, који географски представља једну сасвим јасно омеђену целину, онда је цар у повратку ка Расу могао проћи негде између Сјенице и Дуге Пољане према Голији, односно према подручју између Голије, Студенице, Ибра и доњег тока Рашке. На том подручју, осим назива планине Голије, постоји данас и брдо Голиш, нешто западније од варошице Рашке, а који километар југозападније од брда Голиша и планинског венца Голице тече у Рашку Голички поток изнад којег се налазе остаци неког прастарог града (Градина).

Ако би се језички могло доказати да се ови називи могу довести у везу са Галичом, онда бисмо добили сасвим прихватљиво решење, јер што се тиче описа, теренски сасвим одговара: цар би из Никаве (Сјеница, Пештер?) направио један заокрет према североистоку, заузео и Галич (подручје Голије) и оданде се без тешкоће и врло брзо спустио у Рас, где је скупио све заробљенике и упутио их у Сердику (Софију), вероватно правцем Рас — Сочаница — Топлица — Ниш — Сердика. Ако је оваква анализа и тумачење наведене Кинамове вести тачно, онда бисмо могли закључити да је цар Манојло 1149. године, заузимањем Раса, Никаве и Галича, заузео у ствари највећи део тадашње Рашке, ако не и целу Рашку и нашао се, те године, на граници Србије негде између Лима, Таре и Њехотине, што ће рећи надомак источне границе Дукљаниновог Подгорја. Ово треба имати у виду ради разумевања даљег Кинамовог казивања, које се односи на догађаје из 1150. године, и које је, сматрамо, драгоцено као потврда онога што смо досад закључили у вези са пространством ране Србије, односно српске државе.

Описујући неке догађаје везане за византијско-угарско-српски рат 1150. године, Кинам један опис почиње овим речима: "А идуће године (1150), већ пред крај лета када путеви за Србију постају најпогоднији за војску... сакупи војску код Ниша. Сазнавши да из Пеоније [Угарске] шаљу снаге Далматима у помоћ, постара се да војска пређе преко земље назване Лонгомир [Лугомир] ... Кад стиже близу Саве, одатле заокрену према другој реци по имену Дрина, која извире негде одозго и одваја Босну од остале Србије. Босна није потчињена архијупану Срба него народ у њој има посебан начин живота и управљања."¹⁵⁴

¹⁵⁴ Исто. 27—28

Даље Кинам прича како су се на путу од Саве према Дрини византијске снаге у два маха сукобиле са угарским одредима, после чега су Византинци доспели до реке Таре, где је дошло до битке између византијских и српско-угарских снага. Као што је познато, ту битку на Тари је Кинам доста детаљно описао посвећујући највише пажње царској снази и умешности.

Иако је о бици на Тари писано доста, мада су, као што се зна, закључци о кретању византијске војске и о месту сукоба веома разноврсни, овде ћемо се ипак задржати само на неким, по нашем мишљењу, битнијим подацима. Основно је, у сваком случају, хоћемо ли се сложити где је била битка, на Тари (и којој) или негде другде. Зато ћемо се најпре вратити на Кинамове вести из 1149. године. Видели смо да је цар Манојло те године заузео Рас, Никаву и Галич и порушио градове у тим областима. Ако нико не каже да је цар после тога те области вратио српском великом жупану, претпостављамо да су Византинци те крајеве задржали и до следеће године оставивши у њима своје посаде. Ако је тако, а тако је најлогичније, значи да су Византинци 1149. и 1150. године контролисали према западу подручје све негде до Лима и Таре. Али заузимањем Раса, Никаве и Галича није била заузета цела Србија, јер иначе не бисмо разумели с којом би Србијом Манојло заратио 1150. године.

На питање где би се та Србија могла тада налазити, остаје једини одговор да се налазила тамо где смо је и досад налазили, а то је од Лима и Таре даље према западу. Оданде је српски архијупан покушавао да уз помоћ Угара поврати земље изгубљене 1149. године и зато се тамо цар Манојло и упутио 1150. године да би спречио српског владара да заједно са Угрима угрози византијске интересе. Кад имамо у виду све оно што смо досад сазнали о положају српске државе од њеног оснивања па све до почетка XII века, постаје нам разумљиво зашто је до битке дошло баш на Тари, и то највероватније код Мојковца. Обе стране Таре, а и сама река, могле су у ово време бити велика препрека за продор у средиште ондашње српске државе, а најкраћи и најпогоднији пут од Пештера и Сјенице у јужне жупе Подгорја водио је преко Бијелог Поља и Мојковца, одакле се после могло ићи или према Оногошту (Никшићу) и Требињу или према Дукљи (Зети), значи према двема најзначајнијим областима тадашње српске државе. Противници мишљења да је Кинамова битка на Тари вођена на познатој црногорској реци скрећу пажњу на онај Кинамов податак по којем река "Дрина, која извире одозго... одваја Босну од остале Србије" сматрајући да спомен Дрине може да значи да је та река одвајала Босну од Србије дуж читавог овог тока, што никако не може бити тачно, пре свега због тога што, колико знамо, ни у једном извору нема ни наговештаја да је Дрина целим својим током делила ове две земље.

Врло је могуће да је овај податак погрешно схваћен, и то у првом реду због тога што је и сам писац на том месту нејасан. Прво, кад он за Дрину каже да извире одозго, одмах нам пада на ум да није знао како Дрина настаје, што не би било чудно, а друго, кад он каже извире негде одозго и одваја, добијамо утисак да се то одвајање односи одмах на тај горњи, изворни, ток, односно онај одмах после састава Пиве и Таре, што би сасвим одговарало ономе што за средину XII века знамо и о Босни и о Србији. Ако Кинамов опис овако схватимо, излази да је он, по свој прилици, мислио на ток Дрине негде од ставова Пиве и Таре до Вишеграда. Од те деонице, у којој би се, по Дукљанину, налазила Дринска жупанија, западно се пружала област коју махом називамо Врхбосна, а јужно и југоисточно, а донекле и источно, налазило би се Дукљаниново

Подгорје, које он убраја у Србију, па би, према томе, Кинам у овом случају с правом сматрао Дрину граничном реком између Босне и Србије и не мислећи при том на цели њен ток.¹⁵⁵

¹⁵⁵ О догађајима у вези са битком на Тари у новије време написано је следеће: Милош Благојевић, Сеченица (Σετζονιτζα), Стримон (Στρουμων) и Тара (Ταρα) у делу Јована Кинама. Зборник радова Византолошког института, књ. XVIII, Београд, 1976, 65—76; Реља Новаковић, Милош Благојевић, Сеченица (Σετζενιτζα), Стримон (Στρουμων) и Тара (Ταρα) у делу Јована Кинама. Дискусија. Историјски часопис књига XXIV, Београд, 1977. 299—321; Реља Новаковић, Још нешто поводом битке на Тари 1150. године (у штампи у Историјском часопису, књ. XXV. Од истог писца је ту и прилог под насловом: Стримон, Струмен и Заструма).

* Занимљиво је да Виндиш Бахина, личност коју Кинам спомиње у опису битке, назива српским кнезом. Говорећи о рату између мађарског краља Гезе II и Манојла Комнена, Виндиш на једном месту каже: Манојла Комнена, Виндиш на једном месту каже: "Der Fürst von Servien Bachin, hatte sich durch den griechischen Stoltz beleidiget" (Politisch-geographisch-und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn. Pressburg 1772, 208. K.G.W.). То исто Виндиш тврди и на другом месту: "Bachin der Fürst von Servien ..." (Kurz-gefasste Geschichte der Ungarn... von Karl Gottlieb v. Windisch, Pressburg 1778, 83). Виндиш, иначе, за Србе каже "Serben, oder Raizen" (Geographie des Königreichs Ungarn, von Karl Gottlieb v. Windisch, Erster Theil... Pressburg 1870, 44). Тако каже и у својим другим делима.

Но, за питање положаја и обима Србије средином XII века занимљиви су подаци које нам је Кинам оставио описујући догађаје нешто пре 1163. године, када је у Србији дошло до промене владара. Наиме, византијски цар је том приликом збацио Примислава и довео на власт, наводно, његовог брата Белоша, али Примислава ипак "обдари земљом веома плодном и подесном за испашу стоке".¹⁵⁶

¹⁵⁶ Извори IV, 58

Кад је, пак, Белош ускоро оставио власт и напустио земљу, цар је наредио "да се позове најмлађи брат који се звахе Деса и управљаше Дендром, богатом и многољудном земљом у суседству Ниша и наименова га за архижупана..".¹⁵⁷

¹⁵⁷ Исто 58

Чини се да је одмах јасно да су се и плодна и за испашу подесна земља и Дендра морале налазити ван оног подручја Србије које је Манојло напао 1149. и 1150. године, јер не би било логично да цар даје делове земље коју у целини сматра вазалном и са чијим је владаром (Урошом II) склопио 1150. године, "сасвим јасан уговор о војним обавезама. Природније је да је појединим претендентима на владарски положај у Србији давао земље које до тада нису биле укључене у српску државу. Пошто не би било логично да цар даје делове земље коју је појединим претендентима на владарски положај у Србији давао земље које до тада нису биле укључене у српску државу. (Овако је дословце и у књизи - tanjel)

Пошто из досадашњих казивања византијских хроничара знамо доста поуздано да се Србија, односно њен најисточнији део, Рашка, према истоку није пружала источније од Копаоника, то је готово сигурно да је Манојло давао земље између Ибра, Јужне Мораве и Западне Мораве. Овим давањем земаља, на наведеном простору, појединим претендентима означен је истовремено и правац којим ће се Србија ширити у XII веку ван својих дотадашњих граница. Наравно, њено територијално проширење у XII веку одвијаће се и у јужном и у југоисточном смеру. Десина Дендра је свакако данашња Дубочица, а готово са сигурношћу можемо рећи да је и Примислављева земља била источно од Копаоника. Може бити да је имао оне исте земље за које

знамо да су некако тих година припадале Немањи, наиме Топлицу и Расину, па и онај део Ибра који је, по свој прилици, захватао и један део Копаоника. Наравно, самим тим што су Примислав и Деса имали те земље не мора да значи да се већ тада име Србије проширило и преко тих подручја, јер Кинам лепо каже да је Деса, завладавши Србијом, „поново присвојио Дендру”¹⁵⁸, што ће рећи да је одузео од Византинца.

¹⁵⁸ Исто, 62

Пошто знамо да је и Немања некако у то време од цара добио Ибар, Топлицу и Расину и зване Реке, јасно нам је да ови подаци потврђују и оно што смо о простирању Србије према истоку знали с друге стране, наиме да је њену источну границу у то доба сачињавала у ствари источна граница Рашке, која се поклапала на том правцу са источном границом некадашње римске провинције Далмације. Но, док је, рекли бисмо, очигледно да је Србија у другој половини XII века на истоку, стицајем околности, излазила из својих дотадашњих оквира показујући тежњу да се прошири према току Западне Мораве и према Јужној Морави и Косову, све говори да се и поред преваге коју је тих година постепено преузимала Рашка, значајни део Србије налазио још увек у већ добро познатим старим областима на Приморју и у његовом оближњем залеђу. Основу за овакво закључивање налазимо, пре свега, у Десиной повељи о острву Мљету 1151.¹⁵⁹ године.

¹⁵⁹ М. Динић, Повеља кнеза Десе о Мљету. Прилози за КЈИФ, књ. XXXVIII, Београд, 1962, св. 1—2, 12. V. и Споменица, 29

Наиме, зар би Деса могао поклањати Мљет да у то време није владао и њиме и суседном обалом? Кад уз ово знамо да је једно време управљао и Дендром, зар не би било чудно да једна таква личност поседује Мљет и управља Дендром, а да, истовремено, као владар не управља и Захумљем, Травунијом и другим областима које знамо као саставне делове Србије? Зар нам све ово, као и онај сукоб на Тари, не говори доста јасно да се Србија још увек пружала преко оних истих области које смо и досад уочавали као њене саставне делове? Уосталом, то постаје још јасније када се сетимо да ни Немања ни Стефан не спомињу Захумље и Травунију као освојене области. Очигледно је да су обојица те две области сматрали традиционално српским и зато их Стефан и наводи као повраћене, а не освојене. Да је Србија, односно српска држава, средином XII века захватала и територију далеко према западу, чини нам се да Кинам на још једном месту потврђује описујући збивања у години 1165. рекавши ово:

“У међувремену је Јован Дука савладао Далмацију и предао је Нићифору Халуфи, како је од цара било наређено. Наиме, он је још раније био послан тамо са војском да би, било милом, било силом, освојио земљу с обзиром да су Хуни ([Мађари] и њу доделили Бели у наследство. А кад овај, прошавши кроз земљу Срба, уђе у њу (зс. Далмацију), сва власт убрзо у највећем делу припаде цару. Тада дођоше под ромејску власт и Трогир и Шибеник, поред тога и Сплит и народ Качића (и чувени град Диоклеја, који је био подигао цар Диоклецијан, Скрадин и Островица и Солин и остали који се налазе у далматинској земљи — све заједно педесет и седам. Тако се свршише догађаји у Далмацији.”¹⁶⁰)

¹⁶⁰ Извори IV, 87—88

Када, дакле, Кинам каже да су Византинци, да би дошли у Далмацију, прошли кроз земљу Срба, доспевши чак до Скрадина, и при том не спомиње ничију другу земљу, не може бити јасније да је под земљом Срба подразумевао и старе приморске српске земље. Мора бити да су се главна византијска освајања и дешавала претежно на српском тлу, али је чудно да Кинам не спомиње земљу Хрвата када је очигледно да су Византинци освајали и њихове градове; он чак, осим Дукље, једино и спомиње градове на хрватском подручју. Овај податак је драгоцен не само

зато што се њиме потврђује оно што смо све време говорили о Србији и српској држави, већ нам помаже да се мало више снађемо и са појмом Далмације. Као да је очигледно да су разни писци тај појам различито тумачили, што нас приморава да при анализи појединих детаља будемо опрезни. Но, наведена Кинамова вест нам помаже да нешто сазнамо и о положају српске државе тих година. Као што је познато, нешто пре овог похода Манојло је успео да савлада Десу и да га поведе у Визант, у ропство.

С обзиром на све оно што се дешавало 1149, 1150. године и касније, па и 1165. године, могуће је да су српски жупани једно време били тиме умирени и приморани да пропусте византијску војску на путу за далматинске градове у Хрватској, што, изгледа, није дуго трајало, јер сам Кинам каже: "Није прошло много времена, кад цар сазнаде да Срби и панонски народ поново почињу да се буне..." Дакле, кад Кинам каже да је византијска војска прошла кроз земљу Срба да би освојила Сплит, Солин, Трогир, Скрадин, Островицу, а уз то и земљу Качића, и најзад Дукљу, као да је доста јасно да је тада под српском земљом сматрао, у најмању руку, део Неретљанске земље, читаво Захумље, Травунију, Подгорје, а затим и Рашку, по свој прилици, и Дукљу (Зету). Нисмо ли овим још, уверенији у могућност да је битка на Тари 1150. године вођена на црногорској реци Тари, на којој је српски жупан покушао да спречи византијског цара да поред Раса, Никаве и Галича продре још даље у српску земљу? Вероватно да на ове године, на овај продор кроз земљу Срба и на византијска освајања том приликом мисли касније Стефан Првовенчани кад у биографији свога оца каже: "Поврати Диоклитију, Далмацију и рођење своје, праву дедовину своју, коју је насиљем држао грчки народ, и градове у њој."

Слагање је, рекли бисмо, изванредно: Кинамова земља Срба не може бити ниједна друга до она коју је Немања нешто касније повратио не наводећи у својој повељи да је те земље освојио, јер дотле нису ни биле туђе; оне су под врховном византијском влашћу могле бити највише до десет година. Наравно, у ово поновно присаједињење тих земаља Србији у доба Немање не улазе градови почевши од Сплита према западу, а свакако ни народ Качића или можда један део њихове територије. Тако нам је, као што смо видели, Кинам пружио изванредне и непроцењиве податке за наше сазнање о обиму Србије, односно српске државе, као и за нека збивања у њој средином или почетком друге половине XII века. Западна граница српских земаља ишла је још увек негде до Цетине, док се источна задржавала на Ибру или на западним падинама Копаоника, са очигледном тежњом да продре и у долине Расине и Топлице и тиме се приближи Западној Морави и Јужној Морави. На северу се налазила Босна, западно од Дрине, која је традиционално била везана за Србију, али која, у ово време, "није потчињена архијупану Срба". Можда бисмо у прилог овоме могли да укажемо и на онај део Кинамовог списка где он описује догађаје у 1172. години: "У то време се Срби, пошто их Венети на то подстакосе, припремају за устанак..."¹⁶²

¹⁶¹ Исто, 89

¹⁶² Исто, 102

Овде ће свакако бити да су Венети (Млечани) преговарали пре свега са оним Србима са којима су најлакше могли доћи у додир и од којих су и могли имати непосредну помоћ, а то су могли бити у првом реду Срби у приморској Далмацији; много је мање вероватно да би Млечани предузели нешто обраћајући се, рецимо, Србима у Рашкој и њеној околини. Сличан утисак стичемо и из једне кратке опаске Михаила Анхијалског, која се односи на неуспех Византинаца у 1165. години: "И приђе земљорадничком и пастирском Дачанину и у потпуности га подложним учини. То је народ многољудан и са границама нимало уско повученим, запљускиван таласима дунавским и распрострањен до Вумелана и земље илирске, додирујући обале Јадрана и обитавајући крај Јонског мора..."¹⁶³

¹⁶³ исто. 201

Додуше, Михаило под Дачанима сигурно не мисли само на Србе, већ и на све Словене које су Византинци у рату 1165. године покорили, али ако су његови Вумељани исто што и Вулини, чији је центар, како се сматра, био северно од ушћа Цетине, онда је и Михаило Анхијалски сасвим приближно оцртао гранично подручје Србије на том правцу, дакле баш онако како произлази и из Кинамовог описа збивања у тој години, а видећемо да се исти закључак може извести и из једне Хонијатове опаске. Говорећи о догађајима после 1166. године, Хонијат на једном месту каже: „Беше, наиме, дознао да је сатрап Срба, тада то беше Стефан Немања, постао смелији него што треба и,... живо настојећи да се прошири на све тамошње области, жестоко напада своје саплеменике и мачем се обраћа своме роду и не знајући за сопствену меру, он потчињава Хрватску и присваја власт над Котором“.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Исто, 144—146

Када је, међутим, Немања осетио да му прети већа опасност него што је очекивао, Хонијат каже да се уплашио "да сам не буде на неки начин лишен врховне управе над Србима и да власт не буде пренесена на оне који су достојнији од њега да владају, а које је он био збацио попевши се сам на власт".¹⁶⁵

¹⁶⁵ Исто, стр. 147

Ако сад упоредимо овај Хонијатов опис са Кинамовим приказивањем освајања Далмације у 1165. години, чини нам се да можемо одмах рећи да су ова два збивања готово непосредно повезана, да се готово у целости односе и на исто подручје. Немањина активност је свакако у вези са жељом да се недавно покорене српске области поново ослободе од византијске власти, а напад на Хрватску, можда на народ Качића, и на Котор потврђују доста јасно наше већ толико пута изнето мишљење о простирању српске државе према западу до граничног појаса са тадашњим хрватским земљама негде надомак реке Цетине. Кинамов напад на Котор вероватно је у вези са византијским нападом на Диоклеју 1165. године и кад касније и Немања и његови синови наводе да је заузео "Зету с градовима", биће да је то постигнуто баш у вези са овим Немањиним нападом на Котор. Најзад и сам израз "врховна управа над Србијом" у извесној мери указује на већи обим земље и на већу сложеност унутрашњег уређења српске државе која се, по свој прилици, састојала из више области и жупа, мање или више подложних централизованог власти која је и од раније постојала и коју је и Немања желео да обезбеди.

Кад пратимо ово Хонијатово казивање о Деси и Немањи и кад имамо у виду шта је Кинам говорио о Урошу и Деси пада нам на ум да се питамо шта је било са Немањом од наведеног Хонијатовог спомена, будући да састављачи родослова тврде да је Немања у тридесетој години живота дошао у цркву св. апостола Петра и Павла ("иже ~сть по срдѣдѣ Раса"), где га је крстио рашки епископ Леонтије, што је могло бити 1143. године или некако у то време (ако је Немања рођен 1112/1113). Кинам јасно каже да је у време битке на Тари (1150) српски архијупан (не рашки) био Урош (Урош II), који је на том положају остао и после битке, мада се већ тада, како изгледа, као утицајна личност и претендент на власт у Србији јавља и Деса. Ако је веровати даљем Кинамовом излагању, око 1163. године у Србији је владао Примислав, а затим његов брат Белош, а кад је овај напустио земљу ("остави владарске знаке") и отишао у Угарску, "цар нареди да се позове најмлађи брат који се зваше Деса... и наименова га за архијупана".

Тако сазнајемо да се неколико година после Немањиног крштења у цркви св. Петра и Павла ("по среде Раса") као српски владари јављају, један за другим, најпре Урош (Урош II), а затим, наводно, три брата: Примислав, Белош и Деса. Кинам за то време Немању и не спомиње, али ако је Примислав био најстарији брат, а Деса најмлађи, могли бисмо закључити као доста поуздано да Немања са њима није био у непосредном сродству, да им није био брат. То као да

произилази и из казивања другог византијског писца, већ споменутог Хонијата, савременика Кинамовог. Хонијат на једном месту прича како се 1165. године византијски цар припремао да крене на Србију да казни Десу, а не много после тога, нешто после 1166. године, исти писац казује како је византијски цар "дознао да је сатрап Срба, тада то беше Стефан Немања, постао смелији него што треба... и живо настојећи да се прошири на све тамошње области, жестоко напада своје саплеменике и мачем се обраћа своме роду и не знајући за сопствену меру, он потчињава Хрватску и присваја власт над Котором".

Будући да је Немања, како тврди Стефан Првовенчани, "кад је одрастао до младићства,... примио чест отачаства својег, по имену Топлицу, Ибар и Расину и зване Реке", као да је јасно да до после 1166. његов утицај у Србији није био од већег значаја, али, на жалост, и поред ових података не знамо сигурно како је дошло до тога да Хонијат после 1166. уместо Десе као сатрапа Срба спомиње Немању ("тада то беше Стефан Немања"), али не каже у каквом је сродству био са ранијим сатрапима у Србији. Једино што засад можемо рећи јесте да је Немања постао сатрап одмах после уклањања Десиного и да је био под византијском врховном влашћу, што закључујемо из формулације "постао смелији него што треба".

Немајући овде намеру да расправљамо о евентуалним родбинским везама Немањиним са Урошем II, Примиславом, Белошем и Десом, желимо једино да укажемо да византијски писци ниједног од њих не називају владарима Рашке, већ Србије, па је и Немања "сатрап Срба", а не Рашана. Кад је у тридесетој години свога живота дошао у Рашку (не у Рас?), вероватно је убрзо потом добио на управу Ибар, Топлицу, Расину и зване Реке где је управљао као жупан. Кад је постао "сатрап Срба" изгледа да је убрзо кренуо да осигура власт у целој Србији (не само у Рашкој), јер да није тако Хонијат сигурно не би рекао да Немања "потчињава Хрватску и присваја власт над Котором", а ово се вероватно односи на онај период кад је Немања, нападајући своје "саплеменике", повратио Србији земље које су јој од давнина припадале и кад је затим кренуо у нова освајања присвојивши Котор ("Зету с градовима"). Наравно, ова Кинамова и Хонијатова казивања о приликама и личностима у Србији (не само у Рашкој) драгоцене су и за друга размишљања, али о њима други пут. У сваком случају при размишљању о обиму Србије половином XII века ваља имати у виду да се о Деси мисли као о кнезу Захумља још око 1151. године.

Ако је овакав начин разматрања наведених извора исправан и ако би се, на основу тих разматрања, могли заиста извући закључци какви су овде предложени, онда би се они, укратко речено, могли свести на ово: Још од Порфирогенита па закључно са Хонијатом у свим списима о Србији и српској држави говори се као о земљи чије језгро треба тражити у Приморју, одакле се, ако не одмах оно свакако врло брзо, проширила и на подручје у Загорју ("према планинским странама"). Нема никаквих података да је истовремено и Дукља улазила у састав тога језгра, али се већ веома рано о Дукљи говори као о саставном делу српске државе. Остаје, чини се, неоспорно, да се у развоју ране српске државе осећају два, а можда и три, државотворна средишта. Једно би било травунско-захумско (вероватно најстарије, друго подгорско (загорско), које би заједно са приморским земљама могло сачињавати Порфирогенитову "садашњу Србију". Крајње је неизвесно да ли је у ту "садашњу Србију" улазила и Босна, или је она, као и Дукља, била једна посебна целина, чије је становништво могло бити веома сродно са Србима и које је једно време, чак и неколико првих векова, било доста повезано са збивањима у Србији.

Но, можда већ од X века, Босна постаје све самосталнија, а средином XII века сигурно није потчињена архијупану Срба, што не значи да су у потпуности прекинуте и њене политичке везе са Србијом. Могуће је да су и Србија и Босна, као и Дукља (треће државотворно средиште) настојале још врло рано, можда опет још од X века, да дејствују самостално и у погледу територијалног проширења. Занимљиво је да нема никаквих јаснијих података који би говорили да је српска држава имала неке територијалне аспирације преко традиционалног граничног појаса "према Цетини и Ливну", док је Босна у том смислу била доста активна и дејствовала, у првом реду, према Врбасу и Уни, а онда и према северу и истоку. Постојање Дринске жупаније могло би

се везати колико за проширење српске државе толико и за проширење Босне, али је вероватније да је Дринска жупанија у прво време била везана за српску државу. У сваком случају ту је од најранијих времена постојао неки гранични појас између припадника Босне и оних становника који су живели источно од горње Дрине, према Лиму, Теотини, Тари и још источније.

Што се тиче Србије и српске државе и ту се појмови нису увек задржавали на једном географском простору. Са јачањем војне и политичке моћи и са заштравањем непријатељства према Бугарској и Византији рана српска држава је, по свему судећи од X века, почела јасније показивати интересовање за земље источно од Подгорја. Могуће је да су на њено интересовање за земље источно од Лима, и уопште у том смеру, деловали и догађаји у Рашкој и Хвосну после повлачења Бугарске, односно у време византијско-бугарских сукоба на овим подручјима. У сваком случају, ако не још у X веку, оно у XI сигурно, српска, односно српско-дукљанска држава, успешно продире на тло Рашке, пошто су у њој претходне унутрашње династичке борбе створиле повољне услове за јаче повезивање интереса, што је Рашку све очигледније доводило у зависност од српско-дукљанских владара. Али временом, с обзиром на географски положај у односу на значајна подручја са којих је увек могла да се појави опасност од Бугарске или Византије, Рашка се у склопу српске државе све више истиче као ново средиште државе.

Мада се Рашка у историји јавља релативно касно, о њој се одмах почиње говорити и писати као о значајном подручју, јер кад византијски и домаћи писци пишу о византијско-српским односима у XI и XII веку, српска држава је углавном преко Рашке долазила у сукобе са Византијом, па се тако постепено Рашка изједначавала са Србијом и стицао се утисак као да друга Србија и не постоји осим оне која се простирала између Ибра, Лима, Дрине и Западне Мораве. Стара Дукља се под именом Зете доста рано истакла као утицајна област, и временом се у историји јавља период кад се између Зете и Рашке (у ствари Србије и Зете) води беспштедна борба за превласт и у тој борби стари центри српске државе, Захумље, Травунија и Подгорје, бивају потиснути до те мере да се готово и губе из видокруга. Када се, тако, касније говори о прошлости српске државе, спомиње се и појам Србије, али се о њеном географском положају пише толико неодређено да га је према тим описима просто немогуће оцртати. Зато многи, у немогућности да ухвате нит која просторне и хронолошке оквире повезује у једну целину, која се у суштини никад битније није ни прекидала све до пред крај средњег века, прибегавају ономе што је јасније, што је богатије историјским подацима, па једноставно под историјом Србије излажу претежно историју Рашке нејасно укључујући и старе српске крајеве, приказујући их понекад као тековине рашке државе, мада су збивања била сасвим обрнута.

Ово сложено питање настанка и развоја српске средњовековне државе и Србије привлачило је још одавно пажњу наших и страних историчара. У њиховим напорима да проникну у порекло српске државе и да прате њен развој има веома занимљивих запажања. Из њих ћемо моћи да уочимо шта су све замишљали под Србијом и у којој мери су се колебали када су наилазили на појмове Србије, Дукље и Рашке.

ДРУГИ ДЕО

ОСВРТ НА ЈЕДАН ДЕО ИСТОРИОГРАФИЈЕ О РАНОЈ СРБИЈИ И СРПСКОЈ ДРЖАВИ

Док први део, као што се могло видети, обухвата анализу и тумачење података из извесног броја извора који спомињу Србе, Србију и друге суседне народе и области, у другом делу је дат преглед једног дела литературе у којој поједини историчари настоје да на основу било овде споменутих извора, било неких других, прикажу што верније настанак и развој Србије и српске државе до краја XII века.

Као и у првом делу, у којем су извори разматрани хронолошким редом, и у другом делу је преглед литературе дат по времену настајања. Изузетак је начињен само у случајевима када се један писац јавља са више расправа, чланака или већих дела. У таквој прилици је тај писац приказан са свим својим радовима, један за другим, без обзира на то, што су се у међувремену јављали и други писци. Такав је случај, на пример, са Ст. Новаковићем, Рачким, Клаићем, Јиречеком и неким другим.

У првом делу, користећи претежно оскудне и често, барем на изглед, неразговетне изворне вести, јер других и нема, писац ове књиге покушао је, колико је био у стању, да у тим оскудним и недовољно јасним вестима сагледа и прати нит која у сложеном процесу настајања ране српске државе омогућава стицање одређене повезаности, односно хронолошке и просторне усклађености. Да тај посао није једноставан читаоци ће моћи и сами да установе пратећи у овом другом делу напоре писца од XVI века до данас, који су помоћу тих истих извора покушавали да прикажу где је настала и како се развијала српска држава, где се све јавља појам Србије и да ли он увек значи исто што и српска држава. Кад имамо у виду то да бројни писци током векова називају Србију веома различитим именима, као на пример, права Србија, првобитна Србија, дунавска Србија, приморска Србија, матична Србија, крштена Србија, садашња Србија, ужа Србија итд. итд., и приписују јој веома различите географске оквире, постаје, надамо се, јасно да је још увек потребно да се о овом проблему што подробније расправља. Пратећи разматрања и закључке многих историчара о настанку и развоју Србије и српске државе, донете на основу истих извора, читаоци ће се и сами уверити колика је и каква разлика постојала међу њима, колико је тешко снаћи се у тим разноврсним мишљењима и колико је много питања, упркос бројним напорима истраживача, остало неразјашњено. Треба само покушати да се свим Србијама са разним именима нађе одговарајући географски положај па се доста лако може утврдити да је то немогуће.

Ваља одмах рећи да у овом прегледу литературе нису ни издалека узета сва дела која се односе на тему која нас овде интересује. Да је ово дело другачије замишљено и компоновано можда би могао бити заступљен и већи број аутора, али није исклучено да се и уз писце овде заступљене могло расправљати и са неким другим. У сваком случају може се рећи да је штета што није заступљен већи број писаца који су на овај или онај начин проучавали почетак историје српског народа и Србије. Сигурно је да би се тиме знатно помогло оним читаоцима који ће, побуђени оним што је овде речено, зажелети да се још више упознају са сложеним проблемима из далеке прошлости свога народа. Многи ће у томе успети ако са довољно пажње и упорности тумачења бројних историчара, изнета у овом другом делу, упореде са изворним подацима о којима је било речи у првом делу, ове књиге. Верујемо да ће, уз то, брижљиво праћење збивања и стања у разним временима на одговарајућим картама или на терену на којем су се дешавала, или се могла десити, изазвати код читалаца смелије опредељење за ово или оно решење. Њих засад има, на жалост, веома много и то врло различитих, а жеља је да се за свако стање нађе само једно решење, јер је само једно и могло бити.

Можда ће неки читаоци сматрати да начин на који писац ове књиге разматра разна решења није најпогодније, али се аутору учинило да ће на овај начин читаоцима најбоље помоћи да се снађу у једном не баш тако лако сагледивом шаренилу разних метода решавања многих проблема и разних закључака. Најзад, можда је ово најбољи начин да читаоци сагледају у чему је и писац ове књиге погрешно, прихватајући или не прихватајући њихова мишљења.

О НЕКИМ ОРБИНОВИМ ПОДАЦИМА О РАНОЈ СРБИЈИ

Међу занимљивим појединостима које наводи Орбин у свом познатом делу налази се и назив Примордија, коју ће касније, видећемо, споменути и други. Под насловом *Arma di Stefano Nemagna, re, et imperadore di Rassia*, приказани су грбови следећих земаља: бугарског краљевства,

Славоније, Восне, Македоније, Далмације, Србије, куће Немањића, Котроманића, Хрватске, Рашке и Примордије.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Mauro Orbini, *Il regno De glii Slavi. Iii Pesaro MDCl* (Даље: *Il regno*). Неколико деценија пре Орбина одвојено спомиње Србију и Рашку Винко Прибојевић (*Vinko Pribojević, O podrijetlu i zgodama Slavena. Uvod i bilješke napisao i tekst za štampu priredio Akademik Grga Novak, Zagreb 1951, 166*)

Ако сад мало пажљивије погледамо, питајући се које земље нису биле заступљене грбовима, а сигурно знамо да су припадале Немањиној држави, закључићемо да нема Неретљанске области, Захумља, Требиња и Дукље. Додуше, могло би се помислити да те земље покрива појам Далмације, али је највероватније да се овде под Далмацијом не замишљају све четири наведене области. У издању Орбиновог Краљевства Словена из 1968. године *Atma di Primordia* преведено је са "Приморја", али би, чини нам се, боље било да је остављено *Primordia*, мада касније, као што ћемо видети, и Фарлати на једном месту бележи "*Primordia seu Maritima*". То ипак није свеједно. Већ самим тим што се спомињу оба назива чини нам се да су постојала оба појма, и *Maritima* и *Primordia*, са значењем различитим од Приморја. То као да се доста јасно види из самог Орбиновог спомема појма Приморја. Тамо где он каже "а држао је сву Хумску земљу од Приморја до Коњица са Горњим и Доњим Власима", или "Попово с Приморјем и с градом Стоном" или "Приморје, Попово и Стон", и најзад "Попово с Приморјем"¹⁶⁷, очигледно је да Приморје нема шире значење, да не означава приморске области у ширем смислу, јер и Попово и Стон припадају тим приморским областима. Али кад Орбин за Николу Алтомановића каже "поче се повлачити према Приморју", или кад каже "Раско из Приморја" или "Марија је... кренула у Приморје"¹⁶⁸, то већ не мора да значи да је у питању неки ужи обалски део као посебна област, већ Приморје као шири географски појам, различит од подручја у унутрашњости, даље од мора.

¹⁶⁷ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, 59. 190 и даље (Даље: Орбин)

¹⁶⁸ Исто

Но, ми ћемо о Примордији говорити кад се будемо задржали на драгоценом Фарлатијевом делу, а овде ћемо погледати шта би нас још могло интересовати у Орбиновом казивању. О његовом делу зна се, иначе, доста, поготову после последњег издања његовог Краљевства Словена. С обзиром на то да је Орбин своје дело писао на самом прелазу из XVI у XVII век мора нас интересовати како је видео и тумачио и друге догађаје и стања о којима пише, особито за период од појаве Немањића, јер је, на жалост, збивања у раздобљу до Немањића преузео у целини од Дукљанина, о којем је већ било доста речи у првом делу ове књиге.

Ако почнемо од Немањиног порекла, Орбин то порекло, као и Цароставник, доводи у везу са Стефаном, попом из предела Луке у Захумској области. По Орбину Немањин отац је био Деса, а деда Урош.¹⁶⁹ Иначе, и Орбин кад говори о Десиной владавини углавном се највише задржава у приморским областима: "... Деса владаше у Хуму, све до Котора у Горњој Зети... и за целог свог живота беше господар у реченим земљама..."¹⁷⁰ Орбин, да додамо, сматра да је Деса сахрањен у Требињу, у цркви Светог Петра у Пољу.¹⁷¹ И за Десине синове, по њему, Мирослава, Немању и Константина, Орбин каже најпре "наставише владати у поменутих областима", а затим додаје: "и пошто су били (како је речено) веома одважни и храбри, почели су тежити за краљевством Рашке и Доње Зете".¹⁷²

¹⁶⁹ Исто, 20

¹⁷⁰ Исто, 15

¹⁷¹ О овој цркви в. Marko Popović, Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova Serija, sveska XXVII/XXVIII Arheologija. Sarajevo, 1973 313-338

¹⁷² Орбин, 15

Овакво Орбиново казивање необично је занимљиво, па и значајно, јер може унеколико да сведочи да се дуго одржала традиција да језгро државе којом је касније управљао Немања, као владар Србије, треба тражити у Приморју, у Хуму (и Требињу). Видећемо да није тако бележио само Орбин. Важна је и опаска о тежњи за овладавањем Рашке и Доње Зете, јер то истовремено може да означава смер у којем се та првобитна држава развијала. Посебно је занимљив спомен Доње Зете. Он би се можда могао довести у везу са постојањем првобитне Дукље као посебне области, док би се могло сматрати да је Горња Зета у рано време била више укључена у појам Дукљаниновог Подгорја и била јаче везана за Травунију и Порфирирогенову "садашњу Србију".

И када прича о Немањиним освајањима, Орбин опет полази од запада према истоку: "У то време горе речени Немања и браћа, освојивши Зету, сакупише војску и кренуше против Рашке... Немања с браћом заузео Рашку... Тада Немања узео титулу великога жупана и држао Рашку са Горњом и Доњом Зетом. Мирослав и Константин вратише се на управу Хума.. ." ¹⁷³

¹⁷³ Исто, 17

Као што видимо, Орбин се упорно држи једног реда у приказивању догађаја и тај ред је са географског становишта сасвим схватљив: Захумље (и Требиње), Горња Зета, Доња Зета, а у другом правцу Рашка. У основи то није у супротности са оним што о развоју српске државе знамо са друге стране. Разлика може да буде једино у томе што Орбин сва ова освајања приписује Немањи, док су нека од њих могла бити остварена и за време Уроша или Десе — без обзира на то у каквим су родбинским везама њих двојица били са Немањом. Можемо поверовати и у Орбинов опис сукоба између Немање и Дубровчана. У питању је једино Орбиново хронолошко одређивање појединих догађаја. Кад је тако једном упао у дубровачку жупу, коју је том приликом похарао и у њој посекао стабла и винограде, Немања је, тврди Орбин, ово учинио из мржње према Дубровчанима, али је ипак навео да је, тобож, сам Немања изјавио да то чини због спора који је, наводно, настао између дубровачког надбискупа Трибунија и његовог суфрагана которског бискупа. У току спора, прича Орбин, надбискуп се пожали папи Александру III, а которски бискуп се обрати Немањи. На ово је Немања, каже Орбин, заратио с Дубровчанима и одузео "дубровачком надбискупу све његове суфрагане који су се налазили у Немањином краљевству, наиме, бискупе Будве, Котора, Улциња, Свача, Скадра, Дриваста, Медона, Сорбије, Босне, Требиња и Захумља. Сви су ови раније били под дукљанским надбискупом Иваном." ¹⁷⁴

¹⁷⁴ Исто, 17—18

Као што видимо, црквену организацију коју нам горе спомиње Орбин сусретали смо досад у више махова, па као ни раније ни овде под Сорбијом не можемо подразумевати Рашку. Да је и она била једна од бискупија Орбин, који иначе радо спомиње Рашку, сигурно би је навео. Овако, као и пре, и овом приликом стичемо утисак да овакав састав бискупија одражава неко врло старо стање када су ове области биле саставни делови једне државне организације чије је језгро било у Приморју (Примордија?).

Иначе, Орбин разликује Рашку од Зете и Хума, он је понекад разликује и од Србије, пре свега у насловима поглавља: "... il fine de' Re di casa Nemagna, che dominarono in Rassia et Servia," ¹⁷⁵ као и у означавању грбова: "di Seruia, di Rassia", ¹⁷⁶ али понекад о овим двома областима говори као о једној: "Он хтеде узети титулу и назвати се краљем Рашке, тј. Србије." ¹⁷⁷ Говорећи о

приликама и збивањима у Србији Немањина времена, Орбин као да стално има у виду пространу и јединствену државу, баш онако како знамо и са друге стране.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Ил регно, 240

¹⁷⁶ Исто, 242

¹⁷⁷ Орбин, 22

¹⁷⁸ То јединство као да наслућујемо из Орбиновог казивања о Босни: "Ово краљевство Босне, као и краљевство Рашке, области Хума и Зете, били су некад под само једним господаром, а некад под разним господарима." (Орбин, 135)

У тој држави Хум увек има значајну улогу. Кад је тако констатовао да су Немањина браћа, Константин и Мирослав, умрли, Орбин прича како су хумска властела изабрала за господара кнеза Петра, који је одмах протерао Мирослављево удовицу и сина Андрију. Ови су отишли, каже Орбин, своје стрицу Немањи, који им тада није могао помоћи, јер је био заузет ратовима "на граници Рашке и Бугарске".¹⁷⁹

¹⁷⁹ Орбин, 19

Орбин затим додаје да је кнез Петар искористио Немањин пораз 1190. године и задржао у свом поседу Хумску област владајући, наводно, од Цетине до Которског залива. За Немању Орбин каже да је постао велики владар благодарећи освајањима Рашке и других земаља, све до границе Дунава, Саве и Босне . . ." ¹⁸⁰, што значи да и на овом месту о Рашкој не говори као о прадедовској земљи Немањића већ као о освојеној области, што се могло постићи само напредовањем са запада.

¹⁸⁰ Исто, 19

Занимљива је и Орбинова прича о догађајима у Хуму, наводно после Немањине смрти. Не сналазећи се најбоље у односу на непосредне наследнике Немањине, сматрајући Немању и Симеона за две личности, Орбин наставља казивање како је Симеонов наследник Стефан живео у миру "сем што је ступио у рат с онима из Хума." ¹⁸¹

¹⁸¹ Исто, 21

Водећи са собом свог сина Радослава и Мирослављевог сина Андрију, Стефан пође с војском на кнеза Петра, који је владао Хумом. "Теран од Рашана, [Петар] тргне мач, удари по једном дрвету и, засекавши га свом снагом рече: "Довла Рашани, тј. 'довде Рашани'. . . Затим умакне преко реке Неретве и држаше онај део Хума који је са оне стране реке. Тада рашки жупан Стефан заузео читав Хум и постави на његову управу свога млађег сина Радослава, а свом синовцу Андрији даде жупанију Попова, Приморја и Стона." ¹⁸²

Овде је несумњиво важно запазити да и Орбин говори о хумској територији на десној страни Неретве, што се по изворима могло наслутити и на шта су и други историчари указивали.¹⁸³

¹⁸² Исто, 21

¹⁸³ Врло добру и корисну расправу написао је Вељан Трпковић, Хумска Земља. Зборник Филозофског факултета, књига VIII-1, Београд, 1964. Ту је наведена и обимна литература.

Значајно је још и то да и по Орбиновом казивању излази да је Хум непрекидно био у вези са земљама источно од њега, особито са влашћу која је држала Србију и Рашку, али и Дукљу. За погранична питања српске државе у XIII веку занимљив је и опис сукоба краља Стефана [Уроша] с војводом Јованом, који је из Драча упао с војском у Зету. На ту вест краљ Стефан је дошао до Скадра, напао Јована и заробио га. Овај сукоб се, прича даље Орбин, завршио тако што се умешао и цариградски цар, који је с краљем Стефаном закључио мир под условом "да војвода драчки не сме убудуће узнемиравати у име Царства границе Зете ни краљ Рашке границе Драча и Албаније".¹⁸⁴

¹⁸⁴ Орбин, 23

Ова вест је посебно значајна због тога што нам, како се чини, потврђује да су гранични односи на тој страни остали исти од Немање, који је заузео Зету с градовима и "од Арбанас Пилота оба", што ће рећи да је сасвим могуће да се и средином XIII века српска држава на тлу данашње Албаније граничила Драчким тематом.

Дакле, и поред повремене неизвесности због хронолошке непрецизности у излагању, као и због неодређености и нетачности у односу на поједине личности, у Орбиновом излагању има доста описа који могу да нам користе у разрешавању неких питања из најраније прошлости Срба.

О НЕКИМ БРАНКОВИЋЕВИМ ОПАСКАМА

Од наших старијих историчара и гроф Бранковић, који се подухватио да у својим Славјано-сербским хроникама разреши бројна питања из општесловенске и српске прошлости, као да је осећао да је старија српска држава везана за захумско подручје. То можемо да приметимо особито кроз његово тумачење порекла Немањине породице. Он, међутим, одмах каже да је то питање веома тешко. Покушавајући да проникне у родословље Немањине породице, Бранковић је у старим српским родословима и летописима нашао већ добро познати податак, да Немања води порекло од Константиновог савладара Ликинија. Али он тај податак одбацује и прихвата Орбиново тумачење Немањине лозе — од Стефана презбитера из села Луке у Захумској држави. Међутим, ако није, с правом, прихватио да је Немањин предак Ликиније, Бранковић се није лако сналазио ни у другим комбинацијама. То и није чудо, јер ни до данас није састављен поуздан родослов Немањине породице. Не знамо тачно ни ко му је отац, а камоли ко су му даљи преци. Ипак је занимљиво да Бранковић Немањино порекло везује за Захумску област. Он ту област спомиње и поводом сукоба Немањиног са зетским владаром Владимиром, наводно код Приштине. Ту Бранковић прича како су Немањина браћа прво освојила Зету, али је Владимир одмах затим са рашким народом кренуо на Немању. Но, кад је исти тај Владимир био код Приштине поражен и кад је утекао у Бугарску, Немања и његова браћа су присвојили Владимирову земљу и тако је поделили да је Немања задржао за себе Рашку земљу са Горњом и Доњом Зетом, а "братија же его вазвратише се ва Захумску државу свое им господарство, братскоју љубовију едино саглашением Немање брату своему, повино послушание и част подобну ваздаваху".¹⁸⁵

¹⁸⁵ Бранковић, Славено-сербске хронике (у рукопису), II књига, 54

Као што се види, ма колико да Бранковић на овом месту прави некакве своје комбинације, карактеристично је то да и он спомиње Захумље као земљу традиционално везану за српску државу. Упадљиво је и то да му је Захумље држава из које је Немања са браћом пошао у рат са зетским владаром и у коју су се његова браћа и вратила, а он остао у Рашкој и задобио још и обе Зете. Све то није много у опречности са оним што знамо из поузданих извора. Наиме, знамо да

Немања није рођен у Рашкој, већ да је накнадно у њу дошао. Познато је да је један од његове браће, Мирослав, био хумски кнез. Најзад, и Немања сам и његов син Стефан тврде да је између осталих заузета и Зета с градовима. Зато није искључено да у свему овом што Бранковић прихвата има неке историјске основе. То што извесне појединости не можемо још да објаснимо не мора да значи да Бранковићеву причу треба у целини одбацити.

ФАРЛАТИЈЕВА ЗАПАЖАЊА О РАНИМ СРПСКИМ ЗЕМЉАМА

За проучавање настанка и најстарије историје Срба драгоцене појединости могу се наћи у изванредним Фарлатијевим колментарима Порфирогенитових и Дукљанинових казивања о Србима и Хрватима. Можда бисмо чак могли рећи да нико ни пре ни после Фарлатија није оставио тако логична и јасна тумачења иначе оскудних података о најстаријој прошлости Срба, мада се мора одмах рећи да ни Фарлати, као уосталом ни многи други, није био у стању да објасни баш све појединости које се односе на језгро српске државе и развој у првим вековима њеног постојања.

По ономе како је наводио и тумачио Порфирогенитове вести види се да је у њих непоколебљиво веровао, мада му неке од њих нису биле јасне. Он никад није ни посумњао у Порфирогенитову тврдњу да су далматинско Приморје јужно од Хрвата населили Срби. Када је у 30. глави DAI наишао на податак о географском положају Срба после заузимања Далмације, Фарлати га овако тумачи: "Овострану Србију (*Serbliam cisalpinam*) подели у четири дела, од којих су један насељавали Захумљани, други Травуњани (*Terbuniatae*) и Конављани, трећи Дукљани, четврти на словенском језику названи Пагани, док је ромејско име било Арентани [Неретљани])." Овај пасус Фарлати завршава речима: "Свн су они били Срби (*Hi omnes Serbli erant*)."¹⁸⁶

¹⁸⁶ D. Farlati *Illyrici sacri tomus primus ... Venetiis, MDCCLI, 123* Даље: Фарлати). И задарски архиепископ Викентије Змајевић у свом "Огледалу Истине" говори године 1721. како је Ираклије примио и населио Србе у свом делу (западном) средоземне Илирије, који је после добио назив Србија ("*Sono li Serviani antichi Serbli o Servi, che profughi dalla Sarmatia asiatica, come servi dell' impero furono accolti da Eraclio in quella parte mediterranea dell' Illirio, che cambio poi il nome Servia*") (Списи, 134). У истом спису, на страни 173—174 Змајевић каже да су се Срби налазили између Угарске, Босне, Албаније и Бугарске и да има људи који име Срби мешају са именом Хрвати и сматрају да су један народ.

Занимљиво је да Фарлати у својим размишљањима о Порфирогенитовим подацима не спомиње царев појам "садашње Србије", нити покушава да га растумачи, мада већ на почетку показује као да му је јасно да је поред приморске Србије постојала и друга Србија у унутрашњости. Он, на жалост, као уосталом ни други, не покушава да објасни како је дошло до настанка ове две Србије, када се и зашто име првобитне Србије губи, а остаје да живи само оно друго, које Порфирогенит спомиње под именом "садашње Србије". Важно је још рећи да Фарлати, опет већ на почетку, показује да осећа да у вези са овом другом Србијом (*Serblia mediteranea*) разликује појмове Босне и Рашке. Обе области сматра још од раних времена саставним делом Србије. Србија је увек приказана као главни појам и главно подручје, а Босна и Рашка, особито ова друга, као саставни делови Србије (*Partes Serbliae*). То је веома важно истаћи, јер се у начину казивања и приказивања појединих подручја може доста јасно осетити који је појам по пореклу старији и по значају важнији. Да Фарлати тако мисли, тј. да му је природно да је Србија водеће име и да је по свој прилици настала и развила се из првобитног језгра у Приморју, види се из многих његових тумачења, почевши већ од прихватања описа географских положаја приморских српских области и њиховог односа према Србији. Он без коментара прати опис састављача главе 30. DAI, који каже да се Травунија према планинским странама налази уз саму

Србију (*at versus montana Serbliae adjacet*), а да и Дуклу само планине деле од Србије (*quos a Serblia proprie dicta montes disjungunt*).¹⁸⁸

¹⁸⁷ Фарлати, I, 124—127

¹⁸⁸ Исто, 124

Мада се Фарлати нигде не пита где би се, ближе посматрано, могле Травунија и Дукља додиривати са Србијом, јасно нам је да ни Фарлатију није падало на ум да би се између Травуннје и Дукље, с једне стране, и Србије, с друге, могла налазити нека трећа земља, јер би било логично да онда та земља буде споменута као гранична Травунији и Дукљи, а не Србија. Можда ћемо у то бити још уверенији када прочитамо једно Колетијево тумачење границе Дукље. Наиме, кад је на једном месту разматрао проблем јурисдикције Дукљанске архиепископије у чијем је саставу била и *ecclesia Sorbiensis*, Колети, је, природно, одбацио могућност да је овде реч о Сервији недалеко од Солуна, већ му се учинило природним да је та српска црква морала бити близу Дукље, па зато и каже: "*Diocleam haud longe dissitam a palude Labeatum sive a lacu Scodrensi collocavimus ... in Dalmatia superiori, quae pars Serblis obvenit usque ad Drilonem fluvium, qui albi appellatione a Scardo monte exoritur.*"¹⁸⁹

¹⁸⁹ Исто, tomus VII, MDCCCXIX, 42

Дакле, Колети је био уверен да та српска црква није могла бити далеко од Скадарског језера и да се као и Дукља морала налазити у горњој Далмацији, а спомен Белог Дрима као да нам ближе објашњава правац који смо и раније наслућивали питајући се где би се та Дукља "планинским странама" могла граничити са Србијом. Кад се касније будемо опет вратили на овај Дукљанинов опис јурисдикције Дукљанске архиепископије, видећемо да се спомен српске цркве готово и не може боље протумачити од наведеног Колетијевог закључка.

Иначе, као што је познато, Фарлати не сумња у то да су Срби приликом доласка у Далмацију населили приморски део јужније од Хрвата, па зато, држећи се углавном састављача 30. поглавља DAI, и каже да је приморска Србија започињала негде око Цетине (*Serblia pars Dalmatiae cisalpiniae orientalis ad Zentina fere initium ducit*)¹⁹⁰, али није успео да георафски објасни где се у брдским пределима Цетине сучељавају Хрватска и Србија.

¹⁹⁰ Исто, I, 123

Овострану Србију (*Serbliam cisalpinam*), према састављачима DAI, Фарлати дели на четири дела, од којих су један део, каже, насељавали Захумљани, други Травуњани (*Terbuniatae*), трећи Дукљани, а четврти они који се на словенском језику зову Пагани, а на романском Арентани (*Неретљани*).¹⁹¹

¹⁹¹ Исто, 123

Описујући, опет према DAI, који су географски положај заузимале ове четири области, Фарлати неизбежно у њиховом залеђу спомиње Србију, али не напомиње да би то могла бити Порфирогенитова "садашња Србија". Спомињући у том одељку и Рашку, Фарлати даје једну значајну опаску: "Постоји мишљење да су речи Србија и Рашка синоними, па и не разликују један појам од другог. И једне и друге, каже, у заблуду доводи Рашки обред, који се у литургији примењује како у Србији тако и у Рашкој."¹⁹²

¹⁹² Исто, 124

Овим се, како нам се чини, Фарлати определио за мишљење да је Рашка само *Pars Serbliae* и да не треба Србију изједначавати са Рашком, нити Рашку са Србијом. Он ће до краја остати доследан овоме и Србију и Рашку ће спомињати само као *Servia et Rascia*. Из овога само по себи произлази да је Порфирогенитову Србију замишљао увек негде западно и југозападно од Рашке. Завршавајући овај одељак, Фарлати у једном тренутку констатује како је после доласка Словена Далмација подељена у три дела: један, који је по Хрватима назван Хрватска, други по Србима Србија, док је трећи део, који је остао под влашћу Источног царства, задржао назив Далмација, при чему Фарлати свакако мисли на најужи приморски део, на далматинске градове са околином. За наше сналажење у тумачењу појма Далмације можда је занимљива и Фарлатијева опаска да се у каснијим вековима, када је хрватско и српско име некако изгубило углед, за приморску и онострану Далмацију поново јавља старо име Далмација (*Dalmatia maritima, et cisalpina vetustissima Dalmatiae nomen recuperavit*).¹⁹³

¹⁹³ Исто, 125

Из овога свега јасно произлази да Фарлати сматра да се још од досељења Хрвата и Срба у Далмацију јављају и јачају у њој само два етничка имена -Хрвати и Срби, те да Србију још од почетка ваља тражити уз саму Хрватску — баш онако како недвосмислено произлази из Порфирогениновог списка и како смо видели из Дукљанинових података. Фарлати, кад год је у прилици, скреће пажњу на ову чињеницу. Он то чини и поводом сплитског сабора 925. године.

Указујући на писмо папе Јована X, упућено хрватском кнезу (краљу) Томиславу и захумском кнезу Михаилу, као и црквеним и световним великодостојницима Славоније и Далмације, Фарлати у напоменама каже да папа под Славонијом подразумева Србију и Хрватску, док под Далмацијом ваља, каже, сматрати приморске градове са околином.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Исто, *tomus*, III, MDCCLXV, 95. У наведеним Списима, под насловом "Мишљење *Consultori* о православнима у Далмацији", на страни 208—209, за становнике Рисна и Топле каже се " ... *Luoghi non compressi nella Dalmazia, marittima, chimata Erzegovina*". Даље, под насловом *Considerazione VI*, задржавајући се на једном писму папе Александра II архиепископу Петру, при спомену Далмације и Славоније, писац даје овакво објашњење: "*Col termine di Slavonia comprende e la Bosnia e la Servia, avende poco innanzi specificato e l'una e l'altra; considerando comme pertinenza della mentovata chiesa arcievescovile li vescovati Sorbiensem (di Servia) e Bosniensem (di Bosnia)*." (Списи, — 99)

Да ипак у тумачењу ових појмова не би било забуне, Фарлати у једној даљој напомени каже да под Славонијом у овом случају не треба подразумевати све словенске земље, већ искључиво оне које су настале у Далмацији, и то једна у доњој Далмацији, Хрватска, а друга у горњој Далмацији — Србија. Фарлати у овом смислу објашњава појам Славоније (*Sclavoniae*) и на другом месту скрећући пажњу на то да се и у каснијим вековима неки хрватски и српски епископи називају славонским (*saere Sclavoniae vocabulo appellari solet*), особито у писмима и актима Римске курије, и да се код неких писаца Славима зову Хрвати и Срби, а исто тако да се општим именом *Slavoniae* зову и далматинска Хрватска и Србија (*itemque Chrobatia at Serblia Dalmatica universali Slavoniae nomine afficitur*).¹⁹⁵

¹⁹⁵ Фарлати, III, 143

Кад смо већ код наведеног сабора у Сплиту, на који су позвани и српски великодостојници, што несумњиво указује на близину српске етничке групације, можда овде вреди указати и на један Фарлатијев коментар у вези са ширењем хумске (захумске) територије и имена. Он, наиме, каже, кад су ослабиле снаге и богатство Нарентанаца (Неретљана), Захумљани,

српско племе (nam Zachlumi, gens Serblorum) који су на почетку живели с друге стране Неретве, успели су да пређу реку, потисну или покоре Неретљане и помакну границе и име Захумља све до Цетине.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Исто, 394

Мада ова збивања Фарлати приписује нешто каснијем времену, није искључено да се то десило и нешто раније, а тако бисмо лакше могли разумети зашто је на сабору у Сплиту позван био само захумско-српски кнез Михаило, а неретљански није ни споменут мада су и Неретљани припадали српској етничкој групацији. Да ово подручје Фарлати приписује Србији, види се и из једног каснијег описа у којем стоји: "Онај део медитеранске Србије који се од Цетине надугачко и нашироко пружа према истоку, у каснијим временима назван је Херцеговина, или Дукат светог Саве, чији је део било Захумље, једна од четири топархије (кнежевине) Далматинске Србије."¹⁹⁷

¹⁹⁷ Исто, 394

Али за проблем првобитне и "садашње Србије" има у Фарлатијевим драгоценим опаскама једно место које је, као и оно код Орбина, остало, како се чини, незапажено и у нашој и у страниј литератури, па га чак ни сам Фарлати није користио за поређење са другим сличним подацима или за доказивање географског положаја приморске Србије. Реч је о једној интитулацији босанског краља Стевана Томаша: "Nos Stephanus Thomas Dei gratia Rasciae, Serviae, Bosnensium sive Illyricorum, Primordiae, Dalmatiae et Croatiae rex.."¹⁹⁸

¹⁹⁸ Исто, tomus IV, MDCCLXIX, 68

Од наведених земаља и географских појмова одмах пада у очи Примордија, назив неуобичајен, а сигурно није без разлога наведен. Пошто је очигледно да је Примордија по значају једнака осталим областима, мора нас интересовати шта се иза тог појма крије и да ли је Примордија једна област или више области? У тражењу одговора на ова питања извесну оријентацију можемо добити читајући интитулацију Томашевог сина Стевана Томашевића: "In nomine sanctae et individuae Trinitatis Stephanus Thomassevich Dei gratia Rassiae, Serviae, Bosnensium, seu Illyricorum, Primordiae, seu Maritimae, partiumque Dalmatiae et Corbatiae rex.."¹⁹⁹

¹⁹⁹ Исто, 72. Наведене титуле двају босанских краљева спомиње и Андрија Качић-Миошић, који уз то на једном месту за неког Стефана Станића каже "vojvoda Primordiae seu maritimae" (О. Андрије Качића-Миошића *Razgovori ugodni naroda slovinskoga*, Zagreb 1862, 88, 94. У поменутих списима, под *Consideratione IV*, пошто је најпре према подацима из 30. главе *DAI* приказао како византијски хроничар описује географске положаје неких приморских земаља, рекавши за Захумље "oгаque maritima Paganis, montanaque and septentrionem Crobatis, quae in fronte Serbliae contermina est", аутор закључује овако: "Laonde convien concludere, che la Servia e di la del monte Scodra, e di la di Rhizona, ossia Risano, di la dalla Zatulmia, e di la dalla Dalmazia, abitata dai Croati, li quali per testimonianza del medesimo Porfirogenito possedevano le citta di Hliuno e d'Imota". Мало даље писац, опет према *DAI*, каже: "... che tutto il tratto de paese, esteso dal fiume Ombla fino al fiume Zetina, lungo il mare, infra terra era fouri della Servia; perche coperto dalli teritori degli Zatulmiti e Croati, confinanta colla Servia, come colla Servia confina oggidì l'Erzegovina, cosi detta da Stefano Cosaccia conte di Chelmo..." (Списи, 294).

У другој интитулацији запажамо да је Примордија исто што и Маритима, а то нам знатно олакшава напор да овај појам што боље разрешимо. У ствари, око њега се и не морамо много мучити; довољно је, за почетак, да погледамо шта о томе у напомени каже сам Фарлати: "Приморје је, каже он, горње Приморје, простор који се између Цетине и Неретве пружа према

мору, укључујући и подручје Херцеговине, коју је бан Стефан задобио и прикључио кнежевини Босни." Објашњавајући даље шта подразумева под Далмацијом, Фарлати каже да се под тим замишља: "час Примордија, час Рама, час Херцеговина, односно Војводство светог Саве, или провинција Захумље у саставу босанске државе". Ако овоме додамо да Фарлати за Херцеговину каже да се раније звала *Zachlunia, Chulmia* и *Chelmia*, могли бисмо доста поуздано закључити да под Примордијом ваља подразумевати Паганију и Захумље, а, по свој прилици, и Травунију са Конављем, јер су на другом месту све ове области улазиле у састав горње Далмације или горњег Приморја. Нисмо сигурни да ли тај појам обухвата и Дукљу, мада и Фарлати и готово сви други сматрају да у горњу Далмацију треба укључити и Дукљу рачунајући да је и она једна од четири српске покрајине на које је била подељена горња Далмација између Цетине и Дрима.

Ми, међутим, морамо бити опрезни, јер Порфиригенит једино када говори о Дукљанима не каже јасно од кога воде порекло њени словенски становници, већ само напомиње "и за цара Ираклија поново је насељена, као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље". Као што знамо, већина сматра да на основу ове реченице можемо закључити да су и Дукљани били Срби истог порекла као и словенски становници Паганије, Захумља, Травуније са Конављем и "садашње Србије", али ми за то, да поновима, немамо никакве доказе. Чак нам се чини да је у једном тренутку и Фарлати посумњао у српско порекло првобитних словенских становника Дукље. Описујући тако збивања у време доласка Срба у Далмацију у VII веку Фарлати овако казује: Кад су Срби, народ словенског порекла, тражили земље за насељавање и обраду, цар им је дозволио да се настане у горњој Далмацији "и тада је или после неколико година Дукља дошла под власт владара и династа Србије, који су је задржали све до око пете године десетог века" (*tunc etiam, vel paucis post annis, Dioclea in potestatem Regum ac Dynastarum Serbiae concessit, quam retinuerunt usque ad annum fere quintum saeculi decimi*).²⁰⁰

²⁰⁰ Фарлати, VIII, J

Из овога што смо досад прочитали стичемо утисак да можемо са пуно основе тврдити да под Примордијом треба разумети Порфиригенитову приморску Србију, која је морала бити старија од цареве "садашње Србије", па је ваљда зато и названа *Primordia* — Првобитна. Ову приморску Србију Фарлати спомиње више пута. Навешћемо неколико примера. Кад је једном приликом говорио о Бодиновој активности око 1080. године, Фарлати је рекао како је тада Бодин отерао свога стрица Радослава и заузео постојбинско српско краљевство заједно са Босном (*paternum Serbiae regnum simul cum Bosna recuperavit*).²⁰¹

²⁰¹ Исто, IV, 37

Говорећи на другом месту о Крајинској епископији, Фарлати додаје да је Крајина обалски део, где се налази Макарска, и да је припадала Херцеговини, која је некада сачињавала део српског краљевства (*quae olim ad regnum Serbiae pertinebat*).²⁰²

²⁰² Исто, 189

Поводом догађаја у Србији у време Захарија Прибисављевића, који је у једном грекутку пребегао у Хрватску, Фарлати казује да су Бугари напали Србе, како оне у унутрашњости земље, тако и оне у приморју који су настањивали горњу Далмацију (*tum mediterraneos ... tum maritimos, qui Dalmaetiam superiorem incolebant*).²⁰³

²⁰³ исто, tomus VI, MDCXXX, 24—25

Коментаришући једном приликом писмо папе Бенедикта VIII, упућено архиепископу Виталу, Фарлагги објашњава шта у том писму подразумева под Сорбулијом (*Sorbulia*), Лахомијом и Трибунијом. За Сорбулију Фарлати каже да се односи на краљевину Србију, пре свега далматинску и приморску, чији део припада јурисдикцији дубровачког архиепископа (*Nos est regnum Serbuliae, praesertim Dalmatiae et maritimae, cujus pars ad ditionem metropoliticae Archiepiscopi Ragusini pertinebat*).²⁰⁴ За Лахомију Фарлати каже да је исто што и Захумлија, једна од четири жупаније из којих се састојала приморска Србија (*Haec erat una e quatuor zupaniis, e quibus regnum Serbliae maritimae constabat*).²⁰⁵

²⁰⁴ Исто, 43

²⁰⁵ Исто, 43

На тој истој страни Фарлати још једном спомиње Сербулију као приморску жупанију, а исто тако и Травунију као трећу српску жупанију. Проблем Сербулије, која се јавља и под називом *Servulia*, *Sorbium* и сл., привлачио је пажњу због спомена Сервије у Солунској теми, али је ипак преовладало мишљење да се *Sorbulia* морала налазити у горњој Далмацији; једино је постојала неизвесност због њеног географског положаја, јер су неки мислили да је реч о неком граду чији траг нико није могао да открије (*Haec autem sita erat in Dalmatia Superiori, sed nulla extant vestigia, ut eius positio dignosci possit*).²⁰⁶

²⁰⁶ Исто, 60

У горњој Далмацији Фарлати налази приморску Србију и на страни 101. ("*Superioris Dalmatiae, id est Serbliae, maritimae*"). И кад су се, наводно 820. године, Хрвати и Срби ослободили, Фарлати и за једне и за друге каже да су приморски Далматинци (*anno 820, ut Dalmatae maritimi et Chrobati, Serblique omnes..*).²⁰⁷

²⁰⁷ Исто, 286

Приликом описа Павлимировог доласка из Рима у Далмацију, наводно око 870. године, и искрцавања његовог у Гружу, Фарлати каже да је Павлимир дошао да поново освоји стародревно краљевство (*ut avitum regnum reciperaret*). Када је, прича даље Фарлати, стигао у Трибуњу (Требиње), ту је поставио седиште своје и краљевства српског (*suamque et regni Serbliani sedem in eadem urbe [у Требињу] constituit*)²⁰⁸, из чега јасно произлази да је то стародревно краљевство било у ствари приморска Србија, што ће рећи да је, како нам се чини, *Primordia*, у значењу Првобитна, или *Maritima*, тј. Приморска, у ствари исто што и првобитна, приморска, Србија, за коју сигурно можемо рећи да је обухватала, у првом реду, Захумље и Травунију, а можда и Паганију, и може бити и Дукљу.

²⁰⁸ Исто, 288

Језгро те првобитне Србије било је свакако у Травунији и Захумљу. Пошто је необично важно да установимо колико смо у праву кад ово претпостављамо, биће можда од користи да податке које налазимо у наведеним интитулацијама упоредимо са подацима које налазимо код Попа Дукљанина или у црквеним писмима и актима поводом организовања Дукљанске архиепископије и пространства њене јурисдикције. Пажљивим поређењем из ова два различита извора можда ћемо добити потврду онога што смо досад или претпостављали или чак и одлучније тврдили у вези са првобитном и "садашњом. Србијом".

На познатом свеопштем сабору о којем говори Дукљанин, а за који Фарлати каже да је сазван 877. године на широком простору између Дувна и Ливна, основана је црквена организација са средиштем у Дукљи, наводно, главном граду Срба. Том средишту, како се наводи, српске црквене организације подређене су том приликом ове цркве: Antibarium, Buduam, Ecateram, Dulcignum, Suacium, Scodram, Drivastum, Polletum, Sorbium, Bosonium, Tribunium, Zac(h)ulmium.²⁰⁹

²⁰⁹ Исто, 430

Од овде наведених назива највећу неизвесност, на први поглед, изазива назив Sorbium, али ако смо у праву сматрајући да је овде у питању Србија, али не она у каснијим вековима, већ, по свој прилици, Константинова "садашња Србија", онда је доста јасно да је реч о областима и градовима који су потпадали под појам горње Далмације. Строго гледано, ван тог појма била би Босна (Bosonium) и део Србије (Sorbium). Но оваква подела учињена је вероватно зато што је до IX века првобитна српска држава, Приморска Србија, просторно обухватила и Дукљу, затим залеђе Травуније, Захумља и Паганије укључивши ту, вероватно, и Босну. Кад је на споменутом сабору образована српска црква, преовладао је више тај државно-етнички моменат, те је уз географски простор горње Далмације укључен и онај део Србије (и Босне) који је био ван тог подручја, али је припадао једној државној организацији, најпре "првобитној", а онда "садашњој Србији".

Пада у очи да се међу црквама подређеним Дукљанској архиепископији не спомиње Рашка, мада знамо да баш Дукљанин дели Загорје, односно, по њему, Сурбију (Србију), на Босну и Рашку. Нама се чини да се то десило због тога што су подаци о организацији Дукљанске архиепископије и о политичкој подели земље из два различита извора, односно из два различита раздобља. Црквена организација је свакако из ранијег времена, ближег оном раздобљу и стању које је описао Порфирогенит приказујући српске приморске области и "садашњу Србију", док је Дукљанин поделу Загорја на Босну и Рашку описао, по свој прилици, према стању ближег свом времену, када је српска држава својим ширењем са запада према истоку обухватила и Рашку.

Ако се, дакле, мало пажљивије удубимо у наведене податке о организацији Дукљанске архиепископије и ако, нарочито, размотримо њен просторни оквир, добијамо утисак да нам је Дукљанин том приликом и нехотице описао територију српске државе која се из Примордије (Првобитне) развила до краја IX или почетка X века у доста пространу државу.

Из склопа Дукљанске архиепископије запажамо углавном две врсте саставних делова: један чине градови са својом околином, као што су Бар, Будва, Котор, Улцињ, Свач, Скадар и Дриваст, а други сачињавају мање или веће области, као Poletum (свакако Пилот), Sorbium, Bosonium, Tribunium и Zaculmium. Не знамо зашто овде нема Паганије кад је граница горње Далмације у Приморју, што значи и граница српских области, јасно обележена реком Цетином. Овоме у прилог као да иде и један податак, додуше из XII века, по којем је граница између Сплитске и Макарске дијецезе била код Пусте Вруље.²¹⁰ Питамо се да ли Паганија није споменута зато што се у то време налазила под Хумом?

²¹⁰ Исто. III. 321

Овај осврт на закључке Дувањског сабора о организацији српске, Дукљанске цркве учинили смо да бисмо што је могуће боље размотрили и разрешили појам Примордије. Имамо, дакле, утисак да тај појам није унет без разлога у интитулацију два босанска владара, без обзира на то што акт у којем се налазе наведене титуле и не мора бити оригиналан. То у овом случају и није важно. Штавише, ако је тачно све оно што још од Порфирогенита наслућујемо о односима између првобитне, па и "садашње Србије" и Босне долазимо до закључка да су састављачи интитулација наведених босанских краљева с правом у титулу укључити и Примордију назвавши

је баш тим именом, јер су имали пуно основе да именоване босанске краљеве назову, између осталог, и наследницима првобитне Србије.

По свој прилици да у овом случају није само реч о територијалном освајању, већ и о неком прастаром праву које потиче још из времена када су, можда, српски и босански крајеви сачињавали јединствену државу.

За боље познавање саставних делова српске средњовековне државе или боље речено за њен територијални развој почевши од првобитног језгра, очигледно је и чини нам се веома значајно да се и у интитулацијама лепо разликују сви они саставни делови српске државе о којима је досад више пута било речи, али којима, на жалост, не можемо увек тачно одредити хронолошки развој и територијалне границе. Они се увек наводе издвојено, мада се дешавало да је једна територија временом војно-политички овладавала другим подручјима. Значај који је постојао у дубокој старини, свакако још од времена насељавања, и који је вероватно одражавао особености етничке природе, очуван је током многих векова. Такав је случај и у вези са оснивањем Дукљанске архиепископије. У наведеном закључку Дувањског сабора те саставне делове осећамо у називима седам градова у склопу области Дукље, уз коју је можда пристајао и Полетум (Пилот), затим у Сорбијуму (Србији), Босонијуму (Босни) и у Травунији и Захумљу (можда заједно са Паганијом). Није ли то истоветно подручје са оним које нам састављачи ДАИ приказују као територију Срба који су дошавши из Беле Србије населили Далмацију од Цетине до Дрима?

При том не треба да заборавимо да су подаци од три писца и то из различитих времена (Порфиригенит, састављач 30. поглавља ДАИ и Дукљанин). Међу овим подацима упадљиво је да нема Рашке, што не треба да нас чуди, јер, по свему судећи, није ни улазила у састав оних земаља које су Срби населили по доласку у Далмацију. Да је била у том саставу шта би могло спречити аутора, у првом реду Дукљанина, који Рашку као област први и спомиње, да и њу укључи у црквену организацију са центром у Дукљи кад тај исти писац на другом месту Рашку спомиње сасвим јасно описујући нам донекле и њен географски простор. Зато нам се чини да њено изостављање из црквене организације горње Далмације са становништвом претежно српске етничке групе можемо схватити као неку врсту доказа да ни првобитна Србија ни Порфиригенова "садашња Србија" нису обухватале Рашку. Она се, као што смо видели, јавља у интитулацијама два босанска краља као посебна област, што нам нимало не смета да и у том садржају јасно уочимо готово оне исте саставне делове које смо запазили у акту Дувањског сабора о оснивању архиепископије у Дукљи.

Да поновимо, зато, још једном како стоји у интитулацији краља Стевана Томашевића која је нешто шира и јаснија од оне краља Томаша: "In nomine sanctae et individuae Trinitatis Stephanus Thomasevich Dei gratia Rassiae, Serviae Bosnensium seu Illyricorum, Primordiae Dalmatiae et Corbatiae rex...". Оно што је овде одмах јасно јесте да се и у овом акту спомињу Босна, Србија и Маритима, која под именом Приморја сигурно одговара Трибунијуму и Захулмијуму из акта Дувањског сабора. Недостаје нам само Дукља или барем њен део, али није искључено да се неки њени градови, као Улцињ, Бар, Будва и Котор, крију у формулацији "partimque Dalmatiae" или се можда под Примордијом подразумева и Дукља, мада би било чудно да се Дукља не спомиње под својим именом кад се већ зна да је још од почетка била веома значајна.

Неки разлог је морао постојати, и ако су у интитулацији наведена само она подручја која су у најстрожијем смислу сачињавала језгро првобитне и "садашње Србије", онда би неспомињање Дукље могло значити да у најстарије време ни Дукља није припадала првобитном језгру приморске Србије, те би Фарлати био у праву кад је рекао да није сигуран да ли је Дукља заузета у исто време кад и остале приморске земље или је под власт српских владара дошла нешто касније.²¹¹

²¹¹ Исто, tomus VII, MDCCCXVII, 1

А може бити да се самим тим што је црквено средиште било у Дукљи подразумева да је и она као област улазила у састав те црквене организације. У сваком случају о проблему Дукље ваљало би још размислити, мада пада у очи да у наслову ниједна од српских приморских области није по имену наведена, већ само као "Primordiae, seu Maritimae, partiumque Dalmatiae", па бисмо можда могли претпоставити да је њено име изостављено из истих разлога из којих нису споменуте ни Травунија и Захумље, које су свакако ближе појму "Првобитне" (Primordiae) него Дукља. Што се тиче појма Србије нама се чини да је реч само о оној најстаријој Србији која је у своје време, можда заједно са Босном, сачињавала једну државно-политичку целину, тј. када су Примордија (Маритима), "садашња Србија" и Босна биле у склопу једне власти и верујемо да босански владари и много векова после по некој традицији задржавају тај однос и немајући намеру да све то силом поново освоје. Они су једноставно могли сматрати, као и српски владари, да имају прадедовско право на те области.

Зато, можда, укључивање *Serviae* у титулу босанских владара не треба схватити као жељу босанских краљева да преузму право наслеђа над читавим подручјем Србије какво је било у време највећег опсега. Чини нам се да то не би имало никаквог смисла. Зашто би се онда посебно наводиле и *Servia* и *Rassia* кад је од укључивања Рашке у Србију до наведена два босанска краља прошло готово три века, а за то време је име Србије преовладало над простором неколико пута већим него што је била првобитна Србија. Чини нам се, зато, да поновимо, да спомен Србије у споменутим интитулацијама има други карактер. Реч је, вероватно, о Србији старијег времена. По свој прилици да се и Рашка спомиње зато што је била укључена у састав Србије у време кад су првобитна Србија и Босна биле још у некој доста тесној заједници. Наш је утисак да је у спомену *Serviae et Rassiae* реч само о оном простору Србије и Рашке који је настао негде до XI или XII века, а не о Србији, односно српској деспотовини, из прве половине XV века. Да је у питању XV век чини нам се да не би имало разлога да се уз Србију спомиње и Рашка, док је за период до XI—XII века то доста логично, јер је тада Рашка, као дотле сасвим самостална област, укључена у састав Србије заједно с Босном, те је тако настао појам Србије и Рашке. Никаквог смисла не би било да Босански владари полажу право на подручје Србије које је ушло у састав српске државе после осамостаљења Босне.

Ако је овакво тумачење тачно, имали бисмо, као што смо рекли, у набрајању "*Serviae, Primordiae, partiumque Dalmatiae*" потврду онога што смо по Дукљанину закључили о обиму српске државе од почетка до негде XI—XII века када јој је прикључена и Рашка као, вероватно, прва област ван круга српске етничке групације, па се, по свој прилици, увек и спомиње уз Србију као засебна, у своје време изузета из неког другог састава.

Можда би се, размишљајући даље како да протумачимо називе у ова два случаја, требало мало задржати и на изразу *Bosnensium*. Није искључено да нам и он може помоћи. *Bosnensium* свакако значи Босанаца, па се питамо зашто би писац навео *Bosnensium* ако су словенски становници Босне били Срби. Ми не можемо бити сасвим сигурни да ли се *Bosnensium* поклапа само са територијом која одговара појму *Bosnia* или *Bosonia*, као што не можемо бити сигурни ни да ли се *Serblorum* односи само на подручје које се у датом тренутку назива *Serblia*, или обухвата и словенско (па и несловенско) становништво у саставу одређене српске државе. Да ли писац назива становнике одређене земље по етничком пореклу или по географско-политичком одредишту? *Bosnia* или *Bosonia* настала је у своје време као географски појам под утицајем извесне географске карактеристике. Сматра се као поуздано да је том подручју име дала река Босна. Ако је тако, онда је то подручје са географског становишта могло задржати тај назив само у оквирима у којима те географске карактеристике делују, а то је могло бити једино у сливу реке Босне. Посебно је питање о којем је делу речног слива реч. Међутим, када је током времена географско језгро те првобитне Босне војно-политички ојачало, власт њених властодржаца почела се ширити и ван подручја реке Босне, али је вероватно сам географски назив Босне спорије захватао и та нова подручја која су морала од раније имати своје географске називе, опет

према географским карактеристикама уз које није одговарао назив Босне, барем не у првим вековима.

Како су, међутим, на новим подручјима носиоци власти били свакако "Босанци", вероватно се временом и на новим просторима одомаћио тај назив под чијим је утицајем још касније и само ново подручје изгубило своје раније географске, или можда и етничке називе, и попримило име Босна. Наравно, ми засад још увек не можемо са већом поузданошћу да кажемо зашто је у овом случају употребљен израз *Bosnensium* место *Bosoniae* или *Bosniae*, али је вероватно узет да би означио читаву територију на којој су "Босанци" из првобитне Босне држали у то време власт, мада појам Босне у том моменту још увек није морао захватити сво то подручје. Пада у очи да је у наведеној интитулацији само у два случаја употребљен назив етничког обележја, а то су *Bosnensium* и *Illyricorum* (*Bosnensium sive Illyricorum*), што би могло значити нешто што је географско-политички још неодређено. Кад је Фарлати у напомени објашњавао шта замишља под *Illyricorum* рекао је ово: "*Aeque Dalmatae, Chrobati, Rasciani, Serbli, ut Bosnenses, vocari posunt Illyri, quod eas regiones incolunt, quae olim amplissimo Illyrici vocabulo continebantur.*"²¹²

²¹² Исто. IV. 62

Кад ово читамо, чини нам се да боље схватамо зашто је аутор ставио *Bosnensium* и уз то додао још и *Illyricorum*. Ако знамо да су остали називи означени као *Rassia*, *Servia*, *Primordia* (*Maritima*), *Dalmatia* (*partiumque Dalmatiae*) и *Corbatia* (део Хрватске), онда би *Bosnenses* морали покрити сав остали простор ван споменутих земаља, а то би приближно могло одговарати подручју између Дрине на истоку и можда негде Борове планине на западу, или до источних граница Хрватске — ако смо у стању да их за то време тачније одредимо. Наравно, овим ни издалека не мислимо да је питање појма *Bosnensium* потпуно решено, али нам се чини вероватно да је тако.

Оно што овде, чини нам се, остаје и даље под знаком питања јесте зашто аутор није место *Bosnensium* ставио, рецимо, *Serblorum* — ако већ верујемо, како је уобичајено, да су словенски становници у тој земљи били Срби и да је Босна у рано време била у саставу Србије. Можда зато треба размислити има ли *Bosnensium* неке везе са Порфирогенитовим споменом два града у области Босне, независно од оних које наводи као насељене градове у Србији.

Међутим, ако је појам *Bosnensium* занимљив, нису мање занимљиви ни појмови *Rassiae* и *Serviae*, пре свега због вероватноће да су и они у том облику наведени као историјско-географска обележја одређеног и времена и простора. Већ је наговештено да у овом случају може бити речи о Рашкој и о оном делу Србије који се налазио у саставу својевремене српске државе и у којој је и Босна могла бити један од саставних и равноправних делова. Као што је речено, никаквог смисла не би било кад бисмо под наведене појмове *Rassiae* et *Serviae* урачунали и она подручја Србије или српске државе која су јој била прикључена после одвајања Босне у самосталну босанску државу, тј. после тридесетих година XII века. Зато нам се чини да су подаци у споменути интитулацијама драгоцени као нека врста потврда нашег уверења да су Србија и Рашка одувек биле два различита географска и политичка појма, али су доста рано постале два дела једне целине, у којој је основу чинила Србија, најпре као етнички а онда и као географски појам, а затим је у њен састав ушла Рашка, као највероватније, географски појам и која је то своје обележје задржала кроз векове. Није ли упадљиво да су баш становници Босне "Босанци", а становници Рашке "Рашани", а обе се сматрају саставним деловима ране српске државе у којој су првобитни словенски носиоци власти Срби?

Ако смо на добром путу, онда би Сервија у титули Стевана Томашевића могла бити Порфирогенитова "садашња Србија", односно Србија са којом су се, према састављачу 30. поглавља DAI, са планинске стране граничиле приморске српске области. Нисмо сигурни да ли тој Србији треба прикључити и Рашку, вероватно да не треба чим је аутор посебно спомиње. У

сваком случају, чини нам се да нема смисла ни помишљати на земље источније или југоисточније од Рашке, односно на земље које су касније укључене у састав српске државе. На овакав закључак као да нас упућује и ред навођења земаља, почевши од истока према западу: Рашка, Србија, Босна, Примордија, део Далмације и (део) Хрватске. Занимљиво је да и у навођењу црква Дукљанске архиепископије (наводно по закључку Дувањског сабора) учавамо делимично исти ред излагања [после Пилота] Sorbium, Bosonium, Tribunium и Zac[h]ulmium. Ове две последње могле би бити исто што и Примордија. Можда се то још боље може учити из следеће табеле:

ДУКЛАНИН, 307	ФАРЛАТИ, IV, 72
Antibarium	
Buduam	
Ecaterum	
Dulcignum	
Suacium	
Scodram	
Drivastum	
Poletum	
Sorbium	Serviae
Bosonium	Bosnensium
Tribunium Zac[h]ulmium	Primordiae
	Rassiae

Као што смо видели, изванредни Фарлати дао нам је повода да размишљамо о многим проблемима из најстаријег раздобља развоја Србије и српске државе, с тим што их он није само уочио, већ предложио и начин за њихово решавање.

НЕКЕ ГЕБХАРДИЈЕВЕ НАПОМЕНЕ О РАНИМ СРБИМА

Гехбарди је добро познавао много штошта што се односи на Словене. Што се тиче ране Србије, он је био уверен да је Србија на почетку обухватала и приморске српске области: "[Српски] народ је био или одмах [по досељењу] или после извесног времена подељен на пет оделитих народа, наиме на праве Србе, Пагане, Захумљане, Травуњане, Конављане и Дукљане. Сви су се они после смрти Ираклијеве ослободили царске власти и постали незазисни људи."²¹³

²¹³ Ludwig Albrecht Gebhardi, *Geschichte des Reiches Hungarn und der damit verbundenen damit verbundenen Staaten Ersten, Ierster Theil*, Leipzig, 1778, 326

Гехбарди, је, иначе, веома много ценио Порфириогенита, али изгледа да није најбоље схватио проблем стварања најстарије српске државе на Балканском полуострву. То се, како нам се чини, најбоље види из његове приче о оном српском архонту који је, како Порфириогенит приказује, напустио Сервицу у Солунској теми и пошао натраг у стару постојбину. За те Србе

Гехбарди каже да им је византијски цар Ираклије дао да населе Прву Мезију (Горњу). У овој земљи, наставља Гехбард, Срби су се раширили и основали разне државе, којима су владали делом краљеви а делом кнезови и банови, али су увек остали у вези са својом земљом матицом на Сали у Немачкој.²¹⁴

²¹⁴ Ludwig Albrecht Gebhardi, *Geschichte aller Wendisch-Slavischen Staaten*, Zweiter Band, Halle, 1793, 285

Једно племе, којим је владао тзв. краљ од Славоније, живело је номадским животом и настањивало је до 1099. године планине између Далмације, Македоније, Србије, Босне и Хрватске, јер је било у опасности од угарских краљева. Друго племе или славонска држава, која је настала на далматинској обали, распала се на мале државе, Паганију, Травунију, Дукљу, Неретву и Захумље или Херцеговину, али је била с времена на време ојачавана немачким Зорбима.²¹⁵

²¹⁵ Isto, 285—286

Ова је држава престала да постоји тек 1168. године због грчке премоћи. Од ње су, у изведеном смислу, настале Дубровачка Република, која још цвета, затим државе Србија и Босна, која је од 1463. године припала Турској, и једна мала српска колонија недалеко од бугарског града Софије."²¹⁶

²¹⁶ Isto, 285—286

Као што се види, и Гехбарди сматра да је српска држава врло рано створена и на јадранској обали, али начин на који Гехбарди описује њен настанак и промене, особито хронологију тих промена, не можемо прихватити као поуздан.

ЈОВАН РАЈИЋ О ПРВОБИТНОЈ СРБИЈИ

Веома занимљиво тумачење изворних података о Србима и њиховој држави у раном средњем веку оставио нам је и знаменити српски историчар XVIII века Јован Рајић. Његова запажања представљају несумњиви прилог бољем познавању настанка и развоја ране српске државе. У поглављу "Опис Србије и њених делова" Рајић подвлачи да је већ много пута спомињано да се садашња Србија, тј. Србија његова времена, у старо време називала Горња Мезија укључујући ту и Дарданију и Тракију. Но, током времена, наставља Рајић, та стара имена су била потиснута, јер су се доласком нових народа јављала и нова имена. Тако је настала и Србија названа по Србима који су је населили. Како, међутим, кроз њу теку и велике реке, "То је, каже Рајић, Србија од њих добила нова имена од којих су најглавнија Рација (Рашка) и Босна, и права Србија. Током времена Босна је добила своје краљеве па је престала да се рачуна у подручје Србије." (подвукао Р. Н.)²¹⁷

²¹⁷ История разних славенских народовъ... произведенная Иоанном Раичемъ Виеннѣ, I—III, 1794, IV, 1795; II, 169

Иначе, стару, првобитну, Србију Рајић описује према Фарлатију дајући овакав закључак: "Ако досад описане крајеве Србије упоредимо са садашњим картама наћићемо да је тадашња Србија обухватала источну Далмацију, Херцеговину, Босну и сву садашњу Србију и Рашку, осим других мањих провинција, као што су Црна Гора, и Дубровачка република и острва. Тако се она

простира од босанске реке Врбаса до Тимока који тече између Србије и Бугарске, и од Јадранске пучине и Црног Дрима до велике реке Дунава. Осим тога Србима је припала у део половина Славоније од Пожеге до Београда која се просирила између Саве и Драве, тако да су и данас народи тих крајева прави Срби, потомци старих Срба." (подвукао Р. Н.)²¹⁸

²¹⁸ Исто, 172—173

Овде је, чини нам се, очигледно да је Рајић, понет оним што је Србија обухватала у касном средњем веку, односно пре пада под турску власт, не проверавајући, унео неке крајеве и у опис ране Србије, што сигурно није било, али је у сваком случају јасно да он прихвата да је најстарија Србија обухватала део Далмације, Херцеговину, Босну и др.

Занимљиво је начин на који је Рајић тумачио оно место у глави 32. ДАИ где Порфиригенит набраја градове у Србији: "У овој, каже Рајић, крштеној Србији (садашња Србија, Босна и Далмација) главна су места Дестиник.. ." ²¹⁹ (подвукао Р. Н.)

²¹⁹ Исто, 173

Рајић, дакле, не сумња да је Србија Константинова времена обухвата, поред садашње Србије, још и Босну и Далмацију, што одговара подацима и у другим изворима, наравно с тим што Рајићева и Порфиригенова "садашња Србија" нису исто. Да Рајић није сумњао у то да је рана средњовековна Србија обухватала и део Далмације, сведочи и његов осврт на порекло Немањине породице, при чему се посебно позива на Цароставник из којег наводи ону познату причу о једном попу у Захумљу који се звао Стефан и који је, тобож, водио порекло од цара Константина. Тај Стефан је живео, каже Рајић, у селу које се звало Луца и имао је сина по имену Љубомир. Овог Љубомира је захумски кнез одредио да управља у селу Трновцу. Љубомир је имао сина Уроша, а Урош Техомила и Чудомила. Техомил, пак, имао је четири сина: Давида, Срацимира, Првослава и Стефана Немању. Као што се види, Рајић је изабрао ову варијанту познате приче о Немањином захумском пореклу и он то и каже: "видим убо что Захолмија ест дом и отечество Неманичев." ²²⁰

²²⁰ Исто, 299

Међутим, Рајић у основи није био сигуран у којој мери сачувана традиција одговара истини. Особито га је мучило питање хронологаје, јер се обично у разним варијантама истиче веза Немањиних предака са Ликинијем и Константином Великим. Зато се Рајић углавном више задовољава цитирањем Орбина, Луција и других него што сам о томе расправља. Тако је поступио и при спомену Беле Уроша: "... бил некто Бела, жупан Требињскиј и от књазеј, коториј Сербов во Илирик привели происходил." ²²¹ (подвукао Р. Н.)

²²¹ Исто, 300. Можда ће уз ову Рајићеву примедбу бити интересантно чути шта је на једном месту записао Гилфердинг: "Преданіе о "Грекахъ", какъ о народъ, который жиль первоначально въ Герцеговинъ пока Сербы не пришли туда и не отняли у него земли чрезвычайно живо въ зтомъ краъ мнъ его повторяли безпрестанно и Христиане и Мусульмане во всей полосъ, пограничной съ Далмациею, въ Требиньскомъ округъ и около Мостара, и также въ Лъвненской и Гламочской нахияхъ, принадлежащихъ къ Босніи, но по своему положенію и природъ составляющихъ, собственно, продолженіе Герцеговины. Въ восточной части Герцеговины, прилегающей къ Босніи и въ самой Босніи (кромъ двухъ упомянутыхъ нахій) этихъ преданій не слыхатъ да и такихъ памятниковъ тамъ нътъ, сколько мнъ извъ стно. Непремънно слъдуетъ изучить подробно эти отатки древнихъ обитателей западной Герцеговины именно съ предълами древняго народа Далматовъ, и раскопать мъста, которыя народъ казываетъ ихъ кладбищани (Боснія, Герцеговина и Стара Сербия, Сборникъ составленный А. Гилфердингомъ, С. Петербургъ, 1859, 29—30). Не подсеѣа ли ова

традиција о доласку Срба на грчке (византијске земље) на првобитну земљу Срба (Примордију)? Упадљиво је да се традиција односи углавном на западни део Херцеговине (део Травуније и Захумље).

Рајић овде скреће пажњу на то да неки историчари овог Бела везују за Константина Великог и Ликинија, но он у то не верује, али додаје, пошто Бела нико не одбацује, да му се чини да је најбоље решење да је поменути Стефан Презвитер водио порекло од жупана Беле, а од овог, пак, Стефана породица Стефана Немања. Као што се види, и Рајићу изгледа сасвим могуће да порекло Немањино треба тражити негде у Захумљу или у Требињу. За наше питање несумњиво је веома симптоматично да се у традицији сачувало неко сећање на то да требињски жупан Бела води порекло од оних кнезова који су Србе довели на Балканско полуострво, што је у потпуном складу са оним што произлази и из разних извора, у првом реду из Порфирогенитовог списка, и што указује на то да почетке српске државе треба тражити пре у приморским него у источним српским областима.

Да поновимо, посебно је оваква традиција у складу са Порфирогенитовим описима ране српске државе, али и са Ајнхардовим подацима о Србима. Јасно је, колико је засад познало, да не постоји традиција која би порекло Немањине породице изводила из Рашке, па чак ни из Дукље. И из даљег Рајићевог казивања да се запазити да он прихвата могућност да су збивања у најранијој Србији била више везана за Захумље и Травунију него за неке друге области. Пратећи шта се збивало са Љубомиром, Рајић прича како се Љубомир, кога он, по оцу Стефану Презвитеру, назива Поповић, истакао у војсци Георгија, готословенског краља далматинске државе, у рату против краљевих непријатеља и како га је краљ поставио за жупана у Трновској области, која је по њему названа Љубомир и то име, каже, носи и данас. Кад је Љубомир добио сина, који је познат као Урош I, српски краљ Георгије поставио га је за жупана у очевој жупанији. Приказујући даљу судбину Урошеву Рајић прича како је у борби за власт између Георгија и Драгине Урош био заробљен и одведен у Рашку где је остао све док Георгије није успео да освоји Рашку. Рајић даље каже како су о овом Урошу страни историчари много писали док наши, каже ћуте.

Тако се позива на угарског историчара Туроција који је писао да је Урош био таст угарског краља Беле Слепог, који је 1133. године узео за жену Урошеву кћер Јелену, сестру српског бана Беле I: "И тако је од свога таста Уроша добио у вено (вѣно) [мираз] онај део Србије који Грци зову Босна, а Угри Рама. После овог догађаја угарски краљеви су увек полагали право на Босну и због тога су водили многе ратове са Србима."²²²

²²² Исто, 302

Из овог што је досад речено очигледно је да је Рајићу била сасвим блиска помисао да Немањине претке треба тражити у Захумљу и Требињу (Травунији), што ће рећи да је истовремено био и присталица мишљења да је и Србија од давнина обухватала и те западне области. Рајић, рекло би се, то мишљење заступа и кад истражује Урошеве потомке настојећи да преко њих успостави родословне везе између Уроша и Немање. Он у том смислу подвлачи како се о потомцима Урошевим разилазе српски и страни историчари. Покушавајући некако да усагласи та различита мишљења, Рајић казује како Архиепископ Данило, "српскиј славниј историк", а са њим и сви други наши писци приповедају да је Урош имао два сина. Техомила и Чедомила, од којих је Техомил био назван попом, а Чедомил епископом. Рајић на ово одмах додаје да се код страних писаца ова два имена не спомињу, већ друга, и то не два сина већ три. Њихова су имена, каже, Примислав, Деса и Бела или Белуш, а кћи Јелена.

Рајић овде примећује да су ово, изгледа, била њихова права имена, а она која спомињу наши историчари да су настала из родитељске милоште. И данас је обичај у Срба каже Рајић да родителњи поред крштеног имена дају деци и имена којим изражавају своју љубав према њима.

Тако се дешава, мисли Рајић, да српски историчари спомињу ова придана имена а страни пак права. Рајић зато сматра да су Примислав и Техомил иста личност, да је Деса Чедомил, а да се њихов брат звао Белуш. Кад смо већ код Десе, личности недовољно објашњене у нашој историографији, занимљиво је да Рајић на једном месту каже за Десу да је, пошто је византијском цару морао да врати Дендру, "управљао хумском облашћу и горњом Зетом до Котора",²²³ из чега произлази да су Хумска област (вероватно и Требињска) и део Зете били у склопу српске земље и пре него што је Немања постао велики жупан, а то исто произлази и из других података.

²²³ Исто, 311

Ова Рајићева примедба сасвим одговара поменутом податку Немањиних биографа који пишу да је Немања повратио Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, праву дедовину своју. Вероватно из тог убеђења Рајићу изгледа сасвим природна и вест коју је Кинам саопштио извештавајући да је Јован Дука, пре него што је заузео Трогир, Шибеник, Сплит и друга места, ушао у Далмацију пролазиви кроз српске земље. Свакако на те исте земље мисли Рајић и кад казује како су Немања и његова браћа искористили прилику кад је Стефан III, угарски краљ, одузео од Византинаца Сплит, Трогир, Шибеник и друге, те скупили војску и освојили Рашку и доњу Зету прогнавши одатле, наводно, Радослава и његова брата Иванишка. Без обзира на то што о овом немамо на другој страни неку сигурну потврду није немогуће да су борбе за Рашку и доњу Зету вођене са неког подручја западно од ове две области, највероватније однекуд из Захумља, Травуније или Подгорја. О једном Немањином продору и његове браће са запада према истоку говори Рајић на основу Дифреновог писања о већ споменутом рату са Владимиром и његовим братом Радославом код Приштине, при чему је, каже, Немања заузео и горњу Зету. Са овим победама и освајањима, према Дифрену 1189. године, Рајић подвлачи да се Немања почео звати великим жупаном, пошто је овладао горњом и доњом Зетом и "новоосвојеном Рашком."²²⁴ (подвукао Р. Н.)

²²⁴ Исто, 321

Ако се смагра да је Немања тада освојио горњу и доњу Зету и Рашку, природно је да је то могао учинити, ако је већ поседовао нека подручја ван ових тада освојених земаља, а то је могло бити само западно од споменутих области, а никако источно. Да је Рајић тако мислио и да је тако могло и бити показује и ово његово казивање о Немањиној браћи после постигнутих успеха: "Стретимир и Првослав, другим именом Мирослав и Константин, старија браћа, вратила су се у Захумску државу, у отечество своје, и с љубављу су се покоравали своје брату признавајући га за врховног господина."²²⁵ (подвукао Р. Н.)

²²⁵ Исто, 321

Захумље спомиње Рајић и поводом смрти Првослава (Константина) и Мирослава, који је, наводно, оставио дванаестогодишњег сина Андрију. Рајић каже да су после његове смрти хумска господа, мимоишавши Немањин дом, изабрали себи за господина Петра Комиса, а да Немања том приликом није могао да интервенише, јер је био заузет ратовима на граници Рашке и Бугарске, али већ мало даље читамо да је Немања овладао Далмацијом, Дукљом, Требињем и Захумљем и раширио границе државе своје до хрватских предела, што је речено готово у потпуности онако како говоре и Немањини биографи.

Дакле, ако изузмемо нека нејасна и недовољно проверена места, особито у односу на поједине личности и хронологију збивања, остаје доста јак утисак да је Рајић на основу коришћених извора закључио да су Захумље и Травунија, уз Зету и неке мање суседне крајеве,

били непрекидно у склопу српске државе, док Рашку очигледно сматра неком касније придодатом облашћу много мањег значаја.

КРАТКЕ ПИШЧЕВИЋЕВЕ ОПАСКЕ О НЕМАЊИНОМ ПОРЕКЛУ

Кратка али занимљива запажања о неким питањима из старије прошлости Срба даје и мало познати историчар Симеон Пишчевић. Из тих кратких опаски може се наслутити да је Пишчевић, мада у та питања неупућен, сматрао да је најстарија Србија захватала Захумље и да Немањина породица оданде води порекло. Само, док, на пример, Рајић, према Цароставнику попа из села Луце назива само Стефаном, Пишчевић га назива Стефан Немања, а при том, очигледно, не мисли на каснијег великог жупана истог имена. Занимљиво је да Пишчевић тај пасус почиње овако: "В Србском царстве в пределе Захолмској в селе Луце, и в суседства хелмском бил свјашченик називалсја Стефан Немања, он вел свое поколение от лози владателних књазеј, но неизвестно поцели своем или поматери . . ." ²²⁶

²²⁶ У досад нештампаном рукопису Пишчевићевом, под насловом "Известије", у поглављу "О српском народу", четврто покољење.

Од Рајића се Пишчевић разликује и по томе што он сматра да је тај Стефан Немања имао сина Љубомира "котори бил у сербскога короља Георгија сина Бодинова в придворној службе, а потом постављен жупаном в Србији над терновским пределом, и писалсја књаз Сербскиј . . ." Из овог се јасно види да је Пишчевић убеђен да су Немањини преци пореклом из првобитне Србије. О тој раној Србији Пишчевић има једну опаску и поводом спомена Раме. Позивајући се на историчара Виндиша (Виндышъ) Пишчевић бележи ово: "... в 1128ом годе Сербскиј королъ Урош отдал принцесу доч своју Елену в супружество за венгерскога короља Белу втораго, и за њеју в приданое из босанских пределов називаемаја Рама подарил". ²²⁷

²²⁷ Исто поглавље. Иначе, о веома мало познатом Симеону Пишчевићу као историчар први је писао Милорад Павић, Симеон Пишчевић. "Од Барока до Класицизма", Београд 1966.

Без обзира на то што овог Уроша Пишчевића назива Урош Немања и сматра га сином трновског жупана Љубомира, ипак Раму сматра саставним делом ране Србије, што је у пуној сагласности не само са оним што налазимо у опису Дукљаниновог Подгорја, већ и са разграничењем између Србије и Хрватске са којим су нас упознали састављачи ДАТ.

ПЕЈАЧЕВИЋЕВЕ ПРИМЕДБЕ О РАНОЈ СРБИЈИ

Овим питањима, која су и до данас остала предмет интересовања историчара, посветио је много пажње и Рајићев савременик Фрањо Ксавер Пејачевић, писац једне оригиналне "Историје Србије", првог дела те врсте у нашој историографији и досад јединој. До њега је прошлост Србије, и српског народа била обрађивана углавном у склопу историје других балканских словенских народа. Пејачевић први на свој начин пише искључиво "Историју Србије" и зато нас мора интересовати шта је овај учени историчар подразумевао под Србијом и за које је све крајеве везивао почетак њене историје. Пејачевић је користио, углавном, исте изворе помоћу којих и ми данас покушавамо да разјаснимо бројна нејасна места која се односе на било географску основу историјских збивања било на сама збивања.

Пејачевић у свом делу сва своја размишљања и закључке излаже у виду дијалога два измишљена лица, једног Србина и једног Бугарина. Он преко њих поставља тезе и антитезе и

опредељује се за решење која му се у одређеном случају учине најприхватљивијим. Пратећи, тако, његово излагање морамо се задржати већ на тумачењу Дукљаниновог податка о подели Далмације. Његов Бугарин констатује да је у том погледу Дукљанин опширнији од Порфириогенита. Он каже најпре да оба извора, и Порфириогенит и Дукљанин, загорску Далмацију (*Dalmatia Transmontana*) називају Србијом, а онда, по Дукљанину, Бугарин, тј. Пејачевић, говори о подели те загорске Србије на Босну, од Дрине до Борове планине и на Рашку, од Дрине до Извора Лаба.²²⁸

²²⁸ Pejacsevich Fr. Xav., *Historia Serviae seu colloquia XIII ... Colocae MDCCXCVII*.

Већ овде наилазимо на једно оригинално тумачење источне границе Дукљанинове Србије, сасвим различито од оног које, на пример, касније даје Шишић доводећи ту границу до Лабеатског (Скадарског) језера. Мора се, међутим, одмах рећи да је и Пејачевићево тумачење тешко прихватити, јер је просто невероватно да је, гледано са запада, извор Лаба могао имати већу предност над масивом Копаоника. Лаб као гранично обележје једва да је могао имати какав значај и својим средњим и доњим током, а камоли својим изворним делом. Податак о Лабу као граничном оријенту вероватно је из каснијег периода, можда ближег Дукљаниновом времену кад је Србија, може бити, почела обухватати и део Копаоника. Али чак и у том случају тешко је разумети спомен изворног дела Лаба као граничног обележја. Разумели бисмо једино да је реч о области Лаба.

Кад је тако преко свог Бугарина оцртао општи географски оквир Приморја и Загорја, Пејачевић мало даље, опет преко свог Бугарина, констатује како су се Хрвати у IX веку одвојили од Срба и добили под Францима своје посебне владаре. За Србе, пак, додаје да су назив Црвене Хрватске, који је дао још Будимир, постепено одбацили и онај простор између Цетине и Дрима назвали горња Далмација или Приморска Србија, чији су поједини делови били. Дукља, Травунија, Захумље и Паганија²²⁹ (подвукао Р. Н.).

²²⁹ Исто, 33

Дакле, Пејачевић уз Босну и Рашку у Србију убраја и Горњу Далмацију називајући је Приморском Србијом. Своје убеђење да су постојале две Србије, Загорска-Монтана (Босна и Рашка) и Приморска (Дукља, Травунија, Захумље и Паганија) Пејачевић износи и мало даље упоређујући преко свог Бугарина казивање Дукљаниново и Порфириогенитово у вези са Радославом, Просигојем, Властимиром и Чаславом. Пејачевић на том месту, у напомени, констатује да се Загорска Србија (*Servia montana*) често одвајала од Приморске, али је онда поново бивала прикључивана.²³⁰

²³⁰ исто, 38

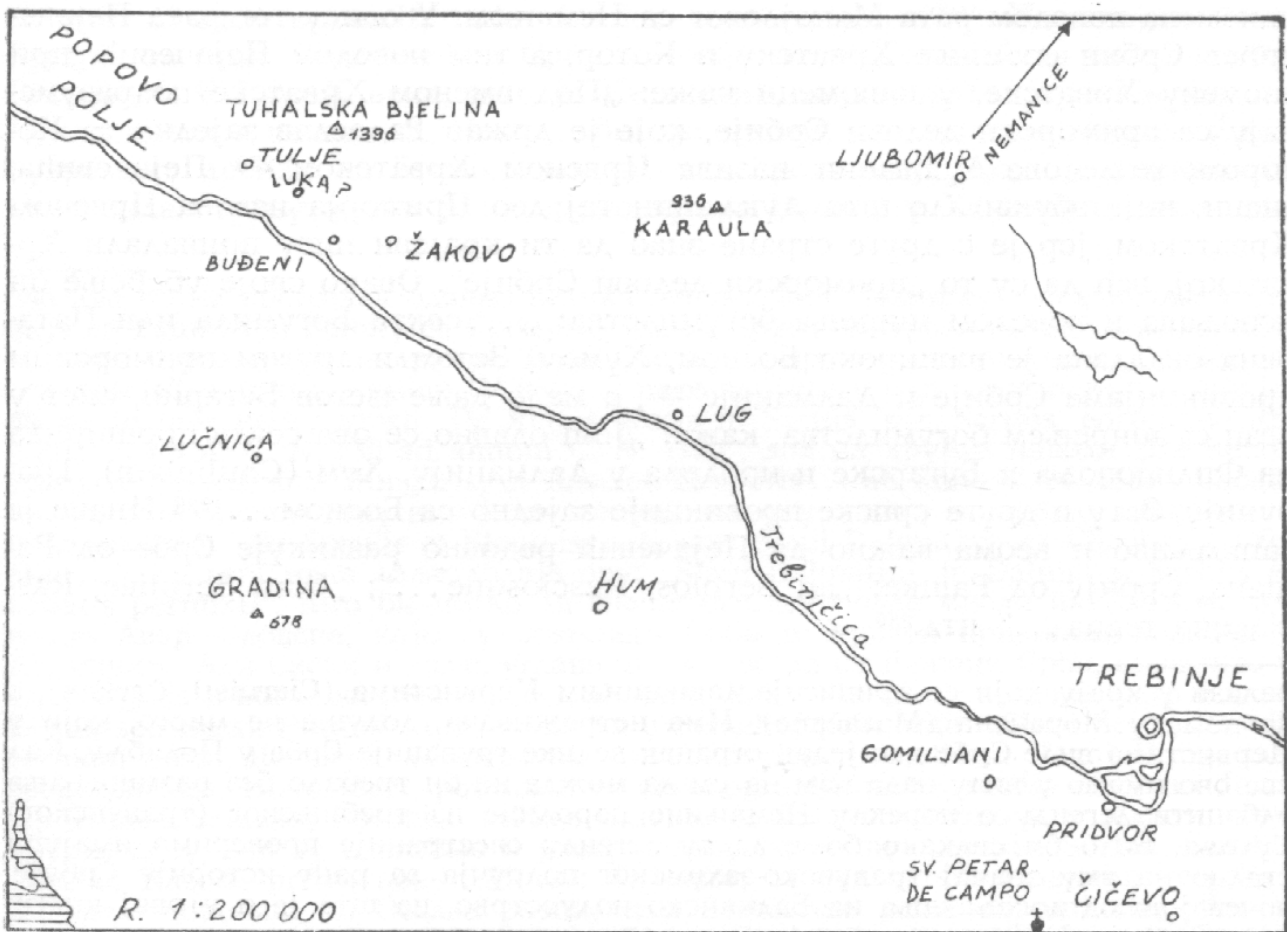
Ове две Србије спомиње Пејачевић и поводом покрштавања њихових становника. Пејачевићеву веома занимљиву опаску поводом тог догађаја његов Србин овако тумачи: "Они који су за време Василија I освећени светом водицом мислим да су били становници унутрашње, односно обичним и правим именом речено, Србије, а они, пак, које је за време цара Хераклија I крстио римски папа били су, сматрам, становници Приморске Србије, и то Дукље, Превалиса, Травуније, Конавља и Захумља" (подвукао Р. Н.).²³¹

²³¹ Исто, 53

На Србију већег пространства мисли Пејачевић и кад спомиње сабор у Сплиту 925. године. Тако његов Бугарин извештава да су на сабору присуствовали и Томислав и Михаило,

први као владар Хрвата, други као владар Срба. Уз спомињање Михаила Пејачевић у напомени додаје ово објашњење: "Михаило је био кнез Захумља, који је део провинције Србије, а можда је био и кнез Паганије. Њега други називају краљем Склавина (regem Sclavorum), а ми мислимо да је био привремени краљ Србије (nos Interregem Serbliae diximus). "У вези са овим сабором у Сплиту занимљива је још једна Пејачевићева напомена. Наиме, кад је преко свог Бугарина навео ову познату реченицу Томе Архиђакона "Quique pervenientes dicti Episcopi, Dalmatarum, atque Serblorum Proceribus", Пејачевић је у напомени додао ово: "Из овог произлази да су сабору присуствовали, поред Михаила, и многи српски династи (велможе)." ²³²

²³² Исто, 104

Део Поповог Поља

Као што се види, Пејачевић не сумња у то да су на сабору у Сплиту 925. године били и представници Срба, јер је убеђен да се Србија тада налазила и у непосредном суседству Хрватске. Своје убеђење у широко пространство тадашње Србије Пејачевић испољава у још једној напомени: "Под именом Далмације и Склавоније подразумева се цела Србија, и Приморска и Загорска", а одмах мало даље, у другој напомени, поводом назива Михаила као краља Склавена (Sclavorum), Пејачевић објашњава да по италском обичају краља Србије називају краљем Склавена (regem Sclavorum). ²³³

²³³ исто, 122, 124

У каснијем излагању Пејачевић се, као и други историчари, задржава на појави Немање и његове династије, и на занимљив начин тумачи Немањин долазак у Рашку. Пејачевић, на име, мисли да је Немања, кога он сматра Десиним сином, одузео Рашку од Владимира, Радослављевог брата и прогласио се 1172. године великим жупаном. Тако се, каже Пејачевић, угасило племе старих краљева.²³⁴

²³⁴ Исто, 137

Иначе, као и други, и Пејачевић се бави пореклом Немањиним. Његов Бугарин, објашњавајући Немањино порекло, држи се углавном Орбина и Лукарића: "Порекло његово они изводе од Стефана, попа грчког обреда, свештеника у Луки, граду Хумске кнежевине, недалеко од града Тухеља. Његовог сина Љубомира је, због изузетних војничких врлина, хумски кнез поставио за жупана у Трнову. Због стеченог угледа народ је његову провинцију назвао Љубомир. Љубомира је на том положају наследио Бела Урош ..., кога је затим краљ Георгије због поверења и великих заслуга поставио за великог жупана Рашке. Урошев син био је Деса, хумски кнез, а Десини синови Мирослав, Константин и Стефан Немања"²³⁵

²³⁵ Исто, 138—140. И Лукари спомиње Луку и Тухељ: "Ora fatta queste cose Nemagna attese a voltar sottosopra Sublimie, paese volto alle spalle di Chelmo, et per dar testimonianza che adheriu a l'ordine della Religiosi, dalla qui stirpe egli tiraua l'origine, rizzo molte fabbriche a commodo di religiosa solitudine, dedicandolo all'institutioni di San Basilio. Face ancor fare un santuoso hospitale per pelegri in Luka, villa di Tuchegl, oue nacque Stefano Primo propagatore di questa sua famiglia. Et supra Bioccia, et Osomciza fiumi piccioli, che lauano la giurisdittione di Tuchegl, face fare doi ponti di pietra" (Luccari, Copioso ristretto de gli annali di Rausa... In Venetia 1605, 25. Ваља рећи да је међу словенским насељима у Полабљу у средњем веку (VII—XV) забележено и једно са именом Tuchel уз речицу Каћа struga, нешто северније од Витенберга на Лаби. Тај Tuchel (Тухељ?) је на Петријевој (Petri) јако детаљној карти из 1763. године, састављеној у војне сврхе, забележен као Тојхел (Teuchel). Овај полалски Tuchel може да буде посебно занимљив за оне који верују у полапско порекло балканских Срба. Он се налази у крају који се приписује давнашњим Цервистима (Cieruisti, Črvište), а на домаку Морачана (Могаћане). Има истраживача, додуше не много, који у Цервистима виде Србе као један огранак велике групације Срба у Полабљу. Кад све ово имамо у виду пада нам на ум да можда не би требало без размишљања одбацити легенду о пореклу Немањине породице из требињског (травунског) Тухеља. Било би свакако боље да ту легенду свестраније проверимо имајући стално на уму значај травунско-захумског подручја за рану историју Србије, почев још од досељавања на Балканско полуострво, на шта је и у овој књизи на више места указивано.

Иначе, биће можда од користи заинтересованима за порекло Срба да сазнају како су, поред полапског Тухеља, на Петријевој карти забележена и нека друга места, која звуче као да су исписана са неке старе карте нашег подручја. Ево само неких од тих назива: Dobra, Bosewitz, Lomnitz, Lössnitz, Konitz, Soritzeh Radewitz, Serbitz, Jessenitz, Sörbe, Borne, Calitz, Bonitz, Dobrun, Lugk (Lugh), Werch Luga, Dobrelugh, Dubrau, Papitz, Rogosna, Lubinichen, Lausnitz, Rabatz., Stankowitz, Krestitz, Connewitz, Seelitz, Golisch, Strümen, Zadel, Dobritzchen, Ponickau, Jannewitz, Stannowitz, Cunnowitz, Ostra, Radisch itd, itd. Нису мање интересантни и називи на истој карти забележени на тлу Чешке (не и Моравске и Словачке). Ево неколико: Radonitz, Millowitz, Sirbitz, Nedowitz, Stankowitz, Petrowitz, Slatina, Kruschowitz, Dutschitz, Ratschitz, Trubin, Gr. u Kl. Paletsch (старо име Обреновца је Палеж, и то најпре В. и М. Палеж), Srb, Srbska, Kischitz, Schischiz, Miletitz, Kamenimost, Lukowiz, Suchdol, Mikovritz, Minitz, Jelenitz, Mischitz, Mirowitz, Mischowitz, Drasitz, Popowitz, Serbin, Babitz, Radeschin, Boschitz, Serbetz, Raschowitz, Kneschitz, Mantzschitz, Kallich, Luschnitz, Serbitz, Kneschewitz, Wittina, Duschnik, Lakowitz, Srbsko, Witanowitz итд, итд. Било би свакако корисно кад бисмо ова имена, и стотине других, а можда и хиљаде, пажљиво проучили и сазнали њихову старост и порекло. Петри је све горње називе забележио између 1759 и 1763. године налазећи их на терену и на неким старим картама и документима. У сваком случају драгоцено је што су у називима готово у потпуности сачувани облици који се налазе и на нашем тлу било као називи места или као породична имена.

Очигледно је да и Пејачевић сматра да је развој српске државе и њен утицај текао од запада према истоку, из Приморја према Рашкој, а то је веома значајно. Он је убеђен да је у раније време постојала једна власт на ширем простору. И он, као и Рајић и други, то своје убеђење изражава и у причи о рату Немањином и његове браће против Владимира. Но, не мање је занимљива и једна Пејачевићева напомена поводом рата Манојловог са Немањом. У опису тог рата Пејачевићев Србин спомиње Хрватску и Котор, а тим поводом Пејачевић, при спомену Хрватске, у напомени каже: "Под именом Хрватске подразумевају се приморски делови Србије, које је држао Радослав заједно са Котором; те делове Дукљанин назива Црвеном Хрватском"²³⁶

²³⁶ Пејачевић, 143

Пејачевића, значи, није збуњивало што Дукљанин тај део Приморја назива Црвеном Хрватском, јер је с друге стране знао да ти крајеви нису припадали Хрватској, већ да су то "приморски делови Србије". Овако своје убеђење он испољава и поводом ширења богумилства: "... секта Богумила или Патарена овладала је нашироко Босном, Хумом, Зетом и другим приморским провинцијама Србије и Далмације"²³⁷, а мало даље његов Бугарин, опет у вези са ширењем богумилства, каже: "Још одавно се ова секта проширила из Филипопоља и Бугарске и продрла у Далмацију, Хум (Chulmiam), Травунију, Зету и друге српске провинције заједно са Босном ..."²³⁸

²³⁷ Исто, 158

²³⁸ Исто, 161

Иначе је занимљиво и веома важно да Пејачевић редовно разликује Србе од Рашана, Србију од Рашке: "ad Serblos, Rasciosque..."; „Cum Serbliae, Rasciaeque regna ..." итд.²³⁹

²³⁹ Исто, 311, 359, 363, 364 и даље

У вези са Србијом и Рашком свакако је занимљиво знати како су те појмове тумачили још неки писци XVIII века. Имамо утисак да је око значења ова два појма постојала одавно велика неизвесност. Једни су изједначавали Србију са Рашком и Рашку са Србијом, док су други сматрали да су то различити појмови и различита подручја. Тома Саски, на пример, често каже "De Seruia, seu Rascia", али кад у глави IV наводи неке наслове у вези са историјом Србије, он на једном месту каже "De Rebus gestis in Seruia, sub Seruiis, eorumque Regibus... ab A. C. N. 630 ad annum C. N. 1120", док на другом наводи "De Rebus gestis in Seruia, sub Hungaris, et Rasciae Despotis... ab anno C. N. 1526". Саски, иначе, у овом свом делу има једну веома значајну опаску о пореклу становника у Далмацији: "Ex Seruiis et Slauinis, orti sunt Slaui Dalmatini; ex Chrobatibus, Croatae...", на шта мало даље додаје ово: "Slaui Dalmatini, in Dalmatia, Serbiis et Croatis permixti", што би могло да значи да Саски овде мисли на Словене, односно Аваро-Словене, које су покорили Срби и Хрвати приликом доласка у Далмацију. Али Саски и даље, углавном, сматра да су Рашани Срби, само што у Србе убраја и Босанце: "Slaui Serui, ab amne Rasco Rasciani; ab amne vero Bosna, Bosnii seu Bessi, Bossini", што понавља у следећој реченици: "Slaui Serui, Bosnii, et Slaui Serui, Rasciani" (Conspectus introductionis, in notitiam Regni Hungariae, geographicam, Historicam, politicam et chronographicam... studio et opera Joannis Tomka Szaszky, Posonii... 1759). Слично је Саски говорио и у једном свом другом делу, али ту налазимо и једну овакву реченицу; "Servia, Serbia, Serblia, quae et Rascia, prisca aetate Moesia Superior, et qua versus Haemum vergebat, Dardania adpellata, in Occasu posita, et a Serbiorum gente denominata, olim in Serbiam Propriam atque Rasciam, a Rasca fluvio sic dictam" (Joannis Tomka Szaszky, Introductio in orbis antiqui et Hodierni geographicam, ... opera et studio Joannis Severini, editio altera, Posonii et Cassoviae MDCCLXXVI.

Но, док тако неки Србију изједначују са Рашком и Рашку са Србијом, Бонбарди је Порфиригенига и Дукљанина разумео другачије. Већ тамо где је навео шта се десило са римском

Далмацијом падом под власт Словена, Бонбарди каже да је Далмација била издељена на топархије "quarum praecipuae fuere Croatia, Servia Chulmia, Pagania, Terbunia, et Dioclia, quibus adjicias tenuem Regionem ad mare", а кад је затим прешао на опис географског положаја те Србије, Бонбарди је њен положај овако описао: „Servia prima aetate partim Orientalis Dalmatia, partim Moesia Superior dicta, ab Oriente Bulgariam, ab Occidente Croatiam, Istriam a Septentrione, a Meridie Chulmiam conterminam habuit, Drinoque fluvio media fere intersecabatur; tum ternis quoque aliis nempe Bosna, Rama, Rasciaque, a quibus subinde varias appellationes, partionesque nacta est, uti alibi opportunius declarabitur" (Topographia Magni regni Hungariae olim a quodam Societatis Jesu Secerdote conscripta, nunc studio cuiusdam ex eadem Societate sacerdotis emendata et aucta... Anno MDCCL mense Octobri Die, Viennae Austriae, 71, 72. Дело је у каталогу Националне библиотеке у Бечу означено под Bonbardi Michaelis). Занимљиво је да на страни 48 овог дела за Рашане стоји: "Rascios, sive Raczios, ... Serblorum et ipsos proraginem, a Rascio fluvio cognominatos fuisse", док на страни 73 за Захумље, "Chulmia, sive Zachulmia, quae deinde Ducatus S. Sabae, ac tandem Herzegovina", каже: "Censebatur hae quoque pars Serviae priusquam proprios Duces obtineret". Да је аутор овде о Далмацији, приморским областима, Србији, Рами, Босни и Рашкој говорио на основу DAI и Летописа Попа Дукљанина не треба посебно ни доказивати, као што је очигледно да је његово тумачење доста оригинално и умногоме сасвим прихватљиво. Јасно је, чини нам се, да он разликује појам Србије од појма Рашке.

Врло занимљива и несумњиво значајна запажања даје Пејачевић и у вези са Босном. У дванаестом разговору његов Бугарин овако описује Босну: "Bosna regio, ab ingressu Serblorum in orientes plagas, pars Serbliae fuit. Ab occasu attingit albam Chrobatiam Verbasso flumine, ac Pino monte: ad meridiem Adrii montibus adnexa Dalmatiae: in orientem ad Drinum flumen excurrit, inde Rassiae contermina.. ." ²⁴⁰

²⁴⁰ Исто, 373

На овај, тобож, Бугаринов опис Пејачевићев Србин додаје да је Босна била под влашћу Србије од VII до X века, што је Пејачевић, највероватније, закључио из Дукљаниновог казивања. Исти Србин је, затим, испричавши шта се у међувремену десило са Босном, додао "ова провинција, која је толико година била отргнута, тек је за време краља Бодина у XI веку поново прикључена Србији". ²⁴¹

²⁴¹ Исто, 374

Водећи, тако, разговор о Босни Бугарин подвлачи да Рама није припадала Босни већ Приморској Србији, што је несумњиво веома занимљива опаска, уосталом као и ова: "као што је Босна још од почетка била. део Србије тако је са Србима неговала и заједничку религију." ²⁴²

²⁴² Исто, 374

Као солидан историчар, Пејачевић не пропушта да приликом својих разматрања помене и титуле појединих владара. Тако, на пример, пошто је у једној напомени подвукао да се чини да је краљ Емерик први унео у своју титулу Босну и Србију, Пејачевић преко свог Бугарина, мало даље, наводи исто писмо које је и Фарлати навео у четвртном тому свога дела *Illyrici Sacri* и у којем се, како смо видели, у титули двају босанских краљева, поред Примордије, спомињу одвојено Србија и Рашка. То Пејачевићу, изгледа није ништа сметало, јер је, вероватно, знао да је то сасвим природно, те се на томе није ни задржао. Он ништа не коментарише ни спомен "Primordiae, seu Maritimae", јер му је и то могло изгледати сасвим разумљиво, пошто је толико пута наилазио на податке о најстаријој српској држави и сви су они јасније или мање јасно упућивали на Приморје.

Но, наш утисак о Пејачевићевим схватањима и тумачењима неких појединости из најстарије историје Србије не би био потпун кад се не бисмо задржали и на његовим Генеалогским таблама. У њима он, поводом спомена појединих владара, ставља неке примедбе које могу да буду и занимљиве и значајне. У сваком случају, видећемо да је Пејачевић и у Genealoškim tabelama доследан своје схватању о постојању две Србије, Приморске (Maritima) и Загорске (Montana), а уз њих још и Рашке, Босне и Дукље, које ни овде не изједначаје са појмом Србије, мада их стално прати у оквиру њене историје.

Тако већ под насловом Regnum Abarum in Dalmatia ex Diocleate Пејачевић нам саопштава како су 638. године наишли (мисли на Балканско полуострво) и Срби и заједно са Хрватима започели рат са Аварима, а кад је рат завршен Срби и Хрвати су, каже Пејачевић, године 640. поделили међу собом Далмацију на два дела: "Superior, a Drilone ad Zentinam fluvium Serblis obtingit cum Servia Montana. Dalmatia inferior a Zentina ad Istriam usque cessit Chrobotis". После овог Пејачевић ће стално разликовати Приморску Србију од Загорске, а кад му се чинило да су обе имале заједничког владара називаће их читавом Србијом. Иначе, Пејачевић своје Genealoške tabelle саставља по Дукљаниновим и Порфирогеновим подацима, настојећи да им одреди и хронолошке оквири. Наравно, ми овде нећемо проверавати који су владари историјске личности и кад су и колико владали, јер је то засад немогуће, већ ћемо једино пратити у ком смислу Пејачевић наводи поједине државе и области. Тако већ у Табули I Пејачевић за Томислава каже "... fuit a principio solius montanae Serviae princeps. Post fata fratris totius Serbliae, et Chrobotiae Rex ad an. usque 722".

Дакле, по њему Томислав је био најпре владар Загорске Србије, а затим и Србије у целини, па и Хрватске. То исто каже и за Владимира. Али је већ код Тврдослава (TvrDOSlavus) опаска другачија: "Fuit Rex Serbliae Maritimae et partis Chrobotiae", као и код, наводно, његовог брата Толимира: "... fuit principio solius montanae Serbliae princeps. Post fata fratris simul utrisque Serbliae rex, et partis Chrobotiae". Дакле, док је Тврдослав био краљ само Приморске Србије и једног дела Хрватске, дотле је његов брат Толимир био најпре краљ Загорске Србије, а кад је Тврдослав умро постао је краљ и Приморске Србије и једног дела Хрватске. Ову прву Genealošku tabelu Пејачевић завршава са Властимиром и ту, позивајући се на Порфирогенита, каже да је био син Просигојев, после чије смрти "fuit solius montanae Serbliae Princeps", додајући да је владао до 885. године и да од њега воде порекло владари Загорске Србије ("ab hoc descendunt Serviae montanae principes"). И за Властимирове синове, Мутимира, Стројимира и Гојника, Пејачевић каже да су били кнезови Загорске Србије. При том се опет позива на Порфирогенита, што нас наводи на помисао да је на овом месгу Пејачевић Порфирогенитову "садашњу" и "покрштену" Србију назвао Загорском Србијом (Serblia Montana), а то ваља имати у виду док кроз ове Genealoške tabelle пратимо Пејачевићеве даље опаске о појединим државама и областима.

Већ у Табели II, под насловом "Regum Serviae ex Diocleate ab anno 886 ad 1015, sive majus Interegnum Serviae", Пејачевић спомиње Дукљаниновог Павлимира сматрајући да је то иста личност коју Порфирогенит спомиње под именом Фалимир, чији је деда, каже, био Бела, жупан Травуније, а отац Крајина, чија је жена била кћи Властимира, краља Србије (Regis Serviae). За самог Павлимира (Фалимира) Пејачевић вели да је постао краљ Приморске Србије и да је поново заузео горњу Рашку ("...fit Rex Serbliae maritimae. Is recuperavit Rassiam superiorem") По овоме је, значи, Властимир био краљ Србије, а Павлимир (Фалимир), унук Властимиров, постао је краљ Приморске Србије, што, по свој прилици, није исто, већ ће вероватно бити да је Властимир као краљ Србије био у ствари краљ Загорске Србије. Али се овде, као што смо приметили, јавља и један нови појам, појам горње Рашке. Колико нам је познато, осим Пејачевића, нико други не спомиње горњу Рашку, па би, свакако, вредело истражити како је тај појам настао.

За питање које нас у овој књизи највише интересује вреди одмах истаћи да Пејачевић сматра да је освајање горње Рашке (и то поново, а не каже кад је било прво) извршено из Приморске Србије. То показује да је Рашка морала бити освајана кад је Србија као држава већ постојала, па је Рашка могла бити освајана једино као земља која није тада била у саставу Србије,

већ само као суседна област, а поготову није могла бити језгро те Србије која ју је освојила. Тај утисак, видећемо, добијамо и на другим местима на којима Пејачевић спомиње горњу Рашку. А дотле да погледамо има ли још неких појединости које могу бити интересантне и значајне. На њих наилазимо у овој истој Табули II већ под насловом *Interregnum*, који је по Пејачевићу трајао од 903. до 933. године и за то време, каже, у Србији су била два најмоћнија кнеза; "*Petrus Goinici filius. Princeps montanae Serbliae, et Paganiae, ... Item Michael Dux Chulmiae quem Lupus Protospatha Regem Sclavogum vocat...*" Будући да је Петар Гојниковић Властимиров потомак, а да под *Regem Sclavogum* ваља у ствари имати у виду *Regem Serblogum*, излази да се у овој Пејачевићевој напомени у суштини опет спомињу две Србије, Загорска, која је за време Петра Гојниковића држала и Паганију, и Приморска, чији је владар тада био захумски кнез Михаило (Вишевић) који је, по Пејачевићу, владао негде до око 933. године.

И даље користећи Порфирогенитове и Дукљанинове податке, али претежно овог другог, Пејачевић у Табули III: *Regum Serviae post majus Interregnum ab anno MXXXVII ad MCLXII* даје већ на почетку једну несумњиво занимљиву белешку. Кад је, наиме, у свом генеалошком прегледу дошао до краља Радослава Пејачевић је на крају, уз Радослављево име, забележио и ово: "*expellitur Zenta, a Stephano Nemanе Chulmiae Principe anno MCLXIX.*" Из чега је Пејачевић саставио ову забелешку не знамо, али је у сваком случају очигледно да Немања овде делује против Зете као хумски кнез, па нам пада на ум да је Пејачевић у овом случају био, можда, под утицајем традиције о пореклу Немањине породице из Захумља, те му је, можда, изгледало природно да каже како је његов владарски успон започет из те земље, и то баш против Зете, што је сасвим разумљиво с обзиром на супротности које су постојале између Зете и травунско-захумског подручја.

Али у тој истој трећој Табули Пејачевић има још једну занимљиву опаску о Немањи. Кад је, наиме, у родословном низу споменуо Владимира, за кога је рекао да је постао жупан Рашке којом је управљао од *MCLXIV* до *MCLXXII* или до следеће, Пејачевић то обавештење завршава опаском да је Владимир тада протерао Стефан Немања. Обе ове напомене у извесном смислу показују да је Пејачевић остао доследан своје уверењу да је Немањин успон започет негде, са запада, где су се налазиле Приморска и Загорска Србија, и одакле се ширио преко Зете и према Рашкој.

Иначе, Пејачевић је у приказивању даљих генеалошких веза доследан свом убеђењу да су Србија и Рашка две сасвим одвојене области са посебним владарима или жупанима. Он тако под насловом "*Principum Montanae Serviae juxta Constantinum Porphyrogenitum*", све кнезове од Властимира закључно са Чаславом (*Tzheoslavus*) назива кнезовима Загорске Србије (*Montanae Serviae*), док о жупанима Рашке говори као о владарима једне сасвим издвојене области. Кад је тако завршио са навођењем кнезова Загорске Србије по Порфирогенигу, Пејачевић је прешао на преглед владара Загорске Србије према Дукљанину (*Continuatur Principes Montanae Serviae ex Diocleate*): "*Tzheoslavo successit Anonymus Rassiae Banus, quem Zimiscus Imperator Principatu ejecit. Prelimir autem Rex Serviae anno 976 reposuit.*" Србију и Рашку Пејачевић разликује и у даљим генеалошким комбинацијама. Пошто је после Часлава (*Tzheoslavus*) рекао за Пинију и Радиграда да им не зна године владања, Пејачевић наводи Љутомира, жупана Рашке, чији је таст био Драгимир, кнез Травуније ("*Liutomirus socer Dragimiri Terbuniae Principis, zupanus Rassiae graefuit ad an. MXVIII*"). Кад је затим констатовао како је настао велики *Interregnum* за време којег су Грци (Византинци) заузели Бугарску, Србију и Рашку, Пејачевић је продужио са напоменом да је после овог жупан Рашке био нека непозната личност, кога неки називају Љубомир ("*Postea fuit Anonymus Rasciae zupanus, quem aliqui Liubomirus vocant*") и који се, каже, 1037. године супротставио Доброславу, који је ослободио Србију ("*qui anno MXXXVIII se oposuit Dobroslavо Regnum Serviae recuperanti*").

Прелазећи на преглед жупана Рашке према Дукљаниновим подацима, Пејачевић као првог спомиње Тихомила "*quem Ciaslavus rex partis Rasciae superioris ad se spectantis Zupanum instituit. Qui socero successit in Banatu Rassiae superioris*". Да се подсетимо: Тихомил је, по Дукљанину, био

онај младић који је у Дринској жупанији убио угарског кнеза Киша (Kys), после чега му је Часлав дао кћер рашког бана за жену. Тако каже Дукљанин, док Пејачевић то тумачи као да је Часлав поставио Тихомила за жупана у оном делу горње Рашке, који належе на његову земљу. Овакво Пејачевићево тумачење несумњиво је врло оригинално и занимљиво, али изазива низ питања.

Као што смо видели, Пејачевић је горњу Рашку споменуо још поводом Павлимира (Фалимира), који је као краљ Приморске Србије поново заузео горњу Рашку не наводећи да је реч о неком делу те Рашке, док овде сасвим лепо каже да је Тихомил постављен за жупана само једног дела Рашке, оног који належе на Чаславову земљу (ваљда Загорску Србију?). Ово Пејачевићево тумачење о једном делу горње Рашке чини се да је сасвим логично, јер није вероватно да је Тихомил, дотад непозната личност, женидбом кћерком рашког бана постао одмах владар целе Рашке, док је његов таст, тадашњи бан Рашке, био још у животу. Уосталом, Пејачевић је о томе водио рачуна чим је рекао да је Тихомил наследио таста у Банату горње Рашке, што би морало да значи да је тек после тастове смрти постао жупан или бан целе Рашке, а не само оног дела горње Рашке којим је владао за живота тастовог.

Но, чак иако је тако, не бисмо са тим тумачењем могли бити сасвим задовољни. Ево због чега. Пре свега нас буни појам горње Рашке, јер се може различито тумачити. Он може да значи или да је у самој Рашкој, како је замишљамо, постојала и доња Рашка или да је горња Рашка у целини тако названа као друго име неке земље која је имала још један назив. Као што знамо, Дукљанин не употребљава појмове горњи и доњи, већ за Тихомила каже само да је после смрти свога таста завладао Рашком (*"defuncto socero, dominabatur terram Rassam"*), из чега се једино може закључити, као што је то и Пејачевић закључио, да је Тихомил до тастове смрти био само један од жупана Рашке и разумљиво је ако је био жупан оног дела Рашке који је био најближи Србији. Да је у Рашкој било тада више жупана каже и сам Дукљанин кад говори о ситуацији која је настала у Рашкој после смрти Тихомиловог таста. Као Дукљанин каже, Тихомил није хтео да се назове ни краљем ни баном, већ само великим жупаном, пошто је био над осталим жупанима Рашке (*"sed nec regem nec banum ausus se vocare, sed tantum iupanum maiorem ideo, quoniam praegerat caeteris iupanis Rassae"*).

Из овога се, чини нам се, може закључити да је Пејачевић с правом Тихомила назвао жупаном једног дела горње Рашке, тј. једним од више жупана над којима је у то време врховну власт имао његов таст, а кад је овај умро велики жупан је постао његов зет Тихомил. Али, ако је било тако тј. ако је Пејачевић у праву онда његова примедба да је Часлав Тихомила учинио жупаном оног дела горње Рашке који належе на његову земљу (Загорску Србију?), може да нам помогне да се јасније одредимо и за припадност Дринске жупаније у то време. Наиме, ако је тачно да је Часлав Киша дочекао у Дринској жупанији и ту га потукао и ако је ту исту Дринску жупанију дао Тихомилу као награду за победу над Кишом, при чему је Тихомил добио још и део горње Рашке као мираз уз кћер рашког бана, а ако се тај Тихомилов део налазио уз онај део земље (Загорске Србије?) којом је владао Часлав, онда би та Тихомилова жупанија морала налегати само на Дринску жупанију будући да појам Рашке географски није сигурно захватао оно подручје које је географски припадало појму Дринске жупаније. То би даље значило да се та Тихомилова жупанија као део горње Рашке налазила одмах уз Дринску жупанију, негде између доњег Лима, Дрине и Ћехотине. Овакво, пак, резонување упућује нас на смелији закључак да је Дринска жупанија у то време припадала Чаславовој Србији (Загорској Србији?).

Но, ако би се ово и могло прихватити још увек би нам остао нејасан Пејачевићев појам горње Рашке, јер, као што смо рекли, одмах изазива помисао о постојању и доње Рашке. То не мора да је географски немогуће, мада ми још увек нисмо сасвим сигурни шта је захватала Рашка X века, па чак ни касније, ипак познајемо барем њен приближни положај и обим. Ако је тачно да је Тихомилова жупанија као део горње Рашке налегала на подручје Дринске жупаније између Ћехотине и Лима (и Дрине), онда бисмо остале делове горње Рашке морали тражити само источније и можда нешто југоисточније, а ако је насупрот горњој Рашкој постојала и доња, онда се она могла налазити само источније и може бити североисточније од горње Рашке,

највероватније у пределу реке Рашке. Ако је Пејачевић однекуд дошао до податка о постојању горње Рашке, што нас нагони на претпоставку да је знао и за доњу Рашку, онда бисмо могли помислити да он само горњу Рашку спомиње једино зато што је доња Рашка као саставни део географског појма Рашке била у то време под туђом влашћу, бугарском или византијском. У сваком случају, мада смо у неизвесности око тумачења појма горње Рашке, чини нам се да Пејачевић сасвим јасно разликује Загорску Србију (*Servia Montana*) од Рашке, па звала се она горња Рашка или само Рашка. Као да је очигледно да су то две различите земље од којих Рашка, како изгледа, у то време доживљава прекретницу и све више пада у зависност од Србије.

Такав нам утисак ствара и Пејачевићево тумачење сукоба између краља Павлимира и рашког жупана Љутомира, о којем говори у истој Табули у којој је било речи и о Тихомилу. Пејачевић и овде спомиње горњу Рашку. Наводећи како је краљ Павлимир победио жупана Љутомира, Пејачевић ту реченицу овако завршава: "*et partem illam Rasciae superioris cessione videtur Montanae Serviae Principibus*". Овде нас једино буну што Пејачевић каже да је изгледа српским владарима припао "тај део горње Рашке", али је у сваком случају смисао у целини прилично јасан: поред онога што се у односима између Србије и Рашке почело дешавати у време Часлава, после Љутомировог пораза бива још читије да Рашка све више запада у зависност од српске државе (*Servia Montana*) и то је, изгледа, текло поступно. Најпре су пали у зависност они делови Рашке (горње?) на југозападу који су били најближи граничној зони према Загорској Србији или према Дукљи, или би можда најправилније било рећи према Дукљанско-српској држави.

И у Табули II Пејачевић приказује жупане Рашке као сасвим одвојене од владара других држава и области. Под насловом "*Zupanorum Rasciae a Drobroslovo Rege seu an MXXXVII ad Stephanum Nemanem I seu an MCLXXII*" Пејачевић за првог жупана каже да је непознат (*Anonymus*), али додаје да неки сматрају да је то био Љутомир, који се заједно са хумским кнезом и босанским баном супротставио Доброславу који је поново задобио Србију. Пејачевић каже да се не зна име ни оном жупану Рашке кога је Бодин победио, али одмах затим додаје да је Бодин у Рашкој поставио два жупана, Вукана (*Bolcanus*) и Марка (*Marcus*), којима време владања ставља *MLXXV* и *MCXVIII*. Кома би могло пасти на ум да догађаје овако тумачи да је, као што се мисли, Рашка била исто што и Србија и да је у њој настало језгро најранње српске државе?

Као великог жупана Рашке од 1150. године и даље Пејачевић спомиње Бахина (*Bachinus*) наводећи да је био из рода рашког жупана Вукана. Међу последњим жупанима Рашке Пејачевић спомиње и Десу, а кад је, каже, овај доведен у Цариград, византијски цар је поставио за жупана Владимира из рода старих краљева, брата Радослава, последњег краља. По Пејачевићу овог Владимира је 1172. године или следеће године прогнао из Рашке Стефан Немања и "хумски кнез, син Десин". Пејачевић, иначе, у овом генеалогском прегледу Немањин род изводи од Беле Уроша I (*Bela Uros I caput stirpis Nemaniae*). По њему су синови Беде Уроша били Примислав, Урош II и Деса, а Десин син био је Немања.

Ову Табулу раш.ких жупана Пејачевић завршава напоменом да је Стефан Немања I, син Десин, збацио Владимира и постао велики жупан Рашке ("*fit Archi-Zupanus Rasciae*") и од њега су затим, додаје Пејачевић, настајали краљеви Србије.

Тако је Пејачевић, све до Немање разликујући Рашку од Србије и осталих подручја, кроз ове генеалогске таблице приказао како је Рашка од самосталне области постала седамдесетих година XII века коначно саставни део Србије. Ако се са његовим приказивањем појединих личности и хронологије њиховог живота и владања и не морамо сложити, чини нам се да је у праву кад прикључивање Рашке српској држави приказује као последицу притиска који су на њу вршили српски и дукљански, односно дукљанско-српски владари.

Па ипак, колико год да смо вољни да прихватимо добар део Пејачевићевих тумачења основних извора за најстарији период српске историје, морамо приметити да ни он, као ни историчари пре њега, па ни каснији, није ни покушао да објасни нека збивања везана баш за појаву Стефана Немање као великог жупана. Наиме, пада у очи да Дукљанин кад говори о

владарима у појединим земљама и државама назива их готово редовно краљевима, мада спомиње и кнезове, банове и жупане, а онда одједном као да негде у првој половини XII века долази до неког великог преокрета и Немања се у Србији јавља најпре као жупан, да би убрзо затим постао велики жупан.

У читавој нашој историографији он фигурира као родоначелник династије Немањића, а при том се није ни постављало питање у којој мери та тврдња објашњава прелаз од дукљанског или дукљанско-српског краљевства на великожупански облик владавине у српској држави, сада по свој прилици са средиштем у Рашкој. Ако сматрамо да је последњи дукљанско-српски краљ био Бодин, који је, како се мисли, умро 1101. године, а да је први следећи краљ у српској држави био Стефан Првовенчани, који је постао краљ 1217. године, морамо се питати шта се то дешавало у дукљанској или дукљанско-српској држави за тих нешто више од сто година? Да ли је реално веровати у постојање неког "старог краљевства" или "краљевства од старина" које настаје почетком XII века, и где је у њему место Немањиним прецима, односно какав су значај имали у том краљевству? И да ли је у питању само једна утицајна породица или их је било више, да ли су Немањини преци и он сам били најјачи?

Питање је, чини нам се, веома значајно, али је на њега тешко одговорити. Не само да бисмо морали сасвим поуздано знати порекло Немањино, већ и уређење дукљанске односно дукљанско-српске државе, њену правну основу, особито административно уређење и питање наслеђивања власти, било у директном сродству или у споредној лози. Рекли бисмо да се без тога не може схватити зашто Тихомил није хтео да узме никакву другу титулу осим великожупанске, а ни поједине утицајне личности у српској држави XII века, чије међусобно сродство не познајемо, и не помишљају да узму неку другу титулу осим жупанске или великожупанске, мада је у земљи, по свему судећи, деценијама постојало безвлашће и била је прилика да неко у тој борби за власт преузме титулу краља. То није урадио чак ни Немања на врхунцу своје власти и кад је у територијалном погледу ујединио не само сва она подручја из којих се састојала дотадашња држава, већ је држави ранијег обима додао и нове простране области и уз то се сасвим ослободио зависности од Византије. Ми, осим тога, знамо да је Немања заиста био носилац јаке владарске власти, али је ипак свој период владања завршио као велики жупан. Не верујемо да је у питању била скромност, већ нешто друго, што још не можемо да докучимо.

Чињеница је да ни Вукан, кад се после очеве смрти сукобио са братом Стефаном, није постао краљ већ само кнез, мада је имао широку подршку мађарског краља. Као што знамо, од чланова Немањине породице тек је Стефан постао краљ, али ни он то није могао постати без папиног одобрења.

Но, то што је Стефан постао први крунисани краљ обновљене, проширене и реорганизоване српске државе не објашњава нам зашто то није могао постати његов отац нити неко други од Бодина до Немање, па се питамо није ли све до Стефана Првовенчаног право ношења краљевске титуле зависило пре свега од сагласности поглавара римске цркве и, ако је тако, може ли то бити у вези са примањем хришћанства словенског становништва горње Далмације и организовањем најраније црквене организације на њеном подручју чији је врховни поглавар био папа? То није искључено и свакако да и Војислављев син Михаило постаје краљ дукљанске (дукљанско-српске) државе зато што је после поделе цркве 1054. године Дукља са суседним областима у црквеном погледу припала западној цркви. Вероватно да се и Стефан првенствено због тога морао обратити папи, јер је и он у суштини био владар оне државе чије се првобитно језгро налазило на западу (Приморска и Загорска Србија, а затим дукљанско-српска држава).

Зато би било и интересантно и значајно истражити мало подробније у којој је мери у овом случају имала моћ традиција и откуда то да Стефан постаје краљ добивши круну од папе, а Сава у тој истој држави постаје црквени поглавар уз одобрење патријарха источне цркве. На подручјима под византијском управом или под византијским утицајем постојали су само кнезови, банови, жупани и велики жупани. Засад не знамо за случај да су византијски цареви постављали владаре

у Србији са титулом краља. Кад су у српској држави од Стефана Првовенчаног почели владати краљеви са правом наслеђа, што је опет свакако нека прастара традиција, Византија се с тим стањем мирила, али су у питању биле сасвим друге околности.

Но, било како да тумачимо све ово, чини нам се да ће многе појаве у историји ране Србије остати нејасне све док, како смо рекли, не уђемо подробније у правну структуру најраније српске државе. Можда за прихватљивим одговором ваља пре свега трагати у старим ватиканским збиркама или међу црквено-правним споменицима ране Византије. Ревносни Пејачевић је неке појаве добро осетио и оценио, али је разумљиво што није био у стању да све запази, јер у многим појединостима се чак ни ми данас не сналазимо.

Као што се види, Пејачевићеве опаске о најстаријим подручјима Србије, Хрватске и Босне необично су занимљиве и значајне и не могу се мимоићи у било каквом проучавању првобитног језгра балканске Србије и њеног територијалног ширења у првим вековима њеног постојања. Но, у сваком случају, већ сад се може рећи да Пејачевић припада оној групи домаћих историчара који језгро најстарије српске државе налазе у Приморју, али га још у том најранијем периоду везује и за Босну, дакле баш онако како то, како би се рекло, произлази и из Порфирогенитовог и Дукљаниновог казивања. Пејачевић очигледно Рашку сматра посебном облашћу и њено укључивање у српску државу везује за нешто касније време.

О НЕКИМ ЕНГЕЛОВИМ НАПОМЕНАМА О СРБИМА У ДАЛМАЦИЈИ

Већ на почетку овог свог дела Енгел каже како су Хрвати дошли у Далмацију године 620, "a od 630—640. Srbi zauzeše Zahumlje i Travuniju."²⁴³ Енгел сматра да је Епидаур пао 656. године пошто су га, каже, са мора опколили Сарацени, а са копна Травуњани. Кад су неки становници Епидаура побегли и основали ново пребивалиште, суседни Травуњани и Срби га, каже, назваше Дубровником.²⁴⁴

²⁴³ J. H. Engel, *Povjest Dubrovačke Republike*, Dubrovnik 1903.

²⁴⁴ Исто, 5

И кад говори о обавезама Дубровника према словенским становницима у унутрашњости, Енгел каже да су годишњу обавезу од 30 златника морали плаћати жупанима српске Травуније и српског Захумља.²⁴⁵

²⁴⁵ Исто, 7

Све ово Енгел говори на основу Порфирогенитових података, али нам није јасно какву разлику прави између Травуњана и Срба кад цар каже да су Травуњани Срби. Тим пре што Енгел мало касније, поводом ширења хришћансктва, каже како је царски комесар Cezarinus добио наређење да у хришћанску веру преведе "Neretvane, Zahumljane, Srbe i Hrvate."²⁴⁶

²⁴⁶ Исто, 8

И кад даље говори о променама које су временом настајале између Дубровника и словенског залеђа, Енгел као да прави неку разлику између Травуњана и Срба, али не објашњава у чему је та разлика. Тако и поводом постепеног повећања броја словенског становништва у Дубровнику Енгел каже "da su Srbi travunski i zahumski znatno uvećali Dubrovnik i umnožili broj njegovih stanovnika",²⁴⁷ али већ у следећој реченици спомен српског имена као да има неки двоструки смисао: "Zupan Travunije, kojemu je i sam Dubrovnik plaćao harač, zavisio je, doduše, o

srpskom nadžupanu; ali oko g. 870. za vlade vrhovnog župana Vlastimira, Krajina, župan Travunije, postade neodvisan."²⁴⁸

²⁴⁷ Исто, 10

²⁴⁸ Исто, 10

Енгел, на жалост, ни овде не објашњава где се налазила та Србија од чијег је наджупана једно време зависио жупан Травуније. Он то не објашњава ни кад говори како је бугарски цар Богорис (Борис) "u pustoš obratio cijelu Srbiju i Travuniju". Слично је и са познатом причом о Павлимиру, који је због немира утекао, наводно, чак у Рим, али тамо, каже Енгел, није био добро виђен, "a k tome još zvali su ga Srbi natrag da im obnovi otadžbinu... Pomoću dubrovačkom on se povrati u Srbiju, ali Rimljani, koji nijesu htjeli da idu s njim u Srbiju, ostaše u Dubrovniku." Додуше, Енгел осећа да је ова прича можда измишљена, али свеједно не покушава да ближе објасни спомен Срба и Србије. Зато мало чудно звучи и кад Енгел каже како се прича "da je Stjepan Vojislav, obnovitelj Srbije i njen osloboditelj od vrhovne vizantijske vlasti oko g. 1040—1050, iz prijateljstva prema Dubrovčanima, njima darivao Župu, Rijeku, Gruž i cijelo primorje do Orašca — plodni predio."²⁴⁹

²⁴⁹ Исто, 17

Истина, Енгел се овде позива на Орбина али нам ипак не објашњава коју је то Србију обновио Војислав, кога знамо у првом реду као зетског владара, нити каже чији су били наведени делови уступљени Дубровнику. Но, има једно место у Енгеловом казивању које је веома занимљиво. Наиме, кад је говорио о стању цркве дубровачке у XI веку, Енгел је једном приликом подвукао да су и хрватски владари као год и српски тражили уточиште у Дубровнику, као држави слободној и независној; "ali se nikada, каже, ne može priznati, da su banovi i župani hrvatski dali svoje zemljište Dubrovniku"²⁵⁰ (подвукао Р. Н.)

²⁵⁰ Исто,

Опаска је веома симптоматична и значајна за историју дубровачког залеђа, као и за Порфирогенитова тумачења порекла словенског становништва од Цетине до Улциња. Но, Енгел није улазио дубље у смисао ове опаске, као што је без икаквог коментара прелазио и преко опаске о кнезу Стјепану Војиславу као српском кнезу, и о Захумљу, Србији, Травунији, Котору, Улцињу, Дривасту, Полату и Скадру — као црквама које су, наводно, око године 1044. постале подложне барском архиепископу. Енгел до краја много пута спомиње Србе и српске кнезове, али о пространству те Србије не сазнајемо ништа поуздано, па чак ни оном приликом кад се, поводом млетачког напада на Дубровник почетком XIII века, каже "da bi Mlečići onda bili uzeli Dubrovnik da se nijesu bojali susjedne velike države srpske, koja je baš u to doba iza Nemanje sve više jačala.. I tako države srpske bijaхu u prva vremena golema zaprjeka Mlečićima da ovladaju Dubrovnikom (подвукао Р. Н.)."²⁵¹

²⁵¹ Исто, 35

Очигледно је да је Енгел поштовао Порфирогениново мишљење о пореклу словенског становништва у залеђу Дубровника, али нам није много помогао да решимо проблем настанка најраније српске државе. Можемо само наслућивати да је веровао да настанак српске државе пре треба везати за Приморје него за унутрашњост.

НЕКЕ ЦОЈСОВЕ ОПАСКЕ О СРБИМА И НЕКИМ СУСЕДНИМ ПЛЕМЕНИМА

О Србима и Хрватима Цојс говори у поглављу Илирски Словени. Пошто је најпре рекао да су Срби и Хрвати у својим кретањима попунили простор северно од Карпата који су напустили Немци, Цојс саопштава да су оданде сишли у Илирик, уз напомену да заједно са Мезијским Словенима припадају истој групи дијалеката. Овај долазак Цојс ставља у време око 620. године, додајући да су прво дошли Хрвати. Њихово подручје Цојс описује према Порфиригенику напомињући да су према југу допрли до Цетине, с тим што су се према планинама граничили са Србима док су се према северу дуж обале пружали до Истре.²⁵²

²⁵² Die Deutschen und die Nachbarstämme. Von Kasper Zeuss. München 1837, 611

И долазак Срба Цојс описује на основу Порфиригеникових података. Он подвлачи да су Срби заузели велики простор, и то западно од Мезијских Словена (Бугара) све до Хрвата, али су се сместили и јужно од Хрвата заузевши један дужи појас дуж обале. Србима, каже, припада и област око реке Босне која има назив Bosona, Bosnien.²⁵³

²⁵³ Исто, 612—613

Цојс не сумња у то да Србима припадају и становници подручја око Неретве (Пагани), затим у Захумљу, Травунији и Дукљи. При том подвлачи да о њима Порфиригеник говори у више махова тврдећи да су дошли са севера. Занимљиво је да Цојс, спомињући ове приморске Србе каже; "Да су овде становали Срби знали су и Франци", и наводи ову познату Ајнхардову реченицу: "Liudevitus, Sisioia civitate relicta, ad Sorabos, que natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit", али, на, жалост, не објашњава како географски повезује овај простор између приморских Срба и оних међу које је побегао Људевит, јер је очигледно да Људевит није отишао међу приморске Србе. Но, може бити да Цојса овде треба разумети као да је мислио на Србе уопште, како оне у Приморју тако и оне у унутрашњости римске Далмације, да су, значи Франци знали за Србе у Далмацији у ширем смислу.

У даљем разматрању Цојс примећује да је Порфиригеник познавао појединачне називе само оних мањих подручја на јадранској обали, али не и називе главне масе на истоку. "За српска појединачна имена на овој страни, наставља Цојс, несумњиво да треба узети у обзир имена другог одељка из Пописа словенских народа St. Emmeramergovog рукописа."²⁵⁴

²⁵⁴ Исто, 614

Они су, каже, осим назива неких градова, ишчезли, али су на северу некад били добро познати, као Milciani, Dadosesani, Siusli, Liutici и др. На челу стоје, каже Цојс, Osterabtrezi, Источни Абодрити, које франачки хроничари спомињу на почетку владе Лудвика Побожног, за чије владе су се ставили на франачку страну. Цојс при том наводи познату Ајнхардову вест из 824. године: "legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur, et contermini Bulgaris Daciam Danubio adjacentem incolunt". Уз ову вест Цојс спомиње и ону из 822. године, у којој се спомињу, између осталих, и Praedenecenti.²⁵⁵ Настojeћи да разреши ко су били преденеценти Цојс скреће пажњу на то да су западни писци забележили постојање града по имену Brandiz и то на Дунаву недалеко од Мораве.²⁵⁶

²⁵⁵ Исто, 614

²⁵⁶ Исто, 615

Пошто је убеђен да је овде у питању Браничево, Цојс сматра да је од назива племена *Branicz* настало *Braniczewo* и да су даљим језичким изменама настали облици *Predenetz*-*Преденеценти*, па би, према томе, Источни Абодрити били исто што и Браничевци, становници при ушћу Мораве. Као што знамо, ово Цојсово мишљење прихватили су многи истраживачи и оно је ушло у историографију као највероватније решење. Продужавајући ово занимљиво разматрање, Цојс додаје да се непознати *Miloxi* не могу узети за Тимочане, као што није могао ништа да каже за још непознатије називе као што су *Rhesnuzi* и *Thadesi*.

У даљем разматрању Цојс се пита нису ли *Glopeani* (*Clopeani*, *Cloprani*?) били становници Колубаре, додајући да би у обзир могло доћи још и Голубиње југозападно од Оршаве. *Zuireani* га подсећају на Зворник па се пита да ли су можда били становници доње Дрине. За *Bizane* (*Busani*) сматра да су били становници Босне (*die Bosnier*). Дубље према унутрашњости су му *Sittici*, *Stadici*, *Sebbirozi*, *Unilizi*, које везује за називе Ситница, Себерут и Ужице, будући да се, каже, назив *Unlizi* може читати и као *Ussizi*. "Даље према западу, у брдима и долинама, могли би се налазити *Neriuani*, *Attorozi*, *Eptaradici*, *Uuillerozi*, *Zabrozi*, *Znetalici*, *Aturezani*, *Chozirozi*, *Lendizi*, *Thafnezi*. Све су то, каже, непозната имена, осим ако место *Thafnezi* не треба да стоји *Trafnezi*, па би се могло, каже, помислити на Травник, док би се *Chozirozi*, ако се "z", замени са "t", могли односити на Котор. Цојс даље спомиње назив *Zeruiani* везујући га за пространо српско име, док су му *Prissani*, *Присрани*, становници *Призрена*, а *Bruzi*, *Бродци*, становници *Брода на Сави*. *Uizunbeire* би, каже, могао бити *Uizunbur* (*Wizzenburch*), а то би могло бити исто што и *Weissenburg*, *Belgrad*.²⁵⁷

²⁵⁷ Исто, 615—616

Правећи овакве неубичајене комбинације Цојс скреће пажњу на то да није искључено да су многи називи до нас дошли доста искварени. Овај преглед имена Цојс завршава, напоменом да се *Uelunzani* не могу пронаћи, док би *Caziri* могли, каже, бити као *Chozirozi*, тј. становници Котора.

На овом одељку знаменитог Цојсовог дела задржали смо се не зато што верујемо да су Цојсова тумачења тачна, већ због идеје која произлази из овог његовог разматрања. Наиме, ако је чињеница да веома мало знамо која су све словенска племена, поред Хрвата и Срба, населила данашње југословенске земље, природно је да се морамо интересовати за те, засад, још увек непознате, мање или веће етничке групе. Није искључено да је Порфиригенит познавао и те групе, али, пошто је описао само освајање Далмације, није их могао споменути тамо где им није било место. Подручје некадашње римске провинције Далмације Цојс је попунио углавном Србима и Хрватима, споменувши уз њих још и Литцике са Висле, што нам указује на вероватноћу да су уз Хрвате, Србе и Литцике могле доћи још неке словенске групе. За једну већ знамо: то су *Остабтреци*, тј. Источни Абодриги, за које се не сумња да су грана полапских Абодрита (*Ободрита*).

Ако смо у праву када је реч о предбалканским стаништима Хрвата и Срба, и ако податке о Литцикама и *Остабтрецима* прихватимо као поуздане можемо се одмах питати зашто се на Балканско полуострво не би могле упутити и неке друге мање или веће словенске групе које су живеле између *Ободрита*, Срба, Хрвата и Литцика, или можда и неке словенске групације које су припадале групи тзв. Источних Словена. Чак би било крајње чудно да су се са далеког словенског севера покренули *Ободрити*, а да се није покренуо нико са подручја јужно или источно од њих, преко којег су *Ободрити* морали прећи да би дошли на обале Дунава источно од Београда, у мочварни и песковити Банат који им је могао јако много личити на њихову прибалтичку постојбину. Вероватно да је о томе мислио још Шершник кад је, подстакнут Алтинговим размишљањима, наговестио да су се са полапског севера на Балканско полуострво упутили и *Вилци* (*Лутићи*).²⁵⁸

²⁵⁸ Scherschnik L. I., *Problema ex Historia Slavica... Acta Societatis Jablanovianae de Slavis Venedis, Antis, Vilcis et Sorabis ... Lipsiae (II) CCLXXIII*, 91—92. Ту Шершник каже да се лако могло догодити да су се Вилци (Љутићи), чувши како су Срби и Хрвати лепо примљени од цара и да су добили нова станишта, придружили Србима као савезници. Види и текст уз напомену 532

Кад из рукописа Баварског географа знамо колико је много племенских група живело на подручју Бодрића (Ободрита) и Љутића, не треба се чудити Цојсу што је, подстакнут споменом Источних Абодрита на Дунаву, у Банату или око Браничева, покушао да словенске називе, које други налазе међу полапским Бодрићима и Љутићима, пронађе и међу балканским Словенима. Нека Цојс ни у једном од својих тумачења није у праву, заслужан је свакако зато што нас је упутио да оно што не знамо потражимо на подручју географски блиском и етнички сродном, дакле на простору са којег су дошли Срби, Хрвати, Литцики и Абодрити, што не значи да треба да запоставимо друга словенска подручја са којих су, такође, могле стићи неке групе које су касније образовале групацију Јужних Словена.

ШАФАРИК О ГЕОГРАФСКОМ ПОЛОЖАЈУ РАНЕ СРБИЈЕ

Шафарик је веома много пажње посветио пореклу и раној историји Срба и његово мишљење имало је великог утицаја на српску историографију. По Шафарику, Срби су, дошавши на Балканско полуострво, заузели, опште узев, на северу земље дуж река Дрине, Босне и Врбаса, на југу Неретву, Морачу или Бојану, образујући тако нову Србију, која се, каже, већ на почетку распала на седам подручја, и то на праву Србију, Босну, Неретву, Захумље, Травунију, Конавље и Дукљу или Диоклеју. Ови Срби су се, каже Шафарик с једне стране граничили са Хрватском, а са друге са Бугарском.²⁵⁹

²⁵⁹ Paul Joseph Schafarik's *Slawische Altertümer, Zweiter Band, Leipzig 1844*, 249 (Даље Шафарик).

Шафарик је у основи добро приказао подручје које су населили Срби и тај приказ је засновао, очигледно, на Порфириноениновим подацима, осим, можда, Босне и Врбаса. Нас овде посебно интересује његова права Србија (*Eigentliche Serbien*), којој, на жалост, није одредио географски положај, али нам се чини да та његова права Србија може једино да одговара Порфириноениновој садашњој Србији. Додуше, мала неизвесност постоји због његове тврдње да су Срби још на почетку населили и долину Дрине, а како Шафарик не спомиње Рашку, није искључено да је праву Србију замишљао на много ширем простору него што је у то рано време било могуће. Уосталом, мало касније, кад Шафарик буде нешто детаљније анализирао поједина стања и збивања из ране историје српског народа, видећемо да је његове закључке тешко разумети и прихватити. По свему судећи, Шафарик се ни сам није сналазио располажући заиста оскудним подацима из првих неколико векова српске историје. Он се колеба већ код Ајнхардове вести из 822. године питајући се да ли под "Србима у Далмацији" треба подразумевати праве Србе или, можда, пре неко хрватско племе.

Препричавајући поглавље 32. *DAI*, од спомена Вишеслава, Радослава и Просигоја, Шафарик застаје и код удаје Властимирове кћери за сина травунског кнеза, додајући да је Властимир свога зета истовремено ослободио своје врховне власти, што се после односило и на Хвалимира и Цуцимира. Шафарик, не покушава да објасни дотадашњи однос између Србије и Травуније, нити да нас упозна са просторним распоредом појединих српских кнежевина и њиховим положајем према Србији, о чијем пространству, према Шафариковом казивању, не знамо ништа поуздано, барем за најранији период. Због тога не знамо како да схватимо и ове Шафарикове речи: "Још у првој половини XII века у Захумљу су владали готово независни кнезови и жупани, који су са Дубровчанима и Бугарима склапали уговоре против српског цара, на

пример хумски велики кнез Андрија око 1220 (његови синови Богдан и Радослав називани су жупанима), жупан Радослав, син кнеза Андрије од Захумља 1254. итд. "Што се тиче Босне, Шафарик подсећа на то да је, према Константину, она била део Србије у ужем смислу ..." (Подвукао Р. Н.) Шафарик из овог закључује да је Босна већ тада имала своје жупане, који су били под влашћу великог жупана.²⁶⁰ На жалост, из овог не сазнајемо ништа ново ни јасније о Србији и Босни у Порфирогениново време.

²⁶⁰ Исто, 256. Занимљиво је да се права Србија спомиње у неким документима још у XVII веку: „E perche Andrea II re d'Ungheria pretendeva il dominio supremo di quella parte del regno di questa due principî, che si chiama Servia propria e vera, il santo Padre Onorio III accomodo pacificamente le parti, definendo che Vulcano pretendesse una figlia del re Andrea, e gli fosse data la Servia propria per dote, e che Stefano in grazia di detto re Andrea lasciasse al fratello il titolo di Servia, assumendo egli quello di Rascia." Иначе, у истом документу се Србија и Рашка спомињу као два одвојена појма: "la reggia di Sameone in Servia"; "di S. Pietro di Rascia"; "re e regina della Servia e Rascia"; "nella corte di Rascia" (Списи. 438—439)

Чини нам се да нам прилике не постају јасније ни после описа датог у поглављу "Племена и станишта српских Словена", које почиње овим речима: "Сва племена Срба, која су се између Хрвата и бугарских Словена учврстила на рекама Босни, Дрини, Колубари, на Западној или српској Морави, на Ибру, Неретви и на Морачи, према заједничком језику и својству припадају једном народу." На ово Шафарик додаје да је овде реч само о различитим огранцима једног моћног стабла (племена), а никако о различитим народима у правом смислу речи.

Као несумњиви поштовалац Порфирогенина, Шафарик се, као и многи други, трудио да што боље схвати цареве не увек јасне податке. То је чинио и кад је требало да мало боље објасни географске положаје српских области. На жалост, Шафарик се није упуштао у појединости, већ је описивао, углавном, само општи оквир, па је слика коју на тај начин добијамо остала веома нејасна. Ево како Шафарик започиње свој опис српских земаља, "Појединачне српске земље имају следећа имена: тзв. права Србија и дистрикти који на њу належу — Босна, Захумље, Неретва и Паганско, Травунија, Конавље и Дукља или Дукљанско"²⁶¹ (подвукао Р. Н.).

²⁶¹ Шафарик 258

Одмах затим Шафарик продужава: "Границе Србије у ширем смислу, према Константиновим подацима, биле су: на северу је Сава делила Србе од Хрвата у Славонији и Хрватској; западно су се Срби граничили са далматанским Хрватима на једној планини која дели воде Врбаса и Босне, а даље јужније на планини која дели изворни предео Врбаса од корита Раме, одакле гранична линија скреће кроз средину Дувањског поља до Имотског језера, а одатле иде до ушћа Цетине; на југозападу српска острва залђускују воде Јадранског мора; на југоистоку је Србија била опкољена планинама које се пружају од Бара (Antivari) до Скадарског језера, а даље је окружена реком Дримец (Drimez Flusse) и Плавским језером; одатле изгледа да је гранична линија текла између њих и бугарских Словена коритом Ибра и Српском Моравом, мада Константин то не бележи."²⁶²

²⁶² Исто, 258

Несхватљиво је како је Шафарик после овог описа могао рећи: "Србија у ужем смислу, каже Константин, граничила се на северу са Хрватском (с друге стране Саве), на југу са Бугарском, а на западу са осталим српским землама, Неретвом, Захумљем и Дукљанском." Што се тиче истока, Шафарик додаје да писац у тој страни ништа не каже. Шафарик сматра да је овај опис границе, са изузетком истока, сасвим довољан. Србија је, дакле, мисли он, обухватала

покрајине Босну, Дрину, Рашку или Расину (Rashka oder Rasina), на западном рукавцу Мораве и на Колубари.²⁶³

²⁶³ исто, 258—259

Као што видимо, за рану Србију Шафарик употребљава три назива: права Србија, Србија у ширем смислу и Србија у ужем смислу а пре тога и нова Србија, али је очигледно да су ова његова разграничења, опште узев, неприхватљива, јер су описи у неким појединостима сасвим произвољни. Пре свега, није тачно да је Порфиригенит и једном употребио појам Србија у ужем смислу, и да се та Србија на северу граничила на Сави са Хрватима. Нити је Порфиригенит тако рекао нити то произлази из његових података. Али Шафарик у даљем казивању има једну ванредно значајну опаску. Наиме, кад је говорио о источној страни, рекао је да сумња да су Срби населили источну обалу Ибра, земљу дуж Топлице, крајеве на источном рукавцу Мораве или Бинч-Мораве и на Темнески, што ће рећи на подручју некадашње Дарданије. Њему се чини вероватније да су ове земље најпре заузеле бугарски Словени, а да су их тек Немања и његови наследници прикључили Србији и да је касније ту преовладао српски језик. Исто тако, Шафарик каже да се не зна поуздано који су били првобитни (словенски) становници западно од Мораве, од састава две Мораве па све до ушћа у Дунав.²⁶⁴

²⁶⁴ Исто, 259. Шафарик вероватно није у праву кад верује да је реч о бугарским Словенима. Пре ће бити да је реч о неким још неидентификованим Словенима, можда о онима које спомиње Халкокондил (Franz Grabler, *Aus dem Geschichtswerk des Laonikos Chalkokondylos, Europa in XV. Jahrhundert vori Byzantinern gesehen. Byzantische Geschichtsschreiber. Graz-Wien Köln (1954)*, 34 и даље.

Па ипак, Шафарик се чини да неће бити далеко од истине ако се прихвати да је становништво на западној обали и Ибра и доње Мораве првобитно било српско, док су становници друге обале били Словени другог стабла. Определујући се за овакво мишљење, Шафарик као да је заборавио да је чак и Србију у ширем смислу довео само до Колубаре. Но, мада је знао да су једно време Бугари држали простор између Велике Мораве и Дрине, Шафарик ипак сматра да су Срби тај простор поново заузеле, и при том се позива на Кинамов опис византијско-српских сукоба средином XII века, с тим што сасвим погрешно тумачи Кинамов спомен Никаве и Лугомира. Не осећајући да његово тумачење нема никаквог смисла, Шафарик чак исправља и Порфиригенита тврдећи да није имао право кад је рекао да се Србија само на југу граничила са Бугарском, већ и на истоку. Што се тиче земље на Рашкој (или жупе Рашке — *žura raška*), Шафарик сматра да је стално била у Србији.²⁶⁵

²⁶⁵ Шафарик, II, 260

Занимљива су и Шафарикова размишљања о Порфиригеновим насељеним градовима у Србији, мада је тешко прихватити било који од његових закључака. Као први град Шафарик спомиње Дестиникон или Дестинику сматрајући да га треба тражити у пределу доње Дрине. Он овај град сматра најстаријим средиштем српских жупана. За њега везује и Клонимиров упад из Бугарске, убеђен да је уласком у Дестинику ушао у главни град Србије и не питајући се како је било могуће да се главни град те ране Србије налазио уз доњу Дрину и како се то слаже са географским положајем тзв. праве Србије, Србије у ужем смислу и Србије у ширем смислу. За град Чернабуски Шафарик није дао никакву претпоставку али је зато за Међурјечје рекао да се пита да ли је био код Јагодине или на другом месту, а при том као да је опет заборавио раније описе три Србије. Град Дреснеик је био, можда, каже, у ужичком округу, а за Лесник наводи Лешницу на Јадру, док се за Салинес не двоуми сматрајући да је био на месту данашње Тузле.

Дакле, од шест насељених градова у Србији, које спомиње Порфиригенит, Шафарик три града смешта источно од Дрине, један уз Дрину (Достиник), а један западно од Дрине (Салинес).

После овога овог, узалуд бисмо покушавали да из Шафариковог описа географског положаја првобитне Србије стекнемо колико-толико јасну слику, поготово ако при том упоредимо и његово тумачење положаја насељених градова у Србији. Готово да нема сумње да је Шафарик у неким случајевима за опис географског положаја најстарије Србије комбиновао раније стање са каснијим, што је морало довести до несклада, те се на његов приказ, осим у неким случајевима, и не можемо ослонити.

ВИЕКОСЛАВ ЂОРЋИЋ О СРБИМА И ДАЛМАТИНИМА

Занимљиве опаске о Србији и српским областима у раном средњем веку, засноване, углавном, на Порфиригеновим подацима, даје и В. Ђорђић. Већ поводом досељавања Срба, он на једном месту овако описује њихов размештај: "Pogle zemlja što se sad zove Srbija i Paganija, i Zahlumija, Trebinje i Konavle radi navale Abarske bijaše pusta.. .car poda one Krajine Srbom daih nasele".²⁶⁶

²⁶⁶ Viekoslav Giorgić, Hrvati, Srbi i Dalmatini a S^a Rimska stolica, U Trstu 1860, 7

Будући да се Ђорђић овде позива на 32. поглавље DAI, то део реченице "што се сад зове Србија" не треба схватити као да је реч о Србији Ђорђићева времена, већ "садашњој Србији" Порфиригеновог доба. Ђорђић, иначе, прихвата да се рана Србија на западу граничила са Хрватском, јер поводом Дувањског сабора каже: "Tose zgodí okolo god. 877. u Duvnu kod granice države Hrvatske i Srbske. Tuj na širokom polju pred poslanicima Papiníem i careviem, u prisutju kralja Srbskoga i Vojvode Hrvatskoga, biskupa i velikaša..." Изгледа да је Ђорђић овом приликом комбиновао Порфиригенове и Дукљанинове податке, убеђен да је гранични појас између Хрватске и Србије у време сабора био негде у области Цетине и Ливна — онако како и Порфиригенит тврди. И кад спомиње црквени сабор у Сплиту 925. године Ђорђић каже да су на сабору учествовали "Tomislao kralj Hrvatski i Mihajlo vojvoda Kulmije Srbske."²⁶⁷

²⁶⁷ Исто, 29

Али Ђорђић има и других занимљивих и значајних опаски од којих је, свакако, посебно интересантна она о постојању две Србије, чија географска распрострањеност има веома много сличности са пространством на које нас упућују описи у DAI. Говорећи у поглављу "Razkolništvo" о неким супротностима између Рима и Цариграда, Ђорђић спомиње и Србску цркву и указујући на једном месту како је византјски цар Василије одустао од једног свог захтева, он продужава овим речима: "i pusti Bugarsku S Stolu, pak ako Bugarsku, da kako i Srbiju, to jest oni dio Srbije kojoj stajaše pod uplivom i vladom Bugarskom."²⁶⁸

²⁶⁸ Исто, 38

Пошто је тако споменуо један део Србије, не описујући, на жалост, њен географски положај, Ђорђић продужава овако: "za donju pak Srbiju koja ne imаше posla s' Bugarima sviedoči nam sabor spíetski (925) i zgone Vodina kralja (1100) da kraljevi Srbski stojahu zadruženi s' Biskupima rimskiem od Dalmacije i od Vara, na čiju vlast duhovnu kraljevina spadaše."²⁶⁹

²⁶⁹ Исто, 38. Доњу Србију спомиње и Н. Ружичић. Пошто је на једном месту као српска племена навео пелопонеске Србе (Језерите и Милинге), Велогезите (Велегезите), Сагудате, Драговите, прве

и друге, Вајуните, Ринхине, Смољане, Берзите, Струмњане, затим у Доњој Мезији Сакулате (?), Белезиће (Belesici), Рјаздане (Rjazdani), Мрвце (Mrwzi), Бандовце (Bandowci) и др., Ружичић додаје да је област свих споменутих племена и њихових кнежева била у VII веку означена као Склавинија, а потом је ускоро добила име Србија. Одмах затим Ружичић додаје: „Веће и боље организоване српске државе од IX до XIII века биле су: Доња Србија (Serblia Inferior), Србија Рашка (Serbien Rassa), Босна, Захумље, Дукља (Зета), Неретва, Травунија и Рагуза" (Gross-Zupan Stephan Nemanja und seine Bedeutung für den serbischen Staat und serbische Kirche. Von Episkop Nik. Ruzitschitsch, Jena 1897, 20—24).

Спомињући овде доњу Србију, Ђорђевић је већ и по томе што спомиње црквени сабор у Сплиту био убеђен да је у X веку постојала једна Србија ближа Приморју, ако не и Приморска, и друга која се налазила близу тадашњег бугарског подручја, вероватно негде све до подручја Рашке. И Ђорђевић, као и други, не пропушта да нагласи спомен српске цркве у вези са јурисдикцијом барске бискупије. Он тако указује на једно писмо папе Александра II (1062) упућено дукљанском и барском надбискупу Петру. У том писму се скреће пажња на постојање Latina и Iztočnika у склопу надбискупије и том приликом спомиње и "Serbiensem Ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, Bosoniensem (Bosnensem) Tribuniensem etc. пак прилаже: *čuvaj i samostane i Latinske i Grčke ili Slovinske, neka znaš da je sve to jedna crkva, i da si ti postavljen biskupskom vlasti na sva ta mesta.*"²⁷⁰

²⁷⁰ Ђорђевић, 38

Из овог, свакако, произлази да је Ђорђевић био уверен да се Србија раног периода простирала на западу од границе према Хрватској (према Цетини и Ливну) до границе према Бугарској (вероватно на подручју Рашке). Та је Србија, по свему судећи, била у непосредном суседству приморских области, а могуће је да је једним делом избијала и на саму морску обалу. Да је и Ђорђевић у то веровао, и то чак и за каснији период, сведочи и ова опаска, у ствари преузета од Фарлатија, у којој се говори о грчким црквеним општинама уз цркву латинску. Питајући се "odakle bo su postale tolike crkve i općinstva grčka sjedinjena, koja cvate i rastu u svojoj moći uz crkvu Latinsku?", Ђорђевић додаје "Farlato u VII. 2. izviestuje o mnozih takieh obraćenih u primorskoj Srbiji XIII. i XIV stoljeća."²⁷¹

²⁷¹ Исто, 82

Свакако на ту исту Србију Ђорђевић мисли и кад спомиње онај Порфиригенитов податак о обраћању византијског цара Василија за помоћ ради одбране од Сарацена у Италији: "Који poslušajući ga pridružiće se s'mnogo vojske, skupa s'Hrvatima, Srbima, s'oniem od Zahumlja, s'Trebinjcima, s Konavljanima i s Dubrovčanima, i sviem stanovnicima gradova Dalmatinskih, i obsjednu Var i otimlju ga."²⁷²

Иначе, Ђорђевић у својим даљим излагањима увек разликује Србију од Рашке, али зато на једном месту за неке фратре каже како су добили писмо да као повереници "odu u Srbiju ili uprav Bosnu."²⁷³

²⁷² Исто, 83

²⁷³ Исто, 78. Другачије је коју годнну пре мислио Димлер, који није веровао да је Босна првобитно важила као српска област, већ је сматрао да је пре била тековина Хрвата. Иначе, што се тиче Срба, Димлер као да је у српску групацију убрајао и Остабтреце, Браничевце и Тимочане, али је ипак подвукао да су боље познати били приморски Срби у Далмацији, "јужни суседи Хрвата" које по састављачима DAI дели на Неретљане, Захумљане, Травуњане и Дукљане (Ernst Dümmler, Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (549—928), Wien 1856, 22—26).

Као што видимо, Ђорђевић има и таквих запажања из којих се може закључити да је изворе веома пажљиво разматрао, па се нека његова решења могу прихватити као сасвим вероватна.

РАНА СРБИЈА У РАЗМАТРАЊИМА КОНСТАНТИНА НИКОЛАЈЕВИЋА

Мало цењени Николајевић знао је веома много о пореклу Срба, о њиховом досељавању на Балканско полуострво, о стварању раних српских државица и о њиховој старијој историји. Он је користио и добре изворе и познавао обимну литературу, па ипак и његова размишљања о настанку раних српских државица и распрострањању српског имена морамо пратити пажљиво и, у неким случајевима, његове закључке прихватити крајње опрезно или их и сасвим одбацити.

Већ његова опаска о завршеном насељавању Словена веома је занимљива. Пошто је најпре говорио о процесу досељавања Словена на Балканско полуострво и о њиховом размештају, Николајевић продужава овим речима: "Цео осталиј континент из овога руба, који дотле носаше класичка имена Тракије или Илирика, прогласи се одсад друкчије овако: долње подунавље од Тимока до Евксина (Црног мора) у дужини, а између Хемуса и Карпата у ширину — Бугарском, а комплекс свију осталих страна на југ и запад собствено: Славенијом (Σκλαβηνία, Склавонија). Но која бијаше ова incognito и још за дуго уобште само Славенија?"²⁷⁴

²⁷⁴ К. Николајевић, Критичка покушенија у периоду од првих седам векова србске историје. Србски летопис за годину 1864. Нови Сад, 1865, 55

Пошто је тако рекао, по свој прилици с правом, шта је и где се налазила Славенија, која ће се дуго под тим именом јављати, Николајевић у даљем казивању као да жели да мало поближе објасни положај те Славеније и њено етничко обележје, па зато каже: "Доцнија повест, етнографија, лингвистика и трагови од једне старије географије показаше нам у једној половини њеној — Истрији, Либурнији, Далмацији, Превалису, Дарданији, горњој Мезији, или претежно у тадашњем западном Илирику — чисте Србље под овим општенородним, или другима, иначе гласећим и племенским или географским именима; а у другој половини — Епиру, Елади, Тесалији, Македонији, делу Тракије, или претежно у тадашњем источном Илирику — један народ словенскиј очевидно поставшиј из смесе Србаља и Славена нове бугарске Славеније."²⁷⁵

²⁷⁵ Исто, 55

Завршавајући ову опаску, Николајевић даље с правом поставља низ питања: "Но од кога доба, и како је ова смеса постала? Да ли је, наиме, била већ дело свршено до времена горе приповеђених сеоба Словена у ове последње именоване стране? или је једно од ова два сродна племена: србско или словјанско прво тамо нашло се, па другим доцније било проникнуто?"²⁷⁶ и ако тако којему првенство припада?"

²⁷⁶ Исто, 55

Упуштајући се, затим, у подуже разматрање проблема првенства насељавања словенских племена, Николајевић у једном моменту долази до оваквог закључка: "Ми смо већ горе казали, да нам (известна повест и етнографија од IX века у Истрији, Либурнији, Далмацији, Превалису, Дарданији и горњој Мезији — обелодањују само србска племена. И сад: ако таква бијаху и у VII веку ови задњаци овде: Тимочани, Кучани, Бранице, Бодрице, Мачвани, Морављани, Рашани, Бошњаци, Дукљани, Требуњани, Хумљани, Неретљани, Хрвати итд. — зашто не могаху бити њима истоветни и њихови предњаци до Архипелага: Драговићи, Струмљани, Рухњани, Сакулати,

Брзице, Велегостићи, Бојке (Бојани), Смоленци, Језерци, Миленици итд.? Но, осим овога, већ аргументи доследнога закључивања, то нам доиста и нарочито потврђују многобројне повестне сведочења. Цар Порфиригенит најпре предаје нам изречно: да првоселци Славени у солунској теми бијаху Србљи, и да област онда за дуго прозваше се Србијом."²⁷⁷

²⁷⁷ Исто, 61—62

Као доказ да је заиста тако могло бити, Николајевић даље казује како је географија тих источниолирских земаља и до данашњих дана пуна имена за које је, каже, Гиљфердин, да би их написао, морао из српске азбуке да узме слова "ђ" и "ћ". Као даљу потврду свога убеђења, Николајевић наводи "небројене: Србице, Србљане, Србињане, Србљанке, Србане, Србе, Срботе, Србејке; а понегде и Бојка и Хрвати итд."²⁷⁸

²⁷⁸ Исто, 62

Занимљиво је да Николајевић прихвата као истинито то да су Срби приликом доласка населили Србицу и околне земље у Солунској теми, али одбацује као неосновану Порфиригенитову даљу причу о повратку тих Срба до Дунава и о поновном насељавању по средњем Илирику. Прихватајући, дакле, Порфиригениново казивање "О првоселству србских Славена по грчким земљама", за коју каже "у основу безпорно му је тачна, и подпуне вере заслужује", Николајевић закључује: "Прва Славенија, поставша у римском Илирику око половине VII века, била је дакле Србија у целом свом пространству, и први бијаху је населили сами чисти Србљи искључено и без мешавине ма с којим другим славенским народом."²⁷⁹

²⁷⁹ Исто, 62—63

Не дајући никаква друга објашњења нити доказе да је српска етничка маса била чиста и да је населила онако велики простор, Николајевићу се чинило да је довољно то што је он био уверен да су Срби на Балканско полуострво дошли из своје предбалканске постојбине, која се, како мисли, граничила са Саксонијом, Франачком и Баварском, Па пошто сматра да су долазили најкраћим путем он зато и каже "где се ни одкуд прече не могаше корачати него из Норика". Тако му изгледа природно што је "њихов први корак [био] у Истрију и Далмацију."²⁸⁰

²⁸⁰ исто, 63

Овде је, чини нам се, јасно да је Николајевић за размештај Срба по Балканском полуострву у основи користио Порфиригенинове податке одбацивши једино то да су се Срби из Солунске Србице селили на север (до Дунава), па после били расељени по Илирику. Он је прихватио, свакако с правом, Порфиригенинов податак да су се Срби у доба Ираклија нашли и у Солунској теми, а пошто је поуздано знао да се по Грчкој може заиста наћи доста имена са основом Срб, Николајевић је закључио да Срби нису били само у Србици, већ и на много ширем простору. С друге стране, убеђен да се Бела Србија налазила надомак Саксоније, Франачке и Баварске, усмеравајући кретање Срба на југ преко Норика, Николајевићу је могло изгледати природно да су Срби почели насељавати подручје још од Истре, али како је сад требало повезати те, наводно, Србе из Истре са онима у Грчкој, Николајевић је закључио да су они том приликом, поред Истре, населили још и Либурнију, Далмацију, Превалис, Дарданију, као и Горњу Мезију. Тиме је, како нам се чини, неке цареве јасне податке измешао са онима које наука још није разрешила, као што је питање сродства и веза солунских Срба са осталим Србима на Балкану.

Мада ће, сигурно, бити потребно још доста времена да се разреши проблем односа Хрвата и Срба у некадашњој римској Далмацији или у Илиркуму уопште, као и проблем порекла

Словена у средишњем делу Балкана, на моравско-вардарском правцу, чињеница је да нам је Порфиригенит појединачним описима српских и хрватских земаља оставио доста поуздану основу да барем у једном делу Балканском полуострва пратимо настанак државних организација ове две словенске етничке групе. Што се тиче бројних назива са основом Срб на широком подручју Грчке, највећа је невоља што од свих тих само за Србицу у Солунској теми поуздано знамо да је из X века или још и од раније; за све друге бисмо тек морали утврдити како су настали и када. Зато Николајевићева размишљања не треба одмах схватити као и жељу да све претвори у Србе. У његово време се и сувише мало знало да би се могло лако ослободити помисли о пространом и моћном српском племену на Балканском полуострву. Уосталом, у каснијим излагањима Николајевић неће моћи да пренебрегава изворе који јасно разликују Србе и Хрвате, мада ће их често и врло радо називати Србо-Хрватима.

Иначе, Николајевић је посебно настојао да разреши генеалошке везе бројних владара који се спомињу код Попа Дукљанина, а онда и код Порфиригенита, па се, том приликом, задржао и на оном делу царевог списка где се говори о српском пореклу Захумљана, Травуњана и Неретљана. Он тим поводом каже: "Ова места, ми држимо, немогу се другчије разумевати него тако, да је повестник хтео казати (па своју мисао само недопуним фразама завијао): да су Србљи становници у овим жупанијама за његова времена водили своје порекло — народ од онога народа, а династи од онога кнеза, што је к римском цару Ираклију био прибегао."²⁸¹

²⁸¹ Исто, Српски летопис за годину 1865, Нови Сад 1866, 23

Одмах затим Николајевић продужава овим речима: "Осим овога природног смисла израза повестникових, њега би у таквом сведочанству доиста потврђивала и код Србаља по превосходству укореења обичајност некада бившега свима Славенима права дединског, по ком су само одветци владалачког рода могли добивати својих делова у држави. Ово дакле сведочанство и право одкрива нам најпре: да је Србија у икону морала бити несумњиво једина и целовита држава, па је кадети увек доцније дробили на мање филијалне државице тако, да је њено име напоследку скучено само на онај део, на ком је непосредно властовала старешинска лоза од рода, као на пр. што је већ за Порфиригенитова времена Србијом именовала се још само Босна и Раса. А после: да су све посебне династије по овима државицама, час зависне а час независне, биле само кадетске линије од старешинске лозе."²⁸²

²⁸² Исто, 23—24

Овај занимљиви пасус несумњиво одражава истински процес током настанка и развоја првобитне српске државе. Кад се сетимо да и Порфиригенит у једном тренутку спомиње "садашњу Србију" морамо помислити да је пре ње постојала и нека ранија и најприродније би било да је ова "садашња" некада била саставни део те "раније", од које су у цареве време остале још "садашња Србија" и (вероватно) Босна, док су Паганија, Захумље, Травунија и, можда Дукља, постале те, како Николајевић каже, "мање филијалне државице". По ономе што знамо рекли бисмо да је Николајевић у праву и кад каже да су те посебне династије по овим државицама, час зависне а час независне, биле само кадетске линије од старешинске лозе. Чини нам се да читава средњовековна историја Србије показује да је све оно што је чинило ту првобитну Србију у овом или оном виду остало заиста везано за једну владарску лозу и за државни оквир који је, истина, мењао обим али је до краја задржао првобитна обележја. Иначе, Николајевићево мишљење да се у Порфиригенитово време Србијом именовала само Босна и Рашка сигурно не треба прихватити.

РАНА СРБИЈА У ДЕЛИМА ФРАЊЕ РАЧКОГ

У својој обимној расправи, иначе у своје време значајном прилогу бољем познавању хрватске и српске историје, тумачећи на једном месту неке Порфиригенитове податке, Рачки даје овакво тумачење за географски положај Србије: "Србија по његовом опису међашила је на сјеверу с Хрватском, на западу с Неретвом, Захумљем и Дукљом, а на југу с Бугарском; градови српски, како их он навађа, леже у средовјећној Раши, тако да Константина Србија има се тражити у крају доњје Дрине, Лима, Ибра и Раše. Из приповиести Константинове, да су синови жупана српскога Мутимира бугарског kneза Бориса пратили до Раše (εως της Ρασης), што се бојаše засjede Србалја, види се, да је тај град, лежећи у истоименој жупи и на рици Раški, која тече у Iбар, био на међи Српској и Бугарској."²⁸³

²⁸³ Pr. Rački, Ocjene starijih izvora za hrvatsku i srpsku poviest sredniega vieka, U Zagrebu, 1865, 26

Ако после оваквог описа географског положаја Србије, тобоже по Порфиригенитовим подацима, покушамо да га и на карти сагледамо узалуд ћемо се питати како је могла Србија око доње Дрине, Лима, Ибра и Рашке да се истовремено према западу граничи са Неретвом и Захумљем, а на северу са Хрватском. Такав географски однос је за оно време био немогућ.

Не бисмо се могли сложити ни са тумачењем неких података из Дукљаниновог летописа, на пример ових: "Лјетописац на Балканском полуотоклу разговјетно разликује Далмацију или Хрватску, Босну, Србију, Рашу и Бугарску. Далмација и Хрватска му је један те исти земљописни појам, онај старији, овај млади. Хрватској или Далмацији бијашу по лјетопису међе Драчка област, Дунав и јадранско море, те се дијелила у двије чести: у бијелу Хрватску или доњу Далмацију, и у црвену Хрватску или горњу Далмацију."²⁸⁴

²⁸⁴ Исто, 52

Несхватљиво је како је Рачки могао да заклучи да је Дукљанин сматрао да се Хрватска простира од Јадранског мора чак до Дунава, а на југу још и све до Драчке области! Наравно, кад се већ определило за Хрватску до Драчке области не треба се чудити што је у тај део Хрватске (по њему Црвена Хрватска) уклучио као њене покрајине Захумље, Травунију, Подгорје и Зету, остављајући Србији само Рашку.

Но, Рачки се и у својим другим делима бавио најстаријом и истовремено најтамнијом прошлoшћу Хрвата и Срба. Тако, у свом знаменитом делу "Хрватска прије XII вјека", започињући истраживање обима Хрватске у периоду до XII вјека, Рачки је био свестан да се опсег њезин може "установити само неizravnим путем, и то испитујући њезине границе напрана суседним земљима". Рачки је уз то знао да мора водити рачуна о различитим раздобљима, па, према томе, и о различитим опсезима, час већим час мањим. Размишљајући одакле да почне, Рачки се определио за једини могући пут: "за ishodište uzimam polovicu X вјека, jer nam djela bagrorođenoga cara Konstantina VII obzirom na to, što potiču iz službenoga vrela i što se obziru ne samo na Hrvatsku nego i na susjedne srpske i bugarske zemlje, pružaju za naše pitanje, ako i oskudnu, ali razmjerno najobilatiju građu."²⁸⁵

²⁸⁵ Fr. Rački, Hrvatska prije XII vieka. Rad LVI, Zagreb, 1881, 65

Прелазећи на конкретну анализу Порфиригенитових података, Рачки каже: "Он на име приповиједат, да су осим Хрвата посјели и Срби стару римску Далмацију, и да су на њезином земљишту постале земље Хрватска, Српска, Захумска, Травунска, Дукљанска и Неретванска, које су половицом X вјека постале више или мање самосталне државе."²⁸⁶

²⁸⁶ Исто, 66

Осећајући да појам Далмације ствара велику забуну, Рачки објашњава да је поред Далмације, која је постала словенска земља, постојала и покрајина источно-римске царевине "тј.

Далмације у уџем знаменовању, у којој се сачувало име далеке проstrаније римске провинције, а која је стajала тада у тјесном савезу сада с истоочно-римском сада с хрватском државом."²⁸⁷

²⁸⁷ Исто, 66

Позивајући се на Порфириогенита Рачки даље приказује како је некадашња римска Далмација издељена међу словенске земље: "... njezin zapadni diel zauzimaše Hrvatska uz pokrajinu Dalmaciju, za tiem na jugu Neretvanska, čestimice i Zahumje i Duklja, istočni pako diel Srbija s pokrajinom Bosnom, a čestimice i Zahumje i Duklja, gde su ove zemlje jedna drugu doticale, razabire se prilično jasno, kada se saberu i uzporede Konstantinovi podaci."²⁸⁸

²⁸⁸ Исто, 66

Кад је Рачки овако описао поделу Далмације, рекао је да је то "по Konstantinu". Ми, међутим, знамо да Порфириогенит није Далмацију делио на западну и источну и уопште није онако поделио хрватске и српске земље. Додуше, Рачки исправно каже да су Хрвати били у западном делу Далмације, али нам је тешко да прихватимо његово тумачење појма источне Далмације, јер не знамо да ли треба рачунати и Превалитанију или само Далмацију после изузимања Превалитаније. То је веома важно због нашег појимања Србије, јер ако треба да у тај "источни пако диел" укључимо и Превалитанију ми, истовремено, Србију проширујемо до источних граница Далмације пре изузимања Превалитаније, што би значило до Копаоника, а самим тим у њу укључујемо и оно што је било северно и јужно од те линије. Чини иам се да је Рачки погрешно што је Порфириогенов опис хрватских и српских земаља, који је дат у једном сасвим другом смислу, овако протумачио спомињући исток, запад и југ. У опису Рачког је ваљда случајно изостављена Травунија са Конављем, а није нам сасвим јасно зашто је Захумље и Дукљу једном споменуо уз јужни смер, а други пут уз источни.

Рачки је много прецизнији и јаснији кад после овог општег осврта прелази на детаљнији опис појединих делова, при чему се позива на праву Порфириогенитову формулацију. Говорећи најпре о Хрватској, Рачки правилно примећује да је река Цетина била граница Хрватске само у њеном доњем току, будући, каже, да су предели на левој обали горњег и средњег тока Цетине припадали такође Хрватској, мислећи при том, у првом реду, на жупе Имотски и Ливно. Према томе "Rieka na ime Cetina dielila je u primorju Hrvatsku od neretvanske zemlje, koja se još od Cetine uz more do Neretve protezala."²⁸⁹ Naprotiv susjedno Neretvanskoj Zahumje, prem je imalo primorja od Neretve do dubrovačkoga kotara gradskoga te obuhvaćalo liepi stonski poluotok (Pelješac), s gradom Stonom (Σταγνον, Stagno), prostirala se glavno na kopnu, i to u poriečju srednje Neretve."²⁹⁰

²⁸⁹ Исто, 67

²⁹⁰ Исто, 68

Рачки, иначе сматра да је Захумље с десне стране Неретве допирало до Паганије, а да се на североистоку, граничило са Србијом, и при том се позива на податке у DAI. Међутим, тамо не стоји да је то граничење са Србијом било на североистоку, већ само "планинским странама", а то није свеједно. Ево због чега. Ако Рачки сматра, по свој прилици с правом, да је Захумље према западу допирало до неретљанских жупа Растоце и Далена, а да се граничило и са хрватском жупом Имотски, онда би Неретва, текући од Раме према југу протицала добрим делом кроз само Захумље. У том случају, ако је Рачки у праву кад каже да је Захумље према североистоку допирало до Србије, тај правац би ишао тачно на простор између Сарајева и Фоче, што би требало да значи да се Србија налазила одмах с друге стране горње Неретве. Али је Рачки на том месту, опредељујући се за разграничење Захумља са Србијом према североистоку заборавио да на

другом месту каже да се Хрватска са Србијом граничила преко својих источних жупа — Цетине и Ливна што би, гледано из Захумља, било према северозападу, те Рачки не би имао право да спомене само североисток као правац разграничења са Србијом, већ и север и северозапад. Уопште, чини нам се да Рачки некако чудно и неразумљиво употребљава стране света као опште оријентире за опис разграничења између појединих подручја.

Такав је случај, рекли бисмо, и у вези са описом Дукље, која "прама горју допираше до Србије". У наставку тог описа Рачки дословце каже овако: "Pošto je Dioklea zapremala porečje zetsko, koje je ostalo jezgrom zemljišta a poznije Zete, to je između nje i Srbije imalo biti granicom naravnom ono gorje, koje prema iztoku čini među-razvodnicu zetske višave. Do toga gorja dopiraše Srbija, koja se u daljнем pravcu s juga prama sjeveru doticala tako Trebinja kako i Zahumlja."²⁹¹

²⁹¹ Исто, 70

Кад овај опис упоредимо са савременим картама не можемо се никако снаћи. Пре свега, није нам јасно шта Рачки подразумева под зетским поречјем, јер је Зета десна притока Мораче, па се треба питати да ли је реч само о Зети или и о Морачи, према којој би у овом случају требало одређивати поречје. Ако је реч само о Зети, онда би горје према истоку, између ње и Србије, сачињавало развође између Зете и Мораче, а ако, пак, у поречје зетско урачунава и Морачу, развође између Дукље и Србије налазило би се на планинском венцу између Мораче и Таре, а то је нешто сасвим друго. Било да је мислио само на Зету, било и на Зету и на Морачу не схватамо како би се Србија "u daljнем pravcu s juga prema severu doticala tako Trebinja kako i Zahumlja". Од развођа које дели Зету и Морачу од Комарнице, Пиве и Таре, север је само један и на том правцу не знамо где би се Србија могла дотицати Требиња и Захумља, нарочито Захумља.

Доста неодређен у опису положаја Србије, особито у односу на Дукљу, кад је одмах затим резимирао како Србија стоји према Травунији и Захумљу, Рачки је много одређенији: "S toga nećemo pogriješiti, uzmemo li, da se je trebinjska kneževina prama sjevero-iztoku prostirala do gorja, koje čini među-razvodnicu između zetskoga i drinskoga poriečja, kojih je drugo pripadalo Srbiji."²⁹²

²⁹² Исто, 71

Ако овде у дринско поречје урачунамо само Сутјеску, Пиву са Комариницом и Тару, онда би развође између зетског и дринског поречја сачињавале, идући од запада према истоку, ове планине: Његош (1721), Глија (1942), Војник (1997), Морачка Капа (2227) и Комови (2484). Србија би, према томе, на овој страни, по Рачком, почињала одмах од северних падина наведених планина. Међутим, подручје Србије још боље назиремо кад пратимо даљу, подробнију, анализу Порфирогенитових података коју Рачки чини у вези са подручјем Захумља: "Kako je trebinjska kneževina sa Zahumjem pripadala području jadranskoga mora, tvoreći svojim užjim zemljištem sastavni diel neretvanske kotline; tako je i Zahumje naprama iztoku čestimice dielilo od Srbije ono isto ispretrgano gorje, koje dieli neretvansko od drinskog poriečja, i prema tomu jadransko od crnomorskoga područja. U nastavku dopirahu prema sjeveru zahumske granice do gorja, koje čini među-razvodnicu između gornjo-neretvanskoga i bosanskoga poriečja.

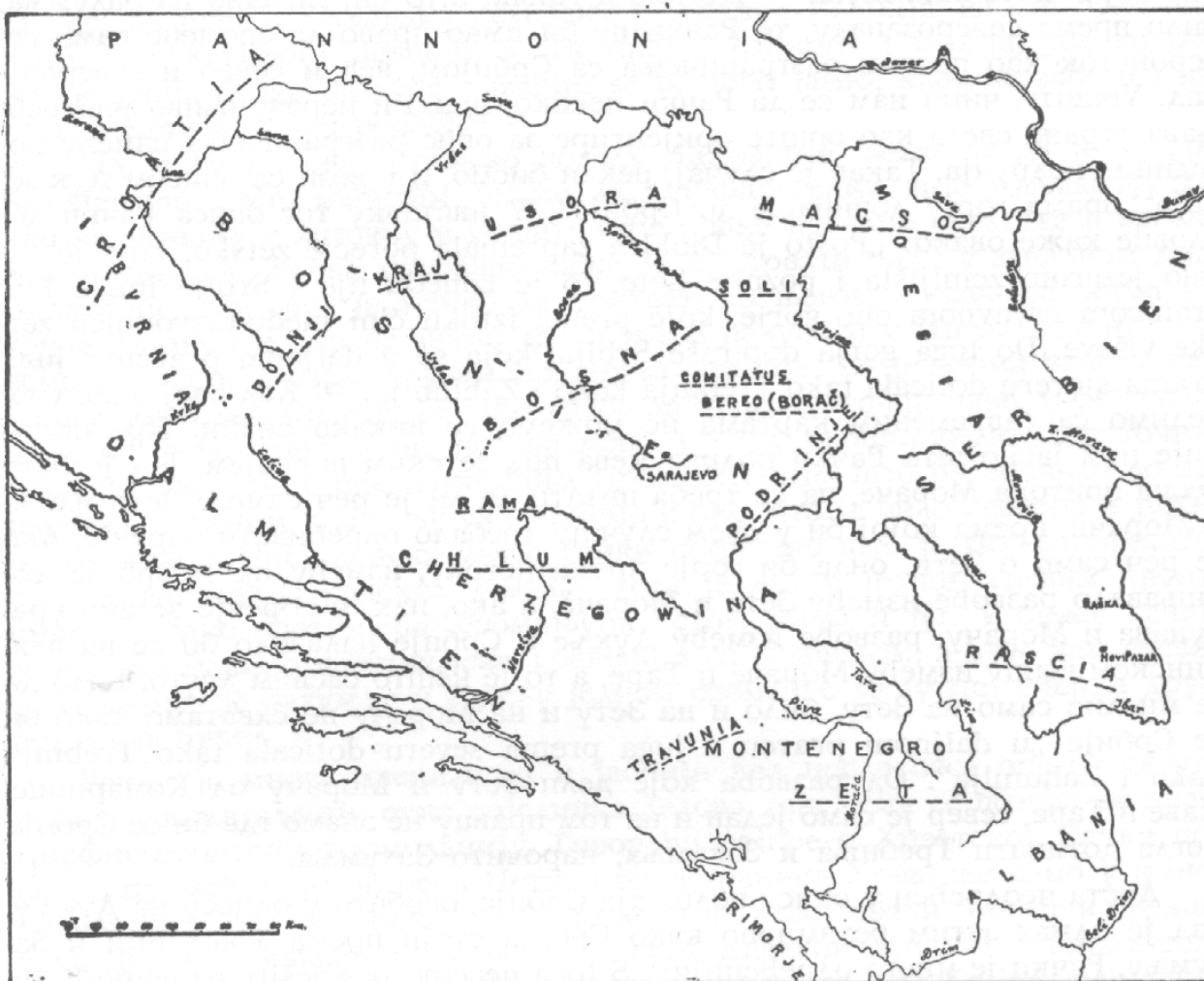
Ovo drugo pripadaše tada Srbiji. To sledi ne samo iz obćenitoga Konstantinova opisa, po kojem je Srbija dopirala do granica trebinjske i zahumske kneževine, nego i iz one izrično iztaknute sveze u koju on "το χωριον βοσωνα" postavlja sa ζωρα Σερβλιας.²⁹³

²⁹³ Исто, 71

Пошто је затим начинио један кратак осврт на неке појединости из глава 30—32. DAI, завршавајући тај осврт Порфирогенитовим именовањем два града у области Босне, Рачки веома логично закључује: "Ovdje dakle stavlja Konstantin Bosnu sa Srbijom i knezom njezinim u taku tisenu

svezu, da ju smatra za kraj (χωριον), za sastavni, ako i imenom razlicit, diel njezin. A to se potvrđuje i onim drugim, jurve pomenutim navodom, uslied kojega Hrvatska sa župom cetinjskom i hlievanskom graniči sa Srbijom, što ima smisla samo tada, ako je (το χωριον βοσωνα) držao za kraj srbske kneževine, inače Hlievno bilo bi predaleko od Srbije u znamenovanju užem, da bi se moglo tvrđiti, da se kroza nj Hrvatska približuje Srbiji. Uzeti tako Bosnu za samostalnu zemlju nedopušta ni to, što Konstantin navodeći knezove hrvatskoga, srpskoga, zahumskoga, trebinjskoga i dioklejskoga, s kojima je carska kancelarija obćila, niti ne spomnje bosanskoga." ²⁹⁴

²⁹⁴ Исто, 71—72

Карта Босне и Херцеговине

(Из књиге: *Bosnien und Herzegovina von Johann von Asboth*, Wien 1888). Подвучени називи означавају средњевековне области. Пада у очи веома добро означен положај Рашке (Rascia)

Под Босном Рачки подразумева поречје реке Босне, али језгром и средиштем сматра околину горње Босне, за коју каже да је увек носила то име, док су остали делови, као Соли, Усора, Доњи Крај, Завршје, Гламоч, Дувно, Западне стране, Приморје и Подриње поступно улазили у састав Босне. Занимљиво је, међутим, да Рачки за предео Соли, у поречју Спрече, каже да није био саставни део Босне, већ Србије, јер је убеђен да се Порфирогенов Салинес, као један од насељених градова у Србији, налазио на положају Тузле (Соли) ²⁹⁵

²⁹⁵ Исто, 72

Овакво мишљење, видећемо, веома много отежава стицање представе макар и о приближном географском положају Србије до X века, јер, по логици ствари, укључивање горње Спрече у састав Србије повлачи потребу да се пажљивије размотри и припадност подручја између Спрече и Саве као и обе стране доње Дрине, или барем само лева страна, о чему истраживачи готово и да нису водили рачуна. И сам Рачки због Соли каже: "Ali pošto se među srbskimi gradovi spominju i Soli, imao je predjel između dolnje Drine i Spreče spadati također na Srbiju."²⁹⁶

²⁹⁶ Исто, 73

На овакав закључак Рачки није дошао само због одређивања за положај Салинеса на Спречи, већ и због спомена Дринске жупаније: "Polovicom XII veka spominje se 'iupania' Drinae s gradom Brusnom, s kojim se po imenu i po položaju slaže mjestasce Brusna, u občini Vikočkoj a kotaru Fočanskom. Župa je indi ležala u okolini gornje Drine, gdje se u nju Piva, Tara, Čehotina i Lim izlivaju. Ova se okolina, po kojoj se je župa drinska prostirala, razumieva kašnje pod imenom 'Podrinje' prem se to ime, ali ređe, prenosi i na priedjel srednje Drine."²⁹⁷

²⁹⁷ Исто, 72—73

Комбинације које прави Рачки описујући односе између Србије и Босне надомак Дрине знатно одуарају од његових досадашњих анализа Порфиригенитових података о Србији и Босни. Чудно звучи већ овај део његових размишљања: "Prije je drinska župa (Podrinje) bila sastavni diel Raške, te je tek kasnije pripala Bosni odnosno Humu (Hercegovini). Po Konstantinovu opisu iztočnih granica Zahumja ne može biti sumnje, da je ovo Podrinje tada spadalo na Srbiju, pa da su između obiju zemalja činile ovdje granicu one gore, koje diele poriečje Neretve i njezinih desnih pritoka od poriečja Drine i njezinih lievih pritoka."²⁹⁸

²⁹⁸ Исто, 73

Како је раније рекао да је долина Спрече, због Соли, припадала Србији, а затим да су леве притоке Дрине припадале Дринској жупи (Подрињу), а ова опет Србији, Рачки закључује: "Bosna dakle nije prema iztoku dopirala čak do Drine."²⁹⁹ Кад овоме додамо како Рачки замишља да се сучељавала источна граница Хрватске с Босном "и кроза њ са Србијом" додајући да нам то означава "od prilike položaj županija klievanijske i plievanijske",³⁰⁰ онда имамо приближну слику како Рачки замишља географски положај Србије у X веку.

²⁹⁹ Исто, 73

³⁰⁰ Исто, 73

Према западу та би граница почињала негде од источних ивица Пливске и Ливањске жупе. На југу би се граница додиривала са северним границама Захумља, Травуније и Дукље, на планинском венцу који сачињавају најпре планине Љубуша (1797), Вран (2074), Чврсница (2228), а затим је према југоистоку ишла планинама или с леве или с десне стране горње Неретве (вероватније оним с леве стране), па је продужавала даље развођем између Зете и Мораче, с једне стране, и Пиве, Комарнице, Таре и Лима, с друге. Но, док нам се ова граница на западу и југу углавном поклапа са оним што кажу наша два најзначајнија извора за ово питање, Порфиригенит и Дукљанин, дотле нам северна и источна граница Србије према закључцима Рачког изгледа

крајње неубедљива. Проблем ствара, пре свега, Босна. Врло је вероватно да је првобитна Босна улазила у састав Порфиригенитове Србије, али је невоља у томе што ми нисмо сасвим сигурни шта је све обухватала Босна у X веку. Ту се колебамо између Порфиригенитове "области Босне" са два насељена града и Дукљанинове Сурбије, чији је западни део, наводно, сачињавала Босна од нејасне Борове планине на западу до јасне Дрине на истоку.

Северни појас ни Сурбије (Србије) ни Босне нико не спомиње, те га истраживачи одређују доста произвољно, али зависно, углавном, од изналажења она два насељена града у Босни (Котора и Десника) и одређивања за Салинес као, тобож, један од градова у Србији, чији положај готово сви изједначају са Тузлом. Тако је некако прећутно та северна граница које Србије које Босне померена до Саве, при чему се готово нико не пита како је могуће да таквој Србији— Босни западна граница буде само уз источну ивицу омалене жупе Пливе, северна до Саве, а источна час западно од Дрине, час дуж Дрине, а час, опет, источно од Дрине. Ова колебања нису долазила само због неизвесности око положаја два насељена града у Босни и изједначавања Салинеса са Тузлом, већ и због Дринске жупаније, јер је требало овај Дукљанинов податак ускладити са Порфиригенитовим казивањима, у којима о Дринској жупанији нема ни речи.

Рачки је, по својој прилици, у праву кад каже да је Дринска жупанија (Подриње), по Константиновом опису, припадала Србији, али се онда са тим не слаже његова примедба "Prije je drinska Župa (Podrinje) bila sastavni diel Raske", јер ми готово ништа не знамо о припадности Рашке у X веку, а Рачки не одређује јасније шта значи оно "Prije" Ако припадност Рашкој заснива на Дукљаниновом податку по којем је Часлав наградио Техомила за храброст давши му Дринску жупанију и уз то за жену кћер бана рашког, онда то не може бити никакав доказ за припадност Дринске жупаније у то време Рашкој. Нити смо сасвим сигурни где се налазила Дринска жупанија нити пак докле се Рашка простирала према западу и какав је уопште положај према Србији имала у Часлављево време. Да додамо још и то да ми из невоље прихватимо Дукљанинову причу о збивањима у доба Часлава и некако с муком покушавамо да Порфиригенитовог и Дукљаниновог Часлава прихватимо као једну исту личност, али у том напору не треба сигурно ићи тако далеко па, као Рачки, сматрали да је у то време ("Prije") Дринска жупанија припадала Рашкој.

Да је Рачки мало боље погледао карту, сигурно му не би пало на памет да тако каже. Јер, без обзира на то што не знамо сасвим поуздано где се налази та "жупа на Дрини", највероватније је да се налазила с обе стране Дрине, од састава Пиве и Таре до ушћа Лима. Ако сматрамо, што нам се чини логичним, да је та жупа захватала од левих Дрининих притока Сутјеску, Бистрицу и Прачу, или макар највећи део њихових токова, испало би, ако је жупа на Дрини "bila sastavni diel Raške", да се Рашка граничила негде на Маглићу (2386), Зелен Гори (2015), Лелији (2023) Трескавици (2088), Јахорини (1913) и Романији (1629) с једне стране са Травунијом и Захумљем, а с друге с првобитном Босном, а с тим се сам Рачки не би сигурно сложио. Ништа боље не би било ни да је под Рашком мислио на Србију, јер би опет испало све наопако у поређењу са оним што је рекао о границама између Травуније и Захумља са Босном као саставним делом Србије, коју је дотле сасвим лепо описао, изузев, наравно, оног обилажења око Босне да би Салинес сместио у Србију.

Иначе, Рачки се на Србију поново враћа после описа Хрватске Порфиригенитова времена истичући да Хрватска "imaše za susjede na jugu i jug-iztoku Neretvansku i Zahumsku kneževinu, na istoku Srbiju.. ." ³⁰¹

³⁰¹ Исто, 81

Повод да о Србији поново расправља пружили су му Порфиригенитови подаци о збивањима у њој у IX и у првој половини X века. Ту се спомињу, као што знамо, с једне стране Хрватска а с друге Бугарска, "... a po kojih Srbija, dopirući u gorje do Dioklije, Trebinja i Zahumlja

graniči, sa sjevera s Hrvatskom, s juga s Bugarskom", ili kako bismo danas tačnije rekli sa sjeverozapada s Hrvatskom a s jug-iztoka sa Bugarskom". Kao најважнији повод да расправи питање источне границе Србије у IX и почетком X века, послужио му је познати сукоб између Србије и Бугарске, којом приликом су Срби допратили Борисовог сина Владимира "до границе, до Раса". Рачки из овог закључује: "Kod Rase dakle tj. u poriečju rieke toga imena (sada Raška) tekla je jugoistočna granica između obiju susjednih država. A to se potvrđuje i drugim spomenici sljedeće dobe. Početkom, na ime XI vieka spadale su na bugarsku crkvu i potom na bugarsku državu eparhija u Prizrenu s okolinom prizrenskom i s Hvosnom (priedjel u kojem su Peć i Dečani), i eparhija u Lipljanu tj. u poriečju Sitnice. S toga je na jug-iztoku granicom Srbije i Bugarske imao biti gornji Ibar s pritoci."

Ако бисмо желели да на основу овог описа утврдимо где је била граница између Србије и Бугарске крајем IX и почетком X века сигурно је да не бисмо успели, јер су описи крајње непрецизни. Шта је поречје реке Рашке? Ако би то било, као што је и логично, само оно што је припадало реци Рашкој са њеним притокама, онда је то веома мали простор, а како још Рашка тече углавном правцем запад-исток, како може да се каже да је поречје Рашке сачињавало границу између Србије и Бугарске кад том поречју према Бугарској, у оно време, припада само појас у дужину од око 30 километара? Све што је северније од тога припада реци Студеници, а јужније реци Ибру. Не треба да заборавимо да је Бугарска у то време била веома пространа држава, па је свођење границе само на поречје Рашке неубедљиво. Али Рачки каже да је "на jugo-iztoku granica Srbije i Bugarske ima biti gornji Ibar s pritoci".³⁰²

³⁰² Исто, 82

Како то да разумемо? Ако нам се учинило да "југоисточну границу" између Србије и Бугарске у поречју Рашке треба разумети као да се односи на део од горњег Ибра до Студенице, како да разумемо да је југоисточну границу између Србије и Бугарске сачињавао горњи Ибар с притокама? Такав опис може да се односи само на део од извора Ибра до ушћа Ситнице и то само ако се гледа са севера на југ, а не са запада на исток, јер би то било бесмислено. Према томе, позивање Рачког на организацију бугарске цркве (!) на почетку XI века и утврђивање границе између Србије и Бугарске помоћу тог извора и Порфириогенитовог податка о довођењу Борисовог сина до Раса, сасвим је безвредно. Да је тако можемо се уверити и из његових даљих закључака. Утврђујући на једном месту да су Браничево и Београд били главна упоришта бугарске државе према Мађарској с друге стране Дунава, Рачки овако закључује: "Prema tom, ako se obazremo na ove granice bugarsko-srpske, onda na granice između Srbije i Hrvatske s jedne a Srbije te Zahumlja, Trebinja i Dioklije s druge strane, Srbija je tada obuhvatala zemlje u porečju Ibra, Drine i Bosne... Prema tomu Konstantinova Srbija sastojala se iz dva diela: iz Srbije u pravom znamenovanju, na koju spadaše Rasa sa župom drinskom, te zapadna čest sadanje Srbije u porečju Ibra i Zapadne Morave a prema Savi uz gorje, koje čini razvođe među Moravom s jedne i Savom i Drinom s druge strane, a onda iz Bosne do označene prema zapadu granice bosansko-hrvatske."³⁰³ (подвукао Р. Н.)

³⁰³ Исто. 82—83

Несхватљиво је на основу чега је Рачки дошао до оваквог закључка и како је могао да географски положај Србије прикаже на овакав начин? Како се може на једном месту рећи да је Србија обухватала земље у поречју Ибра, Дрине и Босне, а на другом да се Србија у "pravom znamenovanju" састоји из два дела, од којих се један опет састоји из Босне, а онај други од западног дела "sadašnje Srbije u porečju Ibra i Zapadne Morave a prema Savi uz gorje, koje čini razvođe među Moravom s jedne i Savom i Drinom s druge strane". То "gorje" су могле сачињавати само планине које су се од Каблара протезале до Цера, али ако је тако, онда каквог смисла има она граница према Бугарској само у поречју Рашке и горњег Ибра с притокама, кад је у Србију и то у "pravom znamenovanju" улазило цело поречје Ибра и Западне Мораве, а то се зна шта је. Што

је најважније Рачки нам уопште не објашњава на основу чега је дошао до закључка да се Србија у "pravom znamenovanju" састоји из Рашке, Дринске жупаније, поречја Ибра и Западне Мораве, од чијег целог тока очигледно одмах одустаје чим спомиње оно "gorje" између Западне Мораве, Саве и Дрине. Да додамо да је Рачки из Србије у "pravom znamenovanju" искључио и област горње Спрече где је раније смештао Салинес као један од градова оне Србије коју Порфиригенит очигледно сматра за његово доба "садашњом Србијом".

Из свег овог веома смушеног приказа, пуног противречности, произлази да у Србију у "pravom znamenovanju" не треба уопште рачунати ону Србију са којом се, на основу аутентичног Порфиригеновог казивања, граничила Хрватска; као и Захумље, Травунија и Дукља, и у чијем је саставу, наводно, била и првобитна Босна. Место ње Рачки одједном измишља Србију у "pravom znamenovanju" и то, изгледа, на основу само два податка, оног о женидби Тихомиловој кћерком рашког жупана и испраћају заробљеног Борисовог сина "до границе, до Раса", и тај закључак о тако значајном питању доноси без икакве анализе и поређења са другим веома значајним подацима.

Важно је и то да Рачки не објашњава како се десило да је Србија у "pravom znamenovanju" настала одједном на истоку, а она која се још од почетка граничила са Хрватском и очигледно била исто толико стара колико и Хрватска губи значај. Као што знамо, Порфиригенит средином X века описује или Србију свога времена, "садашњу Србију", или чак и коју годину старију. Зато кад Рачки каже шта замишља под Србијом у "pravom znamenovanju" морамо се питати на основу чега је дошао до таквог закључка кад за њу нема онакве доказе као за Србију у суседству Хрватске и приморских српских области, па опет ову последњу сматра некако другостепеном. Најзад, нејасно нам је зашто Рачки уноси појам "pravo znamenovanje" кад Порфиригенит спомиње само "садашњу Србију", а то није исто.

Завршавајући на овај начин опис граница Хрватске и Србије, Рачки прелази на опис обима Хрватске пре и после средине X века. Почињући одмах од јужне границе, према Неретљанској области, Рачки подвлачи да је та област и у IX веку одељена од Хрватске "da je ona, kano što car Konstantin tvrdi, zasnovana kao posebna oblast u prvom početku, kada je onaj diel teme Dalmacije, na ime među Cetinom i Neretvom, po našem narodu iztrgnut iztočno-rimskoj carevini; pa da je već od one dobe Cetina u primorju granicom bila između Neretvanske i Hrvatske zemlje."³⁰⁴

³⁰⁴ Исто, 84

Мало даље Рачки казује да се ова разлика јасно осећала и крајем X века кад се спомињу посебно "Croatorum rex" и "Narentanorum princeps". Прелазећи на промене које су током времена настале у односима између две суседне земље, Рачки, поводом претпоставке да је острво Вис у другој половини X века отпало од Неретљанске области и пришло Хрватској, продужава излагање овим речима: "U obće sve su tjesniji po vremenu postojali odnošaji između ovih susjednih zemalja... Jer dočim je neretvanski knez početkom X vieka za vladavine srbskoga kneza Petra, koj je dinastičkim prevratom za vrieme kraj učinio i vlačku moć uspostavio bio, priznavao vrhovnu vlast njegovu, nalazimo pod konac toga stoljeća neretvanskoga kneza u savezu s hrvatskim kraljem proti Mletčanom."³⁰⁵

³⁰⁵ Исто, 85

Сматрајући да је Неретљанска кнежевина осећала све већу потребу да се ослони на Хрватску, Рачки констатује да "poslije ologa vojenoga pohoda mletačkoga god. 998 ne nalazimo u prvoj polovini XI stoljeća nigde traga spomenu o posebnoj, samostalnoj neretvanskoj zemlji."³⁰⁶

³⁰⁶ Исто, 85

У вези са овим запажањима помало нас чуди да Рачки ниједном речи не пропраћа спомен српског кнеза Петра чију је врховну власт морао да призна неретљански кнез. У којој је Србији владао кнез Петар, у Србији у "pravom znamenovanju" или оној у којој се налазила и Босна? То је питање необично значајно, особито у вези са каснијим догађајима, у XI и XII веку, и то не само у Неретљанској кнежевини, већ и у суседним кнежевинама, пре свега у Захумљу. У тим се догађајима спомињу и српски владари, али се никако не објашњава детаљније о каквој је Србији реч и какви су односи били између српских и захумских владара. Тако Рачки констатује да је око 1025. године захумски кнез Љутовит даровао Петру, првом локрумском опату, цркву Светог Панкратија на Бабином пољу на Мљету са свим земљама које су биле њене, а онда каже да "Koncem XI vieka tj. oko 1078—82 Radoslav kralj, koj je i Zahumijem vladao, odredi, da se na Mljetu samostan sagradi i predade redovnikom sv. Benedikta na Lokrumu, — ако је овај одломак исправе истинит.

Рачки из овог закључује да је Мљет у XI веку припадао Захумљу, али одмах додаје да је тако било и у XII веку "kako to potvrđuju izprave zahumskoga kneza Deše od god. 1151 и banova Slavogosta i Borića tako, da je pravo na Mljet prešlo i na srpske vladaoce, kada su oni postali gospodari Zahumja." ³⁰⁷

³⁰⁷ Исто, 88

Рачки затим скреће пажњу на чињеницу да је Немања владао Захумљем, при чему подвлачи уговор Немањин с Дубровчанима од 27. рујна 1186. године. На жалост, Рачки се не пита који су то српски владари који се јављају у приморским областима од X века, да ли су они из Србије у "pravom znamenovanju" или из неке друге? Спомињање српских владара у приморским областима гогово је од суштинског значаја за настанак и развој Србије у првим вековима њеног постојања. Оно је много везано и за истраживање обима Србије у споменутом раздобљу. Да ли је могуће да је за све то време реч о Србији од Ливна и Пливе до Ибра и од Саве до Јадранског приморја или је у питању Србија чији је територијални развој текао другачије, поступио и из других праваца од оних на које мисли Рачки. Завршавајући своја разматрања о територијалном развоју Хрватске према југо-истоку, Рачки дословце констатује: "Tiem se načinom južne granice Hrvatske duž mora najkašnje u drugoj polovini XI stoljeća prostirale do Neretve, koja je Hrvatsku dielila od Zahumja.. ." ³⁰⁸ Пошто је констатовао да је током XI века Неретљанска кнежевина изгубила самосталност и да се Хрватска на Неретви граничила са Захумљем и више се приближила Травунији и Дукљи, Рачки се пита: "Je da li je tiem Hrvatska kano veća država na one manje državice kakvu privlačnu moć očitovala?" ³⁰⁹

³⁰⁸ Исто, 89

³⁰⁹ Исто, 92

Поставивши овакво питање, Рачки продужава овим речима: "Na ovo je pitanje glede Zahumja nješto više na pol odgovoreno. Zahumje je i na dalje ostalo samostalnom oblašću pod svojim vladaoци, nasljednici spomenutoga Mihalja, suvremenika hrvatskomu Tomislavu, i sa svojim vlastitim odijeljenim zemljištem. Оно је у битности дијелило судбину једну с Требињем и Диоклион уз другу половину X и уза сав XI век, те је кадшто долазило у тјеснији savez сада с једном сада с другом а сада с објема од њих, у колико је или владалас његов постао господарем уједно требинјским или зетским, или пак о владалас једне од објих постао уједно господарем захумским... Poduzetniji од њих завладали би и сусједном Расом или Србијом. Обично се је водила за првенство борба између Захумја и Зете, док оно на ову у XI веку сбилја не пriedје." ³¹⁰

³¹⁰ Исто, 92

С обзиром на опис који је дат на страни 88. у вези са Мљетом и на оно што досад знамо о Србији тога времена, чуди нас да Рачки из ових збивања искључује Србију свдећи тежњу за предношћу само на Дукљу и Захумље (нема Травуније?), које би успевале да завладају и "susjednim Rasom ili Srbijom". Дакле, после свега што је досад говорио о Србији и њеном обиму, Рачки је овде своди на жртву било Захумља или Дукље, што сигурно не може бити тачно. Процес борбе за превласт међу српским земљама текао је сасвим другачије и у томе се Србија не може никако свести само на Рашку. Рачки заборавља да је границе Србије стално везивао за границе Хрватске, а то је веома далеко од Рашке. Осим тога, Рашкој није могла припадати ни долина Спрече у којој Рачки налази Салинес, наводно један од градова те ране Србије.

Завршавајући поглавље о граници Хрватске према Неретви, Рачки истиче следеће: "Hrvatskoj je dakle ostajalo neretvansko primorje između Cetine i Neretve, a u kopnu do onkraj raztočkoga jezera, i to tako, da je trebižatska dolina pripadala Zahumlju."³¹¹ Прелазећи на питање "... је су ли и даље източне границе напрана Босни остале оне кано и прије?, Рачки одмах констатује: "ni jedne zemlje balkanskoga poluotoka poviest tečajem XI vieka nije tako tamna, jer u izvorih tako oskudna, kano što je povijest Bosne. Za sav taj viek imamo samo jedan siguran podatak, a taj se tiče crkvene poviesti."³¹²

³¹¹ Исто, 94

³¹² Исто, 94

Рачки овде спомиње XI век јер о њему тренутно говори; иначе би мирно могао рећи да је прошлост Босне тамна још од VII века па све до средине XII, па чак извеоно време и после тога. Што се тиче тог податка из црквене историје, Рачки мисли на одлуку римске столице из 1067. године, којом су Дукља, Травунија, Захумље, Србија и Босна потчињене у црквеном погледу надбискупу у Бару. На основу ове одлуке Рачки закључује "da Bosna nije tada spadala na hrvatsku državu, jer se ne može predmnievati, da bi u takovu slučaju podčinjena bila dioklijskoj nadbiskupiji u Baru. Ali odavde ne sledi ni to, da je Bosna i politički sdružena bilo s jednom od onih zemalja, s kojimi je jednoga metropolitu imala. Svaka od onih zemalja bijaše politički autonomna."³¹³

³¹³ Исто, 95

Но, питање политичке аутономије не мора да је онако како Рачки овде каже, јер је на другом месту, на пример на страни 92, говорио да су се владари Захумља, Травуније и Дукље у X и XI веку непрестано борили за првенство. "Poduzetniji od njih zavladao bi susjednom Rasom ili Srbijom. Obično se je vodila za prvenstvo borba između Zahumlja i Zete, dok ono na ovu u XI vieku sbilja ne priede." Као што видимо, ово се не слаже са мишљењем Рачког да је свака од споменутих земаља била политички аутономна. Пре ће бити да ми о Босни, као и о другима, знамо толико мало да се једва усуђујемо да кажемо колико је која у XI веку била политички аутономна, мада је тачно да се у XI веку заоштрава борба између Дукље и Србије, а не само између Дукље и Захумља или Дукље и Рашке. Ни овде ни на другом месту нема смисла Србију изједначавати са Рашком или Рашку са Србијом. То су два различита појма и не треба их мешати један с другим чак ни онда када су Србија и Рашка биле у саставу једне државе. Борба између Зете и Рашке је, у суштини, борба између Зете и Србије за превласт над Рашком, и уопште над српским областима. Рашка у то време постаје постепено веома значајна област српске државе, па се зато, вероватно, њено име понекад употребљава уместо Србије, која се ни пре ни у јеку борбе између Србије и Зете није могла географски свести само на Рашку, јер би нам онда остао необјашњив сав онај простор који смо приписивали Србији од VII до XI века, граничећи га час са Хрватском, час са приморским српским земљама, а неки, видели смо, чак и са реком Савом.

Дакле, припадност Дукље, Травуније, Захумља, Србије и Босне дукљанском надбискупу не мора да буде доказ да је свака од њих била у то време политички аутономна. Одлука папске

столице од 1067. године, по свој прилици, заснована је на територијалном принципу и она, вероватно, потиче од неког врло старог стања које, пре свега, одговара подели хрватске и српске групације на доњу и горњу Далмацију са Цетином као граничним појасом и она нас, као што је раније већ истакнуто, веома много подсећа на стање које су нам приказали састављачи DAI, а касније и Дукљани, када нам је описао црквену организацију дукљанске надбискупије, која, у суштини, одговара овој организацији из 1067. године, али не мора истовремено одражавати и државно-политичко стање поменутих земаља. Закључивши ипак "da Bosna godine 1067. nije pripadala ni Srbiji ni Hrvatskoj, već da je bila samostalna", Рачки се, за потврду, позива на Дукљанинов спомен граница Босне од Дрине до Борове планине: "zemlja tako od gornje Drine do Laba jest Rasa; obje, Bosna i Rasa, jesu mu Srbija."³¹⁴

³¹⁴ Исто. 96

Опредељујући се тако за источну границу Босне на Дрини, при чему се позива на Кинамов податак, Рачком се чинило да је овде морало доћи до неке промене, да се Босна на овој страни проширила, па зато сад каже да Соли више нису у Србији, као што је било у X веку, већ у Босни: "Ali na jugo-iztoku ostale su joj stare granice, pošto je gornje Podrinje i sada spadalo na Rasu, koje je ona župa drinska još uvek sastavnim dielom bila". Као што се види, Рачки ни овде није начисто шта је Србија, шта Рашка. Такав утисак се стиче и кад читамо како описује догађаје средином и у другој половини XI века: "Polovicom onoga stoljeća bjehu Zeta, Trebinje i Zahumje opet ujedinjene. težnja za ujedinjenjem polazi, kako rekosmo, sa Zete; a nije se na same ove primorske kneževine protezala već i na susednu Rasu i Bosnu... Bodin zavlada također Rasom i Bosnom."³¹⁵

³¹⁵ Исто, 98

Само Расу или Расу и Босну спомиње и мало даље. Дакле, одједном од оне простране Србије, коју је сам Рачки протезао од Хрватске до Бугарске, нема ни трага, а место ње се јавља Рашка о чијем пространству Рачки даје неуверљив опис. Он као да заборавља да и Ајнхардов податак о бекству Људевита Посавског "ad Sorabos" тумачи тако као да је Људевит побегао Србима преко развођа које дели воде Уне и Врбаса. Рачки је, чини се, пун противречности и кад описује границе Хрватске у Панонији и Бугарске на Сави и Дунаву, јер се из тога описа види да за исто време простор који је на једном месту приписивао Србији сад приписује Бугарској не дајући никакво објашњење зашто је тако.

Кад погледамо поново шта је све Рачки у овом свом делу говорио о границама Србије, стичемо утисак да је једино вредно пажње приказивање границе према Хрватској и приморским земљама уз повремено добар опис односа између Србије и Босне у старије време. Сав остали период у којем се преплићу спомени Рашке и Србије приказан је са толико много противречности да је немогуће пратити шта је било са Србијом од X до XII века.

Није много лакше пратити ни његова разматрања неких питања из историје ране Србије у још једном делу у којем се преплићу бројни проблеми. Описујући тако географски опсег Самуиловог царства у X и на почетку XI века, о којем иначе говори као о бугарској држави. Рачки у једном тренутку спомиње и "četiri županije ili kneževine, na ime srpska, zahumska, trebinjska i dukljanska, stojeće u dosta rahlom savezu, a župani triju poslednjih priznavali su vrhovnu vlast velikoga župana srbskoga".³¹⁶

³¹⁶ Fr. Rački, Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost, Beograd, 1931, 7

За ове четири жупаније Рачки каже да су се простирале углавном између Ибра и Јадранског мора, а обале мора, каже, да су од изнад Бара до Цетине биле под њиховом влашћу. "Pri sjeveru prostirao se taj savez županija do Save, ali tako da pokrajina oko rieke Bosne

(το χωρον βο ωνα) bijaše sada srbska sada hrvatska". Читајући овај опис и упоређујући га са другим споменима Србије и Рашке, не можемо никако бити сигурно шта подразумева под једним а шта под другим називом. Кад тако на једном месту каже "kada Srbija dođe godine 971 s Bugarskom u vlast grčko-iztočne carevine srbski veliki župan tražio je utočište kod travunjskoga župana; pomoću njegovom bude oslobođen diel Raše"³¹⁷, и кад одмах затим каже како је бугарска царевина захватала источни и југозападни део српске жупаније, па додаје: "Od ove samo kraj na Raši ostade pod svojim županom koj stisnut između silne Bugarske i obsežnijih županija dukljanske, zahumske i trebinjske nije mnogo utjecao u sudbinu srbskoga naroda", ми нисмо у стању да из свега овога стекнемо праву географску слику описаног стања. Никаквог доказа нема да је било онако како Рачки мисли и о положају Босне: "jer Bosna, koja se još polovicom X veka napominje u tiesnoj svezi sa Srbijom, ne dolazi više, pošto je ova podpala, najprije (971) pod bizantsku vlast, onda oslabljena Bugarskom, u nikakav doticaj sa Srbijom"³¹⁸

³¹⁷ Исто 7

³¹⁸ Исто, 8

Рачки нас помало збуњује и овим описом: "Postavši Stjepan Samuel gospodinom Drača i cijele teme bude neposrednim susjedom kneževini dukljanskoj ili Zeti. Ova kneževina uz susjednu travunjsku i humsku bijaše tada jedina predstavnica predašnjega srbskoga državnoga saveza."³¹⁹ Рачки нам није раније подробније говорио о том српском државном савезу, па не знамо да ли у њега треба укључити и читаво подручје до Саве заједно са Босном и да ли у тај савез вала убројати и Рашку? Неизвесност постаје утолико већа што Рачки у некадашњи српски савез почетком XI века уклапа не само Липљанску област, већ и покрајину у опсегу приштинске епархије.³²⁰

³¹⁹ Исто, 38

³²⁰ Исто, 72

Овде се, међутим, Рачки, очигледно, преварио позивајући се на Голубинског, који наводи призренску епископију, а Рачки то тумачи као да је приштинска, али ни липљанска ни призренска епископија немају овде никакве везе са "pređašnjim srpskim državnim savezom". Овај "pređašnji srpski savez" Рачки спомиње и у вези са јачањем Зете у време Стевана Војислава: "Uz dukljansku županiju spadala je tada i davna neodvisla travunjska županija na Stjepana Vojslava, koj je tiem bio dvie županije od nekadašnjega srbskoga saveza pod svoju spravio. Od drugih županija humska stajala je pod županom Ljutovitom, a i Raška, prem u stegnutih granicah, imala je vlastitoga župana."³²¹

³²¹ Исто, 116

Ако бисмо покушали да ово стање прикажемо на карти, тешко бисмо успели, јер нисмо сигурни шта замишља под српским савезом а шта под рашким и како све то хронолошки одређује. Исто тако и при опису сукоба између Византије и Зете у време Ствана Војислава не можемо лако да се снађемо. Рачки каже како је византијски цар Константин XI позвао против Војислава хумског жупана Љутовита, затим рашког жупана и Босанског бана и додаје да су у Цариграду очекивали успех тим више "što je Stjepan Vojslav zalazio i u srbske zemlje čak do (gornje) Drine, tiem tako izazivao zahumskoga župana i bosanskoga."³²²

Кад, међутим, описује сам ток битке 1042. године у Зети, Рачки стално спомиње Србе: " ... Srbliji hotimice uzmicahu ... Ali Srbliji posjedoše klance ..." Зато не знамо на које Србе мисли кад каже да је Војислав залазио у српске земље до горње Дрине, поготово што он и Зећане назива Србима: "Srbski pokret poteče i sada iz Zete, gdje je državna samostalnost srbskoga naroda najbudnija ostala."³²³

³²² Исто, 126

³²³ Исто, 115

Не знамо шта ћемо са Рашком, коју Рачки очигледно укључује у "nekadašnji srpski savez", али је, по свему судећи, у XI веку не сматра изузетно значајном. То се, чини се, види и из једног поређења Хрватске државе у време Петра Кресимира са српском у доба Војислављевог сина Михајла. Рачки ту каже: "Težište obiju država ležalo je tada u području jadranskog mora, i to hrvatska na Krki i Cetini, srpska na Morači i Voјani."³²⁴

³²⁴ Исто, 175

Да је Рашку сматрао српском земљом види се и из овог описа политике Михајлове: "da ne samo učvrsti zajednicu među Zetom, Travunijom i Zahumljem, nego da i Rašu pridruži. Tiem se sbude, kano što je Petar Kresimir uјedinio hrvatske zemlje, tako je Mihalja uјedinio srbske zemlje, izuzam one na jugu predjele, koje su istočno-rimskoj državi pripale"³²⁵ што значи да је Рачки сматрао да српских земаља има у то време и негде јужно од Рашке, али не знамо поуздано да ли заиста мисли на југ, што би још било прихватљиво или на југоисток. То је до данас остало крајње неизвесно.

³²⁵ Исто, 175

Очигледна колебања приликом употребе назива Србија и Зета запажамо и приликом спомена обновљене дукљанско-барске митрополије, којој су, каже Рачки, припале епископије: пулатска, свачка, дривастска, которска, травунска, босанска и српска³²⁶, и тим поводом мало даље каже: "Vriedno je istaknuti i to, da se umjelo izhodonti, da se ne samo Travunija i Srbija nego i Bosna podvrgne dukljansko-barskoј metropoliji ..., pa i snaga zetske kneževine bješe usredotočena na Voјani i skadarskom jezeru..." Рачки ни овде, као ни у ранијим случајевима, не покушава да објасни шта замишља под Србијом а шта под зетском кнежевинам. Но, то као да објашњава на другом месту говорећи о успесима зетског краља Бодина: "Tiem je načinom Budin opet uјedinio Srbske zemlje u porečju Zete, Raše, gornje Bosne i Drine, te postao gospodarom davnih srbskih županija. Uređujući ove zemlje obazrio se Budin na davni oblik njihove suvislosti, te je povjerio jih posebnim županom, postaviv u Raši Vukana, u Bosni Stjepana, a primiv od njih zakletvu vјernosti."³²⁷

³²⁶ Исто, 176

³²⁷ Исто, 243

Ипак, ни ово нас објашњење не може задовољити и то не само због тога што све назива српским земљама, већ и због тога што у давне српске жупаније не убраја и Травунију и Захумље, па ни онај део који се непосредно наслањао на хрватске земље, а спомиње Рашку за коју се оправдано може сумњати да је припадала давним српским жупанијама. Рачки је, међутим, убеђен да је тако и то особито испољава описујући сукобе Византије са Зетом крајем XI и почетком XII века на граници:

"Ovo zemljište postade priepornim između carevine i raške župe. Prema tomu u ovom drugom razdoblju ističe se ime raškoga župana Vlkana kojega je Budin onamo postavio bio. A nije ni čudo, ako se u obzir uzme onaj krhki одношaj, koj je obstojao iz među srpskih župana i velikoga župana. Sada, prema borbi, koja se razmetnula s carevinom, postaje Raška, ili strogo srpska župa, svaki dan znamentijom."

Рачки је ванредно лепо истакао да од друге половине XI века Рашка постаје све значајнија с обзиром на то да су готово све борбе против Византије од тог доба започињале непосредно из Рашке и суседних крајева, али се не можемо никако сложити са Рачким да је Рашка "strogo srpska

žira", поготову ако је тиме хтео да каже да је Рашка једна од давних српских жупанија. Према нашем садашњем знању, за такву тврдњу нема основе.

НЕКА РАМБООВА ЗАПАЖАЊА О РАНОЈ СРБИЈИ

Мада је, кад је било речи о Србима, своје закључке заснивао, углавном, на старијој литератури, а из свога времена користио претежно Рачког (Осјена Izvora ...), Рамбо је, ипак, у неким случајевима имао и другачије мишљење. Када је реч о етничкој припадности становника Неретљанске области, Травуније, Дукље и других, Рамбо каже како је Порфиригенит веровао да су припадали српској раси, али одмах додаје како су Дукљанин и млетачки хроничари забележили да су те области припадале Црвеној Хрватској. При том се Рамбо позива на Рачког, који је на једном месту за Порфиригенита рекао да је "slab narodopisac."³²⁸ Па ипак, кад је Рамбо на другом месту опет споменуо мале јадранске државе: Паганију, Захумље, Конавље, Травунију и Дукљу, рекао је да се оне историјски не могу одвојити од Србије мада изгледа да су етнички припадале Хрватској³²⁹

³²⁸ Alfred Rambaud, L'Empire Grec au dixieme siecle. Constantin Porphyrogenite, Paris, 1870, 77

³²⁹ Исто, 452

Прелазећи на опис географског положаја Србије одмах пада у очи да се Рамбо, као ни многи његови савременици, није сналазио са Порфиригеновим подацима. Приказујући Србију X века, он каже да се дотицала истовремено и Дунава и Јадрана. Страну окренуту Дунаву Рамбо назива правом Србијом (Le versant du Danube, c'est la Serbie proprement dite).³³⁰

³³⁰ Исто, 453

Рамбо је разумео да је Порфиригенит Босну споменуо западно од дунавске Србије. Што се тиче јадранске стране, Рамбо каже да је на том смеру, односно у том крају, Порфиригенит разликовао четири или пет кнежевина, при чему спомиње Дукљу, Травунију са Конављем, Захумље и Паганију. Најзад, додаје Рамбо, Србији X века припадао је и један планински крај, један плато, над којим су према северу доминирали Златибор и Копаоник, а према југу Дурмитор и Мокра гора. "Овај брдски предео је, продужава Рамбо, физички центар старе Србије, положај који повезује њене две стране". Истичући повољни географски положај Рашке, Рамбо каже да је она од XII до XIV века, од Немање до Душана, постала центар Србије, а у једном моменту, каже, и центар хеленско-словенског света.³³¹

³³¹ Исто, 454

Мада је Рамбо на почетку, као што смо видели, испољавао недоумицу у односу на етничку припадност словенског становништва од Дукље до Цетине, касније, кад је спомињао неке моменте из њихове историје, Рамбо о њима говори једино као о саставним деловима приморске Србије, истичући да су се Паганија и Босна током времена издвојиле из Србије. Спомињући остале делове Србије, од дунавске до јадранске, Рамбо их назива овим именима: права Србија (Serbie propre), Дукља и Захумље и Рашка. Овде је његова права Србија вероватно она коју је споменуо на страни 453: "Le versant du Danube, c'est la Serbie proprement dite, a l'ouest de laquelle Constantin VII mentionne deja le canton de Boson."³³² али како уз праву Србију посебно наводи Рашку, као да је очигледно да је ту праву Србију замишљао негде између Рашке и Босне, само што по његовом опису не можемо да утврдимо шта је све захватала. Једино што наслућујемо јесте да је та права Србија исто што и његова дунавска Србија.

³³² Исто, 455

То као да се чак и јасно види из Рамбоовог размишљања о архонтима у тој раној Србији. Закључивши да улога Рашке у X веку још није била започела, Рамбо се у следећој реченици пита: "Што се тиче дунавске Србије, како је она могла да господари Јадраном? Како је могла једна равничарска земља да наметне своју помоћ над тим суровим малим земљама босанских Алпа?" Одговор на ова питања Рамбо налази у томе што сматра да је постојао један архонт Србије, али да су и мале јадранске државе имале своје архонте, које је признавала византијска канцеларија и који су с тешком муком дозвољавали супрематију дунавског архонта.³³³

³³³ исто, 457

Ову дунавску Србију Рамбо спомиње и кад говори о збивањима у време Часлава. Заправо, он сматра да је Часлав владао баш том дунавском Србијом, за коју каже да је упркос њеном поновном насељавању за време Часлава почела да слаби зато што је изгубила своју стару супрематију над приморском Србијом. Кад је Порфиригенит, продужава Рамбо, почео да описује историју и грађанске ратове у великој Србији. (*de la grand Serbie*), отпочела је већа улога малих Србија (Дукље, Травуније, Захумља, Подгорје).³³⁴

³³⁴ Исто, 466

Као што смо видели, мада је спомињао Рашку, особито њен повољни географски положај, Рамбо очигледно не сматра да је у раној историји Србије Рашка играла неку значајнију улогу. Ту улогу Рамбо јој приписује тек од Немање, а за време цара Душана Рашка је, каже, постала исто што и Србија, и Србија је од тада и била позната само под именем Рашке, "али додаје Рамбо, ни Дукља ни приморска Србија нису у X и XI веку биле мање славне" (подвукао Р. Н.).³³⁵

³³⁵ Исто 468

Мада је писао у време када је домаћа историографија тек почела да се подробније бави далеком прошлости Срба и Хрвата, Рамбо је ипак запазио неке појединости које није могао наћи у малом броју тих радова, већ је своје закључке доносио углавном на основу сопствене анализе и размишљања. Иако не схватамо најбоље његову дунавску Србију, његова запажања у вези са улогом приморских српских земаља и Рашке готово да у целини можемо прихватити.

ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ НАРОДА А. МАЈКОВА

У своје време ова Мајковљева књига је била радо читана и цитирана и, несумњиво, извршила је одређени утицај на касније писце српске историје. Због тога нас мора интересовати како је Мајков гледао на проблем настанка и развоја српске државе.

Своју Историју српског народа Мајков започиње овим речима: "У другој четврти седмога вијека (636—638) дођоше за Хрватима на тракијско полуострво Срби и населише се покрај Хрвата. За насеље њихово први нам каза Константин Порфиригенит; а Шафарик га у својим, Старожитностима и на карти својој показа по најновијем напретку у науци. Видимо Србе где заузеле земљу између воде Мораве, Дунава, Саве, Врбаса и Цетине, Адријатског мора, Скадарског језера и воде Дримца, Ибра и Српске Мораве. Главне планине дијелише сву Србију на двије половине: у западној бијаху области Неретва, Хум, Травунија и Зета; а у источној Босна и права Србија."³³⁶

³³⁶ А. Мајков. Историја српскога народа. С руског превео Ђ. Даничић, Београд, 1876, 1

Читајући овај приказ, пада нам одмах на ум да је, по свој прилици, састављен из три извора: из података у DAI, из Дукљаниновог описа и из стања територијалне распрострањености Србије негде око XIII века. Наравно, та три стања из три различита хронолошка раздобља нису могла бити приказана уједно на овај начин. Мајков је неспретно приказао и поделу Србије на два дела, на западну и источну, при чему је, на пример, у западну убројао Зету, а у источну Босну, јер се Босна у односу на Зету налази северозападно. Али Мајков има доста и веома корисних запажања. Питајући се, на пример, како су ове земље стајале међу собом до Стефана Немање, Мајков одговара да сматра да су те земље биле пре Немање свака за себе и да Немањини синови и каснији летописци не говоре узалуд да је "сабрао српску земљу."³³⁷

³³⁷ Исто, 1

Он чак наводи и ред којим је, како мисли, долазило до превласти над свом српском земљом. Он сматра да су то право испољавали најпре велики жупани из Деснице, па затим из Дукље и најзад из Рашке. При том Мајков примећује да нема разлога да се мисли да су се све српске земље добровољно покоравале њиховој власти. Овде опет пада у очи једна Мајковљева недоследност. Наиме, он је раније, поделивши сву Србију на источну и западну, у источну ставио Босну и праву Србију, а кад је затим подвукао како "велики жупани праве Србије, најпре из Деснице, па потом из Дукље и напоследку из Расе често доказиваху своја права на сву српску земљу", испало је да је и Дукља била саставни део праве Србије. Сличне недоследности има и у каснијим излагањима, што очито показује да ни Мајкову није било сасвим јасно како су текли догађаји до Немање.

Прелазећи на Немањин период, Мајков полази од неизвесне генеалогije Немањића истичући да је 1120. године велики жупан постао Бијела Урош "за којега домаћи летописци пишу да се од њега народило племе Немањино и да је он дјед Немањин."³³⁸ Што се тиче области у којима Немања почиње да влада, Мајков спомиње Топлицу, Ибар, Расину и Реке и при том каже: "Немањи дакле допаде југозападни угао праве Србије..."³³⁹ што је искључено, јер бисмо се морали питати где је био североисточни део те праве Србије у оно време? Вероватно да је Мајков мислио на западно поречје Јужне Мораве, што је, такође, за оно време неприхватљиво. Мајков се није најбоље сналазио ни у другим појединостима географске природе чим на спомен праве Србије надовезује "где тецијаше Ибар и гдје лежаху мјеста: Топлица близу ушћа воде Косалнице, Ибар на води Студеници и Раса на води Рашки или Расини."³⁴⁰

³³⁸ Исто, 3.

³³⁹ Исто, 4.

³⁴⁰ Исто, 4. Кад Мајков каже: "Ибар на води Студеници" по свој прилици није у праву. Осим варошице Ушћа на самом саставу Студенице и Ибра, на речици Студеници нема другог насеља те врсте. Као што је познато, на многим картама XVII и XVIII века, па чак на неким и из почетка XIX века, на реци Ибру, чији је ток приказан веома нетачно, топографским знаком означено је место са називом Ибар. Мада је због нетачно приказаног тока реке тешко тачно одредити положај места стичемо утисак да је реч о положају данашње варошице Рашке. И биће да се и Ибар Томе Саског односи на положај данашње Рашке:

"Ibar, Ibarum, oppidum mediocre, amni cognomini adiacet" (Joannes Tomka Szaszky, *Introductio in orbis antiqui et Hodierni Geographiam in duos tomos divisa..... et studio Joannis Severini. Editio altera, Posonii et Cassoviae MDCCLXXVII, 650*). Ако прихватимо, како се у овој књизи предлаже, да је Толсто брдо (Дебело брдо), недалеко од варошице Рашке, било у раном средњем веку на граници жупе или области Рашке према североистоку, онда бисмо могли са више вероватноће заклучити да је место Ибар било на положају данашње варошице Рашке и да је на том правцу

означавало почетак жупе или области Ибра, с обе стране реке од ушћа Рашке до Ушћа Ибра у Западну Мораву, обухватајући и део Копаоника на којем се, на том сектору та област граничила са Топлицом и Расином. Вероватно да се на исто место односи и назив Hilbar, који је на неким аустријским картама из XVIII века, иначе картографски доста нетачним, уцртан негде у севернијем делу Копаоника, приближно према ушћу реке Рашке у Ибар. И архитекта др. Ђ. Симоновић у својим драгоценим историјско-географским истраживањима подручја средњовековне Србије бележи област Ибар, на једној досад необјављеној карти, приближно на истом простору, што може да буде од значаја, јер је Б. Симоновић од тог резултата дошао на друга начин него што је то учинио писац ове књиге.

По свој прилици, Мајков је овај опис сачинио према некој нетачној карти Србије. Али, да поновимо, Мајков је несумњиво имао и лепих мисли, и свакако тачних. Тако, поводом деобе земље, Мајков примећује да "нема сумње да су синови добијали дијелове од државе очине за Немање и последије њега, премда у мањем смислу... Најприличније је да су браћа сваки на своме дијелу, а под старијим братом држали Србију за заједничку државу свога племена, чега ради признаваху над собом власт старијега брата и договараху се међу собом. Ријечи, овом земљом српском може да нијесу узете за један дио српске земље него за сву њу."³⁴¹ Занимљиво је да Мајков на једном месту, позивајући се на Енгела, каже: "За неко вријеме припадале Немањи и Неретва, која одавно бијаше отпала од Србије и бијаше једне среће с приморском или хрватском Далмацијом." Кад је било то "одавно", Мајков објашњава у следећој реченици када каже да је последњи пут била под влашћу српског жупана Петра 917. године,³⁴² што значи да је, по Мајкову, и до 917. године била под влашћу српског жупана. Могли бисмо се питати под влашћу жупана које Србије, Мајковљеве праве Србије сигурно не, већ неке која се налазила негде у непосредној близини Неретљанске области, што је једино и разумљиво и што одговара нашем већ толико пута истицаном убеђењу да овде може да буде реч једино о Порфиригеновској "садашњој Србији".

³⁴¹ Исто, 6.

³⁴² Исто, 9

Но, Мајкова су интересовали и други појмови, који су му изгледали значајни за боље објашњење збивања у Србији. Тако се зауставио и на појму Далмације, заиста значајном и не увек јасном. Њега особито интересује шта су стари српски писци замишљали под Далмацијом. Повод му је пружио навод у једном безименом летопису који Немању назива "великим жупаном и самодржавним господином свију српских земаља, поморја к западу и Диоклитије и Далмације и Травуније к Истру."³⁴³

³⁴³ Исто, 9

Мајкову пада одмах у очи да се овде Далмација спомиње уз Дукљу, те на основу тога закључује "да су под Далмацијом разумијевали дио Зете или иначе горњу Зету, која се сад зове Турска Арбанија. Далмацији по њиховој мисли [Бандурија и А. Дандола] без сумње припадале Скадар и арбански градови: Бар, Олгун, Љеш, Драч, које најпре држаше Грци а последије Срби."³⁴⁴ Сматрајући тако да под Далмацијом на овој страни треба разумети део између Дукље и Драча, Мајков тиме, мало касније, објашњава зашто у титулама неких српских владалаца, Немање, Стефана Првовенчаног и Душана нема Зете. Он сматра да је то зато што је она замењена Дукљом и Далмацијом.³⁴⁵

³⁴⁴ Исто, 10

³⁴⁵ Исто, 11

Мајков посвећује Зети посебну пажњу дајући на почетку овакво образложење, јер се "јасно каже значење њезино тијем што се мимо све остале српске земље назива дједина. У доцније вријеме Зета бијаше особина српских краљева и царева, које се подудара с именем дједина рода Немањина; ... бијаше Зета особина српских владоаца, коју за живота свога даваху својој родбини, синовима, удовицама итд."³⁴⁶ Задржавајући се на Зети, Мајков користи прилику да истовремено објасни разлику између појмова "дједина" и "отачаство", јер се ти појмови јављају баш у време Немањино и то "дједина" управо, како Мајков мисли, у вези је са Зетом. "Дједина је, сматра Мајков, стара породична држава, тако рекавши, колијевка и постојбина роду; а отачаство је што је остало од оца, које је могло бити стечено и по томе могло допасти и недопасти нашљеднику... По томе оточаством се називају све земље, у једном смислу са српском земљом."³⁴⁷

³⁴⁶ Исто, 11

³⁴⁷ Исто, 12

Наводећи неколико примера у којима се спомиње "дједина" Мајков затим закључује "... држим да је Зета била особина племена Немањићскога мимо све друге нашљедње и стечене земље српске и које нијесу биле српске, од којих разликујући се зваше се дједина ... Све пак остале земље, које дођоше под српске владаре, зваху се отачаство или још чешће само земља."³⁴⁸ Питање је да ли је Мајков увек у праву кад овако тумачи ова два појма, а готово је сигурно да није у праву кад у продужетку даје овакво објашњење за Рашку: "И само стара мала Рашка још не увеличана освојеним земљама, која Немањи оста од дједа и оца, названа би дједином у истом смислу у ком и Зета. Дру-

гим ријечима Немања наслиједивши на један начин и Расу и Зету, саједини им донекле значење за себе и назва дједином и једну и другу." Не бисмо се сложили ни са оваквом његовом констатацијом: "Немања стече правој Србији господство над свима српским земљама и све их уједини."³⁴⁹ Као што не знамо од којег је деда и оца Немања наследио Рашку, тако смо исто у неизвесности и која је то права Србија ујединила остале српске земље и које су то земље биле.

³⁴⁸ Исто, 13

³⁴⁹ Исто, 14

Праву Србију Мајков спомиње и кад говори о Босни: "Босна је негде била српска жупа са свијем под влашћу праве Србије."³⁵⁰ Мајков даље тврди да је Босна 1120. године постала бановина. Босну, каже Мајков, "Рашки жупан и кнез српски Бијела Урош даде у мираз уз кћер зету своје угарском краљу Бели II. Од тога доба све до Немање Босна оста с Угарском ..." ³⁵¹ Мајков се, као што видимо, определио за 1120. годину као годину кад је Босна пала под угарску власт, мада је та година у ствари неизвесна. Не знамо како је Мајков дошао до закључка да је правој Србији "пређе" припадала и Мачва. Ако мисли на најстарије време сигурно је да није у праву. За Хум ће Мајков бити у праву кад каже да је после Немање "прелазио из једнијех руку у друге". Чудно је, међутим, да се Мајков за Травунију пита: "не зна се је ли она свагда припадала Србији или је с Хумом у једно вријеме прешла к Босни?", кад је на почетку у сву Србију као један од западних делова убројао и Травунију.³⁵²

³⁵⁰ Исто, 145

³⁵¹ Исто, 145

Нема сумње да је Мајков имао доста добрих запажања, али што се тиче тумачења појма Србије и њеног територијалног пространства од најстаријих времена очигледно је да се није сналазио.

СТОЈАН НОВАКОВИЋ О НАСТАНКУ И РАЗВОЈУ РАНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Међу најзаслужније истраживаче и писце, који су посебно проучавали настанак и далеку прошлост Србије и српске државе, ваља на првом месту истаћи Ст. Новаковића. Његово знаменито дело "Земљиште радње Немањине", узето у целини, још увек је незаменљиво, али се понекад морамо ипак запитати да ли је био у праву дајући све оне оцене и закључке. Кад је, на пример, описивао Рашку, Новаковић је рекао да се "за рана" рашком земљом, односно Рашком, прозвао "тај предео средњег Ибра, Ситнице и Лима с околним крајевима чије је средиште било у Расу."³⁵³

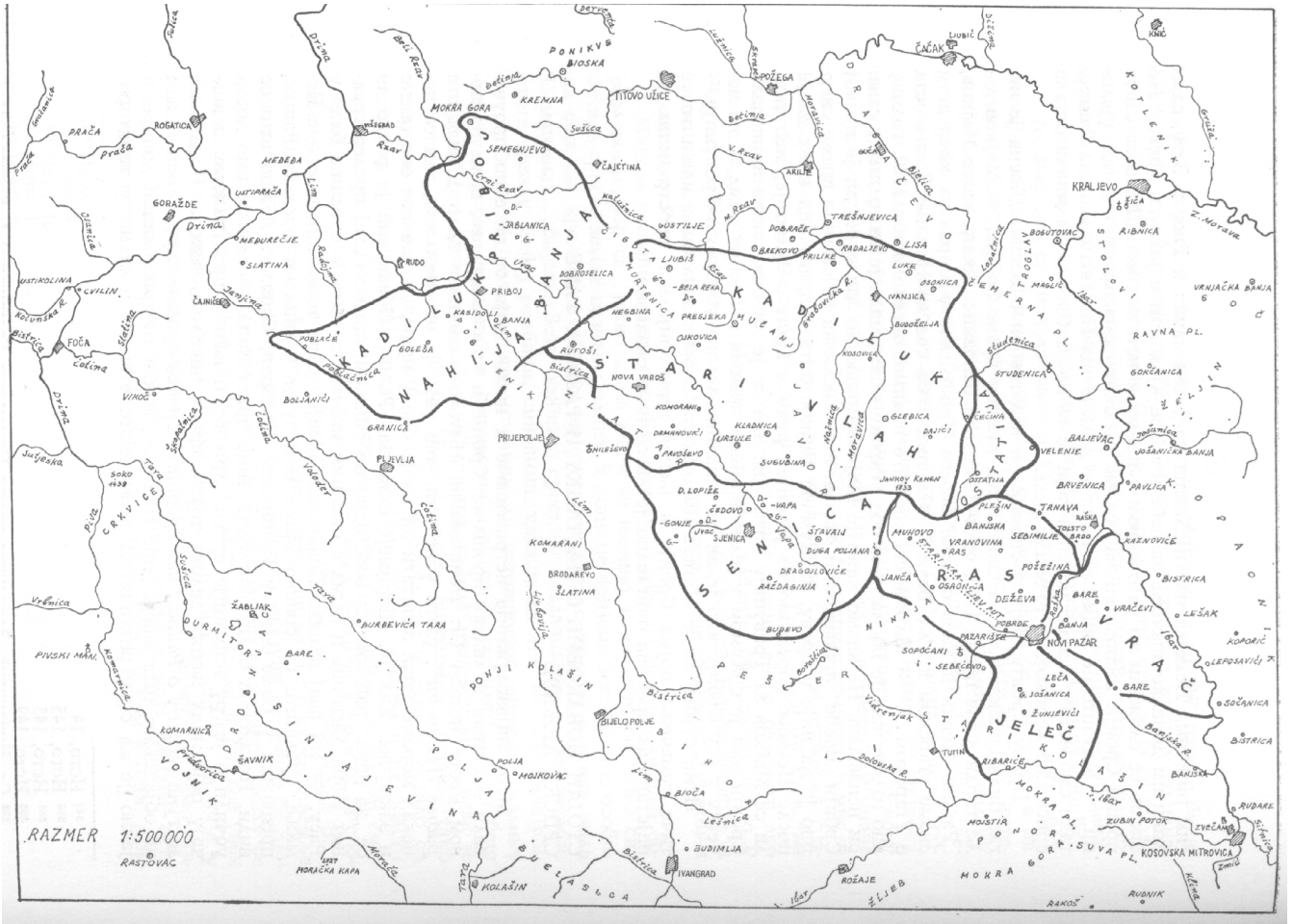
³⁵³ Ст. Новаковић, Земљиште радње Немањине, Годишњица I, Београд, 1877, 167

На овај приказ Новаковић додаје: "Пре тога, нарочито пре Немање, средиште се српско држи поменутог узвишеног предела Рашке, прешавши у боље дане у Приштину, Призрен, Скопље ..." Као што се види, Новаковић овде, очигледно, није присталица онога што смо досад уочили о језгру најраније српске државе, о њеном пространству и значају појединих њених делова током првих неколико векова. Новаковић заступа теорију о Рашкој као средишту српске државе "пре Немање", али не објашњава шта значи "пре Немање", докле то хронолошки допире, а јасно је да су у различитим временским етапама и стања у територијалном погледу било различита, као што је, чини нам се, јасно и да српско средиште "нарочито пре Немање" није уопште било на узвишеним пределима Рашке. Заступајући тако, како бисмо рекли, једну тешку заблуду, Новаковић је, рекло би се, упао и у другу заблуду овом констатацијом "Борба Бугара и Византинаца, која се напоследку, свршила падом Бугара (1018), није давала много земљишта развијању још нејаког српског племена. Над већим делом потоњих српских земаља владали су на обред Бугари и Византинци. (подвукао Р. Н.)." Овде није реч само о Новаковићевој интерпретацији пораза Самуилове државе, већ и о убеђењу да је тада, у првој четвртини XI века српско племе било нејако и да су над већином потоњих српских земаља владали наизменично Бугари и Византинци. Пре свега, не може некако бити тачно да је тада српско племе било нејако, јер би онда било необјашњиво како би већ крајем XI и на почетку XII века српска држава, или боље речено дукљанско-српска, под Бодином успела да обједини доста велики простор. Новаковић је то рекао вероватно зато што је у овом делу средиште српског племена везивао искључиво за Рашку, која је у то време заиста била мало значајна.

Тешко је, засад, доказати колико је Новаковић у праву и са "потоњим српским земљама" којима су наизменично владали Бугари и Византинци. Ево због чега. Под потоњим српским земљама, рачунајући од прве половине XI века, он је могао сматрати само оне области које су биле источно од Рашке и Зете или можда и од Метохије, али ми не знамо ни за један извор који та подручја јасно и поуздано убраја у Србију, осим ако Новаковић под "потоњим српским земљама" није мислио на земље које ће Срби тек заузети. У сваком случају, морамо рећи да ми још увек нисмо сигурни какав је све етнички састав покривао сва она подручја која ће касније, постепено, од друге половине XI века бити укључивана у састав српске државе. Да је све то од увек припадало српском племену, онда бисмо, уз оно што о српском племену знамо на простору од Цетине и Врбаса или од Уне па све негде до Копаоника, морали бити далеко и од помисли о неком нејаком племену. Из ових разлога неубедљиво звучи и ова Новаковићева опаска: "Српско

племе могло је нешто чинити, и чинило је у пределима Ибра, Лима, Дрине и Западне Мораве. Даље јужно земље су тада бивале под Грцима или под Бугарима; предели северних падина нарочито к Сави (стара Мачва и Босна) ретко се помињу и види се да су имали веома колебљиву судбину."³⁵⁴

354 Исто, 170

Карта Старовлашког и Новопазарског кадилука и нахије Бање кадилука Прибој (Према једном турском попису из 1708. године) У напомени: кад је овај рукопис био завршен из једног саопштења колегинице Радмиле Тричковић сазнао сам за податке у турском попису из 1708. Са дозволом колегинице Тричковић ови су подаци картирани и две карте у овој књизи резултат су њеног проучавања. Тумачења о географском положају и величини Рашке заступљена у овој књизи углавном се поклапају са стањем добијеним на основу горњих података, мада би, да је писац за њих раније знао, само расправљање о Рашкој било и нешто другачије. Овим захваљујем колегиници Тричковић на заиста корисним подацима.

Као што се види, Новаковић опет даје предност само Рашкој, што је неприхватљиво, а сасвим је неразумљиво зашто су одједном споменуте стара Мачва и Босна, јер је то у нескладу са оним што је раније говорио о Рашкој и о нејаком српском племену. Ипак, чини нам се да је овде највећа заблуда што Новаковић сматра да је српско племе из средишта у Рашкој "могло нешто учинити, и чинило је у пределима Ибра, Лима, Дрине и Западне Мораве", јер ако је тачно што смо досад учили пажљивом анализом извора и праћењем онога што су старији историчари говорили, развој је био сасвим другачији: Ибар, Лим и Дрина ушли су у интересну сферу Србије и српске

државе не из Рашке, већ из старог средишта српске државе у приморским областима и у Загорју (Подгорју). Развој је, дакле, текао са запада према истоку а не са истока према западу. Док је, као што се зна, "Земљиште радње Немањине" посвећено, пре свега, расветљавању стања и прилика крајем XII и почетком XIII века, за проучавање ранијег периода и стања српске државе од ванредног је значаја Новаковићево дело Српске области X и XII века, у којем писац највећим делом успешно разрешава географске и неке историјске податке које наводе Порфиригенит и Поп Дукљанин. Новаковић ово своје драгоцене дело почиње анализом података о приморским областима и утврђивањем географских положаја Зете, Требиња, као и Хума и Неретве, и кад је тај посао завршио, у закључку је констатовао да је Порфиригенит оставио у погледу граница многа питања без одговора. Писац се зато пита "Кома је припадао планински део око горњег тока Неретве, да ли Србији или Захумљу?"³⁵⁵

³⁵⁵ Ст. Новаковић, Српске области X и XII века. Гласник СУД XLVIII Београд, 1888, 59

Већ се из овог питања види да Новаковић приморске земље није убрајао у Србију, вероватно зато што је сматрао да је "средиште српско" било на узвишеном пределу Рашке. Са оваквим схватањем као да је у складу и ова Новаковићева опаска: "Он је [Порфиригенит] на сва ова питања дао кратак одговор: да се захумска земља с горње стране граничи Србијом. Међутим, Србији није ни утолико обележио границе колико видимо да је обележио приморским земљама. Где су дакле границе Србије којима су се, по његовом казивању, граничиле приморске земље с горње стране? Одговор на тако прецизније питање К. Порфиригенит оставио је нашем нагађању."³⁵⁶

Размишљајући, затим, какав би се одговор могао дати Новаковић каже: "... и с тога држим да у планинама међу Мостаром и Сарајевом, међу Благајем и Плевљем, у време К. Порфиригенита није било правих граница ... По свој прилици тога ради ми касније налазимо где се планински предели око Кома и Дурмитора међу Гацком и Пљевљем и Дукљом јављају као неки засебан предео. Толико што се тиче граница горски."³⁵⁷

³⁵⁶ Исто, 59

³⁵⁷ Исто, 60

Овде је Новаковић, по свој прилици, у праву кад каже да на поменутом простору у X веку није било правих граница, али је помало чудно да он за тај заиста "засебан предео" не налази никакав назив кад Порфиригенит доста јасно баш тај предео има у виду кад за приморске области каже да се планинским странама граниче са Србијом, а Дукљанин за то исто подручје има назив Подгорје и у њему чак распознаје читав низ жупа. Дакле, Новаковић, барем на овом месту, ниједну од приморских области не убраја у Србију. Шта је он подразумевао под Србијом као да најбоље објашњава у одељку Рашка и Босна: "Оба извора (Порфиригенит и Дукљанин) ... не деле Босну од Србије, ни Србију од Босне; обе те две области стављају као једну географску целину. Обадва представљају Србију као главно име за оне пределе кроз које теку притоке Саве и Дунава, а Босну као предео Србији потчињен. Дукљанин који појединости познаје боље но К. Порфиригенит, меће према Босни, као једном одељку Србије, у једну линију Рашку, као други одељак Србије. И један и други писац деле такву Србију од Далмације (горње и доње) или од приморских области по извесним добро познатим знацима, водећи између њих границу венцем горским, који овде обара на једну страну мору Јадранском, а на другу Сави".³⁵⁸

³⁵⁸ исто, 88

Као што се види, Новаковић је овакав положај Србије прихватио идући готово у потпуности за Дукљаниновим подацима, јер састављач 30. поглавља DAI приказује само општи

смер у односу на разграничење Србије према приморским земљама и Хрватској. У овом Новаковићевом опису општег географског положаја Србије чудно звучи ставка да је "Босна предео Србији потчињен". То не само да чудно звучи, већ је, чини се, и неприхватљиво, поготово кад имамо у виду овај Новаковићев закључак о неким граничним појасевима те Србије: "Према томе би (онда планински венци, који деле воде Приморју и Уни на једну, а Врбасу и Сани на другу страну, венци што су на линији Хлевна и Гламоча — били у том правцу најзападнија граница Србије."³⁵⁹

³⁵⁹ Исто, 88

Како је и кад у далекој прошлости Босна могла бити потчињена Србији ако се већ сматра да је у то рано време и сама била саставни део Србије? Новаковић говори вероватно зато што под Србијом подразумева у првом реду Рашку, па онда сматра да је та Србија (Рашка) у своје време захватала и Босну развијајући се са истока према западу. У сваком случају, Новаковић се овде у нечему преварио.

Наравно, расправљајући даље о западним границама Србије, Новаковић је морао дотаћи и питање источне границе тадашње Хрватске. Он о томе закључује следеће: "Ништа, дакле, нема што би нас овлашћивало да Хрватску Порфиригеновину ширимо у предео Сана и Врбаса већма него што он сам каже и објашњава ..."; "То значи да се граница географске Хрватске доиста није ширила на исток даље од природних граница поморске провинције на оном месту, звала се она којим му драго именом."³⁶⁰ Позивајући се мало даље на Дукљанинове податке о подели Србије на Босну и Рашку, при чему се задржава на оријенту *mons Pini*, као и на причању истог писца о хрватско-босанском рату око Ускопља, Луке и Прева, Новаковић сматра да на основу свега може да каже "... па бисмо о свему томе имали још једно старо сведочанство да је западна граница босанска ишла не Врбасом него венцем планинским отприлике Борова Глава — Виторог — Грмеч."³⁶¹

³⁶⁰ Исто, 91

³⁶¹ Исто, 98

Овде је занимљиво да сазнамо шта нам Новаковић каже о својим разлозима за овакав закључак: "Све ово писано је зато да би се оборило криво мишљење Шафариково да су се на Врбасу граничили Срби и Хрвати, које је настало опет само отуд што је К. Порфиригенит казао да су Срби заузели Босну, а Хрвати онај део Приморја који је према Босни, а на основу томе што се међу жупанијама помиње жупанија Плива. Одатле се и само одатле изводило да је Босна до Врбаса стара Хрватска X века ... Томе пак схватању, да је Врбас источна граница Хрватске а западна Босне, и да се по белешкама К. Порфиригенита на тој реци граниче прва насељења Срба и Хрвата, јасно се противи, осим горе наведених записа из старине, који упоредо с К. Порфиригеном друкчије говоре, и сувремено географско знање самога народа ..."³⁶²

³⁶² Исто, 105

Као што се види, Новаковић је, образлажући своје противљење Шафариковом мишљењу, изнео и два своја тумачења с којима се не можемо сложити. Наиме, колико је познато, Порфиригенит нигде није рекао да су Срби приликом досељења заузели Босну, већ ми то закључујемо једино из његовог спомена два насељена, града, "у области Босне", затим из његовог описа граница суседних области, али највише из описа Дукљанинове Сурбије. Због тога помало зачуђује да Новаковић приписује Порфиригеновину нешто што овај није уопште рекао, а сасвим запоставља Порфиригенов податак да су Травунију, Захумље и Паганију населили они исти Срби који су, по њему, морали населити и Босну. Исто тако чудно звучи и Новаковићево

тумачење по којем су Хрвати заузели "онај део Приморја који је према Босни", јер је то у пуној противречности са свим оним што је говорио о Травунији, Захумљу и Паганији стављајући Хрватску западно од најзападније приморске области и, као што смо видели, западно од линије Борова глава — Виторог — Грмеч. Како су онда могли Хрвати да заузму неки део Приморја према Босни, и то према Босни у којој Порфиригенит спомиње само два насељена града? Прелазећи после овог на разматрање источне границе Србије, односно Босне и Рашке, Новаковић се најпре пита "на коме је месту та јужна, југоисточна граница?" а онда се одмах задржава на већ познатом Порфиригениновом податку: "И они га здрава допратише до граница, до Расе". Наводећи овај податак, Новаковић закључује: "Изреком, дакле, овде каже К. П. где је била граница међу бугарском државом IX—X века и Србијом; он је меће на границе области Расе."³⁶³

³⁶³ исто, 110

Да се Новаковић задржао само на овој формулацији не бисмо знали на које границе Расе мисли, на западне или на источне, али он то објашњава прелазећи одмах на Дукљанинове оријентире за источну границу Србије од Дрине "usque ad Lariam et lab. quam Rassam vocavit", што Новаковић исправља у "usque ad Lariam et Lab, quam Rassam vocavit", сматрајући да "Laria или Lariam тешко може бити што друго до област Приштинска, у којој је Косово поље..."³⁶⁴ Пре него што се одлучније определио за источну границу, односно за југоисточну границу Рашке, Новаковић је навео и нека места из казивања Ане Комнине, па је онда закључио: "Горњи дијел долине којом поток Ситнице тече у Ибар, бјеше царевине, доњи пак српски; онде Звечан (Звечан), овдје Липљан бијаху мјеста, о којих су се оба непријатеља опирала... Јер су на Ситници и биле границе између области Липљанске и Рашке."³⁶⁵

³⁶⁴ Исто, 111

³⁶⁵ исто, 121

Мада је, као што смо раније видели, веома тешко установита источну и југоисточну границу Рашке до XII века, чини се да можемо одмах рећи да је Новаковићево мишљење да је граница између области Липљанске и Рашке била на Ситници, неприхватљиво. Неприхватљиво би било чак и онда да је рекао да се налазила код ушћа Ситнице у Ибар, јер само ушће реке не може бити граница између две области са пространим подручјима. Ако смо раније добро анализирали изворе за просторне односе међу појединим областима у IX—X веку, онда се овај опис источне и југоисточне границе Србије тешко може прихватити, јер је питање да ли је Рашка у то време и била укључена у Србију, односно у српску државу.

Кад је тако завршио са одређивањем источне (југоисточне) границе, Новаковић констатује: "Још је остала западна граница Рашке или граница која је била међу Рашком и Босном". Наравно, за утврђивање ове границе главни ослонац му је било Дукљаниново казивање, али уз њега додаје и Кинамову опаску о Дрини као граници између Босне и Србије. "Па ипак, примећује Новаковић, као да није тако тврдо да је Дрина, т.ј. да је баш линија којом тече вода њезина, била граница међу Босном и Србијом."³⁶⁶

³⁶⁶ Исто, 127

Као један од разлога што овако мисли Новаковић наводи Дукљанинову Дринску жупанију. Пошто је размотрио где се Дринска жупанија могла налазити, Новаковић закључује: "Онда се источне границе Босне за то време не могу замишљати на Дрини, него на западним висовима између десне стране Босне и леве — Дрине." Дајући овакав закључак, Новаковић се позива на Руварчево тумачење у Годишњици Н. Ч. 2, 240 наводећи ове Руварчеве мисли: "Из тих речи К. Порфиригенина изводи се и мора се извести: прво, да је Босна у половини X века као засебна

област припадала Србији, а друго, да се тада под Босном разумевала само област и покрајина реке Босне."³⁶⁷

³⁶⁷ Исто, 129

Занимљиво је да Новаковић, као ни многи после њега није реаговао на овај Руварчев самоуверени тон и његов закључак о маленој Босни у X веку. Нико се није запитао, ако је Босна у то време заиста била тако мала, како је могао Дукљанин да баш њу истакне као део Србије од источних граница Хрватске па све до западних граница Рашке? Она би у том случају била готово мања од Рашке, па се морамо питати шта се налазило западно од развоја које дели воде Босни и Врбасу, чак до линије Борова глава — Виторог — Грмеч, коју сам Новаковић, а и други, узимају као западну границу Србије (Дукљанинове Сурбије), па, према Topić, и као западну границу Босне? Нисмо ли можда у заблуди о величини Босне X века због Порфиригенитовог спомена само два града у тој области? Можда би било најбоље да кажемо да су наше представе о Босни, као и о неким другим областима, још увек веома неодређене; можемо о њима говорити само у општим цртама. Ако смо уверени да је Дукљанинова Сурбија на западу почињала од источне границе тадашње Хрватске, а њу смо, како се чини, приближно означили, онда је, по свој прилици, и тадашња Босна почињала одмах од тих источних граница Хрватске, будући да се осим Хрватске, Србије и Босне не спомиње и нека четврта област у то рано време. Зар није могуће да је Босна, заједно са својим притокама, као централна река и значајна комуникација, дала име једном ширем подручју у залеђу приморских области? Да поновимо, не би имало смисла да западни део Сурбије, далеко већи од источног, добије име по једном омањем подручју. Зато бисмо засад морали закључити да и поред свих досадашњих резултата још увек треба свестрано и савесно проучити значење Порфиригенитовог спомена Босне као и Дукљанинову Трансмонтану, Загорје и у његовом оквиру Босну као део Сурбије.

Колико је то питање сложено и у коликој смо великој недоумици не само у односу на Загорје, већ и уопште у вези са првобитном Србијом, и колико смо због тога у прилици да западнемо у противречности, може се донекле закључити и из још једног Новаковићевог дела. Поводом појаве Јиречековог немачког издања Историје Срба (Gotha 1911), Новаковић је, уз осврт на ту књигу, написао значајну расправицу "Неколика тежа питања српске историје". Говорећи ту о утицајима који су продирали у Илирик, особито преко Римске цркве или преко Охридске архиепископије, Новаковић своја запажања излаже даље овим речима: "У исто време када су се стварала средишта разних утицаја, почеле су се образовати и прве државице међу Србима у Илирику и на Јадранском Приморју. Мора се признати да пре XI века није било покушаја међу Србима да се како ваља образује држава.."³⁶⁸ Читајући ово, морамо одмах рећи да нас неке појединости веома много зачуђују. Нешто раније за Илирик је речено да се налази на северозападном крају полуострва и да су у њега "улазила садашња Далмација, Босна, Херцеговина (Требиње, Захумље), Зета и иза планина на истоку земље Рашке заједно са западним деловима Србије, на западу од Копаоника и Рудника."³⁶⁹

³⁶⁸ Ст. Новаковић, "Неколика тежа питања српске историје", Годишњица Н. Чупића 31, Београд, 1912, 8

³⁶⁹ Исто, 2—3

Ако се после тога каже да су се прве државе међу Србима почеле образовати у Илирику и на Јадранском мору, онда, с обзиром на веома велики овде приказани простор Илирика, заиста мора да зачуђује што се ништа чак ни не наговештава о именима тих првих држава међу Србима у Илирику, јер ово што је овде речено не слаже се сасвим са оним што је о настанку и развоју српских држава речено у ранијим двама расправама. Изненађује и Новаковићева констатација да пре XI века није било покушаја међу Србима да се како ваља образује држава. Овде веома много

смета, пре свега, формулација како ваља, јер нам је заиста нејасно какав би то узор морао постојати да бисмо могли рећи да ли је или није међу Србима од VII до XI века (читавих 400 година!) било покушаја да се, како ваља, образује држава. Није нам јасно ни какав се то узор појавио у XI веку, и из чега је настао, да бисмо могли мирно да кажемо да је тек од тада све текло како ваља. Додуше, Новаковић истиче како византијски хроничари спомињу кроз IX и X век неке жупане и велике жупане у Рашкој, али је очигледно да такав облик организације није сматрао одговарајућим ("како ваља") за једну Државну организацију. Баш због тога, рекли бисмо, бива неразумљив и један од следећих пасуса: "Не зна се да ли су жупанн рашки из IX и X века покушавали и кад да своју власт рашире и на најближе приморске области и да их саставе са својим господством."³⁷⁰

³⁷⁰ Исто. 15

Пре свега, кад се сетимо да је Новаковић раније рекао "да пре XI века није било покушаја међу Србима да се како ваља образује држава..." како се може очекивати да рашки жупани у IX и X веку саставе најближе приморске области са својим господством и како би изгледало то господство? Зар би се нешто и могло покушати са освајањем не баш тако блиских приморских области да није постојала нека врста државне организације на оном простору са којег би била предузета офанзива на приморске крајеве? На страну што се нама чини, а што произлази и из свега што је досад речено, у IX и X веку рашким жупанима вероватно није падало ни на ум да пођу у освајање приморских области. Могло је бити само обрнуто: да су приморске земље са залеђем, међу којима се развило језгро српске државе, предузимале мере да постепено своју власт прошире и дубље у унутрашњост имајући у своје време у виду и Рашку. Ако посматрамо неке географске карактеристике подручја између Рашке и најближе приморске области, можемо слободно закључити да би у IX и X веку поход из Рашке био, најблаже речено, ризичан, ако не и унапред осуђен на пропаст. На страну што је Рашка у IX и X веку у односу на приморске земље била сигурно у веома незавидном положају. Како се могло и очекивати да владари Рашке, о којима, узгред буди речено, не знамо готово ништа, крену у IX и X веку у освајање приморских области кад су готово кроз читаво то раздобље били и сами угрожавани час од Бугара час од Византије? Зар нам Дукљанин није сасвим лепо описао рашког жупана Љутомира, који се није усудио да крене даље од Лима, а камоли у освајање приморских земаља? Новаковић је то рекао убеђен да је Рашка исто што и Србија, па је сматрао да има основе да неки рашки жупан (по њему српски) већ у IX или у X веку испољи тежњу за проширењем према приморју. Да поновимо, територијално проширење у оно време могло је започети само оданде где се та српска држава и налазила, а то је могло бити само западно или југозападно од Рашке. Да додамо још и то да је Новаковић, изгледа, заборавио на Порфирогенитове податке о приликама у пограничним деловима према Бугарској у IX и X веку.

Но у овој Новаковићевој расправици има и других појединости које изазивају недоумицу. Тако на једном месту писац каже: "Краљ Бодин је у Рашку послао жупана Вукана, који је, по свој прилици, био један од Немањиних предака и прави праотац Немањића и његове политике. Вукан је био онај који је у име српства отпочео борбе у долини Ситице ..." Мало даље, на истој страни, Новаковић казује: "С почетка XII века ми видимо где српска племена наново малаксавају и тону у немару и безвлашћу. Не зна се ништа тачно ни поуздано о краљевима који су дошли после Бодина. Исто се тако ништа не зна шта је било у Рашкој после жупана Вукана. Пошто Вукан није био родом из рашких него из приморских крајева, може се веровати да су његови потомци протеранн из Рашке."³⁷¹

³⁷¹ Исто. 16

Из овог се стиче утисак да су неке формулације изречене и сувише смело, без потребног објашњења. Већ сама констатација да је Вукан прави праотац Немањића и њихове политике изазива подозрење. Између Вукана и Немањиног рођења није могао бити размак од много година, и ако је Вукан каснијим Немањићима био праотац, питамо се шта је био самом Немањи и зашто Новаковић ту није био јаснији кад већ Вукана увршћује у директне чланове Немањине породице. Истраживачима је веома важно да сазнају што поузданију генеалогичку породицу Немањине породице. Преко ње посредно сазнајемо и за евентуални политички утицај земље Немањиних предака на Рашку или обрнуто, па је свакако вредело одређеније рећи о тој улози Вукановој и његовом дејству на Немањиће. Овако, сама констатација да је Вукан праотац Немањића не значи готово ништа, јер је без доказа и без ближег објашњења. Нешто је слично и са примедбом да на почетку XII века српска племена поново млаксавају.

Пре свега желели бисмо да знамо која су све српска племена у питању, а онда која су од њих и кад била на успону, јер је то веома важно због раније Новаковићеве примедбе да пре XI века није било покушаја међу Србима да се образује држава. Новаковић можда мисли на период уздицања Зете за време Војислава, Михаила и Бодина, али српска племена нису била само у Зети, ако су тамо уопште и била, а друго—велико је питање да ли је и за време поменутих владара било све како ваља кад већ на почетку XII века настаје немар и безвлашће, што је најбољи знак да и са том државом нешто није било у реду, па би вредело знати зашто. Исто тако би вредело знати нешто о Вукану, јер је сасвим могуће да он има неке везе са Немањиним породицом, али наше незнање доста отежава правилније сагледавање стања и односа пред Немањин долазак на власт. Ево због чега. Ако је Вукан био праотац Немањића (што је тешко прихватити), морао би бити још ближи род самом Немањи, па ако се претпоставља да су Вуканови потомци протерани из Рашке, јер пореклом нису били из те области, како онда усагласити податак да је Немања у својој тридесетој години дошао у Рашку где је био поново крштен? Ако се каже да су Вуканови потомци били протерани из Рашке, мора се помишљати и најмање на две—три генерације, а Немања је, по својој прилици, већ 1143. године био као, наводно, потомак Вуканов поново у Рашкој. Отуда би било нужно свестраније размотрити прилике пре него што се дају оцене које могу бити и нејасне и контрадикторне. Као што се види Новаковић је с пуним правом ова питања назвао тешким, али су она, на жалост остала тешка и до данас.

ЖИРЕЧЕКОВА ЗАПАЖАЊА О НАЈСТАРИЈОЈ ПРОШЛОСТИ СРБА

О неким питањима првобитне Србије раоправљао је и К. Жиречек још 1879. године. Наравно, уз проблем Србије морао је дотаћи и питање Босне: "Bosna se spominje prvi put kod cara Konstantina, koji zemljicu Bosona' prema stanju u njegovo doba, spominje jednostavno kao pokrajinu Srbije. Ova prvobitna Bosna obuhvatala je gornji tok rijeke Bosne rimske Basante; njoj se priključivala Usora u donjem toku Bosne i možda još i dolina gornjeg Vrbasa. Sve drugo pripojilo se docnije, pa se navodi zasebno i u titulama bosanskih banova i kraljeva u XIII, XIV i XV veku."³⁷² Пошто је затим рекао да Порфиригенит у Босни наводи само два града, Катеру и Десник, Жиречек закључује овако: "Predeo oko Tuzle i cijela Drinska dolina pripadali su za vrijeme Konstantina Srbiji."³⁷³

³⁷² К. Жиречек, "Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку". Предео Ђорђе Пејановић; редиговао Милош Динић. Зборник Константина Жиречека, Београд, 1959, 240

³⁷³ Исто, 241

Како Жиречек прихвата мишљење да је Катера исто што и село Котор код Сарајева, а Десник да је Тешањ на реци Усори (у ствари недалеко од Усоре), питамо се којим је поводом целу долину Дрине уклучио у Србију X века, мислећи, свакако, на обе стране Дрине, чак можда и с притокама. Предео Тузле је уклучио у ту исту Србију због спомена Салинеса, који готово сви

изједначују са Тузлом. Али ако је тако, како то да је само Босна названа провинцијом Србије, а подручје око ње да уопште и не буду споменута неким посебним именом, па чак ни предео дуж Дрине и у долини горњег Врбаса? Ако поводом Јиречековог спомена географских делова које он приписује Србији X века погледамо на карту, долазимо до оваквог закључка. Пошто Јиречек у Босну укључује не само горњи ток Босне, већ и доњи, а пошто о долини Босне не можемо говорити а да не узмемо у обзир и њене притоке, излази да би, по њему, Босна Порфирогенитова времена обухватала простор на северу до Саве, на југу до развођа између Босне и Неретве, на истоку до развођа према Дрини, а на западу до вододелнице према Врбасу или чак и према Сани, јер Јиречек претпоставља да је Босна тога времена могла обухватити и долину горњег Врбаса. Ако је тако, то већ не би могла бити "zemljica Bosona", јер би по обиму била већа или готово исто велика колико и све приморске земље које Порфирогенит приписује Србији. Ако уз ово додамо да Јиречек целу долину Дрине приписује Србији, што значи и једну и другу страну, па и област око Тузле, изишло би да су и садашње Семберија и Мачва још у X веку биле у саставу Србије, да се Србија према северу простирала све до Саве, и да је још у то рано време била веома пространа држава. С обзиром на све оно што смо досад закључили на основу Порфирогенитових и Дукљанинових података, као и података неких византијских хроничара, овакав Јиречеков приказ Боане и Србије X века постаје неприхватљив, јер је пун произвољности.

Чини нам се да таквих произвољности има и на оном месту где Јиречек опет говори о географском станишту Срба: "U unutrašnjosti planinske zemlje, daleko od mora i od Dunava, prostirala se matična (prvobitna) zemlja Srba, kolijevka docnije srpske države koja je ime ovoga maloga plemena dala cijelom okolnom području i time potisnula stare nazive Dukljana, Travunjana itd.

O granicama prvobitne zemlje Srba car Konstantin daje samo nekoliko krupnih kontura, govoreći da se ona nalazi između bugarske i hrvatske države, da obuhvata i "zemljicu Bosona", i da se (s jugozapada) naslanja na granice Dioklije, Travunije i Zete koje se nalaze u unutrašnjosti, u planinama..."³⁷⁴

Што се тиче источне границе те Србије, Јиречек спомиње Рас за који каже "bijaše samo pogranična tvrđava Vizantinaca protiv Srba. Ali već krajem XI veka proširiše Srbi svoje graniice preko Rasa i uznemiravahu grad Zvečan (kod Mitrovice) i vizantijski Lipljan."³⁷⁵

³⁷⁴ Исто, 243

³⁷⁵ Исто, 243

Пошто је Јиречек утицај на нашу историографију био веома велики и значајан, па и у односу на приказивање географског положаја Србије у најраније време, биће, чини нам се, корисно да овде у целини наведемо како он на још једном месту приказује границе Србије у X веку: "Iz ovih se izveštaja mogu granice prvobitne zemlje Srba samo djelomično ustanoviti. Jugozapadna granica prema srodnim plemenima na primorju išla je vjerovatno duž vododjelnice Adrije i pritoka rijeke Save, dakle otprilike od izvora Neretve preko izvora Sutjeske, Pive, Tare do izvora Lima. Od izvora Lima išla je, obuhvatajući Plavsko jezero, kosom sjevernih arbanskih Alpa na čijoj se južnoj strani nalazio vizantijski Pilot. Dalje je išla granica duž vododjelnice između Lima i Bijelog Drima, obuhvatajući dolinu gornjeg Ibra, pa je skrećući na zapad od današnjeg Novog Pazara išla sjeverozapadno. O daljoj granici znamo samo da je išla preko Rudnika do blizu Beograda, koji je tada bio u bugarskim rukama. Ne zna se da li je Srbija u X veku dopirala do Save. Zapadno je išla granica vododjelnicom između Drine i Bosne do prvobitne Bosne."³⁷⁶ Ако сад пажљиво упоредимо наведена Јиречекова казивања и о Босни и о Србији, односно о Србима, запазићемо низ противречности.

³⁷⁶ Исто. 244

По Јиречеку је у матичној (првобитној) земљи Срба, далекој и од мора и од Дунава становало мало племе, које је из те колевке доцније успело да своје име наметне "целом околном подручју.", потискујући назив Дукљана Травуњана итд.

Питамо се на основу чега је Јиречек утврдио да је реч о малом племену, и то далеко од мора, кад сам зна шта је Порфиригенит рекао о првобитним становницима Паганије, Захумља, Травуније и "садашње Србије" и кад је, с друге стране, знао да Ајнхард још у IX веку наводи како Срби, као силан народ, настају велики део Далмације, при чему сам Јиречек додаје "у римском смислу", а зна се колика је била Далмација у римско доба.

Неразумљиво је шта је Јиречек хтео да каже тврђом да је то мало племе (српско) потисло старе називе Дукљана, Травуњана и др. јер ако је мислио да се име Срба проширило на приморске области из те његове матичне српске државе далеко од мора, онда то није тачно, јер то име тамо постоји још од почетка и задржало се и много векова касније, као што су остали и називи области. Јиречек сигурно није у праву кад на онај начин говори о некаквом потискивању старих назива у наведеним приморским областима. У погледу даљег прихватања или неприхватања Порфиригенових тврдњи, Јиречек је упадљиво недоследан. Он за границе првобитне земље Срба каже како су се, према Порфиригениту, налазиле између бугарске и хрватске државе и да су обухватале и "zemlјicu Bosona", али после, као што смо видели, тај податак сасвим запоставља и првобитну Србију ставља искључиво источно од Дрине и ту не спомиње "zemlјicu Bosona", већ само долину Дрине и околину Тузле. Затим, како нам се чини одустаје и од тога, јер кад каже да се Србија југозападно наслањала на границе Диоклитиде, Травуније и Зете, онда је насупрот таквом југозападу његова Србија морала бити према североистоку, што значи према Рашкој, а то је источно и од горње Дрине, а камоли од околине Тузле и долине доње Дрине. Необјашњива је и Јиречекова опаска о граници његове првобитне Србије према сродним племенима на приморју.³⁷⁷

³⁷⁷ Исто, 243—244. Питање сродности становника "првобитне Србије" са племенима у Приморју још увек је без прихватљивог одговора. Да бисмо могли рећи нешто одређеније, морали бисмо о пореклу свих југословенских народа, па можда и јужнословенских, знати много више него што знамо.

Необјашњива је зато што Порфиригенит, који је и Јиречеку извор, јасно каже за становнике Транвиније и Захумља да су пореклом од истих Срба од којих су и становници Паганије и "садашње Србије", коју, по свој прилици, Јиречек проглашава за матичну (првобитну) Србију, само што јој је одредио географски положај који сигурно није заузимала. Географски је неоправдана и његова напомена да је југозападна граница те његове првобитне Србије ишла "duž vododelnice Adrije i pritoka reke Save, dakle otprilike od izvora Neretve preko izvora Sutjeske..." Како је могуће истицати најпре вододелницу између Јадранског мора и притока реке Саве, а онда одједном узети у обзир само једну једину реку — Дрину и то са притокама у њеном горњем току!? Тиме је Јиречек још једном искључио Босну из састава Србије, јер каже да је западна граница Србије ишла "do prvobitne Bosne". Сасвим је неизвесно на основу чега је Јиречек у своју првобитну Србију укључио и простор дуж горњег тока Сутјеске, Пиве, Таре и, нарочито, изворног тока Лима, што највећим делом одговара Дукљаниновом Подгорју. Мада веома заслужан за познавање старије историје Србије, Јиречек нас у овом свом делу у неким појединостима изненађује противречним закључцима, који налажу потребу да се поједини делови те историје поново истраже, особито њихова географска основа.

Јиречек је, међутим, о Србима и Србији највише расправљао у свом капиталном делу Историја Срба. Ово његово дело било је деценијама најбоље те врсте, па чак ни до данас у неким појединостима није превазиђено. С обзиром на чињеницу да је Јиречек ауторитет имао веома велики утицај на каснију домаћу историографију, вреди се још једном подсетити шта је он у овом свом делу писао о првобитном географском положају Србије и шта је говорио о неким збивањима која су утицала или могла утицати на њено географско ширење. Тај опис је, да одмах упозоримо, нешто другачији од оног раније споменутог. Првобитни географски положај Србије Јиречек у овом делу описује овим речима: "У унутрашњости, далеко од мора и Дунава, простирала се, по

опису Константина Порфиrogenита, област првобитних, правих Срба. Први пут јављају се Срби, 822, у франачким аналима које приписују Ајнхарду, и то као силан народ, који држи велик део Далмације (у римском смислу). По описивању цара Константина, Срби су били источни суседи приморских племена, Дукљана, Травунаца и Захумљана; они су, дакле, становали с оне стране вододелнице између Адрије и Дунава. На југу се њихова област граничила код извора Лима и на косама Проклетија са византијским брдовитим крајем Пилотом (Polatum). Њему источну границу обележавао је погранични Рас ('ρασον, 'ραση) на реци Рашкој код Новог Пазара око кога се много отимало. На североистоку су Срби, у VII веку, граничили са Аварима који су још дуго имали у рукама Срем, а по свој прилици и негдашњу Горњу Мезију. Према томе, област првобитних Срба обухватала је крајеве на Лиму и на горњој Дрини, заједно са Пивом и Таром, долину Ибра и горњи ток Западне Мораве.³⁷⁸

³⁷⁸ К. Јиречек, "Историја Срба", прва књига (до 1371), Београд, 1922, 86

У овом опису падају одмах у очи неколике појединости, које је, овако приказане, тешко прихватити. Пре свега, ко мало боље познаје Порфиrogenитове податке, тешко да би рекао "по опису Константина Порфиrogenита" простирала се област правих Срба у унутрашњости, далеко од мора и од Дунава. Порфиrogenит нигде не спомиње праве Србе нити помишља на унутрашњост далеко од мора или од Дунава, те је Јиречек овде сасвим произвољно протумачио цареве податке, вероватно да би испало како је још цар првобитну Србију замишљао тамо где је замишља Јиречек. Како даље схватити Јиречека који на једном месту прихвата Ајнхардов спомен Срба, "и то као силан народ, који држи велик део Далмације (у римском смислу)", а онда одједном Србе, наводно као праве Србе, налази у унутрашњости, далеко и од мора и од Дунава, и то као "источне суседе приморских племена, Дукљана, Травуњана и Захумљана", што веома чудно звучи, јер се Дукља, Травунија и Захумље пружају правцем југоисток-северозапад. Ако је Јиречек мислио на област око горње Дрине, Лима, Ибра и горњег тока Западне Мораве, онда би та област у односу на наведена три приморска подручја била пре према северу и североистоку, а никако према истоку. Но, и Јиречеков даљи опис положаја његових правих Срба изазива недоумицу. Он каже да се та Србија у односу на Дукљу, Травунију и Захумље налазила "с оне стране вододелнице између Адрије и Дунава" (раније је било између Адрије и притока реке Саве) и да се на југу граничила код извора Лима и на падинама Проклетија са Пилотом, што значи да је у ту рану Србију убрајао и Метохију, или макар њен западни део, пошто се Проклетије пружају и источније од горњег Лима, односно од његовог извора.

И то би било сигурно у реду да у нешто каснијем опису положаја "области првобитних Срба" не спомиње само крајеве на Лиму и на горњој Дрини са Пивом и Таром, са Ибром и горњим током Западне Мораве. Ту, као што видимо, нигде нема оног дела између Проклетија и Ибра. Али, чини нам се, да и у односу на Ибар нешто није у реду. Наиме, ако Јиречек мисли да је источну границу те његове Србије "обележавао гранични Рас на реци Рашкој око кога се много отимало" ми нисмо сигурни да ли је Рас као гранични град припадао Србији или некој другој држави, Византији или неко време и Бугарској. Међутим, ако се држао онога што је рекао у претходно споменутом делу, онда би за Рас и овде морао рећи: "бијаше само погранична тврђава Византинана против Срба". Ако је, пак, тако, његов географски опис те, наводно, првобитне Србије, постаје још мање разумљив. Ево због чега. Ако је Рас био тада византијски погранични град, онда би његов западни гранични појас ишао приближно од Јанковог Камена (1833) на Голију, преко Дуге пољане, на Крстачу (1755) и даље према Хајли, из чијег масива извире Ибар.

Ако се поново вратимо на Јиречеков опис Србије у коју укључује и Ибар, и не наводећи о којем је делу реч, долазимо до закључка да, ако је Рас био византијски погранични град, Јиречек није имао права ни да спомене долину Ибра као саставни део те Србије. Ако је ово тумачење исправно, онда Јиречек није имао основе да спомене ни горњи ток Мораве као саставни део те Србије, јер гранични појас западно од Раса продужен од Голије према северу изишао би на

Западну Мораву негде при ушћу Моравице, приближно тамо где се састају Ђетиња, Моравица и Скрапеж, па, према томе, Јиречек није имао право да у Србију укључи ни "горњи ток Западне Мораве", осим ако под Западном Моравом није замишљао и Ђетињу. Али његови географски описи изазивају и друге недоумице. Ако смо добро запамтили какав географски положај одређује тој Србији није ли чудно кад каже: "на североистоку су Срби, у VIII веку, граничили са Аварима који су још дуго имали у рукама Срем, а по свој прилици и негдашњу Горњу Мезију". Јер, да поновимо, ако је раније рекао да је "област првобитних Срба захватала крајеве на Лиму и на горњој Дрини, заједно са Пивом и Таром, долину Ибра и горњи ток Западне мораве", како је географски било могуће да се та Србија са Аварима граничила на североистоку? Како се уопште та Србија, која је, наводно, обухватала према северу долину горњег тока Западне Мораве(!), могла граничити са Аварима у Срему? Додуше, Јиречек додаје да су се Авари могли налазити и на подручју некадашње Горње Мезије, али је и то без икаквог доказа. На страну то што према оном што смо досад запазили нема никакве основе да најстарију Србију тражимо тамо где је Јиречек ставља дајући нам неубудљиве географске одреднице. То исто бисмо могли рећи и за његове друге географске оријентире којима описује положај те, наводно, првобитне Србије: "Српска земља својим положајем на источној падини планинског ланца од арбанских Адпа па до извора Неретве, на коме се уздижу планински цинови Визитор, Ком, Дурмитор, имала је владајући положај над околним долинама."³⁷⁹

³⁷⁹ Исто, 87

Несклад је овде у томе што, ако су Срби, како сам Јиречек каже, живели на Лиму и горњој Дрини заједно са Пивом и Таром, тај положај не можемо доводити у везу само са источним, већ и са северним и североисточним, а у односу на Дурмитор горња Дрина је чак и на северозападном правцу. Од Проклетија чак ни долина Ибра није источно већ североисточно. Дакле, без обзира на велику неусклађеност приликом коришћења географских оријентира, Јиречек је споменом именованих река јасно означио где замишља првобитну Србију. Тај његов опис прихваћен је у историографији и можемо рећи да се умногоме одржао и до наших дана.

Одређујући на овај начин географски положај, по њему првих, првобитних Срба, односно Србије, Јиречек и многа историјска збивања посматра и тумачи као последицу дејства из те Србије и не помишљајући да би у највећем броју случајева могло бити сасвим обрнуто, тј. да је дејство произлазило са запада, а не према западу. Због тога је занимљиво пратити како Јиречек замишља излазак те његове првобитне Србије на море: "За то што су Срби, од IX—X века, успешно сузбијали бугарско продирање, постадоше они најмоћнији међу свима овим планинским племенима, а Византинци желели су имати их за савезнике, јер им је тада свако снажење Србије долазило врло zgodно. Њихови супарници беху Захумљани. Травуњани пак, по причању цара Константина, женидбом својих кнежева дођоше у завидан положај према српским владоцима који на тај начин избише на море."³⁸⁰

³⁸⁰ исто, 87

И овде су неке ствари сасвим нејасне. Пре свега, занима нас како су у IX и X веку Захумљани могли бити супарници Србима? И којим Србима? Као што знамо, Порфирогенит и Захумљане сматра Србима, па је Јиречек морао јасније рећи којим Србима су у то време Захумљани били супарници. Ако је мислио на Србе у долини Лима, Ибра и Западне Мораве, где их он смешта, они су у IX и X веку били веома много ангажовани да би се сачували од притиска Бугара, па и Византинца, те им, вероватно, није падало ни на ум да изазивају још и супарништво према иначе удаљеним и тешко приступачним Захумљанима. И обрнуто, на чему би у то време имали Захумљани да позавиде Рашанима, без обзира на то да ли је реч о Србима или о некој другој групацији? Зар да им завиде на борби са Бугарима и Византинцима? Најпре ће бити да је

Жиречек онако написао због Михаила, захумског кнеза, који је пријавио Петра Гојниковића бугарском цару Симеону туживши га како се договара са Византинцима против Бугара. Како Порфирогенит Петра назива архонтом Србије, а Жиречек под Србијом замишља само наведене источне крајеве око именованих река, вероватно је сматрао да има довољно основе за закључак да су Захумљани били супарници Србима у Рашкој. По свему судећи, Михаилов поступак је произлазио из сасвим других побуда и није се односио на Петра Гојниковића чак у Рашкој него негде много ближе Захумљу. Што се тиче изласка те Србије, Жиречекове, на море преко Травуније, Жиречек је такав закључак извео, сигурно, из Порфирогенитовог податка о удаји Властимирове кћери за Крајину, сина травунског жупана Белоја и царева напомене да су архонти Травуније увек били под влашћу архонта Србије. Жиречек није могао имати други податак, али ако је тако, онда он није имао основе за закључак да су Травуњани женидбом својих кнежева дошли у зависност од српских владара.

Пре свега, нама је позната само једна женидба, и то наведеног Крајине, а затим — кад Порфирогенит каже да је Властимир, дајући Крајини кћер за жену, учинио га самосталним, јасно је да је то могао учинити само ако је и пре ове удаје имао неки утицај у Травунији. Чини се да нема другог објашњења, а онда је очигледно да Србија, поготово Жиречекова Србија, није избила на море тек за време Властимира и то само удајом његове кћери за сина травунског жупана, већ је то морало бити и много раније и сигурно не на овај начин. Уосталом, зар и сам Порфирогенит не каже да су архонти Травуније увек били под влашћу архоната Србије? Кад се каже увек, онда то звучи, у првом реду, као да је реч о неком почетку, од почетка постојања Травуније, те Жиречек, по свој прилици, није у праву кад на онај начин приказује излазак Србије на море. Посебно је питање о којој је Србији реч и да ли је уопште било неког насилног или накнадног продирања на море или се Србија још од почетка једним делом налазила на далматинском приморју — дакле баш онако како нас и Порфирогенит и други обавештавају.

Због свега тога занимљиво је пратити како Жиречек управо настоји да усклади своје већ напред јасно опредељење за првобитну Србију углавном на подручју Рашке, на чији смо сумњиви опис географског положаја указали, са споменима Срба у другим крајевима западног дела Балканског полуострва. Стиче се утисак да се Жиречек углавном задовољавао да те друге спомене Србије и српског имена само констатује очигледно убеђен да се ове то односи на његову првобитну Србију источно од Дрине, Пиве и Таре. Он се готово и не пита на који је начин ово или оно стање настало. Такав је случај и са споменом Босне: "Константин каже да су Срби имали тада и покрајину Босну у горњој долини Босне са градом Салинес (Тузла)." Међутим, као што добро знамо, Порфирогенит нигде није рекао да су Срби имали тада и покрајину Босну, већ само у поглављу о Србима, приликом навођења насељених градова, спомиње и два града у области Босне, ништа више. Велико је питање да ли то мора да значи да су Срби имали и покрајину Босну, и од када, или ће бити, како каже Дукљанин, да се давнашња Србија (Сурбија) састојала из два дела — из Босне и из Рашке, те Босна не би била провинција Србије већ њен главни саставни део. Наравно, остаје отворено питање када је такво стање настало и колико је трајало. Врло је чудна и Жиречекова примедба коју без основе приписује Порфирогениту: "да су Срби имали покрајину Босну у горњој долини Босне са градом Салинес (Тузла)."³⁸¹

³⁸¹ Исто, 87

Пре свега, Порфирогенит није тако рекао и то двоје и не иде једно с другим. Горња долина Босне је једно, а крај око Тузле друго. Затим, без обзира на то да ли смо вољни да Порфирогенитов Салинес изједначимо са Тузлом, а већина то чини, па и Жиречек, чињеница је да Порфирогенит Салинес убраја у насељене градове Србије, па ако се мисли на Тузлу, онда се тај крај не би могао везивати за оно што Порфирогенит убраја у земљу Босну. Но, Жиречек због своје чврсте опредељености за првобитну Србију у Рашкој и не покушава да неке податке усклади временски и просторно, нити да их ближе објасни, већ само констатује како ту и тамо стоји. Он

тако за Порфиригенита вели да "изреком напомиње да Србија граничи са Хрватском, и то са хрватским жупама Хлевно и Цетина, и да је српски владар Петар (око 891—917) имао у рукама Паганију, земљу Неретљана."³⁸²

³⁸² Исто, 87

Лиречек овде и не покушава да објасни која се то Србија граничила са Хрватском на Цетини и Ливну кад је Србију баш тог истог времена свео само на горњу Дрину, Пиву, Тару, Лим, Ибар и Западну Мораву, па и то, видели смо, крајње неубедљиво. Кад је затим навео да Дукљанин Сурбију дели на Босну и Рашку, објашњење за спомињање Срба чак и далеко на западу, уз саме границе Хрватске, Лиречек је нашао у овоме: "Име Срба постало је постепено укупан назив за суседна племена, исто онако као што се у северним словенским земљама име правих Чеха распрострло на племена чешка ..."³⁸³

³⁸³ Исто, 87

Ако је и овде име Срба изводио из његове првобитне Србије у Рашкој и постепено га одатле ширио на суседна племена, онда је то, уверени смо, погрешан закључак. По свему судећи, процес је текао сасвим обрнуто: од доста раширеног имена Срба у првим вековима по досељењу на Балканско полуострво временом су у приморским областима и у Босни почели преовлађивати називи према појединим областима: Пагани, Захумљани, Травуњани и Дукљани, што не значи да је тиме ишчезло и њихово етничко обележје, док се име Срба постепено ширило према истоку захвативши у одређено време и Рашку. За проучавање географског положаја ране Србије необично је значајна Лиречекова примедба да су "непозната имена словенских племена у средишту полуострва између Раса и Сердике".³⁸⁴

³⁸⁴ Исто, 88

Ту је несумњиво у праву и штета је што није ни покушао да нешто у том смислу разреши. Међутим, његово даље излагање о приликама у Дукљи и Рашкој од XI до XII века опет нас доводи у недоумицу. Наиме, кад знамо како је Лиречек описао географски положај, наводно, првобитне Србије и како је говорио о другим областима изненађује нас кад одједном наиђемо на овакав пасус: "Код Срба је у то доба било два средишта са две династије. Једна је кућа Стефана Војислава, владала у Приморју, у покрајини Дукљи, Травунији и Захумљу. Како је ова област сретно одбила нападаје Византинаца, постала је она, у XI веку, прва народна сила. У унутрашњости, у некадашњој првобитној земљи Срба, владала је друга лоза [!] која је, од краја XI века својим непрекидним нападајима на Грке бацила потпуно у засенак владоце у Приморју, те их је, пред крај XII века, сасвим потиснула и у Дукљи."³⁸⁵

³⁸⁵ Исто, 155

Ако смо досад пажљиво пратили и добро разумели како је Лиречек приказао настанак српске државе (његове првобитне Србије) и њен географски положај, морамо се зачудити, овом објашњењу стања међу Србима у XI и XII веку. Ево због чега. Кад се каже да је од XI—XII века код Срба било два средишта са две владајуће династије, очигледно је да се не можемо задовољити само таквом констатацијом и хронолошким оквирима, већ морамо и један и други податак посматрати кроз процес њиховог настајања и развоја од XI—XII века. Кад већ спомињемо две династије и два државна средишта и оба приписујемо Србима, морамо се одмах питати колико је времена било потребно да се те две династије и та два средишта појаве, развију и учврсте, и из чега су настала? За династију и средиште у унутрашњости, у првобитној

Жиречековој Србији, династија је морала имати корена још у најстаријој фази, али ми о томе не знамо ништа. Истовремено се морамо питати која је династија, од када и на који начин настала у Приморју? И она би морала бити врло стара. За њено средиште, било да је реч о Дукљи било о неком другом граду или крају, знамо да је заиста врло старо, а како Жиречек каже да је и овде реч о Србима у Дукљи, Травунији и Захумљу, не видимо зашто би се првобитна Србија налазила само у сливовима река горње Дрине, Пиве, Таре, Лима, Ибра и Западне Мораве, а не и у Приморју кад је и тамо "код Срба", како он сам каже, постојала и династија и средиште (ваљда државно?). У чему би била разлика, и у чему би била предност његове првобитне Србије у односу на то државно средиште у Приморју ако су и једни и други припадници српског племена? Где су докази да се у Приморју није могла развити првобитна Србија? Постављајући ово питање, ваља имати у виду да Жиречек на истој страни наводи како "Доментијан, српски монах XIII века, каже изреком да је Дукља била краљевство од старине."³⁸⁶

³⁸⁶ Исто. 155

Зар то није податак који је у пуној супротности са Жиречевом тврдњом о династији и средишту у Рашкој? Да ли, према томе, само зато што у Приморју знамо за више области, а у источним деловима рачунамо само са Рашком (и то каквог обима!), треба тврдити да је у овој земљи са једним називом и неподељеној било више услова за развој државне организације, кад, истовремено, знамо да су на њеним источним границама наизменично Бугари и Византинци били стална претња и опасност? У сваком случају, остаје крајње нејасно како Жиречек замишља развој ова два дела, а посебно како и из чега тумачи настанак династије у првобитној Србији (по њему Рашкој)? И ко је родоначелник те династије у XI веку? Затим остаје сасвим нејасно и питање Босне. Ако Жиречек на једном месту спомиње Босну као провинцију или саставни део Србије још у X веку (значи пре XII и XI века), а онда првобитну Србију своди само на сливова поменутих река, питамо се да ли се власт српске (рашке) династије у XI—XII веку односи и на Босну, коју, такође, готово сви сматрају земљом Срба, или се у њој развила посебна династија са посебним средиштем? Питања, као што се види, има много и она су, по свој прилици, последица нашег слабог познавања правог стања и прилика у склопу српске етничке групације првих неколико векова по њеном доласку на Балканско полуострво. Покушавајући да схватимо напред наведене Жиречекове процене, као и неке друге, застајемо најпре код ове његове опаске: "По Дукљанину, рашки су жупани неко време зависили од приморских краљева који су, тобоже, Рашане (Rassani)³⁸⁷ неколико пута, последњи пут под Бодином, ослободили од грчке власти."

³⁸⁷ Исто, 158

Зашто је Жиречек овде унео опаску тобож кад је по свему што знамо баш тако и било? Он, вероватно, и овде брани примат своје првобитне Србије. Против Жиречевог мишљења стоји и чињеница да ни Немања ни његов отац нису били из Рашке, већ, наводно, из Дукље (Зете), мада је и то сумњиво, и кад Жиречек каже "да Немањин отац није био велики жупан, али, по свој прилици, његови претци у старијем колону", онда излази да је и рашка династија пореклом из приморских области, па није немогуће да су, како каже Дукљанин, рашки жупани неко време зависили од приморских краљева. Иначе, Жиречек признаје "да од Немањина времена нема више дукљанских владара старе куће, и да се у титулама Немањиних наследника редовно истиче стварање њихове државе из два дела, српске (рашке) области и Приморја ..." Зар ово последње није у нескладу са оним што је раније речено: "Код Срба је у то доба [XI—XII век] било два средишта са две династије?" Где су докази за две династије у XI и XII веку? Остаје, дакле, неразумљиво зашто Жиречек само рашки део назива српским кад Дукљу, Травунију и Захумље убраја у једно средиште којим влада српска династија, и то "од старе куће", свакако старије од оне у Рашкој, коју у ствари у XI и XII веку и не познајемо, јер и нема друге осим Немањине, а она

не потиче из Рашке. Размишљајући о свему овом, пада нам у очи и то да Јиречек врло често употребљава изразе "источне области", "исток Србије", "Источни Срби", али ипак упорно остаје при својој тврдњи да је првобитна Србија исто што и Рашка, мада је логично да је та источна Србија само источни део неке Србије ширег обима и нема никаквих доказа да је тај рашки део (ако га уопште и можемо од почетка назвати српским) по постанку старији од неког, да кажемо, западног дела. Јиречек наводи да се "... исток Србије почео у иноземству називати Рацијом, име које први пут налазимо забележено код Анзберта 1188: Servia (Servigia у градачком рукопису) et Crassia (Crazzia) ..."³⁸⁸ Дакле, у истом веку када један домаћи извор (Дукљанин) говори о Рашкој као источном делу једне целине која се звала Сурбија, један страни извор спомиње такође Србију и Рашку, не Србију или Рашку. Уз све што је запажено у разним изворима и на шта је у више махова указано и овај Анзбертов податак као да упућује на сасвим могуће постојање и других делова Србије који нису морали бити ни млађи ни мање значајни од Рашке. Напротив, све говори да су ти западни делови Србије били по пореклу старији и дуго, по свој прилици, значајнији.

³⁸⁸ Исто. 158

НЕКА ГРОВОА ЗАПАЖАЊА О СРБИМА И ХРВАТИМА

Расправљајући о Хрватима и Србима на основу Порфиригенитових списа, Грот верује да цар о њима прича или на основу самих исказа Хрвата и Срба или на основу неких докумената који су се налазили у царској архиви још из времена досељавања Хрвата и Срба, и у којима је вероватно стајало и откуда су ова племена дошла на Балкан. Разматрајући после овог опширно неке теорије о старим постојбинама Хрвата и Срба, Грот прелази на приказивање земаља које су Хрвати и Срби населили по доласку на Балканско полуострво. При том каже да су Хрвати на почетку заузели западни део Далмације у њеном ширем значењу, са изузетком уског појаса земље на обали Јадранског мора, који се састојао из далматинских градова са околином где су се задржали романски становници. Ускоро затим, каже Грот, део Хрвата се оделио и заузео такозвану панонску Савију, то јест земљу између Саве и Дунава. Срби су се, пак, по мишљењу Константиновом, распоредили источно и јужно од Хрвата, и то на подручју кроз које теку реке Дрина, Босна, Врбас и Неретва, при чему су се, каже Грот, у истину, Срби населили источно од Хрвата, а друга су племена (Захлумци, Травуњани, Дукљани и Неретљани) заузели приобални појас јужно од Цетине, приближно до Бара.³⁸⁹ Указујући даље како је тешко прецизније означити источну границу хрватског племена, Грот скреће пажњу на вероватноћу да је Порфиригенит слабије познавао унутрашњост Илирика него приморски део и да међу рекама Врбасом, Савом и Уном не спомиње ниједну жупу нити какав град.³⁹⁰

³⁸⁹ Константин Грот, Извѣстiя Константина Бигрянородного о Сербхх и Хорватахх ..С. Петербург 1880, 85

³⁹⁰ исто, 91—92

Али Грот поводом простирања хрватских насеобина има једно доста неуобичајено мишљење. Он, наиме, каже: "По нашем мишљењу неке насеобине могле су се првобитно простирати и јужно од Цетине; али са доласком Срба у Илирик један њихов део је продро у јужну приморску Далмацију (немамо разлога да овде не верујемо Константину), па како су ту хрватске насеобине биле ретке, мало по мало српски и хрватски делови су се слили уједно. Касније је српски елеменат овде сасвим преовладао, вероватно и новим приливом из праве Србије. Нису узалуд, додаје Грот у напомени, ове приморске области у историјским збивањима тако тесно везане са унутрашњом Србијом."³⁹¹ Враћајући се касније поново на питање порекла и припадности словенских становника јужно од Цетине, Грот, верујући Порфиригенитовим

подацима, каже да поред правих Срба српском племену припадају и омања словенска племена која су насељавала јужни део далматинског приморја од Цетине до Бојане, и поименично наводи Захумљане, Травуњане, Конављане, Дукљане и Неретљане или Пагане.³⁹² Грот овде подвлачи да немају право неки хрватски научници који ова племена сматрају хрватским а не српским.

³⁹¹ Исто, 95

³⁹² Исто, 147

ВЈЕКОСЛАВ КЛАИЋ О НЕКИМ ПИТАЊИМА РАНЕ БОСНЕ, ХРВАТСКЕ И СРБИЈЕ

Пошто је најпре дао опширан преглед литературе о историји Босне, а затим описао поједина подручја која су временом била у саставу Босне, Клаић и сам прелази на писање њене историје констатујући одмах да је "Poviest Bosne od polovine sedmoga stoljeća do Kulina bana veoma nejasna i tamna. Do 10. stoljeća nezna se o njoj ma ništa sigurna.."³⁹³ Ваљда из тих разлога Клаић истиче да би било тешко рећи да ли су првобитни словенски становници Босне припадали Хрватима или Србима, али је убеђен да је област Босне већ од првог часа била граница између хрватског и српског живља: "Što je bilo toj oblasti na zapadu i sjeverozapadu, bijaše hrvatsko; a što na istoku, sjeveru i jugoiztoku, bijaše srbsko."³⁹⁴

³⁹³ V. Klaić, Poviest Bosne, Zagreb, 1882, 42

³⁹⁴ Исто, 43

Но, овако резонување Клаићу неће сметати да већ у следећем пасусу каже: "Čim su se pod imenom hrvatskim i srpskim počele stvarati dvie države i skupljati oko sebe ostale oblasti: obje su države privlačile Bosnu, svaka na svoju stranu. Ako i nije vjerovati potanku pričanju popa Dukljanina; jedno se ipak razabire iz njega, a to je, da je oblast Bosna bila prvobitno prikovana uz Hrvatsku." Позивајући се на историчаре Краузеа и Димлера, Клаић додаје: "Nije nevjerovatno, da je to bilo u početku 10. stoljeća... Moguće je, da je u to doba postala Bosna i banovinom, jer ime bana i čast njegova poznata je samo Hrvatom."³⁹⁵

³⁹⁵ Исто, 43

Ово мало чудно звучи кад се упореди са оним што Клаић говори о Босни у време Часлава сматрајући да је обновљеној Србији после 931. године била придружена и Босна. Занимљиво је да се Клаић овде позива на Порфирогенита тумачећи цареву крајње оскудну вест о Босни на овај начин: По њему је [по Порфирогениту] Bosna bila tada čest srpske kneževine, neimajući svoga vlastitoga vladara, već rokorna knezu Časlavu", што се Порфирогениту ни у ком случају не може приписати. Клаић је недоследан и кад говори о Дринској жупанији, до које је, каже, доспео угарски кнез Киш. За Дринску жупанију Клаић каже "која bijaše na међи Bosne i prave Srbije (Raše)". Ако је ова Дринска жупанија исто што и Подриње, о којем Клаић говори на страни 25, и за које каже да се звало и "Drinska kneževina" и да је обухватала област око горње Дрине и њених притока Чехотине и Лима, за Подриње Клаић на том месту каже "bijaše od najdavnijih vremena čest srpske države", што се не слаже са каснијом примедбом да је Дринска жупа на међи између Босне и праве Србије (Раше).³⁹⁶

³⁹⁶ Исто, 44 В. Клаић је, иначе, у свом Атласу веома добро означио Дринску жупанију обележивши је на простору с обе стране Дрине од састава Пиве и Таре до Устипраче. На тој карти је и Раша (Рашка) географски боље означена него на картама у другим атласима (В. Клаић, Атлас за хрватску повјесницу, Загреб 1888, карта Хрватска за Петра Криесимира год. 1069). Положај

Дринске жупаније сасвим добро је описао и др. Мухамед Хаџијахић у чланку "Тихомир из Кронике Попа Дукљанина-хисторијска личност? Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, год. XVII, 1966—1967, Сарајево 1969. У овом чланку М. Хаџијахић има и других веома добрих запажања у вези са тумачењем неких Дукљанинових описа.

И у каснијим споменима Босне, Србије, Дукље (Зете) и Хрватске тешко је стећи јасну слику о територијалном ширењу Босне и о њеним односима са суседним земљама. Што се тиче Србије, велика је невоља што Клаић Србију изједначује са Рашком, а при том не објашњава како је дошло до тога да се Србија и Рашка јављају као два назива, наводно, за исти географски, односно територијално-политички појам. Без подробнијег објашњења неубедљиво звучи Клаићево позивање на Кинама, који каже да је Босна средином XII века допирала до реке Дрине, која је била међа према Србији. Како је могуће на овом месту изједначавати Србију са Рашком, или пак на овом: "Bosna se je dakle u polovici 12. stoljeća protegla i preko prvobitno srpskih prijedela, te je zacielo obuhvatala župu Boračku, koja bijaše do nedavno još srbska."³⁹⁷ Ако је Борач био на левој страни реке Дрине, и ако се Босна укључивањем Борачке жупе протегла и преко првобитно српских предела, како је онда могла Дринска жупа бити на међи Босне и праве Србије (Раше), и како је и кад Дрина била граница између Босне и Србије (и то чак Рашке!), ако су и крајеви западно од Дрине првобитно припадали Србији?. Клаић није покушавао да вести из разних извора и различитих времена претходно провери и процени да ли су увек у складу и са територијалним односима.

³⁹⁷ Исто, 51

О овим и сличним питањима Клаић расправља и у својој познатој Повјести Хрвата. После осврта на писце хрватске историје, Клаић прелази на опис простора који је заузео хрватски народ у првој половини VII века. Он каже да су истраживањима најбољих хрватских историчара утврђене ове међе хрватске територије: "na jugu rijeka Bojana (oko Skadra), na iztoku rijeka Bosna ili Vrbas, na sjeveru Dunav (od utoka Drave do utoka Save) i Drava, na zapadu rijeka Sana, Istarske gore (dotično rijeka Raša u Istri) i Jadransko more. Ako pogledamo na kartu, vidimo, da nam je pribrojiti hrvatskoj zemlji ove današnje države i oblasti: Crnu Goru, čitavu Dalmaciju, zapadni dio Bosne i Hercegovinu (osim Novoga pazara), Hrvatsku i Slavoniju, napokon jedan dio istočne Kranjske i istočnu Istru."³⁹⁸

³⁹⁸ V. Klaić, Povijest Hrvata od najstarijih vremena, svezak prvi, Zagreb, 1899, 10

Прелазећи после овога на неке детаљније карактеристике ових подручја, Клаић, говорећи о погодним заливима, каже да је хрватска обала имала доста погодних залива, загона и драга: "Od brojnih zatona da napomenemo samo Kvarnerski zaliv i divnu Boku Kotorsku. Smještaj hrvatske zemlje uz more mnogo je pomogao, da su procvali neki primorski gradovi, a na čelu im slavni Dubrovnik."³⁹⁹ Чудан опис, наводно, хрватских земаља даје Клаић и у поглављу "Južno-hrvatska zemlja": "Usred Balkanskoga poluotoka stoji kao korijen njegova bajovna Šar-planina. Od nje teku tri rijeke na tri strane svijeta: Morava na sever, Vardar na jug, Drim na zapad. Te tri rijeke dijele poluotok na tri časti: na istočnu ili bugarsko-grčku, na južnu ili arbansko-grčku, i na zapadnu ili hrvatsko-srpsku. U potonjoj česti, kojom se upravo prostire južno-hrvatska zemlja, niže se od Šare planine prema sjevero-zapadu sve do izvora Kupe glavni gorski pojas toga dijela."⁴⁰⁰

³⁹⁹ Исто, 11

⁴⁰⁰ Исто, 12

Једну од географски мањих целина Клаић назива "црвено хрватском височином (јужно-далматинском или горњо-далматинском)". За њу Клаић каже да се пружа од ушћа Цетине до ушћа Бојане, а онда ту напомену допуњује овим речима: "Ona se opet raspada na tri manje kotline: na kotlinu Neretve, na kotlinu Trebinjšćice i na kotlinu Morače—Bojane s pritokom Zetom."⁴⁰¹ Кад је затим говорио где се појавио историјски живот Хрватске, Клаић је истакао "da je za čovečiji razvitak najpogodnija bila najpre Bijelohrvatska (od reke Zrmanje do Cetine i Duvanjskog polja), a za njom kotlina Morače-Bojane ili Zetska kotlina. I zaista, upravo u Bijelohrvatskoj visočini i onda u Zetskoj pojavio se je najpre historički život tako u doba Ilirsko, kako u doba hrvatsko."⁴⁰²

⁴⁰¹ Исто, 13

⁴⁰² Исто, 13

Говорећи подробније о распореду новодошавшег словенског становништва, Клаић у Одељку "Hrvatske oblasti" каже: "Zauzevši staru Dalmaciju razdijeliše ju hrvatska plemena između sebe tako, da je svako pleme ovladalo većom ili manjom oblasti ili pokrajinom."⁴⁰³ Једно од тих племена населило је, каже Клаић, крајеве од јужног обронка Велебита и реке Зрмање па све до реке Цетине на југу и до Дувањског поља на истоку: "Та је област кроз сва каснија stoljeća održala specifično ime Hrvati ili Hrvatska."⁴⁰⁴ За једно племе коме, каже, не зна име населило је област Неретву, која се звала и Паганија и Маронија, каокије Крајина, а данас Приморје ... "Neretvi na jugu, a sve uz obalu Jadranskog mora, smjestila se druga plemena u trima oblastima, naime u Zahumlju, Travuniji i Duklji."⁴⁰⁵

⁴⁰³ Исто, 32

⁴⁰⁴ Исто, 33

⁴⁰⁵ Исто, 33

Завршивши тако са описом појединих мањих или већих географских целина, као и са словенским племенима која су те области населила, Клаић продужава овим речима: "U opisanim dakle oblastima nastanio se hrvatski narod, podjeljen tada u sedam etnografskih plemena ... Na iztok u nutarnje prijedjele Balkanskoga poluostrva nije im bilo moguće prodirati, jer su se ondje bili u zagorskim župama smjestali Srbi, osnovavši dvije poglavite oblasti: Rašu i Bosnu..."⁴⁰⁶ И поводом сазива наведеног сабора у Дувањском пољу и његових одлука. Клаић има своје тумачење, које овако формулише: "Što je god zemlje uz more od Raše u Istri do Bojane, zvat će se Hrvatska (Primorje), a dijeli se na sjevernu ili bijelu Hrvatsku. i na južnu ili crvenu (oblasti Neretva, Humska zemlja, Travunja, Duklja). Zemlja Hrvatima za ledima pripada Srbima te se ta Srbija (Zagorje) dijeli na dvije oblasti: Rašu i Bosnu."⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ Исто, 33

⁴⁰⁷ Исто, 36—37

Клаић је овде сасвим занемарио податке једног ранијег извора, Порфиригенита, и прихватио податке млађег Попа Дукљанина — вероватно због још недовољно објашњеног спомена Црвене Хрватске у горњој Далмацији. Њему је тај податак изгледао ипак јачи од свих других, и то старијих који сасвим другачије говоре о пореклу словенског приморског становништва од Цетине до Бојане. Неприхватљиво је и Клаићево тумачење Србије у Ајнхардовом опису устанка Људевита Посавског. Говорећи о збивањима у 822. години Клаић овако каже: "... Ljudevit... ostavlja svoj glavni grad Sisak i pobježe preko Save i Bosne u Srbiju, gdje se udomi u nekoga župana ... Nesrećni Ljudevit bude u Srbiji nezahvalan svomu domaćinu. On ga naime ubije, otme mu grad i župu i zavlada objema. Radi toga morade pobjeći iz Srbije. On umakne u Bijelu Hrvatsku ..."⁴⁰⁸ Дакле, мада је раније под Србијом рачунао и Босну и Рашку, овде је Босну сасвим

занемарио и Људевита одвео у неку нову Србију, очигледно мислећи само на Рашку. Клаић као да није водио рачуна о томе да Ајнхард не спомиње никакву Србију, већ само Србе и да је, ако се догађаји око Лудевита пажљиво размотре, бесмислено и помишљати да би Људевит побегао преко читаве Босне (и то не само првобитне), па и преко Дрине, чак у Рашку, да тамо још убије једног од жупана, "otme mu grad i žuri" па онда одатле да побегне у далеку Белу Хрватску, што значи опет преко Дрине и читаве Босне, па преко Врбаса и, вероватно, Цетиње да стигне, наводно, чак у Белу Хрватску!

⁴⁰⁸ Исто, 46—47

По свему судећи, догађаји око Људевита нису имали никакве везе ни са Босном ни са Србијом, већ само са једним делом западне Паноније, између Саве и Драве, пре свега негде око Сиска, као и са подручјем између Уне и Купе. Што се Клаић жали да "Poznija predaja u Hrvata, kako ju je u polovici X. stoljeća zabilježio bizantski car Konstantin Porfirogenit, nije se sjećala više junačkoga i nesrećnoga Ljudevita.."⁴⁰⁹, чини нам се да не тре-ба тако схватити, јер је Порфирогенит забележио неке догађаје из прве половине IX века, па нема разлога да неспомињање Људевита Посавског припишемо ни његовом забораву нити пропусту народног предања, већ чињеници да Порфирогенит једноставно не описује догађаје оног дела словенског живља међу којим је делао Људевит Посавски, који није био под Византијом. Можда га баш зато и не спомиње.

⁴⁰⁹ Исто, 47

Необјашњив остаје и овај пасус о Црвеној Хрватској у поглављу "Hrvatska za narodne dinastije": "Već u polovici X. stoljeća odkinuše se od nje primorske oblasti od Neretve do Bojane, pak se pridružiše Srbima, a u polovici XI. stoljeća stvori se od njih zasebna država, poznata pod imenom Crvena Hrvatska, koja je iz prva vladala srbskim oblastima, ali je poslije u XII stoljeću spala pod srbsku državu, pak se za sve vijeke otuđila Bijeloj Hrvatskoj."⁴¹⁰ Кад знамо шта је Клаић говорио раније у поглављу о "Hrvatskim oblastima", не можемо никако да схватимо којим су се Србима придружили крајеви од Неретве до Бојане половином X века, коме су припадали до тога времена, како је створена Црвена Хрватска половином XI века и на који је начин у XII веку укључена у српску државу, где се налазила та српска држава и на који је начин настала и кад?

⁴¹⁰ Исто, 129

ИЗ КАЛАЈЕВЕ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ НАРОДА

Природно је што се и Калај, желећи да напише Историју српског народа, заинтересовао најпре за порекло и значење имена Словени, Анти, Срби и Винди или Венди, али није могао ништа друго да каже осим " ... да су се, по испитивањима најбољих словенских научника, сви словенски народи у прастаро доба по свој прилици називали Срби (Срб), а Словени и Анти били су само имена оба главна огранка ове велике народне породице."⁴¹¹ Указујући на то да су старинско име Срб очувала само два племена, и то становници данашње Србије на Балканском полуострву и Лужички Словени у Саксонији (Лужички Срби), Калај, руководећи се једном класификацијом свих Словена, каже "да су балкански Срби поред једнаког имена удаљенији од саксонских Срба, но од других словенских племена, и да по томе не треба ова два српска племена једно с другим мешати."⁴¹²

Прелазећи на досељавање Срба и њихов размештај по Балканском полуострву, Калај најпре препричава познату Порфиригенитову причу о насељавању Срба недалеко од Солуна, па затим казује како им је Ираклије дао Земље на истоку и југу од оних које су населили Хрвати.⁴¹³

⁴¹¹ Венијамин Калаји, Историја српског народа, део I, Београд, 1882, 11

⁴¹² Исто, 13

⁴¹³ Исто, 17

У земљама које су населили Срби, каже Калај, створено је више кнежевина: "Ове су кнежевине, као што ћемо видети, за дуго играле мање или више самосталне улоге у српској историји, и не један пут се међу собом огорчено борише. Међутим су становници ових српских кнежевина били по своме пореклу и говору у свему један исти народ... Области што их заузеле Срби, као што се већ види из онога што рекосмо, бејаху одвојене од хрватскога земљишта на северу и западу рекама Савом и Врбасом. Од извора Врбаса, правцем на Имотско језеро, до ушћа Цетине, дуж јадранског мора, допираше српска државина. Од овод па до Бара бејаше граница јадранско море... Од Бара дуж скадарског језера на југоисток до српске Мораве простираху се земље, што су Срби заузели, на истоку јамачно их одвајаше Ибар и Морава од оних Словена, који су, као што знамо, већ у оно доба у данашњој Бугарској становали, а позније су названи Бугари ... Највише се мењала граница на истоку ..."⁴¹⁴

⁴¹⁴ Исто, 17—18

Желећи после овог уопштеног описа детаљније да прикаже простор који су, по њему, заузели Срби по доласку на Балканско полуострво, Калај то овако описује: "По том је у новој постојбини Срба била и данашња Босна, осим северозападнога краја, који се још и сада зове Турска Хрватска, а у оно време била је у рукама хрватскога племена, затим највећи део Херцеговине, јужна Далмација, цела Црна Гора, северна Албанија, Стара Србија, или цео ново-пазарски пашалук, и северни окрузи призренскога пашалука, најпосле данашња Србија, осим оних округа преко Мораве... Грчки писци и српски хроничари разликују шест знатнијих провинција, и то: праву Србију, затим Босну, Травунију или Конавље, Захумље, Неретву или Паганију, и Зету или Дукљу/Диоклију, која је захватала тако звану српску Далмацију ... веома је мучно одредити простор овакој области ..."⁴¹⁵

⁴¹⁵ Исто, 19

Као што видимо и Калај употребљава израз права Србија, али нам, на жалост, није подробније описао где замишља ту Србију. Ако упоредимо ових шест провинција са оним што је рекао на осамнаестој страни приказујући подручје нове постојбине Срба, приметимо да су од оних земаља са стране 18 ван поменутих шест провинција остале северна Албанија, "стара Србија, или цео ново-пазарски пашалук; најпосле данашња Србија осим оних округа преко Мораве." И поред најбоље воље да међу овим крајевима уочимо положај његове праве Србије нисмо то у стању, али зато сам Калај нас мало даље упућује где ту праву Србију да тражимо: "Права Србија лежала је источно од Зете, Травуније и Захумља, и заузимала је данашње југоисточне срезове Босне, затим Стару и данашњу Србију од Ибра и Мораве. Од свију српских провинција заузимала је највећи простор, јер је испрва и Босна, као што се чини, била део Србије."⁴¹⁶

⁴¹⁶ Исто, 20

Па ипак, мада нам је на први поглед јасно набројао крајеве који по његовом мишљењу, улазе у састав праве Србије, не можемо овај његов опис да прихватимо, пре свега због "данашње Србије", а онда не знамо ни шта је са крајевима према Цетини и Ливну, као и са оним деловима према Сави, које је раније навео као земље насељене српским досељеницима. Не само да нам не помаже много, већ нас чак доводи у забуну и даље Калајево расуђивање, као на пример: "Рашка је додуше била главно место праве Србије, али су и ови жупани, који су отуда своју власт ширили, били по-реклем из Зете. Ова околност потврђује у исто време и мисао, да је најснажнији огранак српскога народа био онај, који се настанио у данашњој Црној Гори и у њеним околним крајевима."⁴¹⁷

⁴¹⁷ Исто, 23

Калај нам не објашњава какав је елемент био у његовој правој Србији кад је у Црној Гори живео "најснажнији огранак српскога народа", а ми знамо да Порфиригенит ни речи не каже о пореклу словенских становника Дукље. Као и други писци његова доба, и Калај временом место праве Србије спомиње Рашку: "Поменућемо овде само жупанију Расу или Рашку, која је управо Србији припадала, али је међу тим имала особиту важност, што је Немања овде основао средиште, око којег је прикупио српске земље, и што су Мађари и Немци по тој области назвали Србе "Рајцима" и "Рацима (Raitzen и Raczok)."⁴¹⁸ Да то замењивање праве Србије, или Србије уопште, Рашком није у реду не треба много ни доказивати, али можемо рећи да нам ни Калај није помогао да растумачимо појам праве Србије.

⁴¹⁸ Исто, 21

НЕКА ЗАПАЖАЊА Љ. КОВАЧЕВИЋА И Љ. ЈОВАНОВИЋА О СРБИМА

Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић су појединачно веома много учинили за боље познавање српске историје, особито њеног раног периода. Међутим, и у овом њиховом заједничком делу има мишљења и закључака који доста помажу да се неке појединости из времена настанка српске државе и њеног раног развоја боље сагледају и схвате. Наравно, и овде се сусрећемо и са мишљењима која је тешко прихватити.

Пишући ово своје значајно дело, писци нису крили тешкоће са којима су се сусрели. Једна од најважнијих је, свакако, неизвесност око распрострањености имена Србин. Они кажу да се не може знати колико је ово име у VII веку било раширено међу балканским Словенима, јер га тадашњи писци не спомињу, али кад говоре о X веку аутори су уверени да ће име Србин "као народно владало у јадранском приморју између реке Цетине и града Бара, па за тим у свем пространом залеђу тога поморја до источне границе моравске водопађе. Ово се име чуло у пределима на југу сисачке Посавине већ у почетку IX века; а да је владало и у доњем Посављу и, даље на исток, у Подунављу сведочи један очевидац у XI веку. Колико је на југ прелазило преко Шара и скопске Црне Горе, не види се. Да је допирало чак међу тесалске Словене, доказује колико дух једне белешке у Константина Порфиригенита толико и назив једног града на реци Бистрици. То име гласи Српчиште (турски сад: Selfidže), а значи: место где Срби живе."⁴¹⁹

⁴¹⁹ Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, "Историја српскога народа", свеска прва Београд, 1893, свеска друга, Београд, 1894; I, 83 (Даље: Ковачевић-Јовановић).

Задржавајући се касније на Ајнхардовом податку о бекству Људевитовом 822. године из Сиска међу Србе, писци констатују да је српска кнежевина у коју је Људевит прешао "јамачно погранична, најприродније била у крајевима том граду на југоистоку, а у омеђеном простору, дакле на Врбасу или Босни реци. Тако нађосмо најстарију сведоцбу имена српскога на

Балканском Полуострву...⁴²⁰ Писци су се, као што видимо, определили за једно решење и не упуштајући се у подробнија објашњења. Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић се нису дубље упуштали у објашњење ни кад су описивали тобожње проширење "вишеслављевићке државе према околини" у другој четвртини IX века: "Свакојачо после непуних тридесет година њој се границе виде са свим друкчије но што су биле у почетку. Она се на север пружала до Саве, на запад до Фрушке међе до иза Врбаса, а на исток према Бугарској до водомеђе између Ибра и Бинче Мораве, тако да је захватала осим дринске водопађе још и ибарску, босанску и врбаску."⁴²¹

⁴²⁰ Исто, II, 31

⁴²¹ Исто, 39

Обнова византијске власти на Балкану почетком XI века
(Из књиге: Историја Југославије, Београд 1972)

Да је овакав опис српске државе у време кнеза Властимира до те мере уопштен да се при покушају да њене границе географски ближе одредимо не можемо никако снаћи — не треба

много ни доказивати. Чини нам се да нема много основе ни њихов приказ Властимирових тежњи: "У његову суседству, Пиви на југозападу, живео је у жупи Требињу жупан Бела, чија је кућа у мањем обиму радила што и Властимирова прибирајући око себе околна племена, те ишла на оснивање своје кнежевине. А Бели је, без сумње, још више могло годити Властимирово пријатељство. Све се то показа кад Белину сину Крајини даде Властимир своју кћер за жену."⁴²²

⁴²² Исто, 39

Као што видимо, писци Властимирову државу проширују и на подручје Пиве, дакле ван "дринске водопађе". Али неизвесност око пространства тадашње Србије постаје још већа кад читамо како писци приказују онај догађај о Мутимировој победи над Бугарима и о молби Борисовој да му Мутимир обезбеди повратак у Бугарску. Пошто је овај на молбу Борисову одредио своје синове Брана (Борена) и Стефана "ови га здрава допратише до Раса (код садашњег Новог Пазара) на граници."⁴²³

⁴²³ Исто, 41

Како се сматра да је податак "до границе, до Раса" несумњиво тачан, питамо се на основу чега су Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић могли да закључе да је српска држава за време Мутимировог оца могла захватити и простор "до водомеђе између Ибра и Бинче Мораве", то јест да је захватала "осим дринске водопађе још и ибарску", кад је све то источније од Раса, односно југоисточније. Има претеривања и у овом ставу: "Све те Словене и у Приморју и у Загорју, од Фрушке до Бугарске и од мора до Дунава, зове Василијев унук, цар Константин Порфирогенит, Србима."⁴²⁴ Међутим, Порфирогенит наводи само да су становници Неретљанске области, Захумља и Травуније са Конављима Срби и да су и становници "садашње Србије" Срби и ништа више. Из његовог казивања се не може ни наслутити да су Срби живели до Фрушке (по Љ. Ковачевићу и Љ. Јовановићу западно од Врбаса), а још мање до Дунава. Решавање питања Порфирогенитове "садашње Србије" спада, свакако, у најтеже питање ране српске историје и оно се сигурно не решава на начин како предлажу Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић. Зато нам се чини да писци претерају и кад оцењују значај Михаила Вишевића и збивања у Захумљу за време његове власти: "Радио је да све поморске кнежевине уједини с Хумом, и био је већ успео и подвластио Требињску и Дукљу. Тако се пружио до у водопађу Скадарског Језера и реке Дрима где му се међа срене на југу са земљиштем драчкога темата византинскога и на југоистоку с најиспруженијим пограничним крајем Симеунове државе."⁴²⁵

Ово несхватљиво и неприхватљиво проширење Михаилове власти писци су сигурно извели из непријатељства између Михаила Вишевића и Петра Гојниковића. Уосталом, Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић то отворено и кажу: "... Михаило сад толико далеко отера, да, тражећи потпоре против Петра, није зазирао ни туђина дићи против својега", додајући у напомени "ове Михаилове везе са Симеуном јасно упућују да су се њихове границе морале додиривати, а то је могло бити само са дукљанске стране."⁴²⁶

Као да савезништво између Михаила и Симеона није могло постојати и без граничних додира! Али писци и даље остају упорни у свом истицању значаја Михаила Вишевића: "Михаило се Вишевић одржа пред Петром наневши велику сметњу српском снажењу у вишеслављевићској држави. Шта више оно првенство, које је дотле несумњиво било у загорских Срба, пређе за Михаилове владе у Поморје, на Хумљане, и још Михаило, по свој прилици, завлада Неретвом"⁴²⁷

Оно што Порфирогенит говори о приликама у српској држави почетком X века не даје ни најмање повода да се на овакав начин приказују односи између "загорске" Србије и приморских области. Нисмо сигурни у то да су писци у праву кад Порфирогениту приписују да је рекао да су се са Висле доселили и Срби, и то само зато што цар каже да су преци Михаила Вишевића дошли са Висле.⁴²⁸

⁴²⁴ Исто, 73

⁴²⁵ Исто, 117.

⁴²⁶ Исто, 118-119

⁴²⁷ Исто, 124

⁴²⁸ Исто, 137

Ако цар каже да је са Висле дошао Михаилов род, не мора да значи да су и сви Захумљани пореклом са Висле. Осим тога, нисмо сигурни ни да су се догађаји после склапања мира између Томислава и бугарског цара Петра одвијали онако како Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић приказују: "Том приликом најзападнији крајак српскога Загорја и Приморја припадне Хрватској. Још раније се овој пружила граница од велевитскога краја на исток и већ крајем IX века захватала Хлевно са жупом, а од овога се времена пружа Хрватска у Загорју из санске у врбаску водопађу, а у Поморју с десне на леву обалу горње и средње Цетине, док је на доњем току ове реке и даље остала Неретљанска. Од тада се у власти Хрватској налазе жупе Имота (око садашњега Имотскога у Далмацији) и Плива (Плева) на горњем току Врбасове притоке Пливе. Остало Поморје-Неретљанска, Хум, Требињска и Дукланска сачува и даље своју слободу", на шта писци у напомени додају "осим ако можда не признаше над собом врховну власт цара Петра."⁴²⁹

⁴²⁹ Исто, 144

Пратећи друге догађаје из тог истог X века, Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић се задржавају посебно на Чаславу. Чаславу се уопште у нашој историографији посвећује велика пажња, јер се сматра да период његове владавине представља велики успон српске државе уз њено замашно територијално проширење. Тако сматрају и Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић:

"... и он за кратко време ослободи Србе загорске од бугарске власти ... Кад је Часлав завладао тако у Загорју и оснажио се, успе, ослањајући се на пријатељство грчкога цара, да веже уза своју државу и четири српске поморске државице: Дукљанску, Требињску, Хум и Неретљанску тим што признаше његову власт. Тако се сви Срби, што беху слободни од Бугара, нађоше уједињени под руком Часлављевом.

Признавајући врховну власт загорску, српске поморске области имаху своје засебне кнезове. Од њих се по имену спомиње у Требињу Чаславов рођак кнез Туђемир, који се закнежио после оца Хвалимира, сина наследника Беле Крајинића."⁴³⁰

⁴³⁰ Исто, 156—157

Иначе, као и већина историчара, и Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић Чаславу придају изузетни значај у развоју ране српске државе. То се особито запажа из њиховог описа Србије у Часлављево доба. Та је Србија, видећемо, огромних размера и просто је несхватљиво како су писци могли на основу добро познатих Порфирогенитових података да закључе да је Србија у доба Часлава била онако пространа. Да се само подсетимо шта за Часлава каже цар: "И пошто је помоћу богатих дарова ромејског цара средио и населио земљу, он је, као и раније, покорно потчињен цару Ромеја и захваљујући великодушности цара и његовим многим добротинствима, средио ову земљу и као архонт се у њој учврстио."⁴³¹

⁴³¹ Извори II, 57

Ако чак узмемо у обзир то да је Часлав живео и коју годину дуже од цара Порфирогенита (цар је умро 959. године, а за Часлава се сматра да је живот изгубио око 960. године), ипак је невероватно да се, после онаквог пораза од Бугара 924. године, за тако кратко време Србија и

опоравила и проширила своје границе у оноликој мери како нам то приказују Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић. А ево како они описују границе Србије у Часлављево време: "Кнежевска власт Часлављева простирала се на целом простору слободних Срба загорских и поморских с оваквим границама према суседима. Почињући на мору северно од трчкога града Бара, ишла је међа, обухватајући све приморје и сва острва, до ушћа реке Цетине. Једино што Котор и Дубровник беху грчки; а два острва, Вис и Ластово, и кршевито острвце Хоаца (сад Кача, близу Ластова) не бејашу ни под чијом влашћу, и ако су била насељена каогод остала. Од ушћа Цетине иђаше граница донекле уз реку па се одмицаше од обале те обилажаше око Имота, Хлевна и Пливе, па се више Пливина Језера дохваташе западне водомеђе Врбасове па све њом до ушћа Врбасова у Саву. Дохвативши се ове реке, иђаше граница низа њу све до испод ушћа Колубарина. Затим се преко планина хваташе Иброва ушћа. Одатле иђаше све источном водомеђом Ибровом до његова извора, осим што ситничку водопађу (Косово и Дреницу) остављаше Бугарској; даље планинама које деле воде на једној страни Ибру, Лиму и Морачи а на другој Дриму, те се спушташе на Скадарско Језеро па низ језеро и низ Бојану све до од прилике до половине тока ове реке. Ту опет окреташе на север поред грчкога земљишта око градова Улциња и Бара па све до мора.

Овим границама омеђена, држава великога жупана беше у себи раскомадана као ниједна друга на Балканском Полуострву. Најпре већ беше главна деоба на загорске и поморске земље и подела Поморја на четири кнежевине Дукљанску, Требињску, Хум и Неретванску. Овом треба додати што у Требињској беху као засебна средина Конавли, а исто тако, и ако са мање самосталности, беше у крилу Загорја на горњем току реке Босне "крај Босна", како Порфиригенит пише ..⁴³²

⁴³² Ковачевић-Јовановић. II. 169—170

Као што видимо, писци су Чаславу, кога на једном месту зову кнезом ("кнежевска власт") а на другом великим жупаном, приписали огроман простор, мада се из извора не може ни издалека наслутити колика је била Србија у доба Часлава. Порфиригенит не спомиње ниједну једину област, док Дукљанин у опису збивања у доба Часлава спомиње Босну, Дринску жупанију и Рашку, али ни он не каже одређено шта је од тога припадало Чаславу. Дукљанин каже само да су Мађари упали у Босну, да их је Часлав потукао у Дринској жупанији и да је јунаку Тихомилу дао дринску жупанију и кћер рашког жупана за жену. За Тихомила још каже да је дошао Чаславу бежећи од кнеза Будислава, чију је керушу нехотице убио, из чега се може претпоставити да је тај кнез владао посебним подручјем. Да је био под Часлављевом влашћу, који је такође био кнез, каквог би смисла имало да Тихомил од свога феудалца (кнеза) побегне Чаславу, а да његов бивши господар не буде у стању да свог пастира врати натраг.

Али у вези са приказаним огромним пространством Часлављеве државе има и других неизвесности. Наиме, ако из извора произлази да Часлав није водио никакве освајачке ратове, већ је само, како каже Порфиригенит, "средео и населио земљу", "... средио је ову земљу и као архонт се у њој учврстио", онда је та земља по обиму морала бити она пре 924. године, пре Симеоновог упада. Али ако је тако, онда Часлав није могао владати Захумљем, јер је тамо као архонт управљао Михаило Вишевић, можда чак и Неретљанском облашћу, а нигде се не каже да су Захумље и Неретљанска област после Михаилове смрти припале Чаславу. О томе не знамо ништа, а знамо да је Пагаија (Неретљанска област) за време Петра Гојниковића била под влашћу Србије ("тада у власти архонта Србије"), да је још Властимир удао своју кћер за Крајину, сина жупана Травуније, и да је тим поводом учинио зета самосталним. Кад, уз то, знамо да је готово кроз читав IX и почетком X века Србија пред опасношћу од упада тада моћних Бугара, да је у то време било и ратова и да се у једном таквом рату, под Мутимиром, спомиње граница код Раса ("до границе, до Раса") како можемо објаснити да је одједном Часлав постао владар Србије чак и на Сави од доњег Врбаса до близу Београда, а уз то и приморских области заједно са неким острвима!

Осим тога, кад мало пажљивије пратимо опис поменутих територије држећи се споменутих географских оријентира, наилазимо на непрецизности које могу да доведу у забуну. Описујући тако источну границу Србије од ушћа Ибра, писци ту границу воде "источном водопађом" Ибровом до његова извора, осим што ситничку водопађу (Косово и Дреница) остављаше Бугарској", што би значило да је ишла Копаопиком, Мокром гором, Мокром планином, Жљебом и Хајлом, или, како писци кажу, "планинама које деле воде на једној страни Ибру, Лиму и Морачи а на другој Дриму", из чега произлази да су Бугари тада држали не само Косово и Дреницу, већ и Метохију, односно цео слив Белог Дрима, дакле онако како су писци на 166. страни описали границу Бугарске према Србији. Да је то тачно било морали бисмо се питати на који су начин и којим путем Византинци помагали Часлава кад су око Србије и тада били Бугари?

Сумњајући у то да је Србија у доба Часлава заузимала оволики простор, морамо се питати на основу којих су података Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић ову, наводно, Часлављеву Србију назвали загорском земљом, загорском Србијом? Вероватно су се повели за Дукљаниновом општом поделом на Приморје и Загорје, па пошто је летописац Загорје назвао Сурбијом и поделио га на Босну и Рашку, Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић су схватили да је то довољно да целу Часлављеву Србију онаког обима назову Загорском, што се ни у ком случају не може прихватити, пре свега зато што ми о обиму његове државе можемо само понешто да наслутимо. Нисмо сигурни ни у то да ли се стање и односи могу процењивати онако како су писци учинили спомињући опет Загорску Србију: "Загорски део српске кнежевине беше најглавнији и претежнији од поморских. Над њим је Часлав непосредно владао; он беше издржао стогодишњу јуначку борбу с Бугарима; он је по Порфиригениу био права "Србљија". У њему именује Константин осам [!] тврдих градова."⁴³³

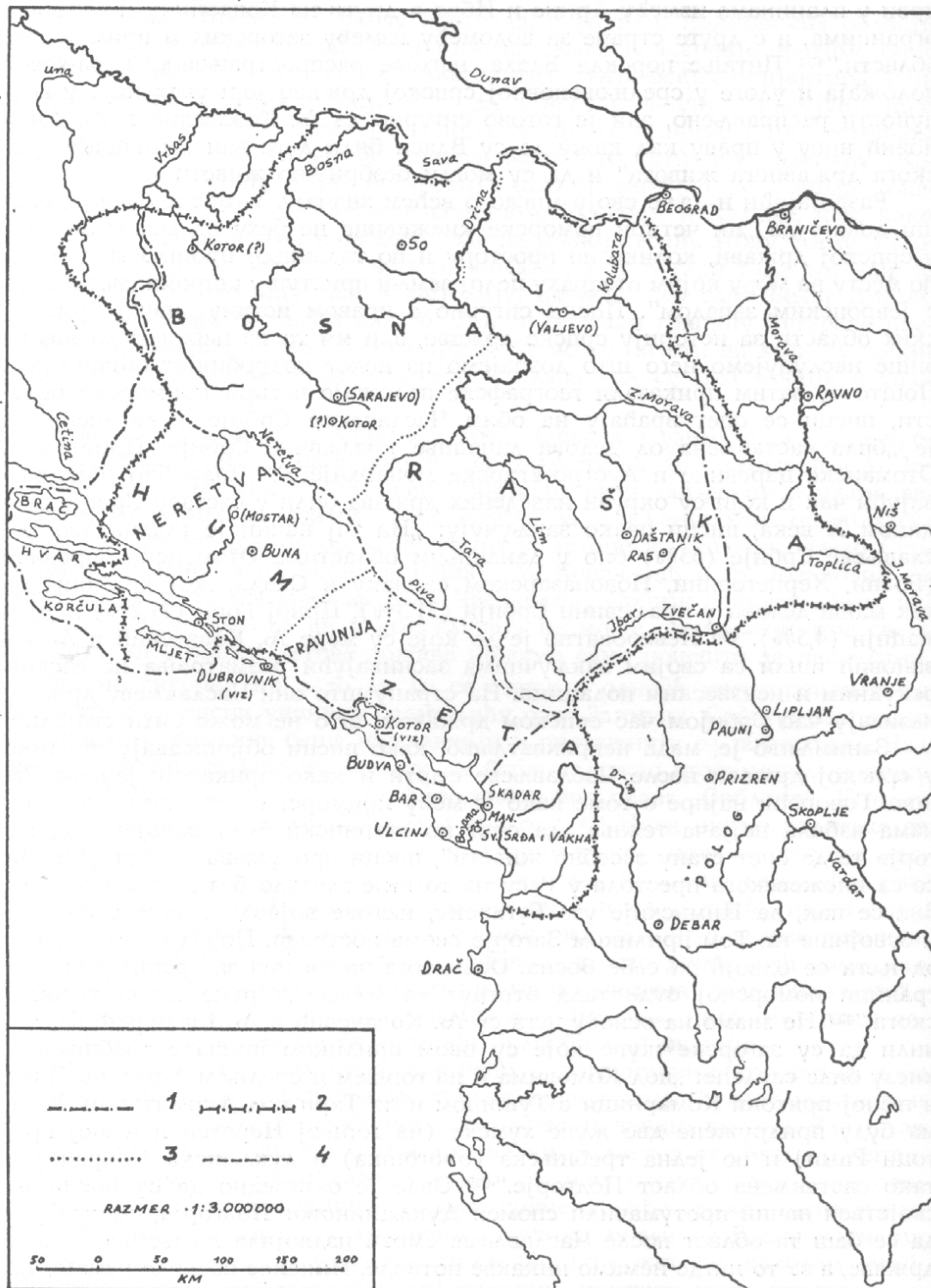
⁴³³ Исто. 171

Нити имамо података за тврдњу да је загорски део важнији од приморског, нити се уопште проблем може тако и постављати, а још мање тврдити, са знањем којим располажемо, да је сва та Загорска Србија била права Србија, израз који, уосталом, Порфиригениу и не употребљава, већ, као што знамо, спомиње само "садашњу Србију", а градове набраја не као тврде, већ само као насељење. И зар би, ако изузмемо Босну са два насељена града, било могуће да је у свој осталој Србији, онако великог обима, постојало само шест насељених градова, а кад би били тврди било би још чудније.

Али у овом делу излагања, говорећи о пограничним крајевима који "беху постали неки полупусти неутрални појаси земље", Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић дотичу и необично занимљиво и важно питање Влаха, за које кажу да су се још приликом досељавања Словена склонили у неприступачне шумовите и необрађене делове. За њих писци казују даље ово: "Како се та њихна склоништа за дуго времена нађоше остављена изван круга и домашаја српскога државнога живота, могли су Власи по њима готово безбрижно остати и угњездити се. Сад они, живећи животом засебним према својој српско-словенској околини, посташе жива преграда између пограничних крајева. Тим се увећаваше она српска подвојеност и још се теже могаше савлађивати. Ово нарочито вреди с једне стране за границу српску према Бугарској, где су Власи држали два така појаса, први у планинама између Дрине и Ибра а други на Копаонику и његовим огранцима, и с друге стране за водомеђу између загорских и приморских области."⁴³⁴ Питање порекла Влаха, њихове распрострањености, њиховог положаја и улоге у средњовековној српској држави још увек није у потпуности расправљено, али је готово сигурно да Љ. Ковачевић и Љ. Јова-новић нису у праву кад кажу да су Власи били дуто ван "домашаја српскога државнога живота" и да су могли безбрижно живети.

⁴³⁴ Исто, 171

Развијајући и даље своју мисао о већем значају Загорске Србије, писци додају да "ни четири поморске кнежевине не беху од малог значаја у српској држави, колико по простору и по тадашњој прошлости толико по месту на мору којим отвараху целој земљи приступ у широки свет и везе с јевропским западом".

Српске државе IX—XII века (Ст. Станојевић, Историјски атлас, 1931) Објашњења:

1. Границе Чаславове државе око 960 (70.500 km²)
2. Границе Бодинове државе 1101 (83.200 km²)
3. Границе између појединих области
4. Граница између приморских и загорских земаља

Писци сигурно с правом истичу значај приморских области за историју српске државе, али ми то из њиховог казивања више наслућујемо него што дознајемо из неког подробнијег објашњења. Пошто су затим приказали географске положаје четири приморске области, писци се опет враћају на обим Часлављеве Србије, подвлачећи да је "била састављена од делова данашње краљевине Србије, Црне Горе, Отоманске царевине и Аустро-Угарске монархије."⁴³⁵

⁴³⁵ Исто, 173

Подробно објашњавајући чак и који су окрузи наведених држава били у саставу Србије средином X века, писци овако закључују: "На тај начин је главни део Часлављеве Србије (63%) био у данашњим областима Отоманске царевине (Босни, Херцеговини, Новопазарском санџаку и Скадарској крајини) па тек мањи делови у краљевини Србији (21,3%), Црној Гори (11,2%) и Далмацији (4,5%)."⁴³⁶ Невероватно је до које су мере Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић ишли са својим закључцима заснивајући разматрања на сасвим оскудним и неизвесним подацима. На страну што они Часлављеву државу називају час Србијом час српском државом, што не може бити свеједно.

⁴³⁶ Исто, 174

Занимљиво је, мада неприхватљиво, како писци објашњавају прилике у српској држави после Часлављеве смрти и како приказују јачање Рашке. Говорећи најпре о томе како је међу приморским српским кнежевинама избила најјача тежња "да опет по старински буду одвојени од Загорја те да опет стану засебно живети", писци продужавају истичући "да се са кнежевскога престола у Расу на то није гледало без каквога отпора. Зна се пак, да Цимисхије узме Бугарску, његове војводе уђоше у Загорје и освојише га. Том приликом Загорје веома пострада. Поред свега другога од њега се одвоји за себе Босна. Осим тога читав низ загорских жупа на граници поморској буде тада отргнут те допаде у руке кнеза требињскога."⁴³⁷

⁴³⁷ Исто, 188—189

Не знамо на основу чега су Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић закључили да су загорске жупе које су овом приликом припале требињском кнезу биле следеће: "под Комовима и на горњем и средњем Лиму, на Пиви и њеној притоци Комарници с Тушином и на Тари под Дурмитором. Књима буду придружене две жупе хумске (на горњој Неретви и њеној притоци Рами) и по једна требињска (оногоска) и дукљанска (Морача) и тако састављена област Подгорје."⁴³⁸

⁴³⁸ Исто, 189

Овде је очигледно да су писци на својствен начин протумачили спомен Дукљаниновог Подгорја, сматрајући да се баш та област после Часлављеве смрти издвојила из његове српске државе, а за то нигде немамо никакве потврде. Никакве потврде немамо ни да је овако било како писци даље приказују: "За тако окрњено Загорје почиње се нешто доцније налазити нарочито име Рашка, по престолном месту Расу, на притоци Ибровој која се тако исто зове Рашком, а тамошњи владоци стадоше се називати не кнезовима него великим жупанима."⁴³⁹

⁴³⁹ Исто, 189

И без много размишљања може се рећи да се овако приказивање успона Рашке не може прихватити, јер се без подробнијег објашњења не може схватити шта све од оне огромне Часлављеве Србије спада у окрњено Загорје у којем место Србије почиње да преовлађује име Рашке, при чему не треба да заборавимо да Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић у Часлављево Загорје убрајају и крајеве око Врбаса, Саве и Колубаре, као и неке друге делове који у оно време нису припадали Босни, наводно издвојеној из Загорја, нити су икада припадали Рашкој. Остаје необјашњена и примедба: "У ово доба, како би се рекло, требињски кнезови имаху осим Требињске Хум и Дукљанску, а с тим и политичко првенство у Срба."⁴⁴⁰ Уопште, чини нам се да Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић у овом свом делу сасвим упрошћавају веома сложено питање односа српских приморских области са српским земљама у унутрашњости, а посебно настанак и развој Рашке. Рекли бисмо да је њен значај у X веку овде и преурађен и пренаглашен.

⁴⁴⁰ Исто, 189—190

ПОВОДОМ ДУКЉАНСКО-БАРСКЕ МЕТРОПОЛИЈЕ И. МАРКОВИЋА

Већ на првим странама своје занимљиве студије Марковић има једну значајну опаску о Дукљи у време Симеоновог напада на Србију у првој половини X века: "Simeon je poharao Srbiju; te je zemlja opustjela. Ali Duklja, koju stari srpski pisci zvalu Dioklijom .i Zetom, nije isto -osobito za ono doba- što je i srbska zemlja; jer nije ni bila čest srbske države: te Bugari nijesu onda ni provalili u Duklju."⁴⁴¹ Као што знамо, Порфирогенит ништа не говори о пореклу словенских становника Дукље, нити из његовог описа можемо нешто поуздано рећи када је ушла у састав Србије — ако још од почетка није била у њеном оклопу, али је сигурно да Марковић није у праву кад одмах после ове реченице продужава: "Znamo naprotiv, da je dukljanski vladar Mihajlo Višević I. uzdržavao dobre pouzdane odnošaje sa Simeonom, a bio je u zavadi sa srbskim knezom Petrom, s uzroka što mu ovaj bijaše oteo Paganiju."⁴⁴²

⁴⁴¹ Dr. Ivan Marković, "Dukljansko-barska Metropolija", Zagreb, 1902, (Даље: Марковић)

⁴⁴² Исто, 7

Међутим, ни из једног извора се не може ни наслутити да је Михаило Вишевић макар и за кратко био владар Дукље. То је, по свој прилици, Марковићева конструкција настала из његовог општег схватања о етничкој и државно-територијалној припадности приморских области од Цетине до Дукље: "Duklja bijaše dio gornje Dalmacije, koja se protezala do Drača, i od IX ili X. stoljeća počela se zvati "Crvena Hrvatska" (Croatia Rubea). Duklja dakle, ili recimo Zeta. kao što i Zahumlje i Travunija, sve do X. vieka bijaše oblast hrvatske kraljevine. Drugim riečima: pokrajine potonje kraljevine Duklje bijahu župe hrvatske."⁴⁴³

⁴⁴³ Исто, 12

После овога јасно је зашто је Марковић и захумског кнеза Михаила Вишевића претворио у дукљанског владара. Марковић, мада је свакако добро познавао црквена питања, као да намерно није хтео да се сети писма папе Ивана X упућеног хрватском краљу Томиславу и захумском кнезу Михаилу: "Ivan biskup, sluga slugu Božjih, ljubljenome sinu kralju Hrvata i Mihailu preuzvišenome knezu Zahumljana."⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ Vego Marko, Povijest Humske zemlje [Hercegovine], I dio, Samobor, 1937, 57

Да је Михаило тада, а то је прва половина X века, био дукљански владар, папа сигурно не би пропустио да га ослови титулом која означава већу моћ. Марковић осим тога заборавља да је Михаило и на црквеном сабору у Сплиту (925. године) учествовао у име Срба али само као кнез Захумљана. Како се сматра да Михаило после 930. године није више био жив поставља се питање, ако је до 925. године био само кнез Захумљана, кад је стигао да до смрти постане и кнез Дукљана, што би морало подразумевати и власт над Травуњанима. Али Марковић о свему томе није водио рачуна чим своје излагање продужава овим речима: "Kad uzmemo pak u obzir onaj starodrevni naziv 'Crvena Hrvatska' a i to, da je ista zemlja bila do X vieka oblast hrvatske države, onda nam se, sve da ne ćemo, nameće misao, da na celome teritoriju nekadašnje kraljevine Duklje iz prva je živjelo mnogo više Hrvata nego Srba: te ne valja cieniti, da je suho zlato sve što o tome povieda Porfirogenit nakon tri vieka i više nego se Sloveni u one krajeve useliše, a sve što drukčije kazuju drugi povjestnički izvori, da nema nikakve vriednosti. Dakako taj pretežiti broj Hrvata nije se održao: jer Srbi, uslied domaćih bojeva, a još veće uslied ratova s Bugarima, za cara Simeona (925 do 927), na gomile bježahu iz domovine i preseljavahu se u hrvatske krajeve; te malo po malo oteše mah u Zeti, u Zahumlju i Travuniji."⁴⁴⁵

⁴⁴⁵ Марковић, 12—13

Дакле, одбацујући готово дословце Порфирогенитове податке о пореклу и припадности словенских становника именованих приморских области, Марковић своја разматрања гради на засад још увек недовољно јасном Дукљаниновом податку о постојању Црвене Хрватске у горњој Далмацији, али пошто је осећао да се ипак не може супротставити каснијим споменима српског имена у тим истим областима, Марковић позива у помоћ Порфирогенита преузимајући од њега вести о бекству српских претендата на престо у Хрватску, као и о одласку једног дела Срба после упада Симеоновог у Србију. Наравно, не треба много ни доказивати колико су апсурдне његове тврдње да је било довољно само да дођу ове српске избеглице па да у Зети, Захумљу и Травунији узму маха и потисну хрватско име у овим областима, које би, ако је ту већ постојало, морало бити старо најмање три века. Видећемо да ће касније и неки други истраживачи покушавати да на овај начин објасне како су од, наводно, првобитних хрватских земаља ове области постале српске. Наравно, после оваквог Марковићевог резоновања морамо бити опрезни пратећи његова даља излагања. Тако морамо застати већ код Марковићевог спомена буле папе Александра II (1061—1073) по којој Дукљанско-барској митрополији подређује девет бискупија међу којима и Пилот и Србију. Описујући понаособ географски простор сваке бискупије Марковић овако приказује међе пилотске бискупије: " .. od izтока: mala rieka Valbona, koja je deljaše od Stare Srbije, od juga: rieka Drim i Posrinia, od zapada i sjevera: gora Biškusi, koja je raztavljaje od Klementa".⁴⁴⁶

⁴⁴⁶ Исто, 41

Овде је несумњиво занимљиво знати где је Марковић нашао да се одмах иза реке Валбоне налази стара Србија, тј. Србија оног времена када је папа Александар II издао споменуту булу. Међутим, овај Марковићев опис се доста поклапа са описом граница Дукље састављача 30. главе DAI, по коме се Србија налазила од Дукље према планинским странама, а одговара и описима у домаћим изворима у којима стоји да је Немања, поред освајања Хвосна, Подримља, Дршковине и др. заузео од Арбанаса Пилота оба. Тако би Марковићева стара Србија била у данашњој Метохији, одмах иза планинског венца који се источно од Валбоне пружа од Беровице до Паштрика. Кад смо, међутим, рекли да пратећи Марковићево казивање морамо бити опрезни, мислили смо, између осталог, и на опис географског положаја бискупије Србије, која се спомиње одмах уз Пилот: "Nedvojbeno to je ista biskupija, što je Dukljanin kazao, da je duvanjski sabor

područnu učinio Diokliji: dakle Raška, a sada od prilike novopazarski sandžakat, koji se stere među Crnomgorom i današnjom Srbijom, prema jugoistoku do Mitrovice. Doduše srbski pisci kažu, da je bugarski car Samuel podvrgao srpsku rašku pod ohridsku nadbiskupiju: te da je ona ostala u istome crkvenome odnošaju i onda kad je Mihalja Vojslavić sjedinio Rašu sa Zetom. Ali je trudno vjerovati, da je baš i sada raška crkva ostala podčinjena Okridi."⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ Исто, 41

Као што видимо, Марковић за опис две суседне бискупије, Пилота и Србије, даје за Србију два различита и податка и назива. Приликом положаја бискупије Пилот одмах источно од Валбоне била је стара Србија, за коју на том месту не каже да ли је то бискупија Србија или није. Кад је, пак, прешао на опис бискупије Србије (*Serbiensis ecclesia*=српска црква), Марковић је без размишљања додао: "dakle Raška", изједначујући њен простор са Новопазарским санџаком. Ако сад покушамо да на основу ова два Марковићева описа одредимо простор бискупије Србије, нећемо успети. Пре свега, не знамо шта је подразумевао под старом Србијом одмах уз Пилот и да ли и ту стару Србију укључује у бискупију Србију. Друго, Србија и Рашка нису исто, без обзира на то да ли под Србијом замишља и стару Србију, и најзад — Новопазарски санџак се не поклапа потпуно ни са Рашком ни са било којом Србијом, те је стога неприхватљива и Марковићева напомена да је Рашка исто што и Новопазарски санџак "među Crnomgorom i današnjom Srbijom, prema jugoistoku do Mitrovice", јер би у том случају остао необјашњив положај старе Србије одмах уз Пилот. Иначе, Марковић све до краја овог свог дела о Рашкој и Србији говори као о једној земљи.

О АДАМОВИЋЕВИМ СРБИМА ИЗА БЕДЕМА ДУБРОВНИКА

Започињући свој рад казивањем о настанку Млетака и Дубровника, Адамовић продужава овим речима: "I Mleci i Dubrovnik postanu samostalne, slobodne države, dvije aristokratske republike, ona italijanskog, ova srpskog plemena."⁴⁴⁸ Своје убеђење о припадности словенских становника Дубровника, Адамовић поткрепљује позивајући се најпре на Луцијево "Sicuti Dalmatia in Occidentalem, et Orientalem divisa, Orientalis Servio rum censebatur, Occidentalis Croatorum; ita Ragusium in orientali parte situm", а затим и на ову Боманову опаску: "Il resto dell' Illirio era occupato dai Serbglì, che da Porfirogenito vengono divisi in Narentani, Zahulmi, Trebuniati e Diocleati. Essi non solo s'avevano stabilito nei confini della Dalmazia Orientale ma altresì occupavano tutto il paese che nella Dalmazia oltramontana non era posseduto dei Croati, cioè la Bosna."⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ Vice Adamović, O bedemima grada Dubrovnika, Srgj, god. I, Dubrovnik, 1902. 9

⁴⁴⁹ Исто, 9

Настављајући казивање о настанку Дубровника Адамовић спомиње и острво Локрум за које каже "Prilično je, da je bio prodat, ili darovan od srpskijeh vladara 788. godine." Описујући затим првобитни Дубровник. Адамовић овако казује: "a gdje je danas Placa Velika (stradun), tu se pružao morski rukavac, koji je rastavljaо ostrvce Lave od kopna na podnožju brda Srgja, tog predjela srpske oblasti Humske ili Zahumlja. Onamo dakle, biva s one strane morskog rukavca, življahu gragjani rimskog porijekla, a ovamo, preko mora (Prijeke) bijahu nastanjeni brgjani srpskog plemena."⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ Исто, 14

Дотичући се даље дубровачких граница, Адамовић спомиње и Захумље за које каже: "Kod Rimljana: regiones Zachlumorum, a u starijem poveljama: Hlonska, Kelmum, Kudvergia, Zemlja sv.

Save, zvala se država za koju Porfirogenit izrijekom veli, da je srpske narodnosti, čak pominje još i velikoga kneza (arhonta) Mihajila Viševića, koji je živio u doba kad i Porfirogenit. Ista se oblast pružala iza visokoga brda, prozvana per autonomasiam Hum, znači brdo, prema zapadu i doticala se rijeke Neretve obuhvatajući cijelo Rčansko poluostrvo (Rat) kojega se najkrajnji greben prema zapadu stoga zvao Caput Zahulmiae, capo o cavo CUMANI Chochumeni, danas pokvareno capo gomena."⁴⁵¹ У продужетку ове напомене Адамовић подсећа на то да је по Лукарићу река Цетина делила Захумље од Хрватске, а да неки сматрају да је Келмо (Chelmo) била једна област са главним градом Требињем, док је, кажу, Захумље с главним градом Стоном била државица за себе. Казујући даље како је град временом прошириван, Адамовић напомиње "kako jedno on najznamenitijih proširenja grada bi izvršeno dolaskom i boravljenjem u Dubrovniku srpskoga vladara Pavlimira."⁴⁵²

⁴⁵¹ Исто, 14, напомена 3

⁴⁵² Исто, 15

Овде, дакле, Адамовић Дукљаниновог Павлимира (Бела, Белимира) без двоумљења сматра српским владаром, мада Дукљанин у вези са Павлимиром не спомиње Србе већ само Словене. Иначе, Адамовић није желео да испитује да ли је Павлимир историјска личност или није. Њему је било довољно "da ga kao takova smatraju ne samo svi dubrovački kroniste, nego još i poznati povjesničari Appendini, Engel i Müller, a arheolog Prof. Frano Bulić o istomu vladaru piše: 'Ne ćemo ni mi da vjerujemo svemu onome, što se pripovijeda po dubrovačkim i inim ljetopisim ob ovomu Pavlimiru. No da je temelj ovoga pripovijedanja povjesnički, nije dvojbe, i ako kasnije iskićen i uresen svakojakim bajkama'."⁴⁵³

⁴⁵³ Исто, 15

Као што смо из ових неколико опаски видели, Адамовић је био убеђен да и Порфиогенит и Дукљанин, кад говоре о Дубровнику и његовом залеђу, сматрају да то залеђе насељавају словенски становници српске етничке групе.

НЕКЕ НОДИЛОВЕ ОПАСКЕ О СРБИМА И ХРВАТИМА

Већ своја прва Порфиогенитовим виједанје о доласку ликој прилици највише запажања о Хрватима и Србима Нодило заснива на вестима убеђен да су истинита: " ... dočim je pripo-Hrvata i Srba i o oblastima, što oni zapremiše, po ve-pocrpano iz zvaničnih arhiva, ili po samom caru piscu ili po kompilatorima u njegovoj službi. U pojedinosti ide se potanko, a i mjesna imena su tačna, gdje teksta ne izopači nepažnja prepisivača. Kad pod oči skupimo svakoliko što Porfirogenit kaže za Hrvate, Srbe i Romane, slika mu je u celini prema istini."⁴⁵⁴ Сматрајући да су и Хрвати и Срби дошли на Балканско полуострво на Ираклијев позив, Нодило каже да им је цар препустио да населе "Ilirik s Dalmacijom i Dardaniju s jednom stranom Mezije."⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ Natko Nodilo, historija srednjega vijeka knj. III, Zagreb, 1905, 434

⁴⁵⁵ Исто, 436

Прелазећи на простор који су настанили Срби, Нодило нам износи једну необично занимљиву опаску: "Čusmo od Porfirogenita, da Srbi sebi čuvaju poslije seobe vladarski svoj dom od starine, te imaju nasljedne velike župane, a ipak ne imaju ujedinjenu Srbiju, što bi sklopila sve županije. Hrvati su u tome donekle bolje sreće. Srpski veliki župani vrše vlast nad nekim brojem župa, dočim postoji, barem u doba Porfirogenitovo, više srpskih odjelitih pokrajina."⁴⁵⁶ Прелазећи на те покрајине

које су населили Срби, Нодило овако казује: "О polovini X vijeka kadno piše Konstantin, osim prave Srbije po imenu, još su krajine po njegovu svjedočanstvu Srbljima naseljene: Dioklitija (Dioklea) Trabunija (Terbunia) Konavlje (Canale), Zahulmia (Zahlumia), i Paganija (Pagania).."⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Исто, 456

⁴⁵⁷ Исто, 456

Истичући како су Срби поцепани "u petoro" и како "kroz nekoliko vijeka Srbija kao da nema historije", Нодило се дотиче једног осетљивог проблема рекавши: "Ovdje ulazimo u mučno pitanje: razmeđiti Srbe i Hrvate", на шта одмах у напомени исказује једно веома занимљиво и неуобичајено мишљење: "Nas živo raspravljanje o granicama malo zanima, pošto su Srbi i Hrvati, ma kakovi bili u stara vremena, nama sada tek dva dijela jednoga naroda, koji ni vjera ni historija ne mogu da razdvoje, pošto im je ćut, ispoljavana jezikom, pučkim mišljenjem i narodnom pjesmom jednaka. Ni u kraj pameti nije nam do toga, da političkom težnjom ispredamo državnih jalovih teorija. Što se tiče narodnosti, mmoderno je načelo: slobodna volja. Osvjetničku raspru s ispravama, kano da se radi o materijalnom vlasništvu kuće ili baštine, narodi sada odbijaju. Koje i kakve bijahu, pri prvom naseljenju, međe zemalja hrvatskih i srpskih, historija, što bi poduprta bila o vijesti savremene, nigde ne kaže."⁴⁵⁸ На ово Нодило додаје да се тек касније сазнаје да су Срби захватили довољно простора "u Романiji", при чему скреће пажњу на Ајнхардову вест из 822. године о Србима који су насељавали велики део Далмације, па онда завршава овако: "А i široko prostiranje srpskih plemena Konstantin Porfirogenit o polovini vijeka X nije jamačno onako bacio po samoj svojoj pameti."⁴⁵⁹ На истој страни Нодило има још једну оригиналну опаску поводом Црвене Хрватске: "Za hrvatskoga kralja Tomislava, zahumski poglavar Mihajlo 924. g. nazočan je sa svojim prvacima, crkvenom saboru u Spletu. Ako nije Tomislavljev vazal, a ono je njegov privrženik, te srpskom plemenu otuđen. Biti će, da se iz ove okolnosti porodi mutni spomen o Crvenoj Hrvatskoj."⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ исто, 460

⁴⁵⁹ Исто, 460

⁴⁶⁰ Исто, 461

Позивајући се и даље на Порфириогенита, дајући при том о његовим подацима необично занимљиве примедбе, мада у неким појединостима и превише смеле, Нодило у једном тренутку каже: "Ovo ovoliko o prvoj historijskoj pojavi Srba i Hrvata. Posve je malo, a ponegdje i nejasno. Oskudno je prema našoj radoznalosti, jer nam dovoljnog obaviještenja nestaje, ali što je, tu je, po kritičnoj upotrebi izvora. Dalje se zalijetati, to može da bude mило i drago patriotskoj nekakovoj gorljivosti, koja kani ili hrvatsko ili srpsko pleme da pozlati, no nije dopušteno hladnome razboru historije."⁴⁶¹ (podvukao R. N.)

⁴⁶¹ Исто, 461

Пошто је овом изванредном примедбом указао на још неке појаве које отежавају боље упознавање далеке прошлости Хрвата и Срба, пре свега о њиховом разграничењу, Нодило опет има једну оригиналну и свакако умногоме тачну примедбу: "Gdje su sada genetički Hrvati i gdje Srbi? Ni najpomnijiija kemija ne može da ih luči. Turska pustošenja i potom novo naseljavanje izmijesaše mnogo koješta. Sporne su dandanas između njih granice, još više nego u staro doba. Naznačiti ih težak je posao, a malo i koristan"⁴⁶² (Подвукао Р. Н.).

⁴⁶² Исто, 461

Наравно, из ових изванредних Нодилових опаски не можемо закључити да је он против решавања граничних питања у свим раздобљима; он само скреће пажњу на осетљивост проблема и на потребу крајње опрезности у коришћењу извора — без препуштања било којем другом заносу осим жељи да се приближимо истини. У нас нико боље од Нодила није осетио колико је тај посао тежак.

Љ. ЈОВАНОВИЋ О НЕКИМ ПИТАЊИМА РАНЕ ИСТОРИЈЕ СРБА

Мада се чини да је побуда која је потстакла Љ. Јовановића да напише ову значајну студију настала поводом изласка из штампе књиге др Петриџенца, "Bosna i hrvatsko državno pravo Istorijско-pravna studija", чињеница је да је Љ. Јовановић у својој критичкој анализи споменуо и низ других аутора који су у својим делима расправљали о појединим питањима из најранијег периода српске и хрватске историје.

У овој необично корисној студији једно од занимљивих питања на које је Љ. Јовановић желео да одговори јесте "Где су били Срби и где је српска земља на Балкану". Започињући своја размишљања о овом питању, Љ. Јовановић указује најпре на следеће: "Ако је досад у историчара и било неслагања где су биле источне, јужне или северне границе до којих се у старо доба простирала српска земља, сви су они били сложни где је било срце старе српске државе и српскога политичкога живота, језгра око које су се лагано окупили остали наши крајеви. Сви су они за то одређивали земље на Пиви, Тари и Лиму, дакле говорећи данашњим географским језиком, земљиште у североисточној Црној Гори, у Новопазарском санџаку и у југоисточном делу окупираних земаља."⁴⁶³

⁴⁶³ Љ. Јовановић, "О прошлости Босне и Херцеговине", I свеска, Београд, 1909, 77

Устајући затим против Петриџенца који је покушао да уз помоћ Кинама и Виљема Тирског докаже да се та рана Србија налазила југозападно од Ниша и западно од Скопља, Љ. Јовановић узима исте изворе, Кинама и Виљема Тирског, и доказује да Србија "на истоку није захватала Ниш ни десну страну Мораве куда је ишао пут из тога града у Угарску". Љ. Јовановић сматра да против Петриџенцовог мишљења говори и следећи опис Виљема Тирског: "У то се време цар (Манојло Комнен) задржавао у Србији, а то је земља брдовита и шумовита, тешко приступна, у средини између Далмације, Угарске и Илирика."⁴⁶⁴

⁴⁶⁴ Исто, 78

Указујући на то да против Петриџензових закључака „стоје сви досадашњи историци", Љ. Јовановић, уз осврт на већину тих историчара, наводи и понеко њихово мишљење везано за развој ране српске државе. Међу тим мишљењима особито је занимљива једна Шишићева опаска у вези са Подрињем око којег, иначе, влада велика неизвесност. Ево Шишићеве опаске коју наводи Љ. Јовановић: "Подриње звала се област око горње Дрине и њених притока, тамо, гдје су данас Чајница, Фоча, Пљевље и Милешево (Санџак новопазарски). Ова је област била од искона чест српске државе и стародревне области Раше."⁴⁶⁵

⁴⁶⁵ Исто, 79

Не желећи да наводи шта и други научници говоре, што је против Петриџенцовог схватања, Љ. Јовановић каже да ће навести само шта Калај каже о земљи коју су Срби населили, доселивши се са севера: "Нова је српска домовина захватала дакле: садашњу Босну, осем северозападног крајка који се и сад још зове 'турском Хрватском' а тада је била у власти

хрватскога племена; за тим готово целу, јужну Далмацију, целу Црну Гору, северну Арбанску, Стару Србију или цео пашалук новопазарски и сиверне округе призренскога пашалука (тј. данашњег косовскога (српскога) вилајета); на послетку данашњу Србију, осем округа преко Мораве."⁴⁶⁶ Наводећи ову Калајеву опаску Љ. Јовановић одмах каже: "Ово међутим није тачно, јер Рашка и Србија нису биле једно исто, а најмање 'рашки жупани' исто што и кнез српски."⁴⁶⁷ (подвукао Р. Н.).

⁴⁶⁶ Исто, 79—80

⁴⁶⁷ Исто, 80

Прелазећи на разна мишљења о српском имену и његовој раширености, Љ. Јовановић се задржава углавном на мишљењима Дринова и Јагића. За Дринова Љ. Јовановић каже како је сматрао да су Срби најпре населили само првобитне рашке земље: садашњу западну Србију (до Ибра), Новопазарски санџак, један окрајак Босне (од Дрине на југоисток) и најисточнији део Црне Горе, док за Јагића Љ. Јовановић подвлачи да је мање прецизан, само вели да је словенско племе имена српскога" било испрва ограничено на врло малу област у коју свакојачко није спадала ни јадранска водопађа ни Босна."⁴⁶⁸ Казујући затим како је и Ст. Станојевић био уверен "да је српско име живело пре тога времена [мисли на X век] у областима изван онога српскога првобитнога средишнога круга"⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Исто, 101—102

⁴⁶⁹ Исто, 104

Љ. Јовановић мало даље, мислећи на стање у VII и VIII веку, каже: "Просто је немогуће да већ тада једно српско племе изврши оно што је једва Немања извршио... Немогућно је да обласна државица, каква се замишља на Лиму и главама дринским, не само подвласти и дуго држи под собом онаки голем простор туђега земљишта него и да тамошњем становништву наметне своје име и своје друге племенске особине."⁴⁷⁰ Желећи после ове примедбе да се дуже задржи на опаскама Дринова и Јагића, Љ. Јовановић прелази на подробније разматрање једног од најтежих питања из ране српске историје, на појаву и распрострањеност српског имена на Балкану. Он ту још на почетку каже: "Погрешно је узети да су Срби само једно племе у великој маси словенској која се после пропасти хунске државе стала кретати на југ и на запад."⁴⁷¹

⁴⁷⁰ Исто, 107

⁴⁷¹ Исто, 108

Сматрајући да је у великој маси појединих словенских племена било и већих етничких јединица још у старој заједници иза Карпата, Љ. Јовановић каже: "Така су била Анти или Венди па су така већа јединица били и Срби. Истина ми ни о једној ни о другој, вендској и српској, заједници не знамо много, али је томе само крива оскудица историјских извора."⁴⁷²

⁴⁷² Исто, 108

Указујући затим на спомен Срба код Плинија и Птоlemeја, Љ. Јовановић додаје да име не би било споменуто да је означавало мало словенско племе. Да име није означавало мало племе, Љ. Јовановићу за доказ служи и чињеница да постоје два велика огранка Срба: "нас на Балкану и Срба (Sorbe') у старој и потоњој Германији. Сами ови други били су велики народ, можда управо два народа, а ни по што какво мало племе. Њихови су потомци садашњи Лужички Срби: горњо-лужички и доњо-лужички, који су по језику два засебна, и ако врло сродна, народа словенска."⁴⁷³

⁴⁷³ Исто, 108—109

Уз ово Љ. Јовановић скреће пажњу и на један податак географа Баварског с краја IX века о северним Србима и њиховој земљи: "Zeriuani quod tantum est regnum, ut ex eo cuncte gentes Slavorum exorte sint, et originem, sicut affirmant, ducunt."⁴⁷⁴ Завршавајући овај осврт на ванбалканске Србе уз примедбу "да је име српско већ у класичних писаца доиста значило већу етничку заједницу", Љ. Јовановић додаје: "То ће се потврдити и подацима о балканским Србима. На овом полуострву српско име захвата Словене по земљама много ширим од узане Јагићеве и Дриновљеве Рашке."⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ Исто, 109

⁴⁷⁵ Исто, 109

Започињући после овог осврт на земље у којима се спомиње српско име, Љ. Јовановић наводи Македонију "у доба кад је од ње била сасвим далеко и апсолутно без икаквог могућег утицаја политичка власт рашких и свих других северних Срба.

Разуме се, не треба нам овде, и нећемо га покретати, осетљиво и тешко разрешиво питање: да ли су племена, оне гомиле словенске, које населише данашњу Македонију, носиле у себи претежне зачетке једних или других од оних специфичних особина које данас одликују један од другог српски и бугарски народ. Доста нам је име видети. А о њему је поуздано утврђено: да се у неким деловима јужне Македоније већ у та времена морало као домаће употребљавати име српско."⁴⁷⁶ Затим Љ. Јовановић одмах додаје да о употреби овог имена нема довољно сачуваних директних спомена, али скреће пажњу на трагове очуваних имена места "која несумњиво сведоче да је српско име као народно живело у словенском становништву јужних делова садашњег солунскога и битолскога вилајета."⁴⁷⁷ Позивајући се на Ст. Станојевића и Б. А. Панченка, Љ. Јовановић казује како је средином VII века ударио "из цариграда византиски цар Константин (Константин III) на нека словенска племена, савладао их и један део становника преселио у Малу Азију и Витинију. Која су то племена била и где су на Балкану живела, не зна се; али се као доста поуздано сме узети да су живела негде између Цариграда и Солуна."⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Исто, 109—110

⁴⁷⁷ Исто, 110

⁴⁷⁸ Исто, 110

Додајући како је Реслер мислио да је реч о Словенима у Мезији, а Ст. Станојевић о Словенима "по свој прилици између Струме и Вардара", Љ. Јовановић, са своје стране, примећује следеће: "Међу тим пресељеним Словенима било их је свакако који су се називали Србима. То се види по томе што се "од тога времена помиње у Витинији један град са епископском столицом, који се зове Гордосервон." Позивајући се поново на Б. Панченка, Љ. Јовановић казује како је овај руски научник "утврдио да је у Витинији од средине VII века па за више стотина година живело знатно словенско становништво. Затим је показао да се Гордосервон и његов јепископ јавља већ 680 године па онда без прекида све до 1200 године, а тада се одмах за исти крај јавља нов назив: Сервохорија (,српски крај')."⁴⁷⁹

⁴⁷⁹ Исто, 111

Љ. Јовановић из овог закључује како је јасно да је српско име средином VII века владало у оном делу Балканског полуострва у ком је цар Константин тада ратовао: "А то је било негде у источној или у јужној полутини полуострва, далеко, врло далеко од "Рашке", негде где српска

држава или није никад ни допирала или је распрострала своју власт само за кратко време под Душаном и после њега. То је уједно најстарији траг српски на југу Карпата."⁴⁸⁰ (подвукао Р. Н.)

Сматрајући да спомен словенских становника у Византији може заиста да допринесе разрешавању проблема раних становника српских на Балкану, Љ. Јовановић наводи Витинију и у вези са још једним словенским племеном: "Занимљиво је да се у крају где су живели витински Срба јавља још једно име које нас можда упућује на Балкан: насеље Сагудаја (χωμοπολις Σαγουδαων). Панченко помишља, и ако с великом уздржљивошћу, на име познатог словенског племена Сагудата близу Солуна."⁴⁸¹ Љ. Јовановић у напомени додаје како се Сагудати спомињу приликом словенског напада на Солун око 617. године у равници између Солуна и Бера, а онда на крају скреће пажњу да Томашек повезује европске и азијске спомене Сагудаја-Сагудата.

⁴⁸⁰ Исто, 111

⁴⁸¹ Исто, 112

Остављајући витинске Србе и Сагудате, Љ. Јовановић прелази на познати Порфириогенитов податак о Србици: "Други је стари јасни траг српски што Порфириогенит спомиње место Србљију (τα Σερβλια) у југозападном делу солунске области (у садашњем битољском вилајету) на једној притоци реке Бистрице. Тај се град и после спомиње, било као столица једне јепархије било иначе, све до данас. Његово име сведочи да су му се у доба његова постанка становници звали Србима. То нарочито лепо осветљује факат што се тај исти град у српско-словенском преводу (Летописа Византијанина Јована Зонаре зове Српчишча. А та реч значи: место где Срби живи."⁴⁸² На основу ове чињенице Љ. Јовановић закључује да се тај део македонских Словена звао Србима и у продужетку настоји да докаже да је између тих Срба на југу било неке везе и са северним српским племенима, при том користи Порфириогенитов податак по којем су Срби у Српчишту зажелели да се врате у стару постојбину, али кад су дошли, каже, до Дунава одустали су од свог плана, после чега им је цар Ираклије дао друге земље за насељавање. Ово је Љ. Јовановићу било довољно да закључи да то "свакојачко сведочи јасну генетичку везу међу северним српским и словенским елементима у јужној Македонији у доба нашега досељења на Балкан."⁴⁸³

⁴⁸² Исто, 112—113

⁴⁸³ Исто, 113

Па ипак, Љ. Јовановић је врло опрезан и у наставку каже "Ми данас не можемо ићи даље и испитивати у коликој је мери српско име било раширено код појединих племена на југу садашњег битољског и солунског вилајета ... Још мање можемо говорити о севернијим деловима речених вилајета и о областима косовског вилајета све до Митровице, јер о њима нема за неколика века баш никаквих података. Као год што не би био у праву онај који би пресудно одбијао постојање имена српског у тим покрајинама, тако исто би грешио и онај који би сматрао као чисту истину да је српско име већ у најстарија времена нашега бављења на Балкану живело без претрга ка целом простору од Јегејског мора до изданка Динарских планина на Косовом."⁴⁸⁴ Идући даље за подацима у којима се спомиње српско име, Љ. Јовановића каже да је то име живело на једној страни "где ни у време Часлављево ни дуго после (до краја XIII века) није допирала српска политичка владавина. Реч је о Подунављу, где је у почетку IX века становало велико племе Браничеваца које су неки, као и Тимочане, убрајали у Србе." Тражећи оправдање за такво мишљење, Љ. Јовановић скреће пажњу на В. Васиљевског, који је, каже, пронашао "један извор у којем један византијски великаш XI века Текавмен вели да су јужнобалкански Власи (Цинцари), некад живели у суседству реке Дунава и Сава, коју реку данас зовемо Сава, где сада Срби живе, у тврдим и недоступним местима", "Ово би била, каже Љ. Јовановић, значајна

сведоџба да је у XI веку становништво у Посавини и Подунављу било српско.⁴⁸⁵ Одбацујући Томашеково тумачење наведеног полатка, Љ. Јовановић овако закључује: "На тај смо начин, прегледајући земље над којима није владао ни Часлав ни који од његових предходника на престолу, уверили да је њима на више места било српско име исто онако познато као год и у оној колевци српске средовечне државе, у Рашкој."⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Исто, 114

⁴⁸⁵ Исто, 114—115

⁴⁸⁶ Исто, 116—117

Правећи поређење са сличном појавом у другим областима, Љ. Јовановић подвлачи да се иста појава може наћи "и у јадранском приморју и Поморју (између Цетине и града Бара); видећемо да имамо један извор и у њему спомен о српском имену у тим крајевима пре него што је над њима распростро власт знаменити српски кнез Часлав. То су акти о сплетским црквеним саборима 925 и 927 године."⁴⁸⁷ Опредeљујући се без двоумњења за решење Urborum=Serborum, Љ. Јовановић указује на то да су на саборима српски кнезови заједно са кнезом Михаилом Вишевићем наступили као одвојени и самостални према Хрватској. Процењујући значај овог податка о спомену српског имена у Приморју у првој половини X века, Љ. Јовановић изванредно запажа да "ваља узети на ум да тада оне средишње кнежевине српске, 'Рашке', није ни било, већ је она са целим српским Загорјем (земљама у савско—дунавској водопађи) била у власти и ропству бугарском, где је као сужањ чамио и сам Часлав, потоњи ослободилац српски."⁴⁸⁸

⁴⁸⁷ Исто, 117

⁴⁸⁸ Исто, 118

Додајући овде како је било покушаја да се Serborum proceres протумачи као да је реч о бегунцима из "Рашке", Љ. Јовановић, одбацујући овакве покушаје, скреће пажњу на то да загорска област и загорска епископија са средиштвом у Расу није никад била подређена Сплиту, те рашки прваци не би могли имати никаква посла у Сплиту. Љ. Јовановић запажа још нешто врло значајно, наиме да у ово време загорски Срби нису никад проширили своју област над Приморјем," сем што је, каже, Петар Гојниковић за врло кратко време владао малим делом те земље, неретљанском. Спомен дакле потиче из времена кад српско име у тим областима није могло бити траг некадашњег српског господства које би споља дошло, него кад је могло бити само домаћег, меснога порекла. На послетку знатно је да тај спомен није забележио Порфиригенит који је 'измишљао Србе' него представници западне цркве, која до сад није налазила Србе где их није било."⁴⁸⁹ Задржавајући се, затим, на објашњењу порекла Захумљана, Љ. Јовановић закључује да "не може дакле бити ни речи да су Срби из рашке Србије могли својом политичком владавином наметнути и да су наметнули своје име околним несрпским Словенима и тако га раширили по словенским крајевима на запад до мора и до хрватске границе и на север до Саве"⁴⁹⁰ Љ. Јовановић, напротив, сматра да историјски извори IX, X и XI века показују да је на простору од Јадранског мора до Саве и Дунава живео српски елеменат и да је ту постојао још од прве половине VII века." А за све то време, наставља Љ. Јовановић, па и дуго после тога није још било ни Хрвата ни Срба у познијем смислу те речи, као год што тада није било ни Бугара ни Чеха, Пољака, Руса у смислу који та имена имају доцније-и данас."⁴⁹¹

⁴⁸⁹ Исто, 118

⁴⁹⁰ Исто, 121

⁴⁹¹ Исто, 122

Бранећи своје становиште о пространству Срба, Љ. Јовановић узима као један од доказа и Ајнхардов спомен Срба међу које је дошао Људевит бежећи из Сиска. Мада су највећим делом Јовановићева запажања исправна, нисмо сигурни да је у праву кад сматра да је Људевит отишао Србима који су живели источно од Уне и Врбаса. Спомињући и друге писце који су писали о овим догађајима, Љ. Јовановић овако оцењује њихова мишљења: "Само што неки—како ја мислим, с мање права—узимају да то није била кака месна кнежевина српска него да су већ тада босански крајеви ушли у састав српске вишеслављевићске кнежевине, којој је, како смо видели, колевка била на Пиви, Тари и Лиму."⁴⁹² (подвукао Р.Н.). Ова опаска Јовановићева о колевци Србије IX века спада сигурно међу највредније које су дате у вези са географским положајем ране средњовековне Србије, мада ни она није потпуна, јер запоставља неке области између Пиве, Таре и Лима на једној страни, и Ливна и Цетине на другој.

⁴⁹² Исто, 133—134

Расправљајући доста опширно са писцима који су тумачили Ајнхардов податак о Људевитом бекству међу Србе, и који су на основу тога изводили и друге закључке, Љ. Јовановић, који је био уверен да је Људевит отишао међу Србе у Босни, у једном тренутку овако закључује: "Смемо дакле тврдити да смо од врло поузданог сведока дознали за власт једног српскога кнеза на земљишту босанском у време кад још није било никакве хрватске државе те ни хрватскога права ни на шта у свету па ни на Босну."⁴⁹³ Уверен да је у праву, Љ. Јовановић изводи и други закључак: "ла је име српско било у Босни домаће, свакојачко од времена досељења нашега на Балкан. Тај факат сведочи да име српско није доцније споља у Босну унесено, пошто је средишња српска кнежевина захватила у IX и X веку и ујединила под, собом босанске крајеве, јер је то уједињење извршено истом после 822 године. У осталом тај је спомен Ајнхардов уједно први спомен о српству у северном делу Балкана."⁴⁹⁴

⁴⁹³ Исто, 142

⁴⁹⁴ Исто, 142—143

Овде је, по својој прилици, Љ. Јовановић, уосталом као и многи други, лоше протумачио Ајнхардов податак о одласку Људевитовом међу Србе. Нема никакве основе да се на основу тог податка закључује да се после 822. године "онадашње српске земље у садашњој Босни ујединише са српском кнежевином која се, како смо спомињали, развила на горњој Дрини и њеним притокама. Узима се да се та кнежевина српска протегла и на југоисток и на северозапад у току IX века, по свој прилици за владе кнезова Властимира и Мутимира."⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ Исто, 144

Овде пада у очи да Љ. Јовановић првобитну српску кнежевину опет ставља у предео горње Дрине, док на том месту Рашку и не спомиње. Да поновимо, никакве основе нема да се према Ајнхардовом податку говори о српској земљи у данашњој Босни. Међутим, поводом пространства првобитне српске кнежевине, Љ. Јовановић као да пада у противречност кад одмах за овим каже како се "простирала од Раса (близу садашњег Новог Пазара) до иза Врбаса."⁴⁹⁶ У даљем разматрању Љ. Јовановић закључује да се граница Хрватске према Србији није мењала у току IX века." Једино је можда на крају тога доба Хрватска захватила Хлевно (Хлијевно, Ливно), ако би се тако исправило једно место у повељи хрватскога кнеза Мутимира 892 године."⁴⁹⁷

⁴⁹⁶ Исто, 144—145

⁴⁹⁷ Исто, 154

Љ. Јовановић говори о подручју ране Србије и поводом расправљања о географском положају Неретљанске области и Захумља, позивајући се, наравно, на Порфирогенитове податке. Рекавши како "преко Неретве на југоистоку беше Хум, у ком владаше непријатељ Гојниковићев, кнез Михаило Вишевић", Љ. Јовановић продужава: "Даље од мора, у унутрашњости, Неретљанска је захватала садашњу северозападну Херцеговину, те се на северу, у планинама, граничила са кнежевином Петра Гојниковића, и овај је само тако, као сусед, могао ударити на њу и освојити је."⁴⁹⁸ Питајући се затим где се додиривала Неретљанска област са Загорском Србијом (подвукао Р.Н.), Љ. Јовановић одговара да је то могло бити само дуж савско—јадранске вододелнице, која дели са севера Херцеговину од Босне, јер се даље према југу истом вододелницом граничио са Србијом Хум, па Требињска. (подвукао Р.Н.) "Јасно је дакле да је Гојниковићева кнежевина пре освојења Неретљанске 912 године, сучељавајући се с њом, морала захватити садашње средишне крајеве босанске (југозападну страну сарајевског и југоисточну травничког округа)."⁴⁹⁹ Убеђен да је овако морало бити, Љ. Јовановић у даљем излагању расправља са историчарима, пре свега са Шишићем, који су другачије описивали разграничење суседних области са Босном и који су писали о припадности Босне у овом периоду. Сматрајући да се из Порфирогенитових описа топографије Хрватске и Србије око 949. године јасно види да је тада Босна била у Србији, Љ. Јовановић жели да још једном расправи питање: откуд тамо Босна? Указујући поново на различита мишљења о овоме, Љ. Јовановић каже да "на једној страни стоји необорив факат да је Босна била у Србији као саставни део њен око 949 године, у доба Часлављева, и други да је тако исто морала бити и 912, у време Петра Гојниковића. А ако историја ни изречно ни посредно не казује да је у том размаку времена било какве промене с Босном (сем што је цела Загорска Србија била кратко време под Бугарима), нема разлога да се из тога ћутања извора не изведе да је Босна такође била у Србији цео тај четрдесетогодишњи размак (912—949)".⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ Исто, 159

⁴⁹⁹ Исто, 159—160

⁵⁰⁰ исто, 169

Говорећи, опет, о различитим мишљењима о овом, при чему посебно замера Петриџензу, који је сматрао да су Срби поразом у сукобу с Бугарима 924. године и генетички били уништени, Љ. Јовановић продужава: "Ми смо видели како је доиста једна српска држава 924 године пропала, али је ово Петриџензово "генетичко уништење" Срба просто забавно."⁵⁰¹ Код ове реченице, у напомени, Љ. Јовановић даје овакво објашњење: "Друга српска држава, кнежевина Михаила Вишевића, остала је и даље читава, и кад Њедрин говори о покрету српском против Симеунова наследника Петра, његове се речи јамачно тичу Вишевића. Оне, по томе, не долазе у сукоб с Порфирођенимом."⁵⁰²

⁵⁰¹ Исто, 170—171

⁵⁰² Исто, 172

Вероватно огорчен на Петриџензово "генетичко уништење" Срба Љ. Јовановић, који је доведе настојао да што је могуће објективније размотри изворе које користи, као да се одједном одрекао уобичајене опрезности чим је Петриџензу на овај начин одговорио: "Чудно је само што су ти исти, 'генетички уништени', Срби седам година после свога тобожњег нестанка, устали на оружје под Чаславом Клоникировићем, ослободили се Бугара, ујединили се с поморским Србима па основали државу која је на двадесет и пет година после овога 'уништења' била већа и силнија од Хрватске. Чаславлева Србија (око 950 године) имаше скоро два пута онолико простора колико Хрватска. Ова је бројила око 41 000 кв. километара, Србија је имала око 76 000. Ово нису речи него бројеви, а говор је бројева - златан. Један арапски писац, Алмасуди, који се у време

Часлављево бавио у Цариграду, ово је у то исто доба (939—50) забележио о тадашњим Србима: "То је словенско племе страшно својим непријатељима, због узрока које би дуго било ређати и због тога што у њиховој близини нема државе којој би били покорни."⁵⁰³

⁵⁰³ Исто, 172

Читајући овај последњи пасус, чини нам се невероватним да је Љ. Јовановић, који је у својој студнји изрекао толико много корисних мисли, могао до те мере да се заборави па да тврди нешто што се, барем засад, ничим не може доказати. Нити се из Порфирогенитових нити из Дукљанинових података може нешто одређено закључити о величини Србије у доба Часлава. Ништа одређено не знамо ни о величини Хрватске тога времена, те је несхватљиво на основу чега је Љ. Јовановић проценио онакве просторне величине Хрватске и Србије средином X века. Позивање на Алмасудијиву похвалу о моћи српске државе готово да је беспредметно кад знамо да Порфирогенит, као Часлављев савременик, каже да је српски кнез "помоћу богатих дарова ромејског цара средио и населио земљу, он је као и раније, покорно потчињен цару Ромеја..." Ако нема доказа да је овако како каже цар-писац, где су нам докази да је баш онако како нам саопштава Алмасуди?

У сваком случају, морамо рећи да је Љ. Јовановић покренуо многа питања из периода најраније историје Срба на Балкану. За нека питања предложио је и одговоре. Ми се не морамо сложити са сваким од тих одговора, али онда морамо даље добро размислити шта друго рећи, јер других готових решења нема.

СРБИ И СРБИЈА У СТАНОЈЕВИЋЕВОЈ ИСТОРИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Станоје Станојевић је значајно име у српској историографији. Његов утицај на развој историјске науке био је деценијама веома велики, али су и поред његових бројних радова многа питања из области историје Срба остала нерешена и нејасна. Као што смо досад видели, остао нам је нејасан и сам долазак Срба и њихов размештај на Балканском полуострву.

Станојевић о томе на једном месту каже следеће: "Тако су српска племена у густим масама населила средином VII века Босну и Херцеговину, Србију, јужну Далмацију, Црну Гору, стару Србију и северну Македонију."⁵⁰⁴ Спомињући убрзо затим хрватско и српско племе, Станојевић за Србе каже: "друго племе су били Срби, насељени негде између Ибра и Лима."⁵⁰⁵ Упоредјујући ова два описа простора насељених српским племеном, нисмо у стању да проценимо за шта да се одредимо, јер нам се чини да ниједан од ова два приказа није реалан. Чудно звуче и неке појединости из описа устанка Људевита Посавског. Као један од разлога неуспеха Људевитовог устанка, Станојевић истиче да је "напуштен био од осталих српских племена". Ако овде није нека омашка у изразу, испада као да је Људевит дигао устанак међу српским племенима, што се на основу засад познатих извора не може тврдити, као што никаквих доказа нема ни за следећу Станојевићеву тврдњу: "Српски кнезови у Босни чак су активним учешћем помогли Францима да савладају Људевитов покрет."⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Ст. Станојевић, "Историја Босне и Херцеговине", Београд, 1909, 1—2

⁵⁰⁵ Исто, 2

⁵⁰⁶ Исто, 3

Затим Станојевић говори о томе како се "јавио озбиљан покрет за слободу међу српским племенима у водопађи Таре, Лима, Пиве и Ибра."⁵⁰⁷ Овом опаском Станојевић као да прелази на опис образовања прве српске државе, одређујући се за њен простор у сливовима именованих река. Констатујући да су Бугари одмах покушали да осујете овај покрет и то у два маха,

Станојевић каже да су били одбијени од српских граница, па додаје. "Тако је прва српска држава показала много жилавости и способности за живот и борбу."⁵⁰⁸

⁵⁰⁷ Исто, 3

⁵⁰⁸ Исто, 4—5

Станојевић овде очигледно мисли на догађаје у српској држави у IX веку, јер затим спомиње унутрашње династичке борбе, напад бугарског цара Симеона и привремени пад Србије под бугарску власт. Овде је важно приметити да се Станојевић определио за територију прве српске државе око Ибра, Лима, Таре и Пиве, што ће имати великог утицаја на касније закључке поводом истраживања подручја прве српске државе. Чудно је, међутим, зашто Станојевић ништа не објашњава како је Часлав одмах по ослобођењу од Бугара успео "да оснује велику државу, која је допирала од Саве и Дунава и од Цетине и Бојане скоро до Мораве". То је, као што смо и раније констатовали, огроман простор и просто је невероватно да је тако могло бити, мада Станојевић тврди да је Часлав успео да окупи "у једну заједницу готово сва српска племена и готово све српске земље."⁵⁰⁹ Објашњавајући шта је било после Часлављеве смрти, Станојевић каже да се на северу одвојила Босна, а да су у приморју неке области почеле да живе самосталним животом.⁵¹⁰

⁵⁰⁹ Исто, 5

⁵¹⁰ Исто, 6

Чудно је да писац Босну ставља северно од Србије кад је прву српску државу замишљао између Лима, Пиве, Таре и Ибра, а исто је тако чудновато да Станојевић почетак самосталног живота неких области у приморју одређује тек другом половином X века. Да је Станојевић убеђен да су те приморске области постале самосталне тек после Часлављеве смрти показује и његово казивање о успесима византијског цара Јована Цимискија који је, наводно, покорио Рашку и тим поводом Станојевић каже: "Изгледа да је Цимиск сматрао да је падом Рашке, која је била централна област и тада претставник српскога народа, уништена српска држава. Али није тако било. Када је уништена слобода у Рашкој, избегла су многа српска властела и династе у Приморје, у оне области, које су се после Часлављеве смрти издвојиле у засебне државице. Приморје сада постаје за српски народ оно, што је од почетка IX до краја X века било Полимље."⁵¹¹ Не покушавајући да објасни где се налазила српска држава од почетка VII до почетка IX века, значи читавих 200 година, Станојевић сматра да је Приморје тек крајем X века постало тежиште српског живота, а приморске области представник српскога народа. И то само зато што су, тобож, многа српска властела и династе отишли у Приморје и као избеглице успеле да сузбију домаћу властелу и династе и да за кратко време добију премоћ у туђој земљи!

⁵¹¹ Исто, 7

Тако је Станојевић дошао до оних збивања у којима је почела да се истиче Зета, за коју каже да је око себе окупила остале српске области. У Војислављевој држави је, каже, "био готово цео српски народ."⁵¹² Овим је Станојевић прешао на у нашој историографији познате сукобе између Зете и Рашке, при чему се све више запоставља појам Србије и српске државе, мада се, на пример, каже да се у току ових међусобних борби Босна "издвојила из српске државе",⁵¹³ али се убрзо затим и Рашка и Босна спомињу опет као српске државе, да би поводом напада угарског намесника у Хрватској, Андрије, на Хум 1198. године, рекао, "који је био под Рашком"⁵¹⁴, дакле не под српском државом.

⁵¹² Исто, 8

⁵¹³ Исто, 12

⁵¹⁴ Исто, 19

Покушавајући, тако, да на основу Станојевићевог излагања пратимо настанак и територијални развој српске државе од почетка VII до краја XII века, можемо, чини се, констатовати да је веома тешко добити макар и приближну слику која би нам изгледала прихватљива. Имамо утисак да је Станојевић без јачих аргумената прву српску државу замислио између Ибра, Лима, Пиве и Таре, док је запоставио приморске области укључивши их сувише касно у шира збивања, па и онда је готово сву предност дао Зети свдећи тако рећи читав процес настанка и развоја српске државе на борбу између Рашке и Зете уз које повремено укључује и Босну, али јој очигледно не придаје неки већи значај.

НЕКЕ НИДЕРЛОВЕ ОПАСКЕ О СРБИМА

Своја разматрања о Србима, Нидерле, као и сви други, заснива, пре свега, на Порфирогеновим подацима. Он тако на једном месту каже да је Константин у X веку употребљавао име Срба у ужем смислу речи равноправно са називима Захумљана, Травуњана, Дукљана и Неретљана.⁵¹⁵ Иначе, и Нидерле сматра да је Срба било и недалеко од Саве, у данашњој Босни, источно од Врбаса, јер је био убеђен да су се ту налазили Sorabi, које спомиње Ајнхард 822. године. Држећи се даље Порфирогенита, Нидерле праву Србију (vlasti Srby) у X веку приказује као земљу која се на северозападу граничи с планинама дукљанских, травунских и захумских Словена, а код Цетине, Ливна и на северу граничи се с Хрватском, а на југу с Бугарском.⁵¹⁶

⁵¹⁵ L. Niederle, "Původ a Počátky Slovanů jižních", svazek 2, V Praze, 1910, 391

⁵¹⁶ Исто, 392

Нидерле сматра да су прави Срби још од почетка били велики народ и да су заузимали пространу територију источно од Хрватске, односно, каже, јужно од посавске Хрватске. Подручје Србије, сматра Нидерле, простирало се од Саве преко Босне до Херцеговине, до Пливе, Ливна, Коњица, горње Неретве, Пиве, горње Таре, при чему се главно језгро налазило на југу, на Тари, Лиму и Ибру. Стара Рашка је, каже, он, касније носила посебан назив Србија. Нидерле није сигуран докле су се прави Срби ширили низ Саву — према истоку.⁵¹⁷ Чуди нас што се Нидерле колебао у вези са Порфирогеновим споменом Захумљана, Травуњана, Конављана, Дукљана и Неретљана. Мада признаје да им Порфирогенит придаје српско порекло, Нидерле напомиње да цар ипак одваја од њих племе Срба.⁵¹⁸

⁵¹⁷ Исто, 393

⁵¹⁸ Исто, 394

Очигледно је да се Нидерле овде руководио Порфирогеновим описом географског положаја сваке од наведених приморских области у јужном делу Далмације. Тако, описујући, према цару, положај Захумљана, Нидерле каже да се простирало од Неретве до Дубровника, који се налазио на граници између Захумља и Травуније, а да се на горњој Неретви и код Коњица Захумље граничило са Србима и да се са Хрватима граничило између Ливна и Коњица. Границе Травуније према Србији Нидерле налази између Билећа и Пиве. За Дукљу, за коју каже да је захватала целу Црну Гору и оближњи део северне Албаније, Нидерле каже да се према унутрашњости ова земља граничила са Србијом, што би могло значити да је Србију замишљао већ на горњем Лиму и у Метохији.⁵¹⁹ Уосталом, кад је говорио о развоју Србије и о постепеном преовладавању српског имена пад старим племенским именима, Нидерле је напоменуо да сматра

да су Срби једним делом још у X веку обухватили Метохију, Косово и стару Србију. Додајући да је обједињавање вршено ипак у већем обиму од појаве државе Немањића, Нидерле каже да је временом настала територија српског народа која се простирала од Купе и Драве чак до Бојане, Дрима, Призрена, Приштине, Скопља, Нишаве и Тимока.⁵²⁰

⁵¹⁹ Исто, 396—397

⁵²⁰ Исто, 397

За проблем распрострањености Срба по доласку на Балканско полуострво ваља рећи да и Нидерле указује на постојање назива са основом *serb, srb*, и то поред Србице недалеко од реке Бистрице, још и неколико других, и то у Аркадији, Тесалији, у Коринту, Берату, Јанини, Калаврији, Месенији, Лаконији, а онда и Гордосервон у М. Азији, на путу из Малигине у Дорилеју, и Сервохорија.

Нидерле је веома много знао о Словенима, па је познавао доста и Јужне Словене и сигурно је да заслужује да се његовим истраживањима посвети посебна пажња.

ЋОРОВИЋ О СРБИМА И РАНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ

Владимир Ћоровић је с правом убрајан у ред најбољих познавалаца прошлости јужно-словенских народа и његов је утицај на развој наше историографије несумњив. Он је изврсно познавао изворе међу којима је, природно, посебно ценио Порфирогенита. Вероватно да је и ова напомена о пространству српских племена дата на основу Порфирогенових података, мада нас зачуђује зашто је рекао "од Саве до Лима": "Српска племена груписала су се, с почетка, у планинским пределима од Саве до Лима и од Цетине до Бојане, дакле поглавито у подручју данашње Босне и Херцеговине, западне Србије с Новим Пазаром, јужне Далмације и Црне Горе."⁵²¹ По свој прилици Ћоровић спомиње Босну као подручје српског племена не само према Порфирогениту, већ и према Ајнхардовом податку о Људевитовом бекству Србима, убеђен да је то било у Босни и чак изричито и каже "... и пребеже у Босну Србима"⁵²², што се ничим не може доказати. Занимљиво је да Ћоровић за порекло Срба каже да је у народу било предање "да потичу делимично од северних сродних племена, познатих данас под именом Лужичких Срба."⁵²³

⁵²¹ В. Ћоровић, "Босна и Херцеговина", Поучник I, Београд, 1925. 32

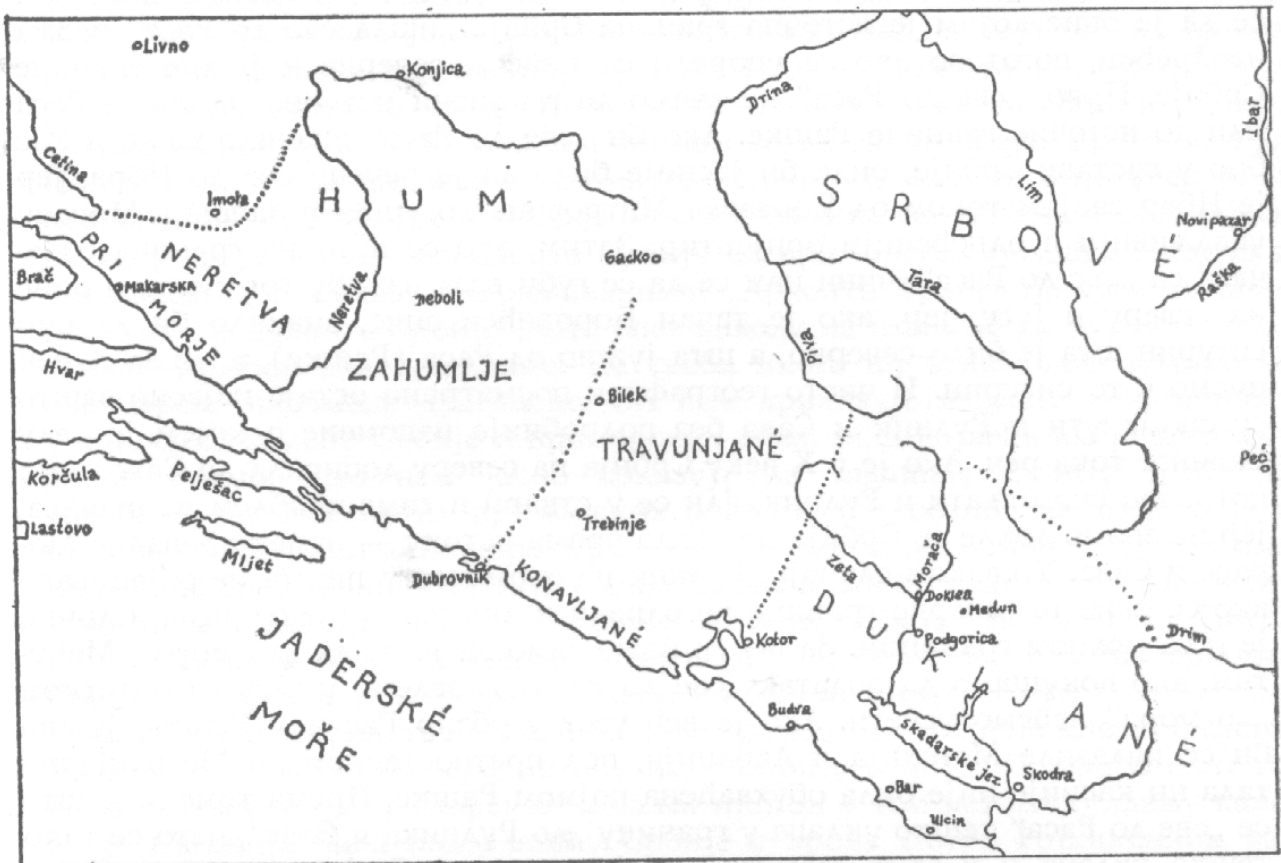
⁵²² Исто, 37

⁵²³ Исто, 32

Иначе, мада је дао овакав опис географске распрострањености српских племена, кад је говорио о приликама после смрти бугарског цара Симеона (927. године) Ћоровић каже да тада "долази устанак и успех Чаславов и обнова рашке превласти" (подвукао Р. Н.), и одмах продужава овим речима: "Часлав је успео да под своју власт скупи целу данашњу Босну до Пливе, Лијевна и Цетине; на истоку граница му је ишла све до Раса; на северу до Руника и Саве; а на југу до мора. Први пут се тада за ову читаву државну творевину употребљава скупно име Србија, η Σερβλια. Српско име тада постаје шири ознака за племена истог порекла и особина. У Србе тадашњи византиски цар, савременик догађаја, Константин Порфирогенит јасно врста: Босанце, Рашане, Требинце, Конављане, Дукљане, Захумце и Неретљане, иако ови последњи нису били у Часлављевој држави."⁵²⁴

⁵²⁴ Исто, 39

Кад пратимо овај опис, чини нам се, на први поглед, да је све јасно, али кад се мало више удубимо у појединости стичемо утисак да постоје и неке неодређености. Оно што је било нејасно и код других који су о овим питањима расправљали јавља се у извесној мери и овде. Наиме, чини нам се да је опис којим је источна граница Србије "ишла све до Раса" веома неодређен, поготово ако се упореди са описом северне и јужне границе Србије. Прво, "све до Раса" не знамо да ли значи источно од града Раса или до источне границе Рашке. Ако би "све до Раса" значило да је и Рас био у саставу Србије, онда би јасније било да је речено све до Ибра, јер је Ибар својим током од Косовске Митровице до ушћа у Западну Мораву упадљивији и одређенији оријентир. Затим, ако се источна граница означава са "све до Раса", чини нам се да се губи веза између тог смера и оног на северу и југу, јер, ако је тачан Ђоровићев опис, значило би да смо сигурни шта је било северно, а шта јужно од Раса (Рашке), а ми за X век нисмо у то сигурни. И чисто географски посматрано остаје нејасно зашто су споменути и Рудник и Сава без подробније напомене о којем је делу Савиног тока реч. Ако је у X веку Србија на северу допирала до Саве, није потребно спомињати и Рудник, али се у ствари и тиме проблем не решава, јер не знамо докле се Србија пружала према истоку — између Западне Мораве и Саве. У сваком случају, Рудник на овом месту ништа не објашњава ако се опис те северне границе не одреди и другим оријентирима. Слично је и са јужном границом. За њу се каже само да је ишла "до мора". Међутим, ако покушамо да податак "све до Раса" доведемо у везу са податком "до мора" нећемо успети. Ако је већ узет у обзир Рас или Рашка, јужно би се налазиле Метохија и Албанија, под претпоставком да Метохија ни тада ни касније није била обухваћена појмом Рашке.

Словенска племена у Јужној Далмацији (Из књиге: Niederle, Слов. старожитности, Dil II. св. 2)

Према томе, као што се "све до Раса" тешко уклапа у границу "до Рудника и Саве", исто се тако тешко уклапа и у опис границе "на југу до мора", Али има тешкоћа и друге врсте. Пошто нема сумње да је Порфирогенит савременик Чаславов, природно је да претпоставимо да је —

описујући "садашњу Србију" или "покрштену Србију" са шест насељених градова — описивао у ствари Србију Часлављевог времена. Мада је свакако умро пре Часлава, али не много пре, он је био сведок догађаја између Часлављевог доласка на власт и своје смрти. То је оно време за које је Часлав, како каже цар, "средео ову земљу и у њој се учврстио". Невоља је у томе што цар за Часлављево Србију каже "ова земља" а не, на пример, "ове земље" што није безначајно, јер ако смо уверени да је Часлав владао и приморским областима, морали бисмо очекивати да за његову Србију каже "ове земље", јер он израз земља употребљава и за приморске области: "Земљу Захумљана", "Земља Травуњана", "Земљу у којој станују сада Пагани", а и у поглављу о Дукљанима стоји "Авари су поробили и ову земљу", па претпостављамо да он под изразом земља не мисли само на чисто географски појам већ и на државно—политички.

Али Порфирогенит не само да на крају поглавља о Србима не каже да је Часлав средио све земље, него само једну, већ, по свему судећи, није то ни могао да каже. Ево, чини нам се, због чега. Он о Чаславу говори у поглављу "О Србима и земљи у којој сада обитавају" и све што је у том поглављу испричао од почетка до краја требало би да се односи на ту исту земљу; он и оних шест насељених градова везује свакако само за земљу у којој као владоце спомиње кнезове од Вишеслава до Часлава. Он чак као да и Босну у извесном смислу разликује од Србије чим посебно каже да осим оних шест градова у Србији постоје и два насељена града у области (земље, земљици) Босне. Да је сматрао да су у време Часлава и приморске области биле под његовом влашћу или у саставу Србије зашто би о свакој од њих и посебно говорио, зашто би њихове земље називао посебним именима и у свакој од њих набрајао поименце насељене градове? Осим тога, упадљиво је да Порфирогенит каже кад је која од тих приморских земаља била под влашћу архонта Србије. Познато је да цар, говорећи о збивањима за време Петра Гојниковића, каже за Паганију "тада у власти Србије", што не може, чини нам се, да значи ништа друго него да Паганију не само да тада није сматрао Србијом, него да није увек била под влашћу Србије. Да је Порфирогенит разликовао стања и догађаје и да је, у своје време, разликовао Србију од приморских области сведочи и ова опаска у поглављу о Травуњанима: "Архонти Травуније увек су били под влашћу архонта Србије", што опет наводи на помисао да је реч о некој земљи—држави ван Травуније.

Не треба много ни подвлачити колико су ове царево напомене драгоцене. Он нам приказује извесну динамичност у односима између Србије и приморских области, а највећа им је вредност рекли бисмо, што нам јасно показују да тадашњу Србију треба да тражимо ван поменутих приморских области, без обзира на то што је и њихово становништво по пореклу било претежно српско. Али да се вратимо на Ћоровићеву границу Србије у доба Часлава "на југу до мора". Ако верујемо да је Паганија била под влашћу архонта Србије само у време Петра Гојниковића, а да су архонти Травуније увек били под влашћу архонта Србије, онда су нам то једини подаци на основу којих можемо нешто просуђивати о пространству српске државе према мору у време кнеза Часлава. Часлав је, значило би, средио ону исту Србију о којој Порфирогенит говори независно од приморских земаља. Ако он у том истом поглављу каже да је Паганија била под влашћу Србије у време Петра Гојниковића, можемо сматрати као да је хтео да каже да није увек било тако, па ни за време Часлава. Ако је истина да су Травуњани увек били под влашћу архонта Србије, можемо претпоставити да су били и за време Часлава, али не мора да је тако. Последњи архонт у Травунији чије име спомиње Порфирогенит је Чучимир, унук Властимировог зета Крајине, па се може сматрати да је цар мислио да су сви архонти закључно са Чучимиром били под влашћу архоната Србије.

У ствари, како ћемо тумачити овај Порфирогенитов податак зависи много од тога кад је цар завршио поглавље о Травуњанима. Ако је Чучимир унук Властимировог зета, а цар са Чучимиром прекида казивање о Травуњанима, можемо сматрати да је све то било деценију—две пре него што је Часлав обновио Србију, па се она зависност од архоната Србије и не би односила на Часлављево време. У сваком случају, кад се мало више удубимо у природу Порфирогенитовог казивања, не можемо бити сигурни да је Србија у доба Часлава допирала до мора. Ако је Часлав и

повратио стање које је било пре Симеуновог напада, онда бисмо могли само претпоставити да је он као српски кнез одржао у Травунији онај утицај који су архонти Србије имали и пре њега, али то не би могло значити да је за кратко време Травунија постала исто што и Србија. Порфирогенит за свога живота ниједном речи не наговештава да је Часлав водио неке освајачке ратове, већ само истиче да је земљу средио, населио и у њој се учврстио. О једном једином рату Часлављевом знамо из Дукљаниновог казивања. Реч је о рату против Мађара, али је и то у суштини био одбрамбени рат. Часлав, судећи по Дукљанину, није стигао да било шта освоји од Мађара, јер је у том истом рату и погинуо. То што се спомиње да је живот изгубио у Сави не мора да значи да је дотле проширио своју земљу; он је једноставно дотле гонио непријатеља наносећи му први пораз још у пределу горње Дрине. Према томе, чини нам се да о границама Часлављеве Србије знамо толико мало да се једва усуђујемо да кажемо нешто одређеније.

Можда бисмо могли поменути само поједине крајеве који су, по својој прилици, улазили у састав његове Србије, али је тај простор био доста далеко и од Саве од мора. Зато нам се чини да морамо бити опрезни код процењивања пространства Србије за време Часлава, па стога нисмо сигурни да ли је Ћоровић у праву кад каже "За време краља Бодина. (1081—1102) Босна је последњи пут у саставу српске државе, док јужне покрајине, Хум, Требиње, Конавље и Стон с неретванском Крајином, остају у заједници са Србијом и неколико векова после тога."⁵²⁵ Ако ово "после тога" треба да значи да су и пре тога били у заједници са Србијом, онда нам то не би много користило ако се не би јасније хронолошки одредило, и то за сваку од поменутих земаља понаособ, јер смо раније видели да нису све оне пролазиле кроз исти процес и није био исти однос према суседним земљама.

⁵²⁵ Исто, 40

Владимир Ћоровић је веома подробно истраживао особито подручје Босне, али упркос свестраним проучавањима није се, због оскудице података, могло очекивати да ће у тим истраживањима бити решени сви проблеми из најстаријег периода босанске историје, па ни проблеми њеног првобитног језгра и постепеног територијалног ширења, као ни њених односа према Србији и другим суседним земљама. У својој "Хисторији Босне" Ћоровић има изваредних запажања од којих се многа доста разликују од оних изнетих у ранијој фази његових истраживања, што је сасвим разумљиво.

Врло је занимљива већ једна од његових првих напомена да "Свет северно од Дрињаче не сматра свој крај Босном, него њом зову област јужно од те реке. Има становника, које назива Херцеговином не само горње Подриње, него чак и Гласинац." Обе опаске сигурно нису без основе, особито ова друга о повезаности Херцеговине са горњим Подрињем. То није само због Херцеговине из XV века, већ и из разлога чији су корени много дубљи. Треба се само сетити описа географских положаја приморских области у DAI, Дукљаниновот Подгорја и спомена Дринске жупаније. Ћоровић је, по својој прилици, близу истине и кад за ситуацију у XII веку каже: "На истоку, од XII века, Дрина се, истина, помињала као гранична река између Босне и Србије, али она је то у ствари била само у средњем току", мада би, чини нам се, још ближе истини био да је рекао да је граница била негде на горњој Дрини. Пада у очи, свакако, да Ћоровић овде уопште не спомиње доњи ток Дрине — сигурно с правом. Нема сумње да је сасвим близу истине и кад каже: "Босна и Херцеговина су у многим погледу две најсложеније словенске области на Балкану. Ту се од времена словенске колонизације сусрећу Срби и Хрвати, од којих први држе, у главном, средишни и источни, а други западни део тих земаља"⁵²⁶

⁵²⁶ В. Ћоровић, "Хисторија Босне", прва књига, Београд, 1940, 8 (Даље: Ћоровић, Босна).

Пошто је затим дао један веома користан преглед писаца који су се бавили прошлошћу Босне, Ћоровић је прешао на поглавље "Долазак Словена." Ту пада у очи већ његова напомена о

досељавању Хрвата и борби са Аварима. Напомена је необична, али доста прихватљива: "По нашем мишљењу, каже Ћоровић, које овде не можемо посебно развијати, Хрвати нису за ову борбу позвани чак из Мале Пољске, где им је била стара домовина, него су, налазећи се међу словенским племенима, као вероватно најбоље организовани, ушли у борбу. Можда су сами њихови сународници, којих је, у саставу словенских маса, било доста чак по јужном Балкану, позивали своје другове из области преко Саве и Дунава да им дођу у помоћ."⁵²⁷

⁵²⁷ Исто, 100

Прелазећи на долазак Срба, Ћоровић скреће пажњу на то да Порфиригенит ништа не говори о њиховим борбама са Аварима, већ само како им је Ираклије доделио "због Обара опустеле земље: Србију, Паганију (тј. Неретљанску област), Захумље и Травунију с Конављем. По њему Србија је тада обухватала уједно Босну (το χωριον βοσωνα), управо Врхбосну, док су Соли прибране у праву Србију, а не у Босну."⁵²⁸ Овде нас зачуђује да Ћоровић Соли убраја у праву Србију, јер је то тешко ускладити са његовом ранијом напоменом да од XII века Босну од Србије дели средњи ток Дрине, па се морамо питати шта се све десило и на који начин да се од праве Србије чак у долини Спрече од XII века Србија нашла источно од средње Дрине.

⁵²⁸ Исто, 100

Смелу, али свакако исправну теорију, Ћоровић износи и у вези са начином доласка Словена на Балканско полуострво, што је необично важно и за проучавање места и улоге Хрвата и Срба у стварању њихових раних државних заједница. Ћоровић не прихвата мишљење оних научника који "разазнају две велике сеобе Словена", већ сматра "да се прелажење Словена на Балкан вршило у више етапа... Долазили су и са разних страна, неки преко данашње Влашке, други преко Карпата, како је које захватио налет Гота, Хуна, Обара, или неко узајамно потискивање. Шести век претставља у том погледу на подручју југоисточне Русије, Пољске и дунавског базена метежење какво се ретко кад јавило у историји Европе уопште."⁵²⁹ Ово се мишљење тешко може побити.

Дотичући се опет разматрања словенских дошљака, Ћоровић за Србе приказује готово исти простор као и у једном свом већ споменутом делу: "Српска племена груписала су се у планинским пределима од Саве и Пливе до Лима и Западне Мораве и од Цетине до Бојане, дакле поглавито у подручју данашње Босне и Херцеговине, Новог Пазара, западне Србије, јужне Далмације и Црне Горе."⁵³⁰

⁵²⁹ Исто, 100

⁵³⁰ Ћоровић, "Босна и Херцеговина", 1925, 32

Нећемо улазити у то шта се од овог описа може прихватити, а шта је још увек нејасно, већ ћемо се задржати на даљим Ћоровићевим опаскама, које су везане за српско име, а које су значајне не само за проблем распрострањености Срба, већ и других словенских племена о којима не знамо готово ништа, већ само наслућујемо да су могла доћи у исто време или приближно у исто време кад и Срби и Хрвати. (Напоменувши тако најпре да се Срби на Балканском полуострву први пут спомињу 822. године у Ајнхардовим анализима, Ћоровић продужава овим речима: "Српско племе, веома многобројно и раширено, помиње се у пределима близу франачке границе, где су и данас делимично очувани Лужицки Срби. Од Лужице њихова су насеља хватала делом преко Чешке (Бојке, Воiohaemum, terra Воioгum) до Одре и Висле, где су граничиле са Хрватима. Порфиригенит је изрично забележио предање, да племе захумских владара Вишевића вуче лозу "од некрштених становника око реке Висле."⁵³¹

Ово смо навели не само зато што смо хтели да укажемо на чињеницу да Ћоровић верује у северно порекло Хрвата и Срба, већ више због његове следеће опаске о Бодрићима и Љутићима као могућим суседима балканских Хрвата и Срба, што може да буде од изванредног значаја за питање која су све словенска племена населила Балканско полуострво и које је од њих могло имати везе и са стварањем и ширењем српске и хрватске државе. У том интересантном пасусу Ћоровић казује: "Важно је утврдити да досељеници у наше области са тих северних страна нису ишли само на запад Балкана, него да имамо доказа и о њиховом спуштању на јужни Дунав, Абодрите, Бодриће, чију етимологију имамо у комбинацији об-Одра, аб-Одра, налазе на Дунаву и око њега, на подручју бивше "бачко-бодрошке жупаније", при чему се Ћоровић позива на Нидерла и Шишића. "И име северних Љутића, наставља Ћоровић, сретамо код једног потписника из јужнословенских области у Цивидалском јеванђељу."⁵³²

⁵³² Исто, 105. Да је осим Срба и Бугара или између Срба и Бугара могло бити и других народа, највероватније словенских, можда донекле потврђују и ове речи у Драгосављевићевом родослову: "Потом же божјим чловѣколюбіємъ Србїи и Боулгари егда обладаваше и покорише ороужіємъ многіе землѣ и езикн и странїи,..." (Љ. Стојановић, 107/167), после чега се говори о миропозамању св. Саве за архиепископа. Састављач родослова овде, по својој прилици, приказује укратко Немањина освајања и кад он каже "многе земље и језике", онда је очигледно да се овде "езики" не односе на српски језик, односно српски народ, већ на друге народе, свакако у првом реду словенске, које је Немања покорио проширујући језгро старе српске државе преко Косова до Јужне, Зпадне и Велике Мораве. Претпостављамо да писац родослова не би употребио израз "многе земље и језике и стране" да није сигурно знао да су у питању народи (езики) различити од оних на чијем је челу Немања дотад био. То би могло значити да те друге језике (народе) треба тражити негде на подручјима која је Немања освајао до краја XII века и која су наведена и повељама и у житијима, о којима је напред било речи.

После овога Ћоровић наводи читав низ назива којима жели да поткрепи своје уверење о везама и сродности балканских Словена са Словенима у Полабљу, Пољској и другим деловима Европе. Спомен Бодрића и Љутића од необичног је значаја за боље разумевање ране српске историје, јер ако је тачно да су Срби дошли из Полабља, а да су се на неким деловима Балканског полуострва или у суседству нашли и Бодрићи и Љутићи са обала Балтичког Мора, било би од непроцењивог значаја утврдити где су се све на југу населила ова два полапска племена и да ли је могуће да су се онда уз Хрвате и Србе населила и нека племена која су на северу живела између Бодрићко-љутићке и српске полапске групације. Ако су захумски Вишевићи могли доћи са Висле чак на обале Јадранског мора, а Бодрићи и Љутићи са Балтика на Дунав у Банату или негде у близини, зашто не би могли доћи и неки други из бројне балтичко-полапске или из пољске групације. Можда у неким случајевима неоправдано приписујемо Хрватима и Србима нека подручја о којима немамо поуздане податке. Није ли можда и Рашка једно такво подручје на којем су могли живети Словени сродни Србима, али не и истоветни са онима на осталим подручјима. Можда није случајно што Порфирогенит за словенске становнике Дукље не каже да су истог порекла као они у Неретљанској области, Захумљу, Травунији и "садашњој Србији", мада је онда чудно зашто, ако нису Срби, није рекао ко су и одакле потичу. Зато, да поновимо, овај Ћоровићев пасус може да буде од великог значаја, као и онај у којем говори о Власима.

Што се тиче граничних питања појединих области и држава очигледно је да је Ћоровић и даље повремено западао у недоумицу. Тако је било особито у вези са Хумом и Захумљем: "Нису увек довољно одређени појмови Хума и Захумља"⁵³³, али и са Босном: У X веку, кад је Порфирогенит писао своје дело, Босна се налазила у саставу Србије. С тога јој не знамо тачно целу источну границу. Западна је, по цару, допирала до Пливе (Плива сама налазила се, већим делом, у саставу хрватске државе) и до реке Цетине и Ливна."⁵³⁴ Овај нас опис мало зачуђује, јер

знамо да је Порфиригенит Цетину и Ливно споменуо као гранични појас између Србије и Хрватске, а сам Ђоровић је раније на једном месту рекао: "По њему [цару] Србија је тада обухватала уједно Босну (то χωριον βοσωνα), управо Врхбосну, док су Соли прибране у праву Србију, а не у Босну."⁵³⁵

⁵³³ Ђоровић, Босна, 118

⁵³⁴ Исто, 121

⁵³⁵ Исто, 100

Дакле, ако је цар у X веку под Босном подразумевао само Врхбосну, онда се она по том истом писцу и у исто време није могла простирати чак до Ливна и Цетине. Ђоровић, иначе, по свој прилици, с правом каже да су Србија и Босна дуго сматране као једна целина, све до XII века, када се, судећи по Кинаму, Босна спомиње као издвојена од Србије. Као потврду о некадашњем јединству Босне и Србије, Ђоровић наводи булу папе Урбана III из 1187. године у којој стоји "regnum Seruilie quod est Bosna."⁵³⁶ Бољем појимању пространства Босне и Србије и периода њиховог територијалног и државног јединства много смета спомен подручја Соли, за које Ђоровић каже: "На северу подручје Соли рачунао је било у саму Србију."⁵³⁷ Као што смо видели, Ђоровић је раније тај део назвао правом Србијом, па ако је у праву Србију укључио и онај део према Цетини и Ливну, добили бисмо још у X веку једну велику територију, која би била још већа ако бисмо, као што неки сматрају, укључили у тадашњу Србију и област Рашке. Мало је вероватно да је до средине X века Србија захватала тако велики простор.

⁵³⁶ Исто, 122

⁵³⁷ Исто, 121

Уопште, наизменично спомињање Србије и Рашке при опису и тумачењу најстарије прошлости Срба чини нам се да доста омета стицање праве слике о настанку и развоју српске државе. Стичемо утисак да се доста често срећемо са противречностима. Тако Ђоровић на једном месту каже: "У средишним и источним деловима Босне и Херцеговине и у унутрашњим жупама до Неретве живела су српска племена, никим не сметана, под врховном влашћу рашких владара."⁵³⁸ Није ли ово у доста великој супротности са већ споменутих опаскама истог писца да је област Соли била у правој или самој Србији, јер та област у почетку није ни убрајана у Босну. Како је, затим, могуће да је права Србија била у области Соли ако су српска племена живела "у средишним и источним деловима Босне и Херцеговине и унутрашњим жупама до Неретве". Зашто онда није овде споменута и област Соли? Ово се не слаже ни са опаском: "Рашки, односно српски, владари, као врховни господари засведочени су сигурно у IX веку. Они долазе на власт по праву наслеђа."⁵³⁹

⁵³⁸ Исто, 130

⁵³⁹ Исто, 130

Ако су рашки владари у ствари српски владари зашто онда нису споменута и српска племена у Рашкој кад се већ сматра да су њихови владари били врховни господари? Осим тога, те засведочене, наводно, рашке владаре Порфиригенит је наводио изричито као владаре Србије, док Рашку није ни споменуо, већ само Рас, али у сасвим другом значењу. Нисмо сигурни да је за Властимира оправдано рећи: "Да је он био господар не само Рашке, него и даљих области, види се јасно одатле, што је, удавши своју кћер за требињског жупана и хотећи да одликује зета, овог именовано владаром и учинио га самосталним како изрично наводи Константин Порфиригенит."⁵⁴⁰ Не знамо зашто Ђоровић опет наводи прво Рашку кад Порфиригенит Рашку као област и не спомиње, већ само Србију. Да, по свој прилици, није реч о Рашкој као Власимировој главној

области, а затим ни његових наследника, као да и сам Ћоровић потврђује у даљем излагању: "Борбе с Бугарима настављене су и за његових наследника, а водиле су се углавном негде на подручју око доњег Лима. Као гранично место између Срба и Бугара, за време тих борби, наводи се Рас. Држава се српска, према том, налазила западније и њено тежиште било је на подручју Дрине и Неретве све до морске обале."⁵⁴¹ (подвукао Р. Н.)

⁵⁴⁰ Исто, 131

⁵⁴¹ Исто, 131

Мада овде не објашњава подробније зашто тежиште српске државе у то време замишља на споменутом подручју, Ћоровић је несумњиво у праву и ова његова опаска је, по свој прилици, најзначајнија од свих које су у нашој историјској литератури изречене о најстаријем подручју државе. Ћоровић као да је осећао да почетак српске државе треба ипак тражити негде западније од Лима, па чак и од Дрине (горње), али нас зато чуди зашто истовремено и област Соли убраја у праву Србију и зашто уопште ту првобитну Србију везује за Рашку кад и сам сматра да су борбе са Бугарима у IX веку вођене негде на доњем Лиму, а да је Рас био, вероватно, само погранични град, једино што не знамо поуздано у чијим рукама, па према томе не можемо ни да говоримо о Рашкој као главној области Србије. Кад после наведене изванредне опаске Ћоровићеве о средишту Србије у IX веку, читамо како описује територију Србије у доба Часлава (средина X века), морамо се питати како је могуће да је ранија слика до те мере измењена да се просто не може препознати. Ево како Ћоровић описује границе Србије око средине X века: "Србија је тада обухватала Босну до Пливе, Цетине и Лијевна на западу; на истоку је граница допирала до Раса; на северу је ишла до Рудника и Тузле и можда до саме Саве. На југу Травунија и Конавле признаваху његову врховну власт, а вероватно је било веза и са српским племенима у Дукљи. Као Србију у ужем смислу Порфиригенит обележава североисточну Босну са Солима и крај од извора Лима, Раса па до Рудника."⁵⁴²

⁵⁴² Исто, 143

Као што видимо, овај опис се знатно разликује од описа тежишта Србије "на подручју Дрине и Неретве све до морске обале". Уз ово ваља рећи да Порфиригенит нигде не говори о Србији у ужем смислу и ми уопште о подручју Србије његова времена не можемо ништа сигурно закључити док не утврдимо положаје шест насељених градова у његовој "садашњој Србији" односно "покрштеној Србији", али се по неким појединостима може макар донекле установити да је настанак и развој српске државе текао од запада према истоку, а не обрнуто. Нисмо много сигурни ни у то да се тек за Часлављеву Србију може рећи: "Први пут се тада за читаву државну творевину употребљава скупно име Србија, η Σερβλια. Српско име од тада постаје трајна ознака за племена истог порекла и истих особина"⁵⁴³, јер нам се чини да Порфиригенит још од спомена Вишеслава, па чак и за догађаје пре Вишеслава, мисли на исту Србију у којој је средином X века владао Часлав. Ћоровић, иначе, држећи се Порфиригенита, преноси цареве опаске о припадницима српског племена, али опет не доследно: "У Србе цариградски император поименично врста: Босанце, Рашане, Требињце, Конављане, Дукљане, Захумце и Неретљане, племена, која су иначе добила те своје посебне називе само по географским областима, у којима су становала. Ван заједнице са Часлављевом државом остаје једино Михаило Вишевић, али Порфиригенит ипак и његов крај рачуна као етнички српски."⁵⁴⁴

⁵⁴³ Исто, 143

⁵⁴⁴ Исто, 143—144

Као што знамо, Порфиригенит је само за Неретљане, Захумљане и Травуњане са Конављанима рекао да су пореклом Срби, док за Дукљане не каже ког су порекла, а Босанце и Рашане уопште и не спомиње у оном смислу у којем је говорио о поменутих приморским областима. Наравно, Срби су му и становници "садашње Србије" само што нисмо сигурни у њен географски положај, па не можемо ништа одређено рећи ни за Рашане ни за Босанце, мада је врло вероватно да су ови последњи улазили у састав Србије X века, једино не знамо поуздано да су били Срби као и становници осталих наведених области. Не можемо бити сигурни ни у Ћоровићеву примедбу да је ван Часлављеве државе остао једино Михаило Вишевић, јер би то значило да су сви други били у саставу Часлављеве државе, а ми за такав закључак немамо поуздане податке. Али Ћоровић има у овом пасусу и једно несумњиво значајно запажање о Михаилу Вишевићу, за кога каже да је после смрти бугарског цара Симеона прешао на византијску страну и да је успео "да се одржи бранећи своје уже породично подручје"⁵⁴⁵ (подвукао Р. Н.). То се слаже и са једном Ћоровићевом ранијом напоменом о Вишевићевима "да су све од сеобе били на челу једне племенске групе"⁵⁴⁶, из чега стичемо утисак да је Ћоровић сматрао да су Вишевићи дошли са Висле са једном групом која није морала припадати српској етничкој групи, мада поводом Михаиловог учешћа на сабору у Сплиту каже да је присуствовао "са својим српским великашима."⁵⁴⁷

⁵⁴⁵ Исто, 144

⁵⁴⁶ Исто, 124

⁵⁴⁷ Исто, 142

У каснијем излагању, говорећи о догађајима после X века, Ћоровић очигледно прихвата у историографији одавно устаљено мишљење о улози Рашке и њеној борби за превласт, што је у приличној супротности са неким његовим изванредним запажањима о пространству ране Србије и о улози и значају њених појединих делова.

РАНИ СРБИ У ШИШИЋЕВОЈ ПОВИЈЕСТИ ХРВАТА

Пошто је заиста подробно приказао промене које су кроз векове настајале на тлу на којем ће се од VII века наћи на Балканском полуострву, поред других, и Хрвати и Срби, Шишић с правом сматра да су те промене морале утицати и на словенске придошлице, за које каже да су временом образовали "poneke veće oblasti s knezovima na čelu". Описујући географске положаје тих области негде на освитку IX века, Шишић овако казује: "Između ušća Raše (u današnjoj Istri) i ušća Cetine, pa Jadranskoga mora, rijeke Vrbasa i preko njega u srednjem i donjem toku dalje na istok prema rijeci Bosni, prostirala se Hrvatska, podijeljena na Liburniju i Dalmaciju, dakle u opsegu bivšega rimskoga skardonitanskog konventa i veće časti nekadašnjeg salonitanskog; od ušća Cetine do ušća Neretve Neretljanska oblast; od ušća Neretve do Dubrovnika Zahumlje; od Dubrovnika do Kotora Trebinjska oblast; od Kotora do Bojane i ušća Drima Duklja. Sve su se ove južne oblasti širile i u unutrašnjost do razvodnih planina, što dijele vode Jadranskoga mora do pritoke Save, gdje se u porečju gornje Bosne sterala oblast Bosna, dok se u porečju Plive, Tare, Lima i gornje Drine, omeđenom visokim planinama, nalazila Srbija". У напомени, позивајући се на Панченка, Шишић каже да се српско име први пут спомиње на почетку VIII века "âú Ìèòðîîîëžè Íèêâè" ,kao episkopija Гордоσερβτων."⁵⁴⁸

⁵⁴⁸ Ferdo Šišić, "Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara", Zagreb 1925, 295—296

Овај опис подручја Србије свакако је веома интересантан и врло значајан, али је сигурно да је и непотпун. Он се само делимично заснива на Порфиригениновим подацима. Чудно је да

Шишић, који је иначе опширно описивао поједина стања и догађаје, не каже ни речи о томе на основу чега је Србију замишљао у поречју наведених река. Упадљиво је да он и не спомиње Ибар, Рашку и Западиу Мораву, које многи други обавезно наводе кад приказују географски простор ране Србије. Овде је Шишић, по свему судећи, више у праву него други.

Прелазећи даље на неке појединости из хрватске и српске историје IX века, Шишић се на кратко задржава и на догађајима у вези са Људевитом Посавским, споменувши и онај моменат кад се Људевит 822. године испред Франака склонио пребегавши Србима. Овај спомен Срба Шишић истиче као "prvi spomen srpskog imena u granicama rimske Dalmacije", на шта додаје да се не може са сигурношћу одредити где су живели ови Срби, али му се ипак чини да су били "svakako Savi i Vrbasu negdje na jugoistoku u blizini dalmatinskih Hrvata."⁵⁴⁹ Наравно, кад мало пажљивије осмотримо ово објашњење и упоредимо га са Шишићевим описом географског положаја Србије (Пива, Тара, Лим и горња Дрина), запазићемо одмах извесну недоследност. Наиме, ако Шишић на једном месту каже да се Хрватска простирала и преко Врбаса "u srednjem i donjem toku dalje na istok prema rijeci Bosni", а за Србију каже да је захватала поречје Пиве, Таре, Лима и горње Дрине, док су се, вели, од ушћа Цетине до ушћа Бојане пружале четири приморске области, како је могао рећи да је Људевит 822. године побегао Србима "Savi i Vrbasu negdje na jugoistoku u blizini dalmatinskih Hrvata"?"⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ Исто, 315

⁵⁵⁰ исто, 315

Откуд далматински Хрвати у IX веку југоисточно од Саве и Врбаса и који су онда то Срби били у то време на том истом правцу у поречјима наведених река а да нису припадали ни Србији ни приморским областима између Цетине и Бојане, за које, додуше, Шишић и не каже да су по етничком саставу Срби? Проблем Срба међу које је отишао Људевит 822. године још увек је под великим знаком питања, па зато, можда, треба размислити и о следећем Шишићевом закључку: "On je [Људевит] bio jedini hrvatski vladar, koji je oko sebe okupio pored Panonskih Hrvata još i velik dio Slovenaca i Podunavskih Slovena, zar Srba, upravljajući bar kroz jedno vrijeme sudbinom čitave zemlje od izvora Save do današnje severne Srbije."⁵⁵¹

⁵⁵¹ Исто, 316

Треба само погледати карту па да одмах буде јасно да би једна таква организација међу Јужним Словенима почетком IX века била неостварљива. Још ако бисмо узели у обзир Шишићево тумачење Људевитовог бекства међу Србе југоисточно од Саве и Врбаса "u blizini dalmatinskih Hrvata", његова опаска о простирању Људевитове власти била би још мање прихватљива. Данас се ваљда зна да су историчари крајем XIX и почетком XX века подгрејавали ту мисао у одређеним условима, кад је требало подстаћи заједничку борбу за ослобођење и указати на то да је тежња за јединством Срба, Хрвата и Словенаца била испољена, тобож, још почетком IX века. При том се заборавило да је Борна, кнез Гудускана, био Људевитов жестоки непријатељ, а да је Људевит, кад је отишао међу Србе, не само убио једног српског кнеза, већ и његову земљу прикључио свом поседу. Не можемо рећи ништа поуздано док се не утврди где су се налазили ти Срби, док не будемо сигурни ко су Гудускани, какву су улогу имали Тимочани и Браничевци, и докле се почетком IX века простирала Бугарска према северозападу, а уз то нам се чини да нисмо сасвим сигурни ни са Борном, и уопште са подручјем Лике, Крбаве и Гацке у ово време.

Србе и њихов географски простор Шишић поново спомиње описујући догађаје средином IX века. Но, док је раније рекао да се Србија налазила у поречју Пиве, Таре, Лима и горње Дрине, докле сад за Србе каже: "Oblast njihova širila se kako već rekosmo u onom planinskom kraju, kojim protječu Piva, Tara, gornja Drina, Lim, Ibar i gornja Zapadna Morava."⁵⁵²

Онај први опис односи се "Licem pred IX vek", а овај други на половину IX века. Дакле, за око пола века подручје Србије проширено је знатно, а да о томе у изворима немамо никакве потврде. Биће зато да је Шишић овде помало произвољно говорио о пространству ране Србије. Чини нам се да се та произвољност осећа и у опису простора Хрватске тога времена. Спомињући на једном месту Порфирогенитов податак о томе како су Хрвати и Бугари после кратког сукоба били у пријатељским односима и даривали једни друге, Шишић закључује да тај податак јасно сведочи "da su Hrvati morali negdje neposredno graničiti s Bugarima; budući da se između Save i Drave sterala Ljudevitova Panonska Hrvatska. u ravnoj Slavoniji, Srijemu i u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji Bugarska, oko gornje Drine i dalje na jugu Srbija, morali su se Hrvati graničiti s Bugarima negdje na Vrbasu dalje na istok, odnosno na Savi, to jest u današnjoj sjeveroistočnoj Bosni, gdje nam valja tražiti bojište hrvatsko-bugarsko."⁵⁵³

Дакле, као што видимо, овде се за географски положај Србије даје опет нови опис, у којем нема Лима, Ибра и Западне Мораве, а не знамо докле треба рачунати и оно "oko gornje Drine i dalje na jugu", јер није свеједно шта ћемо закључити, пошто су даље према југу Дукља, Травунија и Захумље. Ако би Шишић Србији давао простор и око Ибра и Западне Мораве био би тешко објашњив тај положај према Бугарској "u današnjoj sjeveroistočnoj Bosni", јер би се у том случају Србија у IX веку налазила чак и југоисточно од Бугарске, а пошто се Бугарска у то време и на југу простирала доста далеко према западу Србија би била са три стране опкољена Бугарском, па би било чудно да се део између Ибра и Лима могао одржати у периоду кад је Бугарска била очигледно надмоћнија држава. Због неодређености у опису географског положаја Србије не знамо како да протумачимо и Шишићев завршетак описа сукоба између Бориса и Мутимира, тј. онај догађај кад су Мутимирови синови обезбеђивали повратак заточеног Борисовог сина Владимира. Завршетак тог догађаја Шишић приказује овако: "Oni ga očuvaše perovgijeđena do susjeda sve do (краја) Rasa (της Ρασης)"⁵⁵⁴, из чега не можемо тачно да закључимо да ли је реч о западној ивици Раса или о источној.

Као што видимо, Шишић што је могуће више користи Порфирогенитове податке за тумачење ових или оних стања или збивања међу Хрватима и Србима, али у преузимању Порфирогенитових података, рекли бисмо, није доследан. И кад је први пут споменуо Неретљане, Захумљане, Травуњане и Конављане, Шишић не наводи шта цар говори о њиховом пореклу. Тако исто поступа и у поглављу "Hrvati i Neretljani u drugoj poli IX vijeka (864—879)". Он их назива јужнодалматинским Словенима: "a na to naloži Vasilije svojim južnodalmatinskim slovenskim podanicima: Zahumljanima, Travunjanima, Konavljanima i carskim dalmatinskim varošima i ostrvima, da dođu pod Bari, kuda neke prevezoše Dubrovčani na svojim lađama."⁵⁵⁵ Те исте Словене Шишић и на другом месту не назива другачије. Говорећи о догађајима из 872. године, Шишић на једном месту каже: "... no zato car Vasilije učvrsti otada vrhovnu vlast svoju ne samo nad dalmatinskim varošima i ostrvima i приморским slovenskim oblastima od ušća Cetine do Drima, nego i nad nutrašnjim (zagorskim) Srbima".⁵⁵⁶

Овде би нам се могло учинити да Шишић и приморске Словене између Цетине и Дрима сматра Србима, али кад би тако било, морали бисмо се питати зашто их онда не назива онако како их је и Порфирогенит доста јасно означио?

⁵⁵⁵ Исто, 347

⁵⁵⁶ исто, 35]

Прилике у Србији крајем IX и почетком X века Шишић овако описује: "U то је вријеме владао у Србији knez Petar Gojniković. On је још 897. побједио pretendenta Klonimira Strojimirovića, а та побједи и онда смрт Klonimirova обезбједи му мирно владање од двадесет година. Признао је врховну власт careva Leona VI. и сина му Konstantina VII. Porf., но био је у пријатељским везама с бугарским knezom Simeunom кумујући код крштења његову сину (Petru). У таквим приликама нападе knez Petar Gojniković Neretljansku област и приклопи је - сву осим ostrva Visa, Brača и Hvara, која јамачно том приликом доспјеше под Hrvatsku kneza Tomislava - својој држави. Ово јачање српскога kneza теško је подносио humski knez Mihajlo Višević (о. 910—930), у чијој је власти тада било читаво приморје од ушћа Neretve до Бара и Kotora осим Dubrovnika. Зато рaskине дојакосње везе своје с Vizантијом и утаначи с бугарским knezom Simeunom savez (912.) имајући код тога у виду, да с бугарском помоћи преотме српском knezu Neretljansku област."⁵⁵⁷

⁵⁵⁷ Исто, 407—408

Овакво Шишићево излагање, на изглед течно и јасно, за нека питања не пружа, ипак, јасна објашњења. Пре свега, ако је Шишић раније тврдио да се Србија IX и X века налазила у поречјима горње Дрине, Пиве, Таре и Лима, а на другом месту још и Ибра и Западне Мораве, морао је горе да објасни на који је начин Петар Гојниковић, наводно knez те Србије, успео да освоји читаву Неретљанску област, између Неретве и Цетине, кад се те две земље, према Шишићевом опису, нису географски ни додиривале. Очигледно је да Шишић из неких разлога није прихватио Порфиригеновите податке о становницима приморских области између Цетине и Бојане, нити је прихватио опис положаја Србије у односу на наведене приморске земље. Шишић, даље, опет, ваљда, са неком намером, казује којим је народом у Захумљу владао knez. Михаило Вишевић и не објашњавајући на основу чега је утврдио да је захумски knez владао читавим приморјем од ушћа Неретве до Бара и Kotora. И кад говори о црквеном сабору у Сплиту 925. године, Шишић избегава да расправља о учешћу Срба као сталних становника под јурисдикцијом сплитске надбискупије, већ само каже: "а дошли су на њ уз папине legate и dalmatinski episkopat још и hrvatski kralj Tomislav, humski knez Mihajlo Višević, у чијој је држави била бискупија у Stonu, а можда још и kotorsko-dubrovačka, даље више српских одличника, очито они, који су недавно потражили уточишта из Србије у Hrvatskoj испред Bugara."⁵⁵⁸

⁵⁵⁸ Исто, 418

Дакле, мада све време избегава да каже да је Михаило Вишевић био и knez захумских Срба, Шишић ипак није могао да запостави податак да су на сабору у Сплиту били и представници Срба, па да би објаснио њихово присуство прихвата једну бесмислицу, наиме, да је, реч о оним Србима који су прошле, 924. године, пребегли из Србије после напада Бугара. Значи, Шишић се радије одлучује за решење да на једном значајном црквеном сабору равноправно са осталим учесницима суделује и група српских избеглица без куће и кућишта, радије се одлучује за ту бесмислицу него и да спомене да је реч о Србима који су још од раније припадали јурисдикцији сплитске надбискупије, што значи и о оним Србима који су становали јужно или и источно од Цетине. Србе у Захумљу Шишић не спомиње ни приликом пораза бугарског војсковође Алоботура (926. године), кад су били сви "poklanji od Hrvata."⁵⁵⁹ Шишић овде додаје да су Хрвате том приликом вероватно били "roduprli i Srbi i Zahumljani", а при том је сигурно мислио на Србе ван Захумља. Нејасна ситуација нам остаје и после Шишићевог описа догађаја из 927. године, после бугарског цара Симеона. Шишић ту каже да се из доцнијих догађаја да заклучити "да је том приликом Србија остала под влашћу бугарском, тако да су Бугари и

Hrvati i dalje neposredno graničili duž čitave granice, bar oko srednje i donje Bosne i uz Neretvu."⁵⁶⁰ (подвукао Р. Н.) То никако није у складу са ранијим описима граница Хрватске, Србије и Бугарске. Некако је тешко ускладити и Шишићево казивање у вези са владом српског кнеза Часлава. Шишић тумачи да је Часлав искористио унутрашње немире у Хрватској у време смрти краља Мирослава и доласка на власт краља Михајла Крешимира II (949—969) "proširivši vlast svoju na oblast Bosnu i na krajeve oko današnje Tuzle (Sol)."⁵⁶¹

⁵⁵⁹ Исто, 422

⁵⁶⁰ Исто, 428

⁵⁶¹ Исто, 428,436

Вероватно је Шишић тиме хтео да објасни како се у Србији као један од насељених градова нашао и Салинес, али као да је заборавио да је Порфирогенит још за свога живота споменуо Салинес као насељени град у Србији, а да у свом причању о Часлављевој влади нема чак ни наговештаја о неким Часлављевим освајачким ратовима, па не би могло бити тачно да је Часлав тек у време смутњи у Хрватској (око 949. године) освојио Босну, наравно све то под претпоставком да је Салинес заиста исто што и Тузла. На страну што је питање Босне, ако је тачна Дукљанинова прича о упаду Мађара чак до Дринске жупаније, било, у ствари, питање престижа Мађара и Срба у тој области, јер су Мађари пре Кишове погибије заузели (не знамо од кога) и опљачкали је, па претпостављамо да су и после Часлављеве погибије били у прилици (можда још повољнијој) да поново упадну у ту исту област.

Но, занимљиво је како Шишић и даље тумачи драгоцене Порфирогенитове списе. Тако један свој осврт на царево казивање Шишић на једном месту овако започиње: "Kako sam već rekao, iz ovoga vremena, oko polovine X. vijeka, imamo u djelu cara Konstantina Porf. sačuvan dragocen geografsko-topografski opis oblasti na istočnoj obali Jadranskoga mora, a tako i o Zagorskoj Srbiji. Ovaj opis počinje prije svega s carskom Dalmacijom, onda prelazi na Hrvatsku, pa na slovenske oblasti na jugu ušća Cetine i najposlije na Srbiju."⁵⁶²

Као што видимо, Шишић овде још увек становнике Далмације јужно од Цетине назива Словенима, па и кад описује географске положаје јужнословенских области Шишић не обраћа много пажње на Порфирогенитове напомене да становници неких од тих области воде порекло од некрштених Срба. Он, додуше, није могао да избегне тај податак, али као да се журио да брже-боље пређе преко њега: "Kako već vidimo, poslije svih ovih oblasti, računajući od južne hrvatske granice, širila se Srbija. Car Konstantin Porf. izrijekom označuje njenu granicu spram onih susjednih oblasti "planinama". Тачније од цара упућује нас у питање ове планинске границе нешто млади Поп Дукљанин (из друге половине XII. ст., но ове податке јамачно је преузео из старијег предлошка). Нјегов "Лјетопис" може историк додуше само изузетно и веома опрезно употребљавати, али за географска дата ипак је одавна признат као бистар извор."⁵⁶³

⁵⁶² Исто, 438

⁵⁶³ Исто, 456

Пошто је затим навео познату Дукљанинову поделу северозападног дела Балканског полуострва на Приморје (Maritima) и Загорје (Transmontana), а затим Загорје тј. Сурбију (Србију) на Босну и на Рашку, Шишић подвлачи: "da se ovo kazivanje Popa Dukljanina podudara s carevim", што мало зачуђује кад се сетимо да је Шишић раније првобитну Србију, наводно према царевим подацима, смештао најпре у поречје горње Дрине, Пиве, Таре и Лима, а затим и Ибра и Западне Мораве, или на другом месту јужно од горње Дрине. Но, док нам се у неким случајевима чини да неке Шишићеве описе треба опрезно користити, дотле нам његово разматрање Порфирогенитовог казивања у глави 32. ДАИ изгледа већ на први поглед веома занимљиво, особито код размишљања о положају неких насељених градова у Србији. Али је Шишић пре тога,

како нам се чини, веома добро уочио разлику при спомену Србије и Босне. Тиме, каже он, што Порфиригенит Босну назива "крајем"(το χωριον, деминутив од χωρα) он је "не означаје само много мањом територијом од Србије, него и као крај, који није од првога почетка био саставни дио Србије, него је доцнија њена течевина."⁵⁶⁴ (подвукао Р. Н.)

⁵⁶⁴ Исто, 458-459

Шишић је свакако веома добро осетио значај утврђивања положаја насељених градова у Србији и с правом одмах истиче да им је тешко са сигурношћу утврдити положај. Изузетак чини једино у једном случају — убеђен да је Салинес исто што и данашња Тузла. Задржавајући се код имена сваког од осталих градова, Шишић за Дестиников (Достиника) каже да је свакако стајао близу српско-бугарске границе и претпоставља да се српски звао Дџс(т)њница или Дџс(т)њник и сматра да га треба тражити негде око Сјенице. За Чрњавуски, за који мисли да би одговарао облику Чрњоврџски (Црни врх) нема предлога где би се могао тражити. Мегуретус је, каже, несумњиво исто што и Међуречје и сматра да га треба тражити или на положају Самобора с подграђем Међуречје, недалеко од Горажда или тамо где је Сокол над саставцима Пиве и Таре, у крају каже, који се доцније такође звао Међуречје. Што се тиче Дресника мисли да би могао бити исто што и Бресник (*Βρεσνεηκ), додајући да се тако звала данашња Пљевља. За град Лесник "не да се ништа казати, док је оно Salines без сумње данашња Тузла."⁵⁶⁵ из те чињенице, казује даље Шишић, Јиречек изводи, да је тај крај био доцније српска течевина у вријеме кад је обновио српску државу Џаслав Клонимировић. Уз оно шест градова цар Константин Порф. познаје и српски погранични крај спрам Бугарске именом Расα (η Ραση) код данашњег Новог Пазара."⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ Исто, 459

⁵⁶⁶ Исто, 459—460

Напомена Шишићева о Босни и Србији као о различитим подручјима и његово упућивање где треба тражити Дестиник и Међуречје, као и Дресник, спадају свакако у вреднија Шишићева запажања и о њима треба добро размислити. Зачуђује, међутим, на основу чега је Шишић закључио да је Расα српски погранични крај, јер за то не само што немамо јасан податак, већ бисмо, да је тако било, очекивали да Порфиригенит и Расα спомене као један од насељених градова у Србији. Занимљиво је да Шишић већ у следећем пасусу, позивајући се на Јиречеков опис граница Србије X века, није приметио да Јиречек данашњи Нови Пазар оставља ван граница Србије: "Prema ovim podacima određuje Jireček granice prave Srbije X. vijeka ovako: „Jugozapadna se granica spram srodnih primorskih plemena jamačno pružala duž vodomeđe između Jadrana i Savskih pritoka, otprilike od izvora Neretve pokraj izvora Sutiske, Pive i Tare do izvora Lima. Od izvora Lima dalje tekla je granica, obuhvatajući Plavsko jezero, slemenom sjeveroalbanskih planina, ispod kojih se s južne strane nalazio vizantijski Pilot. Dalje polazila je granica vodomeđom između Lima i Bijelog Drima, obuhvatala je gornju dolinu Ibra pa je onda zaokretala zapadno od tadanašnjega Novog Pazara na sjever. O daljoj granici znamo tek toliko, da je prolazila krajem oko Rudnika blizu bugarskoga Beograda. Da li je Srbija X. vijeka dopirala do Save, ne zna se, na zapadu graničila je s prvobitnom Bosnom uz vodomeđu između Drine i Bosne"⁵⁶⁷

⁵⁶⁷ Исто, 460

Изгледа да је Шишић једва чекао овакав Јиречеков опис Србије да би у напомени рекао: "Из овога разлагања сlijеди, да историјски није исправно казивање цара Константина Порф. о Неретљанима, Захумљанима, Требинјанима и Конављанима (о Дуклјанима не говори ништа) да потјечу од „некрштемh Srba' са сјевера. Цар Константин црпући знаје своје о доселјенју Хрвата и Срба „по наређењу' цара Нераклија из хрватске и српске традиције, прибравља словенска племена на југу ушћа Cetине Србима просто

zato, jer ne zna kuda bi s njima." Читајући ово не можемо да схватимо да је научник Шишићевог ранга уопште могао овако нешто рећи. Што се тиче подручја Босне, Шишић поново каже: "da car Konstantin Porf. pravi razliku između Srbije i ove prvobitne Bosne ... Već sam izričaj carev, ,kraj' (το χωριον), jasno svjedoči, da se radi o malenoj teritoriji pa zato treba oštro razlikovati današnji geografski pojam Bosne i Bosne X. stoljeća"⁵⁶⁸, на шта мало даље додаје: "Prvotna je Bosna dakle obuhvatala samo porječje gornje Bosne, od njena izvora nedaleko od Sarajeva obuhvatala samo porječje gornje Bosne, od njena izvora nedaleko od Sarajeva otprilike do tjesnaca Vranduka, okružena naokolo visokim planinama, dok joj je istočnu granicu činila Drina od Goražda otprilike do Zvornika". За такву Босну Шишић сматра да пре 924. године није припадала Србији, већ тек у доба кнеза Часлава кад је, како мисли, у састав Србије дошао и крај око града Салинеса (Сол, Тузла). Међутим, никаквих доказа нема ни за једно ни за друго тврђење. Једноставно не знамо шта је с Босном било до X века и зашто је Порфирогенит спомиње у поглављу о Србима. Не знамо ни колики је био њен обим у време кад је цар спомиње. Шишић, међутим, да би био још уверљивији, у напмени даје чак и сасвим детаљна објашњења о обиму Босне: "Prvotnu Bosnu možemo dosta pouzdano ograničiti ovako: s juga planine Jahorina (1913), Treskavica (2088), Bjelašnica (2067), Ivan (1744), i Bitovnja (1700); sa zapada Pogorelica (1448), Zec (1939), Vratnica (2070), Radovan (1446), Komar (1510) i Radalje (1366); na sjeveru Vlačić (1919), Tvrtkovac (1304), Konjuh (1328) i Javornik, a sa istoka rijeka Drina otprilike od Goražda do Zvornika."⁵⁶⁹ Prema današnjem nazivlju gradova i mjesta, nalazimo u toj prvotnoj Bosni - da se bolje shvati njen opseg - ova: Sarajevo, Kreševo, Fojnica, Vareš, Visoki, Travnik, Zenica, Vlasenica, Srebrnica, Rogatica i Goražde. Za istočnu granicu uzimam rijeku Drinu a ne vodomeđu između Bosne i Drine kao Jireček - jer vizantijski pisac Kinam (iz XII st.) izrijekom kaže, da je Bosna - za Bana Borića (1154—1167) — sezala do Drine, koja joj bijaše granicom prema Srbiji, da nije bila podložna srpskom velikom županu i da je tamošnji narod imao svoje običaje i uredbe, pa i vlastitoga vladaoca. Zbog poznate stalnosli oblasti i župskih granica, ne samo u prvom početku našega narodnoga života, nego gotovo kroz sav Srednji vijek, mislim da je Drina bila granica već u X. stoleću, pa i ranije. I Pop Dukljanin - kako vidjesmo - stavlja granicu između Rase i Bosne na Drini."⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Исто, 461

⁵⁶⁹ исто, 461

⁵⁷⁰ Исто, 461—462

За питање граничних односа између Босне и Хрватске занимљив је Шишићев закључак о стању за време краља Петра Кресимира IV. Како то стање може да буде занимљиво и за питање босанско-српских, па и босанско-дукљанских односа, ваља се сетити како га Шишић приказује. Пошто је рекао да је припајање Босне Хрватској могло да буде остварено после 1058. а пре 1069. године, Шишић то проширење Хрватске овако описује: "Prema tome mislim, da možemo granice hrvatske države u vrijeme njena najširega prostiranja za vladanja Petra Kresimira, kada je ona bila podijeljena u tri banovine, otprilike odrediti ovako: polazeći desnom obalom Neretve tekla je planinama, što dijele vode Jadranskoga mora od savskih pritoka do gornje Drine, a onda ovom do blizu Zvornika, gdje je zakretala na zapad sve do ušća Spreče u Bosnu, kojom je onda polazila do njena ušća u Savu; odavle tekla je granica otprilike pravcem kraj današnjega Đakova do Drave oko današnjega Donjeg Miholjca, pa dalje Dravom na zapad..."⁵⁷¹

⁵⁷¹ Исто, 530

Овакву огромну територију Хрватске XI века тешко је објаснити без подробније анализе односа Хрватске према суседним словенским земљама на чији рачун је проширила своје подручје, у првом реду према Босни и Дукљанској држави, која баш некако у то време и сама јача и проширује своје границе. Чини нам се да не постоје докази да би се међу словенским земљама у

западном делу Балканског полуострва средином XI века могла појавити једна толико пространа држава а да њено јачање не изазове дубљу потребу међу осталим државама тог дела Балкана. С обзиром на оно што знамо од раније или што барем наслућујемо о подручју горње Дрине, некако нам остаје нејасно шта је било са српском државом, која се, како и сам Шишић, каже, у рано време налазила уз Пиву, Тару и Лим, још и на горњој Дрини. Та се нејасноћа појачава тим више што Шишић, спомињући устанак Ђорђа Војтеха (по њему 1072. године) спомиње и српског кнеза Михајла "tada gospodara Duklje (Zete), Humske zemlje (Zahumlja), Travunije (Trebinja), Rase i bivšega carskoga grada Kotora"⁵⁷², коме су се устаници обратили за помоћ. Овде пре свега не знамо како је Шишић одједном Михајла прогласио за српског кнеза кад раније није никад о Дукљи, Травунији и Захумљу говорио као о српским областима, па чак и кад је описивао границе наводно праве Србије, горње три области су биле ван тих граница. Кнеза Михајла Шишић није могао назвати српским ни по Рашкој, јер, као што смо видели, ту праву Србију и не налази источно од Лима, барем не на оном месту где спомиње Пиву, Тару, Горњу Дрину и Лим. Осим тога, да поновимо, у историји влада уверење да је Дукљанска држава у доба кнеза (и краља) Михајла била на успону, па би нас чудило да је та држава, која је обухватила и Рашку и свакако и горњу Дрину остала незаинтересована за ширење Хрватске и у пределу горње Дрине, где не само Шишић већ и други замишљају Србију у ужем смислу.

Очигледно је да Шишић поред много веома добрих запажања и закључака, није залазио да су нека његова објашњења сасвим противречна.

⁵⁷² Исто, 532

МАРКО ВЕГО О РАНИМ СРБИМА И ХРВАТИМА

И Вего као и други истраживачи своја разматрања о раном периоду југословенских земаља заснива на Порфиригеновим вестима. Он се на њега позива кад говори о досељавању Хрвата и Срба, али нас баш зато изненађује његова констатација у једној реченици у којој се спомиње и Хумска земља: "Vidjeli smo, da se Hrvati raširiše po čitavoj Dalmaciji, Panoniji i Ilirikumu, te prema tomu izgleda, da je onda i Humska zemlja (Hercegovina) u tom sklopu, potom pripadaše od prvog svog početka hrvatskoj narodnoj, a možda i državnoj cjelini..."⁵⁷³ Не наводећи уопште шта кажу састављачи ДАИ о приморским областима јужно од Цетине и о Србима уопште, Вего тврди "... da je ime Hrvat bilo raširenije nego ime Srbin, iako je ovo zadnje ostavilo dosta tragova. Iz toga se može posve logično da zaključi, da su Hrvati zauzeli u svom početku veće zemljište nego Srbi. Prema tome se vrlo dobro odnosi izveštaj cara-pisca, koji kazivaše, da su Hrvati zauzeli Dalmaciju, Panoniju i Ilirik."⁵⁷⁴ За потврду овог мишљења Вего се позива на Димлера, који је, каже, тврдио "da je Bosna u početku doseljenja novih naroda bila nastavana od Hrvata."⁵⁷⁴

⁵⁷³ Vego Marko, "Povijest Humske zemlje", Samobor, 1937, 14—15 (Даље Vego)

⁵⁷⁴ Исто, 27

⁵⁷⁵ Исто, 27—28. Слично је касније мислио и Доминик Мандић, који је, иначе веома добро расправљао о предбалканским постојбинама Хрвата и Срба, али су неки његови ставови о каснијем стању неприхватљиви. Он, на пример, сматра да је Хрватска по закључцима дувањског сабора (по њему 753. године) захватала простор од Раше у Истри до реке Војуше у Албанији додајући да је тада и Босна била једна "od tri glavna dela hrvatske jadranske države". Што се тиче Рашке, Мандић сматра да је она "činila zasebnu srpsku etničku celinu", али да се због аварске или бугарске опасности ставила половином VIII или још крајем VII века под заштиту хрватске државе, па је, каже, на дувањском сабору "pridružena hrvatskoj Zagori, kojoj se dalo novo ime, Surbija, (Srbija), jer je Raša činila glavni dio te nove hrvatske oblasti, Zagorja" (Dominik Mandić, "Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti", Rim, 1963, 191).

Да би био још убедљивији, Вего наводи како код Зворника постоји предео "Hrvatske njive" и село "Hrvačići", а у тузланском крају "Hrvatsko brdo" и махала "Hrvati". Уз то Вего цитира и један навод из турске енциклопедије "Kamusa Turki" из 1317. године, на страни 597: "Slaveni koji žive u Dalmaciji, Slavoniji i Crnoj Gori nazivaju se Hrvatima...", на шта Вего додаје: "Sve su to dokazi, da se je ime hrvatsko širilo još dalje nego danas", да би најзад, укачујући на Порфиригенита, завршио овај осврт речима: "Tim se lijepo tumače gore spomenute riječi cara-pisca Konstantina (iz 10. vijeka), koji priča u svom djelu 'O upravi carstva' [DAI], koliki su teritorij Hrvati zauzeli pri dolasku na Balkan."⁵⁷⁶ Наравно, кад је овако формулисао тезе, Вего је настојао да у овом свом делу бројним примерима покаже да је у праву. Већ кад је у Растијевој Нронци прочитао да су у Попову живели неки Бурићи који су, наводно, убирали могориш, што нису, каже, могли чинити без пристанка хумског кнеза, Вего се учинило да може да изјави "... da Zahumljani stupaju u 8. stoljeću korespondentno s Hrvatima u političkim stvarima, jer ih car uvijek spominje posebno s njihovim knezom."⁵⁷⁷

Хрватска око 1070 године (Ст. Станојевић, Историски атлас, 1931)

Вего је, иначе, можда најтачније протумачио назив и географски положај Хума: "Naše je mišljenje, da je najverovatnije, ako se uzme, da je zemlja dobila ime od čitavoga niza gorja, koje je kao lanac povezano — crta povučena od Bila na Hum, kojim se samo malo veza prekida dolinom, koja je usječena po rijeci Neretvi, s Velež planinom i dalje na Bušinu. Dakle je car mislio na čitavi lanac gorja. Prema tome je sva zemlja, što se nalazi iza ovog gorskoga lanca dobila to ime. Ne može naime biti, da je čitava zemlja dobila ime od onoga malog brda, na kojem stoji današnji Stjepan-grad."⁵⁷⁸

⁵⁷⁶ Вего, 28

⁵⁷⁷ Исто, 38

И у даљим разматрањима географског положаја Захумља Вего има занимљивих и прихватљивих запажања, али само у појединостима. Тако је говорећи о северној граници Захумља Вего претпостављао "da je sjeverna Hercegovina bila u bosanskoj, ili raškoj ruci ili možda neka neutralna zona ... U sjevernoj je Hercegovini sigurno bio neki centar slovenski, jer se i danas onaj predjel Glavatičeva i okolo zove 'Župa'... Kad se ide u taj predjel, onda se kaže: idem u Župu. Jedino ime Raška gora i događaji u 2. deceniji 10. stoljeća daju naslutiti, da je to bilo raško bar za neko vrijeme, jer se baš Srbija spominje u 9. stoljeću pod imenom Pasa."⁵⁷⁹

⁵⁷⁸ Исто, 42

⁵⁷⁹ Исто, 51

Да Вего не верује у Порфиригенитове податке о пореклу словенских становника Захумља чини се да је јасно већ из досадашњег његовог тумачења, али ће Вего у даљем излагању још више настојати да увери читаоце да је Порфиригенит погрешно што је за словенске становнике Захумља рекао да су пореклом Срби. Постављајући без претходне провере тезу да је Хумска земља од првог свог почетка припадала "Hrvatskoj narodnoj, a možda i državnoj sjelini", Вего је, да би то доказао, био приморан да прави комбинације које су, додуше, оригиналне, али неприхватљиве. Он почиње са таквим комбинацијама већ од догађаја који се односе на Петра Гојниковића и Михаила Вишевића. Убеђен да Петар Гојниковић, као српски кнез, није владао ни Захумљем ни Неретљанском облашћу, Вего се нашао у ситуацији да објасни како се ипак десило да се Петар Гојниковић срео са драчким стратегом Равдухом баш у Неретљанској крајини кад су и она и Захумље у то време били, по њему, ван Србије и српске државе, а пошто није могао да запостави Порфиригенигов податак да је Петар Гојниковић, по његовој процени, 917. године заузео Неретљанску покрајину, Вего се пита "... kuda je uopće mogao proći raški knez kad ima u rukama Neretljansku krajinu:", јер је сматрао да је српски кнез, кога он свакако погрешно назива рашким кнезом, само привремено могао држати ову приморску земљу.⁵⁸⁰ Тражећи одговор на постављено питање, Вего закључује да "ne preostaje drugo nego da pođe sjevernim dijelom Humske zemlje, starom rimskom cestom, koja je vodila dolinom rijeke Neretve: Borke—Konjic—Orlice—Han. Tu je baš iza Drine i bila raška granica, gde je Goražda i još ovamo bliže, pak je prirodno, da će prodrijeti ondje, gdje graniče, i gdje je najslabije zaštićen dio, a to je sjeverni dio današnje Hercegovine."⁵⁸¹

⁵⁸⁰ Исто, 52

⁵⁸¹ Исто, 52

Овим је Вего, ваљда и не осећајући колико се заплиће и колико одступа од тврдње у ДАИ да је граница између Србије и Хрватске на Цетини и Ливну, и нехотице потиснуо Србију чак на горњу Дрину, погрешно је идентификујући са Рашком, па је тако Рашкој и сувише проширио границе према западу. Тражећи неке друге доказе да је Петар само привремено држао Неретљанску област, а да ни она ни Захумље нису припадали Србији, Вего указује на царев податак о пореклу захумског кнеза Михаила Вишевића. Сматрајући да је цар рекао да су сви Захумљани дошли са Висле, Вего олако закључује да је "zaleđe dubrovačko pripadalo hrvatskom imenu, jer car-pisac veli, da su Zahumljani s Visle, gdje sede Hrvati a ne Srbi". Међутим, мада се олако одлучивао на неке закључке који нам се чине чудним, Вего је био свестан да ипак има неких проблема, па зато и каже "Velika je poteškoća s tim, što Porfirogenit kaže, da su Zahumljani Srbi"⁵⁸² што је значило да је морао да се постара да докаже да је Порфиригенит овде погрешно. Повод је нашао најпре у једној висти, наводно из 912. године, по којој је Михаило Вишевић једном приликом пресрео сина Урса Патрицијака који се враћао из Цариграда, опљачкао га и предао свом савезнику бугарском цару Симеону. Овај догађај је Вегоу добродошао да каже: "Ваš

se iz toga događaja vidi, da je već tada Mihajlo bio prijateljem Bugara i da je graničio s Hrvatskom, u kojoj je bila Neretvanska krajina iako s posebnim županom, jer ih vidimo u ratovanju zajedno. Stoga nema govora do 912 godine o ikakvom uplivu Srba u Neretvanskoj oblasti."⁵⁸³

⁵⁸² Исто, 54

⁵⁸³ Исто, 54—55

Желећи да што више истакне значај Михаила Вишевића, јер му је то било потребно за касније комбинације у вези са припадношћу дубровачког залеђа, Вего и рат између Бугарске и Византије користи да би истакао Михаила као бугарског савезника и да би закључио да је у току тих збивања Михаило проширио у територијалном погледу своју власт према Травунији и Дукљи. Пошто је тако, како му се чинило, створио доста јаку основу за даља размишљања која би га још више уверила да је у праву што се тиче становника Захумља и Неретљанске области и њихове оријентисаности према Хрватској, Вего је прешао на питање учесника на сабору у Сплиту 925. године. Он овај део свог разматрања почиње констатацијом да је на сабору био присутан и Михаило, захумски кнез, Јер је, каже, његова стонска бискупија потпадала под врховну власт сплитског надбискупа.⁵⁸⁴

⁵⁸⁴ Исто, 58

Затим Вего цитира део већ познатог текста у којем између осталог стоји " ... Chroatorum atque Serblorum proceribus convenientes ... " додајући ову опаску:

"Iz toga se čini, kao da je bilo na saboru i Srba, ali je to slabo vjerojatno, jer ono ‚Serblorum‘ možda znači ‚Urborum‘ ili ‚urbanorum‘. Tu bi se radilo o sastanku hrvatskih velikaša i gradskih predstavnika, jer je nemoguće miješati Srbe na saboru... Tu nije zastupana nijedna srpska episkopija, pa prema tome nijesu ni potrebni da daju savjet. Dovoljno je, da na ovakvom mješovitom saboru dobije riječ Mihajlo Zahumski i Tomislav kralj hrvatski. Bilo bi doslednije da mesto ‚Serblorum‘ стоји ‚Chulmorum‘."

Кад је одмах за овим приметио да је Шишић сматрао "да су то биле српске избеглице", Вего је без двоумљења додао: "Samo se to dade protumačiti iz onoga bijega raznih srpskih knezova i njihove pratnje i stoga, što još nema definitivnoga raskola."⁵⁸⁵

⁵⁸⁵ Исто, 58

Ова Шишићева примедба добро ће доћи Вегу да нешто касније развије читаву малу теорију доказујући да у Захумљу и суседним областима основно словенско становништво нису били Срби, како тврди Порфиригенит већ само касније избеглице из српских земаља, што би, по Вегу, требало да буде доказ да се цар у свом опису преварио. Али док дођемо до Веговог образложења да погледамо шта он од почетка говори у поглављу под насловом "Коме припада Захумље и ргво вгјете?" За теорију за коју се определио овде му је добродошао Дукљанинов податак о Црвеној Хрватској. Не улазећи у дубље разматрање, Вего овај податак узима као неоспоран трудећи се да из извора и литературе без икакве дубље анализе наведе само она места из којих се макар и најмање може навестити да спомен Црвене Хрватске може да значи једино да су Хрвати живели и јужно од Цетине, све до Дукље. Зато му је добродошла позната Хауптманова опаска: "Ni najradikalnija kritika prema tome nema prava pretpostavljati, da Dukljanin nije znao, gdje živi, kad meće Neretvansku oblast, Zahumlje, Travuniju i Duklju u Crvenu Hrvatsku." Одмах затим Вего наводи и Клаићеву примедбу: "Da je Crvena Hrvatska postojala, veli Klaić, tome je dokaz, što car-pisac ne zna, kuda bi s Travunijom, Humom i Zetom."⁵⁸⁶ Посебно је Вегу добродошао Идризијев податак да је Дубровник задњи град Хрватске, из чега Вего закључује да је Дубровник, мада латински град, био под великим утицајем хрватског живља⁵⁸⁷

⁵⁸⁶ Исто, 61

⁵⁸⁷ Исто, 63

Позивајући се и на друге писце који су Хрватску и хрватско име протезали и преко Дукље, Вего њихова мишљења употпуњује оваквим својим коментаром: "Sam nam pojam Dalmacije kaže, da su tu bili Hrvati. Još se i danas mnogi Trebinjani nazivaju Hrvatima. Kad je car Konstantin Porfirogenit stavio u svom povijesnom djelu, da su Zahumljani i Travunjani Srbi, znak je, da je bolje poznao Srbe nego Hrvate. Srbi su na njegovom carskom dvoru igrali presudnu ulogu. Sve nam to potvrđuje mali opseg prve raške države, to jest dio današnje Srbije oko rijeke Rasa, Ibra i Morave. Kad je Zahumlje i dalje prema Crnoj Gori pripadalo drugomu imenu osim hrvatskom, bilo bi zanimljivije znati, kako to da u crkvenom pogledu baš nijedna od ovih kneževina na jug Neretvi — za koje tvrdimo, da pripadaju Crvenoj Hrvatskoj — nijesu pripadale u ono doba pravoslavnoj crkvi.."⁵⁸⁸

⁵⁸⁸ Исто, 66

Читајући ова Вегова тумачења морамо се питати како се Вего није сетио Ајнхардове напомене да Срби настањују велики део Далмације, што би га вероватно навело да о раним словенским становницима Далмације другачије размишља, а пре свега о појму Далмације. Сасвим је необудљива и Вегова опаска да све оно што је раније рекао потврђује "mali opseg raške države, to jest današnje Srbije oko rijeka Rasa, Ibra i Morave". Вего као да је заборавио да је на страни 52. ове исте књиге за ту исту Србију рекао: "Tu je baš iza Drine i bila raška granica, gde je Goražde i još ovamo bliže", што значи још западније од Дрине, па смо у недоумици шта да прихватимо. На страну то што и он меша појам Србије са појмом Рашке. Дакле, док на једном месту Србију, његову Рашку, протеже чак и нешто западније од горње Дрине, што значи да у њу укључује и долину Лима и Тихотине, дотле, на другом месту, само петнаестак страна касније, ту исту Србију (Рашку) своди само на реке Рашку, Ибар и Мораву (свакако Западну), што је очигледно велика разлика. Али Вего ипак не одустаје од своје намере, па зато и продужава у овом смислу:

"Ипак, nakon sve argumentacije mogao bi netko kazati, da se to sve ne slaže s glavnim izvorom u desetom vijeku Konstantinom Porfirogenitom, koji izričito kaže, da su Zahumljani Srba. Sve je to istina, da je to car-pisac napisao, ali je opet imao razloga, zašto je to rekao, iako to nije istina. Zato ćemo temeljite i razumne razloge navesti, koji su cara naveli, da napiše protivno. Moramo uočiti sve prilike, u kojima su pisane te riječi. Nužno je znati, tko piše, u kakvim prilikama piše, i koju svrhu ima dotični pisac."⁵⁸⁹

⁵⁸⁹ Исто, 66—67

После онога што Вего назива аргументима и лакоће са каквом закључује да Порфиригенит не говори истину, очекивали бисмо да ће следити темељни и разумни разлози којима ће доказати да је Порфиригенит био или велика незналица или необјективан писац. Просто је невероватно да Вего, који има толико много лепих идеја и закључака, обична домишљања претвара у темељне и разумне разлоге. Али да погледамо који су и какви ти Вегови разлози. Пошто није могао сасвим да порекне постојање неких Срба у Захумљу и Неретљанској области, Вего то тумачи некаквом накнадном сеобом: "Prvi je razlog tomu u srpskoj seobi u hrvatske krajeve za vrijeme prijestolnih borbi u Srbiji (Rasi), sukoba s Bugarima i legitimistička težnja bizantinskih careva u pogledu svojih starih pokrajina, kojih se oni formalno nikad ne odrekloše."⁵⁹⁰

⁵⁹⁰ Исто, 67

Објашњавајући затим како је дошло до рата између Бугара и Срба за време кнеза Властимира и до унутрашњих борби за време његових синова Мутимира, Стројимира и Гојника, Вего напомиње да је у време тих смутњи Петар, син Гојников, побегао у Хрватску, а затим одмах констатује: "То је било прво seljenje Srba poјedinaca u hrvatske kraјeve po pisanju Porfirogenita", а затим самоуверено додаје: "То је важно да се запамти због тумачења оних његових ријечи да су Zahumlјani Srbi." Очигледно да је Вего овим започео излагање својих темељних и разумних разлога којима је желео да побије тврдњу цареву о пореклу становника Захумља и Неретљанске области. У том духу он објашњава и догађаје у Србији после Мутимирове смрти кад се Петар Гојниковић вратио из Хрватске, а у Хрватску побегао Првослав. Вегу је то било довољно да готово ускликне: "Ето нам опет другогa seljenja, које је поцело ширити srpsko име u чисто hrvatskim kraјevima."⁵⁹¹

⁵⁹¹ Исто, 67

Прелазећи на догађаје око 924. године, настале упадом бугарског цара Симеона у Србију и њеним привременим падом под бугарску власт, Вего каже да је том приликом српски кнез Захарије са многим људима отишао из Србије сматрајући да је тада велики део Срба отишао и у Хрватску, на шта одмах додаје: "То је треће iseljenje Srba u hrvatske kraјeve sve po istom caru-piscu...", па онда продужава овим речима: "Zar nije vjeroјatno, da је Mihajlo Višević, humski knez, primio izbjeglice, који су побјегли као protivnici Petra Goјnikovića srpskoga kneza. Ovaj је bio zahumskom knezu krvni neprijatelj. Izgleda nam, da су се u više navrata Srbi selili u Hrvatsku, Zahumlје, Travuniju i Duklјu i počeli uživati nekakav glas u ovim zemljama. Svakako је bilo logičnije, da ih је većina побјегла ondje, gdje су се mogli prije i bolje да sklone od својих прогонителја."⁵⁹²

⁵⁹² Исто, 68

Пошто је затим укратко приказао Часлављев долазак на власт у Србији и његово обраћање Византији за помоћ, Вего, уверен да је тим све речено, самоуверено објашњава зашто је Порфирирогенит онако говорио о пореклу становника Захумља: "То ће бити razlog, што car-pisac као savremenik ових dogaђaja stavlja Zahumlје pod srpsko име. U то је vrijeme, kad он пише povijest наших kraјeva, bio Časlav politički carev eksponent u Humskoj zemlji i то onoga cara, који је u исто vrijeme historičar. Mi не smijemo lako prijeći preko toga, да је uјedno car u Bizantu onaj, који нам каже, да су Zahumlјani Srbi. Он car i istodobno pisac ових dogaђaja. То треба pomisliti.

То је главни dokaz, да car u тој ствари nije много истраживао, које је име u Humskoj zemlji u većini... Bizantskom је caru politički eksponent Srbin Časlav, који завлада Humskom zemljom, prema тому је zaključio, ако је poglavica Humske zemље Srbin, да је i podložni narod srpski. Prema svemu rečenom dolazimo do zaključka, да car-pisac stvarno nema pravo, што је rekao, да је sve на jug Neretvi srpsko. Он се сам i nehotice izdaje... Srbin му је politički saveznik i то моћни, за то по njemu istovećuje sve, čím је он vladao."⁵⁹³ Да овде ради целине додамо још и ову Вегову опаску: "Kad је Mihajlo Zahumski умро око 930. године, не знамо шта се је тада zbivalo, да ли је Časlav zauzeo Hum или nije? Nije dodуше sigurno али је logično ..."⁵⁹⁴

⁵⁹³ Исто, 69

⁵⁹⁴ Исто, 71

Размишљајући о свим овим разлозима које је Вего навео да би објаснио зашто је Порфирирогенит тврдио да су Захумљани Срби, могли бисмо одмах рећи да су његови разлози неприхватљиви. Вего пре свега приписује Порфирирогениту нешто што овај уопште није рекао. Поводом Петровог бегства у Хрватску цар је рекао само "koјi побеже u Hrvatsku", а Вего је то претворио у: "То је било прво seljenje Srba poјedinaca u hrvatske kraјeve po pisanju Porfirogenita."

Бекство једног претендента на власт, па макар и са одговарајућом пратњом не може се сматрати "seljenjem Srba pojedinaца". Слично је и са Прибиславом, кога Вего назива Првослав.

Порфирогенит тај догађај овако описује: "Posle godinu dana, došavši iz Hrvatske, napred spomenuti Petar, sin Gojnika, protera s vlasti svoga brata od strica Pribislava sa dva njegova brata i uze vlast, a oni pobegavši dođu u Hrvatsku." Вего је у вези са овим збивањима рекао:

"Ето нам опет другогa seljenja, које је počело širitи srpsko ime u čisto hrvatskim krajevima". И најзад, Вего није ништа боље поступио ни у трећем случају — поводом Симеоновог покорвања Србије. Порфирогенит је то овако описао: "[Бутари] uđu u Srbiju i pokupe sav narod od malog do velikog i odvedu u Bugarsku, a neki od njih umaknu i odu u Hrvatsku..." (подвукао Р. Н.), а Вего је и то изопачио тумачећи овако: "То је треће iseljenje Srba и hrvatske krajeve sve po istom caru-piscu.."

Приписујући Порфирогениту мисли које цару нису ни на ум падале, Вего као да је заборавио како су састављачи DAI описали географски положај Хрватске и њено суседство са Србијом, а заборавио је исто тако, или није желео да се сети, да исти писац, кад говори о наведеним бекствима, спомиње само Хрватску, па је логично да сматрамо да је мислио на ону исту Хрватску коју је јасно разликовао од Неретљанске области, Захумља, Травуније и Дукље. Кад не би тако било не бисмо просто знали шта бисмо са његовим подацима које већина истраживача сматра истинитим и драгоценим. Ако, дакле, покушамо да саберемо Порфирогенитове податке о броју лица која су због немира у Србији и рата са Бугарском побегла у Хрватску, добићемо приближну цифру која једва да износи коју десетину људи. Нека Петар није отишао сам, већ са својом пратњом, и нека су са пратњом отишли и Прибислав и његова два брата — све то једва да је четрдесетак људи. Ако овом додамо "и неке од њих" који су побегли после упада Бугара, не бисмо смели рачунати са укупним бројем већим од седамдесетак особа. Па чак нека ови и нису отишли у праву Хрватску, већ у Захумље, како Вего хоће, зар бисмо смели бекство неколико десетина политичких незадовољника претворити у три сеобе Срба и зар би се само због тога тако рећи незнатног броја људи цар могао толико преварити па заборавити ког су порекла словенски становници. Захумља, већ им одредити народносно обележје само по српским избеглицама?

Вего је направио можда још већу грешку кад је помислио да су Срби на сабору у Сплиту били ове избеглице, јер би испало да је та шака избеглица за кратко време добила таква аутономна права да су чак равноправно учествовали са Хрватима на једном тако знаменитом скупу. Чини нам се зато да Вегу с правом можемо пребацити што за цара каже "da ... u toj stvari nije mnogo istraživao". Пре бисмо могли рећи да о овој ствари није Вего много размишљао, јер иначе не би уз све ово на једном месту рекао "Bizantskom je caru političки експонент Srbin Časlav, који zavlada Humskom zemljом ...", али Вего као да је заборавио на тај "аргумент", јер само три стране касније исти Вего каже: "Kad je Mihajlo Zahumski umro oko 930. godine, ne znamo što se je tada zbivalo, da li je Časlav zauzeo Hum ili nije? Nije doduše sigurno, ali bi bilo logičно ...". На основу чега је онда Вего могао да каже за цара да је закључио "ako je poglavica Humske zemlje Srbin, da je i podložni narod srpski", кад и сам није сигуран да ли је Часлав заузео Хум или није? Па ипак, после овога. Вегу није сметало да већ на следећој страни, у поглављу "Humska zemlja iza smrti kneza Časlava", каже: "Poslije smrti kneza Časlava - po svoj prilici - dođe Humska zemlja pod hrvatski upliv. To nam potvrđuje Toma Arcidakon, koji nam kaže, da je oko 970. godine bila Humska zemlja smatrana kao deo Hrvatske, ali se ništa поближе не зна."⁵⁹⁵

⁵⁹⁵ Исто, 72

Шта после овога да мислимо о Веговом резонувању о становницима Хумске земље и о њиховој припадности некој од постојећих држава? Да се подсетимо: Вего је најпре рекао да је Хумска земља од свог почетка припадала хрватском имену. Али кад је то мишљење требало ускладити са царевом тврдњом да су Захумљани Срби, Вего је измислио српске избеглице и српског кнеза који је, наводно, био византијски експонент, па је тако цар због тих српских

избеглица и српског кнеза, и не размишљајући много, Захумљане приписао Србима. Међутим, Вего одједном констатује да није сигурно да је српски кнез, Часлав, заузео Хум, па се морамо питати како је могло неколико десетина избеглица, који у ствари и нису бежали у Захумље, већ у Хрватску, потиснути хрватски уплив који је тамо, како Вего каже, постојао још од почетка, и како онда протумачити да је Хумска земља после смрти Часлављеве дошла опет под хрватски уплив ако Часлав није ни управљао Захумљем.

Оваквих и сличних противречности има и у даљем Веговом разматрању прилика у Захумљу, поготову кад је прешао на Дукљанинове податке и не спомињући више Србију већ само Рашку, о чијем је пространству, видели смо, дао два сасвим различита описа. Због тога смо у ситуацији да ово дело Марка Вега, иначе у много чему доброг познаваоца прошлости наших народа, користимо крајње опрезно.

О ПОЛОЖАЈУ ЗЕТЕ У ДРЖАВИ НЕМАЊИЋА

Мада би се по наслову ове расправе могло можда помислити да она нема везе са настанком и развојем Србије до појаве Немањића, није ипак тако. Расправа је пуна занимљивих и значајних запажања и закључака који се и те како могу довести у везу са периодом пре средине или краја XI века. Поводом за расправљање о положају Зете у држави Немањића је мишљење у историјској литератури да је Зета у држави Немањића имала посебан и повлашћен положај, а аргументи који су и аутора ове расправе, И. Божића, као и раније истраживаче, подстицали да се опредељују за ова или она мишљења били су углавном спомени "дедине" и "отачаства" у домаћим изворима крајем XII и у XIII веку. Наводећи разна мишљења којима се тумаче значења два наведена појма, И. Божић у једном тренутку закључује: А те нам чињенице ипак говоре да је Зета била део државе Немањића, који у односу на остале области није представљао никакав изузетак, који није имао никакав посебан положај, Никакве привилегије. Ако је Зета у прво доба и претстављала неку политичку снагу, она већ при крају владе Првовенчаног то није била."⁵⁹⁶ (подвукао Р. Н.) Пре овог закључка И. Божић је подвукао нешто што је у извесном смислу у опречности са наведеним закључком. Наиме, на том месту И. Божић каже: "Кад буде проучена феудална структура Немањићке државе, када све чињенице буду размотрене у свом развојном току, онда ће вероватно моћи да се каже нешто одређеније о положају Зете у феудалном склопу Немањићке државе"⁵⁹⁷ али ако је тако, а свакако да јесте, на основу чега можемо већ сад тврдити да нам чињенице говоре да Зета није имала никакав посебан положај нити какве привилегије.

⁵⁹⁶ Иван Божић, "О положају Зете у држави Немањића". Историјски гласник 1—2. Београд, 1950, 119.

⁵⁹⁷ Исто, 119

Овакве категоричке закључке није вредело давати ни зато што. И. Божић на крају још једном истиче нашу недовољну упућеност у овом смислу: "Иако нам историја приморских области које су чиниле доцније делове Немањићке државе није довољно позната, доста података указује на то да су у њима пре XII века формирано односно класног друштва и државна организација. Тај је процес извршен и у Хуму, и у Неретљанској области, која је у XI веку имала своје краљеве (без обзира како они треба да се схвате), а нарочито Зета, која се и у извору из Немањићког периода наводи као "велико краљевство од прва". Изграђена српска феудална држава из периода Немањића резултат је дугог процеса у коме је важну улогу одиграла и стара зетска држава."⁵⁹⁸ (подвукао Р. Н.)

⁵⁹⁸ Исто, 121

Сматрајући да је у праву што не мисли да је Зета у држави Немањића имала неки посебан положај нити какве привилегије, И. Божић истиче даље да "Ништа не мења на ствари чињеница што су Немањићи у својој титули после све српске земље посебно наводили Дукљу или уопште Поморску, што се Првовенчани назива "велики краљ намѣстѣны господинь вѣсе сръбске земле и Диоклитие" а његови наследници-краљеви 'totius Rassie et Maritame', "всѣхъ рашкихъ земль и Диоклиие и Далмацие и Травоуние и Захльмие." Владари су додавали својој титули називе свих земаља које су стицали без обзира на положај стечених области у држави. "Тим се, -каже Јиречек- у титули јасно изразио постанак државе под Немањом после 1180, извршен уједињењем две групе земаља праве Србије у унутрашњости и малих кнежевина у Приморју. За време цара Душана све су те земље као једна целина навођене насупрот-грчкој земљи."⁵⁹⁹ (подвукао Р. Н.)

⁵⁹⁹ Исто, 119—120

С обзиром на чињеницу да нам све досад историја приморских земаља, па и Зете, није подробније позната, и да се још увек може доста расправљати о појмовима "дедина" и "отачаство" рекли бисмо да се не може категорички тврдити ни да је Зета у држави Немањиној била привилегована ни да није. Можда је највероватније да су у тим унутрашњим односима у српској држави тога времена постојале одређене фазе. Тешко је и претпоставити да је "велико краљевство от прва" у свом положају и правима било једнако некој другој несумњиво мање значајној области. Не смемо заборавити да је само негде на око век и по пре 1180. године дотле мало значајна Рашка била укључена у то "велико краљевство от прва", које је дотле већ имало и велики углед и велику моћ међу приморским српским областима, и не само међу њима. Но, нашем опредељењу за ово или оно мишљење може да смета што и Немања и његови синови тврде да је Зета била освојена, па се може претпоставити да зато касније није могла уживати никакве привилегије, али ни то не мора да буде никакав доказ, јер јачу снагу има чињеница о дугом периоду њене превласти међу српским земљама. Чини се да се ни појмови "дедина" и "отачаство" не морају приписати Зети и на основу тога закључити да ли је била привилегована. Мада морамо признати да су нам нејасна објашњења Немањина и његових синова о својој и очевој дедини, упадљиво је да сви они најпре говоре "и обнових своју дедину и боље је утврдих", "и пошто је обновио своју дедину и боље утврдио", и "подиже пропалу своју дедину", па тек после тога прелазе на иабрајање земаља које је Немања заузео, почињући најпре "од морске земље Зету с градовима".

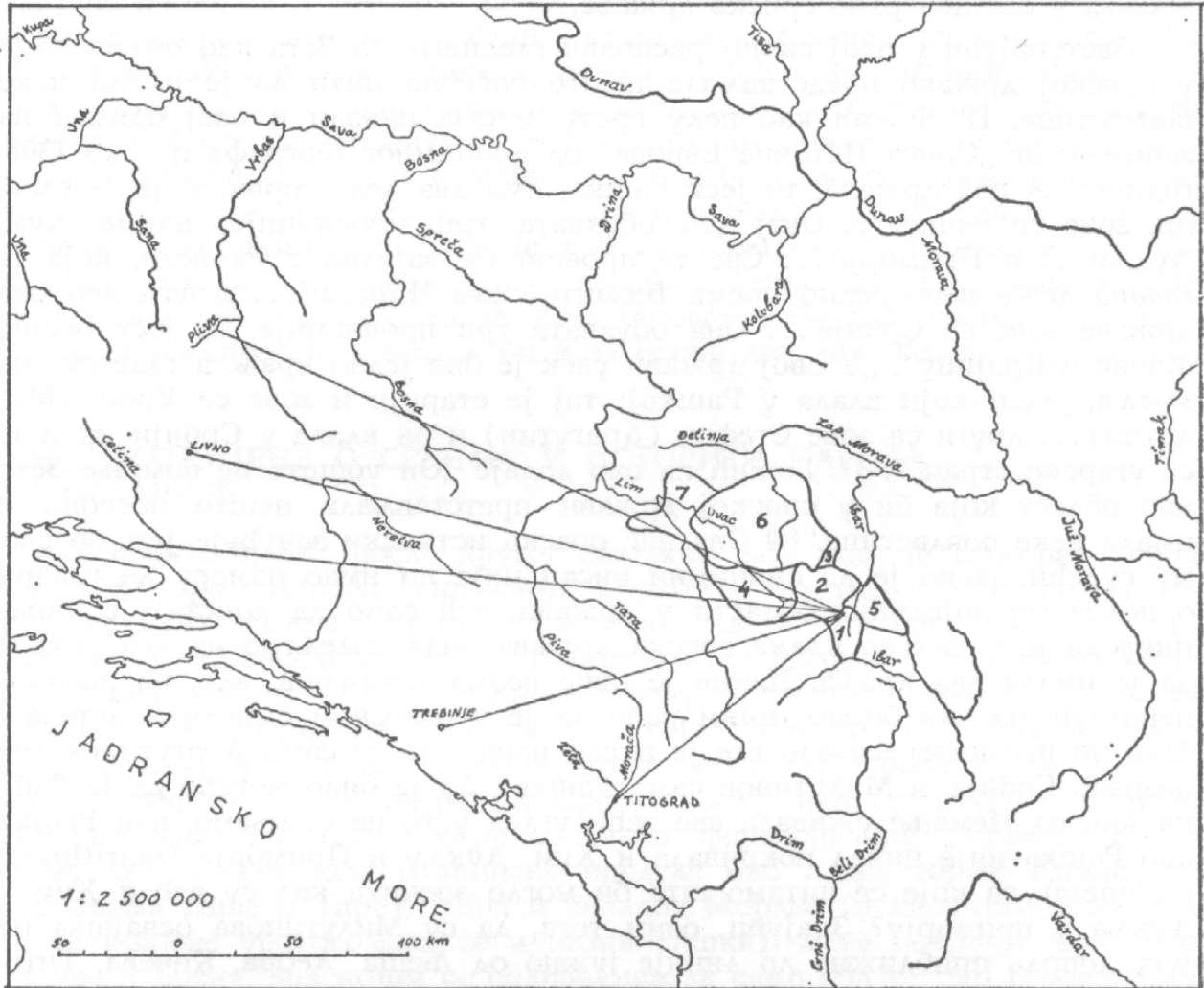
Раније је већ било казано како је упадљиво да се осим Зете не спомиње као освојена ниједна друга приморска српска земља које касније улазе у владарску титулу. Није ли то симптоматично и не показује ли можда да се обнова и подизање очеве и своје дедине односи баш на те приморске земље, у првом реду на Захумље и Травунију, а онда на подручје између њих и Рашке, па и на саму Рашку? И нормално је да је Немања, да би могао да освоји Зету и све друге набројане земље морао најпре да се учврсти у земљама које су делом од старине припадале његовој породици (приморске земље?) и делом однедавна (Рашка?). Вероватно да само из тих разлога ни приморске земље (осим Зете) ни Рашку не наводи као освојене. У њима је Немања само учврстио и обновио власт како је било и под његовим прецима.

Чини нам се да неспоразуми око "дедине" и "отачаства" и у овој расправи, као и у ранијим, потичу пре свега из наше немоћи да дубље и сигурније проникнемо у појмове Србије, Зете и Рашке, у њихов простор и односе до краја XII века. Вероватно да је врло близу истини "да се речју "дедина" означава "Србија", али се одмах поставља питање која Србија или који део Србије. Божић има, вероватно, право кад каже: "Немањићка држава била је резултат државног и друштвеног развитка како Рашке, тако и Зете и осталих приморских области"⁶⁰⁰, али би сигурно било још правилније да је речено да је била резултат развоја српске државе ранијег периода, јер се свођењем државе на Рашку, Зету и приморске земље изостављају сви они делови који су још од Порфирогенитових описа били сматрани Србијом. Рашка је много касније укључена у једну

ширу државу и то онда кад је превласт имала Дукља (касније Зета). Нисмо сигурни смеомо ли и овако да кажемо: "Зетско је становништво било у основи истог етничког састава као и рашко."⁶⁰¹

⁶⁰⁰ Исто, 108

⁶⁰¹ Исто, 109

Новопазарски и Старовлашки кадилук и нахија Бања кадилука Прибој. Положај према другим подручјима.

Објашњење:

Нахије Новопазарског кадилука:

1. Јелеч,	2. Рас,	3. Остатија,	4. Сјеница,
5. Врач,	6. Старовлашки кадилук,	7. Нахија Бања у кадилуку Прибој	

Ако Порфирогенит, једини извор меродаван да каже којег су порекла били становници у приморским земљама и у "садашњој Србији", не каже ни речи о пореклу становништва у Зети, а такође ниједан други познати извор не каже ништа о томе којег су порекла словенски становници у Рашкој, на основу чега можемо тврдити да су становници Зете и Рашке истог етничког састава? Ни у једном ни у другом случају није само реч о словенском становништву. То што се више

векова по досељењу становници обе земље називају Србима не даје нам за право да их етнички изједначавамо. Њихово етничко порекло треба тек утврдити.

Чини нам се, даље, да је расправљање о "дедини" и "отачаству" пружало прилику не само да се подробније испитају значења ових појмова, већ и да се размотри колико та два појма имају везе са земљама које се наводе у титули првих Немањића. Као да није довољно схваћено да се у тим титулама јасно назире порекло и развојни пут српске државе. Чини нам се да би решење било погрешно кад би се прихватило овакво објашњење: "Владари су додавали својој титули називе свих земаља које су стицали без обзира на положај стечених области у држави", јер бисмо се у том случају морали питати како онда да у тој титули назремо језгро из којег се освајањима или наслеђивањем дошло до обима и стања о којем је реч? Где стоји да су било Немања било Стефан освојили Далмацију, Травунију и Хумску земљу, а ипак су их унели у владарску титулу? И шта уопште значи "све српске земље" после којих се посебно наводе "Диоклитија, Далмација, Травунија и хумске земље"? Или шта значи "свих рашких земаља" и "Диоклетије и Далмације и Травуније и Захлмије"? Или најзад "totius Rassie et Maritime" где се опет јасно осећа двојност: приморје и унутрашњост. Само, шта је примарно? Шта је Primordia? Све док то не разрешимо бићемо у недоумици око места и значаја сваке од споменутих земаља у саставу ране српске државе.

Заступајући у овој својој расправи гледиште да Зета као област није у српској држави представљала нешто посебно нити да је имала неке повластице, И. Божић као неку врсту доказа наводи и овај одељак из занимљивог "Описа Источне Европе" од анонимног географа из око 1308. године: "А ова држава, то јест Рашка, има два дела: први, који је главни, зове се Рашка... Овај део обухвата три провинције, наиме Хум, Дукљу... и Приморје... Све те провинције заједно с Рашком, која је главна леже непосредно према Византијском Царству... Други део ове државе зове се Србија... Она обухвата три провинције, то јест Босну, Мачву и Крајину". "У овој држави увек је био један краљ, а сада су два краља, један који влада у Рашкој; тај је старији и зове се Урош (Милутин) ... други се зове Стефан (Драгутин) и он влада у Србији, која је са угарске стране". И. Божић на ово додаје "Он уопште не помиње Зету као област која би у српској држави представљала нешто посебно и имала неке повластице."⁶⁰²

⁶⁰² Исто, 115. Пејатовићев родослов је забележио другачије. У њему има како је краљ Урош добио два сина: "Стефана краља [Драгутина] који је задржао Срем и Усорску земљу, и Милутина српског краља" (Љ. Стојановић, 49/53). Међутим, кад читамо неке летописе долазимо на помисао да би можда вредело и даље размишљати о положају Зете у средњовековној Србији, односно српској држави. Јер, упадљиво је да родослови и летописи, кад спомињу Немањину титулу, редовно уз, "све српске и поморске земље" посебно истичу само Диоклетију, Далмацију, Травунију и Захумље (Љ. Стојановић 176/423, 428; 197—198/523; 202/560 и др.). Издвајање Зете још је упадљивије у титули деспота Стефана: "вѣлики деспотъ србскіѣ земли и зетскои страни и босњескои и оугърскои (Љ. Стојановић, 200/541, исто и 213/584). Читајући све ово, питамо се зашто би увек посебно биле истицане Дукља (Зета), Далмација, Травунија и Захумље, а све друге земље које су биле у саставу Србије, и чији је обим био много већи од споменуте четири да буду обухваћене само појмовима "вѣсе србскіѣ землѣ" "totius Serviae" и сл. Највероватније је да поименично истицање наведених земаља мора имати неке везе са земљама које су у најраније време сачињавале Србију или српску државу, али су ипак имале неки посебан положај. Упадљиво је, међутим да се у Немањиној титули не спомиње Рашка. Не знамо да ли је разлог што она у најраније време није улазила у круг оних земаља које су у титули поименично споменуте или постоји и неки други разлог. Знамо само да поименично нису споменуте и многе друге области које су биле у саставу Немањине државе.

Ова нас опаска истински зачуђује јер, по свему судећи, јасно је да анонимни писац није ни имао намеру да говори о положају појединих области у држави, већ само да констатује чињеницу да је у његово време српска држава била подељена на два дела и да је имала два краља. Његов је

опис веома занимљив, али, на жалост, непотпун, па чак бисмо могли рећи да је у извесном смислу и нетачан. Јако би нас интересовало где је писац нашао да се само Драгутинов део називао Србија, а Милутинов само Рашка? Да је било могуће да је Рашка још од Немање уживала све већи углед у то не сумњамо, али Рашка као Рашка није никад покривала и Хум, Дукљу и Приморје (*maritimam regionem*), за које се питамо шта би могло значити кад су већ и Хум и Дукља у приморју? Знајући, осим тога, да су Милутинова освајања на југу допрла приближно до линије јужно од Љеша, Дебра, Кичева, Титовог Велеса и Штипа, јасно нам је да су Милутинова освајања значила проширење српске државе, Србије, а не Рашке. Рашка није никад захватала ни земље источно од Копаоника, али је непознати писац, по свој прилици, однекуд чуо за значај Рашке у XII и XIII веку и то му је, не знајући више, било довољно да јој преувелича и обим и значај.

Не смета нам, зато, много што он за Рашку каже да је главна (*que est principalis dicitur Rasia*); у његовом приказу обима Рашке привлачи нам пажњу спомен Хума, Дукље *et maritimam regionem*, дакле још једном три области које подсећају на првобитну Србију. Није ли можда и анонимни писац споменуо Рашку као прву и главну, и у њој баш ове три провинције, само зато што је однекуд знао да одатле потиче корен српске државе. Али да поновимо, анонимног писца није требало наводити као доказ да Зета у српској држави није била нешто посебно. Тешко да је аноним о томе ишта поуздано знао, јер да је знао вероватно би нам споменуо и неке друге занимљивости, а можда би и за Босну дао нека ближа објашњења.

НЕКЕ НАПОМЕНЕ О СРБИМА У ИСТОРИЈИ НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ

У новије време, после другог светског рата, кад је штампана прва књига "Историје народа Југославије", обрађена је у њој и најстарија историја српских земаља. Могло се очекивати да ће том обрадом бити дата нека нова решења и у погледу територијалне распрострањености Србије и српских земаља, али та очекивања нису испуњена; у њој су углавном већ познати извори тумачени како је дотад чињено. Ни Порфирогенит ни Дукљанин нису у тој књизи дубље и свестраније размотрени. За приказ географске основе најраније Србије послужили су писцу, пре свега, Порфирогенитови подаци који су овако формулисани: "Србија је, по њему, обухватала тада планинске пределе око Лима, горње Дрине (са сливовима Пиве и Таре), Ибра и Западне Мораве (у каснијим изворима за те крајеве употребљава се и назив Рашка), даље подручје Сол (око Тузле) и Босну, под којом се подразумевала само област око горњег тока реке Босне. Поред тога, за досељавање Срба на Балканско полуострво Порфирогенит везује следеће области: Захумље,... Травунију с Конавлима,... Паганију... Дукљу Порфирогенит помиње као посебну област, али не говори ништа о њеној племенској припадности, као што наглашава за остале области."⁶⁰³

⁶⁰³ "Историја народа Југославије", прва књига (до почетка XVI века), Београд, 1953, 229

Дакле, и у овој књизи је схваћено да је још Порфирогенит сасвим јасно означио шта се у његово време звало Србија, па је, писац, као и Јиречек, ставља у сликове горње Дрине, Лима, Ибра и Западне Мораве, али одбацује могућност да се Србија налазила и у Приморју, мада указује на Порфирогенитово тврђење да су, осим Дукље, и у приморским земљама били насељени Срби. Однос Србије и Босне приказује исто као и Јиречек. Међутим, као што се зна, Порфирогенит ни једном речи не истиче посебно неку од наведених области, већ само каже да је Ираклије оне Србе који су, наводно, дошли из околине Солуна, населио у Паганији, земљи Захумљана, Травунији и земљи Конављана и у "садашњој Србији".

Међутим, морамо се питати какав разлог постоји да се на основу овог описа само "садашња Србија" прогласи за Србију, и то, како неки хоће, чак и за првобитну (матичну), а остале се области, мада сасвим равноправно споменуте као и "садашња Србија" уопште не узимају у обзир као могућа подручја те ране, првобитне, Србије, већ јој се приписује једино

подручје око Пиве, Таре, горње Дрине, Лима, Ибра и Западне Мораве! Није ли јасно да су све оне области које Порфиригенит спомиње, и једино он, у време насељавања имале исти значај; једина је разлика у томе што је од VII до X века настао појам "садашње Србије", док су области у Приморју задржавале своје раније називе али сигурно не изгубивши своје етничко обележје, и ко би за три-четири века и могао то обележје да измени? Он нам, дакле, само саопштава географски простор који су населили Срби. Невоља је једино у томе што нам није ближе означио где је била и шта је значила његова "садашња Србија". Из царевог описа можемо само да наслутимо да се у току три века првобитно стање изменило на тај начин што су се из првобитне земље Срба (Србије?) издвојиле и донекле осамосталиле приморске српске области, па је у његово време постојала још и "садашња Србија" као још једна српска земља уз оне приморске. Дакле, његову "садашњу Србију" не можемо прогласити ни као најстарију ни као праву Србију, већ једино као резултат настао у току вишевековног процеса развоја најранијег подручја насељеног српским етничким живљем или њима сродним становницима, али јој на основу постојећих података не можемо сасвим јасно одредити географски положај.

Једно ће, по свој прилици, бити сигурно: између приморских српских области и "садашње Србије" не може постојати нека географска празнина; "садашња Србија" се морала наслањати на првобитне српске земље или је можда и сама била њен саставни део, само с том разликом што су у Приморју поједине области добиле друга географска имена. Да је између "садашње Србије" и приморских српских земаља постојао неки трећи простор он би се у изворима морао појавити под било каквим именом у току разних збивања између та два простора, али таквог нема. Као што смо раније уочили, "садашњој Србији" највише одговара Дукљаниново Подгорје. Никаких доказа нема да би Рашка могла бити та Порфиригенитова "садашња Србија". Да је тако, не бисмо уопште знали шта бисмо са замашним простором између приморских земаља и Рашке и Босне.

Нешто од овога као да је осетио и аутор "Историје народа Југославије" односно одељка "Српске земље у ранофеудално доба", кад после цитираног пасуса продужава: "Данас се не може тврдити колико ове Порфиригенитове вести, забележене пуна три века после досељења Словена на Балканско полуострво, одговарају стварности; вероватно се у њима одражава политички развратак ових области од VII до IX века када се кроз форму ширег племенског савеза ширило српско име."⁶⁰⁴

⁶⁰⁴ Исто, 230

Овој, несумњиво исправној мисли, недостаје једино одговор на питање одакле? Без одговора на питање где је било језгро српске државе и у којим се правцима ширило српско име веома уопштено звуче ове даље пишчеве речи: "Да је постојао стабилан српски племенски савез бесумње указује и горе поменути вест франачких анала из 822. годне. У сваком случају, процес формирања српске државе који је, пролазећи кроз више етапа, довео до коначног стварања чврсте политичке формације у другој половини XII века, у доба Немање, одигравао се углавном на овом подручју, укључујући Дукљу, али без Босне, која се из овог склопа дефинитивно извојила почетком XII века, и без Неретљанске области. У овом процесу су главну улогу играле касније Рашка и Дукља, док Захумље а нарочито Травунија играју подређену улогу."⁶⁰⁵

⁶⁰⁵ Исто, 230

Као што се види, из овог помало фразеолошког објашњења, тешко је пратити процес развоја српске државе. Недостаје јаснија и хронолошка и географска повезаност. Ако је постојао "стабилан српски племенски савез", на који, тобож, указује Ајнхард 822. године, који је првенствено могао мислити на Србе западно од реке Босне, па и Врбаса, али не као на стабилан савез, како је онда могао процес формирања српске државе да тече без Босне или пак без Неретљанске области кад сам Порфиригенит каже да је Паганија у време Петра (Гојниковића)

била у власти Србије, што и сам аутор истиче на страни 224? Нема никаквих поузданих података да су том процесу развоја српске државе главну улогу играле "касније Рашка и Дукља, док Захумље, а нарочито Травунија играју подређену улогу". И уопште како се може говорити о "стабилном српском племенском савезу" ако том савезу не знамо простор? Говоримо о стабилном савезу док је наше знање о географском простору тога савеза веома нестабилно, тек га истражујемо! Али да погледамо како звучи израз "касније" и ко је играо главну улогу у процесу развоја српске државе пре тог "каснијег" раздобља када, наводно, ту улогу преузимају Рашка и Дукља? У питању су читава четири века преко којих се не може прећи само са неколико уопштених фраза да би се што пре стигло до периода Рашке и Дукље када ствари постају историјски нешто јасније. Ако је још Ајнхард почетком IX века знао за "стабилан српски племенски савез" морамо се питати шта је са њим било пре него што су "касније" водећу улогу преузеле Рашка и Дукља (Зета)?

То што ни Порфиригенит ни Дукљанин не говоре нигде ни много ни довољно јасно о раздобљу пре Рашке и Зете не сме да значи да са тим ранијим раздобљем можемо да правимо произвољне комбинације. У сваком случају, кад одмеравамо јачину и трајност улоге појединих земаља, морамо бити опрезнији, особито у одређивању хронолошких оквира. Из тих разлога тешко је сложити се и са овом пишчевом опаском: "Снага Србије за време Властимира показала се и према западу. Властимиру је пошло за руком да за Србију трајно веже Требиње удајом своје кћери за сина требињског жупана Беле, Крајину, коме је дао титулу кнеза-архонта. Тако је, по казивању Порфиригенита, настала Травунска кнежевина."⁶⁰⁶

⁶⁰⁶ Исто, 233

Веома чудан закључак! Видели смо да је слично говорио и Јиречек поводом, наводног, продора Србије на море. Ако се Властиминова снага показала према западу значи да је та Властиминова Србија била на истоку, па би "снага Србије" била у ствари снага Рашке. Да само не заборавимо да се сматра да је Властимир личност из IX века, те испада да је Рашка још у IX веку била тако снажна да је њен владар могао по својој вољи да проглашава за кнежевину једну стару и удаљену област. Али боље да и овде, као и код Јиречека, поставимо једно питање. Како је Властимир могао Травунију да трајно веже за Србију (коју Србију?) само удајом своје кћери за сина требињског жупана? Ко је коме у овом случају донео мираз?

По наведеном тумачењу Травуњани су до те мере били почаствовани овом женидбом да је њихов кнез предао младином оцу читаву кнежевину, па је тако Властимиру "пошло за руком да за Србију трајно веже Требиње". Међутим, ако је требињска жупанија тек женидбом жупановог сина за Властимирову кћер постала зависна од Србије, значи да је пре тога била самостална, а ако је била самостална да ли то значи да је тек Властиминова кћер донела Крајини у мираз титулу кнеза. Ако је било тако, у шта сумњамо, да ли би то морало да значи да је требињска жупанија, односно од тада кнежевина, изгубила своју самосталност? Зар није могло бити другачије? Да је, на пример, Властимиру била част да своју кћер уда за сина жупана једне старе и значајне области, те да Травунија није само том брачном везом променила свој дотадашњи политички положај. Тај брак није морао бити да измени односе између ове две српске области (наравно не Рашке, већ Србије и Травуније), поготово што за ту промену у том тренутку нису постојали и неки други разлози.

Неизвесности поводом пространства и снаге Србије у том истом веку, кад се сматра да је Властимир подвластио требињску жупанију, има и у даљем казивању. Тако је занимљиво и значајно да се писац у вези са ратом између Србије и Бугарске за време Властимирових синова, определио за границу Србије у Расу или његовој непосредној близини: "Борис је морао да затражи мир и Мутимир му је вратио сина у пограничном граду Расу, где су га Бугарима предала два Мутимирова снна."⁶⁰⁷

⁶⁰⁷ Исто, 234

Додуше, из овог се не види коме писац приписује Рас, Србима или Бугарима, а то није нимало свеједно. О томе је већ било речи поводом неких Лиречекових описа границе на овом подручју. Наиме, ако би Рас био у српским рукама, граница Србије, или како неки хоће Рашке, на овој страни, могла је допирати чак до средњег тока Ибра, а ако би град био бугарски. источни гранични појас Србије налазио би се негде на подручју Пештера и Сјенице, те би разлика износила више од шездесет километара. У том случају, да поновимо, не бисмо имали право да Србију, или Рашку, на тој страни ограничавамо Ибром и Западном Моравом, јер би обе реке биле изван њених граница чак и својим горњим токовима.

Нисмо много сигурни ни у опис прилика после Часлављеве смрти. Све до Часлава, и за време његове владавине, па чак и до 1018. године, стално се спомиње Србија, а онда после тога све до Немање уместо Србије употребљава се назив Рашка. На пример: "Кад је Византија успела да уништи Македонску државу 1018. године Србија је опет дошла на њену власт. Исти пут прешло је вероватно и Захумље. Али за све то време зависности у Србији и Захумљу није била потпуно отстрањена домаћа управа са владоцем на челу."⁶⁰⁸

⁶⁰⁸ Исто, 236

И непосредно уз ова збивања још увек се спомиње Србија. "У Србији је, као у осталом и у Зети и Хуму јаче изложеним утицају Византије, унутрашње уређење остало нетакнуто. Једино је црквена организација Охридске архиепископије обухватала и Србију."⁶⁰⁹ Овде ваља одмах подвући да писац Зету и Хум не убраја у Србију. Ово је важно истаћи зато што се већ при опису постанка Дукљанске државе каже: "На североистоку граничила се Дукља Рашком."⁶¹⁰

И даље се спомиње само Рашка: "[1060 и 1070] када је Михаило, искористивши нереде у Византији, освојио Рашку, која је била под византијском влашћу, и предао је своме сину Петриславу."⁶¹¹ Па и у догађајима после 1072. године спомиње се само Рашка: "а Рашка је опет дошла под власт Византије."⁶¹² Нема Србије ни за време Бодина: "После тога Бодин заузме и Босну и постави јој за кнеза неког Стефана. Тако је он створио велику државу у коју су ушле Зета, Рашка, Требиње и Босна."⁶¹³

⁶⁰⁹ Исто, 237

⁶¹⁰ Исто, 237

⁶¹¹ Исто, 240

⁶¹² Исто, 240

⁶¹³ Исто, 242

Дакле спомињу се неколико земаља из некадашњег састава Србије, али се Србија не спомиње. Ње нема ни после Бодинове смрти: "Од Бодинове смрти (око 1101) до потпуног укључивања у склоп Немањине рашке државе (око 1183) Зета је нагло опадала, и у територијалном и по свом политичком утицају. Рашка, Босна и Хумска земља дефинитивно су се одвојиле, а Рашка је почела све одлучније утицати на развитак прилика у Зети."⁶¹⁴

Кад је овако за читав један период употребљаван само назив Рашке, изненађује нас и доводи у недоумицу спомен Србије у вези са ратом Јована Комнена (1118—1143. године) са Угарском: "Јован Комнен је, као и његов претходник, морао предузети поход против Срба, који су у једном сукобу били потучени (око 1129). Савез Србије са Угарском није ипак овим ратом прекинут."⁶¹⁵

Пасус у којем се спомиње савез Србије са Угарском почиње овако: "И после Вукана Рашка је више деценија чинила сталне напоре да се ослободи превласти Византије и да се прошири на

њен рачун..." Пошто је споменуо савез Србије са Угарском, писац одмах подвлачи како је цар Манојло 1149. године кренуо "на Рашку, освојио градове Рас и Галич (у долини Ибра..."⁶¹⁶

Затим споменом Рашке 1149. године (извор у ствари наводи: "Продревши у Далмацију...") опет се спомињу: даље борбе Србије против Византије ...", "Честе промене великих жупана показују да Србија није могла да се потпуно отргне од утицаја Византије",⁶¹⁷ [после 1168 године].

Манојло Комнин покушава да превласт Византије над Србијом обезбеди тиме што ће ослабити јединство земље и власт владоаца."⁶¹⁸

⁶¹⁴ Исто, 242

⁶¹⁵ Исто, 249

⁶¹⁶ Исто, 249

⁶¹⁷ Исто, 250

⁶¹⁸ Исто, 250

И тако се, као што видимо, ређају појмови час Србије, час Рашке, па Зете и Хума и Србије и Рашке, па опет само Србије. Нигде никаквог објашњења зашто се тако чини, нити покушаја да се било која од помињаних области географски прикаже, већ место тога слушамо о разним значајним збивањима, а не знамо на која се подручја односе, јер је сваки од споменутих назива појам за себе и представља одређени простор, јасније или мање јасно омеђен. Зато мало чудно звучи, ако треба појам Србије изједначити са појмом Рашке, да је Византији био потребан толики напор да савлада једну омању област каква је, по свој прилици, била Рашка у то време. Рашка или само Рашка не би одговарала ни напору једне моћне државе "да ослаби јединство земље"! Кад се говори о јединству земље које треба уздрмати, онда се сигурно мисли на државу већег обима, на српску државу, у којој би губљење једне пограничне жупаније, Рашке, могло само изазвати омање унутрашње немире. Због тога, да поновимо, треба испитати да ли је оправдано доскорашњу Србију као пространу и доста јаку државу кроз више векова, одједном заменити малом Рашком или, пак, употребљавати час назив Србија час Рашка без икаквог објашњења откуда та промена.

Из ових разлога настаје недоумица и у вези са приказивањем догађаја из 1168. године и даље. Ту се опет на једном месту појављују и Рашка и српска држава, очигледно проширена: "Напори цара Манојла Комнина да сломи отпор Рашке... довели су дотле да је он збацио великог жупана Десу (око 1168) и поставио за његовог наследника Тихомира, сина Завиде, иначе непознатог члана српске династије. Браћа Тихомирова држала су у исто време поједине области српске државе. Тако је најмлађи међу њима, Стефан Немања, управљао источним крајевима (Ибар, Топлица, Расина и 'Реке') и једном приликом уз то добио од цара Манојла и Дубочицу око Лесковца."⁶¹⁹

⁶¹⁹ Исто, 328

Већ на први поглед би се рекло да у овом приказу има извесног неслагања, а чини нам се и нетачности. И овде смо у недоумици, пре свега, због појмова Рашке и српске државе. Да ли овде ова два различита имена значе исто и да ли су већ тада Ибар, Топлица, Расина и "Реке", као и Дубочица, били саставни делови српске државе или их је Немања добио на управу као делове тада још увек византијске територије? Чињеница да ти крајеви нису могли у то време бити ратом освојени од Византије, те нису ни могли бити саставни делови српске државе. Напротив, сазнајемо да је било сасвим обрнуто: да византијски цар именује српског великог жупана (Десу), што може само да буде доказ да је тада Византија била још увек у премоћи. Из истог разлога Ибар, Топлица, Расина и "Реке" нису могле тада припадати ни Рашкој. Али не само зато што су те области тада биле у саставу византијске државе, већ и због тога што изгледа да појам Рашке није мењао географски оквир. Са њом је исти случај као и са Неретљанском облашћу, Захумљем и

Травунијом, па и са Дукљом. Чини се да су области које су биле добиле своје називе по неким географским карактеристикама тај назив задржавале увек само на простору на који се те карактеристике односе. И то је и природно. Њихови владари су могли ширити своју војну и политичку моћ, али су Дукља, Травунија, Захумље и Паганија као географски називи остајали углавном на простору на којем су и настали. Мењао се само обим Дукљанске, Травунске и Захумске државе, како су се временом издвајале из састава српске државе у целини, али је географско језгро тих земаља остајало исто или углавном исто.

Тако је било и са Рашком. Без обзира на то што само приближно знамо шта је Рашка, чини нам се да можемо бити сигурни да је тај назив, као географски појам, остајао увек само у оквирима оних географских карактеристика по којима је Рашка и добила своје име, па било да је реч о реци Рашкој или граду Расу. Рашка није никад успела да потисне околне називе, као што су на пример Расина, Топлица, Дубочица, Липљан, Хвосно и други, па и Дринска жупанија. Ако је у политичком погледу и успевала да ојача и да се уздигне изнад других области, она је ипак увек остајала као једна од покрајина Србије, мада је пораст њеног значаја стварао утисак као да је Рашка исто што и Србија. Тај утисак је, међутим, могао настати само због неупућености, због чега је у приказивању прошлости српске државе могло доћи и долазило до неспоразума и нејасноће. Једна од тих би могла бити везана и за кнеза Мирослава.

Наиме, необјашњиво је како је тих година "Кнез Мирослав управљао Захумљем и играо важну улогу у Приморју... осим Захумља имао је Мирослав и један део Полимља." Какве би везе могло имати Захумље са Рашком? Ако је Мирослав био Немањин брат којој би држави припадали тада Захумље и Полимље и откуда Мирославу толики углед у Приморју? Сигурно не због Рашке, већ због Србије и српске државе која никад није губила везу са првобитним земљама. Са јачањем Немањиним аутор опет чешће спомиње Србију, али ничим се не објашњава поновну употребу овог појма, већ само каже: "Непријатељство са Византијом, изазвано доласком Стефана Немање на власт, није довело до потпуног ослобођења Србије", "Више успеха у напорима за ослобођење Србије од Византије имао је Немања тек после смрти Манојла Комнина (1180)... Немања је с браћом енергично искористио пружену прилику да заувек ослободи Србију од грчке превласти и знатно прошири њену територију."⁶²⁰

⁶²⁰ Исто, 329. Због сложеног питања Рашке, поготово због њене наводне улоге у образовању ране српске државе, вредело би се једном дуже задржати и на још неким занимљивим местима у домаћим родословима и летописима, подробно их проучити и упоредити са вестима у другим изворима. Читајући на тим местима разне вести стичемо већ сада утисак да по тим подацима не можемо Рашку никако поистовећивати са Србијом, а посебно јој не можемо приписивати неки примат у образовању ране српске државе. Чини нам се да доста јасно произлази да је Рашка још од почетка била нека посебна област, можда чак и са првобитним словенским несрпским становништвом. Већ сама чињеница да састављач Руварчевог родослова Рашку назива Старим Влахом побуђује сумњу у тврдњу да је Рашка исто што и Србија. Испредајући причу о пореклу Немањином од Констанције, сестре цара Константина, летопис Руварчев други (Ј. Стојановић 175/419, каже: "и племена рашкага господства", дакле не српског већ рашког племена.

То исто налазимо и у Верковићевом и Остојићевом летопису (Ј. Стојановић, 191/487), као и у Сеченичком. (Ј. Стојановић, 197/520). Одлазак Немањин у Рашку на друго крштење неки летописци овако бележе: $\hat{a}u\check{c}a\acute{a}\acute{e}\hat{a}u\ \acute{n}\hat{a}\ \acute{N}\hat{o}\hat{a}\hat{o}\hat{a}\hat{i}\hat{a}\ \acute{I}\hat{a}\hat{i}\hat{a}\hat{i}"\ \acute{i}\hat{o}\check{z}\acute{e}\hat{a}\hat{a}\ \hat{a}\hat{u}\ \wedge\ \acute{d}\hat{v}\hat{u}\hat{n}\hat{o}\hat{a}\hat{i}\ (\acute{n}\hat{a}\hat{i}\hat{a}\ \acute{n}\hat{a}\hat{i}\hat{a}\hat{.}=\hat{.})\ \hat{o}\hat{a}\hat{o}\hat{e}\hat{i}\ \hat{a}\hat{u}\ \hat{o}\hat{d}\hat{e}\hat{i}\hat{a}\hat{u}\ \acute{n}\hat{a}\hat{a}\hat{o}\hat{e}\hat{o}\hat{u}\ \hat{a}\hat{i}\hat{a}\hat{i}\hat{n}\hat{o}\hat{i}\hat{e}\hat{u}\ \acute{I}\hat{a}\hat{o}\hat{o}\hat{d}\hat{a}\ \acute{e}\ \acute{I}\hat{a}\hat{a}\hat{e}\hat{e}\hat{a}\hat{,}\ \acute{e}\ \hat{o}\hat{i}\hat{o}\ \acute{e}\hat{o}\hat{u}\hat{n}\hat{o}\hat{e}\ \acute{n}\hat{a}\ \hat{.}\ \acute{E}\hat{.}=\hat{+}\ \hat{o}\hat{i}\hat{e}\hat{h}\hat{o}'\hat{i}\hat{u}'\hat{'}\ (\text{Ј. Стојановић, 185/465}),\ \text{док Хиландарски за тај догађај има}\ \hat{,}\hat{,}\hat{.}\hat{.}\hat{.}\ \hat{i}\hat{o}\check{z}\acute{e}\hat{a}\hat{a}\ \hat{a}\hat{i}\ \hat{i}\hat{o}\hat{a}\hat{d}\hat{v}\hat{u}\hat{n}\hat{o}\hat{a}\hat{i}\ \hat{o}\hat{a}\hat{o}\hat{e}\hat{i}\hat{'}\hat{'}\ (\text{Ј. Стојановић, 185/465}).\ \text{Исто има и Сеченички летопис (Ј. Стојановић, 197/521),\ \text{док у Бранковићевом стоји "venit i terram suam Rasciam" (Ј. Стојановић, 279/1060, в. и 46/43).}\ \text{Неуобичајену белешку доноси Карловачки родослов:}\ \hat{i}\hat{o}\check{h}\hat{^}\hat{d}\hat{v}\hat{u}\hat{n}\hat{o}\hat{a}\hat{i}\ \check{c}\hat{a}\hat{i}\hat{;}\hat{a}\ \hat{o}\hat{a}\hat{o}\hat{e}\hat{u}\hat{a}\hat{,}\ \acute{e}\ \hat{a}\hat{u}\ \acute{n}\hat{e}\hat{o}\hat{u}\ \acute{i}\hat{a}\hat{n}\hat{e}\hat{h}\hat{a}\hat{i}\hat{e}\hat{e}\hat{u}\ \hat{a}\hat{u}\hat{i}\hat{;}\hat{e}\ \acute{e}\ \hat{i}\hat{o}\hat{h}\hat{a}\hat{h}\hat{a}\hat{i}\hat{u}\hat{e}\hat{o}\ (\text{Ј.}$

Стојановић, 16/18). Ове белешке, углавном досад незапажене, можда можемо убројати у оне податке који нам указују на Рашку као на област посебног етничког састава и посебног значаја. Додуше, као што смо видели, вест није у свим летописима иста. Негде се каже да је Немања дошао у "отачаство своје Рашко", а негде само да је стигао "у отачаство Рашко", што не мора да има исто значење. Проблем је у ствари много сложенији него што на први поглед изгледа.

Тешкоћу ствара већ појам *^ ÷ ù ñ ò â î*. Ако "отачаство" значи отаџбина у смислу очева земља, поставља се питање који је Немањин сродник 1143. године сматрао Рашку својом земљом? Ако пак "отачаство" може да значи исто што и "држава", смисао би био из основе другачији, наиме значило би да је Немања 1143. године (у 30-тој години живота) из Зетске државе прешао у Рашку државу, у рашку земљу, која је тада могла бити у саставу српске државе, али са посебним положајем. "Отачаство" овде не бисмо, чини нам се, смели тумачити у значењу Немањине државе, јер он 1143. године први пут долази у Рашку, и то, колико знамо, без икакве титуле. Што неки летописци кажу да је Немања, дошавши у Рашку, дошао у своје отачаство (*in terram suam*), можда треба схватити као да је дошао у Рашку која је касније, била саставни део његове државе. У сваком случају, кад размишљамо о Рашкој ваља узети у обзир и поменуте вести домаћих родослова и летописа у којима има доста значајних података.

Др Мирјана Љубинковић-Ђоровић, приликом разговора о појединим питањима из старије прошлости Србије, особито оним географске природе, приметила је да је можда требало посветити пажњу и географском положају Новопазарског санџака у чијем је саставу било и подручје Рашке, али и део Босне, што је несумњиво веома значајно при опредељивању за мању или већу улогу Рашке у раном раздобљу српске историје. М. Љубинковић мисли да би неком згодом требало уопште детаљније обрадити географски положај Рашке с обзиром на значајне природне саобраћајнице које су преко овог подручја водиле према Лиму, Дрини, Западној Морави и Ибру, али сматра да је нешто од тога морало бити обрађено и у овом раду.

Бројна и корисна запажања о подручју Рашке могу се наћи и у књизи др Е. Мушовића, "Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара", Београд 1979. За подручје западније од Рашке ваља користити добру студију др Ж. Шћепановића, "Средње Полимље и Потарје, историјско-етнолошка расправа", Београд 1979.

Ако је Немања до 1180. године био самосталан у својој земљи, па назвали је Рашком или Србијом, морамо се питати која то Србија треба да буде ослобођена после 1180. године кад писац у Србију не убраја ни Зету, ни Хум ни Босну, нити, као што смо видели, за догађаје претходних неколико деценија, уопште и спомиње Србију, већ најчешће само Рашку?

Због оваквих и сличних појединости чини нам се да у овој Историји у приказивању ране прошлости Срба има доста недоследности и противречности које у приличној мери ометају стицање јасније слике о настанку првобитне Србије, као и о њеном развоју до краја XII века.

О НЕКИМ ДВОРНИКОВИМ ТУМАЧЕЊИМА ЦАРЕВИХ ПОДАТАКА О СРБИМА

Као што је познато, основни извор за порекло и рану историју Срба на Балканском полуострву, DAI, био је много пута предмет интересовања научника и подаци у њему тумачени су на различите начине. Међу научнике који су истраживали DAI, пре свега поглавља 29—36. веома угледно место има и Ф. Дворник. Он је уопште био добар познавалац догађаја везаних за Словене. Уз обимни осврт на постојеће резултате, Дворник настоји да пронађе и нова решења и она су у више случајева врло занимљива, мада нам се чини да има доста и неприхватљивих. Већ у уводним напоменама Дворник има неколико занимљивих запажања. Једно се овакако односи на Белу Хрватску за коју Дворник каже да се осим Кракова и околине пружала и у источном и јужном делу Бохемије.⁶²¹

⁶²¹ Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, Volume II, Commentary. Ed. by R.J.H. London, 1962, 98

Друго се односи на припадност Босне. Дворник, је наиме, уверен да Порфиригенитов податак о Босни у глави 32. DAI треба тумачити као да је Босна тада припадала Србији. Желећи, пак, да објасни кад је Босна ушла у састав Србије, Дворник се позива на Шишића, који каже да је Босна била крајем IX и у првој половини X века део Хрватске. Размишљајући затим како је и када Босна постала део Србије, Дворник сматра да је то могло бити само онда кад је Часлав после рата са Симеоном обновио становништво опустошене Србије и средио прилике у земљи уз помоћ византијског цара Романа I, док је, каже Хрватска у то време била у опадању. Будући уверен да је обнова земље трајала најмање десет година, Дворник сматра да је Часлав заузео Босну тек негде 949. године, али да је одмах после његове смрти (он прихвата 960. годину) Крешимир II Босну прикључио Хрватској. Убеђен да Порфиригенитов спомен Босне у поглављу о Србији мора да значи да је Босна била тада у саставу Србије, Дворник ову вест користи и за закључак да поглавље 32. није могло бити написано 948. и 949. године, већ само 950. године или кад су вести о Часлављевом прикључењу Босне Србији стигле у Цариград.⁶²²

⁶²² Исто, 100

Ма колико изгледало занимљиво, овакво Дворниково резонување не може се прихватити без бољих доказа. Ми још увек не можемо бити сасвим сигурни да спомен два насељена града у Босни у поглављу о Србима мора да значи да је Босна тада била у саставу Србије. Осим тога, знамо да цар ниједном речи не наговештава да је Часлав за његова живота водио неки освајачки рат, већ каже да је само обновио земљу и у њој се учврстио. Ако је, пак, овако било, како је могуће сматрати да је Босна до Часлава припадала Хрватској, јер бисмо се морали питати на који је начин Часлав обновио Србију заједно са Босном ако она до 950. године није ни припадала Србији? Осим тога, ако је пре Часлава припадала Хрватској, морамо се питати како се могло десити да Мађари упадом у Босну нису заратили са Хрватском, јер би био ред да се Хрвати супротставе нападачу бранећи своју територију, а не да са Мађарима зарати Часлав и то чак у пределу горње Дрине. И како се уопште могло десити да Порфиригенит унесе у поглавље о Србији и податак о два насељена града у Босни само на основу једног војног успеха који се завршио Часлављевом смрћу, што би, ако Босна до тада није била српска, онемогућило да после Часлављеве смрти остане у саставу Србије. Не треба још заборавити да Порфиригенит у излагању о Часлављевој владавини ниједном речи не спомиње неки његов успех у борби против Мађара или евентуално против Хрвата. Зато је тешко прихватити Дворниково тумачење о спомену два насељена града у Босни.

После уводних напомена Дворник је прешао на детаљније разматрање сваког поглавља понаособ. Он нам ту износи низ занимљивих запажања, али се, на жалост, не можемо задржавати на свима. Већ код поглавља 30, за које прихвата мишљење да га је писао аутор различит од писаца главе 29. и 31—36, Дворник има једну занимљиву опаску о продорима Словена на Балканско полуострво и о њиховим сталним насеобинама. Он скреће пажњу на то да је прва стална словенска насебина на византијском тлу настала 581. године, а мисли да су се Словени почели насељавати у Далмацију још и пре ове године, што је веома важно у вези са нашим закључивањем о пореклу и саставу становништва у Далмацији после доласка Хрвата и Срба. Пре коначног насељавања Словена на Балканском полуострву Дворник истиче и онај упад за време Фокине владавине (од 602. до 610. године). Задржавајући се на податку о жупанијама и жупану, Дворник примећује да "Достојанство 'жупана' постоји само међу Хрватима, јужним Србима и Зорбима (Sorbs, Sorabs, Serbs) у данашњој Саксонији, одакле, како се мисли, воде порекло јужни Срби, што иде у прилог иранској хипотези."⁶²³ Иначе у разматрању и тумачењу појединих ставова из 32. поглавља DAI, чини нам се да Дворник греши кад каже да је војни заповедник Београда по Ираклијевом наређењу дозволио Србима да населе садашњу Србију ("directed them to the country now called Serbia").⁶²⁴

Мало даље Дворник понавља исту мисао овим речима: "directed the newcomers [т.ј. Србе] into the interior of modern Serbia", што се засад не може доказати. У сваком случају Дворник је доста неодређен кад говори о простору који су населили Срби, а у неким случајевима је, рекли бисмо, и недоследан. После тврђења да су Срби населили садашњу Србију или унутрашњост савремене Србије, кад је споменуо прве српске владаре, Дворник је за простор којим су владали рекао: "Ови кнежеви су владали малим простором дуж долина горње Дрине и њених притока (Пива, Тара, Лим, Увац) и горње Мораве са Рашком и Ибром."⁶²⁵

⁶²³ Исто, 120

⁶²⁴ Исто, 133

⁶²⁵ Исто, 134

Она је, продужава Дворник, одвојена од морске обале подручјем Захумља и Дукље ... Србија је имала приступ на море преко Требиња. Србију Дворник спомиње и поводом бугарског напада за време кнеза Мутимира: "Раси, сада Рашка, близу Новог Пазара, налази се на граници између Бугарске и Србије (Rasi, now Raška, near Novi Pazar, is on the frontier between Bulgaria and Serbia)."⁶²⁶ Изгледа да је овде Дворник погрешно мислио да је у питању данашња варошица Рашка код ушћа реке Рашке у Ибар. Уз то Дворнику није пало на ум да се пита како је било могуће да су Срби населили садашњу Србију, а да истовремено граница између ране Србије и Бугарске буде код Рашке?

Али Дворник има једну изванредну опаску у вези са пореклом захумског кнеза Михаила Вишевића. Истина, је, каже Дворник, да у глави 33. ДАИ стоји да су Захумљани Срби од оног времена када је њихов кнез тражио од Ираклија заштиту, "али се не каже да је и Михаилова породица српског порекла, већ само да су дошли од некрштених који су живели на реци Висли и звали се (reading Litziki), 'Poles' [Пољаци]."⁶²⁷

⁶²⁶ Исто, 134

⁶²⁷ Исто, 139

Дворник сматра да Михаилово непријатељство према Србији долази отуда што његова породица није српског порекла, а да Срби, каже, имају непосредну контролу над Требињем. Дворник после овог закључује да није тачно Порфиригеново мишљење да су Захумљани Срби. Но, док, је Дворник, по свој прилици, у праву кад каже да нису сви Захумљани Срби, дотле је неприхватљиво његово тумачење по којем ни Травуњани ни Неретљани нису пореклом Срби. Да су и они били Срби и да су дошли заједно са Србима, то би се, каже, косило са царевим обавештењем да су се Срби преко Београда населили у садашњој Србији. Зато ће бити, каже, да је цар три века после досељења видео да су сва та племена под српским утицајем и зато их је назвао Србима. Него ће бити, завршава Дворник, да ова племена у ствари нису говорила српски и да се, изгледа, нису доселила са Србима већ са Хрватима.⁶²⁸ У овакву заблуду Дворник је, по свој прилици, упао верујући да су Срби заиста населили Србију у границама које данас има, па будући да је био убеђен, с правом, да Михаилова породица није српског порекла, лако је поверовао да ни остали словенски становници у приморским областима нису били Срби, јер је заиста изгледало невероватно да су Срби истовремено могли населити и подручје садашње Србије и приморске области. Очигледно је, међутим, да Дворник није добро схватио неке цареве описе у поглављима 32—36. Он има посебно тумачење и за Дукљане: "Дукљани, које Порфиригени не сврстава у Србе, били су и сувише близу Драчке теме, те се Срби нису усудили да их покоре пре Порфиригеновог времена."⁶²⁹

Занимљиве опасности у вези са Дукљанима даје Дворник и у краткој анализи поглавља 35. ДАИ у којем се говори о Дукљанима. За становништво Дукље Дворник, свакако с правом, каже да није било чисто словенско. Он сматра да је један део Илира преживео инвазију Словена, а да

су у приморским градовима нашли уточиште романски елементи. Дворник мисли да Византији зато није било тешко да одржава контролу у обалском појасу званом на латинском *Maritima*, а на словенском Приморје или Поморје.⁶³⁰

⁶²⁸ Исто, 139

⁶²⁹ Исто, 139

⁶³⁰ Исто, 141

Сасвим је вероватно да су ове Дворникове примедбе испробане, а исто тако и констатација да је упркос византијској контроли Дукља била та која је у XI веку прва покушала да образује једну словенску државу чији је циљ био да уједини сав словенски свет од Хрватске до Драчке теме, укључујући и праву Србију (*including Serbia proper*) Ипак, каже, Дукланско краљевство, које су основали Михаило и његов син Бодин, није било дугог века. Око 1090. године Алексије I успео је да поново наметне власт над свим словенским кнежевинама.⁶³¹

Једну опаску необично важну за проучавање порекла неких јужнословенских народа дао је Дворник поводом анализе поглавља о Неретљанима. Ту на једном месту Дворник каже да Неретљанима није управљао архонт или жупан као што је случај са осталим Словенима. Изгледа, каже он да су они били потчињени једном олиграхијском режиму у којем је руковођење политичким пословима било у рукама племенских главара. Овде се Дворник позива на Јована Ђакона, који спомиње неретљанског кнеза окруженог бројним племством. Необично је занимљиво да Дворник примећује да је овај неретљански систем веома сличан оном међу Полапским Словенима, при чему додаје да Неретљани једва да су и били под утицајем Хрвата или Срба. Дворнику се чак чини да су Неретљани населили своје подручје пре него што су и Хрвати и Срби дошли у Илирикум.⁶³² И док о овој Дворниковој напомени вреди размишљати као о једној веома занимљивој могућности, пре свега због примедбе о сличности уређења као код Полапских Словена, сасвим је чудна и тешко прихватљива његова опаска да је очигледно да мала пратња српског кнеза није могла населити Србију, Захумље, Травунију и Неретљанску област.⁶³³

⁶³¹ Исто, 141

⁶³² Исто, 141—142

⁶³³ Исто, 142

По свему судећи, Дворник је Порфирогеновим вестима о досељавању Срба дао једно тумачење које ваља добро размотрити, али је јасно да се много шта не може прихватити. Пре свега не знамо на основу чега је Дворник закључио да је реч о малој пратњи српског кнеза, а затим — насељавање свих поменутих области тешко да су остварили само они Срби који су били у близини Солуна и који су у жељи, наводно, да се врате у стару постојбину дошли до Београда, па онда се предомислили и од цара Ираклија добили земље у којима их Порфирогенит спомиње. Насељавање Срба је сигурно текло другим путевима и на други начин.

НЕКА МИШЉЕЊА О СРБИМА У ЈЕДНОЈ НОВИЈОЈ ИСТОРИЈИ БОСНЕ

С обзиром иа чињеницу да је најранија историја Србије и српског народа још од првих деценија била у извесном смислу везана за најстарију прошлост Босне, могло се очекивати да ће новији резултати у проучавању босанске државе пружити јаснију слику и о најранијој српској држави. На жалост, чини нам се да та очекивања нису испуњена. Већ на првим страницама поглавља. Постанак босанске државе сусрећемо се са неуверљивим приказивањем просторних односа првобитне Србије: "Од Хрватске у непосредном залеђу далматинских градова, преко кнежевина Неретљана, Захумљана, Травуњана, Конављана, све до Дукље, која се завршава код

Бојане и Скадарског језера, простирао се низ јужнословенских државица. У унутрашњости је, опет у појасу у близини византијске и бугарске границе, из једног активног језгра настала "крштена Србија" Константина Порфирогенита, т.ј. Србија у ужем смислу, за коју се знатно доцније одомаћио назив Рашка."⁶³⁴

⁶³⁴ Сима Ћирковић, Историја Босне, Београд, 1964, 38

Мада је веома сложено питање како су настале споменуте области дуж јадранске обале, у којој су мери уопште и биле државице и да ли их можемо све сврстати у исту категорију, ипак у наведеном цитату посебну пажњу привлачи тврдња да је "крштена Србија" настала у близини византијске и бугарске границе, и то "из једног активног језгра". Ту "крштену Србију" писац назива Србијом у ужем смислу и изједначује је са подручјем Рашке. Тако се, на први поглед, стиче утисак да је овим решено једно од најтежих питања најранијег периода српске историје, питање где се налазила Порфирогенитова "крштена Србија", односно где је било географско језгро српске државе?

Међутим, да бисмо поверовали у пишчеву тврдњу морали бисмо располагати са више аргумената који би нас могли уверити да је заиста тако било. Но, ми те аргументе немамо. Напротив, ако су наша досадашња разматрања тачна, чини нам се да можемо тврдити да сигурно није било овако како писац сматра. Запажамо да је аутор сасвим запоставио Порфирогенитове описе положаја српских области у Приморју и у односу на њих спомен положаја његове [Порфирогенитове] "садашње Србије", коју, вероватно, писац изједначује са крштеном Србијом стављајући је у Рашку, стварајући тако празан простор између приморских српских области и наводне крштене Србије, тј. Србије у ужем смислу. И шта би онда била Србија у ширем смислу и зашто и она не би могла бити та крштена Србија? У сваком случају, остали смо без одговора и у односу на ужу и ширу Србију. И питање "активног језгра" остаје без убедљивог одговора. Већ је било доста речи о пространству и улози Рашке у првим вековима настанка и развоја српске државе. Нема никаквих података из којих бисмо могли закључити да је до Порфирогенитовог времена то подручје било изузетно активно, јер ми у ствари не знамо поуздано да ли су архонти од Вишеслава до Часлава управљали само облашћу Рашке или и њом и неком другом, много широм. Порфирогенит каже да су сви они били архонти Србије и све док не утврдимо где се та Србија налазила не можемо категорички тврдити да су сви они били архонти само уже Србије, односно, како неки хоће, Рашке.

Да не заборавимо "крштену Србију" ми замишљамо као територију у којој Порфирогенит познаје шест насељених градова, а пошто досад нисмо утврдили положај ниједног јединог како можемо тврдити да је баш Рашка била језгро "крштене Србије", поготово што Порфирогенит међу тих шест насељених градова не спомиње Рас, мада је за Рас знао — ако претпоставимо да се оно његово "до границе, до Раса" односи на град. Ако је, пак, писац хтео да Салинес изједначи са Тузлом и да га уброји у један од тих шест градова, онда не би могао рећи да је "крштена Србија" постојала само на подручју Рашке, јер је Тузла припадала сасвим другом региону и са "активним језгром" у Рашкој не би имала никакве везе. На страну то што још нико није у стању да омеђи простор старе Рашке. Но, проблем чине и два града "у области Босне", јер ако и Босну укључимо у састав те Порфирогенитове "крштене Србије", онда Рашка као језгро те Србије постаје још сумњивија. Дакле, географски положај Порфирогенитове "крштене Србије" можемо приближно утврдити само кад сазнамо положаје њених шест насељених градова и кад нам постане јасније шта значе она два насељена града у области Босне. При свему овом ваља размислити зашто Порфирогенит изричито спомиње само насељене градове.

Смемо ли се питати да ли је било још тада и ненасељених градова, опустелих, што би и онако тежак проблем отежало још више, јер би требало утврђивати и њихове положаје, без обзира на то што им цар не наводи имена. Зато, барем засад, не можемо никако тврдити да је "крштена Србија" настала баш на подручју које касније познајемо као Рашку. Штавише, најмање вероватноће има да је тамо поникла. Уосталом, чини нам се да ни сам писац не остаје доследан својој првобитној тврдњи. Јер, ако се на једном месту каже да је "крштена Србија" настала на подручју на којем се доцније одомаћио назив Рашка, а на другом месту се истиче "Још средином X века када се име Босне први пут јавило у историји, у спису цара Константина Порфирогенита,

она представља само део Србије⁶³⁵, морамо се питати на основу чега се тврди да је "крштена Србија настала само "у близини византијске и бугарске границе" кад су оба податка из истог извора и истог времена? Како се онда звала та Србија у којој је Босна била само један део? Порфирогенит спомиње само једну "крштену Србију" и то у истом пасусу у којем наводи и два града у области Босне. По свему судећи, основу те земље чини Србија, његова "садашња Србија", а Босна је тада била, вероватно, само један њен део. На жалост, он не каже јасније ни где је била та Србија нити где се налазила Босна, већ нам је само навео њихове насељене градове, тада свакако живе. Кључ за сазнање географског положаја првобитне Србије и Босне јесу ти насељени градови.

⁶³⁵ Исто, 39

Рекло би се да нас писац својим тумачењем географског положаја "крштене Србије" није могао убедити у исправност своје тезе, пре свега због тога што није могао одредити положај било којег насељеног града у тој "крштеној Србији." Ако је, пак, мислио да је један од тих градова био Салинес (Тузла), тиме проблем није олакшао, јер је Тузла далеко од Рашке као, наводно, језгра те Србије. Но, по свему судећи, не можемо бити задовољни ни пишчевим описом територије најстарије Босне:

"За територију Босне, чије се име још не помиње, везује се једна епизода из живота Људевита Посавског. Када је Људевит, одолевши претходно читавом низу франачких напада, био присиљен 822 године да се повуче из свога утврђења Сиска пред великом франачком војском, склонио се код Срба, за које Ајнхард, биограф Карла Великог, каже да "држи велики део Далмације."⁶³⁶

Јасно је да се писац овде, не двоумећи се, определио за Босну као подручје на које се Људевит повукао, мада мало даље за пространство Босне каже: "Са сигурношћу јој се може приписати само долина истоимене реке, проблематично је, међутим, да ли се већ у ово доба у Босну могу рачунати и територије између долине реке Босне и граница Хрватске према западу и Србије према истоку. До друге половине XII века Босна је свакако достигла тај опсег."⁶³⁷

⁶³⁶ Исто, 39

⁶³⁷ Исто, 39

Ако се са сигурношћу сматра да је Босна у Порфирогенитово време захватала само долину реке Босне (не каже се који део, а то није свеједно), онда је она и један век пре, тј. у Људевитово време, морала бити приближно истог обима, ако не и мања, па се питамо зашто би Људевит из околине Сиска, из даљине веће од око 200 километара, бежао Србима чак у горњи или средњи ток реке Босне, па још да у тако удаљеној земљи убије једног од српских кнезова, па чак и да присвоји његово подручје. Да је, пак, тако било, у шта не верујемо, морали бисмо се питати: ако је Људевит одласком међу Србе отишао у Босну, у којој би било чак и више кнезова, зашто онда и та Босна није под именом Србије уврштена у "крштену Србију", јер би њен спомен био чак и сто година старији од Порфирогенитовог спомена "крштене Србије", а да је Људевит отишао на српско подручје не треба сумњати. Питање је једино на које?

Но, при покушају да схватимо пишчев опис првобитне Босне, буни нас и напомена да је проблематично да се Босна у то доба ширила између реке Босне и границе Хрватске према западу и Србије према истоку. Буни нас због тога што исти писац, као што смо већ видели, на једном месту каже: "Још средином X века кад се име Босне први пут јавило у историји, у спису цара Константина Порфирогенита она је представљала само део Србије." Како сад ово да схватимо? Јер, ако је Босна тада и сама била део Србије и ако јој са сигурношћу можемо приписати само долину реке Босне, како се уопште та Босна као саставни део Србије могла граничити са Србијом? Посебно је питање како се та Босна (само у долини истоимене реке) могла према западу граничити са Хрватском кад исти писац, који спомиње Босну, за Хрватску тога времена каже да се према Цетини и Ливну граничила са Србијом, или нека је Хрватска допирала и до линије, приближно, Имотски — Ливно — Плива, морали бисмо се питати са ким се таква Босна

граничила између реке Босне и развођа Врбаса и Сане? Ако не верујемо цару кад Цетину и Ливно спомиње као гранични појас Хрватске према Србији, морали бисмо се питати шта је друго ту могло бити?

Ако се на крају мало боље удубимо у наведене податке, чини нам се да можемо закључити да не постоји никаква основа да вест о Људевитовом бекству међу Србе 822. године сматрамо као неки најранији наговештај о Босни као саставном делу Србије. Некако нам остаје нејасно и објашњење у вези са тумачењем Дукљаниновог Загорја и Сурбије, као и Босне и Србије у време Часлава. Имамо утисак да писац у тумачењу Порфирирогенових и Дукљанинових података о Србији и Босни није пронашао неко убедљивије решење, те остајемо и даље у недоумици како да схватимо то првобитно стање, несумњиво веома сложено и врло тешко за решавање.

ПОВОДОМ СПОМЕНА АРХОНАТА У РАНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ

Једно необично занимљиво и важно питање из раног периода развоја српске државе покреће Јадран Ферлуга у чланку "Византија и постанак јужнословенских држава". Задржавајући се на појави архоната и владајућих слојева у јужнословенским државама, Ферлуга, мада то посебно не подвлачи, подстиче ипак на размишљање о могућој вези између настанка архоната и територијалног развоја појединих области и њиховог претварања у мање или веће државице. Констатујући с правом да је у VII и VIII веку дошло до територијализације јужнословенских племена, Ферлуга примећује да се напоредо са овим процесом одвијао и процес друштвеног раслојавања, указујући истовремено и на то да нам Порфирирогени о томе даје изванредно јасну слику.⁶³⁸

⁶³⁸ Јадран Ферлуга, "Византија и постанак најранијих јужнословенских држава". Зборник радова Византолошког института, књ. XI, Београд, 1968, 57

Не улазећи у процес територијализације појединих племена, Ферлуга посвећује пажњу друштвеној диференцијацији код (једног дела јужнословенских племена, при чему почиње са појавом архоната позивајући се, наравно, на ону познату Порфирирогенову опаску како Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Пагани немају архонте већ само старце жупане. Питајући се на које би се време могло односити ово стање. Ферлуга закључује: "Оваква слика свакако одражава ситуацију каква је била пре почетка IX па чак и пре краја VIII века, које је одавно било начето и није могло дуго да траје и које претходи оној фази кад се појављују архонти." Затим Ферлуга додаје да су се архонти сигурно појавили почетком IX века, а врло вероватно и пре.⁶³⁹

⁶³⁹ Исто, 57

Утврђивање времена појаве архоната у приморским српским земљама и у садашњој Србији" необично је важно. Кад Порфирирогени средином X века говори о "садашњој Србији" и о приморским српским земљама, он их спомиње као да су доста стабилне државне организације свака са својим архонтом, а за достигнуће таквог стања морало је проћи доста времена. Пошто образовање ових земаља не можемо да замислимо пре распадања ранијих заједница и пре појаве архоната као старешина јасније изражених класних односа у друштву, Ферлуга ће, по свој прилици, бити у праву кад појаву архоната ставља "почетком IX века, а врло вероватно и пре." Свакако је вероватније да се архонти јављају већ у VIII веку, али је могуће да тај развој није свуда текао равномерно, на шта нам указује чињеница да је, на пример, у Травунији све негде до средине IX века старешина био жупан.

Нашем слободнијем опредељењу за овај или онај закључак много смета што не знамо поуздано на каквом су се ступњу развоја и унутрашње организације налазили Срби приликом досељавања на Балканско полуострво. То што нам Порфиригенит у поглављу 29. каже како у наведеним земљама нису постојали архонти, већ само старци жупани као да није сасвим поуздана вест, јер исти писац у глави 32. за исте Србе каже "пошто је умро онај архонт Србин који је пребегао Ираклију, по наследству завлада његов син а потом унук и тако редом архонти из његовог рода". Упоређујући ово Порфиригениново обавештење са оним из главе 29, запажамо упадљиву противречност. Што је најтеже, не знамо шта је истина. По податку из главе 32. излази да су Срби још приликом доласка на Балканско полуострво имали наследне архонте, што би одговарало класној подвојености насталој још у предбалканској постојбини. Насупрот том податку, у глави 29. као што знамо стоји: "Ова племена, како кажу, немају архонте [тј. кнезове] већ само старце жупане." Тражећи објашњење, пада нам на ум да ова два податка није саопштило исто лице. Писац ових редова на једном месту је већ изразио вероватноћу да су поглавље 29. писала два лица и у различито време.⁶⁴⁰

⁶⁴⁰ Реља Новаковић, "Нека запажања о 29. и 30. глави De Administrando Imperio", историјски часопис, књ. XIX, Београд, 1972

Податак о старцима жупанима у 29. глави могао би да буде потврда томе. Ако је сигурно да је поглавље 32. писао Порфиригенит, који је као цар свакако знао да ли су Срби имали архонте и откада, онда му, по свему судећи, не можемо приписати и вест о непостојању архоната у Срба, поготово што у тој висти постоји и примедба "како кажу", за коју једва и смемо да помислимо да је царева. Према томе, ако би се могло прихватити да је Порфиригенит написао први део главе 29, који се завршава набрајањем градова и острва, и цело поглавље 32, да је други део главе 29. написала нека засад непозната личност, онда бисмо као истиниту вест, или једино истиниту, морали прихватити ону из главе 32, по којој су Срби, ваљда и Хрвати, имали архонте још приликом доласка на Балканско полуострво, а да је састављач другог дела главе 29. очигледно био неупућен или у најмању руку несигуран ("како кажу"). Његова је вест утолико сумњивија што је изражена у садашњем времену: "немају архонте", јер ако је писана у исто време кад и остала поглавља, немогуће је тако рећи кад се већ одавно знало за архонте међу српским племенима. Ј. Ферлуга је изванредно осетио колико је питање архоната необично важно за боље познавање унутрашњег уређења ране српске државе и он је веома добро проценио да је архоната у Србији могло бити и пре краја VIII века, мада бисмо можда могли додати да није искључено да их је било и у VII веку. У сваком случају, питање настанка архоната у српској групацији једно је од оних које заслужује већу пажњу.

ИЗ ЈЕДНЕ ЗАНИМЉИВЕ РАСПРАВЕ О ЕТНИЧКОМ ГРАНАЊУ ЈЕДНОГ ДЕЛА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

У овој значајној и занимљивој расправи Графенауер на једном месту као језгро првобитне насеобине Срба на Балканском полуострву узима простор између Таре и Лима, додајући да се у топономастици њихови трагови налазе разбацани од Западне Босне до Јужне Грчке.⁶⁴¹

Обележавајући овај простор као језгро првобитне насеобине Срба, Графенауер је стао у ред оних истраживача који су, рекли бисмо, најбоље проценили где је могло бити и језгро Порфиригенинове "садашње Србије". Наравно, разумљиво је што се писац није упуштао у неке детаљније претпоставке. Веома је занимљива и, чини нам се, највећим делом прихватљива и једна даља Графенауерова опаска о образовању језгра Срба, за које каже да је мање јасно од образовања језгра Хрвата. Он скреће пажњу на чињеницу да се Срби јављају у изворима у троструком значењу: једном кад се говори о пореклу становника Паганије, Захумља, Травуније и

Конавља, други пут у спомену Срба у франачким анализима, за које Графенауер сматра да одговарају спомену "области Босне" Константина Порфириогенита, и треће значење је у назначењу становника "Србије", као "Срба", при чему Графенауер напомиње да је реч о "Србији" у западном делу касније Рашке.⁶⁴²

⁶⁴¹ Bogo Grafenauer, Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter, Ljubljana, 1966, 20

⁶⁴² Исто, 34

Идеја о троструком смислу имена Срби веома је занимљива и, колико знамо, оригинална, и свакако да заслужује пуну пажњу истраживача. Можда би се једино могло додати да је вредело навести и спомене Срба у другим деловима Балканског полуострва, али Графенауер то није учинио јер се ограничио само на западни део Балкана. Иначе, чини нам се да спомен Срба у франачким анализима не мора да се односи на "област Босне", као што нам изгледа да је и спомен Рашке у оном смислу пренаглашен. Много је интересантнија следећа Графенауерова опаска у којој се спомињу Србија и Рашка: "Србија је од средине XI века даље била уједињена у заједничкој државној организацији са Рашком, Дукљом и Травунијом, а повремено и са Захумљем, Босном и Неретљанском кнежевинам. Тежиште развоја лежало је у XI веку у Дукљи, али се већ у XII веку поново враћа у Рашку (in das einstige ‚Serbien‘)." Није нам јасно једино што Графенауер прво говори о Србији уједињеној са споменутиим земљама, и што је тежиште те Србије било у XI веку у Дукљи, а онда се поново враћа на Рашку, која је означена као einstige "Serbien", што би морало да значи да се у Рашку враћа тежиште какво је било пре оног у Дукљи, значи пре XI века. Имамо утисак као да је она првобитна мисао о језгру Србије напуштена. У сваком случају западамо, у најмању руку, у недоумицу читајући неке опаске о изворима у вези са географским положајем Хрватске и Србије.

За Хрватску се ту наводи да је настала у VI и VII веку у суседству ослабљених остатака византијске Далмације на обали и на острвима, док се за Србе каже да им је центар у удаљеним изворним пределима Лима, Таре и Ибра. Не бисмо били у недоумици кад бисмо знали да се под изворним пределом Ибра подразумева заиста само изворни део, јер би се то онда у приличној мери слагало са ранијом Графенауеровом напоменом да је језгро првобитне насеобине Срба било између Таре и Лима. Без обзира на то што ми о језгру Србије у VII и VIII веку можемо да говоримо само са великом резервом, чини нам се да можемо рећи да се Графенауер ту највише приближио прихватљивом решењу, оном о којем је у овој књизи у више махова било речи. Изворни предели Таре, Лима и Ибра у приличној мери се поклапају са географским положајем Дуљаниновог Подгорја. Наравно о, појединостима се може говорити, али је Графенауер, у сваком случају, покренуо једно од суштинских питања најраније српске државе на Балкану давши већ сада и нека сасвим прихватљива решења.

О НЕКИМ ВИЗАНТИЈСКО-СРПСКИМ ПИТАЊИМА

Настанак ране Србије тесно је повезан са приликама у Византији, и то је одавно познато. Као и многи историчари раније, и Г. Острогорски прихвата да је долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво уследио споразуму са Византијом. По досељењу су, каже писац, Хрвати заузели западни део Балканског полуострва, а Срби југоисточни. "Овај нови талас јужкословенске сеобе, додаје Г. Острогорски, свакако је знатно ојачао словенски елеменат на Балканском Полуострву."⁶⁴³ Ову опаску, која додуше није нова, ваља имати у виду кад размишљамо о подручју које су населили Срби и кад пишемо њихову историју, јер, ако не знамо којим су етничким групама у ужем смислу припадали Словени који су дошли пре Срба и чији је словенски састав ојачан доласком Срба, лако можемо погрешити, и сигурно грешимо, кад на

читавом том подручју, насељеном разнородним словенским групама, видимо само Србе, не водећи рачуна о томе како се име Срба развијало, и на чији рачун, захватајући све шири географски простор. Отуда је веома важно сазнати коју словенску основу затичу Срби приликом доласка на Балканско полуострво и где је било језгро те првобитне српске државе на Балкану, као што је важно сазнати и коју су несловенску основу затекли приликом досељавања.

⁶⁴³ Георгије Осторгорски, "Историја Византије", Београд, 1969, 119—120

Г. Острогорски у својој даљој обради прилика и догађаја у Византији веома мало дотиче и прилике у Србији; о њој говори само у оним случајевима који су битније утицали на јачање или слабљење положаја Византије на Балканском полуострву. Такав је случај са примањем хришћанства у доба Василија I (867—886. године): "Тада су Србија и српске приморске земље примиле из Византије хришћанство."⁶⁴⁴ Свакако на ту исту Србију мисли Г. Острогорски и кад говори о њеном поразу у сукобу са бугарским царем Симеоном 924. године, при чему примећује да је покорвање Србије довело Симеона до граница Хрватске. На жалост, писца овде није интересовало где би се у то време могла налазити источна граница Хрватске, односно докле се тада према западу пружала Србија. Острогорски с правом српску државу назива Србијом и кад говори о њеној обнови под кнезом Чаславом, сматрајући да је њено ослобођење и обнова започето већ 927. и 928. године, а не неколико година касније како неки мисле.⁶⁴⁵

Питање године обнове Србије необично је значајно и сигурно заслужује да о њему још поразмислимо, јер из више разлога није свеједно да ли је у питању 927—928. година или 931. година, па чак и 934. година. Није искључено да је трајање бугарске власти у Србији везано и за положај Михаила захумског, за кога се каже да је некако тада добио од цара тигулу антипата и патриција.⁶⁴⁶

⁶⁴⁴ Исто, 233

⁶⁴⁵ Исто, 259

⁶⁴⁶ Исто, 259

И док се све до приказивања односа Византије са Србима до друге половине X века српска држава назива Србијом, упадљиво је да се од краја тога века за исту српску државу употребљава готово ислјучиво назив Рашка. Овај прелаз са једног назива на други настао је, по свој прилици, отуда што и основни извор, DAI, престаје са вестима о Србији Часлављевим доласком на власт, а нови извор, Поп Дукљанин, источни део српске државе назива искључиво Рашком, мада су нам, као што смо видели, и настанак појма и његова географска распрострањеност остали нејасни, па се, чини нам се, с правом питамо колико је оправдана ова замена назива Србије називом Рашке. Питамо се какве су суштинске промене настале у развоју српске државе у другој половини X века, које би оправдавале напуштање једног назива на рачун другог или чак и њихово истовремено, узајамно, спомињање. Говорећи тако о мерама Василија II против цара Самуила, Г. Острогорски напомиње да је 992. године Василију дошло "српско посланство, по свој прилици из Зете". Овде Г. Острогорски у напомени указује како је Ђ. Сп. Радојичић претпостављао "да је то посланство дошло из Рашке, јер лаврска повеља назива посланике Србима."⁶⁴⁷ Међутим, додаје Г. Острогорски, и Зету Византинци називају Србијом а њене становнике Србима", при чему упућује на Скилицу и Кедрана. Већ мало даље се за Самуила јасно каже да је "успео да заузме Драч и да присаједини свом царству Рашку и Зету."⁶⁴⁸

Србија се не спомиње ни кад је Василије II покорио Самуилово царство. И док је Василије II највећи део бивше Самуилове творевине организовао у теме, "Дукља, Захумље, Рашка и Босна нису организоване као теме, већ су, као и Хрватска, остале под влашћу домаћих кнезова и према томе нису претстављале провинције већ вазалне државе Византијског царства."⁶⁴⁹ Кад је у XI веку дошло до борбе Византије с Норманима и с Печенезима, Г. Острогорски казује, према Лиречеку,

Ст. Станојевићу и др., како је Бодин ту прилику "искористио да би проширио своју власт на Рашку и Босну. Из Рашке су затим отпочели напади на византијску територију, који већ показују правац доцније српске експанзије и уједно наговештавају померање тежишта српских земаља из Зете у Рашку."⁶⁵⁰

⁶⁴⁷ Исто, 292—293

⁶⁴⁸ Исто, 293

⁶⁴⁹ Исто, 297—298

⁶⁵⁰ Исто, 338

Неоспорно је да од XI века Рашка постаје све значајније подручје, али из овога што смо чули не стичемо јасну представу о томе шта се десило са Србијом која је постојала ван Рашке, па и ван Зете, и на који се начин из Зете према Рашкој помера тежиште српских земаља, ако су раније Србија и српске приморске земље сматране различитим појмовима и подручјима и ако је Часлав владао Србијом у коју није била укључена и Дукља (Зета)?

Од XII века, у време Комнина, византијски писци више пута спомињу Србе са којима Византија све чешће долази у сукоб, али нам тај спомен Срба није увек јасан. Г. Острогорски не улази дубље у разматрање овог проблема, те нам се чини да је реч час о ужем час о ширем подручју на којем се ширило име Срба, особито у оним случајевима у којима долази до савезништва између Срба и Угара. Зато нас буни кад се за догађаје из 1149. године каже: "Манојло је морао да ступи у борбу против побуњене Рашке."⁶⁵¹ Чини нам се да је овде пре требало споменути Србију него Рашку, управо баш онако како и византијски писци наводе. Убеђени смо да је о Србији у ширем смислу реч и у вези са догађајима од Немањиног доласка на власт, па се и опаска "Устанци Срба су учестали, Рашка је постала за Византију легло сталних немира"⁶⁵² мора односити на подручје много веће од Рашке. Манојло је 1172. године могао ући у Рашку, али само као у део Србије, те је зато јако важно да знамо шта је све улазило у састав Србије седамдесетих година XII века, али и касније — за све време Немањине владавине када је Србија, ослобођена од византијске врховне власти, постајала све значајнији чинилац.

НЕШТО ПОВОДОМ РАШКОГ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА УРОША II

Разрешење родбинских веза појединих владара од великог је значаја за боље познавање историје ране српске државе. Једно питање те врсте подробно је и успешно обрађено у расправи Рашки велики жупан Урош II, али нам се чини да су ту јасно приказане само родбинске везе Урошеве, а не и питање чији је владар био. Имамо утисак да се о Урошу говори час као о рашком великом жупану, час као о српском великом жупану, а то, вероватно, није свеједно. Кад савремени хроничари нигде не спомињу Рашку нити рашког жупана, већ само Далмацију и Србију, не схватамо зашто би се одједном владар с којим Византинци ратују 1149. и 1150. године називао рашким жупаном? Кинам за догађаје у 1149. години овако спомиње земљу и народ на који су Византинци пошли с војском: "крону на Далмате"; "Продревши у Далмацију цар разори тврђаву Рас"; "поново се вративши стиже у Рас"; "а сам, сазнавши од Анђела да је жупан ... почео да напада Ромеје". За догађаје у 1150. години. исти Кинам о противницима царевим даје ове податке: "кад путеви за Србију постају погоднији", "према друтој реци по имену Дрина која... одваја Босну од остале Србије"; "Беше у народу Далмата"; "а обојица беху виђене личности код Далмата"; "Тај се оженио сестром архижупана"; "покушао је да му потчини Далмацију"; "чим је чуо за продор Ромеја у Далмацију, посла снаге Далматима у помоћ"; "а кад је од заробљених Далмата дознао"; "Све док Ромеји не дођоше до реке Таре ни од куда се непријатељ не појави"; "безбројно мноштво добро наоружаних Далмата"; "помоћ коју Далмати очекују"; "сад се Далмати спремају"; и тако све до краја описа битке на Тари спомињу се само Далмати.⁶⁵³

⁶⁵¹ Исто, 360

⁶⁵² Исто, 364

⁶⁵³ Извори IV, 22—38

Нигде нема ни Рашке ни рашког жупана, осим што наводи Рас, али као град који су Византинци још 1149. године заузели и, наводно, разорили. Како је о догађајима у 1149. и 1150. години раније већ било речи, овом приликом ћемо се задржати на неким другим појединостима, јер нам се чини да је веома важно хоћемо ли Уроша II сматрати рашким великим жупаном или великим жупаном Србије, српске државе тога времена.

Ј. Калић је, судећи по наслову расправе веровала да је Урош II био рашки жупан. То своје убеђење као да испољава већ у првим реченицама своје расправе: "Рашка је у XII веку доживела врло велике промене. Од мале Византији потчињене области до државе Стефана Немање пут је био дуг. Он још увек није довољно познат. То постаје нарочито јасно ако се имају у виду прилике у земљи, унутрашњи развој Рашке ... Око Рашке окупљене српске земље у дотада невиђеном обиму биле су тако снажан доказ величине Немањина дела да су се углавном њоме бавили и наши и страни стручњаци."⁶⁵⁴

⁶⁵⁴ Јованка Калић, Рашки велики жупан Урош II, Зборник радова Византо-лошких института, кн>. XII, Београд, 1970, 21.

Да је Рашка у XII веку доживела велике промене, у то не треба сумњати, али је пре требало рећи да је те промене доживела Србија, а Рашка само као део Србије. Да је била у питању само Рашка било би несхватљиво да је Рашка као мала област, потчињена Византији, доживела неки велики успон, и то баш за време Комнена, који управо настоје да обнове моћ Византије. Нисмо сигурни ни да ли треба рећи да су српске земље окупљене око Рашке, јер нам се чини да је Рашка у своје време ушла у састав српских земаља, али ако је реч о окупљању српских земаља поводом Немањиних освајања, чини нам се да се ни у том случају не може рећи да су српске земље окупљене око Рашке, и то још у невиђеном обиму, јер ми не знамо поуздано какав је био етнички састав свих оних земаља које је Немања освојио све до пораза на Морави око 1190. године.

Појмови рашки и српски у овом делу се мешају врло често, као на пример: неки научници су у њему препознавали и рашког великог жупана... на српском владарском престоу⁶⁵⁵, па нисмо сигурни како ово да протумачимо, да ли је у питању српски владарски престо на којем је у једном моменту седео и рашки велики жупан или се сматра да је то исто, да је рашки престо исто што и српски. Чини се ипак да писац Рашку и Србију изједначује, јер каже "Борбе су... вођене ... и између Срба и Византинаца у Рашкој."⁶⁵⁶ Слично је и на другим местима: "...да је Урош II био рашки велики жупан 1150. године"; "био је то Урош, владар Срба", те излази да су се Срби и Србија налазили само тамо где се простирала Рашка, чији је жупан и даље час "српски велики жупан", час "рашки велики жупан."⁶⁵⁷ Мада у једном тренутку писац спомиње битку на Тари и "пораз српске воуске"⁶⁵⁸, већ мало даље напомиње да су "унутрашње прилике у Рашкој веома мало познате", на шта се већ у следећој реченици додаје: "Једино Теодор Продром помиње несложне жупане у Србији који се не покорвају власти великог жупана."⁶⁵⁹

⁶⁵⁵ Исто, 24

⁶⁵⁶ Исто, 25

⁶⁵⁷ Исто, 27

⁶⁵⁸ Исто, 27

⁶⁵⁹ Исто, 37

То се може двојако тумачити: или се жупани у Рашкој (као Србији) нису покоравали великом жупану, или се жупани у Србији (ван Рашке) нису покоравали великом жупану у Рашкој. Шта је у ствари било не знамо, али се под Рашком мисли на Србију, сигурно је да то решење није добро. Чак и иначе добро расправљање о родбинским везама Уроша II некако губи вредност кад нисмо сигурни на коју се земљу односи.

О РАНИМ БАЛКАНСКИМ СРБИМА У ЈЕДНОЈ НОВИЈОЈ ПОВИЈЕСТИ ХРВАТА

У Повијести Хрвата, несумњиво на најсавременији начин обрађеној, Н. Клаић се ту и тамо дотиче и питања Срба. Наравно, за највећи део свог осврта на проблем српске етничке групације и њене територије у западном делу некадашње римске Далмације Н. Клаић се, сасвим разумљиво, позива на Порфиригенита, али тумачење, у неким случајевима знатно одудара од мишљења које је уобичајено и у нашој и у иностраној литератури. Већ кад је било говора о Неретљанима Н. Клаић сматра "da u vrijeme naseljavanja nisu pripadali ni hrvatskoj ni srpskoj jezgri."⁶⁶⁰ Додуше, Н. Клаић зна да Порфиригенит за Неретљане каже да су припадали Србима, али додаје да "on to čini zato što sliku političkih prilika svoga razdoblja prenosi u VII stoljeće."⁶⁶¹ Мало даље Н. Клаић поново испољава неверицу у Порфиригеново знање чим каже да је он "izvodio porijeklo Neretljana od nekrštenih Srba jer se našao u nedoumici kad je trebalo da prikaže sebi nepoznatu njihovu prošlost."⁶⁶²

⁶⁶⁰ Nada Klaić, "Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku", Zagreb, 1971, 212

⁶⁶¹ Исто, 213

⁶⁶² Исто, 215

Из овог произлази да нам је непознато којег су порекла били Неретљани и ко је у тој области живео од VII до X века, а ако се каже да Порфиригенит, говорећи о српском пореклу Неретљана, преноси слику свога времена, онда то може да значи да су у X веку у Неретљанској области ипак били Срби. Но, овакво тумачење доста компликује ствар, јер се мора одмах поставити питање где су били Срби од VII до X века и на који начин су успели да своје име наметну словенским становницима Неретљанске области? То питање постаје још сложеније ако прихватимо оцену да "Nema razloga pretpostaviti — kao što se ponekad čim pogrešno u historiografiji — da je neretljanska kneževina u to vrijeme [IX и X век] pripojena bilo kojoj susjednoj kneževini."⁶⁶³

⁶⁶³ Исто, 218

Ако би овако било морали бисмо се опет питати како је могуће да је припадност Неретљана Србима политички прилика Порфиригеновог времена. Вероватно да је овако објашњење дато због тога што се зна да је српски кнез Петар Гојниковић почетком X века држао у власти и Паганију, али Н. Клаић закључује да формулација "kako je Paganija tada, t.j. oko 913. godine, bila u vlasti srpskoga arhonta" указује на то "da srpske vlasti nad Paganijom nije više bilo u doba kad car riše svoje delo." Међутим, то не мора тако да се тумачи. Никаких других доказа нема да је Паганија после тога била под неком другом влашћу или независна. Осим тога, оно "тада" може да се тумачи као да пре тога Паганија није била у власти српског архонта, али да тада и после тога јесте. Па ипак, мора се признати да питање Паганије није једноставно пре свега због улоге Србије, коју, верујемо, Порфиригенит спомиње са разлогом у вези са раном историјом Неретљанске области.

Да је проблем Србије мучио бројне истраживаче видели смо досад много пута. Имамо утисак да је он присутан и у делу Н. Клаић. То закључујемо из казивања о бугарско-хрватском рату средином IX века. Н. Клаић прихвата претпоставку да је тај рат вођен "negdje и

sjeveroistočnoj Bosni", на шта одмах и додаје: "Premda je tačno da su Bugari tada držali Slavoniju, Srijem i Srbiju, jedva bismo smjeli zaključiti samo po podatku o sukobu da se Trpimirova vlast protezala Vrbasu na istok." Ако се овде не објасни коју су то Србију заузели Бугари у IX веку, остајемо у крајњој неизвесности у односу на ону Србију коју Порфиригенит приказује, мислећи баш некако на то исто време, као граничну земљу са Хрватском код Цетине и Ливна и са којом се Дукља, Травунија и Захумље граниче према "планинским странама".

Ако бисмо прихватили да су Бугари већ тада (у IX веку) заузели целу Србију, морали бисмо прихватити и то да је та Бугарска у то време била огромна држава, али нам је тешко да у то поверујемо, и то из два разлога: прво, што Порфиригенит јасно каже да је Борис био у рату са Србима потучен и да је његов син као заробљеник доведен "до границе, до Раса", што говори да је све што је било западно од Раса остало тада слободно; друго, да је Србија била покорена од Бугара још у IX веку Порфиригенит би то сигурно споменуо, а он то не само да не спомиње, већ доста детаљно описује борбе појединих претендента на власт у Србији. Бугарска има тада само јак утицај на прилике у Србији. Уосталом, да је Бугарска у IX веку господарила Србијом зашто би Симеон 924. године морао да је поново покорава. Никаквих података нема из којих бисмо могли и наслутити да је у периоду између Борисове и Симеонове владе дошло у Србији до неког општег устанка против бугарске власти. Према томе, тешко је прихватити и овај закључак: "One [границе] ne predstavljaju nužno političko razgraničenje između Hrvata i Bugara u tadašnjoj Bosni, ali ukazuje posve sigurno na dva protivnika koji u tom dijelu Balkana međusobno dijele interesno područje."⁶⁶⁴

⁶⁶⁴ Исто, 230

Ако је у IX веку граница између Србије и Бугарске била негде око Раса, немогуће је да је у том истом веку дошло до неког разграничења између Бугарске и Хрватске у Босни, а да се при том нигде не спомене неко разграничење између Хрватске и Србије или између Србије и Бугарске, поготово што највећи број истраживача каже да је Босна у то време била саставни део Порфиригенитове "садашње Србије", односно "крштене Србије". Уосталом, Н. Клаић сама каже да је српска држава привремено нестала тек кад је Симеон заратио са њом мада нам се чини да ово питање покоравања Србије после пораза 924. године није још увек довољно објашњено. Требало би испитати у којој је мери Србија тада нестала, макар и привремено, и да ли је уопште реч о целој Србији све до границе са Хрватском и приморским земљама, и како је та "нестала" Србија већ после пет-шест година поново успостављена? Посебно треба истражити, ако су Срби били покорени од Бугара, који су то Срби које предводи захумски кнез Михаило Вишевић били 925. године на сабору у Сплиту?

Некако нам нејасно остаје и објашњење појаве Петра Гојниковића у Паганији и констатација да је Паганија била "тада у власти архонта Србије" (917. године). Да би српски архонт Петар могао 917. године (или у то време) држати у власти и Паганију морала је Србија бити веома моћна држава, а пре свега морала се налазити уз саму Паганију, а тако је сигурно и било, јер састављач главе 30. ДАИ не би имао основе да каже да се Србија пружала све до Цетине и Ливна. Имајући у виду све што је Порфиригенит узимао у обзир приказујући нам прилике у Хрватској, Србији и Бугарској у IX и на почетку X века, чини нам се да се не може категорички тврдити да "prema tome, podaci kojima raspoložemo o hrvatskom-bugarskom odnosu pokazuje da su u prva dva desetljeća X st., u neprestanoj izmjeni političkih odnosa u jadranskom zaleđu, glavnu riječ imali Hrvati i Bugari".

С обзиром на то да су и Византинци имали доста (јак утицај на прилике у Србији и да су се и сами српски претенденти у више махова одупирали политици и Византије и Хрватске и Бугарске, можда не би требало закључивати да су "glavnu riječ imali Hrvati i Bugari". Сви су поменути чиниоци вршили одређено дејство, али увек само привремено. Већ сама чињеница, ако је као такву прихватимо, да је Часлав само седам година после, наводно, катастрофалног пораза,

успео да ослободи и почне да обнавља земљу, указује на то да би о утицајима са стране требало другачије говорити. Да је Бугарска за све време унутрашњих међусобица имала главну реч не би морала да 924. године војнички интервенише, а вероватно да ни утицај из Хрватске није био пресудан, као ни из Византије. Све су се оне мање или више мешале у унутрашње односе у Србији, као што је то био обичај и тада и после, али решење није долазило са стране. Ако је веровати Порфирогениту Часлав је, бежећи из Бугарске, дошао у Србију "са још четворицом", а онда су тек, кад је овладао Србијом, почеле да придолазе избеглице из Хрватске и Бугарске. Можда ће зато бити престрога и ова констатација: "Prema tome, hrvatski su susjedi sve do Časlavove smrti mjesto dotadašnjih Bugara Srbi."⁶⁶⁵

⁶⁶⁵ Исто, 316

Чини нам се да би можда боље било да је мисао мало другачије формулисана, јер је сигурно неоспорно да су Срби остали тамо где су још од почетка били. Вероватно да од пораза Србије 924. године па за следећих седам година није дошло у Србији ни до каквих битнијих промена: нити су Бугари преплавили Србију нити се Бугарска као држава проширила до граница Хрватске, већ је, по свој прилици, за то кратко време неко управљао Србијом уз подршку бугарске посаде, слично оном стању које је постојало од Мутимира до Часлава када су се смењивали претенденти — час бугарски час византијски. Најзад, није нам јасно зашто је Србија изостављена и из збивања у вези са успоном Зете у XI веку. Јер, ако је тачно да је папа Климент III Виберт на молбу Бодинову подигао барску бискупију на степен дукљанско-барске надбискупије и одредио јој као суфрагане "kotorskog, ulcinjskog, svačkog, skadarskog, drivastskog, polačkog, srpskog, bosanskog i travunjskog biskupa", онда мало зачуђује кад се на другом месту за подручје Дукље каже: "Teritorij Duklje ili Zete koji se u unutrašnjosti protezao i do izvora Pive, a graničio je Travunijom i Raškom, nije imao sve do Samuilova doba neku važniju političku ulogu."⁶⁶⁶

⁶⁶⁶ Исто, 342

Како је могуће да се пре 1018. године Дукља (Зета) граничи према унутрашњости само са Травунијом и Рашком (где?), да се 1089. године спомиње српска бискупија, а да између ова два стања нигде нема Србије, већ се Дукља (Зета) директно граничи са Рашком. Крајем X и на почетку XI века Рашка нити игра неку значајну улогу нити се могла директно граничити са Зетом, што нам сасвим лепо потврђују Василијеве повеље из 1019. и 1020. године. Уосталом зар и састављачи ДАИ не кажу да се Дукља према планинским странама граничила са Србијом а не са Рашком.

ПОВОДОМ НЕКИХ ПИТАЊА О СРБИМА У ЈЕДНОЈ ИСТОРИЈИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСНЕ

У својој необично занимљивој и корисној студији. А. Бабић је дао несумњиво једну веома подробну и засад, по свој прилици, и најбољу оцену неких збивања и прилика из најстарије прошлости Босне. Он је правилно указао на то да је одсуство садржином богатијих извора за историју Босне условљено све до средине XII века и њеном изолованашћу од свих важнијих центара историјског збивања, на шта додаје: "Iako je sa susjednim državama, Raškom, Dukljom i Hrvatskom, imala bilo neposrednih bilo posrednih teritorijalnih veza, ona je ipak bila daleko od pozornica krupnih događaja, koji su se u tim zbivanjima odigrali u vezi s moćnijim susjednim državama pa, stoga, daleko i od kruga interesa savremenih kronografa.. "⁶⁶⁷

⁶⁶⁷ Anto Babić, "Iz Istorije srednjovekovne Bosne", Sarajevo, 1972, 54

Бабић се овде очигледно повео за Дукљанином чим Босни као суседе спомиње Рашку, Хрватску и Дукљу. Као што знамо, Порфиригенит, приказујући кратку историју Србије, спомиње у њој шест насељених градова и у том поглављу наводи и два насељена града у Босни. Он ту нигде не говори о суседима Босне, нити се из његовог спомена Расе може закључити да је реч о држави тога имена која би се граничила с Босном. Изједначујући Рашку са Србијом, А. Бабић не само да је Србију најранијег периода свео на релативно мали географски простор, какав је по свој прилици имала област Рашка, већ није објаснио ни шта онда значи Дукљанинова Сурбија састављена, наводно, од Босне и Рашке, ако је реч о првобитној Босни и првобитној Србији чије су западне границе допирале до Цетине и Ливна? Зато се морамо питати како се првобитна Босна, све до XII века, граничила са Дукљом кад састављачи DAI лепо кажу да се Дукља, као и друге приморске области, према планинским странама граничила са Србијом? Ако је у једном периоду, у XI веку, Дукљанска држава територијално и допирала до близу Босне, то је могло бити само привремено, а не за читаво време од почетка до средине XII века.

А. Бабић у даљој анализи извора који спомињу Босну долази до закључка да Порфиригенитов податак да је Босна $\chi\omega\rho\iota\omicron\nu$ не мора да значи да је Босна његова времена била мала област, већ да $\chi\omega\rho\alpha$ израз употребљен при опису Србије, Хрватске и Дукље, и $\chi\omega\rho\iota\omicron\nu$ имају у суштини исто значење.⁶⁶⁸ Своје убеђење да је Босна још у IX и X веку заузимала простор већи него што се обично мисли, тумачећи израз $\chi\omega\rho\iota\omicron\nu$ као малу земљу, Бабић поткрепљује споменом Срба у франачким изворима, очигледно прихватајући мишљење да је Људевит 822. године побегао Србима који су живели на територији која ће касније бити позната као Босна, а када је са франачким вестима о Србима упоредио опис састављача DAI о суседима приморских области, закључио је да се територија према унутрашњости поклапа са оном на којој су и према франачким подацима живели Срби настањујући велики део Далмације.

⁶⁶⁸ исто, 55

Па ипак, мада га подаци у изворима наводе на закључак да је првобитна Босна морала бити пространија него што се сматра, А. Бабић је, сасвим оправдано, опрезан, па зато и каже: "Na osnovu navedenih izvora ne može se ništa reći o tome da li je tada, u IX stoljeću, postojala neka povezanost među ovim teritorijalnim jedinicama i kakvo je mjesto u njihovim međusobnim odnosima tada zauzimala Bosna. Sredinom X stoljeća ona je, jedina od oblasti ovog područja, kod Porfirogenita spomenuta kao posebna zemlja u tadašnjoj Srbiji. Da li je pisac pod njezinim imenom podrazumijevao i ostale oblasti koje se pružaju prema Vrbasu i Drini, ne može se sa sigurnošću reći. Svakako njegovo definisanje Bosne kao $\chi\omega\rho\iota\omicron\nu$ ne daje pravo da se isključi ova mogućnost koja postaje sve realnija što na njoj, kao već datoj činjenici, Dukljanin zasniva svoje shvatanje o Bosni."⁶⁶⁹

Мада А. Бабић и мало даље указује на "podudarnost Dukljanske hronike s Porfirogenitom i kasnijim pouzdanijim izvorima..."⁶⁷⁰, чини нам се ипак да при поређењу ова два извора морамо бити веома обазриви, особито ако појединим стањима настојимо да нађемо и одговарајуће хронолошке оквире. Између стања која описују Порфиригенит и Дукљанин постоји временски размак од читаво два века и то баш она у којима су збивања била изузетно бурна и која су морала изазвати видније промене и у политичко-географским односима. Зато је необично значајна Бабићева опаска да Дукљаниново казивање о сабору "in planitiae Dalmae" нема никакво "kronološko uporište koje bi poslužilo kao osnova za približno određivanje vremena u kojem se ime Bosne prenijelo na ovako prostrano područje", при чему мисли на простор од Дрине до Борове горе.⁶⁷¹

Занимљива су и даља Бабићева резонавања о појмовима Босне, Србије и Рашке: "Dukljaninova definicija Bosne i određivanje njenog mesta u Srbiji ne protivurječe Porfirogenitovom podatku, nego ga, šta više, potvrđuju. Na ovom mestu kronike navode se istorijske teritorijalne cjeline koje su u isto vrijeme i političke cjeline, naime Hrvatska, Raška i Bosna. Posljednje dvije su sastavni

dijelovi (provincije) Srbije, koja u kronici figurira više kao geografski, a manje kao politički pojam, te se i državni život ne osjeća toliko u njoj koliko u njezinim sastavnim dijelovima, Raškoj i Bosni."⁶⁷²

⁶⁶⁹ Исто, 56—62

⁶⁷⁰ Исто, 63

⁶⁷¹ Исто, 63—64

⁶⁷² Исто, 64

Ова Бабићева опаска о Босни, Србији и Рашкој, мада веома занимљива, не објашњава много ни о географским положајима ових земаља нити о њиховом државно-политичком статусу у оквиру једне целине. Одавно је познато да је Порфирогенитов спомен Србије до те мере неодређен да можемо само претпостављати њене географске границе и саставне делове, те је тешко рећи да Дукљанинов податак о Србији (Сурбији), Босни и Рашкој потврђује вести које је о тим земљама оставио Порфирогенит. Кад би тако било не бисмо данас још увек лутали питајући се шта је и где је била његова "садашња Србија" или "крштена Србија". Чак је можда и претпоставка о Босни као саставном делу Србије доста смела; спомен два насељена града у земљи Босни у поглављу о Србији остаје још увек пре необјашњив него јасан податак о припадности Босне Србији. Остаје необјашњиво зашто је Порфирогенит на онај начин и на оном месту споменуо Босну ако је већ био убеђен да је она тада била саставни део Србије. Можда је још тежи проблем са Рашком. Ако бисмо оцењивали по царевом спомену "до границе, до Расе" не бисмо смели закључити ништа одређено, ни да је реч о граду, ни о области, нити, пак, о некој посебној територијално-политичкој целини као саставном делу неке шире и јаче државне заједнице.

Ако Порфирогенитове вести о Србима и Србији прихватимо као податке једног поузданог извора, у ствари јединог те врсте, онда из његовог казивања не бисмо могли о Србији закључити да "figurira više kao geografski, a manje kao politički pojam", те ако је ово мишљење произашло из Дукљаниновог описа Босне и Рашке као саставних делова Србије (Сурбије), онда оно не може наћи никакав ослонац у Порфирогенитовим подацима, јер цар од почетка до краја спомиње само Србију и по њему државни живот до његова времена у ствари је живот Србије, о чијим саставним деловима не знамо ништа поуздано, барем не на основу царевих података. Њих наслућујемо тек из Дукљанинових списа, али ни из њих не бисмо смели закључивати да се "državni život ne osjeća toliko u njoj koliko u njezinim sastavnim dijelovima, Raškoj i Bosni". Кад би тако било, и кад би у Дукљаниновом летопису Србија фигурирала "više kao geografski, a manje kao politički pojam", морали бисмо се питати шта би и Босну и Рашку везивало за име Србије и шта се дешавало и коме су припадали они делови који очигледно нису били у саставу ни Босне ни Рашке, а нису припадали ни приморским областима?

Кад се уз ово сетимо на који начин Порфирогенит говори о догађајима у Србији од спомена првог кнеза, коме не знамо име, па преко Вишеслава до Часлава, стичемо утисак да он као државу у којој су се ти догађаји одигравали у току око триста година спомиње само Србију, а о Босни и Рашкој у опису појединих догађаја нема ни спомена. Ми немамо никаквог рззлога да на основу Дукљанинове поделе Србије (Сурбије) на Босну и Рашку, као и на основу његовог даљег казивања, сматрамо да се политички живот одвијао у Босни и Рашкој, а да је за то време Србија фигурирала више као географски појам, а мање као политички. Ако су Босна и Рашка биле провинције, то само по себи говори да су биле саставни делови једне веће целине која је морала имати свој назив и значај, и политички живот у провинцијама није се могао одвијати независно од неке централне власти — све док су Босна и Рашка биле провинције, што тек треба утврдити, јер је питање ако су уопште биле провинције кад је то било.

У вези са пространством Босне и Рашке до X века и њиховој припадности Србији нисмо сигурни да ли је А. Бабић у праву кад поводом Дукљаниновог казивања на једном месту каже: "Из

teksta koji se na to odnosi moglo bi se zaključiti da su te župe, tj. Uskoplje, Luka i Pleva na zapadu i Drinska župa na istoku, bile već oko sredine X stoljeća u sastavu Bosne."⁶⁷³

⁶⁷³ Исто, 64

Међутим, чини нам се да питање припадности ових жупа није тако једноставно. Да узмемо за пример Дринску жупанију. А. Бабић свој закључак, по свој прилици, изводи из Дукљаниновог причања о поразу Кишовом негде, како се мисли, на положају касније познатом као Кисково, као и на основу Часлављеве одлуке да највећем јунаку Тихомилу поклони Дринску жупанију и да га истовремено ожени кћерком рашког жупана. Као што знамо, код Порфирогенита о овоме нема ни речи, свакако због тога што се све то десило после цареве смрти. Али ако су Дукљанинов *Ciaslavus* и Порфирогенит Часлав исто лице, знамо да цар о Чаславу говори као архонту Србије, као што је и о догађајима пре Часлава говорио као о збивањима искључиво у Србији. По њему је Часлав, да се подсетимо, пошто су Бугари опустошили земљу, обновио Србију, па можемо с пуно разлога претпоставити да је и Дринска жупанија била тада у њеном саставу. На ту помисао наводи нас и Дукљаниново казивање о продору угарског великаша Киша. Дукљанин каже да је Киш дошао у Босну и опљачкао и опустошио "ту провинцију", па је тек после тога Часлав изишао непријатељу у сусрет у Дринској жупанији.

Овај опис може да се тумачи најмање двојачко: прво, да је Киш опустошио најпре Босну, па је затим кренуо на Србију као на сасвим другу земљу, а Часлав га је дочекао у Дринској жупанији као граничној жупанији своје земље, Србије, што би уједно објашњавало зашто Часлав није дочекао Киша још на улазу у Босну, јер да је Босна била тада у саставу Србије било би чудно да је дозволио непријатељу да је опустоши и опљачка, што није сасвим једноставно и не може се обавити за кратко време, поготово ако је непријатељу циљ да потуче и, рецимо, уништи главног непријателa, владара Србије — Часлава. Друга претпоставка чини нам се мање вероватна, је да је Босна тада била провинција, а Дринска жупанија једна њена жупа, а обе да су припадале Србији. Међутим, ако нам је Дукљанин показао истинит догађај, рекли бисмо да је вероватније да је Дринска жупанија припадала територији која је тада носила име Србија него Босни. На овакав закључак наводи нас и податак да је Часлав одлучио да жупан Рашке да Тихомилу своју кћер за жену. Овај нам поступак личи на увођење у ранг феудалца, при чему владар поклања новом племићу земљу којом је владао као владар Србије, а једном од подручних жупана своје земље наређује да Тихомилу да своју кћер за жену. Према томе, чини нам се да нема много основе за тврђење да је Дринска жупанија средином X века припадала Босни.

Можда би било најправилније рећи да ваља још трагати за решењем које би било прихватљивије од постојећих. Имамо утисак да ни позивање на Кинамову напомену да река Дрина дели Босну од остале Србије и да није потчињена српском жупану, него да је самостална, ништа не говори у прилог мишљењу да је Дринска жупанија око средине X века припадала Босни, пре свега због тога што ми ништа поуздано и не знамо о географском пространству Дринске жупаније. Осим тога, мада Кинам разграничење између Босне и Србије описује поводом византијско-српско-угарског рата 1150. године на реци Тари, он спомен реке Дрине користи, како нам се чини, као повод да би приказао стање какво је било у моменту писања дела, а не какво је било 1150. године. Па чак и кад би се његов опис односио на 1150. годину опет нам ништа не би говорило о просторности Дринске жупаније. Уосталом, и сам А. Бабић каже да је Кинамовом опаском "konstatovano jedno teritorijalno-političko stanje ali nije rečeno otkada ono traje."⁶⁷⁴

⁶⁷⁴ Исто, 65

Не само да не знамо отакуда траје, већ нисмо сигурни, како је једном већ речено, ни на који се део Дрине односи. Мало је вероватно да је реч о целом току, већ, по свој прилици, само о њеном горњем делу, значи баш тамо где замишљамо да је била Дринска жупанија и то с обе

стране реке. Уз све ово не треба заборавити да је од стања средином X до стања крајем XII века прошло више од двеста година и мада су Дукљанин и Кинам могли бити савременици нисмо сигурни да ли Дукљанин Дринску жупанију спомиње зато што је знао да се средином X века тако звала или је хтео да каже да је Часлав дао Тихомилу крај који се у његово време т.ј. Дукљаниново, тако звао. Питања, дакле има много, али ни на једно не можемо дати поуздан одговор. Не можемо се, зато, сложити са А. Бабићем кад у даљој анализи за описани сукоб између Часлава и Киша каже "koji se zbio u Bosni, u Drinskoj župi", јер се на основу Дукљаниновог казивања не може рећи да је безусловно тако.

Чини нам се да нема довољно доказа ни за следеће Бабићево запажање: "I, uzimajući u obzir samo opšte Dukljaninove konstatacije, mi iz njegova teksta o Bosni, koji se odnosi na period po prilici od sredine X do kraja XI stoljeća, možemo utvrditi da je Bosna u tom periodu predstavljala jedan teritorijalno-politički organizam čije su granice u pravcu istok-zapad obuhvatale područje od gornje Drine do gornjeg Vrbasa, da je za čitavo to vrijeme imala relativno organizovanu vlast i nosioca vlasti koji se naziva banom sa izvjesnim vladarskim obilježjima; da se Bosna, u tadanjim međudržavnim odnosima u zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva, nalazila u istom redu sa Raškom i Hrvatskom - počevši od vremena rasula Časlavljeve Srbije, kad se od nje odvojila; da se, i pored povremene zavisnosti od susjednih slovenskih država ili od Vizantije, održala kao posebni organizam. To je slika Bosne koja se izgradila u svijesti savremenika do Dukljaninova vremena."⁶⁷⁵

⁶⁷⁵ Исто, 75—76

Да бисмо ово без двоумњења прихватили морали бисмо пре свега знати какав је био у том периоду однос Босне према Србији и какве су промене настале у односима две земље од оног стања какво нам је средином X века приказао Порфиригенит, па преко успона Србије, како се барем мисли, у доба Часлава све до Дукљаниновог спомена Сурбије састављене од Босне и Рашке, што, ако се тога податка држимо, још увек више показује да је Босна била саставни део Србије, а да о правима њихових банава у односу на заједничког владара не знамо ништа поуздано. Зато необудљиво звучи да се Босна налазила "у истом реду са Рашком и Хрватском" јер нам се чини да се овде Рашка идентификује са Србијом, мада Бабић уз ову напомену додаје "od vremena rasula Časlavljeve Srbije, kad se od nje odvojila". Ми се ипак морамо питати из чега се састојала Часлављева Србија пре расула, да ли само из Босне и Рашке или из још неких области, и ако би било тако, како би се то слагало са мишљењем Кинамовим да река Дрина раздваја Босну од остале Србије. Јер ако се мисли на цели ток реке, како неки верују, како то помирити са чињеницом да се Рашка није никад пружала дуж целог тока Дрине — ако је уопште и допирала до неког њеног дела. Без детаљнијег објашњења нисмо у стању да схватимо ни које су то "суседне словенске државе" од којих је у овом периоду Босна повремено зависила, јер питање околних суседних области у периоду од средине X до краја XI века и јесте једно од веома осетљивих и мало познатих. Није ли због свега овога и сувише смело закључивати да је то "слика Босне која се изградила у свијести савременика до Дукљанинова времена", што би требало да значи да нам је Дукљанин у ствари описао слику коју су осим њега створили и други. Чини нам се, међутим, да је та слика, без обзира на то чија је, и сувише бледа да бисмо из ње могли о Босни да закључимо нешто одређеније. Она нам не помаже много да нешто више сазнамо о Србији тога времена. То, на жалост, не можемо да постигнемо ни из даљих анализа, пре свега због спомена час Србије час Рашке без икаквог објашњења шта значи један појам а шта други. Тако се, на пример, каже како су Бугари узнемиравали Србију читав један век, како су се српски претенденти склањали у Хрватску, одакле су предузимали повратак у Србију⁶⁷⁶, а онда се на другом месту говори како су босански владари склапали женидбене везе са рашком и дукљанском владарском породицом⁶⁷⁷, па не знамо да ли је рашка владарска породица исто што и српска и где се та Србија налазила.

⁶⁷⁶ Исто, 77

⁶⁷⁷ Исто, 79

Такође остајемо у неизвесности пратећи разматрања и закључке и у поглављу "Структура средњовековне босанске државе". Ту се на једном месту поводом Хумске земље каже: Poslije rasula Dukljanske kraljevine, Humska zemlja je ušla sredinom XII stoljeća u sastav Raške (Srbija), gdje je zadržala već izrađeni status posebne političke jedinice. Ovdje oko sto godina vladaju članovi sporedne linije Nemanjine dinastije, Nemanjin brat Miroslav i njegovi direktni potomci."⁶⁷⁸ С обзиром на све што знамо из онога што нам је саопштио Порфиригенит о Захумљу и Србији не можемо се никако сложити са пишевом констатацијом да је Хумска земља средином XII века ушла у састав Рашке. У то време Рашка је, по свему судећи, била и сама једна од области Србије, па нам се чини да би било много правилније рећи да се Хумска земља средином XII века налазила у саставу Србије (не Рашке), с тим што не знамо поуздано када се и на који начин то десило. Веома је вероватно да је Хумска земља била у саставу Србије и много пре средине XII века.

⁶⁷⁸ Исто, 172

НЕШТО О НАЈСТАРИЈОЈ ПРОШЛОСТИ СРБИЈЕ У НАЈНОВИЈОЈ ИСТОРИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Настанак и најранија прошлост Србије, којој је читава ова књига посвећена, ни са најновијом Историјом у Југославији није постала много јаснија. Додуше, с обзиром на намену књиге, у њој историји Срба није ни дато много простора, па се можда из тих разлога и појављују неке нејасноће. Оне се јављају већ приликом објашњења подручја које су населили Срби по доласку на Балканско полуострво. Писац преузима Порфиригенов податак о насељавању Срба најпре у области Солуна "у пределу који је по њима добио име Сервија (Србица)"⁶⁷⁹, па кад су незадовољни том облашћу кренули "у стари крај", прешли Дунав, предомислили се и затражили другу територију, "овог пута су посели средишње области негде између река Лима на истоку и Пливе на западу, где се касније простирала "Крштена Србија."⁶⁸⁰

⁶⁷⁹ Историја Југославије, Београд 1972, 22

⁶⁸⁰ Исто, 22

Пада одмах у очи да се овде сусрећемо са једним новим описом подручја које су Срби посели убрзо по досељавању. Дакле, док неки ранији писци "крштену Србију" стављају у Рашку, аутор овог дела ту исту "крштену Србију" ставља између Лима и Пливе, сасвим ван Рашке! Да оставимо по страни крајње неуверљиво уверавање да су Срби из једне малене солунске области Србице могли одједном покрити тако велико подручје између Лима и Пливе, и не само ту се одржати, већ, током векова, и проширити своје име на великом простору. Међутим, писац прихвата ту крајње неуверљиву причу о пресељавању из солунске области, а запоставља један много логичнији и уверљивији податак истог писца да су Срби у то време населили и приморске области између тадашње Хрватске и Дукље, већ их смешта само између Лима и Пливе. И откуд баш ова два оријентира? Нема никаквог објашњења зашто је као источна граница изабран баш Лим (и од ког дела?), јер то значи да писац сасвим искључује из комбинације Рашку, а запоставља и Дукљанинов податак о Сурбији састављеној из Босне и Рашке, које дели, наводно, река Дрина.

Необјашњива остаје и река Плива. Додуше, писац и уз Лим и уз Пливу додаје "негде", али и поред тога се за Пливу не може наћи никакво ни објашњење ни оправдање. Плива као лева притока Врбаса толико је безначајна да не може уопште доћи у обзир као гранични оријентир.

Она једва да може доћи у обзир и кад се стања и односи одмеравају са запада према истоку, јер је испред ње развође које дели воде Уни преко Сане, а кад се, пак, гледа и одмерава са истока према западу, онда као оријентир у том крају може да дође у обзир само Врбас, а никако Плива.

Балканско полуострво средином X века (Из књиге: "Историја Југославије", Београд 1972)

Објашњење:

3. Неретљанска област, 4. Захумље, 5. Травунија, 6. Дукља, 7. Драчка тема

Наравно, необјашњиво остаје и на основу чега је писац извео закључак да се на том простору између Лима и Пливе касније простирала "крштена Србија". Питање "крштене Србије" необично је важно за боље познавање појаве првобитне Србије, али, као што је већ истакнуто, решење њеног географског положаја зависно је умногоме од изналажења географских положаја њених шест насељених градова. Писац, по свој прилици, није смео да "крштену Србију" ставља на простор између Лима и Пливе и због "области Босне" у којој Порфиригенит посебно спомиње два насељена града. Као што знамо, цар засебно наводи шест насељених градова у "крштеној

Србији", а посебно истиче да су два насељена града била и у "области Босне", па нам ово разграничење између Лима и Пливе изгледа утолико теже и неразумљивије.

Пада у очи да је писац доста одлучно подвукао да се између Лима и Пливе касније простирала "крштена Србија" (кад касније?), а онда мало даље као да запада у противречност кад каже: "После досељења Словена на Балканско полуострво не оцртавају се, нити се чак могу назрети, каснији јужнословенски народи ни простране територије њихових средњовековних држава. Стварност су тада били мали оквири политичких организација у којима се уобличавају племенске заједнице. Иако се јављају имена која ће касније понети читави народи (Хрвати, Срби), њихови носиоци у почетку једва да играју већу улогу од становника других "Склавинија."⁶⁸¹

⁶⁸¹ Исто, 23

После овог ваља се питати како треба разумети пишчеву тврдњу да се зна да су се Срби населили негде између Лима и Пливе, где се касније простирала "крштена Србија", а онда се после досељења Словена не могу чак ни назрети каснији јужнословенски народи ни просторне територије њихових средњовековних држава? Како се онда могла не само назрети већ и онако обележити територија "крштене Србије"? Тешко је уопште прихватити овакве мисли, јер бисмо се морали питати чију онда историју излажемо у раном средњем веку кад у том периоду не можемо назрети чак ни касније јужнословенске народе? Врло је неодређена и неприхватљива и примедба да Хрвати и Срби једва да у почетку играју већу улогу од становника других "Склавинија"! Пре свега које су то друге "Склавиније", а онда, колико се зна, постоји ипак велика разлика у познавању "Склавинија" које су населили првобитни Хрвати и Срби и оних, махом безимених, о чијим становницима и о чијој историји не знамо у току више векова готово ништа; нити смо сигурни у њихово географско пространство, а ни у етнички састав њиховог становништва.

Читајући даље пишчево излагање, стичемо утисак да је доста неодређено приказан и настанак средњовековне Србије. И даље се спомињу и Србија и "крштена Србија", али према описивању збивања нисмо сигурни да ли се оне територијално подударaju или су два географски различита подручја. Није нам сасвим јасно ни стање створено падом Србије под бугарску власт (924. године), нити знамо какав је био однос те Србије према приморским земљама. То не сазнајемо и поред приказа који нам писац даје у овом пасусу: "Изван домаћаја Бугарске остале су приморске кнежевине које су у међувремену дошле у ближе везе са Србијом или су чак дуже или краће време признавале њену власт. Травуњани и Конављани су већ раније здружени и повезани са српском династијом, тако да се средином X века веровало да су потомци Срба који су се доселили за време цара Ираклија. Захумска кнежевина, чији су становници у X веку такође убрајани у Србе, водила је своју самосталну политику диктирану изгледа посебним интересима династије. Неретљани су били најдаље од бугарских народа, али су због својих напада на бродове били изложени притиску Византије и Венеције ..."⁶⁸²

⁶⁸² Исто, 35

Овде посебно пада у очи начин на који писац тумачи спомен Срба у вези са Травунијом и Захумљем. Он сматра да се у X веку само веровало да су Травуњани и Конављани Срби и да су у X веку и Захумљани само "убрајани у Србе". Ако писац сматра да на основу Порфирогенитових података, јединих те врсте, може да каже да се у X веку само веровало да су Травуњани, Конављани и Захумљани Срби, на основу чега је онда утврдио да је "крштена Србија" била негде између Лима и Пливе? "Крштену Србију" спомиње исти писац, и само он, који је оставио и податке о пореклу Травуњана, Конављана, Захумљана и Пагана. Ако писац нема поверења у цареве податке о пореклу становника наведених области, а он је баш у том делу свога списка веома јасан, како је могао бити одређен онакав географски положај "крштене Србије" кад цар тај

положај означава само навођењем шест насељених градова од којих ниједном не знамо географски положај? Што је исто тако важно — цар ни Лим ни Пливу не спомиње у онаквом смислу у каквом их овај писац спомиње. Одређивањем положаја "крштене Србије" између Лима и Пливе он одбацује и крај око Тузле за који неки везују Салинес, један од тих шест градова.

Задржавајући се мало подробније на овим ауторовим објашњењима, морамо се питати да ли је могуће да је Порфирогенит само због наведених династичких веза Србије (које?) са Травуњанима и Конављанима од раније, већ у X веку, заборавно њихово порекло и из заблуде га приписао Србима? Зашто је онда Порфирогенит и за Захумљане рекао да су пореклом Срби кад за њих нема никаквих података да су, као Травуњани и Конављани били династичким, у ствари женидбеним, везама здружени са Србима? Видели смо да цар све њих, укључујући и Пагане, подједнако, још од почетка, убраја у Србе, као и становнике "садашње Србије" ("крштене Србије"). Ако је Порфирогенит чак у X веку само веровао да су становници наведених приморских области Срби, како је онда Тома Архиђакон још касније, у XIII веку, могао да каже да су 925. године на сабору у Сплиту поред Хрвата били присутни и Срби? И који би то Срби били ако не они који су живели недалеко од Сплита, сигурно не они између Лима и Пливе. Тома Архиђакон, по свој прилици, није знао за Порфирогенитово дело, али је из других извора могао сазнати оно исто што је у своје време добро знао и Порфирогенит.

У недоумици смо, даље, и шта може да значи напомена да су приморске кнежевине (које?) дуже или краће време признавале власт Србије (које?), и да је "Под власт Србије за време Часлава дошла и Травунија са Конављем"? Нема никаквих објашњења како је дошло до тога да је Србија, а то би морала бити пишчева "крштена Србија" између Лима и Пливе, подвластила за време Часлава Травунију са Конављем. Нејасно нам остаје и пишчево објашњење успона Дукљанске кнежевине: "Дукљанска кнежевина се ослобађа византијске власти и под кнезом Стефаном Војиславом (око 1035—1050) успешно одолева нападима царских намесника из суседства. Прикључивши себи кнежевину Травунију и Захумље кнез Стефан Војислав ствара пространу државну организацију која у водећој улози замењује некадашњу 'Крштену Србију', срушену у другој половини X века." Мало даље се каже "... Дукља је за време Војислављевог наследника Михаила (1050—1080) за кратко време загосподарила облашћу града Раса дубоко у залеђу."⁶⁸³

⁶⁸³ Исто, 40. Чини нам се да прихватљиво решење за проблем Рашке-Србије или Србије-Дукље, нисмо добили ни у најновијој "Историји Црне Горе". Мада писац у "Историји Црне Горе, I", подвлачи да је Константин Порфирогенит први одредио границе Дукље рекавши, између осталог, да се "у планинским странама граничи са Србијом", ипак, док је описивао њене приближне границе, писац нигде према тим планинским странама не помиње Србију, нити је Србија као гранична земља Дукљи убележена на карти Дукљанска држава (Историја Црне Горе, I, Титоград, 1967, 331—332). Питање Србије-Рашке као да је остало неодређено и у "Историји Црне Горе, II," у којој, како нам се чини, писац нагиње тумачењу да је Србија исто што и Рашка или Рашка исто што и Србија. Кад је тако на једном месту констатовао да се крајем XII века дукљанској династији губи траг и кад се поставило питање начина управљања Зетом у оквиру читаве државе, писац каже да је решење "нудила дотадашња пракса владајућих породица: и код рашких великих жупана и код дукљанских краљева било је уобичајено да се државна територија дијели међу чланове породице" И поводом Немањиног повлачења с престола напомиње се да "у рашкој династији није, додуше, било строгог реда наслеђа, али су општа схватања о праву и реду давала предност старијем". Ово нам све чудно звучи кад нам се чини да ми о рашкој династији пре Немање не знамо ништа, не знамо ни ко је био Немањин отац, па не можемо знати ни каква је била пракса рашких жупана. Овде је очигледно да је писац под рашким жупанима мислио у ствари на жупане Србије IX и X века, што не може бити исто.

Као што видимо, овде је очигледно реч о некој значајној прекретници у историји Србије, Дукље и Рашке, али нам је ипак веома нејасно како су догађаји текли, јер се ништа не објашњава. Тако смо најпре видели да је Часлав прикључио Травунију са Конављем, што би требало да значи

да су ове две области у то време биле самосталне, јер писац не каже да их је одузео од неке друге државе. Ако је Часлав, ваљда поред оног што је дотад имао, прикључио још и Травунију са Конављем, значило би то да је његова држава била и пространа и, вероватно моћна. Али ако је тако било како онда да разумемо писца кад каже да је Стефан Војислав (средином XI века) заузео Травунију и Захумље створивши пространу државну организацију, која је заменила некадашњу "крштenu Србију", срушену у другој половини X века? За Часлава сви тврде да је умро (убијен?) 60-тих година X века, али нико не каже да је његовом смрћу срушена одмах и "крштена Србија". Пре свега, у науци још није утврђено којим је подручјем владао Часлав, а поготово нико не тврди да је владао "крштеном Србијом", јер нико не зна шта је све захватала та "крштена Србија".

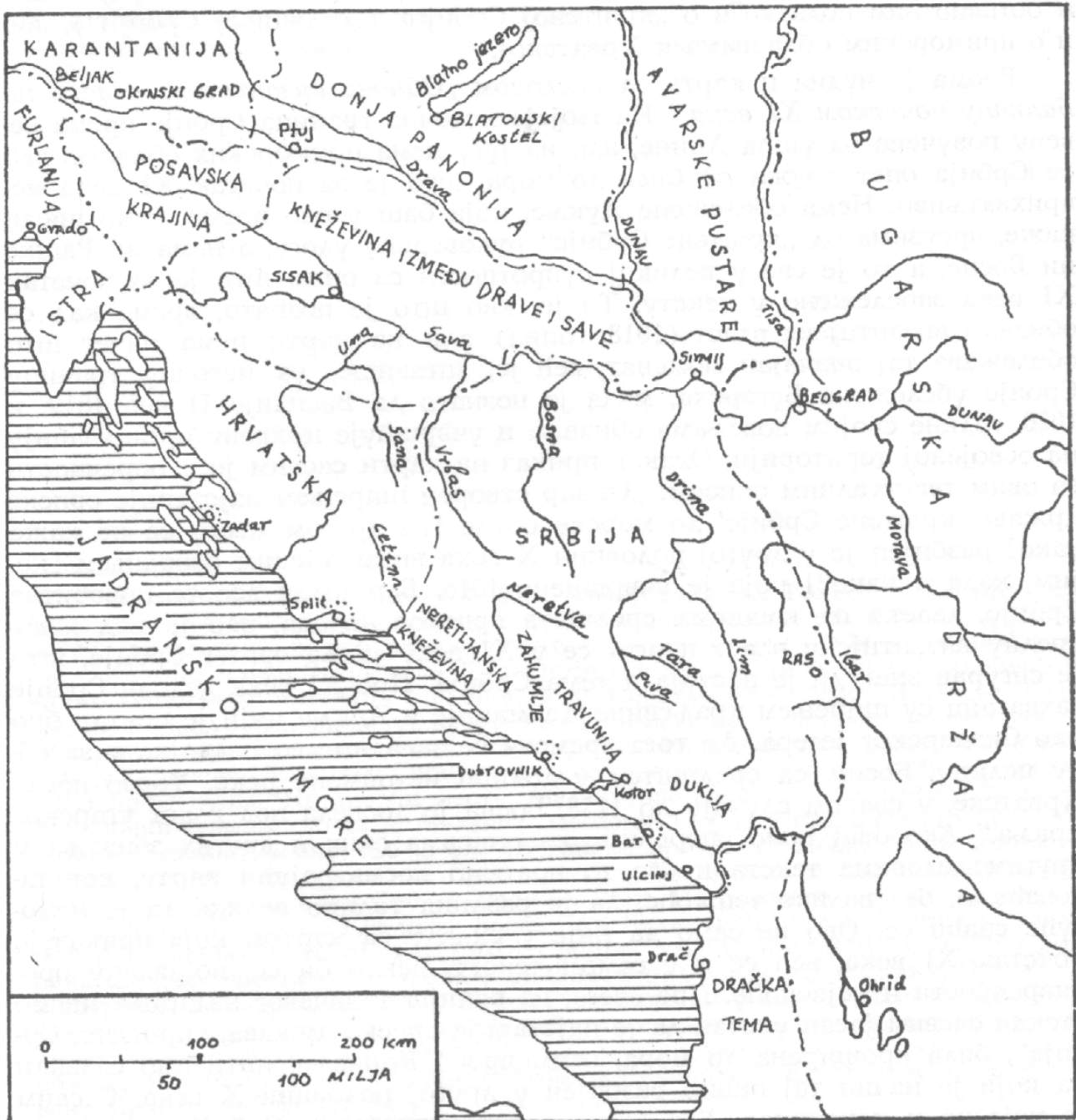
Али ако се та "крштена Србија", како каже писац, налазила негде између Лима и Пливе, а Часлав, поред ње, био заузео још и Травунију са Конављем, онда би он владао и подручјем ширим од те Србије. Најтеже је што писац не каже ко је у другој половини X века срушио ту "крштenu Србију", а то, ако је тако, није био мали догађај, јер би тај моћник поред своје државе, која је и сама морала бити врло велика, одједном добио и велику територију од Лима до Пливе и од Лима до Которског залива. Уз оно што је дотле морао имати (како би иначе срушио ту велику "крштenu Србију"), тај би владар управљао веома великим простором и за ту би се његову државу морало чути много пре појаве дукљанског владара Војислава средином XI века. Но, место тога ми читамо да је дукљански владар Стефан Војислав заузео само Травунију и Захумље и да је, изгледа, то било довољно да та његова држава замени некадашњу "крштenu Србију".

Али ако је та „крштена Србија" била срушена, како писац каже, одмах после смрти Часлављеве, значи у другој половини X века, зашто писац није споменуо да је Стефан Војислав поред Травуније и Захумља заузео и ту "крштenu Србију" или барем њене остатке — кад већ његова Дукљанска држава преузима водећу улогу. Овако остајемо у недоумици шта је са једном, наводно, великом државом било негде од средине X до средине XI века. Но, место тог објашњења писац нас обавештава да је Војислављев син Михаило (1050—1080. године) за кратко време загосподарио "облашћу града Раса дубоко у залеђу", при чему се свакако мисли на залеђе Дукље, што баш није на свом месту. Али нас овде ипак више интересује шта је било са "крштеном Србијом", чију је водећу улогу требало да замени Дукља, наводно, пространа државна организација. Интересује нас због тога што писац каже да је Стефан Војислав као дукљански владар заузео само Травунију и Захумље (не знамо од кога), а његов син Михаило за кратко време загосподарио облашћу града Раса.

Као што смо на почетку видели, писац "крштenu Србију" налази негде између Лима и Пливе и не помишљајући да у њу уклучи и Рас (или Рашку). Кад имамо у виду да исти писац каже да је Стефан Војислав као дукљански владар заузео само Травунију и Захумље, које писац и не убраја у "крштenu Србију", а да је његов син Михаило овладао облашћу града Раса (!) и то за кратко време, онда се морамо питати како је Дукља могла да преузме водећу улогу од "крштене Србије" кад од њене територије, како нам сам писац приказује, није узела ниједан једини делић? Остаје необјашњиво зашто то није учинила кад је "крштена Србија" ионако била срушена још у другој половини X века? И шта је уопште било са тим не малим простором "крштене Србије" од друге половине X до средине XI века? Ко је њу могао да заузме и сруши? Немамо никаквих података да је још тада то урадила Босна, а ни Хрватска. Мађари такође нису, а ни Бугари ни Византинци. Па ко је онда одмах после Часлављеве смрти освојио и уништио једну, наводно, тристагодишњу пространу државу, а да о томе нема никаквих података? Питамо се зато да ли је ту "крштenu Србију" тамо и требало стварати?

На жалост, ни из приложених карата не добијамо одговор на ова питања, нити уопште можемо стећи јаснију слику о том раном периоду српске државе. Чини нам се да карте нису најсрећније усклађене са текстом мада би морале бити својеврсна потврда текстуалног излагања. На пример, на карти "Јужни Словени између Франака и Бугара после устанка Људевита Посавског" границе Србије обележене су углавном овако: Источна граница пружа се приближно од Белог Дрима, пролази између Раса и средњег Ибра и избија на Саву код Шапца. Северна

граница води Савом од Шапца до близу ушћа Врбаса у Саву, а западна иде углавном дуж леве обале Врбаса и избија на море код ушћа Цетине. Јужну границу је сачињавала морска обала између Цетине и ушћа Дрима. На карти су забележени називи Неретљанске кнежевине, Захумља, Травуније и Дукље, али те области нису ничим разграничене ни међу собом ни у односу на Србију, те излази да је читаво омеђено подручје припадало Србији. Међутим, ако карта треба да представља својеврсну допуну текстуалног излагања, онда то у овом случају није ни издалека учињено. Напротив, између описа у тексту и приказа истог тог времена и стања на карти постоји веома велики несклад. Управо зачуђујући!

Јужни Словени између Франака и Бугара после устанка Људевита Посавског (Из књиге: Историја Југославије, Београд 1972)

Да покушамо да покажемо у чему је тај несклад. Као што се сећамо, писац је на једном месту овако објаснио развој неких збивања: "После досељења Словена на Балканско полуострво не оцртавају се, нити се чак могу назрети, каснији јужнословенски народи ни простране територије њихових средњевековних држава. Стварност су тада били мали оквири политичких организација у којима се уобличавају племенске заједнице." (подвукао Р. Н.) Већ смо рекли да се оваква тврдња никако не слаже с пишчевим уверавањем да се већ приликом досељења Срба зна да су посели простор између Лима и Пливе и да се ту касније простира "крштена Србија". Ако су се на том простору Срби населили још у првој половини VII века, онда бисмо могли претпоставити да је то "касније" могло бити у IX веку, тј. после Људевитовог устанка. Међутим, из наведене карте ми не добијамо уопште представу тих малих оквира политичких организација, него уместо њих већ у првој половини IX века видимо једну огромну Србију, а о толико пута спомињаној "крштеној Србији", која треба да је језгро те првобитне Србије, нема на карти ни трага. На страну што из те карте ништа не сазнајемо о положају и односима приморских области, нити знамо зашто је на северу граница Србије још у првој половини IX века повучена Савом од Шапца до ушћа Врбаса! Зашто нам је онда уопште и био потребан онај простор од Лима до Пливе? Није нам јасно ни зашто је баш онако повучена граница између Раса и Ибра? Вероватно је то учињено зато што је писац тако разумео онај Порфиригенитов податак "до границе, до Раса". Једном речи, ако покушамо да о опису догађаја у Србији стекнемо јаснију слику посматрајући наведену карту, не само да нећемо успети већ ћемо бити у крајњој недоумици.

Нешто слично је и са картом која приказује стање на Балканском полуострву средином X века. На њој је источна граница Србије померена нешто према западу, тако да је сад Рас ван Србије. На јужној страни су приморске области приказане такође као издвојене из Србије и са својим међусобним границама! Таква Србија требало би да је припадала Чаславу, али у изворима нема никаквих доказа о таквом њеном обиму. На њој није приказана она ситуација када је, како аутор тврди, Часлав прикључио Србији Травунију са Конављем. Ни на овој карти нема "крштене Србије" мада она приказује време у којем је живео Порфиригенит и оставио нам податке и о "крштеној Србији" ("садашњој Србији"), као и о приморским областима и Хрватској.

Веома је чудна и карта са насловом "Обнова византијске власти на Балкану почетком XI века." На њој је источна граница Србије према северу повучена од ушћа Дрине, али на југу нема приморских области, већ се Србија опет пружа од Саве до мора, што је за почетак XI века неприхватљиво. Нема обележене Дукље, која баш у ово време, како писац каже, преузима од "крштене Србије" руководећу улогу, а нема ни Рашке ни Босне, а то је све у великој супротности са оним што је за почетак XI века забележено у тексту. То је, као што је познато, време кад се обнавља византијска власт (1018. година) али на карти нема ничег што обележава тај значајан моменат, већ је, штавише, уз источну границу Србије убележена Бугарска, мада је познато да Василије II већ 1019. и 1020. године својим повељама обнавља и учвршћује црквену организацију на освојеној територији. Овакав приказ на карти сасвим је у опречности са овим текстуалним описом: "Оквир створен ширењем најстарије српске државе 'крштене Србије' до морске обале [на другом месту се не каже тако] разбијен је у другој половини X века византијским освајањем [којим, када и како?] које је учвршћено 1018. Бар један део те првобитне Србије, далеко од каснијих средишта српског народа, пао је под непосредну византијску власт пошто се у XI веку јавља сратег Србије, што је сигуран знак да је постојала тема Србија. Пре XI века делови Србије захватани су ширењем краљевине Далмације и Дукље чији је центар био око Скадарског језера. До тога времена се западни део издвојио у засебну целину, Босну, са средиштем у долини истоимене реке. Убрзо после Хрватске, у сваком случају до 1138, Босна је доспела под власт угарског краља."

Ако овај опис упоредимо са описима ових и других збивања у другим деловима текста и све то пратимо посматрајући карту, констатоваћемо, без велике тешкоће, да је разлика толико велика да је немогуће снаћи се. Ово не само да није у складу са картом која приказује почетак XI века, већ се и у самом тексту, рекло би се, појављују противречности и нејасноће. Пре свега, из

ранијег пишевог излагања нисмо стекли сасвим јасан утисак да је најстарија српска држава, "крштена Србија", била проширена до мора, осим преко Конавља, нити смо сазнали на који је начин тај оквир разбијен у другој половини X века. Сасвим је нејасна и реченица: "Бар један део те првобитне Србије, далеко од каснијих средишта српског народа, пао је под непосредну византијску власт." Нити поуздано знамо шта је првобитна Србија, нити нам је јасно шта се хтело рећи са "далеко од каснијих средишта српског народа." Шта могу та "каснија средишта" да објасне у вези са првобитном Србијом? О настанку Босне остали смо такође у недоумици, мада је проблем првобитне Босне и заиста изузетно тежак. Овде смо особито у недоумици због пишевог приказивања граница Србије на северу до Саве, а на западу до Врбаса.

Иначе, писац с правом подвлачи да у првој фази Немањине владавине "Није познато ни какав је у ово доба био однос Рашке према краљевинама Далмације и Дукље и кнежевинама Травуније и Захумља, које су повремено живеље самостално." Несумњиво је интересантна и напомена: "После Захумља и Травуније, који су придружени Рашкој можда још раније, заузета је и Дукља (пре 1186)."⁶⁸⁴ Ова пишева опаска је занимљива зато што је однос приморских области према унутрашњим деловима био још од самог почетка значајан; невоља је, међутим, у томе што треба утврдити да ли су ти приморски делови још раније придружени Рашкој или је било сасвим обрнуто: да је Рашка у своје време прикључена приморским деловима, а то није свеједно.

⁶⁸⁴ Историја Југославије 1972, 51. Неизвесност око Рашке и Србије сусрећемо и код Татомира Вукановића. У својој иначе веома корисној књизи, Порфиригенитов делимични неодређени податак о насељавању Срба у средњој Србији, Паганији, земљи Захумљана, Травунији и у земљи Конављана, Вукановић без много двоумљења претвара у Рашку, Зету, Неретљанску област, Захумље, Травунију и Конавље. Он, значи, укључује Рашку и Зету мада цар баш те две земље не спомиње приликом описа земаља које су Срби населили. Вукановић ове области убраја у цареву "садашњу Србију", што се никако не би смело рећи без подробнијег проучавања. На другом месту, Људевитово бекство међу Србе 822. године, Вукановић тумачи као да је Људевит "пребегао у област старе простране Далмације, у данашњу Босну, где је био гостински примљен". После овога морамо се питати у које су се време ови Срби нашли у Босни ако је, као што Вукановић каже, Ираклије населио Србе у Рашкој, Зети, Неретљанској области, Захумљу, Травунији и Конављу. Где је ту Босна?

Да Вукановић овде није много размишљао о Порфиригенитовој "садашњој Србији" као да потврђује и његово лоцирање царевих насељених градова у "покрштеној Србији": "Дестиник, Црнобуски, Међуречје, Дрежник, Лесник у Рашкој", што се ни у ком случају не може прихватити. На страну што Вукановић међу насељеним градовима не наводи и Салинес, вероватно зато што би се то упадљиво косило са Рашком коју писац без резерве изједначује са Србијом (Татомир Вукановић, "Етногенеза Јужних Словена", Врање, 1974, 99, 122, 140).

Неодређеност око значења имена Срби и њиховог географског положаја на Балканском полуострву, као и око настанка и развоја првих српских држава, огледа се и у једном синтетичком погледу какав је дат у Енциклопедији Југославије, 7 Zagreb MCMLXVII, 505 и даље. У иначе веома инструктивном и у многоме добрим мислима протканом чланку писац с правом каже да "Појава двојаког обележавања досељених Словена - једним ужим племенским именом, које потиче од тла на коме су насељени, и једним ширим старим племенским именом - није још озбиљно изучавано", што је најбољи знак да је аутор осетио да у досадашњој историјографији није могао да нађе задовољавајуће објашњење.

У вези са настанком ране српске државе кратка али веома корисна запажања дао је и Ђурђе Бошковић у чланку "Les premiers Etats slave du sud-ouest des Balkans et la naissance de l'architecture monumentale" (I. Międzynarodowy kongres archeologii słowianskiej. I. III. Nadbitka).

СРБИ И СРБИЈА У ЦРВЕНОЈ ХРВАТСКОЈ ДОМИНИКА МАНДИЋА

Проблем Црвене Хрватске историчари су готово увек проучавали напоредо с проблемом најраније Србије. Тако је поступио и Доминик Мандић. Мада је Мандић у закључку самоуверено истакао "Plod naših istraživanja, da je Crvena Hrvatska uistinu postojala i da zemlje od Cetine u Dalmaciji do Drima u Albaniji spadaju u povijesni prostor hrvatskoga naroda"⁶⁸⁵, из свега што је у својој студији рекао стичемо утисак да је питање Црвене Хрватске после његових разматрања постало још сложеније. Мандић је добро рекао да је питање важно, али је одмах додао да жали што га још Рачки и Шишић нису темељно проучили, већ су, каже, крајеве јужно од Цетине и Неретве "повијесно препустили Србима". Пошто је тако пребацио Рашком и Шишићу за немарност и небригу, Мандић је своје резултате овако оценио: "Nakon naših istraživanja nijedan ozbiljan povjesničar neće moći sumnjati, niti pobiti, da je postojala južna ili Crvena Hrvatska te da su Hrvati od svoga dolaska na jug naselili zemlje od Cetine do Drima, tu vjekovima živjeli i razvili svoju izrazito hrvatsku kulturu." Уз овакав закључак Мандић додаје још и закључак који се односи на Дукљу, којој је у својој студији и посветио највише простора. Тај закључак гласи: "Bez obzira na današnje stanje, srednjovječna Duklja je bila neprijeporno hrvatska zemlja i zato hrvatski povjesničari trebaju ubuduće obrađivati povijest Duklje, napose dukljanske kraljevine 11. i 12. stoljeća kao sastavni dio hrvatske povijesti."⁶⁸⁶

⁶⁸⁵ Mandić Dominik, "Crvena Hrvatska", Drugo upotpunjeno izdanje, [Čikago] 1972, 311 (даље: Мандић)

⁶⁸⁶ Исто, 10

Своју студију, у којој је на крају дошао до наведених закључака, Мандић је поделио у петнаест поглавља. Као што се могло и очекивати, основни извори на којима Мандић заснива своју тврдњу о постојању Црвене Хрватске од Цетине до Дрима, па чак и до Валоне и Војуше у јужној Албанији, јесу Летопис Попа Дукљанина, стара Хрватска хроника или Краљевство Хрвата и Порфирогенитов спис "De administrando imperio (DAI)". Уз наведене изворе Мандић се позива и на неке рукописе од IX до XI века, међу којима и на низ византијских и западних писаца, као и на руског летописца Нестора. Сви они, сматра Мандић, потврђују постојање Црвене Хрватске. Потврду о томе налази Мандић и у казивању једног броја западних хроничара, затим дубровачких писаца, па и у казивању арапског писца Ал-Идризија. На који је начин Мандић помоћу доста бројних извора и литературе закључио да је Црвена Хрватска постојала баш тамо где је он замишља покушаћемо да прикажемо укратко, свесни да би за једну подробнију анализу његове студије било потребно написати нову студију, чак и обимнију од његове.

Како се могло и очекивати, основну побуду за расправљање о Црвеној Хрватској Мандић је нашао у већ познатом податку Попа Дукљанина, који је у Летопису, у IX поглављу, на једном месту рекао: "Исто тако од истога мјеста Дувна до града Бамбалона, који се сада зове Драч, назва Црвена Хрватска, што се зове и Горња Далмација..." Као што знамо, у продужетку Дукљанин описује и географски положај Србије састављене, по њему, из Босне и Рашке. Овај спомен Црвене Хрватске био је Мандићу довољан да без икакве резерве каже: "Он [Поп Дукљанин] као домаћи син знао је како се зове његова рођена земља и којем народу она припада. Ако вели, да Дукља припада Црвеној Хрватској и према томе да у нjoj живе Црвени Хрвати, као што у Бијелој живе Бијели Хрвати, то ми треба вјеровати."⁶⁸⁷ Мада Дукљанин нигде не каже јасно да је Дукља припадала Црвеној Хрватској, Мандићу то не смета, па му не смета чак ни то што је Шишић Попа Дукљанина назвао "Словеном, Србином". Додуше, он му замера на томе, али одмах додаје да је од тога важније казивање Дукљаниново по којем у Захумљу, Травунији и Дукљи нема Срба "nego da su tu prebivali Hrvati, po kojima su se te zemlje zvale Južna ili Crvena Hrvatska... na Jadranskom moru od Rijeke (Vinodola) do Valone živjeli su od polovice 7. stoljeća Hrvati i uz njih ostaci staroga dalmatinskoga pučanstva."⁶⁸⁸

И кад се задржао на последњем поглављу Дукљаниновог Летописа, Мандић је у њему открио нешто што досад нико други није запазио. Наиме, наишавши на оно место на којем

Дукљанин казује како су се „неки злотвори“ побунили против кнеза Радослава, Мандић тим поводом овако изражава своја осећања: "Nazivajući pristaše srpske "zlotvo-rima" (maligni) Pop Dukljanin je jasno očitovao svoje negodovanje i osudio nastojanje onih, koji su radili da dovedu Srbe u Duklju, a sa izrazom, da Radoslav i njegova braća "junački brane" svoju djedovinu, izrazio je svoju ljubav za staru dukljansku dinastiju hrvatsku ... I tako je g. 1149 otpočela borba između Dese i kneza Radoslava, potomka starih hrvatskih dukljanskih velikaša iz Ribnice kod današnjega Titograda."⁶⁸⁹ Тако је Мандић Летопис Попа Дукљанина прогласио за извор који без поговора потврђује постојање Црвене Хрватске у Дукљи од VII до XII века.

⁶⁸⁷ Исто, 19

⁶⁸⁸ Исто, 20

⁶⁸⁹ Исто, 27

Прелазећи на други основни извор, на Хрватску хронику, коју он назива и "Kraljevstvo Hrvata", Мандић најпре утврђује "da je Hrvatska kronika u svom prvom dijelu starija od Ljetopisa Popa Dukljanina, te da je Ljetopis prevodio Hrvatsku kroniku, a ne ovo djelo Popa Dukljanina."⁶⁹⁰ За ову хронику Мандић каже: "Kraljevstvo Hrvata izričito ne spominje Crvene Hrvatske, jer je upravo ondje, gdje Ljetopis Popa Dukljanina govori o Crvenoj Hrvatskoj, tekst u "Kraljevstvu Hrvata" rokvařen.."⁶⁹¹ И поред овакве констатације, Мандић ову хронику узима као један од основних извора, и то само зато што "Kraljevstvo Hrvata s krajiškim dodatkom 22 puta spominje ime hrvatsko, jezik hrvatski i zemlju hrvatsku". Мандићу је то било довољно. Није му, дакле, било важно што се у овом рукопису ниједан једини пут не спомиње име Црвене Хрватске.

На дело Константина Порфириогенита Мандић се позива тек у шестом поглављу своје студије. Наслов тог поглавља је "Crvena Hrvatska u Konstantina Porfirogenita polovicom 10. stoljeća". Будући да је позната чињеница да Порфириогенит нигде не спомиње Црвену Хрватску, да би овај драгоцен извор ипак уврстио у ред оних који потврђују његову тезу о Црвеној Хрватској, Мандић је пронашао да се доказ о њеном постојању крије у следећем пасусу царевог дела: "A od Hrvata koji su došli u Dalmaciju, jedan se dio otcijepi i zauzme Ilirik i Panoniju. I ovi imadahu (svaki svoga) samostalnoga vladaoca, koji je vladaru Hrvatske slao darove radi prijateljstva"⁶⁹² Како је Мандић у једној анализи утврдио да се од сеобе народа па до времена цара Порфириогенита Илириком "naziva samo primorski dio bivših rimskih provincija Prevalis i Novoga Epira (prošireni Stari ili Grčki Ilirik), koji su krajevi bili početkom 9. stoljeća organizirani kao posebno vojničko zapovjedništvo sa sjelom u Draču", није му било тешко да овако закључи: "A drukčije nije moglo ni biti, da Hrvati zauzmu tadanji Ilirik južno od Budve, ako nijesu osvojili i naselili zemlje od Cetine do Budve."⁶⁹³

⁶⁹⁰ Исто, 41

⁶⁹¹ Исто, 55—56

⁶⁹² Исто, 152

⁶⁹³ Исто, 153

Пошто је на другом месту утврдио да су Хрвати тада населили и бивше римске провинције Савску Панонију и Другу Панонију, Мандић је тако за рану Хрватску обезбедио огроман простор од Раше у Истри до Војуше у јужној Албанији и од Јадранског Мора до Дунава. Кад је описао овакав обим ране Хрватске, Беле и Црвене, Мандић је кренуо да у царевом спису нађе што више места у којима се, по његовом очекивању, потврђује постојање пре свега Црвене Хрватске, јер у Белу Хрватску нико није ни сумњао. Далеко би нас одвело изношење свих примера из којих се јасно види како је Мандић прекрајао изворне податке подешавајући их својим комбинацијама, али неколико примера морамо навести. Као што знамо, анонимни састављач 30. поглавља на једном месту спомиње обавезе далматинских градова "према Словенима и плаћају им одређени

данак..." И док византијски хроничар нигде не спомиње ни Горњу ни Доњу Далмацију, нити пак Хрвате, већ само Словене, Мандић је то место овако протумачио: "I sada Porfirogenit potanko opisuje, koliko svaki grad Donje i Gornje Dalmacije od toga doba godišnje plaća Hrvatima.."⁶⁹⁴

⁶⁹⁴ Исто, 155

Тако је Мандић себе убедио, надамо се не и друге, да су у залеђу Горње и Доње Далмације још од почетка живели само Хрвати. Кад је овако прекројио наведени текст, Манићу изгледа није било тешко да у тој истој 30. глави прекроји и онај текст у којем хроничар, после описа Хрватске (од Цетине до Раше), једине коју он спомиње овако каже: "И споменута Хрватска [северно од Цетине] и остале Склавиније географски лежи овако: Дукља ... архонтија Травунија ... архонтија Захумљана ... Паганија ... Од реке Цетине почиње земља Хрватска ..." (подвукао Р. Н.) Пошто се из овог навода јасно види да поред "споменуто Хрватске" (од Цетине до Раше) постоје и "остале Склавиније", које нису исто што и "споменута Хрватска", Мандић се одлучио да изворни текст прекроји тако да га после може употребљавати као "доказ" за утврђивање географског положаја Црвене Хрватске. Ево како је Мандић изменио основни текст: "Rečena pak Hrvatska... ovako se prostire: Duklja ..., arhontija Travunja ..., arhontija Zahumlje ..., Paganska .."⁶⁹⁵

⁶⁹⁵ Исто, 155—156

Испуштајући изворни податак "и остале Склавиније", Мандић је једним потезом претворио све области између Цетине и Бојане у хрватске земље и тако поред Беле Хрватске, северно од Цетине, створио и Црвену Хрватску јужно од Цетине. С обзиром на то да је територија јужно од Цетине сматрана Горњом Далмацијом, а Дукљанин тврди да се Црвена Хрватска налазила у Горњој Далмацији, Мандић је, претворивши "и остале Склавиније" у Хрватску, без много муке "доказао" да је и Порфирогенит тврдио исто што је касније тврдио Поп Дукљанин. Да би, ваљда, себе оправдао Мандић је прогласио кривим самог цара тврдећи да је цар "iza objekta Hrvatska" унио уметак: "i ostali Sloveni", али је уметак и онај део који почиње са: "Od rijeke Cetine počinje Hrvatska ... Kod Cetine i Livna dotiče se zemlje Srbije". Кад се тако ослободио свега што му је сметало, Мандић је сматрао да може мирно да каже: "U navedenom stavku Porfirogenet nam ovo dvoje jasno svedoči: prvo da su Duklja, Travunja, Zahumlje i Paganska (pokrajina Neretva) u stara vremena činile dio Hrvatske, koja se tim pokrajinama protezala od Drača do rijeke Cetine, drugo da te zemlje nijesu činile dio Srbije, nego samo s njom graničile."⁶⁹⁶ Своје позивање на ДАИ Мандић закључује овако: U Porfirogenetovom djelu De administrando imperio nalaze se dakle nedvojbeno svjedočanstva, da su u zemljama Crvene Hrvatske živjeli Hrvati i da su te pokrajine od starine činile sastavni dio opće i zajedničke države Hrvatske."⁶⁹⁷ Просто је невероватно шта је све Мандић приписао цару!

⁶⁹⁶ Исто, 158

⁶⁹⁷ Исто, 159

Кад је тако на основу јединог податка о Црвеној Хрватској, коју Дукљанин, засад необјашњиво, изједначује са Горњом Далмацијом, Мандић закључио да је још од 626. године настала једна велика Хрватска, која се пружала од Раше у Истри до Војуше у јужној Албанији, он настоји да за ову своју тезу нађе потврду и код других византијских хроничара и писаца. Као првог он наводи Скилицу. Скиличин "Pregled povijesti" Мандић спомиње у вези са устанком Словена 1072/73. Скиличине спомене Хрвата и Срба, о чему је у овој књизи на одређеном месту било доста речи, Мандић је овако протумачио "Ako se mirno i nepristrano pročitaju gornji navodi Ivana Skilicesa, vidjet će se, da on jasno i nedvojbeno svjedoči, da su podanici Mihajlovi u njegovoj prostranoj državi Duklji, Travuniji i Zahumlju Hrvati, jer Mihajlo je "vladar onih, koji se zovu Hrvati", i

vojska koju je on poslao iz svoje države, sastavljena je od Hrvata, koju su vodili Petrilo i onaj "koji je iza Petрила zapovijedaо Hrvatima."⁶⁹⁸

Да је Мандић и у тумачењу Скиличиног описа неке појединости прекрајао онако како њему одговара не треба много доказивати. Ево једног таквог примера: Кад је у збивањима око споменутог устанка био заробљен неки Лонговардопул и доведен Михаилу, овај га ожени својом кћерком, после чега византијски писац продужава причање овако: "Њему [Лонговардопулу] би поверена велика војска, састављена од Лангобарда и Срба, и с њом послан у помоћ Бодину.."⁶⁹⁹

⁶⁹⁸ Исто, 169

⁶⁹⁹ Извори, III, 185

Да је Мандић у овом случају рекао да још има тешкоћа око тумачења назива Хрвата и Срба уз дукљанског владара Михаила и његовог сина Бодина, без речи бисмо се сложили да је тако, али кад Мандић вест о Лангобардима и Србима изоставља из коментара и тврди да је реч само о Хрватима и да је дукљански владар Михаило био само хрватски владар, питамо се зашто је онда тај хрватски владар послао своје угроженом сину Бодину војску састављену само од лангобардских плаћеника и Срба, кад би било много логичније да је свом рођеном сину, као Хрвату, послао у помоћ војску састављену првенствено од Хрвата? Мандић се чак није ни питао откуд у овој вести Срби ако их, како он тврди, у Дукљи није било? Он не расправља ни о једном податку који може да доведе у сумњу његову тезу о Хрватима у Дукљи. Он не покушава да до краја разреши ни вест Нићифора Вријенија, који је на једном месту рекао "Хрвати и Дукљани одметнувши се страшно су пустошили цијели Илирик". Исти писац (још у два маха спомиње Хрвате и Дукљане. Мандићу Хрвати и Дукљани ништа не сметају. Он чак каже како "Nikifor Brijenij potvrđuje navode Ivana Skilicesa i daje nam novi dokaz, da su u 11. stoljeću živjeli u Duklji Hrvati i kao etnički i kao politički narod."⁷⁰⁰ Нама се, пак, чини да Нићифор Вријеније није без разлога рекао Хрвати и Дукљани. Њему то сигурно није био један народ.

⁷⁰⁰ Мандић, 172

Убеђен да је само он у праву кад је реч о Хрватима и Црвеној Хрватској, особито у Дукљи и јужније, све до Војуше, Мандић као доказ наводи и један податак из казивања Ане Комнине. Тај податак се односи на пораз њеног оца цара Алексија код Драча 1081. године. У опису тога догађаја Ана прича како су цара саветовали да се не упусти у битку док се норманска војска Роберта Гвискарда не измори и оспе, будући да су на њу "ljuto udarili sa svih strana Arbanitoi, koje je Bodin poslao iz Dalmacije."⁷⁰¹ После овог цитата Мандић одмах примећује: "Dosada se općenito mislilo da Ana pod 'Arbanitoi' razumijeva potomske starih Ilira, koji su stanovali u gorskim predjelima kod današnjega sela Arbana nedaleko od albanskoga grada Kroje." Мандић се, међутим, не слаже са оваквим мишљењем, па зато и каже: "Istovjetovati 'Arbanitoi-e' Ane Komnenske s Albanezima oko grada Arbanona nije ispravno. Ona veli da su 'Arbanitoi' bili poslani od Bodina iz Dalmacije, a mi sigurno znamo da grad Arbanon i njegova okolica nigda nijesu pripadali Dalmaciji ni vlasti dukljanskoga kralja Bodina." То Мандић подвлачи и мало даље указујући да "Predjeli južno od Mata nijesu pripadali starohrvatskoj državi poslije ustanovljenja dračke arhontije početkom 9. stoljeća."⁷⁰²

⁷⁰¹ Исто, 174

⁷⁰² Исто, 175

Убрзо затим Мандић истиче да Бодинова држава 1089. године није прелазила преко доњег тока реке Дрима и поводом Арбанита закључује: "Prema tom Arbanitoi Ane Komnene su različiti od Albaneza: oni žive u Dalmaciji i podanici su dukljanskoga kralja Bodina." Све је то Мандићу било потребно да каже да би доказао да Арбанаси које је Бодин послао против Роберта

Гвискадра нису били нико други до Хрвати, Бодинови једини поданици. А ево како је Мандић извео такав закључак: "I naziv Ane Komnene ‚Arbanitoi‘ izgovara se ‚Arvanitoi‘ a u tom imamo prošireni grčki naziv, s premetnutim slogovima, hrvatskoga narodnoga imena: ‚Arvatini, Hrvaćani, Harvati, Hrvati.‘"⁷⁰³ Пошто је затим, навео још неколико назива "с преметнутим слоговима", Мандић свој коментар о казивању Ане Комнене завршава овим речима: "Ana Komnena, suvremenica Popa Dukljanina i kralja Bodina, svjedoči nam dakle, da su podanici kralja Bodina bili Hrvati. Bodinova se država protezala od Neretve do rijeke Drima u Albaniji. Kod Ane Komnene dakle nalazimo suvremeno svjedočanstvo, da su Hrvati u 11. stoljeću živjeli od Neretve do Drima. Time ona potvrđuje da je navod Popa Dukljanina o Crvenoj Hrvatskoj stvaran i istinit."⁷⁰⁴ Међутим, чини нам се да се Мандић и овом приликом преварио или је намерно хтео друге да обмане.

⁷⁰³ Исто, 177

⁷⁰⁴ Исто, 179

Наиме, као што ћемо видети, о Арбанитима - Арванитима се може размишљати и на други начин и по ономе шта се о њима зна из других извора не бисмо никако могли рећи да су Анини "Arbanitoi" исто што и Хрвати. На пример, у једном нашем летопису, Бранковићевом, у уводној белешци наилазимо на облике "Jarvana" и "Arvana" које звуче слично као Анини "Arbanitoi", "Arvanitoi". У тој белешци налази се једно кратко објашњење о постанку назива неких народа. Белешка почиње са Јоном који је, наводно, био из Еладе и по коме је Јонија добила име. Међу тим Јоновим потомцима летописац спомиње и Вара, који је имао жену Liegu (Liegga, Legga). Вар је са њом имао пет синова: Kala, Sera, Melphiti, Viona i Jarvana. Летописац даље каже како су од Kala настали Kalabri, од Sera Serbli, од Melphita Melphitani од Vione Venetici, а од Jarvana Arbanassi.⁷⁰⁵

⁷⁰⁵ Стојановић Љ., "Стари српски родослови и летописи", Београд - СР. Карловци, 1927, 277

Од свих других наших рукописа једино још Карловачки родослов има белешку ^ Ñãðà æå Ñðüáë~. Нас у овој белешци, несумњиво врло старој, судећи по садржају, тренутно интересују само облици "Jarvana", "Arvana" и "Arbanassi". Они су заиста слични Аниним "Arbanitoi". Мандић с правом каже да се тај облик могао изговорити и као "Arvanitoi". Но, док је он од Арбанита - Арванита "премештањем слогова" добио Хрвате, прастари хроничар назив "Arvana" тумачи као старији облик из којег се развио назив "Arbanassi". То што је читава белешка обавијена легендом у овом случају не смета. Важно је да се у њој налазе стари облици за Арбанасе - "Jarvana" и "Arvana". Међутим, неко ће се сигурно сетити да се (један стари облик за Арбанију - Албанију налази у још неким нашим старим рукописима. Кад св. Сава у житију свога оца набраја шта је све Немања освојио, после "од приморске земље Зету с градовима" додаје "а од Рабна Пилота оба". Да ово Савино "од Рабна Пилота оба" одговара податку "а од Арбанасъ Пилотъ (пылотъ)" у повељама Немањиној и Стефановој не треба посебно ни доказивати. Према томе, у случају Савиног "Рабна" реч је о "преметнутим слоговима": место "Арбна" настало је "Рабна", баш као и "Arvanitoi" место "Arbanitoi". Занимљиво је додати да се у Пајсијевом родослову јавља облик "Равно" "è (^) Ðàâîà Ìèèîðà îáà"⁷⁰⁶, што је Љ. Стојановић исправио у "Рабна". Кад имамо у виду чињеницу да су Немања и његови синови добро знали како су се звале освојене земље и коме су припадале, морало се питати зашто ниједан од њих, код спомена Зете и Рабна, није ничим наговестио да је реч о хрватским земљама? Да овде споменемо да се Мандић у потрази за доказима који потврђују постојање Хрватске на тлу Дукље позвао и на Никиту Хонијата, који је на једном месту рекао, како га Мандић наводи, да је "srpski veliki župan Stjepan Nemanja posegao da prisvoji sebi susjedne krajeve Hrvatske i oblast Kotor."⁷⁰⁷

⁷⁰⁶ Исто, 19

⁷⁰⁷ Мандић, 183

Мандић је то протумачио као да је реч о Хрватској у Дукљи, али ако је тако зашто Немања и његови синови нису казали да су место "Зете с градовима" и "од Рабна Пилота оба" заузели "суседне хрватске крајеве". Ни Немања ни његови синови нигде не спомињу освајање Хрватске, а била је прилика да се то истакне ако је Дукља све до XI века била матична земља Црвене Хрватске.

Да погледамо кога Мандић још наводи од византијских хроничара. Као четврти писац "који спомиње *Hrvate u Duklji*", био је, каже Мандић "Mihajlo Ataliates". Из Аталијатове "Povijesti", он је изабрао овај текст: "Proedros Basilakes, pošto je mimoišao Brijenija, koja je išao u Drinopolje, zauzevši Drač skupi vojsku iz svih zemalja, koje su ondje unaokolo ležale: i Franke dozva iz Italije... kada je video, da je skupio brojnu vojsku, sposobnu za ratovanje (imao je naime mnogo vojnika Rimljana [t.j. Bizantinaca], Bugara i Arbanita, a ne malo i vlastitih telohranitelja), krene odatle prema Solunu..."⁷⁰⁸

И мало даље, у вези са догађајима 1077—1078. године писац спомиње "Бизантинце, Бугаре и "Arbanitoi-е". Наравно, Мандићу је Аталијатов спомен Арбанита добродошао и он се пожурео да закључи да је земља у суседству Драча, у којој су живели Арбанити "mogla biti samo Duklja", а пошто није сумњао да су Арбанити исто што и Арванити ("tim se u грчком jeziku označavalo Arvaćane, Arvate, Hrvate"), Мандић је у закључку рекао: "Ataliates nam dakle svjedoči, da su polovicom 11. stoljeća Hrvati živjeli u susjedstvu dračke pokrajine, u Duklji. To je zapravo prvi spomen Hrvata u Duklji posle Porfirogeneta, zabilježen g. 1080..."⁷⁰⁹ да Мандићеве комбинације са Арбанитима немају никакве основе могли смо, надамо се, видети из података у Бранковићевом летопису и из докумената Немање и његових синова. Бугари и Арбанаси Михаила Аталијата били су свакако Словени из околине Драча, који су једно време могли бити под Бугарима, и Арбанаси, а никако Хрвати из Дукље.

⁷⁰⁸ Исто, 180

⁷⁰⁹ Исто, 181

Прелазећи на петог византијског писца, Јована Зонару, Мандић се одлучио да из његовог списка наведе најпре ову реченицу: "Treće godine (=1073) ovoga cara (=Mihajla VII Duke) narod Hrvata koje neki zovu i Srbima, podiže se, da sebi podloži zemlju Bugara."⁷¹⁰ Коментаришући Зонарине наводе, Мандић пише поступак тумачи овако: „Он је читао код Kedrenosa opis bitke u Duklji g. 1040 i 1042, gdje je Kedrenos opetovano spominjao Srbe. Čitao je u Kedrenosovu prijepisu i kratku bilješku Skilicesovu, da su g. 1073 napad na Bugarsku izvršili Srbi. Zonaras je znao da to nije ispravno, pa je jasno naglasio da su navalu na Bugarsku g. 1073 izvršili Hrvati, a ne Srbi, kako neki tvrde u svojim spisima, stavljajući ime srpsko, gdje mora stati ime hrvatsko, i pripisujući Srbima ono, što su učinili Hrvati."⁷¹¹

⁷¹⁰ Исто, 182

⁷¹¹ Исто, 182—183

Досад смо се у више махова уверили да Мандић избегава да наведе податке који могу да поремете његове комбинације. Тако је поступио и овом приликом. У вези са догађајима из године 1039/40—1042. Мандић је из Зонариног казивања изоставио овај део: "Неки скитски човек, по имену Војислав побегне из Византа и око себе окупи чету, и скриваше се по илирским брдима као дивља звер, плачкајући оближња и Ромејима потчињена племена Трибала и Срба и њима сродних. Чим то цару би јављено од напише архонту Драча да ступи у борбу са Стефаном. Јер Војислав је носио то име." Дакле, Зонара по времену доста близак овим догађајима, за Војислава не каже да је Хрват, већ "скитски човек", а место Хрвата он спомиње Трибале, Србе "и њима

сродне". Међутим, Мандић место да је навео овај Зонарин део и покушао да га разреши, једноставно тај део изоставља и без икакве резерве закључује: "I bizantski dakle povjesničar potvrđuje navode svoga vršnjaka i suvremenog pisca Popa Dukljanina o Crvenoj Hrvatskoj i Hrvatima, koji su nastavali sredovječnu dukljansku državu... U tim borbama su sudjelovali i bugarski pobunjenici i Srbi. Ali kako je vodstvo rata bilo u rukama Hrvata i Bodina i Petrila, a po nalogu 'Mihajla, vladara onih koji se zovu Hrvati' te Zonaras cijeli napadaj pripisuje Hrvatima."⁷¹² Мандић, дакле неће ни да чује да у овим описима има нечега што још није сасвим јасно.

⁷¹² Исто, 183

Трагајући и даље за изворима који би могли потврдити његову тезу о Црвеној Хрватској, Мандић наводи неколико службених извештаја из IX и X. века. Мандић тврди да је у даровници војводе Трпимира из 852. године забележено "da se hrvatska država prostire cijelom Crvenom Hrvatskom". А ево на основу којег је места у даровници Мандић извео тај закључак: "metropolis... rene per totum regnum Croatorum."⁷¹³

Мандић се задржао на речи "Paene". Пребацујући Рачком, Шишићу и Баради да нису добро превели поједине речи у даровници, Мандић благонаклоно саветује: "Ali nepristrani povjesničar ne smije natezati niti mrcvariti vjerodostojne izvore, da ih dovede u sklad sa svojim tezama, nego valja da svoje neispravne teze popravi i dovede u sklad s vjerodostojnim izvorima."⁷¹⁴

Поука је заиста беспрекорна. Како се сам Мандић према њој односио видели смо, а како ће се држати убудуће видећемо. Љут на Рачког, Шишића и Барладу што су Трпимирову даровницу тако превели да испада као да 852. године Хрватска није обухватала Неретву, Захумље, Травунију и Босну, Мандић тврди да "... que metropolis est usque ad ripam Danubii et pene per totum regnum Croatorum" треба у преводу да гласи: "... која је metropola до обала Дунава и готово по цијелом Кралјевству Хрвата ..."

После тога Мандић као "непристрани повјесничар ваљда не желећи да "мрцвари веродостојне изворе", да би објаснио колики је то простор "per totum regnum Croatorum" смело позива у помоћ самог Порфирогенита: "Kako nam je Konstantin Porfirogenet zabilježio Hrvati su kod svoga dolaska naselili cijelu rimsku Dalmaciju, južnu Panoniju i ostatak staroga Pirika od Budve do rijeke Vojuše u Albaniji."⁷¹⁵

⁷¹³ Исто, 128

⁷¹⁴ Исто, 131

⁷¹⁵ Исто, 135

Сви који иоле познају драгоцени Порфирогенитов спис морају се у чуду питати како је Мандић, који се толико трудио да не "мрцвари веродостојне изворе", могао из тог заиста веродостојног извора да овако нешто закључи, и то за половину IX века?! У ствари ми знамо да је Мандић "et rene per totum regnum Croatorum" из половине IX века довео у везу са каснијим царевим податком из половине X века (о одласку једног дела Хрвата у Илирик и Панонију). Ма колико да се Мандић трудио да остане "непристрасни повјесничар" овде је претерао.

Да би овакви закључци били што убедљивији, Мандић се позива и на папинска писма из године 874. и 879, из којих закључује да су у то време Захумље и Босна припадале Хрватској држави, при чему и не покушава да укаже на оно шта о тим земљама у то време говори Порфирогенит, већ прелази на одељак о сплитским црквеним саборима године 925. и 928. Анализом писма папе Ивана X и Лава VI, као и записника црквеног сабора у Сплиту године 925. и 928, Мандић је закључио "da su роčetком 10. stoljeća Hrvati nastavali Neretvu, Zahumlje, Travuniju i Duklju kao i to da su te pokrajine pripadale Hrvatskom kraljevstvu."⁷¹⁶ На овакав закључак Мандића је навело пре свега писмо папе Ивана X упућено 925. године "dragom sinu Tomislavu, kralju Hrvata

i Mihajlu uzvišenom vojvodi Zahumljana", a zatim i ove речи записника поменутог сабора: "Kada je konzulsku vlast vršio u zemlji Hrvata i u krajevima Dalmacijâ kralj Tomislav, a u svojim krajevima predsjedao Mihajlo." Просто је невероватно шта Мандић закључује на основу ових података, али да погледамо: "Ovdje se Tomislav nazivlje kraljem" земље Хрвата и у крајевима Далмацијâ." Множински израз "Dalmatiae,-arum" био је у средњем вијеку све до 13. stoljeća технички израз за Горњу и Донју Далмацију. Тим се означавао цијелу Далмацију од ријеке Раše у Istri до Будве у Бокви Которској. Ако дакле службени записник црквеног сабора у Splitу г. 925 тврди, да је Tomislav кралј у крајевима Далмације, Горње и Донје, ту имамо недвојбено свједочанство, да се Хрватска држава за Tomislava г. 925 простирала цијелом Бијелом Хрватском и Црвеном Хрватском, т.ј. Neretвом, Zahumljem, Travunjom и Duklјом."⁷¹⁷

После овога Мандићу није било тешко да захумског кнеза Михаила прогласи "velikašem кралја Хрвата", при чему се позива и на Порфирогенитов податак о пореклу Михаилове породице од Лицика са Висле. Сматрајући да су Срби пре доласка на Балкан живели између Сале и Лабе и били удаљени од Лицика преко 400 км, Мандић је закључио да "su Mihajlov praotac i narod, kojega je on doveo i naselio u Zahumlju, mogli biti samo Hrvati, a nikako Srbi."⁷¹⁸

⁷¹⁶ Исто, 139

⁷¹⁷ Исто, 139—140

⁷¹⁸ Исто, 143

Мандић овде није ни покушао да боље размотри царев податак о пореклу Захумљана од оних истих Срба које је цар Ираклије населио у Захумљу, а није ни запазио, или није хтео да запази, да цар јасно каже да од Лицика води порекло само Михаилов род, а не и сви Захумљани. Мандић у овом случају не спомиње ни царево казивање о односима између српског архонта Петра (Гојниковића) и Михаила, архонта Захумљана. То вероватно није ни хтео да спомене, јер би се морао упустити у расправљање и објашњење откуд владар "мале и нејаке Рашке", која му је исто што и Србија, да влада, макар и привремено, далеком Паганијом? Мандић није хтео да спомене ни Тому Архиђакона Сплитског, који јасно каже да су на сабору у Сплиту године 925. били и представници Срба, а ти Срби нису могли доћи из далеке Рашке, већ однекуд из близине. Али Мандић и без осврта на ове аргументе зна да треба искључити "prisutnost srpskih velikaša као активних учесника", јер се, каже, у закључцима сабора говори само о "kralju i velikašima Hrvata". Тако је Мандић и овде по кратком поступку бранио своју тезу о хрватској територији од Раше у Istri до јужне Албаније.

Овакав метод Мандић примењује и кад се позива на неке западне хроничаре, као што су млетачки дужд и хроничар Андрија Дандоло (1300—1354) и ренесансни писац Флавије Бјондо (1392—1463), аутор значајног дела "Historiarum ab inclinatione Romani imperii decades". Мада из Дандоловог рукописа узима одељак који је само "blizak Ljetopisu Popa Dukljanina, ali nije izravno prepisan iz nama poznate recenzije Dukljaninova Ljetopisa", Мандић се ипак одушевљава тим непровереним преписом и каже: "Najvažnija novost, koju nam Dandolo donosi u svom tekstu, jest ta, da se Zagorje ne zove 'Surbia', nego 'Chroatia', Hrvatska."⁷¹⁹ Определујући се пре за несигурни препис него за текст ближи изворном рукопису, Мандић без много размишљања налази овако оправдање за Дандолову замену назива Surbia називом Chroatia: "Da ne bi nastala zabuna iz naziva Surbia, što ga je upotrebio Pop Dukljanin Dandolo taj naziv ispušta i veli, da se u njegovo vrijeme Zagora, t.j. Bosna, zove Hrvatska i prema tome da čini sastavni dio hrvatskih zemalja."⁷²⁰

⁷¹⁹ Исто, 65

⁷²⁰ Исто, 65

Дакле, просто је невероватно како је Мандић један препис из XIII или XIV века прогласио за аутентичнији текст од рукописа из XII века! Што се тиче Бјонда, Мандић за њега каже да

"gotovo od riječi do riječi prenosi ono, što je Dandolo napisao o duvanjskom saboru, dotično o Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj", али Бјондо, додаје Мандић, има нешто што није узето из Дандола и што се Мандићу допало као Бјондов лични закључак, а који гласи: "Raška i Bosna se smatraju krajevima kraljevstva Hrvatske". Одушевљен овом Бјондовом опаском Мандић жури да своје обогато знање искаже овим речима: "Ovo svjedočanstvo ima posebnu historičku vrijednost, jer nam ono dokazuje da se polovicom 15. stoljeća, kada je Biondo pisao svoje djelo na Zapadu smatralo Bosnu, kojoj je tada pripadala i zapadna Raška, hrvatskom zemljom."⁷²¹ Мандић овде ништа не говори о стању и приликама у Босни половином XV века нити спомиње српску Деспотовину, а не објашњава ни на који начин ово Бјондово сведочанство из половине XV века потврђује стање и прилике у раном средњем веку.

⁷²¹ Исто, 66

За дубровачке писце као што су Јуније Рести, Мавро Орбин, Јаков Лукаревић и Серафин Цријевић (Церва) Мандић каже да у својим делима више пута спомињу Црвену Хрватску и Хрвате јужно од Неретве. Он их много цени и за њихове податке има овакво објашњење: "... Pa ako ti Dubrovčani na osnovu narodne predaje i povijesnih izvora vele, da se južna Dalmacija od starine zvala Crvena Hrvatska, i prema tome da su u njoj stanovali Crveni, t.j. južni Hrvati, to mora biti istina."⁷²² Он овде ништа не коментарише, као што не коментарише и један податак из старе Сплитске хронике. Из ње је Мандић изабрао један детаљ који се односи на причање Сплићанина Petra Casautonem (Каџића?), који је заједно са Петром Гушићем из Крбаве био примљен код краља Коломана. Кад их је краљ, запитав одакле су, они су му одговорили: "Mi smo Vijeli Hrvati". Ово је Мандићу било довољно да овако закључи: "Ako predstavnici Hrvata srednje Dalmacije i Like zovu sebe i svoje zemljake, Bjelim Hrvatima', mora da je bilo i nekih drugih Hrvata ... To su 'Crveni Hrvati' u Crvenoj Hrvatskoj ..."⁷²³

⁷²² Исто, 66—67

⁷²³ Исто, 71

На тај начин Мандић је и текст старе Сплитске хронике уврстио у низ списа који, тобож, доказују постојање Црвене Хрватске на јуту, мада у њој нема ни трага о Црвеној Хрватској. На сличан начин је Мандић уврстио и тзв. Несторов летопис у изворе који су оставили "neizravni spomen Crvenih Hrvata", мада руски летописац не даје повода да се тако мисли.

Колико је и на који начин Мандић покушавао да докаже да је у праву са својом тезом о постојању Црвене Хрватске од Цетине до Дрима, односно чак до Војуше, показују и ових неколико примера у глави деветој његове студије "Još nekoliko sredovječnih svjedočanstava". Међу првима су наведени западни писци "Vilim Tirski (о. 1127-0. 1190) и Rajmund de Agiles". За њих Мандић каже да приликом пролаза "Križara kroz Hrvatsku g. 1096—97, svu zemlju od Istre do Skadra nazivlju zajedničkim imenom Hrvatska ("Slavonia") ili Dalmatia ("Dalmatia") i smatraju je jedinstvenom državom, koja je nezavisna od drugih zemalja." Мандић даље каже да су крсташи дуж целог пута нашли само један народ, "kojega zovu Hrvati ili dalmatinski Hrvati ("Sclavi", 'Sclavi Dalmatie'). Sve pučanstvo te Hrvatske ili Dalmacije govori jednim, te istim jezikom hrvatskim (sclavonico sermone)... U Skadru nalaze križari dukljanskog kralja Bodina, kojega ismatraju kraljem 'slovinske zemlje', t.j. hrvatske, budući da tada nije bilo kralja u Bijeloj Hrvatskoj po izumrcu kuće Trpimirovića."⁷²⁴ Дакле, као што смо видели, место да се пита зашто крсташи називају народ дуж источне јадранске обале "Sclavi", "Sclavi Dalmatae", и шта може још да значи "Slovinska zemlja" "sclavonico sermone", Мандић је без икаквог коментара све то подвео под појам Хрватске.

⁷²⁴ Исто, 210

Настојећи да и из титула појединих српских владара извуче закључак да се српска држава није простирала западно и југозападно од Рашке, Мандић, наводећи титуле неких владара од Стефана Првовенчаног до цара Душана, закључује: "Srpske su zemlje sredovječna Raša i krajevi njoj na istok i sjever. Te se zemlje u srpskim kraljevskim titulama nabrajaju pod imenom: 'srpske zemlje' ili 'raške zemlje' te 'sve raške' ili 'sve srpske zemlje'. Nesrpske zemlje, koje su srpski vladari osvojili od drugih naroda, navode se u kratkom naslovu pod općim imenom 'pomorske zemlje', a u drugom naslovu se izbrajaju poimenično, a to su: Duklja, Dalmacija, Travunja i Zahumlje, a u carskim naslovima i Grčka."⁷²⁵

Позивајући се, тако, на једном месту на жичку повељу, Мандић каже да је Стефан дао себи наслов: "венчани (први) крал' в'се ср'бскије земље, Диоклитије и Травуније и Далмације и Захл'мије", а онда ову титулу коментарише овим речима: "Prvi dakle srpski kralj iz ribničke porodice Nemanjića jasno priznaje da pomorske zemlje njegova kraljevstva: Duklja, Travunja i Zahumlje nijesu srpske zemlje nego nešto posebno i različito "vse srpske zemlje."⁷²⁶

⁷²⁵ Исто, 218

⁷²⁶ Исто, 217

Пошто је затим још једном констатовао да српски владари не убрајају "поморске земље" у "све српске земље", Мандић објашњава да су тако поступали "jer su oni dobro znali, da u Duklji, Travuniji i Zahumlju ne žive Srbi nego Hrvati, i prema tome da te zemlje nijesu srpske nego hrvatske, što nepobitno dokazuje toliki niz prvorazrednih svjedočanstava, koje donosimo u ovoj radnji."⁷²⁷ Нека од тих "прворазредних сведочанстава" већ смо упознали, али Мандић има још таквих сведочанстава и он са њима поступа увек на исти начин. Тако је учинио и са Идризијевим делом. Мандић каже да Идриз у свом делу Хрватске зове "Sakalibah", али он исти етнички народ (Sakalibah) налази, каже Мандић, "između Kotora i Bara u Duklji, kojega je našao u zapadnoj Hrvatskoj: u Senju, Biogradu i u Stonu. Zemlji od Dubrovnika do Drača Idriz daje naziv 'Isklavonija', jer je ta zemlja u njegovo doba činila posebnu Hrvatsku kraljevinu Crvenu Hrvatsku."⁷²⁸

⁷²⁷ Исто, 218—219

⁷²⁸ Исто, 294

Као што видимо, оно што су Виљем Тирски и Rajmond de Agiles означавали као земља "Sclavonija", а народ те земље звали "Sclavi", који говори "sclavonico sermone", арапски путописац Идриз назива "Isklavonija", а народ "Sakalibah". Вероватно је свима њима било познато да је далматинско приморје било насељено Словенима који се по језику међу собом нису много разликовали. Они, по свој прилици, нису ни имали потребе да посебно истичу поједине земље и народе. Али да су чак и правили неку разлику тешко да би Мандић био тиме поколебан. Он своју намеру, већ добро познату, испољава и приликом коришћења дела Евлије Челебије. Године 1664. Челебија на једном месту спомиње становнике Херцеговог и каже да су тамо Арнаути, Бошњаци и Хрвати, што је Мандић овако протумачио: "Ako Čelebija pod Arnautima razlikuje etničke Albaneze, tada su mu Arnauti i Bošnjaci doseljenici, a Hrvati starosjedeoci u Hercegovom."⁷²⁹

⁷²⁹ Исто, 298

Раније смо видели да су Мандићу Арнаути, односно Арбанаси, били исто што и Арванити, тј. Хрвати, а овде као да одустаје од тога. Он се у овом случају и не задржава више на спомену Арнаута нити се пита одакле су могли доћи у Херцегов-Нови као "досељеници". Мандић је то вероватно избегао, јер би морао рећи да нису дошли из неке удаљене земље, већ са истога подручја за које је сам Мандић раније говорио да као земља Арванита припада Црвеној Хрватској. Дакле, Мандић овде и не спомиње да би Арнаути могли бити исто што и Арбанити,

Арванити, тј. Хрвати, већ су они "досељеници", а Хрвати староседеоци у Херцег-Новом. Мандић је изгледа заборавио да је Херцег--Нови основан тек крајем XIV века (1382) и да је после пропасти Херцеговине дуго био под Турцима, па би морао да објасни од када су и на који начин Хрвати у Херцег-Новом до Челебијина времена постали "староседеоци". Што се тиче Бошњака, да се под тим именом не би разумео неки други народ, рецимо српски, Мандић је пожурио да без икаквог коментара подвуче да Челебија "istovjetuje bosanski i hrvatski jezik". Тако је Мандић, вероватно, био задовољан што су му и Идриз и Челебија спасли Црвену Хрватску, мада је готово сигурно да њих двојица за њу нису никад ни чули.

Завршивши са навођењем разних извора, старијих и новијих, као и са путописима и другим делима, Мандић се у петнаестом поглављу своје студије позива и на "Hrvatsku predaju u Crnoj Gori". Већ у првим реченицама, да ли по предању или не, Мандић подвлачи своју више пута понављану тезу: "Sredovječnu Duklju naselili su Hrvati kod svoga dolaska na jug... i ona je ostala isključivo hrvatska zemlja od polovine 12. stoljeća. Iz početka bila je sastavni dio velike hrvatske države od Istre do Albanije."⁷³⁰

⁷³⁰ Исто, 302

Мандић мисли да је у животу Дукље настао нови важан моменат кад је Војислављев син Михаило одрекао послушност хрватским краљевима Славцу и Звонимиру "nego je od Bizanta ishodio, oko g. 1077, za se kraljevsku krunu. Tim je stvorena na jugu potpuno samostalna država Crvena Hrvatska". Даља збивања Мандић описује овим речима: "Hrvatski vladari Duklje u 11. stoljeću podvrgli su sebi i Rašu, u kojoj su nakon izumrća Klonimirovića vladali veliki župani iz raznih porodica. Sudbonosno je bilo za budućnost Duklje, da je kralj Bodin, oko g. 1083. postavio za velike župane u Raši dva svoja dvorjanika, Vuka i Marka, dukljanske Hrvate, starinom iz Ribnice kod današnje Podgorice." После тога, каже Мандић, кад је Раша ојачала, "počeli su se raški župani uplitati u Duklju, koju su smatrali svojom starom domovinom". Занимљиво је пратити како Мандић тумачи процес јачања, како он каже, Рашке над Дукљом: "Rabnička dinastija velikih župana u Raškoj u svom nastojanju, da zavlada dukljanskim zemljama Crvene Hrvatske, nije u narodu nailazila na jači otpor, jer se na dukljanskom prostoru znala sljubiti s domaćim pučanstvom kao hrvatska i katolička dinastija."⁷³¹ Просто невероватно објашњење!

⁷³¹ Исто, 303

Слична објашњења Мандић даје и у каснијим тумачењима неких предања. Само је у једном у приличној мери у праву, али само уз одговарајући коментар. Ево тог места: "Za sve vrijeme srpskoga vladanja od konca 12. do polovice 14. stoljeća hrvatska se Duklja trajno osjećala kao nešto posebno od srpske države. Dukljom su gotovo samostalno vladali pojedini članovi kraljevske obitelji, obično kraljev prvorodenac, i ona je bila neprestano izvor nemira i oporbe protiv srpske središnje vlasti."⁷³² И писац ове књиге је на одговарајућем месту рекао да сматра да је Дукља (Зета) одувек била својствена држава, али не ни хрватска ни српска, већ словенска-дукљанска, мада је засад још доста тешко утврдити у чему је све та њена својственост, откада датира и где су јој корени.

⁷³² исто, 304

Разматрајући тако бројне тешке проблеме на начин на који досад у нашој историографији нико никад није расправљао, Мандић је сматрао да у закључку своје студије може да дода и ово: "I zato hrvatski povjesničari trebaju ubuduće obrađivati povjest Duklje, napose dukljanske kraljevine 11. i 12. stoljeća kao sastavni dio hrvatske povijesti. A današnje Crnogorce, u kojima teče krv starih Hrvata, valja da Hrvati sa simpatijama susreću i pomažu njihovu borbu za neovisnošću i samostalnošću Crne

Gore i crnogorskoga naroda."⁷³³ Да је ћутао, можда би остао филозоф, али овако и ова Мандићева последња порука и сувише је провидна, уосталом као и све раније. Све оне тешко да имају са науком неке везе.

⁷³³ Исто, 312. Закључке сличне Мандићевим доносио је и Гогала: "Ovim našim razlaganjem pokazali smo s dostatnom jasnoćom povijest postanka Bosne, od Porfirogenita označena kao zemljica, i podjelu Crvene Hrvatske u Srbiju i Bosnu kao i od popa Dukljanina spomenute svojstvene Crvene Hrvatske." Иначе, Гогали је Србија (права) само Рашка: "Nakon što je poslije smrti bugarskog cara Simeona moć njegove države jako opala, oslobodili su se opet Srbi i kad su se bjegunci počeli vraćati našli su na područje u prave Srbije (Raške) samo 50 muškaraca. Tako depopulirana bila je u ono vrijeme Srbija odnosno Raška." Гогали је, иначе, најјужнија провинција Црвене Хрватске била Дукља. Што се тиче назива Србије, Гогала спомиње "fiktivnu Srbiju", "geografsku Srbiju" и "pravu Srbiju". Сам Дувањски сабор Гогала ставља у 823. годину, што је готово неприхватљиво. (Federik Gogala-Dominis, "Kada je održan sabor na Duvanjskom polju?" U Šibeniku 1965, 3—34)

Као што смо на одговарајућем месту у овој књизи напоменули, у своје време је и Натко Нодило споменуо Црвену Хрватску. Он је тада, да поновимо, рекао да је то "мутни спомен", што свакако није прави одговор за ово сложено питање, али је Нодило у праву кад каже да нам за прву историјску појаву Срба и Хрвата недостају потребна објашњења. И док је Мандић још у наше време уверен да у данашњим Црногорцима тече крв "стarih Хрвата", Нодило се пре много деценија питао "Gdje su sada genetički Hrvati i gdje Srbi? Ni. najpomniji je kemija ne može da ih luči. Turska pustošenja i potom novo naseljavanje izmješaše mnogo koješta. Sporne su današnje između njih granice, još više nego u staro doba. Naznačiti ih težak je posao, a malo koristan." Колико је само велика разлика између Мандићевих порука и ове Нодилове!

ВИНКО ФОРЕТИЋ О ЦРВЕНОЈ ХРВАТскоЈ

Добронамерна и умногоне тачна Нодилова примедба могла би се прихватити за време у којем живимо, али не може истраживача одвратити да решава и реши она питања која у реконструкцији слике далеке прошлости стварају тешкоће. То се најбоље види по бројним расправама у којима су истраживачи, историчари и други научници, од Нодила до данас, решавали питање Црвене Хрватске и уз њу и проблем ране Србије. Један од тих ревноских истраживача јесте и Винко Форетић. Насупрот Мандићу, који у два маха истиче да се држи "mirne i nepristrane kritike", а поступа сасвим супротно, Форетић није имао потребе да фразамом прикрива свој поступак. Он заиста веома проницљиво запажа појединости, критички их разматра и одмерено процењује. Он је на релативно малом простору, за разлику од Мандићеве обимне студије, језгровито приказао како он види проблем Црвене Хрватске и раних хрватско-српских односа. Форетић већ у уводној напомени каже да му је првобитна жеља била да напише расправу о питању Црвене Хрватске у Летопису Попа Дукљанина, "ali uvidevši da se ono ne može izolirano promatrati, pristupio je u vezi s time uopšće tretiranju smeštaja Hrvata i Srba u srednjem vijeku, s naročitim obzirom na prostor između Neretve i Bojane."⁷³⁴

⁷³⁴ Foretić Vinko, "Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku". Dubrovnik, godina XII, br. 4, Dubrovnik 1969, 59 (даље: Форетић)

Наравно, и Форетићу су главни извори за најраније односе Хрвата и Срба Порфиригенитов спис "О управљању царством" (DAI) и Летопис Попа Дукљанина. Форетић Порфиригенита сматра као "Glavni izvor za doobu Južnih Slavena", на шта мало даље додаје: "Proučivši pomno Porfirogeneta, a i ostale doduše većinom kasnije izvore, prihvaćamo njegovo pripovijedanje kao pouzdano i tačno, a dopunit ćemo ga ostalim izvorima, na koje ćemo se kasnije približe osvrnuti." За

проблем Црвене Хрватске, на који ће касније наићи код Попа Дукљанина, Форетић је оценио да је у казивању Порфиригеновеном најближе везан онај пасус у глави 30. DAI, у којем се говори о насељавању Хрвата у западном делу римске провинције Далмације, све до реке Цетине, а посебно овај део: "Od onih pak Hrvata, koji dodoše u Dalmaciju, odijeli se poneki dio i zaposjedne Ilirik i Panoniju. I oni imahu samosvojnog arhonta, koji je slao prijateljska poslanstva k arhontu Hrvatske." Као и многи други, и Форетић сматра да се овде Илирик односи на један део Источног Илирика и верује "да је тај dio Ilirika uglavnom područje rimske provincije Prevalitane, to jest područje oblasti Duklje."⁷³⁵

⁷³⁵ Исто, 62

Уз опредељивање за овакво тумачење, Форетић скреће пажњу на Ану Комнину, која подручје Драча назива Илириком и слично, а да Скилица и Кедрен "planinsko područje Duklje nazivaju Ilirske gore". То појачава Форетићево уверење да се Порфиригенове речи "koji je slao prijateljska poslanstva k arhontu Hrvatske" може тумачити као постојање савезне везе између Далматинске Хрватске, Панонске Хрватске и ове Хрватске унутар Илирика. Мада овакво тумачење на први поглед изгледа прихватљиво, чини се да има и неких нејасноћа. Наше опредељење за превалитански Илирик долази отуда што, као што знамо, неки византијски писци XI и XII века спомињу Хрвате у вези са догађајима у Дукљи, па се чини логичним да су ти Хрвати морали бити или у самој Дукљи или на неком подручју у њеној непосредној близини. Међутим, нејасноћа ипак има. Тешкоће, пре свега, произлазе из наше неизвесности око тумачења појма Далмације. Кад Порфиригенов каже да су у Илирик и Панонију прешли они Хрвати који су били дошли у Далмацију, морамо јасно знати шта он сматра Далмацијом и како су се звале области у суседству те његове Далмације. Наслов 29. главе DAI гласи "О Далмацији и суседним племенима", а 30. главе: "Излагање о провинцији Далмацији".

Без обзира на то ко је ове наслове дао, покушаћемо да уочимо шта се и у једној и у другој глави подразумева под Далмацијом. У 29. глави најпре се говори само о Словенима, а онда у тој Далмацији коју су ти Словени заузели писац спомиње градове и острва где су се склонили дотадашњи становници (Романи). Градови и острва су: Котор, Рагуза, Сплит, Трогир, Задар, Арба, Векла и Опсара. Као што знамо, на једном месту писац овог поглавља каже: "А од владе Араклија, цара Ромеја — а на који начин биће испричано у поглављу о Хрватима и Србима — читава Далмација и племена око ње [ако је тачно преведено] као Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани који се називају и Пагани".

Шта замишља под Далмацијом можемо у извесној мери установити и по градовима и острвима која убраја у Далмацију. То су Будва, Рисан, Котор, Епидавр, Дубровник, Сплит, Трогир, Задар, Векла, Арба, Опсара, Лумбрикатон. Уз њих наводи и неке опустеле градове, као Кататревено, Пизух, Силва, Скедра, Алоип, Скидаркиса, Пиротима, Мелета, Естиуниз "и многа друга". Осим проблема око тога где су тада били Срби, све друго јасно објашњава да је реч о Далмацији у ужем смислу. У глави 30. (Излагање о провинцији Далмацији) појединости су још много нејасније. У том поглављу се углавном говори о доласку Хрвата у Далмацију која је била под влашћу Авара. Кад је писац рекао да су Хрвати преотели Далмацију од Авара, додао је "отада ову земљу држе Хрвати, а у Хрватској још увек има аварских потомака ..." Из те Хрватске, освојене од Авара, један део Хрвата се издвојио и завладао "Илириком и Панонијом."

Несумњиво да још увек о тој истој Хрватској говори писац кад наводи ових једанаест њених жупанија: "Ливно, Цетина, Имотски, Плива, Песента, Приморје, Брибир, Нона, Книн, Сидрага и Нин". Кад на ово писац додаје "и њихов бан држи под влашћу Крбаву, Лику и Гацку", питамо се да ли и ова три простора треба да убројимо у Далмацију освојену од Авара или су они били ван те Далмације? Шта мисли под тадашњом Хрватском, оном истом о којој је и досад говорио, писац понавља већ у следећој реченици: "И споменута Хрватска, као и остале Склавиније географски лежи овако ...", после чега наводи већ више пута описане географске

положаје Дукље, Травуније, Захумља и Паганије, па затим опет описује географски положај те исте Хрватске: "Од реке Цетине почиње земља Хрватска и пружа се према Приморју до граница Истре ..., а према Цетини и Ливну граничи се Србијом." И, најзад, и трећи пут тој новој, чисто далматинској Хрватској, писац посвећује посебно поглавље 31, у којем нам речито описује њен простор поименичним навођењем девет градова: "Нин, Биоград, Велица, Скрадин, Ливно, Столпон, Книн, Карин и Клавока".

Ово смо све навели да бисмо колико-толико добили представу о Порфирогенитовој Далмацији, а пре свега о оној Хрватској из које су неки делови Хрвата отишли у Илирик и Панонију. Ако се та Хрватска на северу пружала до Истре и према унутрашњости и нешто даље према североистоку од Крбаве, Лике и Гацке, према југу и југоистоку до Цетине, Ливна и Пливе, морамо се питати када су, на који начин и зашто неки Хрвати напустили тај простор и отишли, једни, како се мисли, чак у превалитански Илирик (у Дукљу, а по Мандићу и даље), други у Панонију. Без обзира на веома логично објашњење које даје Форетић и које ће касније изгледати још прихватљивије, морамо се поново запитати кад су, како и зашто ти Хрвати отишли у Илирик и Панонију, у који Илирик и у коју Панонију, и колико их је могло бити? За разрешење појма Црвене Хрватске све је то важно.

Али да не заборавимо појам Далмације. Имамо утисак да и Порфирогенит и Аноним Дукљу убрајају у Далмацију, а ту исту област убраја у Далмацију и Поп Дукљанин. Њему она улази у састав Горње Далмације. Али ако је тако, ако ова два основна извора Дукљу убрајају у Далмацију, питамо се како је могуће тумачити да су они Хрвати који су напустили Далмацију да би населили Илирик и Панонију могли населити Дукљу као Илирик кад оба писца ту исту Дукљу убрајају у Далмацију? Онда, колико је приближно Хрвата напустило јасно омеђену Далматинску Хрватску (Белу Хрватску)? Ако једна област (Црвена Хрватска) добија назив по народу који је насељава морамо претпоставити да је тог народа било приближно онолико колико и у оној земљи из које су отишли, јер је Црвена Хрватска, како је неки замишљају, по обиму била можда и пространија од оне на северу (Далматинске, Беле).

Али, ако је тако, питамо се зашто писац, који нам је оставио тај податак о пресељавању једног броја Хрвата, и даље назива област између Цетине и Скадра својеврсним именима и становнике у њима (осим Дукље) зна као потомке Срба? Дукља остаје необјашњива, али ако је и она била у Далмацији зар би, да поновимо, Порфирогенит, мислећи на њу, рекао да је један део Хрвата напустио Далмацију и прешао у Илирик? Затим, веома је важно утврдити и кад је дошло до тог пресељења. Ако верујемо Порфирогенитовом излагању кратких историја Дукље, Травуније, Захумља, Паганије, па и Хрватске и Србије, не можемо и поред најбоље воље ни да наслутимо да се то десило у време свих оних збивања о којима цар у тим поглављима прича. Писац ових редова је на одговарајућем месту рекао да слути да се то исељавање односи на време после угушивања Људевитовог устанка и да се односи на подручје Крбаве, Лике и Гацке (некада је Илирик и ту био) и даље на подручје бивше римске провинције Паноније. Али, на жалост, то не решава спомен Хрвата у делима византијских писаца XI и XII века у вези са историјом Дукље. Као што се види, чини се да има нејасноћа око Илирика иако нас неке појединости заиста упућују на Дукљу или њену околину.

Но, пођимо даље за Форетићевим заиста занимљивим размишљањима. Мада се већ определио за Илирик на југоистоку, Форетић жели да савесно испита шта таквом закључку иде у прилог а шта против. Форетић не посматра и не решава збивања једнострано. Он цени Порфирогенита као извор и настоји да усклади оно што он о тим крајевима говори са оним што о томе казују византијски писци и Поп Дукљанин. Форетић то чини већ приликом анализе цареве вести о пресељавању Срба из солунске Србије: "... I pošto sadašnja Srbija i Paganija i takozvana Zahumska zemlja i Travunja i zemlja Konavljana bijahu pod vlasti Romejaca. a bijahu opustošene od Avara, koji u njih potjeraše Romane sada nastanjene u Dalmaciji i Draču, car ove Srbe naseli u tim zemljama." Форетић се, као и сви друти, сусреће са Порфирогенитовим споменом садашње Србије. Тај царев податак он тумачи овако: "Iz ovog, što smo iz Porfirogenita citirali i što ćemo još

citirati te obrazložiti pomoću drugih izvora, vidi se, da je glavna matična zemlja, u kojoj su se Srbi naselili, bila zemlja po njemu nazvana Srbija, a odatle su se Srbi u ređim mlazevima, naselili u udaljenim oblastima Paganiji (Neretvanskoj oblasti), Zahumlju i Travunji. Vrlo je važno istaknuti, da Porfirogenet među tim zemljama ne spominje Duklju"⁷³⁶

⁷³⁶ Исто, 63

Тачно је да Порфиогенит не спомиње Дукљу, али је тачно и то да он насељавање Срба у садашњој Србији и у наведеним приморским областима приказује као нешто што се десило у исто време. Цар чак и не наговештава неко касније насељавање у "ређим млазевима". Зашто Форетић каже да су се Срби "у ређим млазевима" населили у "удаљеним" приморским областима може се закључити по томе где замишља цареви "садашњу Србију": "On je [цар] naziva Serblia, a znamo, da je ona obuhvatala kraj, koji se kasnije po gradu Rasu prozvaо Raškom, ali prema Porfirogenitu ova matična Srbija obuhvata i oblast Soli oko današnje Tuzle i onu prvobitnu Bosnu, koju on označuje kao malu zemlju "⁷³⁷

⁷³⁷ Исто, 63

Наравно, из Рашке и Босне морало се у оно време доста дуго путовати до приморских области, али је питање да ли је Форетић у праву кад "садашњу Србију", коју он назива још и матичном Србијом, замишља у Рашкој и у Босни, готово све до Саве. Немамо још довољно података за чвршће одређење за Порфиогенитову матичну Србију, појам који он и не употребљава, Док не решимо питање насељених градова у тој Србији, једва да смемо и да помишљамо на Рашку и Босну као на језгро те ране Србије, коју Форетић удаљује од приморских области које цар спомиње као истовремено насељене од тих истих Срба. Зато нам се чини да Форетић нема доказа кад каже да је приближавање Хрватске код Цетине и Хливна Србији у ствари приближавање Хрватске "malenoј земљи Bosni kao bitnom dijelu Srbije".

Остављајући привремено Порфиогенита, Форетић прелази на Летопис Попа Дукљанина истичући да је то "важан извор за смјештај Hrvata i Srba". Будући да га је нарочито интересовало питање Црвене Хрватске, Форетић опширније наводи поглавље IX, у којем Дукљанин дели Државу Словена на два општа дела, на Хрватску и Сурбију, а саму Хрватску дели на Белу Хрватску од Винодола до Далме и Дубровника (Croatia Alba) и на Црвену Хрватску (Croatia Rubea) од Далме и Дубровника до подручја Драча. Загонетни сабор, како га назива Форетић, на којем је извршена та подела, меће Дукљанин у Далму (Дувно) "naime predio, gdje se Hrvatska i Srbija sustiču, ali po njemu je političko središte ove države Duklja zvana i Zeta". Пратећи даље шта се дешавало са Црвеном Хрватском, Форетић сматра да је подела о којој Дукљанин говори у XXX поглављу подела "Crvene Hrvatske na četiri oblasti, Zetu, Travuniju, Humsku zemlju i Podgorje". То значи да је Форетић Предимира сматрао владаром Црвене Хрватске. Неретљанска област, која се овде не спомиње била је тада, сматра Форетић, у оквиру Беле Хрватске. Форетић мисли да је ова велика Држава Словена доживљавала разне деобе, али се, каже он даље, "taj veliki Regnum Sclavorum, dakle ta velika srpsko-hrvatska država raspada. Ona se raspada prema Dukljaninu [XXXII глава] u posebne države Bijelu Hrvatsku, Crvenu Hrvatsku zvanu sada Tetrhija, Bosnu i Rašku."⁷³⁸

⁷³⁸ Исто, 67

Како се под Тетрархијом подразумевају Зета, Травунија, Захумље и Подгорје, значи да Форетић овде у Црвену Хрватску убраја и жупе у залеђу Травуније и Захумља. Колико знамо, Поп Дукљанин ни у IX ни у XXX поглављу не говори јасно о обиму и границама Црвене Хрватске. Ми о њој, у ствари, закључујемо посредним путем, користећи оскудне податке Дукљанинове, казивање Порфиогенитово, који ниједном не спомиње Црвену Хрватску и, најзад,

византијске писце XI и XII века, који спомињу Хрвате у збивањима око Дукље. Сви који су покушавали да реше проблем Црвене Хрватске највише се и задржавају на Дукљи. Тако поступа и Форетић: "Iako Dukljanin u Crvenu Hrvatsku uključuje osim Duklje ili Zete i Humsku oblast, Travuniju i Podgorje... iz cijeloga njegova pripovijedanja se vidi, da on kao matičnu zemlju Crvene Hrvatske uzima baš Duklju (nazvanu i Zetom)."⁷³⁹

⁷³⁹ Исто, 69

Међутим, да поновимо, чини нам се да се из Дукљаниновог причања не може закључити да је Дукља матична земља Црвене Хрватске. Нејасна историја коју он износи не односи се искључиво на Дукљу, већ обухвата много шири простор. Но, неодређене Дукљанинове податке о Црвеној Хрватској Форетић поткрепљује чињеницом да Порфиригенит једино за Дукљу не каже да су је населили Срби, мада додаје да цар не каже ни да су је населили Хрвати, али, примећује даље Форетић, кад се један део Хрвата преселио у Илирик, онда је једино могуће да је реч о Дукљи, јер сматра да је Дукља саставни део тог Илирика. Убеђен "да је баš Duklja (nazvana i Zeta) bila matična zemlja Crvene Hrvatske", Форетић продужава своја запажања овим речима: "Niže ćemo se još osvrnuti na bizantske pisce 11. i 12. stoljeća, koji spominju. Hrvate, doduše tada već kao manjinu, u Duklji. Možemo stoga uzeti kao pouzdan Dukljaninov podatak, da je postojala nekoć Crvena Hrvatska, i na osnovu provedene analize i svih ostalih okolnosti zaključiti, da je to bilo doba 7. do 9. stoljeća."⁷⁴⁰

⁷⁴⁰ Исто, 69

На овакву тврдњу морамо поставити, надамо се с правом, неколико питања, и то:

- 1) Ако се Црвена Хрватска пружала још од почетка од Цетине до Скадра, а у залеђу, поред приморских области, имала још и Подгорје, зашто се као матична земља спомиње само Дукља? Кад су, одакле, којим путем и у ком броју наишли Хрвати у Дукљу створивши од ње чак и матичну земљу Црвене Хрватске?
- 2) Ако су већ у XI и XII веку у Дукљи Хрвати остали у мањини, с правом очекујемо објашњење зашто је и како дошло до тога? Који се догађаји узимају као одлучујући за тако крупне промене у Црвеној Хрватској, која је, наводно, у Дукљи постојала од VII до IX века?
- 3) Шта се за то време дешавало на другим подручјима Црвене Хрватске између Цетине и Скадра?
- 4) Какав је став имала Бела Хрватска, наводно матична земља, према процесу нестајања Црвене Хрватске у Дукљи?
- 5) Ако су све до двадесетих години IX века и Хрвати и Срби признавали врховну власт Византије, како нам тврди Порфиригенит, питамо се какав је став имала Византија према процесима који су доводили до постепеног нестајања Црвене Хрватске у периоду од VII до почетка IX века и до претварања првобитно претежно хрватског становништва у хрватску мањину већ у XI и XII веку?
- 6) Ако је византијска власт била доминантна у периоду од VII до IX века, претпостављамо да у том периоду није било неких знатнијих промена у односима међу појединим областима, јер Византија свакако не би дозволила да међу словенским становништвом дође до неких већих сукоба који би могли угрозити њену врховну власт, а поготово је морала водити рачуна о приморским областима, јер би нежељене промене у њима могле пружити прилику спољним непријатељима да се умешају у евентуалне спорове.
- 7) Претпостављамо да су у најранијем периоду, од VII до XI века, и српске и хрватске области биле још увек економски и културно доста неразвијене,

особито области у залеђу приморских крајева. Ако је тако било, морамо се питати шта је нагонило веће или мање групе да се крећу и да ли је већ у том периоду долазило до појаве да се, на пример, Срби "у ређим млазевима" покрећу да би населили "удаљеније" приморске области? Да ли је већ тада било потребе за неком економском експанзијом, и то без дозволе Византије или за осећањем неке заједничке етничке припадности, која је могла утицати на жељу за живљењем на једном заокруженом простору?

Посебно је питање, ако је тих миграционих покрета било, одакле су полазили: да ли из Приморја ка унутрашњости или у обрнутом смеру? Разлог би се, можда могао наћи за оба правца, али бисмо морали знати још много више да бисмо били макар мало сигурнији у којим случајевима развијеније подручје војно-политичком експанзијом тежи да прошири свој утицај и где је то развијеније подручје најпре настало? Нама се чини да је у случајевима хрватске и српске етничке групације до чвршћих економско-политичких и војних територијалних организација дошло најпре у приморским областима и да је и њихово ширење ишло одатле према унутрашњости. Отуда утисак да и Рашка и Босна у прво време немају никакву водећу улогу у Држави Славена. Рашка је, чини нам се, преко Подгорја бивала постепено укључивана у догађаје који су се одвијали у Дукљи и у приморским областима од Дукље до Паганије, а могуће је да је и првобитна Босна тим путем ступала у тешњи додир са државицама у приморју, с тим што се на њу доста рано могло утицати и са југозапада и са запада, од Хрватске. Али, да поновимо, питање је да ли се све ово могло дешавати док су и српски и хрватски крајеви били под византијском врховном влашћу. Не верујемо да са битнијим променама међу Хрватима и Србима можемо рачунати пре почетка IX века.

Чини нам се да о свему томе треба водити рачуна кад се прате и даљи Форетићеви напори да разјасни проблем Црвене Хрватске. И већ у следећем пасусу морамо напоменути да ни Форетић не обраћа довољно пажње Подгорју, мада исправно примећује да је то била прелазна област: "Prema pisanju Dukljanina u sklopu Crvene Hrvatske nalazili su se i Zahumlje, Travunja i Podgorje. Podgorje je prijelazna dosta nestabilna oblast između Zahumlja, Travunije i Duklje s jedne strane i matične Srbije (skupa Raške i Bosne) s druge strane, te je Porfirogenit ni za ranije ni za svoje doba uopće ne spominje, pa je nećemo ni mi uzeti u pobliže razmatranje. No zato je potrebno da uzmemo u razmatranje Zahumlje i Travunju."⁷⁴¹

⁷⁴¹ Исто, 69

Штета је што се Форетић није више замислио над појмом Подгорја. Да га није укључио у Црвену Хрватску вероватно би се запитао зашто је Подгорје "prijelazna dosta nestabilna oblast" и у чему је њена нестабилност, особито у односу на Дукљу, Травунију и Захумље. Исто тако, да Форетић није без икакве резерве прихватио иначе устаљено мишљење да је матична Србија састављена из Рашке и Босне, можда би се питао зашто Порфиригенит не спомиње Подгорје, а говори о Дукљи, Травунији са Конављем, Захумљу и Паганији, а одмах уз њих о Србији? Није ли прелазни географски положај Подгорја и његова политичка нестабилност долазила отуда што је Подгорје, у ствари, припадало матичној Србији и као такво испољавало посебан однос и према приморским областима и према Рашкој и Босни. Међутим, Форетић ће у даљим разматрањима проблема Црвене Хрватске, кад год спомене Србију, имати у виду углавном само Рашку и Босну, мада ће прихватити Порфиригенитове податке о српском живљу у Захумљу и Травунији: "O srpskom etničkom karakteru Zahumlja i Travunije piše Porfirogenet, i to moramo shvatiti kao o pretežno srpskom etničkom karakteru, a njegovo pisanje za ove dvije oblasti smatramo pouzdanim, jer se pretežni srpski karakter ovih dviju oblasti može potvrditi i kasnijim povijesnim izvorima. Prema pisanju Dukljanina ove dvije oblasti Zahumlje i Travunja došle su u sklop Crvene Hrvatske, što možemo prihvatiti i stoga, što veza Bijele i Crvene Hrvatske pretpostavlja teritorijalni kontinuitet. Naravno

političko-geografska pripadnost Crvenoj Hrvatskoj ne isključuje njihov pretežno srpski etnički karakter."⁷⁴²

⁷⁴² Исто, 70

Будући да Форетић сматра да је између Беле и Црвене Хрватске морала постојати нека циркулација хрватског елемента, он каже "da se postepeno i ovo područje Zahumlja i Travunje infiltriralo donekle hrvatskim živiljem". Уз ово објашњење, Форетић нас подсећа и шта је Дукљанин подразумевао под Државом Славена: "On dakle iz dvaju istinskih elemenata, naime negda postojećeg saveza Bijele i Crvene Hrvatske i kasnijeg pripadanja Bosne i Raške Dukljanskoj državi stvara onu veličanstvenu rekonstrukciju velike Države Slavena od 7. do 9. stoljeća, u kojoj bi po njemu bio ujedinjen i hrvatski i srpski narod, a kojoj on kao jaki regionalni patriot postavlja političko središte u svom zavičaju Duklji, matičnoj Crvenoj Hrvatskoj."⁷⁴³

⁷⁴³ Исто, 70

На жалост, ми нисмо сигурни да ли је Дукљанин саставио своју Државу Славена руководећи се, пре свега, некадашњим савезом између Беле и Црвене Хрватске, који тек треба доказати или је то урадио из неких других побуда, али је, по свој прилици, тачно да су том државом обухваћени и Хрвати и Срби, само не као уједињени. Немамо поузданих доказа ни да је Дукља тој Држави Славена била политичко средиште и то као матична земља Црвене Хрватске. Тражећи неке друге доказе за своју тезу о постојању Црвене Хрватске са средиштем у Дукљи, Форетић наводи она места у 29. 30. и 32. глави ДАИ где се говори о архонтима и жупанима у Хрватској, Србији, Паганији, Захумљу и Травунији са Конављем. Форетић Порфириогенитове ставове да од друге половине деветог века "postaju njihovi arhonti iz vlastitih rodova, a ne iz drugih", као и да су добили "za arhonte one koje su izabrali iz roda, koji su oni štovali i voljeli" тумачи као "da su nad Zahumljem, Travunjom i Konavljima prije bili arhonti, koje je neka druga vlast postavljala a u njihovim županijama bili samo domaći župani". Форетић ове ставове, даље објашњава: "Kontekst ne dopušta tvrdnju, da bi i Bizant bio postavljao arhonte iz kruga Bizantinaca, jer je govor o rodovima slavenskim. Prema tome, i ako Porfirogenet ne kaže, koji su to drugi rodovi, iz kojih su dobijali arhonte, nas, u povezanosti s pripovijedaњem Dukljaninovima, sve upućuje na to da su Zahumlje, Travunja i Konavli bili do tog vremena pod Crvenom Hrvatskom u Duklji."⁷⁴⁴

⁷⁴⁴ Исто, 71

Колико нам је познато, овакво тумачење Порфириогенитових ставова сасвим је ново и сигурно је да још треба размислити да ли их треба тумачити баш онако како Форетић предлаже. Питање је свакако сложеније и мало зачуђује зашто Форетић није више говорио о личностима и догађајима у 32. поглавља ДАИ који су очигледно доста у вези са збивањима у приморским областима. Ако је Форетић у праву са Дукљом као матичном облашћу Црвене Хрватске, чуди нас да није и она честа бежања српских жупана у Хрватску повезао са Дукљом, која је царевој "садашњој Србији" била најближа. У сваком случају, они који говоре о Црвеној Хрватској од Цетине до Бојане и Дрима морали би и о догађајима у Србији у то време размишљати мало другачије.

Међутим, ма колико да је Форетић убеђен у постојање Црвене Хрватске на тлу Дукље, он ипак изворе не тумачи једнострано. Он настоји да што је могуће више уђе у смисао изворних текстова. Форетић тако поступа тумачећи особито поједине податке код Скилице и Кедрена. Позивајући се на већ наведени Скиличин податак о Трибалима и оближњим деловима Србије, Форетић га овако тумачи: "Dakle i ovdje Tribalija i obližnji dijelovi Srbije znači u današnjem izražavanju dio Srbije. Budući da je Vladimir vladao samo Dukljom i Podgorjem, to znači da su i Duklju

u 11. stoljeću smatrali kao dio Srbije, dotično zemlje nastavane Srbima. To je prvi spomen opstojnosti Srba u Duklji, dakle za vrijeme na razmeđu 10. i 11. stoljeća, ali takve opstojnosti, prema kojoj se vidi, da su oni bili u većini, kad se i Duklja smatra dijelom Srbije. Dakle ovdje se vidi već jedno novo činjenično stanje. Ono je moralo biti posljedica etničkog pomicanja, o toku kojeg nema u historijskim izvorima izričitog spomena. I dalje govoreći o dukljanskim vladarima 11. stoljeća bizantski pisci ih nazivaju vladarima Srba, ali kao što ćemo pokazati, izričito ističu, da u Duklji uz Srbe ima i Hrvata. Znači, da se je u razmahu vremena izvršio etnički proces, kojim je Duklja matična zemlja Crvene Hrvatske, dobila novo etničko lice, a tim je zemlja u većini postala srpskom, ali je u njoj ostala i jaka hrvatska, i to kompaktna manjina."⁷⁴⁵

⁷⁴⁵ Исто, 72

Као што се види, мада Форетић признаје да у изворима нема доказа о неким миграцијама, ипак је уверен да су спомени и Срба и Хрвата у Дукљи могли настати само тим путем. Он ће у то још више бити уверен после указивања на Кекавмена, који спомиње неког Травуњанина-Србина, што га уверава да је у тој области XI веку било Срба. Кад је на другом месту прочитао да Кекавмен Војислава назива Дукљанином, Форетић је то објаснио као да је византијски писац Војислава назвао Травуњанином зато што је пореклом из Травуније, а Дукљанином га је назвао зато што је Војислав осим Дукље окупио око себе Травунију и Захумље, али му је политичко средиште било Дукља (Зета). Истичући и дље она места на којима и Скилица и Зонара спомиње Трибале и Србе, Србе и оне "који са њима заједно иду", "Трибале и Србе и оне, који су им сродни", "народ Срба, које и Хрватима зову" итд., Форетић на једном месту овако закључује: "vidjeli smo, da već prije Skilices, govoreći o Vojislavu, spominje Tribale i Srbe i susjedna plemena te imamo i spomen Srba i onih, koji zajedno sa njima idu, a Zonaras spominje Tribale i Srbe i one, koji su im srodni. Dakle u Vojislavljevoj državi osim Srba ima i drugog naroda. Moglo bi se u prva dva citata pomisliti također na Vlahe i Arbanase, kojih je sigurno u Vojislavljevoj državi bilo, no ono treće spominjanje, gdje Zonares spominje Srbe i one, koji su im srodni može se odnositi samo na Hrvate zaista srodne Srbima."⁷⁴⁶

⁷⁴⁶ исто 74

Сетивши се још и Скиличиног описа борби са Византинцима у којима учествују и Бодин и Петрило, где Скилица каже: "Бодин би заробљен, а заробе и онога који је код Хрвата био иза Петрила", Форетић је свом ранијем закључку додао: "Dakle Hrvati ove države, premda pretežno srpske, u ovoj vojni bijehu važan faktor. Petriilo je vođa Hrvata i prvi iza Bodina... u daljnjem priповijedanju govoreći o borbama Skilices više ne spominje Hrvate, već još jedanput Srbe."⁷⁴⁷ Овај одељак Форетић завршава закључком да су Хрвати у Дукљи у XI веку били јака скупина. Мандић, као што смо видели, није ни издалека тако мислио. Он у Дукљи не види никог другог осим Хрвата.

Форетић, колико смо запазили, поступа сасвим другачије. Он настоји да својим разматрањима обухвати што више појединости трудећи се да их објективно сагледа и растумачи. Он је знао да је проблем Босне необично сложен, па зато и каже: "За проматрање смеђаја Хрвата и Срба у средњем вијеку врло је важно baciti pogled i na Bosnu... U doba doseobe na jug Hrvati su zapremili i naselili западни dio данашње Босне, а Срби су запремиле и населили нјезин источни dio.. U doba Porfirogeneta је област Soli око данашње Tuzle директно у склопу Србије и изван male земље Босне, а mala земља такође и она у склопу Србије, išla је по прилици од подручја гoрњег Vrbasa до средње Drine. I та mala земља Bosna била је dio матичне Србије и насељен српским становништвом."⁷⁴⁸

⁷⁴⁷ Исто. 75

⁷⁴⁸ Исто, 79. Овде ваља додати да је заслужни истраживач пљеваљског краја Јоко Кнежевић забележио да међу Муслиманима на подручју Саставака, Дрине и Лима постоји предање да је "српство настало између Дрине и Лима и да ће га ту нестати" (Јоко Кнежевић, "Из далеке прошлости пљеваљског краја, Пљевља 1979, 105). Упадљиво је одмах да ово подручје можемо довести у везу са Дукљаниновим Подгорјем и Дринском жупанијом, али и са Порфириногенитовом "Садашњом Србијом" ("покрштеном"). У сваком случају, ово предање је веома занимљиво и њиме се вреди више позабавити, јер нас на сличан закључак наводе и неки изворни подаци.

Овако своје убеђење он поткрепљује опаском да и Дукљанин сматра Босну делом Србије. Међутим, ако пажљиво пратимо шта пише Порфириногенит, чини нам се да не можемо никако закључити да је мала земља Босна била део матичне Србије и да је још од почетка била насељена српским становништвом. Ми једноставно још не знамо где је била матична Србија, а нисмо сасвим сигурни ни у првобитни географски положај Босне. Порфириногенитов податак о два насељена града у земљици Босни још је веома неодређен податак и ми на основу њега само претпостављамо о односу Босне и Србије у том раном периоду. Чини нам се да је тешко прихватити и Форетићев закључак да су већ у доба досељења Хрвати заузели и населили западни део "садашње Босне", а Срби источни. Јасни подаци за овакав закључак не постоје. Но, подаци за каснији период (1187, 1180, 1227. и 1238. година) заиста стварају утисак да је постојала нека јача веза између Србије и Босне. Податак у прилог томе наводи и Форетић, као на пример: "regnum Servilie, quod est Bosna", што ће рећи, како Форетић преводи, "zemlja Srbije, koja je Bosna", односно "онај dio Srbije, koji jest Bosna" или "srpska zemlja, koja se zove Bosna". Форетић уз то додаје како је босански бан Нинослав у неким уговорима издатим Дубровнику становника своје државе назвао Србином, а Дубровчанина Влахом, тј. Романом, што Форетића наводи на закључак: "Srpski karakter Bosne u granicama tog vremena time je jasno označen."⁷⁴⁹

⁷⁴⁹ Исто, 80

Међутим, мада су ови подаци заиста занимљиви, ми не можемо бити сигурни да се они односе на све становнике Босне. Можда је реч о Србину који је живео у оном делу босанске државе који је још од старине био насељен српским становништвом и припадао у рано време српској држави. Јер, да није тако не бисмо знали како да разумемо византијског писца Јована Кинама, који је за Босну половином XII века рекао да народ у њој "има посебан начин живота и управљања". Морам се зато питати, ако Кинама још у XII веку прави овакву разлику између Босне и Србије, шта може значити кад босански бан Матија Нинослав у XIII веку у својим исправама назива становника своје државе Србином? У сваком случају при оваквом или онаквом закључивању морамо бити опрезни.

Као што је напоменуто, бавећи се проучавањем проблема насељавања и размештаја Хрвата и Срба, Форетић у више махова спомиње и Рашку, очигледно је изједначавајући са Србијом. Он то чини и на овом месту: "U razvoju srpskog naroda od velikog je značaja pojava velikog župana Stefana Nemanje, koji je Raškoj pridružio Duklju, Travuniju i Zahumlje, u kojem je vladao njegov brat knez Miroslav... Nemanja je osvojio i gradove takozvane Gornje Dalmacije od Kotora do Skadra, koji bijahu pod bizantinskom vlasti, i ostatak Dukljanske države u primorju."⁷⁵⁰ Нећемо се упуштати у расправљање о томе да ли је Немања сва поменута освајања могао извршити из омање Рашке или је то успео као велики жупан пространије српске државе са средиштем тада у Рашкој, већ ћемо пратити Форетићево даље тумачење ових Немањиних освајања, које доводи у везу са казивањима Никите Хонијата и Теодора Скутариота. Форетић најпре наводи овај Хонијатов део: "Ne spoznavši prave mjere hoće pridobiti sebi Hrvatsku i prisvajati vlast nad Kotorom." Форетић сматра да су ова два податка примери који потврђују тезу о постојању Хрватске у близини Котора, па зато и каже: "Navedeni bizantski pisci spominju tu Hrvatsku (dotično Hrvate) u tako uskom kontekstu s Kotorom da se to može odnositi samo na manje

jedno područje u blizini Kotora i nazvano stoga Hrvatskom. Cijelo delovanje Nemanje nije ni išlo zatim, da pokori Hrvatsku ni u cjelini ni u onom djelu, koji je tada držao Bizant, i stoga, kad bizanski pisci vele, da je htio pridobiti Hrvatsku misle time na malenu Hrvatsku u blizini Kotora."⁷⁵¹

⁷⁵⁰ исто, 85

⁷⁵¹ Исто, 85—86

Овако тумачење је тешко прихватити. Ево због чега. Наиме, заборавља се да је српска држава у то доба допирала на западу до Вруље, односно до надамак Цетине. На 79. страни ове своје расправе Форетић наводи Ал-Идризија, који је за Дубровник рекао да је најјужнији град у Хрватској, на шта Форетић исправно каже да се Дубровник тада није налазио ни у Хрватској ни под Хрватском, нити да ваља подручје Дубровника укључити у састав краљевства Хрватске. Али се Форетићу чини да Идризи "misli na Hrvatsku u etničkom smislu, na područje nastavano Hrvatima". Ако је, пак, Форетић био уверен да је Идризи рекавши "da je Dubrovnik najjužniji grad u Hrvatskoj" мислио тиме да је реч о Хрватској у етничком смислу, зашто се не би могло помислити да су и Хонијат и Скутариотас, спомињући Хрватску и Хрвате, хтели да кажу да је реч о оном делу Хрвата који су временом из Хрватске постепено прешли на тле некадашње Паганије и затим допрли и у залеђе Дубровника? Чини нам се да и смисао казивања оба византијска писца указују на то да не може бити речи о појмовима који су географски близу један другог.

Кад Хонијат каже "... хоће предобити себи Хрватску и присваја власт над Которанима" имамо утисак да је реч о двома различитим радњама. Пре свега и Хонијат и Скутариотас пишу о нечему што је већ прошло, па кад Хонијат каже "хоће предобити..." чини нам се да је мислио на нешто што је Немања желео али је само делимично остварио, док је са Котором нешто сасвим друго: "и присваја власт над Которанима", што значи да је заузео не само Котор, већ и подручје које је припадало Которанима. Исти смисао, чини нам се, произлази и из Скутариотасове реченице: "Хрвате је хтео да придобије, а над Котором је присвојио власт."

Ако оба писца кажу да је Немања хтео да придобије Хрватску (а није), а да је Котор освојио, где можемо да замислимо ту малу Хрватску у близини Котора, коју Немања није могао да освоји, а освојио је не само Котор, већ и бројне области (не само приморске) које се протежу од јадранске обале па све до близу Софије. Форетић, међутим, убеђен да наведени византијски писци потврђују да је реч о Хрватској у близини Котора, наводи и неке владаре Србије који су у својим титулама спомињали и Хрватску, као на пример, краља Уроша из XIII века: "Kralj Dalmacije, Hrvatske, Dioklije, Srbije i Raške i gospodar Primorske zemlje". Форетић наводи још да у старом которском статуту има спомен Уроша као "kralja Raše, Dioklitije, Albanije, Hrvatske, Humske i sve Primorske zemlje". Он је убеђен да је у овим случајевима реч о истој Хрватској коју спомињу Хонијат и Скутариотас. То, међутим, не мора да буде никаква потврда о Хрватској у близини Котора. Пре ће бити да је реч о делу Хрватске у крајње западном граничном појасу српске државе. Познати су случајеви да су поједини владари уносили у своје титуле и земље које нису у целини освојили, већ само један њихов део.

У даљој анализи изворних података Форетић има лепих запажања о Захумљу, Травунији и Коначима, али углавном настоји да на неки начин нађе потврду онога што је о ужем приморском делу закључивао на основу Дукљанинових података. Што се, пак, тиче дубљег залеђа, особито дубровачког, Форетић каже: "Dubrovačke arhivske knjige zovu stanovnike općenito imenom Slaveni, ali se vidi, da u 14. i 15. stoljeću još ima mnogo Vlaha, koji, i ako već govore slavenski i nose slavenska imena, još postoje kao etnička skupina. Iz proučavanja tog dubrovačkog zaleđa vidi se, da su to ipak pretežno srpski krajevi, koji kao takvi vuku kontinuitet još od doseobe Srba na jug, no u zapadnijim krajevima Zahumlja, koji tu zadire i u nekadašnje neretvanske županije i hrvatsku županiju Imotski, ipak prevladava hrvatski živalj."⁷⁵²

⁷⁵² Исто, 93. Јосип Лучић као да се не слаже са оваквим Форетићевим запажањима чим на једном месту каже: "Ratarska okolica prisiljavala je stare Dubrovčane da se služe hrvatskim imenima u zemljišnim pitanjima, npr.: granica, dolina, brijeg, donja glava itd." За сам Дубровник Лучић тврди да је крајем XIII в. добио "isključivo pečat slavenskog, hrvatskog grada, slično ostalim dalmatinskim gradovima", док о дубровачкој територији закључује ово: "Golemi nerazmjer slavenskih imena i neslavenskih imena i prezimena ukazuje da je dubrovački teritorij u XIII st. bio slaveniziran, kroatiziran. Slavizacija je išla kudikamo brže nego u samom gradu." Иначе, кад говори о етничком саставу, именима и називима у Дубровнику и околини Лучић спомиње само Хрвате, хрватски језик, Славене и Влахе. Друге не спомиње. (Josip Lučić, "O etničkim odnosima na dubrovačkom teritoriju u XIII stoljeću", *Dubrovnik, godina XII, br. 4, Dubrovnik 1969, 98—107*)

За оваква своја запажања о залеђу Дубровника, која делују доста убедљиво, Форетић наводи низ изворних података. Што се тиче самих градова Дубровника и Котора, Форетић добро запажа да за период до XIII века нема архивских података о насељавању Дубровника, али истиче да су и Дубровник и Котор насељавали и Хрвати и Срби, с тим што подвлачи да се "o Dubrovniku od 14. stoljeća dalje može govoriti kao o hrvatskom gradu... Kada govorimo o tome da je prevladao hrvatski element, ne mislimo govoriti u biološkom njenom smislu, koji nam ustaje nepoznanica u statističkom svom odnosu, već mislimo u smislu prevladavanja objektivnih značajki narodnosti, koje su došle u 16. stoljeću već i do subjektivnog izražaja... Bez sumnje važne su bile migracije u Dubrovnik iz zaleđa i bližeg i daljeg, u kojima je bilo Srba, Vlaha i Hrvata, pa čak i nemačkih rudara Sasa."⁷⁵³

⁷⁵³ Форетић, 96

Завршавајући ову расправу, несумњиво вредну пажње у будућим истраживањима раног размештаја Хрвата и Срба и настанка њихових држава, Форетић сматра да може рећи "da je područje od Neretve do Војане било подручје, где се је хрватска. и српски народ већ од времена doseobe мијешао. Опстојност двју хрватских зона, one Бијеле Хрватске и one у Дуцлији матичној Црвеној Хрватској до 10. stoljeća učinila je, da je hrvatski element cirkulirao i kroz pretežno srpsku zonu Zahumlja i Travunije, a prodor srpskog življa u Duklju u 10. stoljeću suzio je u njoj opstojnost Hrvata na uski primorski pojas. Rezultat svih tih previranja bio je taj, da je već kroz trajanje srednjeg vijeka sve do ulaza u Boku Kotorsku u primorskom pojasu prevladao hrvatski živalj, a u zaleđu ostao pretežan srpski, dok se u Boki Kotorskoj skupa našli i održali Srbi i Hrvati, pri čemu su dva gradska centra Dubrovnik i Kotor poprimili hrvatski karakter s manjinom srpskom u Kotoru, koja se nešto docnije javlja." Што се, пак, тиче Црвене Хрватске, Форетић о том још увек тешком историјском проблему закључује: "Možemo pokazati na opstanak Hrvata južno od Neretve u primorskom pojasu, gdje je u hrvatskoj povijesti jako došla do izražaja Dubrovačka republika, a u Boki Kotorskoj uz jaku afirmaciju Srba i jaka afirmacija Hrvata, naročito u kulturi, pomorstvu i pravnom životu."

И у последњим реченицама ове расправе Форетић износи нека своја запажања која су несумњиво тачна: "Uza sve to, što su Srbi i Hrvati već od pojave njihove u povijesti kako nam već Porfirogenet pokazuje, dva posebna naroda s posebnom individualnosti, ipak su to dva srodna i bliska naroda, pa je naravno, da je uza sve međusobne opreke, koje su se na jedan ili na drugi način između njih kroz dugu istoriju javljale, osim drugih razloga također zbog njihove bliskosti, srodnosti, teritorijalnog susjedstva i prožimanja dolazilo do međusobnog prelijevanja, pretakanja i asimilacije. Njihov smještaj u srednjem vijeku, a i u novom, nije samo rezultat doseobe u 7. stoljeću već i daljnih još migracija te drugih etničkih i kulturnih previranja."⁷⁵⁴

⁷⁵⁴ Исто, 97

На крају да поновимо да је ова Форетићева не велика расправа о великом и осетљивом проблему наше историје пуна корисних запажања и прихватљивих решења, али се о неким његовим закључцима може још расправљати, у нади да ћемо доћи до нових извора сазнања. Чини

нам се да у вези са Црвеном Хрватском неке појединости остају и даље нејасне, мада се стиче утисак да је у овом смислу учињен корак напред већ самим тим што је Форетић запазио неке појединости које други истраживачи нису уочили.

ЗАКЉУЧАК

Као што се, надамо се, могло запазити, проблем првобитне Србије, односно њеног географског језгра на Балканском полуострву, необично је сложен. У то смо се најбоље могли уверити пратећи мишљења једног броја истраживача који су, да поновимо, сви до једног, расправљајући о најранијој Србији, имали пред собом увек исте изворе, исте податке. Па ипак, њихови су закључци до те мере различити да готово једва да можемо наћи два истраживача који су о Србији, Босни, приморским српским областима, Дукљи (Зети) и Рашкој имали исто мишљење. То је и разумљиво, јер, по свој прилици, значи да нико од њих није био задовољан оним што је у науци пре било постигнуто, па су желели да својим размишљањима, колико је могуће боље, разјасне многе нејасне појаве и стања. На жалост, ма колико да је тим напорима много учињено на расветљавању најраније историје Срба и Србије, морамо рећи да неке, по нашем мишљењу, битне ствари нису сасвим решене. Па и напор који је у овој књизи учињен треба схватити само као један у низу покушаја да се указивањем на неке досад незапажене проблеме олакша будући рад на истраживању најраније историје Срба на Балкану, при чему ваља подвући да, по свој прилици, ни овом приликом нису ни издалека уочени сви проблеми, нити су решени они о којима је у овој књизи било речи. Наравно, има предлога за решења другачија од оних која су досадашњи истраживачи довели, али је писац свестан да тиме није много изменио однос проблема и знања у корист ових других. Ако и има нових запажања, па ту и тамо и нових решења, она се, засад, само укључују у низ постојећих и постају предмет интересовања свих оних који ће наставити трагање за истином, а то је дуг и тежак посао. Што се тиче питања о којима је у овој књизи било највише речи, о њима би се на овом месту могло поново рећи следеће:

У погледу првобитног географског језгра Србије, односно српске државе, остајемо и даље у приличној мери у неизвесности. Та неизвесност потиче још од наших основних извора, од засад непознатог састављача тридесетог поглавља DAI и од самог Порфириогенита. Реч је о приморским областима и о спомену Србије ("садашње" и "покрштене"). Док цар-писац за становнике приморских области, и то Паганије, Захумља, Травуније са Конављем, каже да су пореклом Срби од оних Срба који су у Далмацију дошли, наводно, за време цара Ираклија, састављач 30. главе DAI, описујући географске положаје тих истих области, укључујући и Дукљу, као и Хрватску, каже само да се граниче са Србијом. О пореклу њихових становника овај непознати писац не каже ништа. Упадљиво је да ни Порфириогенит не каже којег су порекла били становници Дукље. Наше веровање да је он у глави 32, говорећи о Србима, случајно испустио да каже да су и становници Дукље пореклом Срби, знатно колеба чињеница да цар ни у поглављу 35, посвећеном Дукљанима и земљи у којој сада обитавају, не каже изричито да су пореклом Срби, већ само вели: "Авари су поробили и ову земљу и она је остала пуста, и за цара Ираклија поново је насељена, као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље." Дакле, ни податак састављача главе 30. ни Порфириогенитов опис не пружају довољно основе за поуздан закључак о пореклу најстаријих словенских становника Дукље. То што се нешто касније о Дукљанима говори као о Србима, а о Дукљи као о делу Србије засад нам не даје за право да то стање преносимо и на VII век. Отуда бисмо радије рекли да о проблему најстаријег словенског становништва Дукље ваља још увек свестрано и подробно размислити.

Не стојимо много боље ни са Србијом мада су, на изглед, подаци о њој и разноврснији и јаснији. Као што смо видели, састављач 30. главе DAI тврди кам да је у његово време Србија погранична земља почев од залеђа Дукље до источног граничног појаса тадашње Хрватске. По том писцу, ми не знамо о Србији ништа више. Управо, знамо још да је поред Хрватске и

споменутих приморских земаља била гранична земља и са тадашњом Бугарском. Податак о граничењу са Бугарском добро нам је дошао, међутим треба утврдити докле се у то време простирала Бугарска према западу, а то није једноставно. Тешкоћу у погледу географског положаја ране Србије не олакшава нам ни сам цар својим поменима "садашње Србије" и "покрштене Србије". Са доста вероватноће можемо сматрати да је реч о једној Србији и са исто толико вероватноће можемо сматрати да је та његова Србија она иста коју писац главе 30. види као земљу која се граничи са Хрватском, приморским областима и Бугарском. Али то је све јако мало да бисмо могли нешто смелије да говоримо о њеном обиму. Већ је речено да то не можемо и поред чињенице да нам је цар навео и шест насељених градова у "покрштеној Србији", и то чак и поименично. Податак је несумњиво драгоцен, али смо засад немоћни да било о којем од тих градова тврдимо нешто поуздано. Све је још увек у оквиру смелијих или мање смелих претпоставки. Па ипак, као да засад можемо сматрати доста вероватним да и Србију писца 30. поглавља, као и ону цареву (ако она два појма сведемо на један), ваља тражити на простору од источних граница тадашње Хрватске до западних граница тадашње Бугарске, али, наравно, не у целој ширини тих граница.

Да додамо да нам царев помен "садашње Србије" некако пружа основу да помишљамо и на неку ранију Србију и чини нам се да ту ранију, ако је постојала, не бисмо имали где на другом месту да потражимо осим у неким од споменутих приморских области. Но, док према Приморју можемо макар приближно да означимо гранични појас ране Србије, као и њен однос према Хрватској, много је теже одлучити се за гранични појас према тадашњој Бугарској, али нам и тај податак, ма колико неодређен, пружа наду да ће бити од помоћи кад се пажљивије проучи простирање Бугарске тога времена. Као што је раније већ истакнуто, велика неизвесност у погледу географског пространства ране Србије влада у односу на њено пружање према унутрашњости. На том правцу располажемо податком о Босни, али тај податак уместо да нам помогне као да нам чини још већу сметњу.

Као што знамо, цар је Босну споменуо на крају поглавља 32. у којем је изложио кратку историју Србије од њеног почетка до средине X века. Пошто је на завршетку тог свог излагања поименично навео и шест настањених градова у "покрштеној Србији" додао је "и у области Босне Котор и Десник". Како је познато, из овог спомена Босне, на овом месту, настао је велики проблем око тога шта је била и где се налазила Босна у царево време? Да ли њен спомен у поглављу о Србији мора да значи, како неки мисле, да је Босна тог времена била у склопу Србије и да је уопште од свог почетка била саставни део Србије? Присталице мишљења да Босну оног времена треба сматрати саставним делом Србије обично се, између осталог, позивају на Ајнхарда, али можда још више на византијског писца Јована Кинама, који је, описујући један византијско--српско-угарски сукоб 1150. године, на реци Тари, на једном месту, споменувши реку Дрину додао "која извире негде одозго и одваја Босну од остале Србије. Босна није потчињена архијупану Срба него народ у њој има посебан начин живота и управљања". Да додамо да су неки "посебан начин живота" превели са "посебне обичаје".

Упоређујући спомен она два насељена града "у области Босне" са овим Кинамовим описом на први поглед се чини да су заиста у праву они који Босну Порфиригенитова времена сматрају саставним делом Србије, али се нама чини да не мора да је тако. Пре свега, смета нам Порфиригенитов поступак. Зашто је он, питамо се, уопште и споменуо посебно два града у области Босне ако је та област у његово време сматрана сасвим равноправном са осталим областима из којих се тада састојала "покрштена Србија" ("садашња Србија") и у којој цар налази шест насељених градова? Да је област Босне од старине припадала Србији чини нам се да никакав разлог не би могао да спречи цара да и њу подведе под појам "покрштене Србије" и не спомињући њено посебно географско име. Позивање на Кинама као на аргуменат за Босну у склопу Србије Порфиригенитова времена чини нам се да нема оправдања. Пре свега, од Порфиригениновог спомена Босне до наведеног Кинамовог описа прошло је више од два века и ми за то време веома мало знамо и о Србији, а о Босни још мање. Ако је Босна у међувремену од

X до XII века, и била извесно време у саставу српске државе, то не мора да значи да је била у њеном склопу и у X веку или још раније. Можда Кинам констатује само једно стање, односно неку промену ближу свом времену ако смо уопште и сигурни у смисао оног дела реченице где се каже "и одваја Босну од остале Србије"? Но, код Кинама нас још више збуњује оно место на којем стоји да народ у Босни има "посебан начин живота" ("посебне обичаје") па чак и "управљања". Шта то може да значи?

Ако је народ у Босни још од почетка био у склопу Србије, па чак, како неки мисле, и истог порекла као и Срби, откуда у том народу већ до XII века посебан начин живота и посебан начин управљања? Не сумњамо у то да је Кинам знао шта пише, али ако је тако, како да објаснимо ову разлику? Не наводи ли нас она на помисао да је и Порфиригенит с разлогом споменуо Босну као посебну област са два насељена града. Можда ће бити у праву они који мисле да је цар о Босни знао врло мало, па је из тих разлога у поглављу о Србији узгред споменуо да постоји и област Босна са два насељена града. Наравно, ово тумачење, ма колико занимљиво, не може да нас задовољи. Радије бисмо рекли да смо у погледу најраније Босне још увек у великој неизвесности. Можда ће неко рећи да се "посебни начин живота и управљања" односи на постојање богумилства у Босни, али ни то не би могло бити решење, јер је богумилство било у то време раширено и ван Босне. Сетимо се само Немањиних мера за истребљење богумилства у Србији, односно у својој држави. Решење о Босни не налазимо ни код Попа Дукљанина. Истина је да он Босну заједно са Рашком спомиње као саставни део Србије (Сурбије), али ми не знамо на које се време то стање односи, ако га уопште и можемо прихватити. Треба се само сетити како Дукљанин описује своју Сурбију приписујући јој простор од неодређене Борове планине на западу до Дрине и од Дрине до Лаба и Лапије на истоку, па да се нађемо у неизвесности о каквој и кадашњој Србији говори не пружајући нам никакве податке ни према Приморју ни према северу.

Но, у овом нашем размишљању о првобитном географском простору и Србије и Босне не треба да заборавимо на Часлава. Он нам је у овом случају главна личност, јер Србија чији простор у X веку тражимо у ствари је Србија Часлављева времена. Историју те Србије и Порфиригенит излаже описујући је од њеног почетка до свога времена, па и кад наводи шест насељених градова у "покрштеној Србији" требало би да је реч о тој истој Србији у којој је последњи владар кога цар спомиње био Часлав. На жалост, мада уопште узето знамо о којој је Србији реч, ко је њоме у дато време управљао и колико је насељених градова имала, па знамо чак и називе тих градова, опет смо у немогућности да нешто одређеније кажемо о њеном простору. Ако узмемо у обзир чињеницу да је цар истовремено, док је описивао историју Србије, спомињао и приморске градове и да је у исто време кад и у Србији и у тим областима навео и број и називе насељених градова, по логици ствари излази да у то време, тј. у доба Часлава, у Србију не треба убрајати ниједну од приморских области од Дукље до источних граница Хрватске, већ је треба тражити негде другде.

Али ако у саставу Часлављеве Србије није била ниједна од приморских области, питамо се да ли је била Босна? Судаћи по Порфиригеновом казивању, који, описујући догађаје у Србији, ни једном речи не спомиње Босну, рекли бисмо да ни Босна није била у саставу тадашње Србије, чијег владара, Часлава, цар приказује као човека који је своју земљу само обновио и у њој се учврстио, али, додаје, уз помоћ византијског цара. У ствари, проблем обима Србије у доба Часлава решава се сазнањем о простору Србије у време претходног владара или претходних владара, јер је бугарски цар Симеон напао и привремено покорио ту Србију, а Часлав је опет само ту Србију обновио и у њој се учврстио. Значи, ако Босна није била у саставу Србије пре Часлава није била ни у његово време, јер он, судаћи по царевом казивању, није ни стигао да прошири границе Србије.

Присталице велике Србије Часлављева времена обично се позивају на Дукљанина, који говори о угарско-српском сукобу и поразу Мађара, наводно, у Дринској жупанији, по свој прилици, код Цвилина, недалеко од Фоче, и то узимају као неки доказ да је Часлав владао и

Босном, јер је угарски војсковођа најпре пљачкао и заузео Босну, па је тек после тога продро дубоко на југ. Али то није никакав доказ нити да је Босна пре Часлава била у саставу Србије нити да је Часлав заузео Босну победом над Угарима у Дринској жупанији, јер, ако је веровати Дукљанину, Часлав је гонећи Угре с југа према северу изгубио живот негде на Сави, па није ни имао времена да заузме Босну. Према томе, проблем остаје на истом треба испитати коме је припадала Босна у другој половини IX века и у X веку све до Часлава. Ако би се могло доказати да је Босна тада била у саставу Србије, онда би се могло сматрати да је Часлав, обнављајући Србију обновио истовремено и Босну и као владар се учврстио и у једној и у другој. Ако ово не можемо да докажемо, остајемо тамо где смо и били: на питању два насељена града у области Босне. Зашто се та два града издвојено спомињу од оних шест у покрштеној Србији"? Све друго су само претпоставке без иоле јаснијих аргумената. Покушај да се Ајнхардови Срби, међу које је 822. године побегао Људевит, вежу за Босну и тиме поткрепи претпоставка да је Босна била тада насељена Србима, па да је зато сасвим могуће да је и у X веку била у саставу Србије, сматрамо сасвим беспредметним. Људевитово бекство међу Србе не може се никако односити на Босну без обзира на то да ли је и колико Срба било у то време у њој.

Али за проблем првобитне Србије, као што знамо, тесно се, поред Босне, повезује и проблем Рашке. Штавише, многи појам Рашке толико доводе у везу са Србијом да готово непоколебљиво тврде да је то један појам само са два имена, да језгро првобитне Србије и не треба другде тражити осим у Рашкој. Читава историју Србије коју је Порфиригенит описао они приписују Рашкој и помоћу ње тумаче и њену политику и територијални развој. Међутим, да проблем Србије и Рашке није тако једноставан, али да је необично важан, надамо се да се могло уочити у току расправљања и о изворима и о историографији. Но, осећајући, ваљда, да нема никаквих чвршћих доказа да су Србија и Рашка једно исто, не могући при том да не поштују податке Порфиригенитове и састављача 30. главе DAI, као и Дукљанинове описе, заступници ове теорије западали су врло често у тешкоће које су биле, са тог становишта, у основи нерешиве. Наиме, желећи да некако ускладе податке из разних извора, да повежу што тешће спомене Србије, Босне и Рашке, не би ли се створила слика јединства тих области још у најраније време, они су често, можда и нехотице, сва три појма у географском погледу проширивали више него што су то изворни подаци и дозвољавали. Такав је случај особито био са Рашком. Будући да је по значају сматрана централном облашћу, њен су простор проширивали и далеко преко Лима, па чак и Дрине, јер се нису могли помирити с помишљу да би Рашка, као Србија, са значајем који јој је приписиван, могла бити ограничена на простору једне мање или веће жупе или области.

Међутим, такви просторни скокови могли су изазвати и изазивали су велике недоумице и заблуде у тумачењу појединих збивања и стања из ране историје Србије, а пре свега у односу на улогу појединих области у процесу настанка и развоја ових или оних збивања и стања. Наш је утисак да је Рашка без икаквог разлога прерано изједначена са појмом Србије и да су јој без основе приписивана стања и догађаји у периоду пре XI, а можда и пре X века. Заблуде око Рашке настале су, по свој прилици, на основу Дукљаниновог казивања, мада, видели смо, ни Дукљанин у суштини не даје никакав јачи повод да Рашкој припишемо већу улогу него што је имала, а поготово да јој придајемо већи значај и за ранији период. Да је Рашка имала своју историју и да је у одређено време била значајна за развој Србије и српске државе, то је неоспорно. На жалост, ми о њеној раној историји не знамо ништа све до IX века, све до једног српско-бугарског сукоба и Порфиригенитовог податка "и спроведоше га читавог до границе, до Раса", што је занимљиво, али нам не говори много.

Ни после тога о Расу или Рашкој из Порфиригенитовог казивања не знамо ништа, значи све до половине X века, мада он, као што знамо, пише најстарију историју Србије. Он сигурно с разлогом ту Србију, чију историју излаже, не назива Рашком. Он, видели смо, и за насељене градове не каже да се налазе у Рашкој већ у Србији. Забуна је, очигледно, створена тумачењем Дукљаниновог податка о Србији (Сурбији) састављеној из Босне и Рашке. Пошто Порфиригенит за читава четири века Рашку и не спомиње као позорницу догађаја изложених у његовој историји

Србије, истраживачима је Дукљанинов спомен Рашке, као саставног дела Србије, добродошао да уместо недовољно јасног царевог описа географског положаја Србије прихвате Дукљанинову Сурбију као Србију, јер су имали, како се чинило, и три јасна оријентира: Борову планину, Дрину и Лаб, односно Лапију. Како се до краја XII века, када се сматра да је Дукљанин живео, много шта о Србији знало више него у ранијем периоду, то је лако ова Дукљанинова слика пренета у раније време, при чему је Рашка задржана као главна позорница и извор догађаја, с тим што је, будући да је била, како је тумачена, саставни део Србице, називана час Рашком час Србијом. Кад је такво решење прихваћено, готово да нико и није правио питање шта је било са оном Србијом са којом су се граничиле приморске области према "планинским странама" или са оном Србијом која се чак код Цетине и Ливна сучељавала са тадашњом Хрватском, а то је, погледамо ли само карту, било веома далеко од Рашке, чији прави простор није у ствари нико ни покушао да утврди, мада је било више тумачења.

Да је у овим дилемама око Србије и Рашке било мало више пажње, вероватно би било запажено да су то два појма, различита по географском положају и обиму, по пореклу и по својој улози у склопу историје Србије и српског народа. Како нам се чини, на ову су разлику упозоравали још наши стари састављачи родослова и летописа. Бележећи разна збивања из историје Србије, они као позорницу догађаја спомињу углавном Србију и Рашку, при чему, како нам се чини, јасно разликују једну од друге, па чак и кад Рашку укључују у појам Србије као да је јасно да је сматрају само њеним саставним делом. Главни носилац појма Србије није била Рашка. Штавише, из неких вести назиремо чак да је Рашка била омања област, што је баш онако како смо закључили и из Василијевих повеља из почетка XI века, где је Рашка приказана као епархија омањег подручја. Ево и неких примера из каснијих извора. Кад састављачи родослова и летописа говоре о доласку Немањином у Рас, у цркву Светог Петра и Павла, на поновно крштење, сви кажу да је та црква "по среде Раса" (родослови Загрепски, Пајсијев и Врхобрезнички) или *in medietate Rasciae* (летопис Бранковићев), што свакако не би рекли да је Рашка била нека велика област.

Иначе, и у другим случајевима кад састављачи родослова и летописа спомињу Рашку, осећа се да мисле на посебну земљу, чак и онда кад је очигледно реч о Рашкој као области српске државе: "у 24-тој години свога владања прими Немања власт у земљи српској која се зове Рас" (летопис Хиландарски). Сличан податак налазимо и у Верковићевом и Остојићевом летопису. Значење посебне области, која је могла бити у склопу Србије, али је сачувала своју особеност, чији су корени морали бити веома дубоки, осећа се и у овим речима: "приђе у отечество рашко, у цркву светих апостола Петра и Павла" (летопис Сеченички; "И отуд [из Захумља] подиже се Немања и приђе у отечество рашко, у цркву светих апостола Петра и Павла ..." (летописи Верковићев и Остојићев). Долазак у рашко отечество спомиње и родослов Пејатовићев. Будући да Рашка није била родна земља ни Немањина ни његовог оца, вероватно да у овим случајевима "отечество рашко" има значење "рашка земља", на шта, по овој прилици, указује и једна белешка Руварчевог II летописа: "и племена рашкаго господства". Најзад, шта су састављачи наших старијих рукописа подразумевали под Рашком најбоље се може видети из раније изведене белешке Руварчевог родослова: "Родом от Расије, иже ниња глаголет се Стариј Влах, от веси Штиткова." Из већ споменутог пописа баштина на мукати Стари Влах види се да је и 1708. године село Штитково припадало кадилуку Стари Влах. С обзиром на чнњеницу да је почетком XVIII в. наведена муката обухватала кадилуке Нови Пазар и Стари Влах, а да је кадилук Нови Пазар обухватао нахије Рас, Јелеч, Врач, Остатију и Сеницу (Сјеницу), чини нам се да је сасвим јасно да је састављач родослова (XVI век) с правом рекао да је Рашка исто што и Стари Влах, а пошто смо његов обим приближно утврдили, добили смо истовремено, надамо се, и географску слику Рашке.

Сад нам је, рекли бисмо разумљивије зашто Стефан Првовенчани кад додељује поседе манастиру Жичи уз Толсто брдо додаје "с Рашким Делом". Толсто брдо је свакако исто што и данашње Дебело брдо југозападно од варошице Рашке и његове су западне падине припадале

вероватно Рашкој, односно каснијој нахији Рас Новопазарског кадилука, што се најбоље потврђује чињеницом да су се са јужне и западне стране Толстог брда налазила села Милатовиће, Носољин, Бело Поље и Себимиље, која су припадала нахији Рас, док су северна и источна страна Толстог брда биле ван кадилука Нови Пазар, односно нахије Рас, па према томе и ван средњовековне Рашке. Кад се уз ово сетимо повеље Василија II из 1020. године, у којој је Рас приказан као очигледно мања епархија, постајемо још уверенији да је Рашка раног периода била област која је највероватније захватала простор који је под турском управом био издељен на кадилуке Новопазарски и Старовлашки. Ако сад тај вероватни географски положај Рашке упоредимо са осталим подручјима на којима се простирала српска држава у рано време биће нам, надамо се, јасно да Рашку из тог времена не можемо никако изједначавати са Србијом. Она је у своје време могла једино бити укључена у српску државу и могла се наћи у прилици да назив Србије временом обухвати и њу, али не и да замени појам Србије, мада има случајева да се под појмом Рашке подразумева Србија. Ти су случајеви, међутим, из каснијег времена.

Кад пратимо родословне и летоличке белешке за поједине догађаје из XII и XIII века, особито кад су у питању титуле владара, у свима се спомињу готово једино Срби и Србија. Немања је увек "господин Србљем" или "Magnus zupan totius Serviae, Maritimae, Diokliae, Dalmatiae, Travuniae, et Zachulmiae", а Сава је "први архиепископ Србљем" и он добија право "да митрополите и епископе ва земљи Србцеј постављае". Читајући бројне белешке наших родослова и летописа, стичемо утисак да су веома добро знали кад ће који назив употребити. Рас и Рашку спомињу само у случајевима кад је заиста реч о нечем што се односи изузетно на то подручје; иначе и Рашку и све остале крајеве називају Србијом или српском земљом руководећи се очигледно појмовима који су од старине означавали Србију и српску земљу. Ти појмови ни у ком случају нису настали у Рашкој већ ван ње и то једино на подручју западно и југозападно.

Да поновимо, тај простор треба тражити за најстарији период или у приморским српским областима или, што је можда вероватније, на територији која се налазила између приморских области, Хрватске, Босне, Рашке и залеђа Дукље. Врло вероватно да је највећи део те ране Србије био обухваћен Дукљаниновим Подгорјем. По својој прилици, тој Србији је припадала и Дринска жупанија и према истоку граница те Србије допирала је до Лима у чијем се поречју могао налазити гранични појас према Рашкој и можда још и према неким мањим подручјима којима не знамо стара имена, а која нису припадала Рашкој. Претпостављамо да у ту рану Србију ваља укључити и Хвосно заједно са долином Белог Дрима. Можда је до X века простор ране Србије био и нешто мањи, али је у току прва четири века појам Србије могао бити проширен на означени простор. У том раздобљу текао је процес којим се појам Србије учврстио и стекао услове да се постепено шири све даље обухватајући и подручја на којима није морало живети српско становништво.

У том раном периоду, кад су у западном делу Балканског полуострва временом стекле углед Хрватска и Србија, а источније од Србије власт држале Византија и Бугарска, није чудо што се у очима византијских и других хроничара у вези са збивањима између Византије, Бугарске и словенског света западније од њих спомињу готово једино Срби и Србија. Друге области, изузев приморских крајева, Хрватске и донекле Босне, нису стекле ни име ни углед у тој мери да би их страни писци посебно спомињали, поготово ако су још врло рано биле мање или више укључене у збивања чији су корени потицали из Србије. Можда због тога западамо понекад у недоумицу кад код византијских писаца наилазимо на спомене Срба и Србије и тамо где их иначе у то време не бисмо тражили. Византинцима су Срби прилично рано постали главни противници на доста широком географском простору, поготово кад је рана бугарска држава била потиснута источно од централног појаса Морава — Вардар.

За Византију није морало бити много важно ко је све ту и тамо живео; за њу је било значајно да се за своје интересе морала све чешће борити са Србијом и Србима, који су, продирући са запада према истоку, из деценије у деценију све успешније потискивали византијски утицај и власт. Тако се појам Србије географски ширио и учвршћивао и византијски

писци, кад говоре о сукобима и ратовима Византије са Србима, именом Србије најчешће називају све оне области које нису директно биле под византијским утицајем или на којима се нису налазили византијски војни логори. Тако је Византија, у ствари, прва, хтела или нехтела, признавала нове територијалне промене приписујући их Србији и тим путем је Србија под тим именом почела да улази у историју пре него што је и сама почела о себи да говори.

На жалост, ми не знамо сасвим поуздано како је то територијално ширење Србије текло, јер, као што смо видели, нисмо сигурни ни у њено територијално језгро, нити можемо хронолошки пратити кад су које области укључиване у српску државу а тиме и у појам Србије. Кад је реч о Србији и српској држави, у нашој историографији се истичу углавном два раздобља у којима је, како се мисли, дошло до наглог и замашног територијалног проширења државе. Један је средином X века, у доба Часлава, а други је за владе зетског краља Бодина, крајем XI и почетком XII века. Међутим, мада је за време Часлава у Србији дошло до извесне стабилизације, никаквих доказа немамо да је тада српска држава остварила и неко веће територијално проширење. Једва се усуђујемо да кажемо да је тих година дошло до првог укључивања Рашке у састав српске државе и то претпостављамо једино на основу Дукљанинове приче о збивањима после Часлављевог успеха у борби са Угарима. Других доказа нема, те бисмо морали бити веома опрезни приказујући територијални обим Србије средином X века. Готово бисмо са сигурношћу могли тврдити да обим Србије у то време није био оних размера како се то на картама приказује.

Нисмо много сигурнији ни у стање створено, како се сматра, у Бодиново време. Пре свега Бодин је био владар Дукљанске, односно Зетске државе, и територијално проширење његове државе не можемо никако сматрати проширењем Србије, већ проширењем Зете. Управо, можда бисмо пре могли рећи да је у XI веку, почев још од Војислава, а затим и у време Михаила и Бодина, настало доба превласти Зете, али не над Рашком, како се у нашој историографији заступа, већ у првом реду над Србијом и приморским српским земљама, а тек потом и над Рашком. Из извора, у ствари највише из Дукљаниновог летописа, наслућујемо да је у другој половини XI века у Србији и суседним областима дошло до тежих унутрашњих размирица које су омогућиле привремено јачање Зете. Њена превласт је трајала нешто више од пола века.

У ова збивања је, како нам се чини, нешто тешње била укључена и Рашка, за коју не знамо сигурно да ли је још и за време Часлава или убрзо после његове смрти ушла у састав Србије, или је постојећом државном организацијом, зетско-српском, била јаче обухваћена тек у време Бодина. У сваком случају, изгледа да су противници зетске превласти над Србијом и српским земљама у Приморју и Подгорју створили у Рашкој основу за преузимање "старе славе". Неколико деценија после Бодинове смрти (1101. године) долази до унутрашњих немира и борби у којима Зета губи превласт коју је држала нешто више од пола века. У тим међусобним сукобима, у којима су, како се чини, учествовале све српске области, како оне у Приморју тако и оне у саставу "покрштене Србије", учвршћује се све више српско-рашки савез чији се центар све очигледније премешта са запада на исток, из Подгорја (?) у Рашку. Ова нова ситуација није створена, како се мисли, победом Рашке над Зетом, већ победом српско-рашке спреге над превлашћу Зете. Кад бисмо сматрали, као што је у историографији уобичајено, да су тих деценија борбу за превласт водиле Зета и Рашка и да се та борба завршила победом Рашке, морали бисмо се све време питати шта је у међувремену било са шестовековном Србијом и да ли је могуће да је једна малена Рашка, за коју се тек почело знати у време ових међусобица, потисла у заборав све оно што су Србија и српска држава значиле за читавих шест векова и за шта у изворима постоји више доказа. "Борба Рашке и Зете о превласт" чини нам се да је велика заблуда наше историографије, која је веома много отежала боље разумевање збивања и стања у историји Србије и српске државе до почетка XII века, а пре свега у раздобљу од друге половине X до средине XII века. Отуда нам се чини да је и картографски приказ "Бодинове државе" неприхватљив, особито у случајевима кад се њене границе означавају чврстим граничним линијама. Све до краја XII века за чвршће граничне линије немамо никаквих поузданих података. Чак нисмо сигурни да ли смо у праву кад Бодиновој

држави приписујемо и све оне области, јер у изворима за то нема много основе, а посебно што ми ни тим појединачним областима не знамо сигурне оквире.

Сасвим је друга ситуација са Србијом од Немањина времена. Захваљујући владарским повељама и владарским биографима, ми први пут долазимо до доста јасних података о саставним деловима српске државе из којих, како нам се чини, сазнајемо, у извесној мери, чак и генезу настанка и развоја Србије и српске државе до краја XII века. Наравно, ма колико да су подаци ове врсте у повељама и биографијама непроцењиве вредности ни они нам, на жалост, не објашњавају све што бисмо желели да знамо кад је у питању географски приказ Србије и српске државе на крају XII века. Па ипак, захваљујући овим подацима много смо смелији у нашем настојању да што верније прикажемо картографску слику српске државе Немањина времена. А ево на основу чега. Као што је познато, Немања у својој повељи овако набраја своје успоне којима је уједно проширио територију српске државе: "... и обнових своју дедину и боље утврдох божјом помоћу и својом мудрошћу, даном ми од бога. И подигох пропалу своју дедину и задобих од морске земље Зету и с градовима, а од Арбанас Пилот, и од грчке земље Лаб с Липљаном, Глбочицу, Реке, Загрлату, Левче, Белицу, Лепеницу." Готово у свему исто казује и Немањин син Стефан у својој повељи. Нешто је, пак, опширнији Немањин најмлађи син Сава: "И обнови очеву дедину и боље утврди божијом помоћу и својом мудрошћу даном му од бога. И подиже пропалу своју дедину и задоби од поморске земље Зету и с градовима, а од Рабна Пилота оба, а од грчке земље Патково, Хвосно све, и Подримље, Кострц, Дршковину, Ситницу, Лаб, Липљан, Глбочицу, Реке, Ушку и Поморавље, Загрлату, Левче, Белицу."

Као што видимо, подаци које нам ова три извора пружају изванредни су. Они су први и једини те врсте, али ма колико да изгледају јасни намећу нам у ствари читав низ питања на која није једноставно одговорити. Кад пажљиво погледамо које нам све области набрајају Немања и његова два сина, пада нам у очи да ни један од њих не спомиње неколико области са којима смо се овим или оним поводом сусретали пратећи историју Србије од почетка до краја XII века и за које сигурно знамо да су у одређеним раздобљима биле или у саставу Србије (српске државе) или су у развоју Србије имале мањи или већи значај. Те области су Травунија са Конављем, Захумље, Неретљанска област, Подгорје, Дринска жупанија, Рашка, Ибар, Топлица, Расина и зване Реке. Истовремено у наведеним изворима уочавамо три било подручја било противника од којих Немања одузима земље и припаја их својој држави. То су Зета с градовима, Арбанас (Рабно) и грчке земље.

Упадљиво је још и то да се те новоосвојене земље спомињу тек пошто су писци подвукли да је Немања претходно обновио своју и очеву дедину што, чини нам се, може једино да значи да ту дедину (земљу, отаџбину) не треба тражити ни у једној од земаља набројаних као освојене, већ само међу онима које нису ни споменуте, а које се могу поделити у четири групе, од којих би једну сачињавале приморске области, другу Подгорје, Дринска жупанија и неки други суседни крајеви, трећу Рашка, а четврту Ибар, Топлица, Расина и зване Реке. Међу овим областима треба тражити и Немањину дедину и дедину његовог оца, па, према томе, и простор који обухватају области из ове четири групе ваља сматрати Србијом коју је Немања најпре обновио и средио и затим пошао у освајања свих оних области набројаних у повељама и житију. Наравно, није свеједно за коју ћемо се од ове четири групе одредити тражећи обе дедине, и Немањину и његовог оца. Да проблем није једноставан, видели смо још приликом детаљније анализе споменутих извора. Дедина Немањиног оца и Немањина не морају се односити на исто подручје. Као дедина Немањиног оца, по свој прилици, не долазе у обзир Ибар, Топлица, Расина и зване Реке а ни Рашка, већ врло вероватно приморске земље или нека од њих, док би Немањина дедина могла обухватити Рашку, Ибар, Топлицу, Расину и зване Реке. Оваква претпоставка би више одговарала и хронологији збивања коју смо учили пратећи изворне податке о настанку и раном развоју српске државе.

Овом можемо додати још нека размишљања. Наиме, ако узмемо да је Немања рођен 1112/13. године, а да је његов отац своју дедину наследио од свога оца, односно од Немањиног

деде, могли бисмо сматрати да се све то дешавало негде у првој половини XI века, а то је време кад Зетска држава још увек, није била покорила Рашку, што нам говори да је дедина Немањиног оца и деде морала бити негде другде, највероватније на тлу ране Србије, било у Приморју било у неким подгорским жупама. Зета не долази у обзир иако су се тамо родили и Немањин отац и Немања, јер ни Немања ни његови синови ни у ком случају не би рекли да је најпре подигао своју или очеву дедину, па онда почео освајање других земаља и то пре свих Зете. Зашто би имао да је осваја ако је претходно ту исту земљу подигао и обновио као своју и очеву дедину? Али кад смо већ код Зете, није ли упадљиво место и начин на који се она спомиње и у повељама и у житију? Зар нам не изгледа да се наше раније слутње о специфичном положају Зете овде још једном потврђују?

То, видели смо, некако наслућујемо још од Порфириогенита и састављача 30. поглавља DAI и зато, да поновимо, не треба са Зетом, односно са Дукљом, пренаглити и без икаквих доказа изједначавати је у свему са осталим земљама у склопу ране српске државе. Чини нам се да је и Зета, као и Босна, још од самог почетка била особена земља. Она је то остала кроз читаву своју историју без обзира на то што се у одређеним фазама дуже или краће налазила у склопу српске државе. Зета никад није постала Србија, уосталом као ни Босна. Чини нам се да у нашој историографији та појава још увек није довољно испитана, а вреди је из више разлога испитати, и ради историје Србије и ради историје Зете, односно касније Црне Горе. Треба подробно истражити где су корени онога што је у дугој заједничкој историји специфично. Мора постојати неко прихватљивије објашњење од постојећег. Са Рашком је опет други случај. Мада се у историју Србије укључује доста касно, судећи барем по изворима којима располажемо, Рашка, осим имена, није успела да очува неке своје посебне карактеристике, већ је, напротив, доста брзо постала "типично" српска земља, па је чак временом почело да преовлађује мишљење да Рашка и није ништа друго до Србија, али нам се чини да би у овом случају било боље подробно испитати порекло њеног становништва, географски положај и улогу и значај у настанку и развоју Србије и српске државе као и Зете.

Већ је напоменуто да бисмо, у жељи да нешто више сазнамо о Србији, њеној историји и њеном територијалном развоју, морали много савесније да проучимо и нека друга подручја која су постепено западала у зависност од српске државе и временом и сама потпадала под појам Србије. То је утолико потребније што неким од тих области не само да не знамо прави географски положај и обим, већ ни време кад су укључене у Србију и на који начин. Једна таква област је несумњиво и она која се налази јужно од Ћетиње, Западне Мораве и доњег тока Ибра, што ће рећи онај део који се налазио северно од Рашке али ван њеног подручја, наравно ако је почетком XVIII века географски приказ Старовлашког и Новопазарског кадилука верно одражавао слику старе Рашке, а верујемо да јесте. Ми знамо да су Ибар, Топлица, Расина и зване Реке биле земље које је Немања добио од византијског цара још пре него што је постао велики жупан Србије, али нема нигде ни речи о томе како је у састав Србије ушао део око Ћетиње, доњег тока Моравице и Западне Мораве до ушћа Ибра. Ако претпоставимо да под Ибром треба подразумевати онај део који се слеве стране реке пружао од Толстог (Дебелог) брда преко Радочела и Чемерна и затим се источним обронцима Јелице спуштао на Западну Мораву, док би се с десне стране та област граничила са Топлицом и Расином на гребенима северног Копаоника, Жељина, Столова и Гоча, остао би нам, како смо напоменули, необјашњен део простора између северних обронака Златибора и северозападних падина Јелице.

Ако се можемо поуздати у поменути турски попис из 1708. године, по којем се тај део није налазио у Старовлашком кадилуку, онда би нам засад остало непознато којој је средњовековној области тај део припадао до XII века и кад се и на који начин нашао у склопу српске државе. Али нисмо у неизвесности само са тим делом северно од Рашке, већ и са оним југозападно и југоисточно. Наиме, судећи по наведеном турском попису, Пештер и изворни део Ибра нису улазили у састав Рашке. Последње нахије према њима биле су Сеница (Сјеница) и Јелеч. О овоме ваља водити рачуна особито кад о границама Рашке и њеним односима размишљамо на основу

Дукљанинових података, у првом реду оних који се односе на сукоб рашког жупана Љутомира и требињског владара Бела, који се десио негде на Лиму, а завршио се смрћу Љутомировом на Ибру, о чему је раније било речи. Десна обала Ибра, како нам се чини, не би требало да представља проблем, барем онај део све до северних обронака Чичавице, јер је тамо било Хвосно, али проблем је онај угао између Рогозне и ушћа Ситнице у Ибар. Тај део је у наведеном турском попису ван нахија Јелеч и Врач, последњих на југу и југоистоку Новопазарског кадилука, па, према томе, и ван Рашке. То, међутим, не би требало да нас чуди. Нема сумње да је тим делом још од давних времена доминирао величанствени и за историју још увек тајанствени Звечан. Могуће је да је његова доминација захватала и десну страну Ибра око ушћа Ситнице, али нас ипак помало зачуђује што у изворима не налазимо трага називу тог подручја на којем је била велика и моћна тврђава Звечан. То не сазнајемо ни из Аниног казивања мада нам описује збивања баш око самог Звечана. Она додуше спомиње и Далмате и Србију, али нам о ужем називу области ништа не каже. Да ли бисмо и тај део смели да укључимо у област Ибар или бисмо могли да помишљамо на Ситницу и Лаб — остаје за размишљање.

Са освајањем Ситнице, Лаба, Липљана и осталих области између Ситнице и Ибра с једне и Јужне Мораве с друге стране, а затим и оних делова између Западне и Велике Мораве (Левач, Белица и Лепеница) стварају се услови да се појам Србије постепено прошири до централног појаса који сачињавају Јужна Морава — Велика Морава, чиме је истовремено створена основа за јачи продор према истоку, као и према југу (долина Вардара) и северу (Сава — Дунав). Као што је познато, Немања је још пре него што је постао велики жупан добио од византијског цара на управљање Ибар, Топлицу, Расину и зване Реке, али те земље, као и Глбочицу (Дубочицу) све до ових освајања не можемо у правом смислу речи убрајати у појам Србије, јер су их српски владари (жупани) добили од византијског цара на управљање као делове византијске територије.

Са Немањиним војним успесима 80-тих година XII века и те земље, заједно са новоосвојеним, улазе у нову фазу и доста брзо бивају у потпуности уклопљене у структуру српске државе и појам Србије временом ће обухватити и њих, мада је свака задржала и своје посебно, дотадашње, име. Као што знамо, Немањин покушај да тих година продре и даље од Јужне и Велике Мораве, као и у долину Вардара, завршио се неуспехом, те се Србија још неколико деценија морала задовољити територијалним проширењем до линије углавном Јужна Морава — Велика Морава завршно са Лепеницом. На северу смо у великој неизвесности у погледу подручја северно од Ћетиње и Западне Мораве све до Гледићких планина. Нисмо сигурни ни у то да ли је и тај део до краја XII века припадао Србији и ако јесте којом је приликом то проширење остварено, јер о томе нема никаквих података.

На западу је, по свој прилици, Србији припадало подручје јужно од Босне, вероватно све до границе са Хрватском, можда још увек негде до старог граничног појаса Цетина — Имотски — Ливно, с тим што је у међувремену Рама припала Босни. Према југозападу и југу граница је долазила до јадранске обале, а покораванем Зете вероватно је допирала до Драча, судећи барем по једном запису из половине XIV века у којем стоји "и Диоклитију даже до Драча", што вероватно значи до северне границе Драчке области, с тим што Зета, мада је ушла у састав српске државе, није примила назив Србије, већ је задржала своје име. Тако је крајем XII века српска држава постала веома пространа земља, која је укључивала и приморске и загорске области, разноврсне по својим природним погодностима које су омогућивале бржи развој и привредне и политичке моћи, што ће се потврдити већ у XIII веку, само неколико деценија после Немањине смрти.

Завршавајући ову расправу, писац се мора питати, уосталом као и сви други који се стим и сличним проблемима баве, шта је од онога што је у наслову и предговору наговештено разрешено а шта није. Мада није његово да о томе даје суд, он може макар рећи шта му се чини да је урађено и да ли би после овога у поднаслову место "Проблеми и знања" могло да стоји "Знања и проблеми"? На жалост, чини се да је однос између знања и незнања још увек такав да се знањем не можемо похвалити. Кад је реч о историјско-географским истраживањима и закључцима

мислимо да је у току излагања постало јасно колико су у том погледу уопштавања непожељна, поготово кад настојимо да хронологији збивања и стања покушавамо да нађемо права географска одредишта и простор. У том смислу смо још увек, једноставно речено, у многим случајевима немоћни. Све до краја XII и почетка XIII века, када се у Србији јављају бројнији и садржајнији правни споменици, пре свега повеље, које доста јасно у погледу земљишних поседа одређују шта је чије и коликих је размера, сви наши покушаји да се снађемо своде се углавном на смелије или мање смеле претпоставке које обично дају само уопштenu слику.

Штавише, о некој већој прецизности не можемо говорити ни од појаве већег броја писаних докумената, јер описи у њима нису увек јасни, а осим тога је оријентисање отежано и чињеницом да су многи називи, који би нам иначе доста олакшали сналажење, током векова измењени или су просто ишчезли. То нам веома много смета у нашем покушају да помоћу списка села и њихових атара некако јасније уочимо величину жупе, области или неког ширег простора. У овом смислу наши покушаји се најчешће своде на уопштавање или на приближну процену обима. Ако, међутим, таквих случајева има више, као што у ствари и јесте, онда се лако нађемо у прилици да стварамо искривљену географску слику при чему се неизбежно појављују тзв. „празни простори“, за које не знамо кад су настали, колико су тачно износили ни коме су у одређено време припадали.

Али кад смо већ код географске основе као позорнице историјских збивања морамо рећи да постоји низ појединости које нам онемогућавају правилно сагледавање ствари. Наиме, настојећи да у процесу настајања и развоја историјских догађаја одржавамо континуитет, јер нам догађаји само тако могу бити јасни, заборављамо да тај континуитет морамо непрекидно да пратимо и на тлу које нас интересује, јер без тога наш труд често остаје узалудан. Можда су за ово најбољи пример небројене градине разасуте на читавом простору за који везујемо настанак и развој Србије и српске средњовековне државе. Њих има на десетине, а према оном што на разним картама запажамо могли бисмо рећи да их има и на стотине. Нико досад у нашој историографији није ни покушао да сазна колико их тачно има, нити да прикаже географску средину у којој се налазе, а камоли да покуша да установи њихову старост, међусобни географски однос и припадност одређеном раздобљу.

Просто је несхватљиво колико је овај проблем запостављен и једноставно искључен из историје. Тих градина има зачуђујућих размера, облика и положаја, али то ипак као да није привукло нашу пажњу. Баш као да никад нису ни постојале. Истражујући историју појединих народа и крајева небројено пута пролазимо поред њих и не питајући се зашто се ти сада неми сведоци прошлости налазе баш ту, кад су настали, ко их је изградио, за коју сврху, какву су улогу одиграли у току свог постојања и којом приликом су престали да живе. Најчешће се и не сетимо да се питамо да ли бисмо можда помоћу положаја неких од њих могли да одредимо географски положај и обим ове или оне области за којом трагамо, јер нас на њу упућују важнија или мање важна збивања. Искључујући ове објекте из историје, заборављамо да тиме губимо везу са раздобљем које је претходило оном које нас непосредније интересује, чиме стварамо празне просторе које немамо чиме да попуњимо, јер смо ионако у оскудици са иоле садржајнијим изворима. Ми у оваквим случајевима поступамо као кад би неко кроз пет стотина или хиљаду година проучавао историју нашег времена и простора и једноставно занемарио десетине или стотине градова или насеља, привредних, политичких или културних центара без којих се потпунија историја не може ни замислити.

Неко ће можда рећи да поређење није најсрећније, али нам се чини да неће бити у праву, јер све ваља посматрати у одговарајућим временским оквирима и размерама. Не може се порећи да је свака од тих градина с разлогом подигнута баш на том месту и историчар не може да се не пита зашто је баш ту подигнута, као и по чијем наређењу. Истраживач се мора интересовати какво је било уређење земље у којој су те градине или неке од њих, настале, са каквим циљем и колики је био обим њиховог дејства или моћи. С правом можемо претпоставити да је постојање више градова ове весте одређивало и појаву више мањих или већих области. а то може да буде

повезано са обликом управљања и државног уређења, као и са друштвеним односима. Ако уз то претпоставимо да су ти градови или неки од њих поред управних и војних центара могли бити и привредна средишта, морамо се питати, посматрајући њихове положаје, за које су привредне гране у оно време постојали услови и каква је уопште била слика тла у време које нас интересује. На страну што би нам установљење броја и географских положаја ових градова веома много помогло да реконструишемо и мрежу комуникација, како локалних тако и ширих размера и значаја.

Осим тога, наше интересовање за ове градове везано је и за питање колико је дуго трајало дејство неких од њих и после њихове пропасти и шта је уопште било са новим становништвом које је населило територије тих градова и има ли случајева да су неки од тих објеката постали уточишта и победничким дошљацима? А ако је тако, интересује нас ко су ти становници који су продужили да живе у зидинама својих претходника? На жалост, у настојању да ухватимо какву-такву везу са претходним стањем, ми се најчешће задовољавамо да само констатујемо, на пример, шта се десило са Далмацијом и далматинским градовима приликом доласка Словена, па и Срба, при чему обично спомињемо Салону, Епидеурис и одмах уз њега настанак Дубровника, наводећи још и неке јужнодалматинске градове од Котора до Улциња. А шта је било у унутрашњости готово да потпуно излази из круга нашег интересовања, а реч је о огромном простору, пребогатом материјалним остацима из прошлости. Нити смо довољно упорни у проучавању градова и свега онога што је у историји непосредно везано за њих, нити се много питамо како су настале поједине области, њихов обим, њихови називи и улога коју су кроз векове имали.

Ми, додуше, говоримо о доста раној класној структури Друштва у правима владара и њихове породице, али, осим у ретким случајевима, не успевамо да сагледамо како се процес јачања владарске власти одразио на поделу земље на мање или веће поседе, што ће касније довести до територијалног дробљења земље на интересне сфере до те мере да је држава на крају остала само као номинално обележје. Ако је, међутим, за настанак и развој једне државе тај процес важан, нас морају интересовати његови корени, кад су настали, где и којим поводом, и да ли смо у стању да тај процес пратимо и у односу на географске околности. Није ли занимљиво сазнање да се неким областима, па чак и мањим жупама, кроз векове сачувао не само назив већ и обим, док неке знамо само по имену, али нисмо у стању да им прецизније утврдимо географски положај. И колико нам се питања намеће у вези са овим проблемом? Да опет споменемо још увек недовољно испитану Рашку, која је у овој књизи једна од главних тема. Да нам Стефан Првовенчани није оставио податак о граничном положају Толстог брда према Рашкој, а састављач родослова у XVI веку записао да се Рашка зове Стари Влах, мање бисмо били сигурни у географске положаје кадилука Стари Влах и Рас како нам их описују турски извори почетком XVIII века.

Овако, полазећи од каснијих али садржајних докумената долазимо до сазнања колика је сасвим приближно била Рашка у раном средњем веку. Можда бисмо на овај начин, преко каснијих турских извора, разјаснили и положаје и значај неких других мањих или већих подручја о којима не знамо много, осим што једнима знамо имена. Турски извори нам донекле објашњавају и зашто Пештер и горњи Ибар, као и подручје око Звечана, нису били у саставу Рашке. Ти су крајеви и у време турске управе били у склопу других административних јединица, што ће рећи да су се можда и Турци умногоме у прво време држали неке управне и географске целине каква је постојала у средњовековној Србији крајем њеног постојања. Зато би требало што подробније проучити турске пописе појединих санџака, кадилука и нахија. Сасвим је могуће да ће се и у неким другим случајевима доћи до занимљивих сазнања у односу на средњовековне жупе, области, градове и насеља друге врсте.

Да проблема још увек има много и да је потребно и даље стрпљиво радити на њиховом отклањању, надамо се да ће се и читаоци ове књиге уверити, поготово ако их поједина питања више заинтересују. Писац ове књиге је и започео овај посао са жељом да изазове веће интересовање за питања која су му изгледала вреднија пажње, али не само интересовање

стручњака, већ и ширег круга читалаца. Вероватно да ће посебно интересовање изазвати питање Рашке. Није искључено да се многи неће сложити са овде изнетим тумачењима. Ако тако већ буде, онда да на крају поводом Рашке додамо још једну опаску о којој, како нам се чини, вреди размислити. Наиме, није ли упадљиво да се за Рашку већ у XVI веку каже да је исто што и Стари Влах? Колико је времена морало проћи да се за тај део већ у XVI веку говорило да је Стари Влах, и ко су ти Власи чије име ни словенски дошљаци нису могли потиснути и то много векова после свога доласка у ове крајеве. Врло је вероватно да су ти Власи већ били на својим стаништима кад су наишле словенске групе, које су можда већ врло рано тај крај почеле звати Стари Влах за разлику од подручја у суседству које су населили словенски дошљаци, чије име још нисмо поуздано утврдили.

Међутим, карактеристично је да се уз назив Стари Влах и то подручје и оно јужније од њега назива Рашком, а становници Рашани. Колико је познато, нема старијих извора који словенске становнике најраније Рашке називају Србима. То се име у Рашкој јавља касније. Отуда нам се чини да је било оправдано што је у овој књизи проблему Рашке посвећена посебна пажња. Не треба се задовољити оним што досад знамо о старој Рашкој, али се не треба заносити ни оним што знамо о првобитној Дукљи (Зети) и Босни. Онај ко буде проучавао рану историју Србије и српске државе мораће претходно добро да проучи рану историју Дукље (Зете), Босне и Рашке. Још нисмо сигурни да ли ћемо више погрешити ако их укључимо у најстарију историју Србије и српске државе или ако их не укључимо, и како уопште да поступимо одмеравајући њихову улогу и значај? Постоји ли само једно решење за све три или сваку од њих треба и понаособ проучавати и у склопу узајамног деловања у одређеном раздобљу? Верујемо да су дилеме и закључци у овој књизи показали да је посао значајан и интересантан, али и веома сложен, па и да га је вредело на овај начин покренути.

РЕЗИМЕ

Пратећи досадашње резултате истраживања најстарије историје Срба, особито тумачења у вези са настанком и развојем прве српске државе, писцу ове књиге се учинило да о томе постоје у историографији веома велика размимоилажења, што ствара утисак као да су многе појединости из најранијег периода српске историје још увек нејасне. Највише падају у очи неслагања око географског положаја првобитног језгра Србије и српске државе. Мада су свим истраживачима на располагању стајали увек исти извори, тумачења су била до те мере различита да је било готово немогуће стећи један јаснији утисак о томе где је српска држава настала, како се и кад појавио појам Србије и како се он у територијалном погледу ширио. У трагању за првобитним географским језгром Србије и подручјем ране српске државе, узимани су у обзир различити простори, али је већ одавно преовладало уверење да почетак ране српске државе ваља везати за подручје Рашке. Управо, готово је редовно појам Србије изједначаван са појмом Рашке или појам Рашке са појмом Србије.

У првобитни састав српске државе укључивана су и подручја приморских српских земаља, као и Босне и Дукље, али су, у настојању да се простор те ране српске државе јасније омеђи, у тај састав убрајана и нека друга подручја, при чему су разграничења била веома неуједначена. Често територијалне промене нису ни хронолошки усклађиване, тако да нисмо сасвим сигурни кад је који део ушао у састав српске државе, којим поводом, и кад је из тога састава отпао и зашто. То је особито уочљиво у оним случајевима кад се уз развој српске државе спомињу Босна и Дукља, али проблем није ништа мањи ни кад покушавамо да збивања у српској држави пратимо имајући у виду приморске области и Рашку, поготово кад Рашку сматрамо као централну област ране српске државе.

Имајући у виду бројна размимоилажења у тумачењу истих догађаја и истих стања у најранијем периоду историје Србије, писац ове књиге стекао је утисак да има довољно основе да

се о том раном периоду још увек размишља и расправља. У том циљу је, приступајући писању ове књиге, пошао од свих оних извора који су и досадашњим истраживачима служили као најважнија грађа за састављање ране историје Србије. Анализи извора посветио је први део свога рукописа. У другом делу је изнео мишљења једног броја историчара сматрајући да ће на тај начин читаоцима најбоље приказати проблеме који су искрсавали у току истраживања, као и напоре појединаца како да те проблеме реше. Писац мисли да ће читаоци на овај начин најбоље разумети зашто су бројни проблеми и до данас остали нејасни, мада се о њима расправља више векова.

Подробно анализирајући изворе, писац ове књиге стекао је уверење да у њима има мало података из којих би се могло нешто поуздано закључити о првобитном језгру српске државе и њеном ширењу у току првих шест векова њеног постојања. По мишљењу писца ове књиге, доста нејасно остаје и питање географског положаја и припадности Босне у току прва четири века њеног постојања. Слично је и са Дукљом и приморским српским областима. Брижљиво поредећи постојеће податке, настојећи истовремено да их прати како у територијалном тако и у хронолошком односу, писац је и поред све неизвесности стекао уверење да језгро ране српске државе треба тражити или у приморским српским областима, пре свега у Травунији и Захумљу, или у Дукљаниновом Подгорју са околином, а никако у Рашкој. Он Рашку сматра посебном мањом облашћу која се првих неколико векова налазила у врло неповољном положају због непосредног суседства са Византијом и Бугарском, те није ни била у стању да се у то време развије у неку водећу област у оквиру ране српске државе. Тек кад су ојачале Србија и Дукља (Зета), а моћ Бугарске и Византије у средишњем делу Балканског полуострва ослабиле, Рашка се почиње опорављати и све више укључивати у збивања у Србији и Дукљи (Зети), али у прво време без икакве водеће улоге. Њен значај у овим збивањима долази до изражаја тек од друге половине XI века. С обзиром на тежње српско-дукљанске (зетске) државе према моравско-вардарској зони, разумљиво је што Рашка као гранична област на овом правцу постаје све значајнија, па се чак од XII века у њу преноси и средиште државе.

Пратећи и неке друге појаве везане за развој ране српске државе, писац сматра да је доста упадљиво да се у првим вековима постојања српске државе посебно истиче неколико подручја која су и у каснијој историји Србије очувала своје особености. То су у првом реду приморске српске области (Требиње са Конављем, Захумље и Неретљанска област), Подгорје, Дукља (Зета), Босна и Рашка. Некима од њих је тешко омеђити простор у првим вековима њиховог постојања, особито Подгорју и Босни, а донекле и Рашкој, па је зато доста неизвесно шта је било са неким крајевима који су се налазили између споменутих области, као што су, на пример, горња и средња Дрина, горње и средње Полимље, Метохија, Пештер и неки друга. Сматрајући да језгро најраније српске државе треба тражити пре свега у приморским српским земљама (можда заједно са Подгорјем), писцу се чини да без подробнијег истраживања не би у то језгро требало укључивати Дукљу (Зету) и Рашку, а, по свој прилици, ни Босну. Њихово укључивање у српску државу одговара одређеним условима који су настајали током времена, али је свака од њих и даље сучавала своје карактеристике, положај и значај, те би вредело свестрано истражити шта је то што је Дукљу (Зету), Босну и Рашку издвајало од осталих области средњовековне српске државе.

У којој је мери у питању географски чинилац, а у којој етнички? У сваком случају важно је то што Порфирогенит, пишући историју најраније Србије, никад ту земљу не назива Рашком, што би се могло и морало очекивати да је језгро првобитне српске државе било на тлу Рашке. Он ту Србију никад не назива ни Босном ни Дукљом, па чак ни именом неке од приморских српских земаља, мада тврди да су становници приморских земаља истог порекла као они у "садашњој Србији" ("покрштеној Србији"). Све то мора имати своје разлоге. Писац ове књиге већ сада сматра да има извесних знакова из којих се може наслутити да првобитно словенско становништво Дукље (Зете), Босне и Рашке није било истог порекла као и словенско становништво у Порфирогенитовој "садашњој" односно "покрштеној Србији". Оно је могло бити веома сродно, али не и идентично. Чињеница је да тај најранији и најмеродавнији извор о

пореклу становника Дукље, Босне и Рашке не каже ништа, мада о њима пише четири века по досељењу тих Словена у те своје тадашње земље. То што се у каснијој историји у овим областима спомињу Срби, не мора безусловно да значи да су њихови првобитни словенски становници истог порекла као и они у приморским српским земљама и у "садашњој Србији" ("покрштеној Србији"). Име Србије и Срба могло се проширити ширењем Србије као државе. Због тога морамо остати резервисани све док не сазнамо нешто поузданије.

У сваком случају писац сматра да неће рећи ништа ни ново ни необично ако истакне да је проблем првобитног словенског становништва у најранијој српској држави много сложенији него што би се на први поглед рекло и да уопште питању настанка и развоја српске државе треба посветити много више пажње него што је то досад чињено. Зато сматра да се не треба чудити што је и у овој књизи остало доста неизвесности. Додуше, писац је покушао да неке појаве и стања растумачи и реши, али је свестан да су за јаснија решења потребна и дужа и свестранија истраживања. Да би се у томе боље успело, писцу се чини да би било неопходно систематски истражити материјалне трагове најстаријег словенског слоја на свим подручјима која нас интересују, с тим што би се морало извршити поређење резултата да би се утврдило у којој мери и у чему ти трагови испољавају исте или сличне садржаје и облике.

Нема сумње да би наше знање о првобитним словенским становницима на тлу ране српске државе било свестраније и темељније кад би се, уз то, подробно проучили сви називи река, потока, језера, планина, брда, насеља, појединих земљишних површина и др. и кад би се ти резултати пратили и у односу на сваку област и у целини. Верујемо да би материјал на овај начин скупљен и проучен олакшао утврђивање сродности и разлика међу првобитним словенским становницима првобитног језгра српске државе, али и оног из каснијег периода. Тај материјал би много помогао да се поузданије установе и њихове предбалканске отаџбине. Само се по себи разуме да би материјал ове врсте олакшао и утврђивање предсловенског живља на тлу ране српске државе, чије је дејство саставни део историје тла на којем су се у своје време појавиле и словенске групације, међу њима и Срби. То што је посао необично сложен, не би требало да нас поколеба. Не би, једино, ваљало ако бисмо у размишљању шта најпре да предузмемо превише времена изгубили. Не треба, наиме, заборавити да у наше време промене на тлу настају много брже.

На пример, обрадиве површине се неочекивано брзо претварају у насеља и у том процесу нестају и многи стари називи, али они ишчезавају и под дејством других чинилаца, и није реч само о обрадивим површинама, већ и о планинама и рекама, потоцима и језерима и другим географским објектима. Треба само упоредити карте за последњих 150—200 година, па се јасно може утврдити колике су промене настале, а стручњаци добро знају са каквим се тешкоћама боре да утврде положаје бројних насеља која се спомињу у средњовековним рукописима, па чак и у оним ближим нашем времену. У великом броју случајева њихови покушаји остају узалудни. Не помаже нам много ни то што у неким случајевима располажемо са изворима пуним драгоцених географских и других података. Чињеница да ти подаци нису благовремено идентификовани, нити су њихове промене регистроване, довела је до тога да је њихова вредност сведена само на материјал користан за лингвистичка истраживања. Будући да процес изумирања старих назива и појава нових непрекидно траје, потреба за проучавањем онога што је сачувано постаје неодложна. Мада привидно неми, ти су трагови део историје и ако их добро проучимо можда ће нам многе појаве постати јасније.

IZVORI

Башић М., Теодосије монах, Живот св. Саве. Старе српске биографије. Београд 1924 (даље: Биографије)

- Башић М., Живот Стефана Немање (св. Сиомона) од св. Саве. (Биографије)
 Башић М., Живот Стефана Немање од краља Стефана Првовенчаног. (Биографије)
 Динић М., Три повеље из списка Ивана Лучића, Зборник Филозофског факултета, III, Београд 1955
 Динић М., Повеље кнеза Десе о Мљету. Прилози за КЈИФ, XXXVIII, Београд 1962
 Ферјанчић Б., Константин VII Порфирогенит. Византијски извори за Историју народа Југославије,
 II, Београд 1959 (даље: Извори)
 Ферлуга Ј., Кекавмен, Извори III, Београд 1966
 Ферлуга Ј., Јован Скилица, Извори III
 Grabler F., Aus dem Geschichtswerk des Laonikos Chalkokondylos. Europa in XV Jahrhundert von
 Byzantinern gesehen. Byzantinische Geschichtsschreiber. Graz-Wien-Köln (1954)
 Калић Ј., Јован Кинам, Извори IV, Београд 1971
 Калић Ј., Никита Хонијат, Извори IV
 Клаић Н., Historia Salonitana Maior. Припремила Нада Клаић. Посебна издања САНУ, књ.
 CCCXCIX, Београд 1967
 Крекић Б., Ана Комнина, Извори III
 (Милаш Н. Е.) Списи о историји православне цркве у далматинско-истријском Владичанству од
 XV до XIX века, књ. I, Задар 1899 (скупко Е. Н. М.)
 Miklošić F., Monumenta Serbica, Viennae 1858
 Мирковић Л., Доментијан, Живот св. Саве и Симеона, Београд 1938
 Мошин В., Ljetopis Rora Dukljanina, Zagreb 1950
 Новаковић Р., Бранковићев Летопис, Београд 1960
 Novaković S., članci Hronografa Trojadika o Srbima i Bugarima, Starine X, Zagreb 1878
 Новаковић С., Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуља цара Василија II 1019 и
 1020 године. Глас LXXVII. Београд 1908
 Рачки Ф., Documenta Historiae Chroatice... Zagrebiae 1877
 Радојчић Б., Јован Зонара, Извори III
 Ружичић Г., Три старе српске повеље. Матица српска. Зборник за филологију и лингвистику,
 IV—V, Нови Сад 1961—1962
 Соловјев А., Повеља Стефана Немање 1198—1199, Прилози V, Београд 1925 (даље: Прилози V)
 Соловјев А., Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—
 1202, Прилози V
 Стојановић Љ., Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902
 Стојановић Љ., Стари српски родослови и летописи, Београд - Ср. Карловци 1927
 Шишић Ф., Летопис Попа Дукљанина, Београд—Загреб 1928

LITERATURA

- Adamović V, O bedemima grada Dubrovnika, Srgj, god I, Dubrovnik 1902
 Vadić A., Istorije srednjevekovne Bosne Sarajevo 1972
 Благојевић М Сеченица (Σετζενιτσα), Стримон (Στρυμων) и Тара (Ταρα) у делу Јована Кинама.
 Зборник радова Византолошког института XVIII Београд 1976
 [Bonbardi Michaelis] Topographia Magni regni Hungariae olim a quodam Societatis Jesu Sacerdotis
 conscripta, nunc studio cuiusdam ex eodem Societate sacerdotis emendata et aucta.... Anno
 MDCCL mense Octobri DIE, Vienna Austriae
 Boba Imre, Morava's History reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague 1971
 Вошковић Ђ., Les premiers Etats slave du sud-ouest des Balkans et la naissance de l'architecture
 monumentale. (I. Międzynarodowy Kongres archeologii słowianskiej. I. III. Nadbitka)
 Божић И., О положају Зете у држави Немањића. Историјски гласник, 1—2, Београд 1950

- Бранковић, Славено-сербске хронике (у рукопису)
 Ђирковић С., Историја Босне, Београд 1960
 Ђоровић В., Босна и Херцеговина. Поучник I, Београд 1925
 Ђоровић В., Хисторија Босне, прва књига, Београд 1940
 Dümmler E., Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (549—928), Wien 1856
 Engel J. H., Povjest Dubrovačke Republike, Dubrovnik 1903
 Enciklopedija Jugoslavije, 7, Zagreb MCMLXVII
 Farlati D., Illyrici sacri.... Venetiis, I 1751, III 1765, IV 1769, VI 1800, VII 1817. VIII 1819
 Ферлуга Ј., Византија и постанак најранијих јужнословенских држава. Зборник радова
 Византолошког института, XI, Београд 1968
 Foretić Vinko, Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku,
 Dubrovnik, časopis za književnost, umjetnost, znanost i društvena pitanja, godina XII, br. 4,
 Dubrovnik 1969
 Gebhardi L. A., Geschichte des Reiches Hungarn und damit verbundenen Staaten, Erster Theil, Leipzig
 1778
 Gebhardi L. A., Geschichte aller Wendisch-Slavischen Staaten, Zweiter Band, Halle 1793
 Гильфердинг А., Боснія, Герцеговина и стара Србија, Сбориикъ составленный, С. Петербург 1859
 Giorgiјić V., Hrvati, Srba i Dalmatini a S^a Rimska stolica. U Trstu 1860.
 Gogala Federik-Dominis, Kada je održan sabor na Duvanjskom polju?, U Šibeniku, 1965
 Гротъ К., Извѣстiя Константина Багрянороднаго о Сербахъ и Хрватахъ.. С. Петербург 1880
 Hadžijahić M., Tihomir iz Kronike Popa Dukljanina-historijska ličnost? Godišnjak Društva istoričara
 Bosne i Hercegovine, god. XVII, 1966—1967, Sarajevo 1969
 Handžić A., Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo 1975
 Историја Југославије, Београд 1972
 Историја Црне Горе, Титоград, I 1967. II 1970
 История на България, I, София 1961
 Историја народа Југославије, прва књига (до почетка XV века), Београд 1953
 Jenkins R. J. H., Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio, volume II, Commentary.
 London 1962
 Jireček K., Trgovački drumovi i rudnici u Srbiji i Bosni u srednjem vijeku preveo Đorđe Pejanović,
 Sarajevo 1951 Јиречек К., Историја Срба, прва књига (до 1371), Београд 1922
 Јовановић Љ., О прошлости Босне и Херцеговине, I свеска Београд 1909
 Каџић-Миошић А., Razgovori ugodni naroda slovinskoga, Zagreb 1962
 Калаји В., Историја српскога народа, део I, Београд 1882
 Калић Ј., Рашки велики жупан Урош II, Зборник радова Византолошког института, књ. XII,
 Београд 1970
 Карацић В. Стефан. Српски Рјечник... У Београду 1935
 Клаић Н., Poviest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971
 Клаић В., Poviest Bosne, Zagreb 1882
 Клаић В., Atlas za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 1888
 Клаић В., Povjest Hrvata od najstarijih vremena, svezak prvi, Zagreb 1899
 Кнежевић В. Јоко, Из далеке прошлости пљеваљског краја, Пљевља 1979
 Кораћ В., Студеница Хвостанска, Београд 1976
 Ковачевић Љ. и Јовановић Љ., Историја српскога народа, свеска прва. Београд 1893, свеска друга,
 Београд 1894
 Luccari, Copioso ristretto de gli annali di Rausa... in Venetia 1605
 Луџић Јосип, О етничким односима на дубровачком територију у XIII stoljeću, Dubrovnik, Časopis za
 književnost, umjetnost, znanost i društvena pitanja, godina XII, br. 4, Dubrovnik 1969
 Љубинковић М., Ка проблему словенизације Београда и Северне Србије, Годишњак града
 Београда, књ. XXV, Београд 1978

- Мајков А., Историја српскога народа. С руског превео Ђ. Даничић, Београд 1876
- Mandić D., Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti Rim 1963
- Mandić Dominik, Crvena Hrvatska u svijetlu povijesnih izvora, drugo, upotpunjeno izdanje, [Čikago] 1972
- Marković I., Dukljansko-barska Metropolija, Zagreb 1902
- Милојевић М. С., Путопис дела праве (старе) Србије, II, 1872
- Мушовић Е., Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара, Београд 1979
- Niederle L., Původ a Počátky Slovanů jižních svazek 2, v Praze 1910
- Николајевић К., Критичко покушение у периоду од првих седам векова српске историје. Србски летопис за годину 1864. Нови Сад 1865
- Nodilo N., Historija srednjega vijeka... knj. III, Zagreb 1905
- Новаковић Р., Један покушај тумачења Савиних хронолошких података у Житију св. Симеона, Историски гласник, 3—4, Београд 1955
- Новаковић Р., Кад се родио и кад је почео да влада Стеван Немања, Историјски гласник, 3—4, Београд 1958
- Новаковић Р., О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу, Хиландарски зборник 1, Београд 1966
- Новаковић Р., Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века. Зборник Филозофског факултета, X—1, Београд 1968
- Новаковић Р., О Зигосу и граници између Србије и Византије крајем XI и почетком XII века. Прилози за КЈИФ, XXXIV, св. 1—2, Београд 1968
- Новаковић Р., Један прилог хронологији Немањина живота, Историски гласник 2, Београд 1969
- Новаковић Р., Четири прилога Историји и Историској географији Србије. Зборник Филозофског факултета, X—1, Београд 1970
- Новаковић Р. Пејчић Н., Ко би могли бити Ветонци Ане Комнине, Историјски часопис, XVIII, Београд 1971
- Новаковић Р., Тезе за расправу о кнезу Борни, Прилози за КЈИФ књ. XXXVII, св. 3-4, Београд 1971
- Новаковић Р., Нека запажања о 29. и 30. глави Де администрандо империо, Историски часопис XIX, Београд 1972
- Новаковић Р., Трагом старих повеља и других извора, Историски часопис XX, Београд 1972
- Novaković R., Još jednom: Serborum III Urborum. Kulturni radnik, 3, Zagreb 1974
- Новаковић Р., Да ли су сви Захумљани пореклом Срби? Историски часопис XXII, Београд 1975
- Новаковић Р., Поводом податка о Растковом боравку у Захумљу. Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175—1975. Београд 1977
- Новаковић Р., Милош Благојевић, Сеченица (Σετζενιτσα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Ταρα) у делу Јована Кинама. Дискусија. Историјски часопис XXV, Београд 1977
- Новаковић Р. Још нешто поводом битке на Тари 1150. године. Историјски часопис XXV, Београд 1978
- Новаковић Р., Стримон, Струмен и Заструма. Историски часопис XXV, Београд 1978
- Новаковић С., Српске области X и XII века, Гласник СУД XLVIII, Београд 1888
- Новаковић С., Неколико тежа питања српске историје, Годишњица 31, Београд 1908
- Orbini M., Il regno De gli Slavi... In Pesaro MDCCI
- Орбин М., Краљевство Словена, Београд 1968
- Острогорски Г., Историја Византије, Београд 1969
- Павић М., Симеон Пишчевић. Од Барока до Класицизма, Београд 1966
- Rejacevich Fr. Hav., Historia Serviae seu colloquia XIII... Colocae MDCCXCVII
- Петковић С., Речник црквенословенског језика, Сремски Карловци 1935
- Pič dr. J. L., Žarove hroby v Čechach a prichod Čechu. Starožitnosti zeme Česke, Dil II, v Praze 1905

- Popović M., Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova Serija, sveska XXVII/XXVIII — Archeologija. Sarajevo 1973
- Prvanović S., Ko je bio hrvatski knez Borna (Da li je bio poreklom iz istočne Srbije), Rad 311, Zagreb 1957
- Pribojević V., O podrijetlu i zgodama Slavena. Uvod i bilješke napisao i tekst za štampu priredio Akademik Grga Novak, Zagreb 1951
- Rački F., Ocjene starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka. U Zagrebu 1865
- Rački F., Hrvatska prije XII vieka. Rad LVI, Zagreb 1881
- Rački F., Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost, Beograd 1931
- Рајић Ј. История разных славенских народовъ в Виеннѣ, I—III 1974, IV 1975
- Rambaud A., L'Empire Grec au dixieme siecle. Constantin Porphyrogenete. Paris 1870
- Ристић М., Стари Влах до ослобођења од Турака. Београд 1963
- Ruzitschitsch N., Gross-Zupan Stephan Nemanja und seine Bedeutung für den serbischen Staat und serbische Kirche. Jena 1897
- Schafarik' s P. S. Slawische Alterthümer, Zweiter Band, Leipzig 1844
- Scherschnik L. J., Problema ex Historia Slavica... Acta Societatis Jablonovianae de Slavis Venedis, Antis, Vilcis... Lipsiae CI)I)CCXXIII
- Severini J., Szaszky T. J., Introductio in orbis antiqui et Hodierni geographicam... Opera et studio Joannis Severini. Posonii et Cassoviae MDCCLXXVII Simeon R., Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, II, Zagreb 1969
- Skok P., Etimologiski rječnik hrvatskoga jezika, II, Zagreb 1972
- Smičiklas T., Poviest Hrvatska, dio prvi (do 1526), u Zagrebu 1882
- Срећковић П., Историја српскога народа, књига прва, жупанијско време (600-1159), Београд 1884
- Станојевић С., Историја Босне и Херцеговине, Београд 1909 Szaszky T. J., Conspectus introductionis, in notitiam Regni Hungariae, geographicam, historicam, politicam et chronographicam... Posonii 1759
- Шћепановић Ж., Средње Полимље и Потарје, историјско-етнолошка расправа, Београд, 1979
- Šišić F., Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925
- Шкриванић Г., Прилог проучавању западних граница српске државе на Приморју од XII до половине XIV века. Историјски часопис XXIV, Београд 1977
- Трпковић В., Хумска земља. Зборник Филозофског факултета XVIII—1, Београд, 1964
- Vego M., Povijest Humske zemlje (Hercegovine), I dio, Samobor 1937
- Вукановић Т., Етногенеза Јужних Словена, Врање 1974
- Westermanns Atlas zur Weltgeschichte, Berlin, Hamburg, München, Kiel, Darmstadt 1956 (Windisch K. G.) Politisch-geographisch-und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn. Pressburg 1772
- Windisch K. G., Kurzgefaßte Geschichte der Ungarn, Preßburg 1778 Windisch K. G., Geographie des Königreichs Ungarn, Erster Theil... Preßburg
- Zeuss K., Die Deutsche und die Nachbarstämme. München 1837

Др Реља Новаковић

ГДЕ СЕ НАЛАЗИЛА СРБИЈА ОД VII ДО XII ВЕКА

1981 — прво издање

Издаје Издавачка радна организација

"НАРОДНА КЊИГА" Београд, Шафарикова 11

За издавача
ВИДАК ПЕРИЋ, директор

Коректор
ЈУЛКИЦА УДОВИЧКИ

Тираж 5.000 примерака
Штампа
ООУР Штампарија "Слободан Јовић"

Београд,
Стојана Протића 52